॥ श्रीः ॥

विद्याभवन संस्कृत ग्रन्थमाला

१४०

संस्कृत

॥ श्रीः ॥

प्रबन्धरत्नाकरः

रचयिता—

डॉ० रमेशचन्द्रशुक्लः

एम० ए० पी-एच० डी०

साहित्याचार्यः सांख्ययोगाचार्यश्च

(प्राध्यापक : संस्कृत-विभाग, बारहसेनी कालेज, अलीगढ़)

चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी-221001

प्रकाशक—
चौखम्बा विद्याभवन
(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)
चौक (बनारस स्टेट बैंक भवन के पीछे)
पो० बा० न० १०६९, वाराणसी २२१००१
दूरभाष : ६३०७६

चतुर्थ संस्करण १९८९
मूल्य ७५-००

अन्य प्राप्तिस्थान—
चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
के० ३७/११७, गोपालमन्दिर लेन
पो० बा० नं० ११२९, वाराणसी २२१००१
दूरभाष : ५५३५७

*

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
३८ यू ए, जवाहरनगर, बंगलो रोड
दिल्ली ११०००७

मुद्रक—
श्रीजी मुद्रणालय
वाराणसी

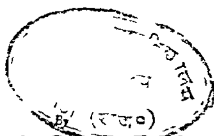
THE

VIDYABHAWAN SANSKRIT GRANTHAMALA

140

PRABANDHARATNĀKARA

By

Dr. Ramesha Chandra Shukla

M. A., Ph. D.

Sahityacharya, Sankhyayogacharya

Professor, Barahseni College, Sanskrit Department, Aligarh

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN

VARANASI

© CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
(Oriental Publishers & Booksellers)
CHOWK (Behind The Benares State Bank Building)
Post Box No 1069
VARANASI 221001
Telephone 63076

Also can be had of
CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN
K 37/117, Gopal Mandir Lane
Post Box No 1129
VARANASI 221001
Telephone 55357

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
38 U. A, Jawaharnagar, Bungalow Road
DELHI 110007

॥ श्रीः ॥

संस्कृतसाहित्यसंरक्षणार्थं नानाविधानि असह्यानि कष्टानि यैः
सहर्षं सोढानि तेषां संस्कृतपण्डितानां शुभस्मृतिचरणेषु
सादरं सविनयञ्च समर्प्यते प्रबन्धरत्नाकरः।

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयोपकुलपति-

M A., D Phil, LL.B., F R. A. S, (London)

इत्यादिविविधपदावलिविभूषितानां

श्रीमतां तत्रभवतां

डॉ० सुरेन्द्रनाथशास्त्रिमहोदयानां

शुभाशंसा

यद्यपि सुविस्तृते संस्कृतसाहित्ये, सुमहत्यामपि सत्यां काव्यप्रणयन-परम्परायां नूनमस्त्येव विरलत्वं निबन्धानां, विशेषतश्चाधुनिकविषया-वलम्बिनां समीक्षापराणाञ्च प्रबन्धानाम्। वस्तुतः निबन्धनिर्माणप्रणेतुः विचाराणां समासेनोपन्यासस्य, विषयविशेषमनुलक्ष्य तार्किकसरणिमनुसृत्यो-हापोहमुखेन प्रतिपाद्यस्य पर्यालोचने क्षमतरमपेक्ष्यते, परञ्च तदध्येतुरपि तादृशं विचारनैर्मल्यमासादयति येन सूक्ष्ममपि विषयमाकलय्य स्वीय-भावनानां सम्यगुन्मेषं विधातुं क्षममातनोति। इदानीन्तने युगे पल्लवमान-ग्राहिणि शिक्षाक्रमे प्रवर्त्तमाने प्रायशोऽध्येतारः तादृशीं विषयोन्मेषशक्ति तथा नैवाधिगच्छन्ति यथा पुरा पठनपाठनपरिपाटी पटीयसी सती सुकुमार-शेमुषीकान् तर्कोपकरणैः सनाथीकुरुते स्म। संस्कृतभाषाया अपि तादृशं मौलिकं कोशव्याकरणमुखेनाध्ययनाध्यापनञ्चाद्यत्वे विरलतामेवापद्यते। प्रायशः समग्रग्रन्थानां पठनं पाठनञ्च न प्रचलति। एतादृशि व्यतिकरे विद्यालयेषु विविधान् पाठ्यक्रमाननुवर्त्तमानानां छात्राणां कृते सुरगिरा रचनाभ्यासन्तु प्रायेण दुस्साध्यतां गतः। परीक्षासु च सुरगिरा निबन्धस्तु विरचनीय एव भवति, तत्र चानभ्यासजन्यपाटवविरहाद् बहुधा छात्राः कान्दिशीकता-

मेवावगाहन्ते । तेषां कृते दुस्तरे परीक्षाविस्तरे सरलया सुरगिरा निबद्धः रचनायाः विविधानां मार्गाणां परिचायकः, प्रतिपाद्यस्य विषयस्य स्वरूप-प्रदर्शकः रुचिरः प्रबन्धसमूहः नितरामपेक्षितः । इमां कालमहिम्ना समुपस्था-पितामपेक्षां पूरयितुं नैके मनीषिणः स्वस्वरचनाभिः प्रायतन्त । तथापि प्रौढस्य कस्यापि बहुविषयव्यापकस्य प्रबन्धस्य कृतेऽवकाशं विलोक्य साहित्ययो-गमाहित्याचार्योपाधिभाजा शुक्लोपाह्वेन डाक्टर-रमेशचन्द्रशुक्लमहाभागेन प्रशस्तः खलु प्रबन्धरत्नानामेक आकरः समुपस्थापितः यश्च वाराणसेय-चौखम्बा विद्याभवनाध्यक्षैः संग्राह्याध्येतॄणां हिताय प्रकाश्यं नीतः । अयं प्रबन्धरत्नाकरो विविधान् परमोपयुक्तान् विषयानवलम्ब्य पिपठिषा सर्व-विधामपेक्षां मनसि निधाय सुगमया विषयावगाहिन्या सुरभारत्या सम्यगु-पनिबद्धोऽधुनातनानां छात्राणां हिताय सम्पत्स्यते । एतेषां रमेशचन्द्रशुक्ल-महोदयानां प्रयासोऽयं सर्वथाऽभिनन्दनमर्हति परञ्च प्रबन्धरत्नाकरोऽयं विश्वविद्यालयेषु पाठ्यक्रमे सर्वथा प्ररोचनार्हः तत्र तत्र स्थाने स्थानमवा-प्याध्ययनशीलानां सुधियाञ्च लाभाय स्तात्, इत्याशंसते—

वाराणसी
वि० सं० २०२३
पौषशुक्लाष्टमी

—सुरेन्द्रनाथशास्त्री

सम्मती

(क)

पं० ब्रह्मानन्दशुक्लः, एम० ए०

साहित्याचार्यः व्याकरणालङ्कारशास्त्री, काव्यतीर्थः, कविरत्नम्

(प्रधानाचार्य . श्री राधाकृष्ण संस्कृत महाविद्यालय खुर्जा, बुलन्दशहर)

श्रीमद्भिः डॉ० (डबल) रमेशचन्द्रशुक्लमहोदयैः, एम० ए० साहित्याचार्य-सांख्ययोगाचार्यप्रभृत्युपाधिधारिभिः सुनिबद्धं प्रबन्धरत्नाकरं निरीक्ष्य परमाह्लादो ममानुभूतः। एतस्मिन् संस्कृतह्रासयुगेऽपि सात्त्विकभावनया मातरं सुरभारतीं सेवितुमेव महानुभावैरेभिर्महता परिश्रमेण ग्रन्थरत्नमिदं विद्वज्जन-परितोषाय संस्कृताधिगममनसां विनेयानामुपकाराय च सुसंस्कृत्य विरचितम्।

सर्वप्रकाराणां शास्त्रीयनिबन्धानाम्, आचार्य–एम० ए०-परीक्षार्थिनां कृते परमावश्यकप्रबन्धग्रन्थस्य, छात्रजनोपयुक्तस्य प्रायोऽनुपलब्धिरेवासीत्। मन्ये, ग्रन्थेनानेन तादृगभावस्य पूर्तिर्भविष्यतीति निःसन्दिग्धं वक्तुं शक्यते। गद्यपद्यादि-रचनाचतुराणां विदुषां शेमुषीप्रसारः प्रायो निबन्ध-बन्धने कुण्ठितद्वारो भवतीति विदन्त्येव विज्ञाः। व्यर्थविशेषणानाम्, अनुपयुक्तदीर्घसमासानां, अलङ्काररहित-वाक्यसन्ततीनां, प्रबन्धदोषाणामत्र सर्वथा अभाव एवेति। "प्रबन्धो दुरवगाहः" इत्याद्यभियुक्तोक्त्या सरस्वतीसुषमामये अस्मिन् ग्रन्थरत्ने पदानां स्फुटता, शब्दार्थसरलता, रसपरिप्लुतता च शास्त्रगम्भीरतया सह स्फुटं चकास्ति।

एवंविधस्य गुणगणपरिपूर्णस्य सुपरिष्कृतस्य रत्नाकरस्य दर्शनोद्भावने श्रीशुक्लमहाभागा भूयसां शुभाशीर्वचसां पात्रभूता सन्तीति प्रेम्णा निवेद्यते। भगवान् आशुतोषश्च शुक्लमहाभागानामायुष्याभिवृद्ध्यर्थं जगदम्बायाः भगवत्याः सरस्वत्याः परमपावनप्रसादप्राप्त्यर्थञ्च विनतशिरसा भूयो भूयः सम्प्रार्थ्यते। तथास्तु।

(ख)

डॉ० रामसुरेश त्रिपाठी

एम्०ए०, पी-एच्० डी०, डी०लिट्०, व्याकरण-साहित्याचार्य,
(अध्यक्ष : संस्कृत विभाग, अलीगढ विश्वविद्यालय)

प्रबन्धरत्नाकरे समुपनिबद्धेषु निबन्धेषु कतिपयानामध्ययनमहं कृतवानस्मि । अत्र भास-अश्वघोष-कालिदासादीनां महाकवीनां वैशिष्ट्यम्, निसर्गसुकुमाराणां शकुन्तलादीनां चरितम्, सामाजिकानां समस्यानाञ्च विवरणं सर्वं सुप्रथित-मस्ति । अन्यच्च श्रीमतः रमेशचन्द्रशुक्लस्य सुमनोहरा शैली सहृदयानां पाठकानां हृदयमावर्जयति, अभिव्यनक्ति च तस्य गद्यकाव्यनिर्माणे क्षमताम् । अत्र शुक्लमहोदयस्य संस्कृतभाषायां श्रद्धातिशयः स्वधर्मे विश्वासश्च पदे पदे विलोक्यते । मन्ये प्रबन्धरत्नाकरः संस्कृतभाषामुपासकानां सर्वेषामुपकाराय संपत्स्यत इति ।

निवेदना

साहित्यान्तरे विद्यमानाना निबन्धात्मकाना ग्रन्थाना दिशि यदास्म-दीया दृष्टिर्निपतति तदा तत्र ते प्रकृष्टतरताया सख्यायाञ्च संस्कृत-साहित्ये शोभमानेभ्यो निबन्धवद्भ्यो ग्रन्थेभ्यो गरीयासो भूयामश्च पर्यवलोक्यन्ते। संस्कृतसाहित्ये तु ये केऽपि निबन्धनिग्न ग्रन्था ग्रवन्ते तेपु माध्यमिकविद्यालयीयच्छात्रोपयोगिना निबन्धग्रन्थानामेव सोपानहत्व भूयस्कत्वञ्च दृग्गोचरीभवति न चौत्तमिकविद्यालयीय-विद्यार्थ्युपकारिणा पुस्तकाना सन्तोपावहत्व प्रचुरत्वञ्च। तस्मादेव कारणादेप जन प्रबन्धरत्नाकरनामधेयस्यास्य निबन्धग्रन्थस्य प्रणयने आमान न्ययूयुजन्। अत्रेदमपि नि सङ्कोचभावेन स्वीक्रियते यद् यमुद्देश पुरो निधाय ग्रन्थोऽय विरचितस्तस्योद्देशस्य पूर्तिरिह वस्तुत एकदेशतोऽपि न सवृत्ता। अत कामनेय यदस्या दिशायामधिकारिणो मनीपिण प्रवर्तेरन् येन संस्कृतसाहित्यस्यैतदप्यङ्ग पूर्णतया सम्पुष्ट स्यात्। प्रतिभा-पाण्डित्यविहीनस्यापि प्रतिनस्त्रु उमातृभक्तस्य कर्तव्य-मिद यदसौ, यत् किमपि सरस विरस वा पत्र पुष्प वत्सविधेऽस्ति तेनैव, स्वा संस्कृतमातरमुपासीत-इत्येतया भावनया प्रेरितो भूत्वैव जन एपोऽस्मिन् पूजाकर्मणि व्यापृतो जातो न चान्यया कयापि धिया। माता तु मदीया मामकीना धृष्टतामिमा क्षंस्यत एव विद्वासोऽपि सादर प्रार्थ्यन्ते यत् तेऽपि क्षमेरन्।

अस्मिन् पुस्तके ये निबन्धा सन्निवेशितास्तेपु, केचन दर्शनादि-विपयपरका केचन साहित्यिका केचन भावात्मका केचन च साम-

यिकाः सन्ति । सर्वेषामपि नियन्धाना निबन्धने सुबोधाया प्रवाहशीलाया भाषाया आश्रयः कृतो वर्तते। उपायश्च सः स्वीकृतो येन निबन्ध-निबन्धने व्युत्पत्तिश्छात्रेषु जागृयात् संस्कृतवाण्याममोघतया विशदतया प्रगुणतया च ते विदितेषु प्रचलितेषु बहुविधेषु विषयेषु स्वान् विचारान् प्रकटीकर्तुं प्रभवेयुः। चेदनेन प्रयासेन भवन्ति विद्यार्थिन उपकृतास्तदा लेखकोऽयं स्वं श्रमं सफलं मन्येत।

श्रीमान्यान् संस्कृतसमृद्धिसंरक्षणपरान् प्रन्नाप्रन्नसंस्कृतग्रन्थ-प्रकाशनलब्धयशस्कान् चौखम्बा-संस्कृत-विद्याभवनाधीशान् श्री श्रेष्ठि-महाभागान् प्रति ससम्मानं कृतज्ञतामावहति च जनोऽयं यैः स्वमुद्रणालये मुद्राप्य ग्रन्थोऽय प्राकाश्यं नीतः।

अलिगढे
कार्तिकस्य पूर्णिमायाम्,
२०२३ वै० संवत्सरे

विदुषां विधेय,
रमेशचन्द्रशुक्लः

निबन्ध-सूची

पृष्ठसंख्या

पृष्ठसंख्या

त्रिविधान्यपि दुःखानि यदनुस्मरणान् नृणाम् ।
प्रयान्ति सद्यो विलय तां नौमि जगदम्बिकाम् ॥

॥ श्री ॥

प्रबन्धरत्नाकरः

(१)

वेदानां महत्त्वम्

आर्य-धर्मस्य आर्य-दर्शनस्य च जीवनं वेदाः सन्ति। भारतीया संस्कृतिः सभ्यता च नानाधाराभिर्वेदैरेव विराजेते। सत्यानुसन्धातृभिर्महर्षिभिरनुभूतस्य परमतत्त्वस्य बोधयितारो भूत्वा भुवि ते विभान्ति। इष्टप्राप्तेरनिष्टपरिहृतेश्च अलौकिका उपायास्तेभ्य एव विदिता जायन्ते। यत्र प्रत्यक्षस्य न च अनुमानस्य प्रवेशस्तत्रापि ते प्रविशन्ति। स्मृतिपुराणादीनां मान्यत्वं तदनुगामित्व एवा-वतिष्ठते। भारतीयधर्म ईश्वरविरोधमपि सोढुं शक्नुते परं न स तेषां लवमात्र-मपि विरोधं सहते। ईश्वरस्य सत्ताया विरोधीनि दर्शनानि न नास्तिकानि तत्र (भारतीयधर्मे) मतानि भवन्ति परं यानि शास्त्राणि मतानि वा वेदविरोधीनि वर्तन्ते न तानि स आस्तिकानि मन्यते। तेषामध्ययनमिहापरिहार्यत्वेनानिवा-र्यत्वेन चाभ्युपगतम्। यो हि द्विजो वेदमनधीत्यान्यत्र श्रमं विदधाति स इह शूद्रो मतः—

> योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्।
> स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः॥ (मनुः)

भारतीयविचारधारायां दृश्यमानमयं विश्वासो यद् वेदतत्त्वज्ञ एव जनो ब्रह्म-सायुज्यमर्हति—

> वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे वसन्।
> इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते॥

दुःखमिदं महद् ये हि वेदा इह भारतेऽनिवार्यत्वेनाध्येया मता येषां वेदानां ज्ञानमन्तरा नान्यं जीवनस्य लक्ष्यमधिगम्यं भवति त एव वेदाः साम्प्रतमुपेक्ष्य-माणाः सन्ति। तदपि न वयं भारतीया इत्यति विस्मयः।

वेदा भारतीयाना हि आद्या धर्मग्रन्था सन्ति । तेषामाज्ञात्र देशे धर्मत्वेन मतास्ति । को हि धर्म इति यदि जिज्ञासास्ति तदा वेदास्तन्निमित्तेन द्रष्टव्या — "धर्म जिज्ञासमानानां प्रमाणं परम श्रुति" वर्तमाने भारते यावन्त्यपि मतान्युपमतानि भिन्नभिन्नानि प्रसृतानि सन्ति तेषां मूलस्रोतो वेदेभ्य एव निर्गतमस्ति । ज्ञानस्य विमला धारा समस्तेऽपि क्षितिमण्डले सर्वास्वपि दिशासु वेदेभ्य एव नि सृता भूत्वा प्रसृता । न वेदा केवल भारतीयानामपि तु भुव सर्वासामपि मानवजातीनां प्राचीना ग्रन्था सन्ति । अस्मदीया पूर्वजा केन प्रकारेण जीवनं यापयामासु ? काभि क्रीडाभिस्ते स्वकीय मनो मोदयामासु ? का देवतास्ते पूजयामासु ? विवाहसम्बन्धस्योद्देश्य किन्ते निर्धारयामासु ? केन च विधिना ते प्रभाते अग्नावाहुतिं समर्पयामासु—रित्यादिविषये चेज्जिज्ञासा हृदि विजृम्भते तदा तद्विषयकं ज्ञान यथार्थं वेदेभ्य एव लब्धुं शक्यमस्ति । तदर्थं पुन पुन अस्माभिर्वेदा अध्ययनीया अनुशीलनीयाश्च । भारतीयदर्शनाना रहस्यं तेषां विकासस्य वैविध्यञ्च तत्त्वतो वेदसाहाय्येनैव ज्ञेयं भवितुमर्हति । अमुकं शास्त्रमिद वदति, अमुकं दर्शनमिदं ब्रवीति, अमुकं मतमिदं शंसति, अमुका स्मृतिरिद कथयति—इत्येवंविधायां स्थित्या किं कार्यं किं न कार्यमित्येतत्कथयितुं निर्णयं कर्त्तव्यमिदं यत्ते वेदं शरणं यान्तु । तत्तच्छास्त्रादीना तत्तत्कथनस्य रहस्य वेद एवोन्मीलयिष्यति । स एव तद्विधा शङ्कामपनेष्यति ।

न केवलमुपर्युक्तमेव वेदानामुपादेयत्वं महत्त्वञ्चापि तु तदीया महत्तोपादेयता च भाषादृष्ट्यापि वरीवर्ति । इयं वैदिकभाषैव वर्तते या साम्प्रतिकं भाषाविज्ञानं दृढीयसीं भूमिमध्यासयति स्म, इयं वैदिकभाषैवास्ति या भाषाविदा मध्ये प्रसृतं प्राचीनभाषाविषयकं मतभेदं निराकृतवती । येद् भाषाशास्त्रपण्डिता साम्प्रतिका अभिलष्यन्ते यत् तेषामभिमतो विषयो नितरां पूर्णतया परिपक्वतां गच्छेत् तदा ते वेदान् अधीयीरन् वेद ज्ञानमधिगन्तु च प्रयतेरन् । वेदान् अधीत्यानुशील्य च ते तासु तासु भाषासु समागताना फादर-मादर-फार्दूनप्रभृतिपदानां मूल रूप तेषां तत्तद्रूपान्तरताञ्च साधु भोत्स्यन्ते । ज्ञास्यन्तीद च भौतिकेष्वर्थेषु प्रयुज्यमानानि पदानि युगान्तरेण कस्मादाध्यात्मिकेऽर्थे प्रयुक्तानि भवितुमारभन्ते ।

भूयिष्ठप्रयोजनसाधकत्वाद् वस्तुतो वेदा सन्ति परममहत्त्वभाजो ग्रन्था ।
वेदा ईश्वरीयं ज्ञानम्—प्रतीच्या विपश्चितो वेदान् ऋषिप्रणीतान् मन्यन्ते । तेषां हि आधिभौतिकी दृष्टिस्तान् शब्द राशिमेव सामान्यग्रन्थमेवाव-

गच्छति । परं वेदमर्मज्ञा भारतीया मेधाविनस्तान् न ऋषिकृतान् मन्यन्ते । तेषां मतमिदं यद् ऋषयो वैदिकमन्त्राणां द्रष्टारः सन्ति न च कर्त्तारः । अलौकिकसामर्थ्यशालिन ऋषयो दिव्यया प्रतिभया मन्त्राणां दर्शनं लब्धवन्तस्तेषां प्रकाशनमपि अतन्वत । 'ऋषि' इत्येतस्य पदस्य व्युत्पत्तिलभ्य (ऋषति = पश्यति इति ऋषिः) अर्थ एव 'मन्त्र-द्रष्टा' इत्यस्ति । एष 'ऋषि' शब्द इगुपधात् किद् इत्यनेनौणादिकेन सूत्रेण इनि कृते निष्पद्यते । निरुक्ते च विद्यमानाम् 'तद्यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत् ......' इत्यादिका पङ्क्तय ऋषेर्मन्त्र-द्रष्टृत्वमुपपादयन्ति ।

वेदानां पौरुषेयत्वमपौरुषेयत्वं च—न्यायवैशेषिकयोर्मतेन वेदाः पौरुषेया नित्याश्च सन्ति । परं सांख्य-वेदान्त-मीमांसकानाञ्च मतेन ते अपौरुषेयाः सन्ति । नित्यत्वञ्च तेषां दर्शनानीमानि स्वीकुर्वन्ति । स्मृतिपुराणेषु च वेदविषयिणी भावना तादृश्येव प्रायेण, यादृशी मीमांसायां विभाविताऽस्ति । मनुर्वेदान् नित्यान् अपौरुषेयांश्च मन्यते । तेनोक्तम्—

> "पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ।
> अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥"

वेदाविर्भावकाल.—वेदाविर्भावकालमधिकृत्य विद्वत्सु गम्भीरो मतभेदो दृश्यते । भारतीयदृष्ट्यां ये विद्वांसः श्रद्धां बिभ्रति तेषां समक्षे तु वेद-काल-निर्णयस्य प्रश्न एव नोत्तिष्ठति । तेषां दृष्ट्या तु वेदाः सन्ति अनादयः । सन्ति ते नित्याः कालापरिच्छिन्नाः । परं पाश्चात्यानां वेदज्ञानां पण्डितानां किञ्चिदनुयायिनां केषाञ्चन भारतीयानां सम्मतौ तदाविर्भावकालसम्बन्धी प्रश्नो विचार एव समाधेयः । डॉ० मैक्समूलरो "वेदेषु प्राचीनतमस्य ऋग्वेदस्य समुत्पन्नस्य एकविंशत्यधिकद्विशिशताब्दनकमतः सञ्जाता।" इति प्राह मैक्समूलर ऋग्वेदस्योदयविषये कांश्चन विन्दूनाश्रित्यैवोक्तां सम्भावनाञ्चकार । न स स्वाङ्गीकृते वेदाविर्भावसमये वस्तुतो निश्चयं गत आसीत् । यतो हि स एकस्मिन् समये भाषमाणः स्पष्टमेवाभिदधौ यत् नात्र भूतले कापि शक्तिरीदृशी या वैदिकमन्त्ररचनायाः कालं वक्तुं शक्नुयात् निश्चयतया । स इमं विचारं १८८९ शततमे ईसवीयेऽब्दे भौतिकधर्मस्य गिफोर्डव्याख्यानमालायां प्रकटीचकार । वैदिकसंहितासु ब्राह्मणेषु च निर्दिष्टाः ज्यौतिषसम्बन्धिनीः सूचनाः अवगाह्य लोकमान्यबालगङ्गाधरतिलको डॉ० याकोबीनामा जर्मनीयो विद्वांश्चाविर्भूतस्य वेदस्य चतु-

विंशतिशतवर्षाणि यातानीति मन्यंते। सप्तधिकैकविंशतिशततमेशवीयेऽब्दे डॉ० ह्यूगोविन्कलर 'बोघाजकोइ' नामके स्थाने टर्कीदेशान्तर्गत खननकार्ये प्राचीन मेकं शिलालेखमवाप। तेन सिद्धयति यद् वेदस्य प्रादुर्भूतस्यैकविंशत्यधिकचतुस्त्रिंशद्वर्षाणि जातानि न ततोऽधिकानि। अत्रैव प्रतीच्या विचक्षणा धारणामिमा परिपुष्णन्ति यद् वेद-रचना-कालस्य जातस्य प्रायेण पञ्चशताधिकचतुःसहस्रमब्दा अतीता न च ततोऽधिका। डॉ० अविनाशचन्द्रदासः स्वकीये 'ऋग्वेदिक इण्डिया' भिधाने ग्रन्थे लिखति यद् भौगोलिकी किञ्च भूगर्भसम्बन्धिनी घटना अवलम्ब्य ऋग्वेदीया रचनाया अथ च तत्कालवर्तिन्या सभ्यताया प्रादुर्भूताया प्रायेण सप्तविंशतिसहस्राब्दा अतिक्रान्ता। पण्डितदीनानाथशास्त्री चुलेट्स्तु स्वकीये 'वेदकालनिर्णय' सञ्ज्ञके ज्योतिस्तत्त्वमीमांसकग्रन्थे वेदकालमतितरां प्राचीनं साधयितुं श्लाघनीयं प्रयत्नं विदधानः समवाप्यते। तद्विचारेण चितौ वेदाख्यस्य प्रकाशस्यावतीर्णस्य लक्षत्रयसंवत्सरा व्यतीयुः। इत्थं वेदकाल निर्धारणे हि विदुषां विचारा विद्यन्ते तेषु नितान्तमेव भिन्नत्वं समुपलभ्यते।

वेदरक्षा—वेदानां परमोपादेयत्वादतिशयनमममहत्त्वशालित्वाच्च महर्षयस्तान् रक्षितुमपि पूर्णमुपायञ्चक्रुः। वेदा एतावद्दीर्घकालानन्तरमपि लोके समवाप्ता सन्तीत्यत्र कारणमेव महर्षिकृतः प्रयत्न एवास्ति। महर्षयो हि वेदरक्षार्थमष्टविकृतीनां व्यवस्थां विदधुः। ता विकृतयोऽधःस्थितेन श्लोकेन अभिव्यक्तीक्रियन्ते—

> जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः।
> अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः॥

अत्र कतिपया एव विकृतयो हि वर्ण्यन्ते। पदच्छेदपूर्वकपाठः 'पदपाठ' इत्युच्यते। क्रमपाठः स भवति यत्र पदपाठगत प्रतिपद पूर्वोत्तरपदाभ्यां सगमय्य द्विरुच्चार्यते। जटापाठो भवति स यत्र क्रमपाठमामन्त्र्य प्रतिपदयुगलं त्रिरुच्चार्यते द्वितीयावृत्तौ पदयो प्रातिलोम्येनोच्चारणं भवति। शिखापाठजटापाठयोर्मध्ये एतावान् भेदो यच्छिखायामन्यच्चैकं पदमग्रे सम्मिलिता यानि। उक्तञ्च—'पदोत्तरं जटामेव शिखामार्याः प्रचक्षते'। घनपाठो नितरां विलक्षणः क्लिष्टश्च। तत्र पदानां मावृत्तिरनुलोमविलोमक्रमेणासकृत्क्रियते। प्रत्यप्रत्युत्पन्नवसादादिविकारेभ्यः परित्रातुं श्रुतिं पद क्रम घनजटादिपाठा आविष्कृता। एषां सद्भावेन न

श्रुतिश्रवणपर्यन्तमधुनाऽपि दोषलेशः प्रविष्टो भवितुमशकत्। प्रातिशाख्यग्रन्था अपि वेदपाठस्य रक्षार्थं विरचिता अभूवन्।

वेदेषु स्वराणां महत्त्वम्—अनेकार्थजनमन्त्रदुर्निर्दर्शने वेदेषु स्वराणामुपयोगो विधीयते। प्रथमं प्रयोजनन्तु तेषां वेदपाठपरिरक्षणमस्ति द्वितीयं प्रयोजनमिदं यत् तैस्तत्पदगतोऽर्थो निर्धार्यते। यथा चाह गोनर्दीयः—'प्रत्निका पठन्ति—स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत' इत्यत्र सन्देहः, स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषती इत्येष विग्रहोऽत्र ग्राह्यो वा स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा इति। एतद्विधायाः शङ्कायाः निवृत्तिः स्वरेणैव भवितुं शक्यमस्ति। अतः वेदार्थस्य निर्णयने स्वराः सहायका भवन्ति। वाक्यनिर्णयनार्थमपि स्वराणामपेक्षा भवति। यत्र क्वचिन्मन्त्रेषु मुद्रणादिदोषवशाद् विरामचिह्नानि नाङ्कितानि जायन्ते तत्र कुतो वाक्यमारब्धं कुत्र च तदवसितमिति न परिज्ञातुं शक्यते तत्र स्वरैरेव तन्निर्धारणं भवति। यथा—'पर्वदन्त प्रद गृह्णन्मन' इत्यत्र 'पर्वत' इह अन्तिमं पदद्वयं किं पूर्ववाक्यसम्बन्धि उत उत्तरवाक्यसम्बन्धि—इत्येतस्मिन् सन्देहे प्राप्ते, स्वरेणावधार्यते यदि आमन्त्रितमनुदात्तं तत् पूर्वान्वयि, आद्युदात्तं तु उत्तरान्वयीति।

वेदभाष्यकाराः—वेदभाष्यकृत्सु स्कन्दस्वामि-नारायण-उद्गीथ-माधव-भट्ट-वेङ्कटमाधव-धानुष्कयज्व-आनन्दतीर्थ-आत्मानन्द-सायणप्रभृतयो भाष्यकाराः सुविदिताः सन्ति भूभुवने। स्कन्दस्वामी ऋग्वेदे नितरां विशदं भाष्यञ्चकार। स निरुक्तेऽपि टीकां कृतवान्। इतिहासकाराणां कथनं यत् स ६२५ इत्येतत्संवत्सराभ्यर्णे भारतं विभूषयामास। नारायण उद्गीथश्च स्कन्दस्वामिनः समया एव बभूवतुः। नारायणः ऋग्भाष्ये स्कन्दस्वामिनं प्रति साहाय्यञ्चकार इत्येतद् वेङ्कटमाधवो ब्रवीति। उद्गीथस्योल्लेखः सायणेन आत्मानन्देन च कृतः। तदीया भाष्यशैली स्कन्दस्वामिनः शैलीव। 'माधव' नामधेयाश्चत्वारो भाष्यकारा उल्लिख्यन्ते इतिहासकारैः। तेष्वेकः सामवेदसंहितायाः किञ्च इतरे त्रय ऋग्वेदे भाष्यं लिलिखुः। केचन मतं माधवो नाम न कोऽपि भाष्यकारः सायणः किं वा वेङ्कट एव 'माधव' इत्यनेन नाम्ना ख्यात आसीद्। अन्ये चाहु-र्माधवः सायणाद् वेङ्कटाच्च भिन्न आसीदिति 'माधव'स्य व्यक्तित्वं स्वतन्त्रमेव। माधवः ऋग्वेदे परमविलक्षणं पाण्डित्यं निदधौ। सायणो वेङ्कटश्चापि माधवस्य भाष्यमनुसस्रतुः। द्वादशशततमैशवीयाब्दे वेङ्कटमाधवोऽभूदिति पण्डितमन्य

तिवशाखी मन्यते। वेङ्कटस्य भाष्यमतिसंक्षिप्तमस्ति। पर्यायवाचिपदान्युपस्थाप्य स मन्त्रार्थमाकलयितुं प्राप्य यत्नं कृतवान्। धातुव्युत्पत्त्या त्रिषु वेदेषु भाष्यं प्रणिनायेत्येष उल्लेखो वेदाचार्यस्य सुदर्शनमीमांसाया दृश्यते। परं न तदीयं भाष्यमाप्यते न च तस्यैव परिचयविशेषो लभ्यते। १३०० शततमाद् वैक्रमाब्दात् प्राक् स उद्भूवेति कथ्यते। आनन्दतीर्थ एव 'मध्व' इत्येतेन नाम्ना ख्यातिं ययौ। अयं मध्व स एव यो द्वैतवाद प्रवर्तयामास। एष बहून् ग्रन्थान् अजग्रन्थत्। कतिपयांश्च वैदिकान् मन्त्रान् अपि व्याचख्यौ। वैक्रमे चतुर्दशशततमे सवत्सरे अयं प्रादुर्बभूव। आत्मानन्द ऋग्वेदस्य 'अस्य वामीयं सूक्तं व्याख्यातवान्। अयमपि चतुर्दशशततम संवत्सरं जन्मना गौरवान्वितं विदधौ। आचार्यसायणो विजयनगर—सस्थापकमहाराजबुक्कस्य महाराजहरिहरस्य च अमात्य. सेनानीश्चासीत्। सायणो वैदिकसम्प्रदायस्य यथार्थतया वेत्तासीत् तस्मात् तदीय वेदभाष्यं वस्तुतस्तु वेदार्थोन्मीलनकारिषु भाष्येषु मूर्धन्यं भाष्यमस्ति। तद्वेद-दुर्गं दुर्गमे सरलतयैव प्रवेशयति वेदार्थजिज्ञासुम्। अन्ये च भरतस्वामि-गुणविष्णु-उव्वट-महीधरप्रभृतयो वेद-भाष्यकर्तारो जज्ञिरे। तेषु उव्वट प्रौढवेदज्ञो बभूव। सोऽनेकग्रन्थेषु टीका भाष्यं च कृतवान्। सुविदितनृपतिभोजशासन-काले स बभूव। महीधरस्य भाष्य 'वेददीप' नाम्ना सुप्रख्यातमस्ति। महीधर आसीत् काशीनिवासी। स तन्त्रशास्त्रस्यापि मर्मविदासीत्। स तन्त्रविषयकं मन्त्रमहोदधिं प्राणैषीत्। आविर्बभूव च स षोडशशततमे वैक्रमेऽब्दे। एतेषु सर्वेष्वपि भाष्यकारेषु सायणो भाष्यकारेषूत्तमो भाष्यकार। सोऽनेकसंहितासु बहुषु च ब्राह्मणग्रन्थेषु भाष्याणि विधाय वैदिक साहित्य वर्धयामास। सायणात् प्राग्वर्तिषु वेदज्ञेषु विद्वत्सु ब्राह्मणसर्वस्वनामकवेदभाष्यकर्तुर्हलायुधस्याप्युल्लेखयोग्य नाम वर्तते। स वङ्गाधिपलक्ष्मणसेनस्य राजपण्डितोऽप्यासीत्।

देवतवादः—वेदेषु देवतानां स्थानं महत्त्वावहम्। मानव· प्रत्यह प्रकृतिदेव्या नानालीला पश्यति। वैदिककालस्य महर्षयस्तस्यास्तल्लीला अवधारयितुं विभिन्ना देवता· अकल्पयन्। महर्षीणां विश्वासोऽय यदासां देवतानुकम्पयैव सर्वाणि कार्याणि सम्पद्यन्ते। जगति घटमानानां सर्वासामपि घटनानां कारणभूता देवता एव।

यास्को वदति यद् देवतासु काश्चन पृथिवीस्थानीया काश्चन अन्तरिक्ष-

स्थानीयाः काश्च न द्युस्थानीयाः सन्ति। पृथिवीस्थानीयदेवतासु अग्निर्देवता, अन्तरिक्षस्थानीयासु इन्द्रदेवता, द्युस्थानीयासु सूर्यविष्णुप्रभृतिर्देवताः सन्ति महीयस्यः। ऋग्वेदे हि देवाः प्राणशक्तिशालित्वाद् 'असुर' इति प्रोक्ताः। प्रतीच्यानां सुधीनां देवताः उद्दिश्य विचारोऽयं यद् भौतिकपदार्थोपदर्थाः प्राकृतिकानि दृश्यानि देवतात्वेन कल्पितानि। ऋग्वेदस्यादिमे युगे बहुदेवतानां सत्ता सम्भूता बभूव। गच्छता कालेन, सति मानसिके विकासे देवतानां नामानेक एकाभिमतिः कल्पितेऽभूत्। युगमूलं सर्वेश्वरवादः स्पष्टतः समुदपद्यत दृश्यते। परं पश्चिमीयानामेव देवताविषयको विचारो नाविनयः। देवतावादो न भौतिक एतावान्।

यास्केन निरुक्ते दैवतकाण्डे देवतास्वरूपविवेचनं हि अतिशयविदग्धतया त्रुटितम्। जगतो मूले एकैव महत्त्वशालिनी महाशक्तिः शोभते। सा निरतिशयैश्वर्यशालित्वात 'ईश्वर' इति गीयते। सैव शक्तिर्बहुभिः प्रकारैः स्तुता—

महाभाग्याद् देवताया एक एव आत्मा बहुधा स्तूयते।
एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति ॥ ७.४. ८-९.

ऐतरेयारण्यकञ्च 'एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छन्दोगाः' इत्येतेन वचनेनोक्तमेव विचारं परिपोषयति।

देवताः प्रायेण त्रीणि रूपाणि बिभ्रति—आधिभौतिकम्, आधिदैविकम्, आध्यात्मिकञ्च। इन्द्रियगम्यं रूपमाधिभौतिकं भवति, आधिदैविकमाध्यात्मिकञ्च न इन्द्रियगम्ये। 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि…' 'प्रविष्णवे शूषमेतु। मन्मगिरिक्षित उरुगायाय वृष्णे…' इत्यादि मन्त्रैर्वेदो विष्णुदेवताया उक्तानि त्रीण्यपि रूपाणि प्रदर्शयति।

मानवा देवतानां तां तां शक्तिं मार्थ्यमिष्ट्वा तद्द्वारेण मानवमुपकुर्युरित्येतदर्थं स्तुतिभावस्रोतसां रूपाण्यनेकशः समुपस्थापयन्ति।

मन्त्रैर्हि यदा देवतानां न केवलमेकमपि तु एकस्मादधिकानि रूपाणि स्वाभिमततां नीतानि वीक्ष्यन्ते तदा प्रतीच्यानां तस्मिन् वचसि कथं विश्वासो निहितो भवेत् यत्र देवताः भौतिकदृश्यानामधिष्ठातृत्वेन प्रतीकत्वेन वा कल्प्यन्ते।

वेदवर्णितेषु प्रमुखेषु विषयेषु देवतास्तुतिरप्येकतमः प्रमुखो विषयः।

वैदिकवाङ्मयम्—'वेद' इत्येतस्य पदस्य प्रयोगो मन्त्र-ब्राह्मणयोर्निमित्तेन

विधीयते। आपस्तम्बे प्रोक्तञ्च– मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्'। यन हि यज्ञया गानामनुष्ठान निष्पन्नतामुपैति देवतानाञ्च स्तुति विधान यत्रोल्लिखितमस्ति स 'मन्त्र' इति (मननात् मन्त्र) प्रोच्यते। 'ब्राह्मणम्' इत्यतत्पद ग्रन्थविशेष वाचकम्। यज्ञानां विविधक्रियाकलापप्रतिपादकग्रन्था 'ब्राह्मणम्' इत्येतां सज्ञा भजन्ते। 'ब्राह्मणम्' इत्येतस्य पदस्यार्थोऽस्ति–वर्धन, विस्तारो वा वितानो वा यज्ञ इति ब्राह्मणमपि भागत्रये विभक्तमस्ति प्रथमो भाग 'ब्राह्मण मिति, द्वितीयो भाग 'आरण्यकमिति किञ्च तृतीयो भाग 'उपनिषदि'ति कथ्यते। वेदश्च स्वरूपभेदात् त्रिविध ऋग्वेद', यजुर्वेद', सामवेद। यत्रार्थवशेन पादव्य वस्थास्ति तेषा छन्दोबद्धाना मन्त्राणां नाम 'ऋक्' इति वेदाम्। ऋचा समूह एव ऋग्वेद' इति पदेन व्यवह्रियते। 'यजु' इत्येतत् पद 'यज्' धातो उसिप्रत्यये कृते निष्पद्यते। यस्मिन् वेदे यज्ञभागादिक्रियाकलापानुरोधेन मन्त्राणा सन्निवेशोऽस्ति स 'यजुर्वेद' इति निगद्यते। यत्र च गीतिरूपा मन्त्रा विद्यन्ते स उपासनाकाण्डपरो वेद' 'सामवेद' इति गीयते। मन्त्राणां त्रिविधत्वाद् वेदा 'त्रयी' इति नाम्ना प्रसिद्धा सन्ति। मन्त्राणां समूह 'संहिता' इत्येतेन व्यपदेशेन व्यपदिश्यते। यज्ञानुष्ठान दृष्टौ निधाय विभिन्नर्षिभि कृते संहितानां सङ्कलन वेद-व्यासश्चकार। मन्त्र-संहितानां सङ्कलने चतुर्विधतया कृत तस्मात् संहिता सन्ति चतस्र–ऋक्संहिता, यजुःसंहिता, सामसंहिता, अथर्वसंहिता च। अत एव वेदाश्चत्वार स्मृता।

ऋग्वेदो धार्मिकस्तोत्राणामेको महान् विशालो निधि। तत्र बहुभिर्भिन्न भिन्नै ऋषिभि सुललितैर्भावमयै शब्दैर्विभिन्ना देवता सादर स्तुता सन्ति। यद्यपि महाभाष्ये ऋग्वेदस्यैकविंशतिशाखा निर्दिष्टा पर शाकल-वाष्कलाश्वलायन शाङ्खायन माण्डूकायननामधेया पञ्च शाखा सन्ति मुख्या।

यजुर्वेदे सर्वविधानामपि यज्ञयागादीनां वर्णन विद्यते। कृष्णयजु शुक्लयजु र्भेदेन स द्विविध। मन्त्रब्राह्मणयोर्द्वयोरपि यत्र मिश्रीभाव कृत स 'कृष्णयजुर्वेद' इति नाम्ना किञ्च यत्र मन्त्राणामेव विशुद्धतया प्रतिष्ठान कृत स शुक्ल यजुर्वेद इतिनाम्ना विश्रुत। शुक्लयजुर्वेदस्य द्वे एव प्रधानशाखे स्त, ते माध्यन्दिनकाण्वनाम्ना विदिते स्त। कृष्णयजुर्वेदस्य सम्प्रति षडशीतिशाखासु केवल चतस्रस्तैत्तिरीय-मैत्रायणी-कठ-कपिष्ठलकठाख्या शाखा समुपलभ्यन्ते।

चतसृष्वपि संहितासु सामसंहिता परमगौरवशालिनी संहितास्ति। 'सामानि यो वेत्ति स वेद तत्त्वम्' इत्येतद् बृहद्देवताया कथन तन्महिमान

रुच्चैर्गायन्ति । गीतायां भगवान् कृष्णआह—'वेदानां सामवेदोऽस्मि'। वेदस्या- स्योद्देश्यमस्ति—गानपूर्वकमुपासनम् । साम्नलस्य गरीयसो वेदस्य तिस्र एव शाखा प्राप्यन्ते । ताश्च इमा—कौथुमीया, राणायनीया, जैमिनीया ।

वेदेषु अथर्ववेदो बहुलविशिष्टता' निदधाति । यदा हि ऋग्वेदादयस्त्रयो वेदा आमुष्मिकं फलं प्रददति तदा अयम् अथर्ववेद ऐहिकमपि फलं प्रयच्छति । जीवनं सुखसमन्वितं कर्तुं येषां साधनानामपेक्षा भवति तेषां सिद्ध्यर्थमिह वेदे विविधानामनुष्ठानानां विधानं विहितमस्ति । पतञ्जलिर्ह्यस्य वेदस्य नव शाखा समुल्लिखति परमिदानीन्तु पैप्पलादशौनकसंज्ञके द्वे एव शाखे लभ्येते ।

ब्राह्मणसाहित्यं नितरामेव विशालं व्यापकं च वर्तते । इदं हि साहित्यं गद्यात्मकं विद्यते । यज्ञस्य विधानं कदा कृत्वं भवेत् ? केन प्रकारेण च कृतं स्यात् ? कानि च साधनानि तदर्थमपेक्ष्यन्ते ? के च तत्तद्यज्ञानामधिकारिणः ? इत्येतद्विषयाणामुपपादनं तत्र (ब्राह्मणसाहित्ये) कृतमस्ति । समवाप्तानां ब्राह्मणानां वेदानुसरन्ती संख्यानेन प्रकाशितास्ति—

(१) ऐतरेयब्राह्मणम्, (२) शाङ्खायनब्राह्मणम्-ऋग्वेदीयम्, (३) शत- पथब्राह्मणम्–शुक्लयजुर्वेदीयम्, (४) तैत्तिरीयब्राह्मणम्–कृष्णयजुर्वेदीयम्, (५) ताण्ड्यम्, (६) षड्विंशम्, (७) सामविधानम्, (८) आर्षेयम्, (९) दैवतम्, (१०) उपनिषद् ब्राह्मणम्, (११) संहितोपनिषद् ब्राह्मणम्, (१२) वंशब्राह्मणम्, (१३) जैमिनीयं ब्राह्मणम्—सामवेदीयम्, (१४) गोपथब्राह्मणम्—अथर्ववेदीयम् ।

ब्राह्मणग्रन्थेषु शतपथब्राह्मणं गुरुतममहत्त्वं भजते । अस्ति च तद् विशाल- कायम्, यागानुष्ठानानां प्रतिपादनं सर्वोत्तमरीत्या तत्रैव कृतं दृश्यते । प्रस्तौति तद् यज्ञ-यागविषयकं विवरणं साङ्गोपाङ्गम् ।

वैदिकवाङ्मयं हि आरण्यकं नाम साहित्यमपि महीयः । तत् आध्यात्मिका- नां तथ्यानां मीमांसां कुरुते । अस्त्येव तदीयः प्रमुखो विषय आत्मविचारणम् । आत्मविद्याया महिमा विशेषेण तत्र प्रतिपादितोवाप्यते । तत्कृताध्यात्मिकतत्त्वाना विकास उपनिषत्सु दृष्टो भवति । आरण्यकानीमानि—ऐतरेयमारण्यकम्, शांखा- यनमारण्यकम्, बृहदारण्यकम्, तैत्तिरीयमारण्यकम् ।

उपनिषदामन्तर्भाव आरण्यकेष्वेव । तास्तेषामङ्गविशेषत्वेन मताः । तासु

विधीयते। आपस्तम्बे प्रोक्तञ्च–'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्'। येन हि यज्ञयागानामनुष्ठान निष्पन्नतामुपैति देवतानाञ्च स्तुति विधान यत्रोल्लिखितमस्ति स 'मन्त्र' इति (मननात् मन्त्र) प्रोच्यते। 'ब्राह्मणम्' इत्येतत्पद ग्रन्थविशेष वाचकम्। यज्ञाना विविधक्रिया कलापप्रतिपादकग्रन्था 'ब्राह्मणम्' इत्येता सज्ञा भजन्ते। 'ब्राह्मणम्' इत्येतस्य पदस्यार्थोऽस्ति–वर्धन, विस्तारो वा वितानो वा यज्ञ इति ब्राह्मणमपि भागत्रये विभक्तमस्ति प्रथमो भाग 'ब्राह्मण'मिति, द्वितीयो भाग 'आरण्यक'मिति, किञ्च तृतीयो भाग 'उपनिषद्'इति कथ्यते। वेदश्च स्वरूपभेदात् त्रिविध 'ऋग्वेद', यजुर्वेद', सामवेद। यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थास्ति तेषा छन्दोबद्धानां मन्त्राणां नाम 'ऋक्' इति बोध्यम्। ऋचा समूह एव 'ऋग्वेद' इति पदेन व्यवह्रियते। 'यजु' इत्यतत् पद 'यज्' धातो उसिप्रत्यये कृते निष्पद्यते। यस्मिन् वेदे यज्ञभागादिक्रियाकलापानुरोधेन मन्त्राणा सन्निवेशोऽस्ति स 'यजुर्वेद' इति निगद्यते। यत्र च गीतिरूपा मन्त्रा विद्यन्ते स उपासनाकाण्डपरो वेद 'सामवेद' इति गीयते। मन्त्राणा त्रिविधत्वाद् वेदा 'त्रयी' इति नाम्ना प्रसिद्धा सन्ति। मन्त्राणां समूह 'सहिता' इत्येतेन व्यपदेशेन व्यपदिश्यते। यज्ञानुष्ठान दृष्टौ निधाय विभिन्नर्षिभि कृते सहितानां सङ्कलन वेद व्यासश्चकार। मन्त्र-सहितानां सङ्कलनेन चतुर्विधतया कृत तस्मात् सहिता सन्ति चतस्र–ऋक्सहिता, यजुसहिता, सामसहिता, अथर्वसहिता च। अत एव वेदाश्चत्वार स्मृता।

ऋग्वेदो धार्मिकस्तोत्राणामेको महान् विशालो निधि। तत्र बहुभिर्भिन्न भिन्नै ऋषिभि सुललितैर्भावमयै शब्दैर्विभिन्ना देवता सादर स्तुता सन्ति। यद्यपि महाभाष्ये ऋग्वेदस्यैकविंशतिशाखा निर्दिष्टा पर शाकल-बाष्कलाश्वलायन शांखायन माण्डूकायननामधेया पञ्च शाखा सन्ति मुख्या।

यजुर्वेदे सर्वविधानामपि यज्ञयागादीनां वर्णन विद्यते। कृष्णयजु शुक्लयजु र्भेदेन स द्विविध। मन्त्रब्राह्मणयोर्द्वयोरपि यत्र मिश्रीभाव कृत स 'कृष्णयजुर्वेद' इति नाम्ना किञ्च यत्र मन्त्राणामेव विशुद्धतया प्रतिष्ठान कृत स शुक्लयजुर्वेद इतिनाम्ना विश्रुत। शुक्लयजुर्वेदस्य द्वे एव प्रधानशाखे स्त, ते माध्यन्दिनकाण्वनाम्ना विदिते स्त। कृष्णयजुर्वेदस्य सम्प्रति पञ्चाशीतिशाखासु केवल चतस्रस्तैत्तिरीय-मैत्रायणी-कठ-कपिष्ठलकठाख्या शाखा समुपलभ्यन्ते।

चतसृष्वपि सहितासु सामसहिता परमगौरवशालिनी सहितास्ति। 'सामानि यो वेत्ति स वेद तत्त्वम्' इत्येतद् बृहद्देवताया कथन तन्महिमान

कुर्वन्ति गायति । गीतायां भगवान् कृष्णश्चाह—'वेदानां सामवेदोऽस्मि'। वेदस्यास्योद्देश्यमस्ति—गानपूर्वकमुपासनम् । साम्प्रतमस्य गरीयसो वेदस्य तिस्र एव शाखाः प्राप्यन्ते । ताश्च इमाः—कौथुमीया, राणायनीया, जैमिनीया ।

वेदेषु अथर्ववेदो बहुलविशिष्टताः निदधाति । यदा हि ऋग्वेदादयस्त्रयो वेदा आमुष्मिकं फलं प्रददति तदा अयम् अथर्ववेद ऐहिकमपि फलं प्रयच्छति । जीवनं सुखसमन्वितं कर्तुं येषां साधनानामपेक्षा भवति तेषां सिद्ध्यर्थमिह वेदे विविधानामनुष्ठानानां विधानं विहितमस्ति । पतञ्जलियंचास्यस्य वेदस्य नव शाखाः समुल्लिखति परमिदानीन्तु पैप्पलादशौनकसंज्ञके द्वे एव शाखे लभ्येते ।

ब्राह्मणसाहित्यं नितरामेव विशालं व्यापकं च वर्तते । इदं हि साहित्यं गद्यात्मकं विद्यते । यज्ञस्य विधान कदा कृतं भवेत् ? केन प्रकारेण च कृतं स्यात् ? कानि च साधनानि तदर्थमपेक्ष्यन्ते ? के च तत्तद्यज्ञानामधिकारिणः ? इत्येतद्विषयाणामुपपादनं तत्र (ब्राह्मणसाहित्ये) कृतमस्ति । समवाप्तानां ब्राह्मणानां वेदाननुसरन्ती संख्यानेन प्रकारोऽस्ति—

(१) ऐतरेयब्राह्मणम्, (२) शाङ्खायनब्राह्मणम्-ऋग्वेदीयम्, (३) शतपथब्राह्मणम्–शुक्लयजुर्वेदीयम्, (४) तैत्तिरीयब्राह्मणम्–कृष्णयजुर्वेदीयम्, (५) ताण्ड्यम्, (६) षड्विंशम्, (७) सामविधानम्, (८) आर्षेयम्, (९) दैवतम् , (१०) उपनिषद् ब्राह्मणम् , (११) संहितोपनिषद् ब्राह्मणम् , (१२) वंशब्राह्मणम् , (१३) जैमिनीयं ब्राह्मणम्—सामवेदीयम् , (१४) गोपथब्राह्मणम्—अथर्ववेदीयम् ।

ब्राह्मणग्रन्थेषु शतपथब्राह्मणं गुरुत्वमहत्त्वं भजते । अस्ति च तद् विशालकायम् , यागानुष्ठानानां प्रतिपादनं सर्वोत्तमरीत्या तत्रैव कृतं दृश्यते । प्रस्तौति तद् यज्ञ-यागविषयकं विवरणं साङ्गोपाङ्गम् ।

वैदिकवाङ्मये हि आरण्यकं नाम साहित्यमपि महीयः । तत् आध्यात्मिकानां नम्यता.मीमांसा.कृता ।.श्वश्वेदर नदीय यस्तुये नियम.था नविस्थारस.।. ब्रह्मविद्याया महिमा विशेषेण तत्र प्रतिपादितो वाप्यते । तत्कृताध्यात्मिकतत्त्वाना विकास उपनिषत्सु दृष्टो भवति । आरण्यकानां नामानि—ऐतरेयमारण्यकम्, शांखायनमारण्यकम्, बृहदारण्यकम्, तैत्तिरीयमारण्यकम् ।

उपनिषदामन्तर्भाव आरण्यकेष्वेव । तास्वेषामहत्त्वविशेषत्वेन मताः । तासु

वेदाना सारभूता सिद्धान्ता सन्ति प्रतिपादिता । अधोलिखितश्लोके निर्दिष्टा उपनिषद् प्राचीनतमा प्रामाणिकाश्च सन्ता सन्ति—

ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतित्तिरि ।
ऐतरेयं च छान्दोग्य बृहदारण्यक दश ॥

शिक्षा-व्याकरण निरुक्त कल्प छन्द-ज्यौतिषाभिधानि सन्ति षड् वेदाङ्गानि । अनुक्रमणीत्येतन्नाम्ना ये ग्रन्था वैदिका सन्ति प्रसिद्धास्तेषा प्रधाना प्रयत्न-प्रयोजन मुख्यतो वेदरक्षणमेव ज्ञेयम् ।

वैदिकवाङ्मयाध्ययनेन वैदिकयुगस्य भौगोलिकी स्थिति, आर्याणां निवास स्थलानि, दस्यु पणिप्रभृतीना विवरणम्, सामाजिकार्थिक राजनीतिक धार्मिकञ्च जीवनम् इत्यादिका सर्वेऽपि विषया प्रकाशमायान्ति । अस्मदीया पूर्वजा सप्तम्, भानु शशि व्योम भूमिप्रभृतितत्त्वाना ज्ञानं निदधतिस्म । ते समुद्र नदी पर्वत-वनादीनामुपादेयता सर्वाङ्गीणतया विदन्ति स्म । ते दीर्घदीर्घतरा समुद्र-यात्रा कुर्वन्ति स्म । तेषा सन्निधे महान्ति महान्ति जलयानान्यासन्, तैस्ते सामुद्रिक व्यापारञ्च चक्रु ।

"अनारम्भणे तद्वीरयेथामनास्थाने अग्रभणे समुद्रे' इत्यादिवैदिकमन्त्रा अत्र प्रमाणम् । वैदिके काले का नदी केन नाम्ना को देशो जनपदो वा केन नाम्ना पर्वतो वा केन नामधेयेन व्यवहृतोऽभवदिति वैदिकेभ्यो ग्रन्थेभ्यो यथायथ ज्ञातुमर्हन्ति । तस्मिन् युगेऽस्मद्देशे कुरु-पाञ्चाल कीकट मद्र महावृष-काशि कोशल विदेह मगधाङ्गनामका बहवो जनपदा अशोभन्त ब्राह्मणग्रन्थेषु कुरुपञ्चालाना प्रकृष्टा प्रशंसा दृष्टा भवति । नदीना वर्णन वेदेषु बहुधा कृतमवलोकित भवति । सिन्धुसरितो वर्णन नितान्तमेव रुचिरायां भाषायां विहितमवाप्यते—"अभि त्वा सिन्धो शिशुमिन्नमातरो, वा श्रा अर्षन्ति पयसेव धेनव" इत्यादिमन्त्रे परयन्तु प्रेक्षावन्तो यदृषिरामोपमामाश्रित्य तस्या (सिन्धो) वर्णनं कुर्वन्ति ऋषय । ऋग्वेदे सरस्वत्या माहात्म्य भृश घोषित जायते । "युव पदवे पुरुवार-मश्विनास्पृधां श्वेत तरुतार दुवस्यथ", "सुमित्रिया न आप ओषधय सन्तु", "एका च मे तिस्रश्च मे " इत्यादिका सन्ति बहवो मन्त्रा एतविधा ये ज्ञापयन्ति यत् तदानीन्तना भारतीया साधु तासु तासु विद्यासु विज्ञानेषु कलासु च पूर्णमेवाभिज्ञता निहितवन्त ।

वैदिकेऽनेहसि सर्वेऽप्याधमा समृद्धा सुखिन आसन् । पुत्रा पुत्र्यश्च उच-

शिक्षा तदा प्राप्तवन्त । ललितकलानाञ्च तदा प्रसार आसीत् । विवाहस्तदा सुव्यवस्थितस्तथा वहन् दृग्गोचरो भवति । नारीणां सम्मानमासीत्, पुरुषा सदाचारवन्त पुरुषार्थप्रिया शक्तिशालिनो बभूवु । कृषिकर्मणि पशुपालने च जनता सदा तदा निरतावाप्यत । ग्रामेषु जनता निवासं चक्रे । पुरन्दुर्गाणां वर्णनं वैदिके साहित्ये पर्यवलोक्य विदितं जायते यत् तदानीन्तना जना सभ्यताया प्रशस्तस्यामुच्चशिखरे गता आसन् । "शतभुजिभिस्तमभिह्रुतेरघात् पूर्भी रक्षता " प्रभृति मन्त्रा अस्यस्मिन् विषये प्रमाणम् । "कारुरहं ततो भिषक्" इत्यादि मन्त्रा बोधयन्ति यत् तदानीन्तना जना जीवन-यापनाय अर्थोपार्जनाय च बहूनि उद्यमनानि जगृहु । वैदिके काले शासनपद्धत्या परमकुशलो बभूव । शासन-पद्धतिश्च तदा अनेकविधा प्रचलितासीत् । राजान प्रजावत्सला आसन्, प्रजा राष्ट्रे राजनि च भक्तिभाव निदर्शी—"प्रत्रोऽच्युत प्रमृणीहि शत्रून्", "त्वां विशो वृणतां राज्याय", "इयं ते राट्", "या च राष्ट्रमनायेऽहम्" इत्यादिमन्त्रेषु तात्कालिक्या राजनीतिकव्यवस्थाया मनोज्ञं दर्शनं जायते । "युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चित" प्रभृतिमन्त्रा सन्ति साक्षिणो यद् वेदकालीनं भारतं धार्मिकं पावनं पवित्रचरित्रं जीवनमुवाह ।

रसालङ्कार-सौन्दर्यकल्पनादिदृष्ट्या च वैदिकं साहित्यमतितरामुत्कृष्टं दृष्टिगोचरं भवति । क्वचित् तत्र शृङ्गाररसस्य सुन्दरता क्वचित् अलङ्काराणां छटा, क्वचिद् भावनानामाभा वीक्ष्यते ।

"इषुर्न श्रियं इषुधे रमणा गोपा शानसा नरह्वि" इत्यत्र शृङ्गाररसम्, "अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिव सनये धनानाम्" इत्यत्र उपमालङ्कार मनोरम, "कस्येव तन्वा शाशदाना एति देवि दक्षमिषयविमाणम्" इत्यत्र मानवीयाया अनवद्याया भावनाया दिमाञ्च प्रेक्षन्तां प्रेक्षावन्त ।

"अक्षैर्मा दीव्य", "अहमनृतात्सत्यमुपैमि", "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत्", "माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्या", "सर्वा आशा मम मित्रं भवन्तु", "समानी प्रपा सह वो अन्नभाग", "मरुते मा रिषाम वयं तव", इत्यादिकं अमन्दैः उपदेशपरैः मन्त्रैः सन्ति श्रुतयोऽलङ्क्रियमाणा ।

उपेक्ष्यते, हन्त, अद्यतन भारत सर्वं विश्वशुभचिन्तकं सर्वोदयकारकं श्रेयःप्रेयस्सम्पादकं वैदिकं वाङ्मयं यत्, पुरातनं भारतं सर्वविद्यान्यपि दुःखान्यपि

सहमानमपि प्राणानपि हुत्वा रक्ष । वैदिकसाहित्योपेक्षाया एव कुफलमिदं यदद्य सर्वमपि निखिलमपि जगच्च परमशोचनीया हीना निन्दनीयाश्च दशा गतमस्ति । प्रार्थ्यते हरिः—

"सर्गादौ स्फुरतां समग्रजगतां य श्रेयसे जज्ञिवा-
नर्थानभ्युदयाय सम्प्रथितवांस्तांस्तांस्तु वैज्ञानिकान् ।
यश्चोच्चावचभाववान् विविधसद् विद्याभि र्द्योतवान्
विश्वस्मिन् भुवने स वेदभगवान् भूयो जरीजृम्भताम् ॥"

वेदाङ्गानि किञ्च प्रतीच्यप्रधीनां वैदिकवाङ्मय-मेवा

आधुनिकानामितिहासकाराणां कथनमिदं यत् षण्णामपि वेदाङ्गानां निर्माणं वैदिकयुगस्य उत्तरार्द्धभागेऽभवत्। शिक्षा, व्याकरणम्, कल्प, निरुक्तम्, छन्दः, ज्यौतिषञ्च-इत्येतानि वेदाङ्गानां सन्ति नामानि। पाणिनीय-शिक्षा प्राह—

शिक्षा कल्पोऽथ व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः।
ज्योतिषामयनं चैव वेदाङ्गानि षडेव तु॥

षण्णामप्येतेषां वेदाङ्गानामुल्लेखो गोपथब्राह्मण-बौधायनधर्मसूत्र-गौतमधर्मसूत्र-रामायणमत्प्राचीनग्रन्थेषूपलभ्यते। एतेन तेषां पुरातनतरत्वं सिद्ध्यति। बुद्धावतारात्प्राग्वर्ती काल उत्तरवैदिककालत्वेन निर्धार्यते बुधैः।

अङ्गमित्येतस्य पदस्य व्युत्पत्तिः अङ्ग्यते ज्ञायतेऽनेनेति 'अङ्गम्' इत्येवास्ति। अनयाव्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः 'उपकारकम्' इति ज्ञेयः। वेदाना भाषा भावश्च उभावपि-दुरूहौ स्तस्तस्माद् वेदार्थावगमनाय वेदाङ्गानामपेक्षा भवति। वेदार्थबोधाय सहायकत्वाद् तेषामुपकारकत्वं स्पष्टमेव।

शिक्षा—यथा वैदिकविधीनां सम्पादनार्थं ब्राह्मणग्रन्था उपयुज्यन्ते तथैवो-च्चारणप्रयोजनेन शिक्षाया उपयोगो वाञ्छ्यते। वेदानां वैदिकसाहित्यस्य चाध्ययनाध्यापनविषयकविधीनां निर्देशः शिक्षाशास्त्रे कृतः। शिक्षा स्वरवर्णाद्यु-च्चारणानि केन प्रकारेण कर्त्तव्यानीत्येतस्मिन् विषये उपदिशति। सायणस्य ऋग्वेदभाष्यभूमिकायामुक्तम्—"स्वरवर्णाद्युच्चारणप्रकारो यत्र शिक्ष्यते उप-दिश्यते सा शिक्षेति"। वेदपाठावसरे शुद्धमुच्चारणं स्वरक्रिया च मुख्या कार्येते अशुद्धोच्चारणयुक्तो भ्रष्टस्वरश्च वेदपाठो महद् दुष्फलं जनयति। स परमहानिकृद् भवति। यज्ञयागोपासनादिकं यत् कार्यमिष्टलाभाय क्रियते तस्मादिष्टलाभो न कदापि अशुद्धेन उच्चारणेन समवाप्तः सञ्जायते तद्विपरीतमशुद्धोच्चारणयुतं कार्यं तु विपदं महतीमुत्पादयति। श्रूयते यत्पुरा 'इन्द्र-शत्रुर्वर्धस्व' इत्येतन्मन्त्रस्याशुद्धो-च्चारणं कृतमभूत् तेन यजमानस्यति तदनिष्टकारकमसिद्ध्यत्। पाणिनीयशिक्ष-यामुक्तम्—

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा, मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति, यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥

वेदोच्चारणस्य युक्ततायै स्वरज्ञानमपेक्ष्यते समीचीनम् । स्वर उदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन त्रिविधः । 'उच्चैरुदात्तः', 'नीचैरनुदात्तः', 'समाहारः स्वरितः' इत्येतानि पाणिनिना तेषां त्रयाणां लक्षणानि प्रोक्तानि । 'अनुदात्तपदमेकवर्जम्' इत्यस्मिन् पाणिनीयसूत्रेऽभिहितं यद् वेदस्य प्रतिपदमवश्यमेव केनापि उदात्तेन स्वरेण सम्श्लिष्टं भवति, अवशिष्टाश्च स्वरा भवन्त्यनुदात्ताः । तेष्वेवानुदात्तेषु स्वरेषु अन्यतमः स्वरो हि परिस्थितिविशेषे स्वरितो जायते । स्वरप्रधानताया कारणं वेदेष्वस्ति तेषां (स्वराणाम) अर्थनियन्त्रणत्वम् । केन प्रकारेण स्वराणामर्थनियन्त्रणकारित्वं भवतीत्युपरिष्टादुदाहरणं निधायाभिहितमेव । वेदेषु शुद्धोच्चारणं सर्वप्रथममवाञ्छितं भवति, तच्च शुद्धोच्चारणं शिक्षा समुपदिशति एतस्मादेव हेतोः षट्सु वेदाङ्गेषु शिक्षाङ्गस्य मूर्धन्यत्वमाम्नातम् । शिक्षाया अभिमतो विषयः प्रातिशाख्येषु दृश्यते । प्रातिशाख्यग्रन्थाः शिक्षाशास्त्रस्य प्राचीनतमाः प्रतिनिधय इव सन्ति । संहितापाठसम्बन्धिनः सर्वेऽपि विषयास्तत्र साङ्गोपाङ्गतया प्रतिपादिताः ।

शिक्षाशास्त्रेतिहासः पुरातनतरः । परं न तद्विषयकाः प्राचीनतरा ग्रन्था उपलभ्यन्ते । श्रीवाचस्पतिगैरोला स्वकीये इतिहासे लिखति यत् सम्यकेतुविद्यालङ्कारस्य मतमिदं यद् 'जैगीषव्यस्य शिष्यो बाभ्रव्यः शिक्षाशास्त्रं प्रणिनाय । महाभारते शान्तिपर्वणि आचार्यगालवकृतस्य शिक्षाग्रन्थस्योल्लेखो लभ्यते । भण्डारकरशोधसंस्थानपूनातो भारद्वाजशिक्षायाः प्रकाशनं जातमस्ति । तत्र नागेश्वरभट्टस्य टीका च वर्तते । नागेश्वरमतेन स ग्रन्थो भारद्वाजेन प्रणीतः । शिक्षासङ्ग्रहनामके ग्रन्थे द्वात्रिंशच्छिक्षापुस्तकानां सङ्ग्रहोऽवाप्यते । शिक्षा इमाश्चतुर्णामपि वेदानां भिन्नभिन्नशाखास्वामान सम्बध्नन्ति । बल्देव उपाध्याय स्वकीये 'वैदिकसाहित्य और संस्कृति' इत्येतदभिधेये ग्रन्थे याज्ञवल्क्यशिक्षा वासिष्ठीशिक्षादिसञ्ज्ञकानां विंशतिग्रन्थानामुल्लेखं विदधानो दृश्यते । सामान्यं समस्ताः पाणिनीयशिक्षा प्राचीनशिक्षासूत्राणां साहाय्येन प्रणीताभूदिति बुधानां विचारः । अद्यतनयुगे पाणिनीयशिक्षा स्वामी दयानन्द उद्धार । इदमपि स्मरणीयमत्र यदिदानीं शुक्लयजुर्वेदे याज्ञवल्क्यशिक्षा, सामवेदे नारदशिक्षा, अथर्ववेदे माण्डूकी शिक्षा किन्तु ऋग्वेदे पाणिनीयशिक्षा प्राप्यन्ते न च अन्या कापि ।

कल्प —वेदानां द्वितीयमङ्गमस्ति कल्पः। वेदविहितानां कर्मणां व्यवस्थापनं क्रमपूर्वकं कल्पशास्त्रे कल्पितम्। उक्तञ्च—'कल्पो वेदविहितानां कर्मणामानुपूर्व्येण कल्पनाशास्त्रम्'। कल्पसूत्राणि सन्ति चतुर्विधानि—(१) श्रौतसूत्रम्, (२) गृह्यसूत्रम्, (३) धर्मसूत्रम्, (४) शुल्वसूत्रम्। श्रौतसूत्रे ब्राह्मणग्रन्थवर्णितानां श्रौताग्नि-यज्ञानां क्रमबद्धं वर्णनं वर्तते। गृह्यसूत्रे गृह्याग्निसम्बद्धयागानामुपनयनविवाहश्राद्धादिसंस्काराणां विस्तृतं विवरणं प्रस्तुतं विद्यते। धर्मसूत्रे चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणाञ्च किञ्च राज्ञामपि कर्तव्यानि निर्दिष्टानि सन्ति। इमान्येव त्रीणि वस्तुतः प्रधानानि कल्पसूत्राणि मतानि। चतुर्थं शुल्वसूत्रन्तु वेदिनिर्माणप्रकारं विशेषतः प्रतिपादयति। सूत्रस्यास्य वैज्ञानिकं महत्त्वमस्ति।

श्रौतसूत्रोपपादितो विषयो वस्तुतो दुरूहः। न तत्र जनसामान्यस्य कृते आकर्षणम्। धार्मिकदृष्ट्या श्रौतसूत्रस्य विषयो महत्त्वशाली। आधुनिके युगे श्रौतयागानां विधानं विरलतामुपेतम्। प्राचीनस्य युगस्य धार्मिकेषु विधानेषु याज्ञिकेषु कर्मसु च येषां रुचिरनुरागश्च तैरवश्यमेव श्रौतसूत्राणि अनुशीलनीयानि। ऋग्वेदस्य आश्वलायनं शाङ्खायनञ्च इति द्वे श्रौतसूत्रे स्तः। गृह्यसूत्रे च तदीये-आश्वलायनं शाङ्खायनं च स्तः। शुक्लयजुर्वेदस्य श्रौतसूत्रमेकमेव कात्यायनश्रौतसूत्रमस्ति। गृह्यसूत्रञ्चास्यैकमेव पारस्करगृह्यसूत्रं विद्यते। कृष्णयजुर्वेदसम्बद्धानि श्रौतसूत्राणि-बौधायन-आपस्तम्ब हिरण्यकेशि-वैखानस भारद्वाज-मानवनामधेयानि सन्ति। एतस्मिन् वेदे बौधायनं गृह्यसूत्रमपि सुलभमस्ति। सामवेदीयकल्पसूत्रेषु आर्षेयं कल्पसूत्रं प्राचीनतमम्। इदं लाट्यायनात् श्रौतसूत्रादपि प्राचीनतरमिति निगद्यते। वेदस्यास्य मुख्यं गृह्यसूत्रं कौथुमशाखीयं गोभिलगृह्यसूत्रं सुविदितम्। अथर्ववेदस्य श्रौतसूत्रं वैताननामकं किञ्च तदीयं गृह्यसूत्रं कौशिकसंज्ञकं वेद्यम्। गृह्यसूत्रमिदं प्राचीनभारतीययातुविद्याविषयिकामनुपमां च सामग्रीं प्रस्तौति। धर्मसूत्राणि कल्पस्य गौरवमयान्यङ्गानि सन्ति परं न सामस्त्येन प्रतिशाखायाः धर्मसूत्राणि लभ्यन्ते। यस्मात्तत्र धर्मसूत्रमादाय मनुस्मृतेर्निर्माणं सञ्जातं तदपि साम्प्रतमनुपलभ्यं भवति। सुतरां बौधायनापस्तम्बहिरण्यकेशिकल्पसूत्राणामुपलब्धिः पूर्णतया भवति अत एव तदीयानि धर्मसूत्राण्यपि प्राप्यन्ते। धर्मसूत्रेषु चतुर्वर्णकर्तव्यानि कर्माणि, व्यवहारः राजधर्म, आश्रमधर्म, विवाह, दायभाग, प्रायश्चित्तम्, नित्यनैमित्तिक कर्म—

दृश्यते अन्ये चानेके विषया सन्ति वर्णिता । धर्मसूत्रेषु प्राचीनतमं गौतम-धर्मसूत्र विद्यते । गौतमधर्मसूत्रं निर्दिशन्तो याज्ञवल्क्य कुमारिल-शङ्कराचार्य-मेधातिथय प्राप्यन्ते । बोधायनोऽपि धर्मसूत्रस्य प्राचीनतम आचार्यो मत । वसिष्ठश्च प्रतिष्ठितेषु धर्मसूत्रकारेषु गण्यते । तदीय धर्मशास्त्रं यद्यपि लघुकाय परं गुणविपुलत्वेन महनीयमस्ति । वसिष्ठस्य जीवनदर्शनमत्यन्तमुदात्तमा-ध्यात्मकमस्ति । स सदाचारमय जीवन यापयितुमुपदिशति । उपदिशति च दुर्बुद्धिप्रिया तृष्णा परिहर्तुम् । न वसिष्ठस्य श्लोकवद्धा स्मृति प्रकाशं गतास्ति । बहवो मनुस्मृतिश्लोकास्तत्र गद्यात्मकेषु सूत्रेषु दृष्टिगोचरा भवन्ति । विदुषां धारणेयं यद् वसिष्ठस्य धर्मशास्त्रमेव वर्तमानमनुस्मृते किंवा तदीयात् प्राचीन-विशुद्धमूलरूपात् तान् श्लोकान् उद्धृताश्चकार ।

व्याकरणम्—वेदाना रक्षकत्वात्, वेदार्थावबोधने सहायकत्वात् प्रकृति-प्रत्ययोपदेशपुरस्सरपदस्वरूपप्रतिष्ठापकत्वादर्थनिर्णयनकृत्साधनेष्वन्यतमसाधनत्वेन प्रयुक्तत्वात् व्याकरण नाम अङ्ग नितान्तमेव महनीयं श्रेष्ठञ्च अङ्गमध्येषु स्मृतम् । व्याकरणस्य व्युत्पत्ति (व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम्) एभ्योऽर्थोऽस्ति पदमीमांसाकर शास्त्रम् । तद् वेदस्य मुखत्वेन स्मृतम्—'मुखं व्याकरणं स्मृतम्' । 'चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा' इत्यादिशब्दैं ऋग्वेदस्त-थ्यप्रशंसन्दृश्यते । आचार्यवररुचि व्याकरणशास्त्रमहनीयता गायन् तदध्ययनप्रयो-जनानि चेत् पञ्च प्रतिपादयति तदा महर्षि पतञ्जलिस्तदध्ययनप्रयोजनानि त्रयोदश ब्रूते । व्याकरणशास्त्रं नितरा प्राचीनं शास्त्रमस्ति । गोपथब्राह्मणे व्या करणविषया सन्ति निर्दिष्टा स्पष्टत व्याकरणशास्त्रेतिहासावलोकनेन विदितं भवति यद् भारते पुरा अनेके व्याकरणकर्तार आचार्या बभूवु । तत्र आपिशलि-शाकटायन-गार्ग्यवेन्द्रादीना व्याकरणकर्तॄणामुल्लेख कृतोऽवाप्यते । परं साम्प्रतं तु पाणिनीय व्याकरणमेव प्राप्यते । तत्कृतो ग्रन्थ —'अष्टाध्यायी'-'सर्वाङ्गसुल-सितो भूत्वा विभाति । तत्र वैज्ञानिकया पद्धत्या व्याकरणं प्रतिपादितमस्ति । यादृशं हि सुललितं देववाण्या शास्त्रीय विवेचन तत्र दृश्यते नान्यत्र तादृश क्वापि विलोक्यते । तत्र लौकिकं वैदिकमुभयविधमपि व्याकरणमाम्नातम् ।

निरुक्तम्—निरुच्यते निश्शेषेणोपदिश्यते तत् तदर्थावबोधनाय पदजातं यत्र तन्निरुक्तमिति कथ्यते । निरुक्तस्यास्ति विषय—वैदिक-पदानां व्युत्पादनम् । तद् दुरूहपदानामर्थावबोधनाय वैदिकपदव्याख्यानाय विरचितमभूत् । तदध्य-

यनात् प्राग्व्याकरणशास्त्रस्याभिज्ञत्वं काङ्क्ष्यते। तन्महत्त्वमधिकृत्य दुर्गाचार्यः प्राह—'प्रधानं चेदमितरेभ्योऽङ्गेभ्यः सर्वशास्त्रेभ्यश्च अर्थपरिज्ञानाभिनिवेशात्। अर्थो हि प्रधानं तद्गुणः शब्दः स च इतरेषु व्याकरणादिषु चिन्त्यते। यथा शब्दलक्षणपरिज्ञानं सर्वशास्त्रेषु व्याकरणात् एवं शब्दार्थनिर्वचन-परिज्ञानं निरुक्तात्।' भाषाशास्त्रदृष्ट्या निरुक्तमनुपमं रत्नम्। निरुक्तस्य विद्वान् टीकाकारो दुर्गाचार्यः कथयति-यन्निरुक्तान्यासन् चतुर्दश। यास्कस्य निरुक्ते द्वादश निरुक्तकाराणां मतानि निर्दिष्टानि प्राप्यन्ते। साम्प्रतं तु इदं यास्कविरचितं निरुक्तमेव निरुक्ताख्यस्य वेदाङ्गस्य प्रतिनिधित्वं करोति। यास्कः पाणिनेरपि प्राचीनतरः। महाभारते शान्तिपर्वणि 'यास्को मामृषिरव्यग्रो नैकयज्ञेषु गीतवान्' इत्यादि श्लोके निर्दिष्टः संलक्ष्यते। निरुक्तं वस्तुतः स्वयमेव भाष्यं सूत्रस्य, परं नितान्तदुरूहत्वाद् टीकाकाराः तदर्थावगमनाय कठोरतरं श्रमं कृतवन्तः। तद् वैदिकशब्दकोशनिघण्टुग्रन्थस्य भाष्यम्। निरुक्तप्रतिपादिता विषया अधःस्थितेन श्लोकेनोपस्थाप्यन्ते—

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्॥

छन्दः—वेदाः सन्ति छन्दोबद्धाः अतस्तेषामुच्चारणनिमित्ताय छन्दोज्ञानं नितरामपेक्षितम्। छन्दोऽभिधेनैतेनाङ्गेन छन्दसां सर्वेषामुच्चारणविधिस्तद्गतिप्रकारास्तद्गानरीतिश्च विदिता जायन्ते। तस्माद् वैदिकमन्त्रोच्चारणप्रयोजनेन तदध्ययनं पूर्वमुचितम्। विना छन्दोज्ञानं यो वेदाध्ययनयजनयाजनादिकार्याणि करोति तस्य तानि सर्वाणि कार्याणि न भवन्ति फलदानि। उक्तञ्चात्र कात्यायनेन—

'यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वा अध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्तं वा पात्यते प्रमीयते वा पापीयान् भवति।'

संहिताब्राह्मणेषु छन्दोनाम्नामुपलभ्यत्वाद् प्रतीयते यच्छन्दोऽङ्गस्याप्युत्पत्तिर्वैदिकयुग एव संवृत्ता। 'छन्द' इत्येतस्य पदस्य व्युत्पत्तिरियम्—छन्दयति (पृणाति) इति छन्दो वा छन्दयति (आह्लादयति) इति छन्दोऽथवा छन्द्यतेऽनेनेति छन्दः। 'छन्दांसिच्छादनादि'त्येतद्यास्कवचनात् वेदार्थवाचकं छन्द इत्येतत्पदं छद् (छादने) धातोर्निष्पन्नम्। वेदावरणकारित्वात् छन्द इति पदं युक्तमेव। दुर्गाचार्य आह—'यदेभिरात्मानमाच्छादयन् देवा मृत्योर्बिभ्यतः, तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्।' श्रुतिषु छन्दसो महनीयता भृशं गीता। असुरहननविघ्न-

बाधाभ्यो रक्षकत्वात् तस्य, तच्छक्तिशाली सैनिक इव मतम्। उक्तञ्च—'दक्षिणतोऽसुरान् रक्षांसि त्वष्ट्राण्यपहन्ति त्रिष्टुब्भिर्वज्रो वैरविन्दुद्।' वैदिकानि छन्दांस्यनेकभेदोपभेदवन्ति सन्ति। प्रधानेषु वैदिकेषु छन्दःसु इमानि गण्यन्ते—गायत्री, उष्णिक, अनुष्टुप, बृहती, पङ्क्ति, त्रिष्टुप, जगती, अतिजगती, शक्वरी, अतिशक्वरी, धृति, प्रकृति, आकृति, विकृति, संस्कृति, अभिकृति, उत्कृतिश्च। वैदिकच्छन्दस विशिष्टतेय यत् तानि अक्षर-गणनाया भवन्ति नियतानि। न तत्राक्षराणां गुरुलघुक्रमस्य कश्चिन्नियमविशेष। उक्तञ्च कात्यायनेन—'यदक्षरपरिमाणं तच्छन्द'। छन्दःशास्त्रसम्बन्धी प्राचीनतमो ग्रन्थ पिङ्गलकृत पिङ्गलसूत्रमस्ति। पिङ्गलाचार्य कदा बभूवेति निश्चयपूर्वकं न वक्तुं शक्यते। अस्मच्छन्दःसूत्रस्य भट्टहलायुधकृता मृतसञ्जीवनी व्याख्या प्रसिद्धास्ति। लौकिकच्छन्दसां विकास पुरुष एव वैदिकच्छन्दोभ्यो जात।

ज्यौतिषम्—यज्ञभागा सन्ति बहुविधा केचन यज्ञा एवंविधा विधाने नीता ये सम्वत्सरसम्बन्धिन सन्ति। केचन एतादृशा सन्ति ये ऋतुसम्बन्धिनो वर्तन्ते। केचन च तिथि मास-पक्ष-नक्षत्रपरका सन्ति। भावोऽयं वेदेषु यज्ञभागादीनां विधानं भिन्न भिन्नकालेषु कृतमवाप्यते। तैत्तिरीयब्राह्मण वदति—ब्राह्मणो वसन्तेऽग्निमादधीत क्षत्रियो ग्रीष्मे वैश्य शरदि। अष्टकाया फाल्गुन्या पूर्णमासे च दीक्षाया विधानं विद्धत् ताण्ड्यब्राह्मणं वीक्षितं भवति। एतद्विधाया वेदाज्ञाया पालनं ज्यौतिषशास्त्रज्ञाने सत्येव यथायथं भवितुमर्हति। तस्माज्ज्यौतिषं नाम वेदाङ्गमपि नैजं वैशिष्ट्यं निदधाति। यज्ञस्य यथार्थज्ञाता ज्योतिर्विदेव वेदाङ्गज्यौतिषे कथितञ्च—

वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ता
कालानि पूर्वा विहिताश्च यज्ञा।
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं
यो ज्यौतिषं वेद स वेद यज्ञम्॥

वेदाङ्गज्यौतिषग्रन्थो लगधप्रणीत। ग्रन्थस्यास्य श्लोकाना रहस्यं क्लिष्टत्वेनेद् वस्तुतो विद्वद्धौरेयाणामपि दुर्गमम्। ग्रन्थस्यास्यायतीर्णस्य ३४०० वर्षाणि व्यतीतानीति शङ्करबालकृष्णदीक्षितस्य विचार। लोकमान्यतिलक-सुधाकरद्विवेदि-डॉ० थीबौ प्रभृतयो विद्वांसो ग्रन्थस्यास्य श्लोकान् व्याख्यातुं प्रायतन्त। भारतीयस्य ज्योतिःशास्त्रस्य ग्रन्थ एष आद्य। मन्ये, न तस्मात् प्राक् ज्योतिषि क्वापि काचिद् कृतिर्लिखिताभूत्।

गच्छता कालेन शास्त्रमिदं संहिता-गणित-होराख्येषु त्रिषु भागेषु आत्मानं प्रकटीचकार । आर्यभट्ट-वराहमिहिर-ब्रह्मगुप्त-भास्कराचार्यप्रभृतयोऽसाधारणबुद्धिमन्तः प्रतिभाशालिनो निश्चितधियो ज्योतिर्विदोऽद्भुतान् सिद्धान्तान् अवतार्य शास्त्रमिदमभिवर्धनेन स्वेन विभूषयाञ्चक्रुः । शास्त्रमिदं त्रिकालवर्तिनीमपि स्थितिं करतलामलकवत् करोति । एतेन परोक्षं भाविकालस्थितमपि वस्तु प्रत्यक्षं जायते । उक्तं च यथैवास्य महिम्नि—

वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमकल्मषम् ।
विनैतदखिलं श्रौतं स्मार्तं कर्म न सिद्ध्यति ॥

सर्वाण्यपि दर्शनानि सकलानि शास्त्राणि, सर्वाश्चोपनिषदो येषां हि परमर-हस्यभूतानां वेदानां सौन्दर्य-सुधां सततमहर्निशं पिबन्त्योऽपि न तृप्यन्ति तेषां वेदान् अनुशीलयितुं यथा शाकल्य-आत्रेय-आर्यस्कन्दस्वामि-माधवभट्ट-नारायण-उद्गीथ-वेङ्कटमाधव-आनन्दतीर्थभवस्वामि-गुहदेव-दुर्ग-भट्टभास्करमिश्र-उवट-महीधर-रावणस्वामि-गुरुविष्णु-सायणप्रभृतयः प्रौढा नम्राश्च नितान्तमेव प्रयासं चक्रिरे तथैव देशान्तरीया अपि विपश्चितो वेदामृतं पातुं तान् व्याख्यातुं चाऽध्येतुं प्रायतन्त ।

एतस्यां दिशि प्रतीच्यानां पण्डितानां चेतोऽष्टादशशतकस्योत्तरार्धभागे आकृष्टं बभूव । १८०५ तमे ख्रिस्ताब्दे कोलब्रुकमहोदयः 'एशियाटिकरिसर्चेज' इत्येतदभिधाने पत्रे वेदविषयकं निबन्धं लिलेख । तत्र स वैदिकवाङ्मयस्य बहूनां ग्रन्थानां विवरणेन सह तदीयां महत्ताञ्च प्रादीदृशत् सविस्तरम् । वेदानुशीलन-निमित्तेन पाश्चात्यानां विपश्चितामयं हि आद्यः प्रयास आसीत् । एष निबन्धः पश्चिमीयविद्वद्वर्गे मानसे वैदिकसाहित्याध्ययनायौत्सुक्यमजीजनत् । रोजेन-नामा जर्मनीयो विद्वान् सोत्साहम् ऋग्वेदं सम्पादयितुं प्रचक्रमे । परं तदीयो मृत्युर्न तं तत् स्तुत्यं कार्यं समाप्तिं नेतुमादिदेश । तस्मात् केवलं प्रथमाष्टकमेव प्रकाशितं भवितुमशकत् । पेरिसस्थसंस्कृतशिक्षकबर्नूफमहाभागस्योद्योगेन तदीया बहुपठा अन्तेवासिनो वेदानुशीलनकार्यं प्रशंसास्पदं कार्यं विदधिरे ।

षट्चत्वारिंशदधिकाष्टादशशततमेशवीये वर्षे रूडाल्फरौथनामा जर्मनीयो धीमान् वैदिकं साहित्यमितिहासमधिकृत्य लघुपुस्तिकामेकां कृतिमरचत् । इत्थमे-तदीयस्कन्धत्वात् पश्चिमीयेषु देशेषु (यूरोपे) वेदानुशीलनं प्रति गम्भीरा प्रवृत्ति-

स्वपादि। ततश्च रॉथमहोदय एकमेतादृश ग्रन्थ महनीयमजग्रन्थत्। तत्र वेदस्य लौकिकमस्कृतग्रन्थानाञ्च पदानि (शब्दा) तेषामर्थविकासक्रमेण सन्निहितान्यक्रियन्त। अद्भुते तस्मिन् कोशे वैदिकशब्दार्थ-सङ्कलनं रॉथश्चकार लौकिकमस्कृतशब्दार्थनिर्णयनञ्च बोटलिंग कृतवान्। कोषोऽय वस्तुतोऽद्वितीय। सस्कृतशब्दानामैतिहासिकार्थविकासक्रमबोधकत्वान्नूनमतितरामुपादेयोऽसौ ग्रन्थ।

रॉथमहाशयस्य मित्राणा शिष्याणाञ्चास्ति विशाला सख्या। सा वेदानुशीलनकर्मणि उल्लेखनीय भाग जग्राह। एतेषु केचन वैदिकग्रन्थाना वैज्ञानिकानि सस्करणानि, इतरे वैदिकग्रन्थानाम् अनुवादम्, अपरे वेदार्थावगाहनपरकग्रन्थान्, अन्ये च वैदिकसस्कृतिस्वरूपोद्भावनपराणि व्याख्यात्मकानि पुस्तकानि प्राणैषु।

ये विद्वासो वेदमधिकृत्य ग्रन्थान् अकार्षुस्तेषु मैक्समूलर प्रतीच्यपण्डितकुलल्लाम। स वेदविषयकान् बहून् ग्रन्थान् विरचय्य वैदिक सिद्धान्त धर्मञ्च लोकप्रियता निनाय। तदीयमतिमहत्त्वपूर्णं कार्यमस्ति सायणकृतस्य ऋग्वेदभाष्यस्य विवेचनपूर्णं सम्पादनम्। ततश्च स 'प्राचीनवैदिकसस्कृतसाहित्ये' वैदिकसाहित्यस्य वैदुष्यपूर्णां मीमांसा चकार, 'पवित्रप्राच्यग्रन्थमालाया' स्वय वैदिकग्रन्थान् अनूदितवान् किञ्चान्येषां विदुषामपि अनुवादाँस्तत्र प्रकाशयामास। डॉ० वेबरोऽपि प्रख्यात प्रतीच्येषु प्रधीषु। स नैजपाण्डित्येनालोचकान् विस्मापयामास। स यजुर्वेदसहितां तैत्तिरीयसहिताञ्च सम्पादितवान् अथ च इन्दिशेस्तुदियनाख्यजर्मनीयशोधपत्रिकया वैदिकमनुसन्धान च प्रवर्धयामास। आउफ्रेक्टनामा विद्वान् ऋग्वेद रोमनलिप्या प्रकाशयामास। जर्मनीयो विपश्चित् श्रोदरो मैत्रायणीसहिताया वैज्ञानिकं सस्करण सम्पाद्य काठकसहितायाञ्च नैपुण्येन कार्यं कृतवान्। स्टेवेन्सनो राणायनीशाखाया साममहितामाङ्गलभाषायां बेन्फीमहोदयश्च कौथुमशाखाया सामसहितां जर्मनीभाषायामनुवादञ्चक्रतु। रॉथोह्विट्नी च अथर्ववेदस्य सस्करण ललिततया रीत्या प्रकाश निन्यतु। पिप्पलादशाखाया अथर्ववेदसहिता काश्मीरप्रदेशात् केवलमेका सलब्धाऽभवत्। सा च अतिजीर्णा दशा गतासीत् पर प्रो० ब्लूमफील्डो डॉ० गार्बे च ता छायाचित्रे परिणमय्य त्रिषु दीर्घकायेषु ग्रन्थेषु प्रकाशयाञ्चक्रतु। तयोरेष प्रयत्नो महान् प्रतीच्यानां विद्यानुरागिणां विज्ञानां सस्कृतभाषाया रक्षणे महतीं प्रीतिं दृढञ्चानुरागमतुलञ्च स्नेहमभिव्यनक्ति। तत्रत्या अनेके च विद्वास समये समये ब्राह्मणानां श्रौतसू-

यासां प्रातिशाख्यानाञ्च शुद्धानि वैज्ञानिकानि च संस्करणानि सम्पाद्य संस्कृत-भाषाया वैदिकवाङ्मयस्य चाभिनन्दनीयां सेवां कृतवन्तः ।

प्रो० हॉगमहोदयस्य ऐतरेयब्राह्मणस्य संस्करणस्य च तदीय आंग्लानुवादोऽपि स्वभूमिकाहेतोरुपादेयो वर्तते । एवमेव प्रो० लिण्डनर कौषीतकिब्राह्मणे, डॉ० बर्नेल सामवेदीयेषु ब्राह्मणेषु, डॉ० एर्टेलो, डॉ० कैलेण्डश्च जैमिनीयब्राह्मणे, प्रो० गास्ट्रा गोपथब्राह्मणे, स्टेन्सलर आश्वलायनगृह्यसूत्रे पारस्करगृह्यसूत्रे च, हिलेब्राण्ट शांखायनश्रौतसूत्रे, कैलेण्ड बौधायनश्रौतसूत्रे, गार्बे आपस्तम्बश्रौतसूत्रे, क्नाउएरो मानवश्रौतसूत्रे, वेबर कात्यायनश्रौतसूत्रे, ब्लूमफील्ड कौशिकश्रौतसूत्रे उल्लेखनीयानि कार्याणि अन्वतिष्ठन् ।

एतत्तु प्रतीच्यानां बुधानां प्रामुख्येन ग्रन्थप्रणयनविषयकोऽनुरागो दिङ्मात्रेण दर्शितः । यद् तेषां तत्कार्यं प्रति, वयमपि दृष्टिः प्रयाति यदि कार्यं तेषामनुवादविषयकं वर्तते तदा तत्कार्यमपि मानसं विस्मितं विदधाति । पञ्चाशदधिकाष्टादशशततमेऽब्दे ईशवीये एच० एच० विल्सनो बुधेन्द्रः सायणभाष्यानुसारेण ऋग्वेदं पूर्णमेवाङ्ग्लभाषायामनूदितवान् । ऋग्वेदस्यानुवादो जर्मनभाषया श्रीमद्ग्रासमानलुडविगाभ्याञ्च अक्रियत । डॉ० ओल्डनबर्गस्य ऋग्वेदे कार्यं नितान्तमेव स्पृहणीयं दृश्यते । स द्वाभ्यां वन्धाभ्यां हि उक्तस्य (ऋग्वेदस्य) मार्मिकव्याख्यां विहितवान् । ग्रिफिथो यजुर्वेदस्य माध्यन्दिनसंहिताया डॉ० कीथः तैत्तिरीयसंहिताया आङ्ग्लमनुवादमकुरुताम् । सी० आ० लैनमेनेन पूर्णतां नीतो ह्यू० एच० ह्विटनीकृतोऽथर्ववेदानुवादो विद्वत्तापूर्णभूमिकावत्वाद् अतितरामुपादेयो वर्तते । इग्लिङ्गस्य साध्यवसायं सश्रमञ्च कृतः शतपथब्राह्मणस्य अनुवादो नितान्तमेव श्लाघनीयः । ऋग्वेदीययोरुभयोरपि ब्राह्मणयोरनुवादं डॉ० कीथः कृतवान् । एष चानुवादो भूमिकावत्त्वान्महत्त्वपूर्णोऽस्ति । सामवेदीयसंहिताविषयकभूमिकान्वितत्वात् ताण्ड्यब्राह्मणस्य च डॉ० कैलेण्डकृतोऽनुवादः परमोपकारको विद्यते । उपनिषत्सु प्रातिशाख्येषु निरुक्तादिवेदाङ्गेषु कृतमनुवादकार्यं प्रतीच्यकोविदाना निस्संशयमुपादेयं महनीयञ्च वर्तते ।

प्रतीच्यानां मनीषिणां वैदिकसाहित्ये कृतं स्वतन्त्रमपि कार्यं स्तूयमास्ते । डॉ० मैकडानलकीथयोर्वैदिकसंस्कृतिसम्बद्धविषयेषु प्रणीतो 'वैदिकइन्डेक्स' इत्येतन्नामको विश्वकोषः कं नोपकुर्वाणो दृक्पथमवतरति ? वैदिकव्याकरणेऽपि

पश्चिमीया सख्यावन्तः कार्यं कृतवन्तः—ह्विटनी मैक्डानल वाकरनागेलमहाशयाना वैदिकानि व्याकरणानि निश्चा ममारे परमप्रियता गतानि सन्ति। वैदिकच्छन्दःस्वपि कार्यं कुर्वाणा प्रतीच्या सुधियो दरीदृश्यन्ते–ई० वी० आर्नोल्ड-ऋग्वेदीयानि छन्दांस्यधीत्य वैदिक्मीटर नाम ग्रन्थं गुम्फितिस्म। स मन्त्राणा कालनिर्णयनस्य च प्रशसनीये कार्ये आत्मान नियोजयामास।

वस्तुतो वैदिकवाङ्मयस्य सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु स्तुत्यानि कार्याणि कुर्वाणा विपश्चितस्तेऽवलोक्यन्ते। वैदिकधर्मस्य धर्मान्तरेण तुलना विधाय ते तुलनाप्रधानवैदिकधर्मविषयकान् ग्रन्थान् बहून् लिखितवन्त। अस्मिन् क्षेत्रे मैक्समूलर मैक्डानल-हिलेब्राण्टमहाभागाना नामानि सन्त्युल्लेखनीयानि। हिलेब्राण्टस्य 'वेदिशेमाथोलोजी' मैक्डानलस्य च, वैदिकमाथोलोजी व्यापकत्वात् प्रामाणिकत्वाच्चोपादेये स्त। फ्रेञ्चविदुषाञ्च श्रौतसम्बन्धिनोऽनेके ग्रन्था दृष्टा भवन्ति।

वैदिकसाहित्यस्येतिहासेऽपि सुविदिताश्चित्तुरा ग्रन्था प्राप्यन्ते। डॉ० वेबर एतस्मिन् विषयेऽपि स्वा लेखनीं प्रयुयोज। एतद्विषयक य ग्रन्थ स अजग्रन्थस्ति विद्वज्जनानि मान्य। 'हिस्ट्री ऑफ एनशेण्ट सस्कृत लिट्रेचर' ग्रन्थो मैक्समूलरस्य श्रौतग्रन्थानां गभीरमनुशीलन प्रकटीकरोति। मैक्डानलस्य विण्टरनित्सस्य च एतद्विषयका ग्रन्था सर्वविदिता सन्त्येव।

प्राचीनकाले भारते तु 'अनुक्रमणी' इत्येतन्नामका ग्रन्था प्रणीता अजायन्त एव परमस्मिन् वर्तमानानेहस्यपि प्रतीच्या विचक्षणा एतस्मिन् क्षेत्रेऽपि कार्यं कृतवन्त। तत्र डॉ० ब्लूमफील्डस्य 'वैदिककान्कार्डेन्स' सुप्रसिद्धो ग्रन्थो विराजते। वेदे वैदिके च विषये लिखितानां ग्रन्थानां लेखानाञ्च पूर्णतया परिचयकारी ग्रन्थो फ्रेञ्चभाषायां 'विब्लिओग्राफीवेद्रीक' नामधेयो हि विदुषा लूईरेनोमहाभागेनालेखि। ग्रन्थश्चायमुपादेयः। इत्थ पाश्चात्याना पण्डितानां वेदे वेदाङ्गे अन्येषु च वैदिकेषु विषयेषु वन्दनीयानि कार्याणि वीक्ष्यन्ते। आशास्यते भारतीया विद्वांसोऽपि इतः कार्याणि कृत्वा ऋषिऋणादात्मानमुद्धर्तुं यतिष्यन्ते।

उपनिषद्योनिः

उपनिषदः पराविद्येतिवेदेन व्यपदिश्यन्ते । 'ब्रह्मविद्या' इत्येनया अपरया च संज्ञया सुविदितास्ता विदुषां समाजे । तासु महर्षय आध्यात्मिक्या विद्यायाः गूढतमानां रहस्यानां विशदतया विचारं कुर्वाणाः प्राप्यन्ते । भारतीयदर्शनसाहित्ये सन्ति त्रयः प्रस्थानग्रन्थाः । ते वेदान् अवलम्बमाना मानवजीवनस्य चरमं लक्ष्यं तत्प्राप्तिसाधनञ्चोपदिशन्ति । भारतीयविचारशास्त्रस्य श्रेष्ठोपजीव्यग्रन्थत्वात् उपनिषदः प्रस्थानत्रय्यां प्रथमप्रस्थानत्वेन गृह्यन्ते । श्रीमद्भगवद्गीता द्वितीयं प्रस्थानमिति कथ्यते । गीताया द्वितीयप्रस्थानत्वमधःस्थितेन श्लोकेन स्पष्टमेव प्रकटीक्रियते—

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥

बादरायणव्यासप्रणीतं ब्रह्मसूत्रं तृतीयप्रस्थानमस्ति । तत्र आपाततो विरोधिभूतानामुपनिषद्वाक्यानां समन्वयस्तथा कृतो येन ज्ञातं स्याद् तेषां सर्वेषामपि वाक्यानां ब्रह्मनिष्ठत्वमेव च तत्र तार्किकाणां युक्तयोऽपि प्राबल्येन निराकृताः सन्ति । भारतीया वैदिकधर्मग्रन्था दर्शनानि च इमामेव प्रस्थानत्रयीमवलम्बन्ते । उपनिषदां गीताब्रह्मसूत्रयोराश्रयप्रदायित्वात् ताः सन्ति महनीयतमाः ।

उप-नि-पूर्वकस्य विशरणगत्यवसादनार्थकस्य षद्लृधातोः क्विबन्तस्य रूपमिदमुपनिषदिति । उपनिषदामध्ययनेन इहामुत्रविषयवितृष्णमुमुक्षूणां संसारस्य बीजभूताविद्या नश्यति ब्रह्म प्राप्तं भवति दुःखानि च शीर्णानि भवन्ति । ब्रह्मणः स्वरूपस्य तत्प्राप्त्युपायस्य जीवस्य जगतश्च त्रिकालाबाधितविषयाणां सविस्तरं वर्णनपरत्वात् 'उपनिषद्' इत्येषा संज्ञा युक्तैव सार्थकैव ।

"सर्वोपनिषदां मध्ये सारमष्टोत्तरं शतम्" इत्येतन्मुक्तिकोपनिषद्वाक्येन ज्ञायते यद् उपनिषदोऽष्टोत्तरशतोऽप्यधिकाः आसन् । तासु अष्टोत्तरशतमस्या-

कासूपनिषत्सु प्रायेण द्वादशोपनिषद प्राचीनत्वात् विशदतया च विषयस्य प्रतिपादकत्वादतितरां प्रामाणिका मता भवन्ति।

ऋग्वेदीयोपनिषत्सु ऐतरेयकौषीतकी, सामपरकोपनिषत्सु छान्दोग्यकेनोपनिषदौ, कृष्णयजुर्विषयिकासूपनिषत्सु तैत्तिरीय-महानारायण-कठ-श्वेताश्वतर-मैत्रायण्युपनिषद, शुक्लयजुरधिकृत्य लिखितेशावास्योपनिषद् बृहदारण्यक किञ्चाथर्वनिष्ठासु मुण्डक-माण्डूक्य-प्रश्नोपनिषदश्च नितरां प्रथिता प्राचीना· प्रमाणग्राह्या· सन्ति। आचार्य· शङ्कर उपनिषत्सु यासु भाष्यं लिलेख ता सन्ति इमा—

ईश-केन-कठ-प्रश्न–मुण्डक–माण्डूक्य–तैत्तिरीयैतरेयच्छान्दोग्य–बृहदारण्यक–नृसिंहपूर्वतापन्युपनिषद ।

शङ्कराचार्य-भाष्यविभूषितत्वादिमा उपर्युक्ता उपनिषदोऽतिमहत्त्वं भजन्ते। लोकप्रियत्वाच्चासां पठन पाठनञ्चाधिक्येन साम्प्रतं भवति। उपनिषत्सु काश्चनोपनिषद पद्यात्मिका काश्चन गद्यात्मिका काश्चन गद्यपद्यात्मिका वर्तन्ते। कोपनिषत् कदा कृताभवदित्यत्रालोचकेषु मतभेदो विद्यते। इमा उपनिषद नैकस्मिन् काले प्रणीता अजायन्त अपि तु काले काले ता रचिता अभूवन्। प्रधानोपनिषदो बुद्धात्प्रागेवाविरासन्निति संस्कृत-साहित्येतिहासलेखका वदन्ति।

उपनिषत्सु अद्वैतविशिष्टाद्वैतद्वैतश्रुतीनां सद्भावो भाति। आचार्यै स्वसिद्धान्तप्रतिष्ठापिका श्रुतय प्रधानत्वेन स्वीकृता, अन्यासा श्रुतीनां गौणत्वञ्च तैरुपपादितम्। शङ्कर· स्वभाष्येण अद्वैतं श्रीरामानुजाचार्यास्तु विशिष्टाद्वैतं मध्वाचार्यो द्वैत तत्र प्रतिपादयति। वस्तुत उपनिषत्सु दर्शनानां सर्वेषामपि बीजानि निहितानि सन्ति। न केवलमास्तिकदर्शनानामपि तु नास्तिकदर्शनानामपि मूलसिद्धान्ता समुपलभ्यन्ते। सत्यं हि इद यदुपनिषद ऋषीणामाध्यात्मिकविचाराणां मनोज्ञो बहुमूल्यशाली च महान् कोष।

उपनिषदां प्रधानत्वेन प्रतिपाद्यो विषयोऽस्त्यात्मा। संहितात आरण्यकं यावत् तद् ब्रह्म आत्मनो भिन्नमित्येतेन रूपेण प्रतिपादितमस्ति तदुपनिषत्सु ततो न भिन्नमित्येतेन प्रकारेण व्याख्यातमस्ति। द्वयोरप्यभिन्नत्वात् दैवात्मिकस्तत्त्वयोरैक्यत्वाधारमैवैक· सर्वत्र न च तं विहाय कोऽप्यन्य पदार्थ इति ह्युपनिषद्भिर्युक्तिभि· साधु निर्णायि। तदात्माख्य तत्त्वं पूर्णमस्ति। तदेव तत्र द्रष्टृ तदेव च दृश्यम्। न दृष्टृदृश्ये भिन्नतां वस्तुत भजत.। आत्मैव सर्वव्यापी वर्तते विश्वस्य

सर्वेष्वपि पदार्थेषु स एव व्याप्तोऽस्ति। तस्मिन्नेव समग्रस्यापि प्रपञ्चस्य लयो भवति। ततो व्यतिरिक्तं न किमपि। अत एव बृहदारण्यकोपनिषदाह—

'स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमय ....'

एतेन भवतीति स्फुटं यत् संसारस्य यावन्तोऽपि सन्ति स्थूला वा सूक्ष्माः पदार्थाः सर्वेऽपि नात्मनो भिन्नाः। ते सर्वे आत्मत्वेनैव वेदितव्याः नात्मनः परं किमपि प्रियतरम्। ऋषिभिर्बहुधा स आत्मा वर्णितः। कथयन्ति ते यत् आत्मैव प्राणापानव्यानोदानवायुरूपेणास्मच्छरीरमवति। आत्मैव क्षुत्-पिपासाशोकमोह-जरामरणेभ्योऽस्मानुद्धरति। आत्मनो ज्ञानानन्तरमेव मानव सुतमत्यसुन्दरी-स्वर्गादिममताशीच्छातो विरतो भूत्वा परिव्राजो जीवनं वहति। पूर्णत्वादखण्ड-त्वाच्चात्मा सदसत्लघुगुरुदूरादूरान्तर्बहिरादिमकल्पविरुद्धधर्माणामेकाधारः। सर्वेऽपि दर्शनकारा अत एवेदं परमतत्त्वमात्माभिधेयं विभिन्नरूपेण स्व-स्वमूलतत्त्वं मत्वा भिन्नभिन्नया दृष्टिसरण्या भिन्नभिन्नानि दर्शनानि व्यरचन्।

ब्रह्मतत्त्वं यः कोऽपि जिज्ञासति, ज्ञातुं शक्नुते, यः कोऽपि मानवस्तत् लिप्सति लब्धुं प्रभवति। तदर्थं तपस्या काम्यते अभिलप्यते सत्यानुरागो बलिष्ठा निष्ठा विमलञ्च ज्ञानम्। नायमात्मा वेदाध्ययनेन लब्धुं शक्यो न च मद्धारणाशक्त्यैव। साधको हि यमात्मानं वृणुते तेनैव स तमवाप्तुमीष्टे। तस्मिन्‌ हि स्वयमेवात्मा स्वकीयं रूपमभिव्यनक्ति। उपनिषद आहुः—

'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुधा श्रुतेन।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्॥'

ब्रह्मणो मूर्तामूर्तभेदेन रूपद्वयम्। तदस्ति मर्त्यममर्त्यञ्च स्थिरमस्थिरञ्च। स्वलक्षणं लक्षणातीतञ्च। तत् 'परमात्मे'त्येतदप्युच्यते। अयमेव परमात्मा अविद्याहेतोर्बन्धने निपत्य जीवात्मेत्येतदपि निगद्यते। गतजनुः कर्मवशात् सुखानि दुःखानि च भोक्तुं जगति जन्म गृह्णाति। पुनः पुनः जायते म्रियते च। संसारागमनानेहसि भोगानुकूलं स्थूलं वपुर्बिभर्ति। स लोके परलोके च भ्रमति; स्वप्नावस्थाया लोकद्वयस्यापि ज्ञानमाप्नुते। स्वप्ने च सुखं दुःखञ्च विन्दति। स्वप्ने स्वप्नगतविषयदर्शनार्हशरीरं धारयति। भवति च तच्छरीरं स्थूलाद् भिन्नम्।

उपनिषदो वदन्ति यज्जीवो भोगनिमित्तेन स्वप्ने स्वयं नवनवविषयाणां सृष्टिं कुरुते। परं वस्तुतः स्वप्नस्यापि सृष्टिरस्ति ब्रह्मण एव। जीवात्मब्रह्मणोरेकत्वात्।

यथा जाग्रदवस्थातो जीवः स्वप्नावस्थायां प्रविशति तथैव स मैव स्थूल-शरीरं हित्वा अविद्याप्रभावात् शरीरान्तरं धारयति। शरीरत्याग एव मरणमिति कथ्यते। जीवमरणसमयावस्थां वर्णयन्त्य उपनिषदः शंसन्ति यज्जीवस्तदा दुर्बलतां सज्ञाशून्यताञ्च प्रयाति हृदयञ्चाधितिष्ठति। प्रथमं तस्य रूपज्ञानं नश्यति, इन्द्रियैः सार्धमन्तःकरणमपि क्षयतामुपैति। तदानीं हृदयस्याग्रभागः प्रकाशितो जायते। तत्प्रकाशमेवाश्रित्य जीवः स्वकर्मप्रभावात् शरीरस्य भिन्नभिन्नच्छिद्रमार्गेण निर्गच्छति। तस्मिन्नपि समये जीवे वासना स्फुटतयैव विभासते। अस्या वासनाया एव सामर्थ्यात् जीवस्य भाविनो जीवनस्य स्वरूपं निर्णीयते।

उपनिषदां कथनमेतत्—वर्तमानसमये जीवाः स्वकीये जीवने यादृशं कर्म आचरन्ति ते भाविनि काले तादृशमेव जीवनमपि लप्स्यन्ते। सन्ति कर्माण्येव जीवनघटकानि। जीवनं ह्युत्तमं सर्वविधतया समुन्नतञ्च कर्तुं सततं शुभान्येव कर्माणि कर्त्तव्यानि। ज्ञानादृते न मुक्तिरतस्मात्। ज्ञानमर्जनीयम्। ज्ञाना-धिगमनं योगाभ्यासेन सम्भवम्। सत्कर्मकर्ता जीव उपरते सति स्वस्वरूपं सद्देशं सच्छरीरमश्नुते। एतेनैव स्फुटं जीवस्यास्मात् लोकात् परलोकगमनं तत् तद् भोगाधिगमनञ्च। तपश्चरणात् पुण्यानां ह्यभ्युदयाच्च ज्ञानबलेन वासना विनश्यति, क्रियमाणानि कर्माणि विलीयन्ते सञ्चितानि च कर्माणि हतशक्तिकानि जायन्ते। एवं विधादर्शाः प्रपन्ना एव जना जीवन्मुक्ता उच्यन्ते। जीवन-मुक्तानां प्रारब्धकर्मानुरूपं जावत्स्य स्थूलं शरीरं सन्तिष्ठते नष्टे च सति प्रारब्धकर्मणि शरीरमपि निपतति। ततश्च जीवः स्वकीयस्य रूपस्य प्रत्यक्ष-भावेनानुभूतिं कुरुते।

सृष्टिवर्णनमप्युपनिषत्सु कृतमस्ति। तत्रोक्तम् आदौ सृष्टेर्नासीत् किमपि। केवलं मृत्युरवर्तत। ततश्च मनःसलिलानलभुवः समुद्भूताः। प्रजापतेरनन्तरं सुरासुराश्चोद्भूवुः। क्वचिदिदमप्यभिहितं प्रथमं पुरुषस्य ततश्च स्त्रिया उत्पत्तिर-भवत्। ताभ्याञ्च विश्वस्य सृष्टिरभूत्। एतद्विधताया वर्णनं छान्दोग्योपनिषदि बृहदारण्यके च दृष्टं भवति। उपनिषदामध्ययनेन ज्ञायते यत् सर्वतः प्रथममेक-मव्यक्तं रूपमासीत्। तस्मादेव व्यक्तमिदं जगत् सृष्टमभूत्। इदमव्यक्तं रूपं हि

'परब्रह्म' अस्ति। सकलमपि जगत् तस्मादेव प्रादुर्बभूव। अन्ततः तद् तस्मिन्नेव लीयते—

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते।
तेन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति।
तद् ब्रह्म एव जगतो निमित्तकारणमुपादानकारणञ्चास्ति।

उपनिषत्सु कर्माण्यपि सविस्तरं वर्णितानि। तत्र देवयानपितृयानयोः स्वरूपमालोच्यते। पुण्यकर्माणि पुरुषं सुखे निमज्जयन्ति पापानि च कर्माणि कुत्सितायां योन्यां जननमुपपादयन्ति।

आत्मानं ज्ञातुं किं वा ब्रह्म प्राप्तुं जीवस्य कर्तव्यमिदं यत् स कायवाङ्-मनसां मलमपच्छेदेत्। किञ्च ब्रह्मणः साक्षात्काराय सत्यस्याचरणं, न कस्यापि वस्तुनोऽपहरणं, ब्रह्मचर्यस्य रक्षणम्, इन्द्रियाणां निग्रहः, हिंसायाः परित्यजनं, मातृपित्रतिथिगुरुजनानामर्चनं, निन्दनीयकर्मणां परिवर्जनं, सांसारिकेषु विषयेषु विरजनम्, अन्तःकरणस्य परिष्कारश्च नितान्तमपेक्ष्यन्ते।

परिशुद्धेन कायेन वचनेन हृदयेन अहमवस्थितभगवच्चैतन्यबोधेषु प्रयतेत जीवः। तदर्थं निदिध्यासनमननयोरपेक्षास्ति। योगशास्त्रोक्तसाधनानि आचरणीयानि। एतस्मिन् सत्प्रयत्ने तदैव सफलता भवति यदा श्रद्धा भवति गुरुष्वपि स्वसमर्पणं कृतं भवते। अहम्भावविनाशनाय सर्वप्रयत्नैस्तानि कर्माणि कर्तव्यानि सन्ति। गुरुस्तत्र प्रदीपवदेव प्रदर्शयति। उक्तञ्च—

प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय च
प्रहीणदोषाय यथोक्तकारिणे।
गुणान्वितायानुगताय सर्वदा
प्रदेयमेतत् सततं मुमुक्षवे॥

गुरुर्जिज्ञासवे 'तत् त्वमसि' इत्युपदिशति। शान्तो दान्तः शुद्धान्तःकरणः साधकः 'अहं ब्रह्म अस्मि' इत्येवं गुरूपदेशं निशम्य स्वयमेव आत्मनि ब्रह्मणोऽनुभूतिं कर्तुमारभते। साधकेऽभ्यासवशात् शनैः शनैः 'तत्', 'त्वम्', 'अहम्', 'अयम्'—इत्यादिसर्वनामवाच्यानामैक्यमेति यदा स 'तत्त्वम्' इत्येतयोर्वा 'अहम्', 'अयम्' इत्येतयोर्मध्ये ऐक्यमेवानुभवति। स तं स्वकीयरूपमात्मनोऽभिन्नत्वेन जानाति। 'एकेन विज्ञातेन सर्वं विज्ञातं भवति' इत्येत-

दुपनिषद्वचसोऽनुसारेण स साधकः सर्वपदार्थावबोधानन्तरं 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्येतत् साक्षाद् भावेनानुभवति । ततश्चासौ संसार-बन्धनान्मुक्तिमवाप्य अनामय सच्चिदानन्द-पद प्रपद्यते । न पुनः संसारेऽस्मिन् स निवर्तते । उक्तञ्च गीतायाम्—

> अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमा गतिम् ।
> यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद् धाम परम मम ॥
> न तद् भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावक ।
> यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद् धाम परमं मम ॥

इत्थं ह्युपनिषदुपदेशनिष्कर्षोऽयं यदेकमेव तत्त्वमस्ति । तस्मादेव समग्रोऽपि संसार समुत्पद्यते पुनश्चान्ततस्तत्रैव लीयते । श्रुतिश्चामनति—

'वाचारम्भण विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' । निर्गुण-सगुणभेदेन ब्रह्म द्विविधम् । तत्र निर्गुण ब्रह्म न वक्तुं शक्यम् । तदस्ति सर्वथैव वागगोचरम् । न तत् केनापि प्रकारेण गातु शक्य यत् तत् एतद्विधम् । निर्विकल्पत्वान्निरुपाधित्वाच्च तदस्त्यनिर्देश्यम् । अत एव सु वाष्कलिना ब्रह्मणि पृष्टो बाध्वो मौनमालम्ब्यैव तत्कृतप्रश्नमुत्ततार । निषेधमुखेनैव तद् वर्ण्यते यत् तदिदं न । अत एव श्रुतयो नेतिनेतीत्युक्त्वा तद् गायन्ति । कठोपनिषदमाह—

> अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
> अनाद्यनन्त महत परं ध्रुव निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥

बृहदारण्यकोपनिषदि याज्ञवल्क्यः तदधिकृत्य गार्गीमित्थमुपदिशति— गार्गि ! न तदक्षरं ब्रह्म स्थूल नाणु न ह्रस्व न दीर्घम् । तद् असङ्गं रस-गन्ध-रहितम् । न तच्चक्षु श्रोत्रमनोवागीगम्यम्' । केनोपनिषत् तन्निष्प्रपञ्च ब्रह्म-वर्णयत्येवम्—

> "यद् वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।
> तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

देश-काल-निमित्तातीतत्वात् तद् भवति सर्वथैव विचित्रम् । प्रमाणातीत-त्वात् तदप्रमेयमस्ति किञ्च चैतन्यात्मकत्वात् स्वयमेव विषयि । कठोपनिषत् तन्महीयस्कतायामाह—

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥

मुण्डकोपनिषदेवमुद्गायति तत्—

"यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ।
यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाक्षरात् सम्भवतीह विश्वम् ॥"

कस्यचन वस्तुनो बोधाय तल्लक्षणमपेक्ष्यते । लक्षणञ्च तटस्थ-स्वरूपभेदेन द्विविधं भवति । तटस्थलक्षणेन वस्तुनोऽस्थायिपरिवर्तनशीलगुणा वर्ण्यन्ते । स्वरूपलक्षणेन च वस्तुनः शुद्धं रूपं तात्त्विकञ्च रूपमुपलभ्यते । सगुणब्रह्मण उभयविधं लक्षणं ह्युपनिषत्सु प्राप्यते । स्वरूपलक्षणेन ब्रह्म सत्यं ज्ञानमय चानन्तरूपमस्ति । उक्तञ्च तैत्तिरीयोपनिषदा—

"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" । तच्च ब्रह्म विज्ञानमानन्दञ्चास्ति । बृहदारण्यकोपनिषदाह—"विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" । उपनिषत्सु ब्रह्मणःस्विस्वाभाविकशक्तीनामुल्लेखः कृतोऽस्ति । श्वेताश्वतरोपनिषदाह—

"परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" ।

सगुणब्रह्मणस्तटस्थलक्षणं छान्दोग्योपनिषदेवं प्रस्तौति—

"तज्जलानीति शान्त उपासीत" ।

उक्तं हि सिद्धान्तं तैत्तिरीयोपनिषद्ललितशब्दावलिना व्याख्याति—"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, यतो जातानि जीवन्ति, यत् प्रयन्त्यभिविशन्ति तद्-विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्म" । "जन्माद्यस्य यतः" इत्येतस्मिन् ब्रह्मसूत्रेऽपि ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणं दर्शितम् । माण्डूक्योपनिषदपि तद् ताटस्थ्येन वर्णयति—

"एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ।"

सगुणं ब्रह्म संसारस्यास्य शास्तृ निखिलस्यापि जगतो हि जीवानां भाग्यस्य विधातृ वर्तते । शुभकार्यकर्तॄणां जीवानां तद् कल्याणसम्पादयितृ, भुक्ति-मुक्ति-प्रदातृ, अशुभकर्मकारिप्राणिनिग्रहीतृ च । तदेव सगुणं ब्रह्म ईश्वर-विराट्-हिरण्यगर्भ-संज्ञया व्यपदिश्यते । अस्य विश्वस्य सर्वेऽपि प्राणिनस्तस्यैव शरीरमिति कथ्यन्ते । सगुणत्वात् तद् पादाभ्यां चलति, हस्ताभ्यां कार्यं करोति नेत्राभ्यां पश्यति, कर्णाभ्याञ्च शृणोति ।

ब्रह्मण शक्त्यैव देवतासु शक्ति सञ्चरते। तस्यैव शक्तिभूतत्वेन जगत्-पदार्था जायन्ते शक्तिमन्त । तस्मात् न केनापि पदार्थेन स्वशक्त्या गर्व कार्य इत्येतदुपदेष्टुकामा केनोपनिषदुमाहैमवतीनामकमुपाख्यान प्रस्तौति।

उपनिषदां व्यवहारविषयक पक्षो नितरां मनोऽभिरामः। दार्शनिकानि तत्त्वानि व्यवहारे प्रयुज्योपनिषद् विद्या मानवीयजीवनमतितरां रमयति-इत्येतद्धि तदीय ललितं वैशिष्ट्यम्। उदात्त समुद्धृताध्यात्मिकपक्षमारोढुं बहव सद्गुणा सन्त्यपेक्षिता । अतः उपनिषदो मनोरमाख्यायिका निधाय जनसमुदाय तान् सद्गुणान् वरीतुमुपदिशन्ति। आत्मसंयम-तपोदानार्जवाहिंसासत्यादिसद्गुणा जीवनं निःसन्दिग्धतया समुन्नमयन्ति तस्मात् ते उत्तमा गुणा उपनिषद्भिस्तथा आलेखिता यत् अवलोक्य तान्, जन-मानसं झटिति तान् स्वीकर्तुमुपक्रमते। तैत्तिरीयोपनिषत् 'सत्य वद, धर्मं चर' इत्यादिना, छान्दोग्योपनिषत् सत्यकाम-जाबालकथादिभि, प्रश्नोपनिषद् अनृतनिन्दादिना, मुण्डकोपनिषत् सत्यश्लाघादिना समार सन्मार्गं दर्शयन्त्यो हि केन न प्राप्यन्ते ?

ज्ञानस्य सिद्धिर्विवेकवैराग्याधीना। ब्रह्मप्राप्त्यर्थं तावज्जीवो न प्रवर्तते यावत् तत्र विवेक-वैराग्ययोरुदयो न सञ्जायते। मुण्डकोपनिषदेतद्गुणद्वितय प्रति जनाना चेत आवर्जयितुं पूर्णबलेन प्रयतमानास्ते। कर्मभि प्राप्ता लोका-स्सन्ति विनश्वरा इत्येतद् विज्ञायैव ब्राह्मणस्य मानस निर्विण्णतामुपैति। विवेको बोधयतीद यत् कृतेन (कर्मणा) अकृतस्य (नित्यब्रह्मण) समुपलब्धिर्न भवितुं शक्यास्ति।

कर्मानुष्ठाने प्राणी सर्वथा स्वतन्त्रोऽस्ति। उपनिषदामभिज्ञानमिदं यज्जीव कर्माचरणेऽस्ति स्वाधीन। पुरुष काममयोऽस्ति यादृशी तदीयेच्छा भवति तादृश एव तस्य संकल्पो भवति। बृहदारण्यके प्रोक्तम्—"अथो खल्वाहु. काममय एवाय पुरुष इति। स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते।" आत्मज्ञानलाभानन्तरमेव मानव सर्वेष्वपि लोकेषु पर्यटितु प्रभवति। स यत् कामयते तत् सङ्कल्पमात्रेण लभते उपनिषद पुरुषार्थोपदेशिका सन्ति। मुक्तिकोपनिषद् वक्ति—

शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासना सरित्।
पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि।
अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवावतारयेत्॥

मानवस्य कर्त्तव्यमस्ति यदसौ स्वमुद्धर्तुं शुभवासनाभिः स्वकीयं मनो विभूषयेत् न स अशुभवासनासु निपतेत्। नाभिर्मनो भवपाशविघ्न दूषितञ्च। "ओ३म् यज्जाग्रतो दूरमुदैति" इत्यादिभिर्मन्त्रैः श्रुतयो मानवं शिवसङ्कल्पशील मनो विधातुं प्रेरयन्ति। मनुष्यमात्रस्य धर्मोऽयं यदयमुत्कर्षेच्छावान् भवेत्। स स्वकीयं बहुमूल्यं जीवनं मायाजालसम्मूढबुद्धौ न योजयित्वाऽऽत्मसम्पत्त्यां योजयेत्। श्वेताश्वतरोपनिषदुपदिशति सस्नेहम्—

"तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति। नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय"

उपनिषदुपलब्धं नास्त्यात्मनः परोक्षविषयकं ज्ञानम्। तत्प्रत्यक्षदर्शनस्यात्मनोऽपरोक्षानुभूतिः। परोक्षानुभूत्या न सिद्ध्यति स्वार्थः। स्वतत्त्वविकल्पावगमनं स्वकीयस्य रूपस्य साक्षादनुभवनमेवापेक्ष्यते। अत एव मानवस्य यत् कर्त्तव्यं मुख्यमस्ति तदिदमेव यद् स स्वस्वरूपेऽवतिष्ठेत।

आत्मनो दर्शनेन, आत्मन्यवस्थानेन आत्माधिगमनेन हि स्वाराज्यं भवत्युपलब्धम्। अत्र आत्मनि रमते, आत्मनि क्रीडति, आत्मनि, विहरति आत्मनि नन्दति च। आत्मनो ह्यानन्दमनुभवन्नसौ जीवो निरतिशयानन्दमाप्नुते। न लौकिकेन दृष्टान्तेन न तदानन्दस्य लवोऽपि प्राप्यो भवति। बृहदारण्यकोपनिषल्लौकिकोदाहरणद्वारेण तदानन्दस्य मुख्यतरामाभामात्रं प्रस्तुतीकरोति। सा प्राह—

'तद् यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद, नान्तरम्; एवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्। तद् वा अस्य एतदाप्तकामम् आत्मकामम् अकामं रूपम्'।

आत्मवेत्ता जन एव तं लोकोत्तरं निरतिशयमानन्दमनुभवति। परं तमानन्दमास्वाद्य हि पुरुषो भवत्यवरुद्धवाग्व्यापारः। वस्तुतः स आनन्दो न वाग्गम्यो नान्येनापि केनापि साधनेन लभ्यः। स तु स्वानुभूत्यैव गम्यो वेद्यो ज्ञेयश्च जायते। एतस्या एवापरोक्षानुभूतेः प्रतिपादनमेवोपनिषदामभीष्टमन्त्यम्। अन्येषां सिद्धान्तानां प्रतिपादनन्तु एतस्मात् प्रयोजनात् विहितं यत् तन्महानतया सा लब्धा स्यात्।

उपनिषदो वस्तुतो भारतीयाध्यात्मसाहित्यस्य परमभास्वराणि रत्नानि सन्ति। येषामुपनिषद्रत्नानां दिव्यया हि आभया को न भुवि मतिमान् आवर्जितो नु जातः। शाहजहाँसुतस्य दाराशिकोहस्योपनिषत्प्रेम जगति विदितमेव।

वैदेशिकानां विपश्चितां समक्षे यदैवायमलौकिको विश्वाभिराम प्रकाश समागत-स्तदा तत्क्षणमेव ते विद्वांसोऽमुह्यन्। एङ्क्वेटिल डुपेरनो लैटिनभाषायामनूदित-वानुपनिषदः। ओथमर फ्राक महाभाग उपनिषद्ग्रन्थान् अधीत्य तान् संक्षेपेण प्रकाशमानिनाय। तत्प्रकाशितग्रन्थान् इमान् पठित्वा उपनिषद् ज्ञानम्प्रति प्रतीच्याना पण्डितानामुत्सुकता वृद्धिं ययौ। औपनिषत्के साहित्ये श्री जे० डी० लंजुईनासो यत्कार्यं श्रमञ्च चकार तत्स्तुत्यम्। वेवरमहोदयस्योद्योगेन तु उप-निषद्ज्ञानस्य प्रचार समग्रेऽपि ससारे पश्चिमोयेऽभवत्। उपनिषदामनुवादस्तेन जर्मनभाषाया कृत। 'इण्डिस्केन स्टडियन' इत्येतेन नाम्ना स उपनिषद्-विषयकं ग्रन्थमजग्रन्थत्। महापण्डितो मैक्समूलर उपनिषदोऽग्रेजीभाषायामनुव-वाद। अन्ये च पालड्यूसन–आर० ई० ह्यूमप्रभृति विद्वासोऽतितरामुपनिषत्सु भक्तिं प्रकटीचक्रुः। धन्या भारतभूर्यौपनिषत्कज्ञानप्रदीपं प्रज्वालयामास।

(४)

भारतामृतसर्वस्वं गीता

श्रीमद्भगवद्गीता 'महाभारतम्' इत्येतेन नामधेयेन सुप्रथितस्य विशाल-कलेवरस्य महाग्रन्थस्य भारतस्यांशः । सा श्लोकानां सप्तशत्या निःश्रेयसाधिगमन-स्योपायान् सुबोधायां भाषायामभिदधाति । तदीया वस्तुप्रकथनप्रणाली सरलास्ति तस्मात् साधारणज्ञानसम्पन्नोऽपि जनोऽन्तरेणाधिश्रमायासं तामवबोद्धु-मर्हति विश्वं सकलमपि प्रपञ्चपरिच्छदमुपेक्ष्यानेन गीताराजमार्गेण स्वकीयं प्राप्तव्यमास्पदमासादयितुं शक्नोति । न गीता कस्मिंश्चित् सम्प्रदाये रुचिं निदधाति, न च सा कस्मिंश्चिन्मत एव नैजप्रीतिमनुबध्नाति, न च सा कस्मिंश्चिद् वाद एव निर्बन्धं दर्शयति । सा सम्प्रदाय-मतादिकर्दमात् सर्वथैव दूरे वर्तते । तदीय-मनोरमं यावदध्यात्मतत्त्वस्य निरूपणाय यावता विश्वभिन्नमतानामुद्भावनाभवत् तावतां सर्वेषामपि उपादेयतां प्रति दृष्टिं निदधती सा परमाभिरामं साधनाध्वानं निर्मिमीते । तदीयैषा विशिष्टता तेषां प्राणिनां कृते परमोपकारिणी संवृत्तास्ति ये सत्याध्यात्मिकज्ञानोन्मुखाः । गीताया महत्त्वस्य कारणमस्ति तस्याः समन्वया-त्मिका दृष्टिः । यदा गीता प्रादुर्बभूव तदा 'मानवजीवनस्य किमुद्देश्यमि'त्येतस्मिन् विषयेऽनेकसिद्धान्ताः प्रचलिता आसन् । आत्मनोऽपरोक्षानुभूतेः प्रतिपादिका आसन् उपनिषदः; प्रकृति-पुरुषयोः स्वरूपावबोधेन मोक्षलाभो भवितुं शक्य इत्येतदुपपादकमासीत्साङ्ख्यदर्शनम्; समाज-धर्म-प्रतिष्ठापित-विधि-विधानानुष्ठानं हि परमस्वर्गप्रदायीत्येतदुपदेष्ट्री आसीत् कर्ममीमांसा, जीव प्रकृतेर्बन्धना-दष्टाङ्गसाधनेनोन्मुक्तो भूत्वा कैवल्यं लब्धुं प्रभवतीत्येतस्य प्रतिपादनकर्तृ स्थित-मासीत् योगदर्शनम्; रागात्मिकया भक्त्याखिलानि कर्माणि भगवते समर्पये-दित्येतस्य सिद्धान्तस्य प्रचारकमासीत् पाञ्चरात्रशास्त्रमपि । एतेषां सर्वेषामपि दार्शनिकानां तत्त्वानां मनोरमं समन्वयं येन विधिना गीतानुतिष्ठति स विधि-र्वस्तुतः परमरमणीयः परमोपादेयश्च । अवदातसुबोधभाषायामाध्यात्मिकसमन्वय-स्योपस्थापनकारित्वादेव गीतानन्यलभ्यं गौरवमधिगच्छति । गीताया महिम्नोऽव-बोधस्त्वेतेनापि भवति यद् दर्शनकारैस्तस्या अन्तर्भावः प्रस्थानत्रयीमध्ये क्रियते । अवान्तरकालवर्तिभिर्मतप्रतिष्ठापकैराचार्यैस्ता भाष्यभूषितां विधाय तदीयगूढतम-

तात्पर्यं स्वदृष्ट्या प्रकाशयितुं प्रयत्नः कृतोऽस्ति। भारताद् बहिरपि गीतायाः प्रचारः पर्याप्तो वर्तते। प्रायेण सर्वास्वपि सभ्यभाषासु तदनुवादो दृश्यते। सन्ति च तत्र बहवः पाण्डित्यपूर्णा विमर्शनकारिणो ग्रन्थाः। सा सर्वजनहिताय भुवि स्वकीयमस्तित्वं वहति। नैतद्विधः कोऽपि कालो देशो वा यत्रार्थं सा नोपादेया सिद्ध्येत्। गीतायाः प्रधानो विषयोऽस्ति ब्रह्मविद्याधारकर्माचारस्य प्रतिपादनम्। आचारस्य सुन्दरतया प्रतिष्ठा तदैव जायते यदा स आध्यात्मिकतया सश्लिष्टो भवेत्। तस्माद् गीतार्थं विवेचतार्थमुक्तोभयपक्षयोर्निरूपणमपेक्षितमस्ति।

अध्यात्मतत्त्वस्य विमर्शनं गीतायामतिशयपरिष्कृतोज्ज्वलभाषया कृतं प्राप्यते। यद्यपि ब्रह्मतत्त्वस्य विमर्शो बहुत्र विहितः परमष्टमे त्रयोदशे चाध्याये तद्वर्णनं सविस्तरं विद्यते। ब्रह्मणः सगुण-निर्गुणयो रूपयोर्बोधं कारयन्ती गीता तयोरभिन्नत्वं प्रतिपादयति—

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च॥

ब्रह्म न सत् न चासत् इति वक्तुं शक्यम्। तत् ताभ्यामपि परम्। तद्भूतेभ्यो पृथक्पृथक् तत्, तदभ्यन्तरेऽप्यस्ति तद् बहिरप्यस्ति। तदस्ति दूरस्थमन्तिकस्थमचरं चरञ्च—

ज्ञेयं यत् तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते॥
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत्॥

परमतत्त्वस्य देशकालनिमित्ताद्युपाधिविरहितत्वात् समस्तानामपि विरोधानां पर्यवस्थानस्थानं तत्, तस्मान्नाभिहितेषु वर्णनेषु विरोधस्य लवोऽपि। भगवतो जगदुद्भवति विलीयते च तत्रैव, सर्वेषामपि प्राणिनां वासोऽपि तस्मिन्नेव, सूत्रे मणय इव तस्मिन् सर्वमपि जगदिदं प्रोतमास्ते। तदीय हस्तपादं सर्वतो, नेत्र श्रोत्र-मुख शिरांसि च सन्ति सर्वदिगुन्मुखानि, सममपि विश्वमावृत्य तद् विजृम्भमाणमस्ति—

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा॥

मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥
सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥

गीता भगवतो द्विविधयोर्भावयोः सत्तां प्रतिपादयति । तौ च भावाविमौ—अपरभावः परभावश्च । स भावोऽपरभावोऽभिधीयते येनेश्वरो योगमायावान् सन् जगत्यस्मिन् व्याप्तिं गच्छति, स तेन हि भावेन जगदभिव्याप्य सन्तिष्ठमानो भवति—

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥

परमेश्वरो न जगन्मात्रमपि तु स तदत्यतिक्रम्य विराजते । इदमेव तदीयं परमार्थरूपम् । एतस्यैवाव्ययस्य रूपस्य नामास्ति 'परभाव' इति ।

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥

गीताया यच्च इदं

"पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" ।

इत्येतदृग्वेदमनु-संवादि ।

नास्त्येवंविधः कोऽपि पदार्थो यत्र भगवतोऽंशो न विद्येत । सत्यप्येवं विभूतिमत्सु श्रीमदूर्जितेषु पदार्थेषु तस्य शक्तेरभिव्यक्तिरतिशयतया दृश्यते—

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम् ॥

इदं चराचरात्मकं जगद् भगवत एव स्वरूपम् । अत एव गीता भगवतः प्रकृतेर्द्वैविध्यं वर्णयति । एतस्मिन् विषये सांख्य-गीताभिमततत्त्वविवेचने यथार्थ्यं तद् द्रष्टव्यमस्ति । "सृष्टेर्मूलेऽचेतनप्रकृतिः पुरुषश्च वर्तेते" इत्येतदुक्त्वा सांख्यदर्शनं समस्तानामपि पदार्थानामुत्पत्तिस्तत् तत्त्वद्वयाद् भवन्तीति स्वीकुरुते। न तत् तत्र कारणं किमप्यन्यत् तृतीयं तत्त्वं मन्यते । परं गीता सांख्यस्येमं सिद्धान्तं नाङ्गीकुरुते । सा तु तत् तत्त्वद्वयं व्यतिरिच्य ताभ्यां परमपि तत्त्वमन्यदप्युपगच्छति । तद्धि तत्त्वं सा सर्वव्यापकमव्यक्तमक्षरं मन्यते । तस्मादेव चरा-

चरमस्थैरभ्युदयो भवतीति सा प्रतिपादयति। वदति च सा यत् प्रकृति पुरुषश्च हि तस्य व्यापकस्य तत्त्वस्य ब्रह्मण —विभूतिमात्रम्। सा वक्ति परमेश्वरस्य प्रकृतिर्द्विविधा अपरा परा च। अपरा 'क्षरपुरुष' इति परा 'अक्षरपुरुष' इति प्रोच्यते। किञ्च अपराया नामान्तर 'क्षेत्रम्' किञ्च पराया नामान्तर क्षेत्रज्ञमिति च प्रथितम्—

भूमिरापोऽनलो वायु खं मनो बुद्धिरेव च।
अहकार इतीय मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा॥
अपरेयमितस्त्वन्या प्रकृति विद्धि मे पराम्।
जीवभूता महाबाहो ययेद धार्यते जगत्॥

परा उत्कृष्टा प्रकृतिरस्ति। तत्र जीवस्य ग्रहणमस्ति। अपरास्ति निकृष्टप्रकृति। जीवतरसमस्तपदार्था 'अपरे'त्येतेन पदेन व्यवह्रियन्ते—

अपरेयमितस्त्वन्या प्रकृतिं विद्धि मे पराम्।
जीवभूता महाबाहो ययेद धार्यते जगत्॥

सर्वेऽपि भौतिका पदार्था 'क्षरपुरुष' इत्येतेन व्यपदेशेन व्यपदिष्टा भवन्ति—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षर सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥

अष्टविधा प्रकृति किञ्च चतुर्विंशतिविध (पञ्च महाभूतानि, अहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तप्रकृति, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मन शब्दस्पर्शादिका पञ्च इन्द्रियविषया) क्षत्र तस्यैव विकास प्रपञ्चो वा विज्ञेय —

महाभूतान्यहकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च।
इन्द्रियाणि दशैक च पञ्च चेन्द्रियगोचरा॥

तदेव साङ्ख्याभिमतानि चतुर्विंशतितत्त्वानि गीताधिया क्षेत्रेऽपराख्यायां प्रकृत्यां किंवा क्षरे पुरुषेऽन्तर्भूतानि भवन्ति। अग्रेदमपि ध्यातव्यमस्ति यद् इच्छाद्वेष-सुख-दुःख-सघाताश्चेतना धृतिश्च क्षत्रस्य विकारा सन्तीति गीता मन्यते—

इच्छा द्वेष सुख दुःख सघातश्चेतना धृति।
एतत्क्षेत्र समासेन सविकारमुदाहृतम्॥

वैशेषिक दर्शनमिच्छाद्वेषादिकमात्मन (क्षत्रज्ञस्य) गुणा इति मन्यते। पर गीतादृष्ट्या एषां सम्बन्ध क्षेत्रज्ञेन सह नास्त्यपि तु क्षेत्रेण सह वर्तते।

चैतन्यात्मकत्वात् जीवः परमेश्वरस्य परा प्रकृतिः (उत्कृष्टविभूतिः) विद्यते। 'चेतन' इति च स उच्यते। कृतकर्माधिकारित्वाद् वा भोगायतनत्वात् शरीरमेव क्षेत्रमिति कथ्यते। आत्मा 'क्षेत्रज्ञ' इत्यभिधीयते।

न जायते म्रियते वा कदाचिन्-
नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे

इत्यादिना गीता आत्मानं गायति।

जीवोऽयमेक एव। न तस्य बहुत्वम्।

"यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत" इत्येनेन गीताश्लोकेन विदितं भवति यद् गीतादर्शनेऽप्यैक्यमेव भावनानुमोदिता। जीवः परमेश्वरस्य सनातनोंऽश इत्यत आह—"ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः"।

जगदुत्पत्तिस्थिति-उपसंहारप्रसङ्गे। सर्वेषामपि भूतानां भगवान् सनातनं बीजम्— 'बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम्"। यथा बीजाद् वृक्ष उत्पद्यते लीयते च तत् तस्मिन्नेव तथैव जगदपीदं भगवत उत्पद्य लीयते च तत्रैव। जगतोऽस्यान्तर आविर्भावकालः पौराणिकभाषया 'ब्रह्मणो दिनम्' किञ्चावान्तरतिरोभावकालो 'ब्रह्मणो निशे'ति कथ्यते। उक्तञ्च गीतायाम्—

अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके॥
भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे॥

गीता साङ्ख्यमता प्रकृतिं स्वीकुरुते। तत्र प्रकृतिः क्वापि 'अव्यक्तम्' क्वापि च 'महद् ब्रह्म' इत्येतेन नाम्नाहूतास्ति—

मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत॥

साङ्ख्य प्रकृत्या एव जगदुत्पत्तिं मन्यते परं गीता तथा न मन्यते। तन्मतेन प्रकृतेरध्यक्ष ईश्वरोऽस्ति। तस्याध्यक्षतायामेव प्रकृतिः समस्तं प्रसूते। अचेतनप्रकृत्या तथाकरणसामर्थ्याभावात्—

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद् विपरिवर्तते ॥

गीतादृष्ट्या जगत्सत्यम् परं सत्यमस्मिन्—

"नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।"

पुरुषोत्तमतत्त्वं गीतायाः परमरहस्यं किञ्च महनीयमाध्यात्मिकं तत्र मतम् । सांख्यमतेन जगतः कारणभूताऽप्रकृतिरेव सर्वतोऽव्यक्ता । अत्र प्रकृतिरेव 'अव्यक्तमि'ति निगदिता । परं गीता तु 'अव्यक्तमि'त्येतत्पदं प्रकृतिपुरुषाभ्यामपि परमक्षरब्रह्म प्रति प्रयुनक्ति । प्रकृतिस्तस्य निकृष्टविभूतिर्वर्तते । गीता अचलां प्रकृतिं क्षरनाम्ना कूटस्थमविनाशिपुरुषञ्च अक्षरनाम्ना व्याहरति । परं परमतत्त्वं, यदस्ति अक्षरादप्युत्तममतः च प्रकृत्यतिगं, 'पुरुषोत्तम' इत्येतेन नामधेयेनामनन्ति सा—

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

अक्षरब्रह्म पुरुषोत्तमयोः पार्थक्यस्यावगमनमतितरामपेक्ष्यते । अक्षरं ब्रह्म-चेतनतत्त्वमस्ति । यत् अव्यक्त प्रकृतेरपि परस्ताद् वर्तते । अस्ति तद् जगतो भिन्नं सर्वथा । गीताप्याह—

"परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥
अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥

परं 'पुरुषोत्तम'स्तु स कथ्यते यो विश्वं व्याप्नुवन् अपि तस्मात् परस्ताद् विद्यते, समस्तेष्वपि सांसारिकेषु पदार्थेषु विद्यमानोऽपि तेभ्यः पृथगपि विराजते, अत्रयमौ विश्वानुगो विश्वातीतश्च । गीतोपदेशोऽयं यत्सर्वाण्यपि कर्माणि समर्पणीयान्यस्मा एव पुरुषोत्तमाय ।

तदेव हि गीतायां औपनिषदकब्रह्मवादं सांख्याभिमतं प्रकृति पुरुषवादं भागवतधर्माभिमतनिर्मीश्वरवादञ्च दृढतया समन्वितं विधाय प्रदर्शयति ।

गीतायाः अध्यात्मपक्षो यावान् युक्तियुक्तः समन्वयात्मकश्च वर्तते तावान् एव तस्या व्यवहारपक्षोऽपि मनोऽभिरामः आदरणीयश्च विद्यते । गीताया नु काल-वर्तिनीनां परिस्थितीनामध्ययनाद् विदितं भवति यत् तस्याः प्रसूतसुदेश्य

व्यावहारिकदिशाप्रदानमस्ति। परमस्मिन् विषये विदुषां महान् मतभेदो दृश्यते। आचार्यश्रीशङ्करस्य मतमिदं यद् निवृत्ति-मार्ग-प्रतिपादनमेव गीताया मुख्य लक्ष्यमस्ति। सा च निवृत्तिर्ज्ञानेनैव प्राप्यास्ति। आचार्यश्रीरामानुजस्य कथनमिदं यद् गीता प्रधानतया भक्तिमेव प्रतिपादयति। तयैव भगवत्प्राप्तिर्भवितुं शक्यास्ति। स मन्यते यद् गीता ज्ञानदृष्ट्या विशिष्टाद्वैततत्त्वं च आचारदृष्ट्या भक्तिं प्रतिपादयति। लोकमान्यबालगङ्गाधरतिलकस्त्वन्यदेवाह। स कथयति यद् गीताया हृदयमस्ति कर्मयोग-प्रतिपादनम्। तद्द्वारेण भगवान् धर्ममनुतिष्ठन् मानवः परकल्याणमाचरन्नेव भगवन्तमधिगन्तुमर्हति।

गीताया उपदेशस्य व्यापकतां समग्रताञ्च प्रति चेद् गम्भीरभावेन विचारो विधीयते तदा स्पष्टतः प्रतिभाति यत् तदुद्देश्यं तु किमप्यन्यदेव। न सा कर्ममार्ग एव वा न ज्ञानमार्ग एव न वा भक्तिमार्ग एव किंवा न ध्यानमार्ग एव रमते।

वस्तुतस्तस्या धीः तत्र तत्र रममाणा अपि न केनाप्येकेनैव मार्गेण निबद्धा सती विरमति। सा तु तमिमं मार्गं स्वकीयां मतिं निबध्नाति यस्मिन् कर्म-ज्ञान-भक्ति-ध्यानप्रभृतीनां सर्वेषामपि मार्गाणां सन्निवेशो विद्यते। सा मानवं तं मार्गमनुसर्तुमुपदिशति यस्य मार्गस्य शरीरं कर्मज्ञान-भक्तिध्यानतत्त्वैः सृष्टमस्ति। न केवलं जीवन-लक्ष्याधिगमनाय कर्म एव अलं भवति अपि तु तदर्थं कर्म यथा अपेक्ष्यते तथैव ज्ञान-भक्त्यादिकमपि अपेक्ष्यते। गीतानुयायिजनस्य कृते तु सर्वाण्यपि तानि साधनान्यपेक्ष्यन्ते। व्यक्तिविशेषेण तत्र कामं परमार्थलाभाय स्वरूपानुरूपं किमपि साधनं–क्रमेण मार्गस्य–अङ्गत्वेन। समन्वयता हि गीतायाः स्वकीया विशिष्टता वर्तते।

मीमांसा कर्माणि दर्शयति। तद्विचारेण वेदस्य कर्मकाण्ड एव सार्थको ज्ञानकाण्डो निरर्थकः। सा आह—"आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् आनर्थक्यमतदर्थानाम्"। कर्मपदं यज्ञपरकम्। देवतोद्देशेन द्रव्यार्पणं यज्ञ इति कथ्यते। गीता कर्मकाण्डं सावज्ञं जानाति परं 'यज्ञ' इत्येतद् पदं सा तात्पर्यार्थे न प्रयुनक्ति यावति मीमांसा। तन्मतेन तानि सर्वाणि कर्माणि 'यज्ञ' इति नाम्ना व्यपदिश्यन्ते यानि निष्कामभावेन क्रियमाणानि परमात्मानं प्रापयन्ति। फलाकाङ्क्षा-ह्रासपूर्वकं कर्माचरणं 'कर्मयोग' पदस्यार्थं इति गीता वदति।

गीता ज्ञानमार्गं सभाजयति। परं गीताभिमतो ज्ञानमार्गः स न मोक्षा-स्मात् सांख्यशास्त्रनिर्णीतपद्धतिः। सांख्यस्तु प्रकृति-पुरुषयोः स्वरूपावबोधेनैव

ज्ञान मन्यते। पर गीता न तद् 'ज्ञानम्' इति ब्रूते। सा तु आत्मेश्वरस्य कारःयेनानुभवन ज्ञानमिति मन्यते। तदभिमत ज्ञान तदीयनाथ स्थितेन श्लोकन वर्ण्यते—

सर्वभूतस्थमात्मान सर्वभूतानि चात्मनि।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शन ॥

गीताध्यानयोगमभिनन्दति। सा षष्ठेऽध्याय ध्यानयाग विशदतया उपश्लोकयति। तन्मतेन ध्यानयोगस्यायमेवोपादेयभावो यदासन प्राणायाम प्रत्याहारादिभि परिष्कृतस्य पावनीभूतस्य चित्तस्य सर्वत्र शोभमानस्य घट घटव्यापकस्य भगवत सेवाया समर्पणम्। सुखातिशयाधिगमनमेवमेव भवितुमर्हति। गीता प्राह—

'युञ्जन्नेव सदात्मान योगी विगतकल्मष।
सुखेन ब्रह्मसस्पर्शमत्यन्त सुखमश्नुते ॥'

भगवान् कृष्णो 'योगी तपस्विभ्यो ज्ञानिभ्य कर्मिभ्यश्च श्रेष्ठ' इति वदति—

'तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिक।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद् योगी भवार्जुन ॥'

यत्र ध्यानयोगे भगवान् श्रद्धापूर्वक चिरश्रान्तनिविष्टेन मानसेन न भज्यते स ध्यानयोगस्तु गीतामतेनायास एव शुष्क एव शरीर-क्लेशाद् एव। गीता तदेव ध्यान ध्यान मन्यते यदस्ति भक्तिलसितम्। अत सा उभयो सामञ्जस्यमाकाङ्क्षति।

भक्ति-योगो योगेषूत्तमो योग। स योगाना राजा। स रहस्यानामपि रहस्यम्। गीताप्राह—

'राजविद्या राजगुह्य पवित्रमिदमुत्तमम्।
प्रत्यक्षावगम धर्म्यं सुसुख कर्तुमव्ययम् ॥'

वस्तुतोभक्तिर्हि गीताया हृदयम्। भक्तिमन्तरेण सर्वमपि साधनजात व्यर्थम्। अनन्यया भक्त्यैव भगवत्प्राप्ति सम्भवा। अत एव तु गीतायां भगवान् आह—

नाह वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया।
शक्य एवविधो द्रष्टु दृष्टवानसि मां यथा ॥

यदि जीव इच्छति यत् स भगवन्त पश्येत्, तत्त्वतस्तज्ज्ञान लभेत परमानन्द-सागरे तदीय प्रवेशो जायेत तदा सर्वमपि विहाय तेन भगवति भक्ति कार्या। आह च गीता—

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥

गीतायां सकाम-निष्कामभेदेनोपासना द्विविधा वर्णिता । उभयोरप्युपासनयोर्निष्कामोपासना ज्यायसी तत्र मता । सा हि निराकारोपासनामतितरां क्लेशकारिणीं मन्यते—

'क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥'

अत सा सगुणोपासनां कर्तुं जीवमुपदिशति—

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥
मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥

न गीताप्रतिपादितस्य भक्तियोगस्य केनाप्यन्येन सह विरोधः साधनेन । इत्थं गीता विभिन्नेषु मार्गेषु समन्वयं प्रदर्शयन्ती कुर्वन्ती च, साधनाध्वानं सुखेन गन्तुं योग्यं विदधाति । ज्ञानं कर्म ध्यानं किञ्च भक्तिर्न वस्तुनः पृथक् पृथक् मार्गाः । एकस्यैव पथस्तानि ज्ञानकर्मादीनि आवासा इव सन्ति । तेषां सर्वेषामप्युत्तरणं हि आध्यात्मिकस्य पथिकस्य कृतेऽपेक्ष्यते । अष्टादशस्वप्यध्यायेष्वेषां मार्गाणां सम्बन्धत्वं समासेन प्रदर्शितमस्ति । गीतोक्तसाधनमार्गस्यारम्भो निष्कामकर्मतोऽथ च तस्य पर्यवसानं शरणागतितो ज्ञेयम् । गीतायाः सर्वगुह्यतमं ज्ञानञ्चेदमेव यद् हृदयस्थमन्तर्यामिनं स्वामिनं शरणं गत्वा सर्वेषामपि धर्माणां परित्यागः । अत्रेदमपि वेद्यं यत्र तेषां स्वरूपतः परित्यागः कार्योऽपि तु ईश्वरसमर्पणधिया ते खलु निष्पादनीयाः । उक्तञ्च गीतायां भगवता—

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोचयिष्यामि मा शुचः ॥

गीतायाः सारभूतः श्लोकोऽयम्—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥

साधनमार्गे कोऽपि यद्येतद् जिज्ञासति कश्चित् तदा स श्लोकमिमं प्रति स्वकीयं ध्यानमावर्जयेत्। श्लोकस्य तात्पर्यमिदम्—मनो योजयेद् भगवति, भक्तिः कार्या भगवति यज्ञः कार्यो भगवन्निमित्तेन, आश्रयणीयश्च भगवान् एव। एतेन श्लोकेन एकत्रो ज्ञानयोग भक्तियोग कर्मयोगाः प्रतिपादिताः शरणागतिश्च प्रतिष्ठिता तत्र समन्वयस्यापेक्षा च विभाविता अपरतश्चदमप्युपदिष्टं यद् भगवन्निष्ठतयैव विविधमार्गाणां मध्येऽविरोधो भवितुं शक्यः।

एतथा साधनाना फलान्यपि गीता सविस्तरं वर्णयति। आत्मज्ञमात्मरस्थ-स्थितं ज्ञानिनं स स्थितप्रज्ञभक्तत्रिगुणातीतब्रह्मभूतादिनामभिराह्वयति। साधनानां चरमलक्ष्यमस्ति चरमतत्त्वस्यापरोक्षज्ञानम्। तत् प्राप्यं भवति ज्ञानमार्गादिना। गीता भिन्नभिन्नसंज्ञाभिः सिद्धान् आह्वयति। तत्त्वतस्तत्र न भिन्नत्वं मनागपि। सिद्धो भवति अद्वेष्टा दयालुरहङ्कारशून्यः सुख दुःखसमः शान्तचेताः क्षमावांश्च। न तत्रैकापि भवति कामना। आत्मनात्मन्येव भवति स सन्तुष्टः। न दुःखेषु स उद्विजते सुखेषु च न स्पृहयति सर्वत्रैवात्मस्वरूपदर्शित्वात्समो भवति रागभय क्रोधभावविहीनः। गीताया मतमिदं यद् यदा भवति मानव एवंविधस्तदैव ज्ञयमिदं यदसौ स्वकीयं चरमं पदं लक्ष्यं वा लब्धवान्।

गीताया शिक्षयं यन्मानवो भगवन्तं स्मरन् समस्तान्यपि धार्मिकाणि सामाजिकानि कर्माणि च कुर्वन् यथावत् संसार-समरे युध्यत।

शास्त्राणि सर्वाणि यत् किमप्युपदिशन्ति तदेव गीता सरलं सरसं सारभूतञ्च विधाय प्रस्तौति। अत एव तु गीतामुद्दिश्योक्तमिदम्—

> गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः।
> या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद् विनिःसृता॥

गीताम्भसि स्नानेन संसारमलनाशो भवति—

> मलनिर्मोचनं पुंसां जलस्नानं दिने दिने।
> सकृद् गीताम्भसि स्नानं संसारमलनाशनम्॥

ईश्वरं प्रार्थये—

> गीता कल्पतरोश्छाया शीतला शुभदा सुखा।
> आश्रित्य तां जनाः सर्वे भूयासुः सफलोद्यमाः॥

धर्मसूत्राणां वेदमूलत्वं धर्मस्य च महनीयत्वम्

साम्प्रतिका भारतीया यान् मनुस्मृति-याज्ञवल्क्यस्मृतिप्रमुखान् ग्रन्थान् स्वकीयसमुदाचारविषये धर्मशास्त्रत्वेन गृह्णन्ति तानि पुरातनतराणि कल्पसूत्राणि उपजीवन्तीति सर्वेषामेव विपश्चिद्वराणां साधु विदितमेव ।

श्रौतसूत्र-धर्मसूत्र-गृह्यसूत्र-शुल्बसूत्रभेदेन कल्पसूत्राणि सन्ति चतुर्विधानि । तत्र धर्मसूत्राणि संस्कृतवाङ्मये विशिष्टं सम्मानमादरञ्च अधिगच्छन्ति । महाभारते भगवान् वेदव्यासः शङ्खलिखित-गौतमापस्तम्बादीनां धर्मसूत्रकाराणां नामानि सादरं संस्मरन् समवाप्यते । स कस्यचन धर्मसूत्रकारस्य मतमुद्धरन् ब्रवीति—

"अनृताः स्त्रिय इत्येवं सूत्रकारो व्यवस्यति ।
यदानृताः स्त्रियस्तात सहधर्मः कुतः स्मृतः ॥" (महाभारते)

यद्यपि सन्ति धर्मसूत्र-प्रतिपादितेषु धर्मेषु केचन धर्मा न अद्य प्रयुज्यन्ते परं इदानीं धर्मसूत्रेषु स्वकीयां बलवत्तामास्थां निदधाति । सदाचारसम्बन्धिनो धर्मास्तु समये समये परिवृत्तिं यान्त्येव । परं सन्देहविधुरा बहवो धर्माः पुरातना येषां प्रचारो भारतीयेषु गृहेषु विलोक्यमानो भवति । यथा भारतीयाः पुरातने समये तेषां पालनं कृतवन्तस्तथैव अद्यत्वेऽपि अद्यतना भारतीयास्तेषु व्यवहरन्ति । धर्मसूत्रप्रतिपादिता एते सर्वे धर्मा सूत्रकारैर्न स्वयं प्रकल्पिताः अपि तु तैः प्राक्तनेभ्यः स्रोतोभ्यः संगृह्य यथाक्रमं व्याख्याताः । यथा च आह बौधायनः—"उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदम् । तस्यानुव्याख्यास्यामः" । एतदेव मतमनुसरन् आपस्तम्बो ब्रूते—"अथातः सामयाचारिकान् धर्मान् व्याख्यास्यामः" । इत्थं धर्मसूत्राणि प्राक्तनानामेव धर्माणां व्याख्यानरूपाणि सन्ति । सर्वे सूत्रकाराः स्मृतिकाराश्च वेदमेव धर्मस्यादिमं मूलं मन्यन्ते । परं ये धर्माः प्रत्यक्षरूपेण वेदे न प्राप्यन्ते तेषां मूलं वेदविदां स्मृतौ शीले च मार्गयन्ते । अस्मिन् विषये सविस्तरं विवेचनमपेक्ष्यते तस्मात् तदग्रेऽनुसन्धीयते ।

धर्मसूत्रकारैर्मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदः प्रमाणत्वेन स्वीकृतः । तस्मादेव कारणाद् बहुधा ते मन्त्रैः सह ब्राह्मणवाक्यान्यपि श्रुतिवचनत्वेन उद्धरन्ति ।

इद हि तथ्यमुदाहरणानि निधाय चेत् स्पष्टीकृतं स्यात् तदा समुचितमेव स्यात्। शतपथब्राह्मणे ब्रह्मचारिणो ये धर्मा प्रोक्ताः सन्ति तान् धर्मान् उद्धरन्तोऽनुसरन्तश्चानेके सूत्रकारा आम्नायन्ते। आपस्तम्बप्रणीतधर्मसूत्र उद्धृतेभ्यो ब्राह्मणवाक्येभ्यो विदित सञ्जायते यद् ब्रह्मचारिधर्मा न केवलं शतपथब्राह्मणे निरूपिता पर तेषा निरूपणन्तु तद्भिन्नेष्वपि ब्राह्मणेषु समुपलब्धं भवति। धर्मसम्बन्धीनि न तानि ब्राह्मणानि समवाप्तानि सञ्जायन्ते। यथा च आपस्तम्बोद्धृते वक्ष्यमाणे एते ब्राह्मणवचसी न सम्प्रति कस्मिन्नपि ब्राह्मणे समवाप्यते—

"यदि स्मयेतापि गृह्य स्मयेतेति ब्राह्मणम्।
रजस्वलो रक्तदन्मसत्यवादी स्यादिति हि ब्राह्मणम्॥"

शतपथब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिधर्मविषयक वाक्य बौधायनधर्मसूत्रे उद्धृत सद् वीक्ष्यते। आपस्तम्ब च उपनयनविधानविषयके ये द्वे वाक्ये समुपलभ्येते ते अपि वस्तुत कस्यापि ब्राह्मणग्रन्थस्यैव स्त सम्प्रति न तद् ब्राह्मणमधिगतं भवति। ते वाक्ये एते—

"सर्वेभ्यो वेदेभ्य सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मणम्।

तमसो वा एष तम प्रविशति यमविद्वानुपनयते यश्चाविद्वानिति हि ब्राह्मणम्"।

इत्थ ब्रह्मचारिधर्मा बहुभि सूत्रकारैरुद्धृता। ते च ब्राह्मणेषु सम्यक् प्रतिपादिता।

स्नातकधर्मसम्बन्धीनि च श्रुतिवाक्यानि धर्मसूत्रेषु उद्धृतानि सन्ति। तथा हि शतपथब्राह्मणस्य सम्मुपस्थापयन् वसिष्ट प्राह—

"भार्यया सह नाश्नीयादवीर्यवदपत्यं भवतीति वाजसनेयके विज्ञायते"।

(वा० ध० सू०)

अपरञ्च स्नातकधर्ममधिकृत्य वसिष्ठ स्वकश्रुतिं संस्मारयन् तं धर्मं विवृणोति। स्नातक मन्त्रादन्यत्र शिरो न वापयेदिति धर्म व्याख्यातुमापस्तम्ब श्रुतिमुद्धरति—

"अथापि ब्राह्मणम्। रिक्तो वा एषोऽनपिहितो यन्मुण्डस्तस्यैतदपिधानं यच्छिखेति। सत्रेषु तु वचनाद् वपन शिखाया"।

वर्णाश्रमार इत्येतदधिकृत्य ऋग्वेदोऽभिदधाति—

"ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः।
ऊरू तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत॥"

अत्र वर्णशब्दो न जातिवाचकत्वेन गृहीतः। वर्णस्योल्लेखो न केवलं श्रुता-वन्यत्रापि दृश्यते। काठकसंहितायां 'वर्ण' इत्येतत् पदं आर्ये च प्रयुक्तम्—"आर्यवर्णमुज्जापयति"। ब्राह्मणेषु तु वर्णशब्दो वर्णार्थे एव प्रयुक्तः प्राप्यते। शतपथब्राह्मणं हि वर्णान् एव वर्णयति—

"चत्वारो वै वर्णाः। ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यः शूद्रः"।

ऐतरेयब्राह्मणेऽपि "शूद्रो वर्णः" इति प्रयोगोऽधिगम्यते। तैत्तिरीयब्राह्मणम् एतस्मिन् विषये निगदति—

"दैव्यो वै वर्णो ब्राह्मणः"। "आर्यं वर्णमुज्जापयन्ति" इत्येष प्रयोगः पञ्च-विंशब्राह्मणे विलोक्यते।

एवंविधानि वेदवाक्यानि आलम्ब्य धर्मसूत्रकारा वर्णधर्मान् व्याचक्षाणा आम्नायन्ते। वसिष्ठः साक्षादेव वर्णविषयकं मन्त्रमुद्धरन् दृश्यते—

"प्रकृतिविशिष्टं चातुर्वर्ण्यं संस्कारविशेषाच्च। ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत-इत्यपि निगमो भवति"। (वा० ध० सू० ४, १—२) अन्ये सूत्रकाराः शतपथब्राह्मणमनुसृत्य वर्णान् परिगणयन्ति। यथा धर्मसूत्रेषु वर्णानां कर्मणां वर्णनं विधीयते तथा श्रुतावेषां कर्मणां स्पष्टं विधानं न दृष्टं जायते। परं चतुर्णां वर्णानां कर्मणां पृथक्त्वं वेदेऽनेकविधतया चर्चितं भवति। केषुचित् कर्मसु वर्णविशेषस्यैव अधिकारो दृश्यते। यथा च ब्राह्मणवर्णस्य याजनाधिकारं प्रतिपादयच्छतपथ-ब्राह्मणं ब्रवीति—

"य उ वैकश्च यजते ब्राह्मणीभूयैव यजते।"

ब्राह्मणानां याजनाधिकारो मैत्रायणीसंहितायामेवं वर्णितम्—

"द्वया वै देवा यजमानस्य गृहमागच्छन्ति सोमपा अन्येऽसोमपा अन्ये, एते वै देवा अहुतादो यद् ब्राह्मणाः"। ब्राह्मणेष्वपीदृशं वचनं विलोक्यते—

एता वै प्रजा हुतादो यद् ब्राह्मणाः (ऐतरेयब्राह्मणम्)
एते वै देवा अहुतादो यद् ब्राह्मणाः (गो० ब्राह्मणम्)

दानप्रतिग्रहे सोमपाने च ब्राह्मणानामधिकार विदधानम् ऐतरेयब्राह्मण-माचष्टे—

"स यदि सोम ब्राह्मणाना स भक्षो ब्राह्मणास्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि ब्राह्मण कल्पस्ते प्रजाया मा जनिष्यत आदाय्यापाय्यावसायी यथा कामप्रयाप्यो यदा वै क्षत्रियाय पाप भवति ब्राह्मणकल्पोऽस्य प्रजायामजायत ईश्वरो हास्माद् द्वितीयो वा तृतीयो वा ब्राह्मणतामभ्युपैतो स ब्रह्मबन्धवेन जिज्यूषित ।

अविकृत्वन ब्राह्मणवर्ण एव श्रुतौ प्रतिपादित । तं विहाय न वर्णान्तरं हि अविकृतां परिग्रहीतु प्रभवति । ब्राह्मणस्याधिकारा कर्तव्यानि च शतपथेन विर्धीयन्त एवम्—"प्रज्ञा वर्धमाना चतुरो धर्मान् ब्राह्मणमभिनिष्पादयति—ब्राह्मण्य प्रतिरूपचर्यां यशोलोकपक्तिम्, लोक पच्यमानश्चतुर्भिर्धर्मैर्ब्राह्मण भुनक्ति—अर्चया च दानेन चाज्येयतया चावध्यतया च"। शतपथब्राह्मणस्यापरं वचनमपि बोधयति यत् तस्मिन् काले अध्यापने ब्राह्मणस्यैवाधिकार आसीत्—

"स होवाचाजातशत्रु प्रतिलोम वै तद् यद् ब्राह्मण क्षत्रियमुपेयाद् ब्रह्म मे वक्ष्यतीति ।

ईदृशानि वेदवचनान्यालम्ब्य धर्मसूत्रकारा ब्राह्मणधर्मान् एव व्याचक्षते—

"द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानम् । ब्राह्मणस्याधिका प्रवचन याजन-प्रतिग्रहा" । (गौ० ध० सू०)

"ब्रह्म वै स्व महिमान ब्राह्मणेष्वदधादध्ययनाध्यापनयजनयाजनदानप्रति-ग्रहसयुक्त वेदानां गुप्त्यै" । (बौ० ध० सू०)

"स्वकर्म ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापन यज्ञो याजनं दान प्रतिग्रहण दायाद्यं शिलोञ्छ" । (आप० ध० सू०)

"षट् कर्माणि ब्राह्मणस्य स्वाध्यायाध्ययनमध्यापन यज्ञो यजन दान प्रति ग्रहश्चेति" । (वा० ध० सू०)

श्रुतिविधानमनुसृत्यैव धर्मसूत्रकारैर्ब्राह्मणस्य अवध्यत्वमाम्नातम् ।

बौधायन प्राह—

"अवध्यो वै ब्राह्मण सर्वापराधेषु" ।

गौतम प्राह—

"अवध्यश्चावन्ध्यश्चादण्ड्यश्चाबहिष्कार्यश्चापरिहार्यश्चेति" ।

मनुः आह—

"न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम्" ।

यद्यपि कतिपयेषु यज्ञेषु वर्णविशेषस्याधिकारः श्रुतिभिर्विधीयते परं प्रायेण सर्वेषां द्विजानां—ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानाम्—अध्ययने यज्ञे च समानोऽधिकारः प्रतिपादितः । द्विजेषु 'आर्य' इति शब्दोऽपि श्रुतिषु प्रयुक्तः । सूत्रकारा अपि तत्कृते 'आर्य' इति शब्दं प्रयुञ्जाना दृश्यन्ते । ते इज्यायां दाने अध्ययने च तेषामधिकारं स्वीकुर्वन्ति ।

क्षत्रियस्य मुख्यो धर्मः प्रजानां पालनमेव प्रोच्यते धर्मविद्भिः ।

वसिष्ठः प्रवक्ति—

"शस्त्रेण च प्रजापालनं स्वधर्मस्तेन जीवेत्" ।

गौतमश्च अभिदधाति—

"राज्ञोऽधिकं रक्षणं सर्वभूतानाम्" ।

क्षत्रियधर्ममधिकृत्य ऐतरेयब्राह्मणं यद् वदति तद् इदम्—

"क्षत्रियोऽजनि विश्वस्य भूतस्याधिपतिरजनि विशामत्ताऽजन्यमित्राणां हन्ताऽजनि ब्राह्मणानां गोप्ताऽजनीति" ।

शतपथब्राह्मणमपि क्षत्रियस्य प्रमुखो धर्मः क इत्यत्र निगदति—

"एष वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां यद् राजन्यस्तस्मादेकः ।
सन् बहूनामीष्टे यद्वेव चतुरक्षरः प्रजापतिश्चतुरक्षरो राजन्यः" ॥

शतपथब्राह्मणोक्तमिदं मतं काठकश्रुतिरनुमन्यते—

"राजन्यो वै प्रजानामधिपतिः ।"

राजसमानमुद्दिश्य गौतम आचष्टे—

"तमुपर्यासीनमधस्तादुपासीरन्नन्ये ब्राह्मणेभ्यः तेऽप्येनं मन्येरन्" ।

इदं हि सर्वं श्रुतिमाश्रित्यैव प्रोक्तम्—

"तस्मादुपर्यासीनं क्षत्रियमधस्तादिमाः प्रजा उपासते" ।

पशवो वैश्यस्य धनत्वेन श्रुतौ मतम् । अस्मिन् विषये पञ्चविंशब्राह्मणे प्रोक्तमिदम्—

(क) "एतद् वै वैश्यस्य समृद्धं यत् पशवः"

(ख) "तस्मादु बहुपशुर्वैश्वदेवो हि जागतो वर्षा ह्यस्य ऋतुस्तस्माद् ब्राह्मणस्य च राजन्यस्य चाद्योऽधरो हि सृष्टः" ।

पशुशब्द: कृषेरपि उपलक्षणमस्ति। अत एव सूत्रकारा: पशुपालनं कृषिश्च वैश्यस्य प्रधानो धर्म इति कथयन्ति। तस्मादेव सम्बन्धाद् वाणिज्यमपि वैश्यस्य धर्मत्वेन स्वीकृतम्।

ऋग्वेदे 'शूद्र' इति पदं सकृत् प्रयुक्तम्। न तत्र शूद्रस्य धर्ममुद्दिश्य किमपि प्रोक्तम्। तस्य जन्म पद्भ्या जातमित्येव निगदितम्। ऋग्वेदाद् व्यतिरिच्य अन्येषु वेदेषु ब्राह्मणेषु च शूद्रशब्दस्य प्रयोगोऽसकृत् कृत। तेषु तस्य कर्म किमित्येतदपि निरूपितम्। पञ्चविंशब्राह्मणे कथितं यत् पादप्रक्षालनं शूद्रस्य कर्म विद्यते यज्ञे च तस्याधिकारो नास्ति—

'स यस्त एव प्रतिष्ठाया एकविंशमसृजत तैमनुष्टुप्छन्दोऽन्वसृज्यत न काचन देवता शूद्रो मनुष्यस्तस्माच्छूद्र उत बहु पशुरयज्ञियो विदेवो हि, न हि तं काचन देवताऽन्वसृज्यत तस्मात् पादावनेजयन्नातिवर्द्धते पत्तो हि सृष्ट।'

यदुपरिष्टात् पञ्चविंशब्राह्मणे प्रोक्तं तदनुमन्यमानम् ऐतरेयब्राह्मणमपि दृष्टं भवति—

'अथ यद्यप शूद्राणां स भक्ष शूद्रांस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि शूद्रकल्पस्ते प्रजायामाजनिष्यतेऽन्यस्य प्रेष्य कामोत्थाप्यो यथाकामवध्य'।

इमानि वचनान्यवलम्ब्य धर्मसूत्राणि च सेवामेव शूद्रस्य प्रधानं धर्मं मन्यन्ते। तथाहि—'शूद्रेषु पूर्वेषां परिचर्या'। (बौधायन ध० सू०)

'परिचर्या चोत्तरेषाम्' (गौतम-धर्म सू०)

यथा वर्णधर्ममधिकृत्य बहु श्रुतावुक्तं तथैवाश्रमधर्ममुद्दिश्यापि तत्र सूत्रमभिहितम्। ब्रह्मचारिणां के धर्मा इत्यत्र शतपथब्राह्मणे विशदतयाऽऽम्नातम्। उद्वाहविषये च तत्र प्रचुरं प्रोक्तम्। ऋग्वेदस्य दशममण्डलस्य पञ्चाशीतितमं सूक्तं—

'रैभ्यासीदनुदेयी नाराशंसी न्योचनी।
सूर्याया भद्रमिद् वासो गाथयैति परिष्कृतम् ...'॥

सूर्याविवाहवर्णनच्छलेन स्वयुगस्य विवाहविषयकं वर्णनं समीचीनतया विदधान विलोक्यते। अथर्ववेदे च विषय एष प्रतिपादित। गृह्यसूत्राणि विवाहप्रकरणे एतेषां मन्त्राणां विनियोगं क्रियते। उद्वाहसम्बन्धिनो वेदमन्त्रा एव आचार्यैर्गृहस्थाश्रमविषये प्रमाणत्वेन गृहीता सन्ति।

श्रुतिषु ऋणत्रयविधानं यदुक्तं तद् ब्रह्मचर्यं गार्हस्थ्यञ्च लक्ष्यीकृत्य कृतमिति सूत्रकाराणां स्मृतिकाराणाञ्च मतमस्ति। सूत्रे चात्र बौधायनः—

'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेनदेवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति। एवम् ऋणसंयोगादीन्यसंख्येयानि भवन्ति। श्रुतिवचांस्याश्रित्यैव धर्मसूत्रकारैर्गार्हस्थ्यं प्रतिपादितं तद्धर्माश्च निरूपिताः। तैत्तिरीयसंहितायां हि ऋतुमतीधर्मा ये विहितास्ते च सूत्रकारैः स्वसूत्रग्रन्थेषु व्याख्याताः।

वानप्रस्थस्य संन्यासस्य च वर्णनं धर्मसूत्रेषु प्राप्यते। परं सूत्रकाराः केचन तत्र विप्रतिपत्तिमुपस्थापयन्तोऽपि दृश्यन्ते। केचन आचार्या नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं वानप्रस्थं संन्यासञ्च नानुमन्यन्ते। बौधायनोऽत्र आह—"ऐकाश्रम्यं त्वाचार्या अप्रजनत्वादितरेषाम्"। प्राह्लादिर्ह वै कपिलो नामासुर आस। स एतान् भेदांश्चकार देवैस्सह स्पर्धमानस्तान् मनीषी नाद्रियेत"। केचन आचार्या एतदपि आश्रमद्वयमनुमन्यमानाः प्राप्यन्ते। तैत्तिरीयसंहितायामिह विषये "ये चत्वार" इति वचोऽप्याप्यते यद् धर्मस्य चतुर्विधत्वं करोतीति तेषां मतम्। परं मतमिदं प्रतिवदन् बौधायनेन प्रोच्यते यद् 'ये चत्वार' इत्येष क्रमवाद एवास्ति—ऐष्टिक-पाशुक-सौमिक दार्विहोमाणामत्र ज्ञानमेवमुक्तं कारणमिति मत्वा केचन आचार्याः संन्यासं परिपुष्णन्ति किञ्च ज्ञानप्रशंसात्मकानि श्रुतिवचनानि प्रमाणत्वेन प्रस्तुवन्ति। शतपथब्राह्मणस्य अधःस्थितं वचनं संन्यासपरिपोषकाणां मतं द्रढयति—

"तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति। ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्ति। एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजाश्च कामयन्ते किम्प्रजया करिष्यामो येषान्नोऽयमात्मा यँल्लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः"। आपस्तम्बधर्मसूत्रन्तु पक्षद्वयमपि उपन्यस्यति।

यद्यपि सूत्रकाराः स्मृतिकाराश्च काल-धर्ममवेक्षमाणाः संन्यासं न सर्वथा प्रत्याचक्षते संन्यासधर्मांश्चापि प्रतिपादयन्ति तथापि ते वेदविरुद्धं न कदापि सहन्ते। तेषां वेदाज्ञा सर्वथा माननीयास्ति। तेभ्यः परं न किमपि तेषां दृष्टौ। अत एव आपस्तम्बधर्मसूत्रे प्रोक्तम्—

"त्रैविद्यवृद्धाना तु वेदा प्रमाणमिति निष्ठा तत्र यानि श्रूयन्ते व्रीहियवपश्वाज्यपय कपालपत्नीसम्बन्धान्युच्चैर्नीचै कार्यमिति ते विरुद्ध आचारोऽप्रमाणमिति मन्यन्ते।" एवमेव वसिष्ठ' प्रब्रवीति—

"सन्यसेत् सर्वकर्माणि वेदमेक न संन्यसेत्।
वेदसन्यसनाच्छूद्रस्तस्माद् वेद न संन्यसेत्॥"

तामेव प्रव्रज्या, वस्तुत', धर्मसूत्राण्यनुमन्यन्ते या वैदिकधर्ममर्यादासंरक्षिणी भवति।

तैत्तिरीयसहितोक्त "मनुपुत्रेभ्यो दाय व्यभजत्" इति वच उद्धरन्तो धर्मसूत्रकारा दायस्य वेदसम्मतत्वमुपपादयन्ति। सूत्रव्याख्यातॄणां कथनमिदं यत् पिता पुत्रेभ्य एव दायं विभजेन्न तु दुहितृभ्य। बौधायनधर्मसूत्रदर्शनात् पुत्रस्यैव दायभागाधिकारिता सिद्ध्यति। बौधायन स्पष्टमेव आमनति यत् पितरि जीवति पितुरनुज्ञयैव दाय-विभजन भवेत्। केषाञ्चन आचार्याणामिदमपि मतं यज्ज्येष्ठ' पुत्रोऽधिकस्य दायभागस्याधिकारी अस्ति। एते आचार्या स्वं मत परिपोषयितुं बौधायन प्रमाणत्वेनापि उपन्यस्यन्ति। केषाञ्चन आचार्याणामिदमपि मतं यज्ज्येष्ठपुत्र समस्तमपि दायभागं लभेत। परम् आपस्तम्बो मतमिदं प्रत्याचष्टे। स इह आह यदेतादृशो विभागो न शास्त्रानुकूल। सर्वेऽपि पुत्रा समदाय-लब्ध्यधिकारिण सन्ति। श्रुति' समदायविभागपरा एव वर्तते। समदायविभागस्य वेदमूलत्वं प्रमाणयितुमापस्तम्बस्तदेव श्रुतिकथनमुद्धरति यद् बौधायनेन प्रयोजनान्तर उदाहृतम्। बौधायनोदाहृतस्य श्रुतिवचनस्य विधित्वमस्वीकुर्वाण आपस्तम्बो न्यायविदा मतमुपस्थापयति—"अथापि नित्यानुवादमविधिमाहुर्न्यायविद"। एतस्य हि व्याख्यानस्योद्देश्यमिदं यदेवंविधानि वेदवाक्यानि दृष्टार्थमात्रमनुवदन्ति। एतेन विवेचनेनेदमपि स्फुटीभवति यद् धर्मसूत्रकारा श्रुतिवाक्यानि व्याख्याय धर्मं प्रतिपादयन्ति। धर्मसूत्राणां सर्वेषां चेत् सम्यगध्ययनं विधीयेत तदेद निश्चीयते यच्छ्रुतिव्याख्याभेदादेव दायविभागपरो भेद' सञ्जात'। 'दुहिता वा' इत्येतदापस्तम्बीयं वचो निशम्य विदित जायते यद् दुहितापि निक्थेन दायं लभते। गौतममते पत्नी सपिण्डादिभि' सह रिक्थ भजते।

केषाञ्चन धर्माणां मूलन्तु सूत्रकारा स्मृतिकाराश्च वेदविदां स्मृतिं शीलञ्च मन्यन्ते। यदा कोऽपि एतादृशस्य शीलस्य एतादृश्या स्मृतेर्वा प्रमाणत्वमाक्षिपति तदा धर्मविदस्तत् समादधाना ब्रुवन्ति यद् बाम्य शाखाभ्यो वेदविदां स्मृति'

शीलं वा प्रावर्तन्त ताः शाखाश्चान्यदा प्रावर्तन्त पर ता गच्छता कालेन व्यनश्यन्। गोविन्दस्वामी वक्ति च यद् बौधायनेन प्रोक्तः शिष्टागमः प्रलीनशाखामूलो वर्तते।

धर्मसूत्रग्रन्थालोचनेन विदितं सञ्जायते यद् धर्मसूत्रकाराणामभिमतमिदं यत् कस्मिन् अपि विषये 'धर्मोऽयम्' इत्येतत्कथनं न तावत् सम्भवं यावत् श्रुतिर्न अनुसन्धीयते। धर्मसूत्रकारास्तत् सर्वमपि प्रतिवदन्ति यदस्ति श्रुति-विरुद्धम्।

धर्मविदो धर्मं चतुर्षु भागेषु विभजन्ते—१. साधारणधर्मः, २. विशेषधर्मः, ३. असाधारणधर्मः, ४. आपद्धर्मः।

साधारणधर्मो दानतपोयज्ञभेदेन त्रिविधः स्मृतः। अर्थदान-ब्रह्मदाना-भय-दानभेदेन दानमपि तत्र त्रिविधम्। तपोऽपि शरीरतपो-मानसतपो-वाक्तपो-भेदेन त्रिधास्ति। यज्ञस्य सन्ति अष्टादश भेदाः। तत्र नित्यनैमित्तिककाम्या-ध्यात्माधिदैवाधिभूतभेदैः कर्मयज्ञः षड्विधः प्रोक्तः। उपासनायज्ञश्च नवविध उक्तः—१. निर्गुणोपासना, २. सगुणोपासना, ३. अवतारोपासना, ४. ऋषि-पितृ-देवतोपासना, ५. भूत-प्रेतासुराद्युपासना, ६. मन्त्रयोगः, ७. हठयोगः, ८. लययोगः, ९. राजयोगः।

श्रवण-मनन-निदिध्यासनभेदेन ज्ञानयज्ञस्त्रिप्रकारकः प्रतिपादितः। इत्थं हि अष्टादशविधा यज्ञा भवन्ति। दान-तपो-यज्ञानां संख्यायाः सङ्कलनेन चतुर्विंश-तिभेदाः सञ्जायन्ते। एषा हि संख्या सात्त्विकादित्रिगुणत्रयत्वात् त्रिगुणीकरणेन द्विसप्ततित्वं याति। द्विसप्ततिभेदं धर्ममिमं पुरो निधाय यदा तत्र दृक्पातः क्रियते तदा जगति न कोऽप्येतादृक् धर्मः समवाप्तो जायते यो नास्मिन् सनातनधर्मेऽन्तर्भूतः स्यात्। सनातनधर्मस्येदं साधारणं स्वरूपं सर्वलोककल्याण-करं महत्त्वं निदधाति।

विशेषधर्मो भवति अधिकारिविशेषाणां कृते। तथाहि—पुरुषस्य कृते पुरु-षधर्मो नार्याः कृते नारीधर्मः। गार्हस्थस्य कृते प्रवृत्तिधर्मः संन्यासिनां कृते च निवृत्तिधर्मः। एवमेव ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यादीनां कृते पृथक् पृथक् धर्मो य उक्तः स विशेषधर्म इत्युच्यते।

असाधारणधर्मस्य विलक्षणता अन्यैवास्ति। असाधारणधर्मार्थं विशेषयोग-शक्तिरावलम्ब अपेक्ष्यते। न साधारणा मनुष्यास्तदधिकारिणो भवितुमर्हन्ति। विश्वामित्रदधीच्यादिप्रभृतयो हि विरला जनास्तदधिकारिणः पुरा अजनिषत।

आपद्धर्मस्यापि चमत्कारोऽन्य एव । स धर्मो भावप्रधान । विपदि निपत्य जीव स्वं मुख्यमुद्देश्यं पातुं चेत् पापमापद्धर्मत्वेन मत्वाऽऽचरति तदा न स पापभाक्। श्रूयते यत् पुरा बहुवर्षव्यापिनि सति दुर्भिक्षे विश्वामित्र सारमेय-पिशितं जग्राह तेन च बलिवैश्वदेवयज्ञ विधाय भोक्तु तदुपचक्रमे । आत्मरक्षायै एष आपद्धर्मो धर्मविद्भिर्विहित ।

धर्मस्य लक्षणं मनुरेवञ्चकार—

धृति क्षमा दमोऽस्तेय शौचमिन्द्रियनिग्रह ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

यद्यपि धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिस्तथापि महाभारतमेवमप्याह—

वेद स्मृति सदाचार स्वस्य च प्रियमात्मन ।
एतच्चतुर्विधं प्राहु साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥

श्रुतिमूलो हि धर्मो न कस्मिन्नपि द्वेष्टि । अत एव धर्माचार्या प्राहु—

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।
आत्मन प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥

धर्मस्योपादेयत्वं महानारायणेऽस्य गीतं धर्मज्ञै —

धर्मो विश्वस्य जगत प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति ।
धर्मेण पापमपनुदति धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद् धर्मं परमं वदन्ति ॥

व्यासो धर्मस्य अहेयत्वे प्राह—

न जातु कामान्न भयान्न लोभाद् धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतो ।
नित्यो धर्म सुखदु खे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्य ॥

धर्मस्य निषेवणीयत्वं कियदुपकारकमित्यत्र व्यास एवम् अभिदधाति—

ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न कोऽपि हि शृणोति माम् ।
धर्मादर्थश्च कामश्च तं धर्मं किन्न सेवसे ॥

धर्मं सरक्षन् न कोऽपि कदाप्यवसीदति तस्मादेव कारणात् वेदमनूच्य आचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति—

"धर्मं चर" "धर्मान्न प्रमदितव्यम्" ।

धर्मसूत्रकारा धर्मस्य यद्रूपमिदमनुसन्दधुस्तद् वस्तुत श्रेय प्रेयश्च विचक्षति निदधाति । आत्मकल्याणाकाङ्क्षिणा स स्वजीवने सततं सेवनीय ।

—०—

पुराणानां महत्त्वम्

श्रीव्यासप्रणीतेषु पुराणेषु सहस्रशः कथाः गाताः सन्ति। ताभ्यो भारतीय-संस्कृति-सदाचारादिविषयाणां ज्ञानमधिगम्यते। भारतीयसाहित्यं प्रति पुराणानां यद् दानमस्ति तद् वस्तुतो नितरामेवोपादेयं महत्त्वयुक्तञ्च विद्यते। अत एव भारतीये वाङ्मये पुराणानां विशेषमस्थानमस्ति। भारतीयसभ्यताचार-विचाराणां जनतायां येन साहित्येन प्रचारणं कृतं तत् पौराणिकं साहित्यमस्ति। अस्मिन्नपि युगे भारतीयधर्मस्य मूलाधारं इदमेव पुराणसाहित्यं वर्तते। साम्प्रतं प्रतीच्यशिक्षा-प्रभावात् अत्रत्या विद्वांसोऽपि पुराणानि परमोपेक्षामयदृष्ट्या प्रेक्षन्ते। ते तानि कपोलकल्पनाकल्पितानि मन्यन्ते। न तेषां पुराणवर्णितासु कथासु स्वल्पापि श्रद्धा। प्रतीच्या विद्वांसो हि पुराणान्यधिकृत्य नितान्तमेव भ्रान्तधारणां जनतायां प्रचारयन्ति स्म ते तथा प्रयतन्तेस्म यथा भारतीया जनाः स्वसाहित्ये द्वेषबुद्धिमाधियं निवध्नीरन्। हर्षोऽयं परं महान् साम्प्रतं भारतीया जनाः पुराणानां महत्त्वं विज्ञाय तद्दिशि स्वकीयं ध्यानमावर्जयन्तः प्रतिलक्षयन्ते। किञ्च 'पुराणानि भारतीयेतिहासस्य महानिधिभूतानि सन्ति' इति कथयन्तस्ते श्रूयन्ते।

पुरातनवादयस्त पुरातनाख्यानयुक्तत्वाच्च सम्भवतः पुराणमित्येतेन नाम्ना इमानि सन्ति सुप्रथितानि। पुराणानां गणना कापि कापीतिहासेऽपि क्रियते परं वस्तुतः पुराणानि न सन्तीतिहासान्तर्गतानि। इतिहासः अतीतघटनावर्णन-परत्वात् न पुराणम्। पुराणमितिहासाङ्गीकृतं विषयं सामितपरिधेराकृष्य न विस्तृ-ततरं व्यापकतरं च कुरुते। तस्मादितिहासपुराणे स्व-स्ववैशिष्ट्यवत्त्वात् पृथक् पृथगेव। पुराण-लक्षणमिदं प्रोक्तम्—

> सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।
> वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्॥

परमेतस्मिन् लक्षणे येषां विषयाणां निर्देशः कृतस्तेभ्योऽप्यधिका विषया वर्णिताः प्राप्यन्ते। पुष्कलविविधविषयनिधित्वाद् अग्निपुराणम्तु भारतीयज्ञानकोष इति नाम्ना सुविदितमेव। अनेकानि पुराणानि तु एतादृशान्यपि दृश्यन्ते येषु पञ्चलक्षणनिर्दिष्टाः पञ्चापि विषया न प्राप्यन्ते। अस्तु।

पुराणान्येव परमार्थत आदर्शेतिहासा इव सन्ति। कस्यापि मानवसमाजस्ये तिहासस्तदैव पूर्णो हीतिहासो मत स्यात् यदा तस्य (मानवसमाजस्य) कथाया वर्णन सृष्टिप्रारम्भकालाद् कृत स्यात् किञ्च तद्वर्णन वर्तमान कालमभिव्याप्य समुपस्थित भवेत्। सा कथा तु अपूर्णेव मता स्यात् या आसृष्टिकालाद् न नीतास्ति। पुराणेषु एषा विशिष्टता दृश्यतेऽतस्तानि वस्तुत आदर्शेतिहासा सन्ति। आधुनिका विद्वास इतिहासलेखनविधायामिमा पुराणानुसृता पद्धति नाद्रियन्ते स्म ते ताम्रुपेक्षन्ते स्म। पर सर्वमिद निवेदने यदेषा पद्धति इङ्गलैण्डस्य सुविदितेन विचक्षणेन एच० जी० वेलमसमहाभागेन स्वेतिहासस्य रूपरेखायामङ्गी-कृतास्ति।

पुराणाना वर्णनविधिर्भिन्न एव। तस्य रहस्य न विदन्ति जना अतस्तत्रा-नादरधिय दर्शयन्ति। 'पुराणोक्ता वार्ता सन्ति न सत्यास्ता सन्ति अलीका—' इत्युक्त्वा ते पुराणानि अवमन्यन्ते च। परमिद न विस्मरणीय यदस्माक वस्मदीयेषु वस्तु-कथनस्य प्रकारास्त्रयो निगदिता। प्रथम प्रकार'स्तथ्यकथनमि'ति द्वितीयो 'रूपककथनमि'ति तृतीयश्च 'अतिशयोक्तिकथनमि'ति प्रोच्यते। वस्तुनो याथात थ्येन कथन वस्तुकथनमिति कथ्यते। वैज्ञानिकानां कथन तथ्यकथन भवति। यत्र रूपकालङ्कारमाश्रित्य किमप्युच्यते तत् 'रूपककथनमि'ति व्याह्रियते। एषा कथन पद्धतिर्वेदाभिमतास्ति। अतिशयोक्त्या यत्र कथन क्रियते तत् 'अतिश योक्तिकथन मि'त्युदीर्यते। पुराणानि इमामेव पद्धतिमनुसरन्ति। अतिशयोक्ति स्तत्र प्राधान्येनाश्रीयते। कथनमात्रकारिकमायाया तु तत्र भवत्येव पर तन्मूलेऽ वश्यमेवातिशयोक्ति सन्तिष्ठते। पुराणेषु भगवान् विष्णु ससारस्य पालक उक्त। ससार शिशुपालनार्थ क्षीरमपेक्ष्यते। क्षीरमन्तरेण न शिशूना पालन वर्द्धनञ्च सम्भ-वमतस्तत्र विष्णु क्षीरसागरशायीति निगदित। चतुर्वर्गफलप्रदातृत्वेन विष्णो, स चतुर्भुज इत्युक्तस्तत्र। इत्थ तत्र यत् किमपि वर्णित तद् गूढभावायामस्ति। अस्ति च तदलङ्कारपूर्णमतिशयोक्तिमूलञ्च। तस्मात् पौराणिक-कथा उद्दिश्य यदा विचार क्रियेत तदा तत्कथनप्रणाल्युपरि दृष्टिरवश्यमेव निधातव्या।

पुराणेषु मौर्यवशस्य वर्णनमाप्यते तत्र आन्ध्रनृपतीनाञ्च इतिहासो विद्यते, गुप्तकुलोद्भूताना महीपानाञ्चोल्लेखस्तत्र दृश्यते, कौटिल्यस्य अर्थशास्त्र पुराणा नभिज्ञ न, गौतम आपस्तम्बश्च पुराणान्युद्दिशन् समवाप्यते, छान्दोग्योपनिषदपि पुराणानि स्मरन् समवाप्यते। अथर्ववेदस्य—

"ऋचः सामानि छन्दांसि पुराणं यजुषा सह ।
उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वे दिवि देवा दिविश्रितः ॥"

इत्येतस्मिन् मन्त्रे 'पुराणम्' इत्येतदभिहितमित्येवमादिना सिद्ध्यति यत् पुराणानामस्तित्वं वैदिकेऽपि काले ह्यासीत् । तेषां निर्माणं तदा पूर्तिं गतमभूत् यदा गुप्तवंश्यानां साम्राज्यं शुशुभे । न नाम कस्मिन्नपि कालविशेषे प्रणीतान्यभूवन् अपि तु समये समये तेषु नूतनव्याख्यायानां समावेशो व्यधीयत । अतस्तेषां रचना वैदिके काले प्रारब्धाभूत् सा च ईसवीये पञ्चमे शतके समाप्तिमगादित्येतत् तथ्यं पुराणसाहित्यानुशीलनेन प्रतीतं जायते ।

पुराणसंख्यामधिकृत्य नास्ति मतभेदः । तानि सन्त्यष्टादश । तेषां हि अष्टादशानां सङ्केतोऽधः स्थिते श्लोके कृतः—

"मद्वयं भद्वयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम् ।
अनापलिङ्गकूस्कानि पुराणानि प्रचक्षते ॥"

मत्स्य-मार्कण्डेय-भविष्य-भागवत-ब्रह्माण्ड-ब्रह्मवैवर्त-ब्राह्म-वामन-वराह-विष्णु-वायु(शिवा)ग्नि-नारद-पद्म-लिङ्ग-गरुड-कूर्म-स्कन्दपुराणनामानि सन्ति तन्नामानि ।

एतेषु पुराणेषु विभिन्नदेवतानामुपासनं महत्त्वञ्च प्रतिपादितमस्ति । पद्मपुराणे पुराणान्येतानि सत्त्वरजस्तमोभिधत्रिगुणेषु विभक्तानि । विष्णुपुराणं सात्त्विकं किञ्च ब्रह्मविषयकं पुराणं राजसमन्यच्च शिवविषयकं पुराणं तामसमिति तत्राम्नातम् ।

एतानि महापुराणानि तु सन्त्येवाष्टादशोपपुराणान्यपि अष्टादश वर्तन्ते । गरुडपुराणे तेषां नामानीत्थमुक्तानि सनत्कुमार-नारसिंह-स्कान्द-शिवधर्म-आश्चर्य-नारदीय-कपिल-वामन-औशनस-ब्रह्माण्ड-वारुण-कालिका-माहेश्वर-साम्ब-सौर-पाराशर-मारीच-भार्गवाणि ।

क्वचित्तु नामानि अन्येन प्रकारेण मतानि सन्ति । देवीभागवते स्कान्द-वामन-ब्रह्माण्ड-मारीच-भार्गवाख्यपुराणानि न कीर्तितानि तत्र तु तत्स्थाने क्रमशः शिव-मानव-आदित्य-भागवत-वसिष्ठानीत्युक्तानि । कानि सन्ति महापुराणानि कानि चोपपुराणानीत्यत्रापि नैकमत्यम् ।

पुराणेषु प्रदत्तानां कथानां यदि कालक्रमानुसारेण पुनर्व्यवस्था विहिता भवेत् तदा न केवलं सृष्टेरपि तु समस्तस्यापि संसारस्योत्पत्तिरपि विदिता भवितुमर्हेत् ।

अथ च विविधानां प्रचुराणां घटनानां सम्बन्धोऽपि ज्ञायेत। सर्वेषामपि पदार्थाना-मुत्पत्तेरितिहास शृङ्खलाबद्धो भूत्वा पुर उपतिष्ठेत। विश्व ब्रह्माण्ड कथमुत्पन्न, सूर्य कथं प्रकटीभूत, सूर्यात् पृथिवी कथमुद्‌भूता, पृथिवी वायुमयीं स्थितिं विहाय द्रवता कथमुपेता ततो घनात् ततश्च जलतान्। एवमेव जले के वनस्पतय के च प्राणिन उत्पन्ना। तत्तत्प्राणिनां समुद्भवे सन्ति कानि कारणानि? अथ च जलस्याधस्तात् भू पुन पुन कस्मात् गच्छति? समुद्र मन्थनमित्यस्य किं रहस्यम्? तस्मात् किं वस्तुतश्चतुर्दशरत्नानि समुत्पन्नानि? किं वा कविकल्पनैव? कानि सन्ति चतुर्दश भुवनानि? कस्माद् ब्रह्मा, विष्णु, शङ्करश्च मुख्यदेवत्वेन मता? इत्यादीनामनेकेषा प्रश्नानामुत्तराणि पुराणेषु समाधीयन्ते। पर तदर्थं पुराणानामनुशीलनमपेक्षितम्। पद्मपुराणे प्रोक्तम्—

"पुरा परम्परा वक्ति पुराण तेन वै स्मृतम्"

'परम्परा' इत्येतस्य पदस्यार्था सन्ति—क्रम, पद्धति, कुलम्, जातिश्च। क्रमेण अनुक्रमो वेद्य। 'पद्धति' इति पद रीति रूढि मिदम्। पुरा आचार-विचाराणा, राज प्रजाना, मानव मानवाना, जाति जातीनां, गुरु शिष्याणा, पति पत्नीनां, पितृ पुत्राणा किञ्चान्येषां व्यवहाराणा मानुवसम्बन्धिना मानवेतरप्राणि नाञ्च रीति 'पद्धति'रित्येतस्य पदस्यार्थो वेद्य। कुल नाम वश। न नृपाणां वश एव पशु पक्षि वृक्षादीनामपि। किं बहुना निखिलसृष्टिवर्णन कुलशब्दाद् गृहीत भवति। जातिरित्येतत् पद सकलविविधजात्युल्लेखपरम्।

वस्तुत पुराणानि सन्ति महत्वपूर्णग्रन्था। तेषा महत्तामुद्दिश्य भागवत भणति—

"इतिहासपुराण च पञ्चमो वेद उच्यते।"

वायुपुराण मते—

यो विद्याच्चतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विज।
न चेत् पुराण स विद्याच्चैव स स्याद् विचक्षण॥

श्रीमद्भागवते प्रथमस्कन्धे चतुर्थेऽध्याये व्यासमहर्षिणा भारतवर्णन विहित तद्वर्णनहेतोरेव पुराणाना निबन्धनार्थं स आत्मान न्ययोजयत्। तथाहि—

स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा।
कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एव भवेदिह॥
इति भारतमाख्यान मुनिना कृपया कृतम्॥

पुराणेषु वर्णितः इतिहासोऽतिप्राचीनः। 'अतिप्राचीन' इत्येतेन न प्राचीनत्वस्य यथार्थकल्पनोपलभ्यते। अतः सा स्फुटतामभिलषते। शास्त्रविदां केषाञ्चनापि कथनम्—'पृथिव्या उत्पन्नायाः चतुःशतकोटिमिता अतीताः'। ततः प्राक् सा सूर्यगोलकेऽन्तर्भूतासीत्। सूर्य आकाशगङ्गाया भाग एकतमः। आकाशगङ्गायाः प्रादुर्भावात् प्राक् सा अस्मीमन्नीहारिकायां न्याज्यासीत्। एतद्मर्यादं विश्वं निराकारस्य ब्रह्मणः साकारं रूपम्। इयं घटना कदा अघटत—इति वक्तुं न शक्यत्। पुराणान्येतास्मां सर्वासां घटनानामितिहासं प्रस्तुवन्ति।

पुनावदेव न, पुराणानि तु यदा हि मानवस्य सद्भावोऽप्यासीन्न, पदार्थोऽपि कश्चिन् नोत्पन्नो बभूव, भाषापि वर्णनकारिणी न सञ्जाता तस्यापि कालस्य इतिहासं निगदन्ति। यस्मिन् समये साक्षराणां जनानां संख्याल्पीयस्यासीत्, मुद्रणकलायाः प्रादुर्भावो न जातस्तदापि विद्वांसः स्वयं किञ्च राजप्रेरिताश्च भूत्वा ते ग्रन्थान्-पुराणानि हस्तेन लिलिखुरियं ते तद्रक्षायां सततं सावधाना एव अदृश्यन्त। तत्तद्ग्रन्थ-लेखनसम्बन्धी श्रमस्तु कृत एव तस्मिन् प्राचीने युगे परं ततोऽपि कठिनतरं कार्यं विदधाना विद्वद्वरा नृपवराश्चानिशमलभ्यन्त। ते शास्त्र-पुराणादीनां श्रवणस्य समीचीनव्यवस्थां कृतवन्तः; ते जनतायाश्चरित्रमुन्नमयितुं सच्चरित्रनोत्थापिनीं नीतिमवलम्बितवन्तः, ते नानाख्यान कथनकारिणीं पद्धतिं सञ्चाल्य आदर्शमार्गं दर्शितवन्तः। मतमतान्तरसंघर्षेभ्यो जनतामाकृष्य ते तां सनातनधर्मं प्रति नीतवन्तः; नानाविधनास्तिकताभ्यो मानवान् संरक्ष्य ते तान् आर्यधर्ममुपदिष्टवन्तः; कल्याणलाभाय ते अज्ञजनानां कृते मङ्गलसुन्दरपथं च निर्दिष्टवन्तः। एतत्समग्रमप्यायोजनं पुराणविदः समुत्कण्ठेन विधिनानुष्ठितवन्तः।

पुरातनतरकाले पौराणिकानां कार्याणि न केवलमुपरिनिर्दिष्टान्येव दृष्टान्यभूवन् अपि तु अन्यान्यपि उल्लेखनीयानि कार्याणि च जगती ददर्श। तदानीं दीर्घदीर्घतरसमयव्यापीनि सत्राणि अन्वष्ठीयन्त। सत्रेषु च तेषु दूरदूरतर स्थानेभ्य आगम्य विपश्चित ऋषयो मुनयश्च विभिन्नेषु शास्त्रीयेषु पौराणिकेषु च विषयेषु जनश्रेयोविधायकानि प्रवचनानि चक्रुः। तस्मिन् काले सूतानां परम्परा विरेजे। सूताः पुराणवाङ्मयस्य गभीरं प्रगाढञ्च स्वाध्यायं विधाय पुराणानि कण्ठस्थीकृत्य च धार्मिकेषु शुभेषु पर्वसु महेषु महोत्सवेषु च पुराणान्यालम्ब्य तत्तदाख्यानगततत्त्वज्ञान-विश्वोत्पत्ति-ब्रह्मस्वरूप-नीतितत्त्व-सदा-

चारप्रभृति विषयेषु रुचिरया पद्धत्या मनोऽभिरामया आप्योपदेशान् कृत्वा जन-समुदायचेतांस्यावर्जयन्तिस्म। इत्थमिद् सततं ज्ञान-ज्योति स्वकीयेन दिव्येना-लोकेनाज्ञानध्वान्तं दलत् अवालोकि। पुराणानि अज्ञेषु जनेष्वपि ज्ञानधारां सञ्चारयन्ति, लोके धर्मस्य स्थितिं परिपोषयन्ति, व्यक्तिषु निर्मलं जीवनं समा-वेशयन्ति, नीतौ सदाचारस्य च प्रतिष्ठां कुर्वन्ति सततमवाप्यन्त।

पुराणेषु ब्रह्म सकलस्यापि संसारस्य मूलकारणं प्रतिपादितम्। तत्रापि तन्निर्गुणं, निराकारम्, अव्यक्तम्, अखिलशक्तिमच्च गीतम्। ब्रह्मा विष्णुर्महेशाश्च तस्या एव अव्यक्ताया शक्तेः गुणपरा कार्यपराश्च विभिन्ना अंशा सन्तीति तान्यभिदधति। एतस्मिन् विषये मत्स्यपुराणस्योक्तिरुद्ध्रियते—

'गुणेभ्यः क्षोभमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे।
एका मूर्तिस्त्रयो भागा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ॥"

इन्द्र वरुण वायु-सोम वह्नि पृथिवी सूर्य शेष यम विश्वकर्मादयोऽन्य च बहवो देवा पुराणैर्गीयन्ते। तत्रोक्त यत् ते इमे देवा स्वस्वनियतकार्याणि कुर्वन्त ईश्वराज्ञां पालयन्त परस्परं सहकारितया सन्तिष्ठन्ते।

परमेश्वरस्य रूपं तत्र—

"पश्यन्त्यदो रूपमदभ्रचक्षुषा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम्।
सहस्रमूर्धश्रवणाक्षिनासिकं सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोल्लसत् ॥"

इत्यवविधिना गीतम्। नानावताराणां निधानमव्ययं बीजं ब्रह्मैवेति तत्राम्नातम्। अवतारगणां विमर्शेन ज्ञायते यत् परमेश्वरस्योद्दिष्टमस्त्यन्तिम मानवानां निर्माणम्। तेषाञ्च रक्षणार्थं तद्विरोधिनां विनाशनम्। पुराण-प्रदर्शित परमेश्वरो बाल इव प्रतिभासते। अस्ति स विनोदप्रिय। यथा बालः स्वमनो विनोदयितुं गोतुरङ्गमादिमृन्मयक्रीडनकचिकीर्षया मृत्तिकामुपयुनक्ति जलेन ता क्लेदयति क्लेदिताञ्च तां पिण्डीकृत्य तत्र सुरचनासावयववान् घटयति तथैवेश्वरोऽपि प्राणिनः सृजति। तत्सृष्टया प्रथमे प्राणिनः सन्ति—एकपेशी-मया, ततश्च सन्ति बहुपेशीयुता, ततश्च सन्ति सुरचनासमग्राङ्गशालिनः। ततश्च सन्ति हस्तपादपुच्छयुक्ता अन्ततश्च सन्ति बुद्ध्यादीन्द्रियपरिपूर्णा मानवा। विशालमिदं विश्वं परमेश्वरस्य स्वयमिद्धा विराट्प्रयोगशालास्ति। दृश्यन्ते च तत्रानन्ता पदार्था परमाणु ग्रह नक्षत्रवीथि पृथ्वीप्रभृतीनि वस्तूनि नीखिलानि पर-मेश्वरस्य सङ्केतेन स्वस्वव्यापारे सन्ति व्यापृतानि। निरन्तरं हि अनन्तशक्तिमत

परमेश्वरस्य व्यापारा गतिशीला एव दृश्यन्ते। न क्षणमपि ते विरमन्ति। पुराणानि परमेश्वरस्य कार्याणि प्रतिपाद्य यथाशक्ति, मन्ये, जगदुपदिशन्ति सदैव सत्कर्माण्याचरितुम्।

पुराणेषु बहूनि कठिनकठिनान्याध्यात्मिकाधिभौतिकतत्त्वानि रूपकाण्यालम्ब्य वर्णितानि सन्ति। तत्त्वानामज्ञानात् पुराणे रूपकाश्रयणमनुचितं मतम्। रूपक-पद्धतिः शैक्षणिकशास्त्रदृष्ट्या शुद्धा मान्या च पद्धतिर्विद्यते। एषा पद्धतिः सामान्यजनानपि ज्ञानादज्ञातं नयति। जीवं जीव-स्थितिं च प्रबोधयितुं पुराणेषु पुरञ्जनोपकथा गीतास्ति। अहह, कीदृशेन ललितेन प्रकारेण मनोज्ञया रीत्या सरसेनोपाख्यानेन च जीवस्य चर्चा तत्र निबद्धास्ति। वस्तुतो नास्ति तद्विषयज्ञापनाय ततः परमन्यदुत्तमं साधनम्। चन्द्रः प्रतिमासं सप्तविंशति-नक्षत्रगणिनीरुपभुनक्ति–इत्येतद् प्रबोधयितुं दक्षप्रजापतिकन्या–कथावतारिता तत्र। सारोऽयं कथनस्य गूढतत्त्वानि वर्णयितुं पुराणे सुन्दरसुन्दरतराणि रूपकाणि गृहीतानि सन्ति। इदानीन्तनाः पुराण-पण्डितास्तत्तत्-कथा-प्रकथनावसरे तत्-तद्रूपकाणि नोद्भेदयन्तो दृष्टा भवन्त्यतः "पुराणेषु सन्ति निरर्गलप्रलापा" इत्याद्यभिधाय जनाः पुराणानि निन्दन्ति।

आधुनिकानि शास्त्रीयतत्त्वानि पुराणेषु स्थाने स्थाने विकीर्णानि सन्ति। तत्र भूस्तरशास्त्र (जिऑलॉजी) वनस्पतिशास्त्र (बॉटॅनी) जीवशास्त्र (बायॉलॉजी) गर्भशास्त्र (एम्ब्रियॉलॉजी) विकासशास्त्र (इंव्हॅल्यूशन) प्रजननशास्त्रा (जॅनेटीज्) ध्ययनकारिणो जिज्ञासव उपादेयां सामग्रीं लब्धुमर्हन्ति। पुराणानुशीलनकारिणां प्रतीच्यानां दर्शिना कथनमस्ति यत् तत्तद्विषयकशास्त्र-बीजानां समवाप्तत्वात् पुराणानि सन्ति मानव-जातिहिताधायकानि। अधस्तिनपङ्क्तिषु प्रोक्तविषयान् उद्दिश्य सङ्केतः संलक्ष्यते—

१. अन्नं चराणामचरा ह्यपदः पादचारिणाम्।
अहस्ताश्च महस्तानां जीवो जीवस्य जीवनम्॥ (श्रीमद्भा०)
२. रजसा चोदिता मेघा वर्षन्त्यम्बूनि सर्वशः। ,,
३. कर्मणश्च फलैस्तस्मानोऽल्पसमुद्भवम्॥ (मत्स्यपु०)
४. कर्मणैव हि जायन्ते विविधा भूतजातयः। ,,
५. आयुषोऽन्ते प्रजायन्ते मिथुनान्येव ते सकृत्॥ ,,

६ तासां विशुद्धसङ्कल्पाज्जायन्ते मिथुना प्रजा ।　　(वायुपु०)
ता प्रजा कामचारिण्य ता प्रजा स्थितयौवना ॥　　　,,

साम्प्रतमस्मद्देशे न जनताया अभिरुचि स्वकीये प्राचीने वाङ्मये वर्तते । अत्र विद्यानामर्जनं नोद्देश्यमस्ति जीवनस्य, अपि तु धनार्जनमेवोद्देश्य वर्तते । तस्मादत्रत्याना जनानां प्रवृत्ति केवलमर्थकरीषु विद्यास्वेव समवाप्यते । विद्या विषयिण्या अनुरक्तेरभावात् तानि तानि भारतीयमेधा मार्गयन्ती न दृश्यते यानि पुराणेषु सन्निहितानि सन्ति । अत्र पुराणाना शोधमस्य महती वर्तते अपेक्षा । वैज्ञानिके क्षेत्रे प्रज्ञागो विश्वमुपत्रमिति पुराणैरुच्चैरुद्घुष्यते । भारतीयानां पौराणिकपण्डिताना कर्तव्य यत् ते पुराणानामुक्त वचन तथा प्रमाणयेयुर्यथा साम्प्रतिक वैज्ञानिक जगत् परितुष्येत् ।

आग्लाना शिक्षापद्धत्या वय परप्रत्ययनेयधिय सवृत्ता । आंग्ला स्वार्थ बुद्धया अस्मदीयानि वेदोपनिषत्स्मृतिपुराणानि तिरस्कृतवन्त अस्माभिरपि तानि हतधीरितानि । जेतार स्वार्थधिया अन्धा सञ्जाता पर वयन्तु अज्ञानात् परप्रत्ययनेयबुद्धिरवाज्जाता अन्धा पुरा अस्मद्देशस्य राजानो विपश्चित्सहजान् स्वाश्रये निहितवन्त , सस्कृताध्ययनाध्यापनार्थं गुणागुचितां च वृत्ति प्रदत्तवन्त पर सम्प्रति तद्विधा व्यवस्था न क्वापि जीवन्ती प्राप्यते तस्माद् पुराणादिग्रन्थानामध्ययनमध्यापन च समासिमगमत् ।

साम्प्रत विद्यालयेषु शास्त्रोक्ताणा विषयाणामध्ययन सस्कृतद्वारेण न जायते । तदध्ययनमाग्लभाषाद्वारेण कृत भवति । इमे हि आग्लभाषाद्वारेण सस्कृतग्रन्थानामवलोकयितार सस्कृतज्ञा न सन्ति किञ्च ये सस्कृतज्ञा विद्यन्ते ते आंग्लज्ञा न प्रायेण सन्ति अत पुराणेषु प्रतिपादितानामाधुनिकशास्त्रैरभिमततत्त्वानामवबोधने सन्त्युभय एवाक्षमा अथ च सस्कृत पण्डिता यस्यां स्वाध्यायपद्धत्यां रुचिं निदधति सा पद्धतिर्नाग्नि अन्वेषणपरा । सा तु केवल शब्दार्थयो रमते । न तया सा सिद्धि सम्भवा यस्या अद्य प्रचण्डतया अपेक्षा वरीवर्ति ।

स्वातन्त्र्ये लब्धेऽपि पाठ्यक्रम प्रायेण तथाविध एव लक्ष्यते यथाविध पारतन्त्र्ये आसीत् । एतस्मात् पाठ्यक्रमाज्जायमाना क्षति समग्रासमपि स्वातन्त्र्य पारतन्त्र्य एव परिणमयति । अद्यापि भारतीया युवानोऽर्थार्जनप्रयोजनेनाधीयते न तत्तद्विषयकज्ञाने पण्डितीभवितुम् । अद्यापि भारतीय वाङ्मय, भारतीय

साहित्यमुपेक्ष्यमाणमस्ति तदद्यापि उच्चैः क्रन्दत् श्रुतं जायते। न शिक्षाविभागाधिकारिणां सविधे भारतीय-साहित्योपरि दृष्टि-पातनार्थं मनागपि कालः। भारतीयायाः संस्कृतेः सभ्यतायाः किञ्च भारतीयानां विद्यानामुद्धारो यदि भवितुं सम्भवस्तदा स आंग्लभाषाया अध्ययनेन विज्ञानस्य पठनेनैव च। तस्मात् कारणात् तदर्थमेव भवति प्रयासः। एतत् कुप्रवृत्तिवशात् अधुनापि न भारते पुराणानामध्ययनं तत्तत्तत्त्वान्वेषणदृष्ट्या प्रवर्तमानमवाप्यते। एतत् कुप्रवृत्तिवशादेव सत्स्वपि वैज्ञानिकतत्त्वोद्भावनकारिविविधवस्त्वपि संस्कृतभाषा संस्कृतभाषाया ग्रन्थाश्च आधुनिकेभ्यः शिक्षणालयेभ्य आधुनिकेभ्यश्छात्रेभ्यो दूरं एवापतिष्ठन्ते। हा वयं स्वकीये स्वतन्त्रे देशेऽपि समुचितव्यवस्थाया अभावात् तानि रत्नानि न लब्धुं प्रभवामो यानि संस्कृतवाङ्मयस्य पुराणादिषु निगूढतया स्थितानि सन्ति। न तावत्कालं जनता पुराणादिकस्याध्ययने प्रवृत्ता स्यात्, यावत् तस्यै पूर्णतया जीविकावृत्तिश्च न प्रदत्ता स्यादतः शासनस्य कर्त्तव्यं यत् तत् तं प्रयत्नं स्वीकुर्वीत येन भारतीया जनता विद्यां 'विद्यार्जनमस्मत्कर्त्तव्यम्' इत्येतया धिया गृह्णीयात् न चार्थावाप्तिप्रयोजनेन नाम आदातुं सा प्रवर्तेत। पुराणादिसाहित्यस्य रक्षा तदैव सम्भवा तदैव च पुराणादिसाहित्यशोधने जनतायाः परमार्थतो हि प्रमादनिद्रातश्चिरपि जागृयात्।

आचार्यशङ्करप्रणीतेषु ग्रन्थेषु चानेकाचार्याणामुल्लेखो दृश्यते। तेन च बहूनां वेदान्ताचार्याणां सद्भावो विदितो भवति। ते च शङ्करात् प्राक्तना आचार्या इमे—भर्तृप्रपञ्च, उपवर्ष, द्रविडाचार्य, सुन्दरपाण्ड्य, ब्रह्मदत्त.।

गौडपादाचार्यस्य तु नाम वेदान्ताचार्याणां नामसु प्रथमं कीर्तनीयं नाम। मायावादस्यारम्भोऽस्मादेवाचार्याद् भवति। एतस्य माण्डूक्यकारिका गौरवमयो ग्रन्थोऽस्ति। ग्रन्थस्यास्य कारिका नितान्तमुदात्ता मर्मस्पर्शिन्यश्च सन्ति।

तत्त्व-विचार.—

आचार्यशङ्करस्याद्वैततत्त्वविषयकस्य सिद्धान्तस्य प्रभाव. सर्वत्रैव सान्द्रतया घनीभूततया चात्यन्ताधिकतया विततो वर्तते यद् 'वेदान्त' इत्येतेन पदेन वस्तुतोऽद्वैतवेदान्तस्यैव बोधो भवति। अस्त्यपि 'अद्वैतवाद.' सर्वेष्वपि वादेषु श्रेष्ठो गुरुतमश्च। *वेदान्तदर्शनस्य मर्म तत्रैव चरमसीमायां समुन्मीलितं भवति तस्माद् अद्वैतवेदान्त एवेह वर्णनीयो विषय.।*

अद्वैतवेदान्तदर्शनं ब्रह्मसंज्ञिकामेव सत्तामेकां सत्यां मन्यमानं सकलमपि जगत्प्रपञ्चं हि असत्यं प्रतिपादयति। तत् आत्मप्रत्ययस्य स्वयं सिद्धतामुपपादयद् यत्कि यज्जगदनुभूत्यामवतिष्ठते। जगत सर्वेऽपि व्यवहारा अनुभूतिमवलम्बमाना' प्रचलन्ति। विषयानुभूत्यनन्तरे चेतनविषयिण' सत्ता स्वयमेव सिद्ध्यति। विषयस्य प्रतीतिस्तु तावदेव भवति यावद् ज्ञातृरूप आत्मोपलभ्यते। आत्मला-भाभावे विषयस्य ज्ञानन्तु न मनागपि भवति। तस्मादिदमेव ज्ञातं जायते यत् जगदसत्यमात्मैव सत्यः। सर्वेऽपि प्राणिन' स्वसत्तायां विश्वसन्ति सुदृढतया। नेदृक् कोऽपि जीवो य आत्म (स्व) सत्तायां संशयीत। 'नास्म्यहम्' इति को विश्वसिति? 'नास्म्यहम्' इत्यत्र वक्ता यम्प्रति 'अहम्' इति प्रयुनक्ति यम्प्रति स 'अहम्' इति वदति स एव पदार्थ 'आत्मा' इति प्रोच्यते। अत एव आचार्य. स्वभाष्ये प्राह—

सर्वो हि आत्मास्तित्वं प्रत्येति, न नाहमस्मीति। यदि हि नात्मत्वप्रसिद्धिः स्यात् सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात्'।

आत्मास्ति स्वत' सिद्ध' पदार्थ। न तत्सिद्ध्यर्थं प्रमाणमपेक्ष्यते। स तु सर्वेषामपि प्रमाणानां कारणमस्ति पुनः केन प्रकारेण प्रमाणमवलम्ब्य तस्य सिद्धिः कृता स्यात्? य सूर्यः संसारं प्रकाशयति स' सूर्य' कथं प्रकाशित' क्रियेत।

आत्मा ज्ञानं ज्ञाता चास्ति । न वस्तुतो ज्ञाता ज्ञानात् पृथक् । ज्ञातृज्ञानयोर्मध्ये न विद्यते भिन्नता । ज्ञेयपदार्थे सति आविर्भूते ज्ञानमेव ज्ञातृरूपमादायोत्तिष्ठति । एवं ज्ञेयाभावे ज्ञातृताविषयकः प्रश्न एव नोदेति । ज्ञातृता तु ज्ञेयतामपेक्षते । ज्ञेयताभावेनैव सह ज्ञातृतापि तिरोधत्ते । यदा जगत् ज्ञेयरूपेणोपस्थितं जायते तदैवात्मनोऽपि ज्ञातृत्वेनोदयः सञ्जायते । तदभावे तु आत्मतत्त्वं सततं ज्ञानं भवदेव स्थितं भवति । एकमेव ज्ञानं कर्तृत्वेन कर्मत्वेन च संयुतं भूत्वा भिन्नमिव प्रतिभासते । वस्तुतस्तदभिन्नमेकमेव । 'आत्मा आत्मानं जानाती'त्यत्र य आत्मा कर्ता स एव कर्माप्यस्ति । न कर्ता कर्मणो भिन्नो न च कर्मैव कर्तुर्भिन्नम् । वस्त्वेकमेव वर्तते । अवस्थाविशेषे तत् क्वापि 'कर्ता' क्वापि च 'कर्म' इति व्यपदिश्यते । तेन स्पष्टं भवति यद् आत्मा ज्ञानात् पृथक् न । ज्ञानमेव 'आत्मा' इत्युच्यते । ज्ञानमपि नित्यानित्यभेदेन द्विविधं मतम् । अनित्यं ज्ञानमन्तःकरणावच्छिन्नं वृत्तिमात्रमस्ति । विषय-सान्निध्ये सति तदुत्पद्यते । तदभावे च विलीयते । नित्यं ज्ञानं ततो नितान्तं भिन्नम् । तत् सर्वथैव सर्वदैव स्वसत्तां निदधाति । अस्य इदं वैशिष्ट्यं बोधयितुमाचार्यशङ्कर आह दृष्टिर्द्विविधा भवति । नेत्रदृष्टिरात्मदृष्टिश्च । नेत्रदृष्टिर्भवति न नित्या । आत्मदृष्टिरस्ति नित्या । अतः श्रुतिरात्मदृष्टिं 'दृष्टि' इति किंवा आत्मानं 'द्रष्टा' इति गायति । लोकेऽपि आत्मदृष्टेर्नित्यत्वं प्रमाणगम्यम् । अन्धोऽपि 'मया स्वप्ने भ्राता दृष्ट' इति कथयन् श्रुतो भवति । एवमेव बधिरोऽपि 'मया स्वप्ने वेद-मन्त्रः श्रुतः' इति वदन् प्राप्तो भवति । अतः आत्मनो ज्ञानस्वरूपतायां न संशयावकाशः ।

जीवो जगच्चेत्येतौ द्वौ पदार्थौ स्थूलदृष्ट्यैव दृश्येते । सूक्ष्मदृष्ट्या चेद् विमृश्यते तदा 'आत्मा' इत्येष एक एव पदार्थः । तस्यैव सत्तास्ति । न कस्यचनान्यस्य । जगत्सत्ता तु व्यावहारिकी । व्यवहारार्थं जगत्-सत्ता स्वीक्रियते । जगतो व्यावहारिकत्वं प्रदर्शयन् आचार्यशङ्कर आह—"आत्मास्ति ज्ञप्तिस्वरूपो नित्यश्च । विषयाकारेण परिणामिन्या बुद्धेः शब्दाद्याकारावभासाः त आत्मविज्ञानस्य विषयभूता उत्पद्यमाना एव आत्मविज्ञानेन व्याप्ता उत्पद्यन्ते ।" नामरूपाभ्यां विक्रियमाणाः पदार्थाः स्वाभ्यन्तरभागविनिविष्टकारणसत्तया सह परिवर्तन्ते । न कदापि विकृतय आत्मस्वरूपं परित्यज्य सन्तिष्ठन्ते । भावोऽयं कार्यसत्तायां कारणसत्ता सर्वथा सर्वदा च सन्निविशते । न घटः स्वकारणभूतमृत्तिकां त्यक्त्वा क्षणमपि स्थितो भवति । न च पटः स्वकारणभूततन्तून् विहाय क्षणमपि कदापि

स्वसत्ता निधातुमर्हति । न जगत कोऽपि पदार्थ सन्मूलकः सः स्वस्थितिमम-येऽपि सद् ब्रह्माधितिष्ठति । जगत सर्वा अपि कला सर्ग-स्थिति-प्रत्यवहारदशासु सततं चैतन्यमवलम्बमाना राजन्ते । न तत कदापि पृथग् भवन्ति । चैतन्यं ब्रह्म एव । पदार्था, अत, स्वजीवनकाले ब्रह्मानुस्यूता एव भूत्वा स्थातुं शक्नुवन्ति । न त्रिकालेऽपि किमपि वस्तु हि आत्मन पृथग् भूत्वा सन्तिष्ठते । तस्मात् एका अद्वैतसत्तैव सर्वत्र सलक्ष्यते । विषयिविषययो पार्थक्य न पार-मार्थिकं व्यवहार मूलकमेवेत्यान्नत । सा हि आत्मसत्ता सर्वमप्यभिव्याप्य वर्तते । सैवैका नामरूपदेश-कालाद्युपाधिना भिन्नभिन्नेव भूत्वावभासते । अत एव कठो-पनिषदाह—

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।
मृत्यो. स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ।

ब्रह्म—एषैव निर्विकल्पा निरुपाधिका निर्विकारा च सत्ता वेदान्तदर्शने 'ब्रह्म' इत्युच्यते । तच्च ब्रह्म निर्गुणसगुणभेदेन द्विविधम् । निर्गुण-ब्रह्मण एव पारमा-र्थिकत्वात् किञ्च तद्व्याख्यायामेव श्रुते पर्यवसानत्वात्, आचार्यशङ्करमतेनोपनि-षदा प्रतिपाद्यो विषयो निर्गुणब्रह्म एव । सगुण ब्रह्म तु जगदिव मायाविशिष्टम् । तद् धत्ते मायिकसत्ताम् । ब्रह्मण परमार्थता निर्णेतुं द्विविध लक्षणं स्वीक्रियते—स्वरूपलक्षण, तटस्थलक्षणञ्च । स्वरूपलक्षणं पदार्थस्य सत्य पारमार्थिकं रूप बोधयति तटस्थलक्षण कतिपयकालावस्थायिन आगन्तुकान् गुणान् एव निर्दि-शति । निर्विकल्प-निरुपाधिक-निर्विकार ब्रह्म स्वरूपलक्षणेन लक्ष्यते । सविकल्पक सोपाधिक सविकार च तत् तटस्थलक्षणेन विपर्याक्रियते । आरोऽस्य ब्रह्मणो यत् पारमार्थिक रूपमस्ति तत् तस्य स्वरूपलक्षणमस्ति । यच्च ब्रह्मण उत्पत्तिस्थि-तिलयविधायकं हि अपारमार्थिकं रूपमस्ति तत् तस्य तटस्थलक्षणमस्ति । लौकिकोदाहरणेनेदं स्पष्टीभवतु वाक्यम्—चेत् कश्चिद् देवदत्त-नामधेयो ब्राह्मणो नाटके रामरूप परिगृह्य मञ्चे समागत्य अनुकार्यं राममनुकरोति तदा स अनुकर्ता यदि 'रामोऽयम्' इत्यनेन प्रकारेण अवबोध्यते तदा तद्विधावबोधनं तटस्थलक्ष-णमस्ति यदि च नायं राम. अपि तु 'ब्राह्मणो देवदत्त' इत्येतेन प्रकारेणाभिज्ञायते

तदा तद्विधावज्ञापकं स्वरूपलक्षणमिति कथितं भवति। एतेन स्फुटं भवति यद् निर्गुणब्रह्म एव पारमार्थिकं सत्। तदेव सदैवावशिष्यते। तस्मिन्नेव तत् सर्वं भाति यत् तत्तद्रूपेणावभासते।

सत्यं ज्ञानम् अनन्तमित्येतानि पदानि हि एकैकनिष्ठत्वाद् ब्रह्मणो विशेषणत्वेन प्रतीयन्ते। परं न तानि तथाविधानि, तानि तु ब्रह्मणः स्वरूपं लक्षयन्ति तस्मात् तानि लक्षणभूतानि सन्ति न च विशेषणभूतानि। ब्रह्मण एकत्वाद् अद्वितीयत्वाच्च तस्मिन् तेषां लक्षणत्वमेव घटते न च विशेषणत्वम्। ब्रह्म कदापि स्वकीयाबाधितत्वाद् रूपाच्च व्यभिचरितं भवति तस्मात् तत् 'सत्य'मिति, चिद्रूपत्वात् तद् 'ज्ञान'मिति, न कस्मादपि प्रविभक्तं भवति ततः 'अनन्तम्', इत्युक्तम्। यदि ब्रह्म ज्ञानस्य कर्तृत्वेन मतं स्यात् तदा ज्ञेय-ज्ञानाभ्यां तस्य विभजनतरत्वेन। परं ज्ञानप्रक्रियायां ज्ञातृ-ज्ञान-ज्ञेयतास्ति अन्तर्भूतैव। ज्ञानमेवावस्थाविशेषवशाद् ज्ञातृतां ज्ञेयताञ्च वहति। तस्मादनन्तत्वाद् ब्रह्मणो ज्ञानमेव न च ज्ञानस्य कर्तृ तत्। तथाविधत्वादेव ब्रह्म जगतः कारणत्वात् ज्ञानस्वरूपत्वात् पदार्थान्तरत्वाच्च नाविभक्तम्। अस्ति तत् हि सत् चित् आनन्दरूपञ्च। एतदेव ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं ज्ञेयम्। मायावच्छिन्नत्वादिदमेव ब्रह्म सगुणमिति किं वा ईश्वर इति कथ्यते। इदं हि सगुणत्वं तदीयं तटस्थलक्षणमिति वेद्यम्। शङ्करमतेन ब्रह्म सजातीय-विजातीय-स्वगतभेदशून्यम्। परं रामानुजमतेन सजातीयविजातीयभेदरहितं तु तदस्ति न च स्वगतभेदशून्यम्। चिदचिद्विशिष्टत्वेऽपि चिदचितोर्व्याप्यत्वात् नितान्तमेव भिन्नत्वात्। एतयोर्विरोधिनोर्भेदयोः सद्भावात् तत्र (रामानुजदर्शने) ब्रह्मणः स्वगतभेदसत्त्वं समङ्गीकृतम्।

माया—वेदान्तदर्शने मायासंज्ञकमेकं तत्त्वं वर्णितमस्ति। निर्विशेषनिर्लक्षणब्रह्मणः सविशेषं सलक्षणं जगत् कथमुत्पद्यत कथञ्च तस्मादेकस्माद् ब्रह्मणो नानाविधं जगदिदं सृष्टमभूदित्येतद्विषः प्रश्नो मायातत्त्वावबोधमन्तरा न समाहितो भवितुमर्हति। अतस्तदवबोधनमपेक्ष्यते। आचार्यशङ्करो ब्रूते यत् माया भगवतो ब्रह्मणोऽव्यक्तशक्तिरस्ति। सास्ति त्रिगुणा अनिर्वचनीया च। स तामेवं आदिशति। सैव जगदिदमुत्पादयति—

अव्यक्तनाम्नी परमेशशक्तिरनाद्यविद्या त्रिगुणात्मिका या।
कार्यानुमेया सुधियैव माया यया जगत् सर्वमिदं प्रसूयते॥

तस्या अनिर्वचनीयत्वमित्यमाचार्य आह—

> सन्नाप्यसन्नाऽप्युभयात्मिका नो भिन्नाप्यभिन्नाप्युभयात्मिका नो ।
> साङ्गाप्यनङ्गाप्युभयात्मिका नो महाद्भुताऽनिर्वचनीयरूपा ॥

मायाया आवरणविक्षेपसंज्ञिके द्वे शक्ती स्त । ते किं कुरुत ? कीदृश्यौ च ते ? इत्यस्मिन् विषये दृग्दृश्यविवेके प्रोक्तमिदम्—

> शक्तिद्वयं हि मायाया विक्षेपावृत्तिरूपकम् ।
> विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादि ब्रह्माण्डान्तं जगत् सृजेत् ॥
> अन्तर्दृग्दृश्ययोर्भेदं बहिश्च ब्रह्मसर्गयोः ।
> आवृणोत्यपरा शक्तिः सा संसारस्य कारणम् ॥

वेदान्तदर्शनं केवलमेकं 'ब्रह्म' इत्येतन्नामकं तत्त्वं सत्यं नित्यञ्च मन्यते । तत् तस्यैव सत्तां पारमार्थिकीमवगच्छति । तद्दृष्ट्या अन्यत् सर्वमप्यवभासमानं जगत् तदीयं विकृतं रूपमेव । तच्च विकृतं रूपं न सत् । तद् भङ्गुरं विनश्वरञ्च वर्तते । अज्ञानात् किंवा अविद्याहेतोः यद् वा मायावशात् विकृतं तत् सर्वं प्रकृतमिव सत्यमिव परमार्थमिव सत्लक्ष्यते । ज्ञानवद् दृष्ट्या तु तत् सर्वं किमपि न, केवलमज्ञानस्य विजृम्भणमेव । यो हि वर्तते अज्ञानी स एव असत्यमपि सत्यमनित्यमपि नित्यं मन्यते । यद्धि सत्यं वर्तते न तदविद्यावशात् स द्रष्टुं शक्नोति । अविद्या (माया) सत्यमावृणोति असत्यञ्च वितनोति । यदैव ज्ञान-ज्योतिः प्रादुर्भवति तदैव तद् अज्ञानं (अविद्या = माया) तिरोहितं जायते । ज्ञानाविर्भावात् यथार्थस्थितिः पुरोऽवतिष्ठते । इदं ज्ञानमेव वेदान्तदर्शनस्य भाषायां 'ब्रह्म' इत्युक्तं किञ्च इदमज्ञानमेव तद्भाषया 'माया' इति निगदित-मस्ति । वस्तुत उक्तमर्थं धरामधिष्ठाय यदा विचार्यते तदा भवतीदमेव ज्ञातं यदेकमेव तत्त्वमेतद्विधं भवितुमर्हति यत परं न किमपि भवितुं शक्नोति । तस्यैव तत्त्वस्याधीनतायां सर्वमपि वर्तते । तदेव सर्वं शास्ति । तदेव सर्वं व्यवस्थायां नियमे च निदधाति । वेदान्तदर्शनं ब्रह्म किञ्च माया इत्येतत् तत्त्वद्वयं सङ्कीर्त्य इदमेवोपरिष्टाद्विवेदितं वक्तीति प्रतिभाति । अथ च 'आवरणविक्षेपशक्ती मायाया द्वे' इत्युक्त्वा तद् दर्शनमिदमेवोपदिशति यद् अज्ञानं हि महानर्थक-रम्, तद् कल्याणाद् दूरीकृत्य विपदां मध्ये निपातयति तस्माद् तथा प्रयतितव्यं येन न तद् स्वप्रभुतां स्थापयितुं प्रभवेत् ।

आचार्यशङ्करोऽविद्याऽज्ञानमायापदान्येकस्मिन्नेवार्थे प्रयुङ्क्ते पर परवर्तिनो वेदान्तिनस्तत्र भेदं दर्शयन्तः प्राप्यन्ते। पञ्चदशीकारो विद्यारण्यस्वामी माया आवरणात्मिका नन्दनात सा ब्रह्माभिन्ना तद्भिन्ना चेयमिदधाति। एवं ब्रह्मणि त्रिविधं तत्त्वमवबुद्धयति। परम् अविद्या अभावात्मिका वर्तते। अस्ति सा केवलाज्ञानरूपा। तत्पश्चात्ति ब्रह्मणोऽनवगमनम्। माया शुद्धसत्त्वप्रधानास्ति। अविद्याऽस्ति मलिनसत्त्वप्रधाना। माया ईश्वरस्योपाधिरस्ति जीवस्य चाविद्या। यदा हि ब्रह्म मायया प्रतिबिम्बितं जायते तदा तदेव 'ईश्वर' इति यदा च तद्-विद्यया तदा तज्जीव उच्यते। सदानन्दो 'माया' समष्टिगतमज्ञानं किञ्च अविद्या व्यष्टिगतमज्ञानमिति मत्त्वा व्यवहरति।

ईश्वरः—निर्विशेषं ब्रह्म मायावच्छिन्नं यदा सम्भाव्यते तदा तत् सगुणभावं बिभर्ति। सगुणावस्थायां तद् 'ईश्वर' इति प्रोच्यते। सृष्टि-स्थिति-लयकारण-मीश्वरोऽस्ति। सर्वकामः सर्वज्ञः सन्नपि स लोकार्थं सृष्टिकार्ये प्रवर्तते। न तस्य किमपि नैजं प्रयोजनम्। ईश्वरो जगत उपादानकारणं निमित्तकारणञ्चा-स्तीति वेदान्तदर्शनस्य सिद्धान्तोऽस्ति परं न्यायदर्शनस्य सिद्धान्तोऽयं यत् स केवलं निमित्तकारणमस्ति। 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म-योनिम्' इत्यादिवचोभिर्मुण्डकोपनिषदादीनां तस्य निमित्तकारणत्वमुपादानका-रणत्वञ्चोभयमपि सिद्ध्यति। ब्रह्मसूत्रं च 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' इत्येतस्मिन् सूत्रे तदुभयत्वमपि प्रतिपादयति। सुहृद् चाग्रस्याचेतनत्वतो निरवयवत्वादीश्वरस्य, न तं जगतः कारणत्वं मन्यन्ते ये, ते जगदुत्पत्तौ चेतनपरि-णामवचनमनुचितं उपपन्नेऽपि च चेतनपुरुषात् चेतननखकेशा उत्पद्यन्ते तस्माद् निरवयवत्वाद् ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमपरिहार्यमेव। ईश्वरस्य जगत उपादान-कारणत्वेन जगतो भोग्यत्वं आत्मनश्च भोक्तृत्वे न कापि क्षतिरापतति सूत्र-दृष्ट्यैवास्य ऐक्ये सत्यपि तत्र व्यावहारिको भेदोऽस्त्येवेत्थमेव ब्रह्म जगतोरभिन्नत्वे सत्यपि तत्र व्यावहारिको भेदोऽवश्यमेवेत्याचार्यः स्वमतमभिदधाति।

जीवात्मा—जीवमधिकृत्य आचार्यशङ्कर आह—"अस्ति आत्मा जीवाख्यः शरीरेन्द्रियपञ्जराध्यक्षः कर्मफलसम्बन्धीति'। जीवात्माऽस्ति नित्यः शुद्धबुद्धमु-क्तस्वभावः। शरीराद्युपाधीनामेवोत्पत्तिर्भवति न च जीवात्मनः। स च चैतन्य-रूपोऽस्ति न च चैतन्यं तदीयः कादाचित्को गुणः। परब्रह्मणः एवोपाधियोगेन जीवे विद्यमानत्वात्। एतेन दर्शनमिदं वैशेषिकदर्शनस्येदं मतं प्रत्याख्याति

यच्चैतन्यन्तु आत्मनः कादाचित्को गुण इति । परब्रह्मणो विभुत्वात् वेदान्त आत्मानमपि विभुत्वेनैवाङ्गीकुरुते । तस्य कथनं यत् अत्यन्तसूक्ष्मत्वादेव स अणुरिति मतः । जीवस्य सन्ति त्रीणि शरीराणि—१ स्थूलशरीरम्, २ सूक्ष्म शरीरम्, ३ कारणशरीरम् । स्थूलशरीरं पञ्चभूतकृतमस्ति । सूक्ष्मशरीरं प्राणमनोबुद्धीन्द्रियात्मकं वर्तते । कारणशरीरं हि अविद्यानिर्मितावरणमस्ति । जाग्रदवस्थायां जीवो बाह्यविषयान् इन्द्रियैर्जानाति, स्वप्ने मनसा सूक्ष्मवृत्तिभिश्च वेत्ति, सुषुप्त्यामविद्याया सूक्ष्मवृत्तिभिरावृतोऽसौ भवति आनन्दैकरस । शुद्ध आत्मा नास्त्येतदुक्तावस्थागत, स ताभ्य पर । अतस्तुरीयचैतन्यत्वेनोच्यते स । सोऽस्ति निरुपाधिर्निर्विशेष परतरम् । गुणक्रियारहितश्च । एष आत्मा एव यदा मलिनसत्त्वोपाधियुक्तो भवति जीव (प्राज्ञ) इति कथ्यते । परं शरीरमस्य कारणशरीरं भवति, सुषुप्त्यवस्थां भजमानोऽसौ आनन्दमयकोषे स्थितो भवति । अयमेवात्मा तदा 'तैजस' इत्येतां सञ्ज्ञां भजते यदा स्वप्नावस्थानुभविता विज्ञानमनःप्राणमयकोषाच्छन्नो भवन् सूक्ष्मशरीरभाग् भवति । किञ्चायमेवात्मा तदा 'विश्व' इति प्रोच्यते यदा स्थूलशरीरवान् अन्नमयकोषावृतो जाग्रदवस्थागतो भवति । एक एव आत्मा अवस्थाभेदेन ता ता सञ्ज्ञा भजते ।

इदं हि सर्वत्र दृश्यते यद् व्यष्ट्यां वस्तु यन्नाम्ना व्यवह्रियते न तन्नाम्ना समष्ट्यां, यथा व्यष्ट्या वृक्षो नाम वस्तु वृक्ष इति निगद्यते परं समष्ट्यां स एव वनमिति कथ्यते । एवमेव आत्मापि व्यष्ट्या यन्नाम भजते न तन्नाम स समष्ट्याम् । व्यष्ट्यां य आत्मा 'जीव' इति कथ्यते स एव समष्ट्या हि 'ईश्वर' इति कथ्यते । अवस्था शरीरकोषाश्चेश्वरस्य त एव भवन्ति ये जीवस्य । अथ च व्यष्ट्या य आत्मा तैजस इति कथ्यते स एव समष्ट्या सूत्रात्मा (हिरण्यगर्भं) इति । अत्रापि शरीरादिकं तदेव भवति यत् तैजसस्याभिहितम्, स एव आत्मा व्यष्ट्या यदि 'विश्व' इत्येतेन नाम्ना ख्यातो जायते तदा समष्ट्या स वैश्वानर (विराट्) इति प्रोच्यते अत्रापि वैश्वानरविश्वयो शरीरादिकं न भिन्नं भवति । एतावान् एव विशेषोऽत्र भवति यदीश्वरहिरण्यगर्भ-वैश्वानरा अज्ञानसमष्टिमवभासयन्ति जीव-तैजसविश्वास्तु अज्ञान-व्यष्टिम् । परमार्थतो इमे तत्तन्नामभाजो भिन्ना । एकत्वमत्र तेषु विद्यते । न ब्रह्मण ईश्वर पृथक् न च जीवादीश्वर । एकमेव ब्रह्मास्य तत्तदुपर्यभिहितोपाधिवशाद् भिन्नभिन्ननामानि गृह्णाति ।

जीवस्य हि वृत्तय उभयमुख्यो भवन्ति। बहिर्मुख्यस्ता विषयान् प्रकाशयन्ति, अन्तर्मुख्यश्च ता 'अहम्' इत्येतद् भावमभिव्यञ्जन्ति। यथा रङ्गस्थले स्थितो दीपः सूत्रधारं, सभ्यान्, नर्तकीञ्च समभावेन प्रकाशयति तदभावे च स्वतः प्रकाशते तथैव आत्मा अहंकारविषयबुद्धिमवभासयति तदभावे च स्वयमेव प्रद्योतते। चाञ्चल्यं बुद्ध्या भवति। बुद्धियुक्तत्वात् जीवश्चञ्चलः प्रतीयते वस्तुतोऽस्ति स शान्तः।

सृष्टि—तमःप्रधानविक्षेपशक्तिमदज्ञानोपहितचैतन्यादाकाश आकाशाद् वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी चोत्पद्यते। सूक्ष्मभूतेभ्यश्चैतेभ्यः सप्तदशावयवात्मकानि सूक्ष्मभूतानि स्थूलभूतानि चोत्पद्यन्ते। स्थूलभूतानि पञ्चीकृतानि भवन्ति। प्रतिस्थूलभूतं पञ्चभूतात्मकं भवति। एतदुपर्युक्तं विवरणं वेदान्ते सृष्टिनिर्दिष्टयोपलभ्यते। जगतो ब्रह्मोपादानकारणं निमित्तकारणञ्च। अत जगदुत्पत्तिश्चेतनादेवास्तीति वेदान्तो मन्यते। कार्य-कारणभावे सति विचारिते जगदनिर्वचनीयमिति मतं भवति। 'जगन्मिथ्या' इत्यत्र मिथ्येतिपदमनिर्वचनीयत्ववाचकं बोध्यम्। जगतोऽस्य कर्तुरविनाशित्वात् तद (जगत्)पि अनिर्वचनीयमेव प्रमाणितं भवति।

वेदान्तदर्शने सत्तायास्त्रैविध्यं मतं तद्यथा—प्रातिभासिकी सत्ता, व्यावहारिकी सत्ता, पारमार्थिकी सत्ता। या प्रतीतिकाले सत्यतया प्रतिभासते परमुत्तरकाले बाधिता भवति सा प्रातिभासिकी सत्ता भवति। रज्जौ सर्पस्य भानं प्रातिभासिकीसत्त्वेन मतम्। व्यवहारान्तमनु या परं परमार्थतो न सा सत्ता जगतः सकलेषु व्यवहारगोचरेषु पदार्थेष्ववतिष्ठते। त्रिकालाबाधिता ऐकान्तिकसत्या सत्ता पारमार्थिकी सत्तेति कथ्यते। 'ब्रह्म' पारमार्थिकी सत्तास्ति। इदं जगन्मायायाः परिणामस्वरूपमस्ति परं ब्रह्मणो विवर्तोऽस्ति। विवर्तमुद्दिश्योक्तम्—"अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्त" इत्युदीरितम्।

आत्मा स्वभावतस्तु नित्यमुक्त आनन्दमयोऽस्ति परमज्ञानावृतत्वाद्मायया स आत्मानं विस्मरति स आत्मानमात्मनो भिन्नमन्यत् किमपि अवधारयति। आत्मन्येव स अनात्मबुद्धिं आरोपयति, आत्मानमेव स शरीरादिकं मन्यते तस्मात् कारणात् दुःखानि महते दुःखेषु चात्मानं निपातयति। एषा हि अन्यथाबुद्धिर्वेदान्ते 'अध्यास' किं वा 'अध्यारोप' इत्युच्यते। उक्तञ्च—

अध्यासो नाम अतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति।

मोक्षः—मानवजीवनस्योत्कृष्टतम पुरुषार्थो मोक्षो मत । मनुष्यजीवनमवाप्यापि मोक्षार्थं यो न यतते स आत्महा—

य स्वात्ममुक्तौ न यतेत मूढधी
स ह्यात्महा स्वं विनिहन्त्यसद्ग्रहात् ।

मोक्षो हि ज्ञानेनोपलभ्यते न च कर्मणा । कर्म फलोत्पादकत्वाद्धेयमस्ति । अविद्या कामस्य कारणम् । कामश्चासक्तिद्वेषयो । फलोत्पादकत्वादेषां सर्वेषां त्याग इष्ट । कर्माणि काम शुभानि स्युर्वा अशुभानि सर्वाण्यपि फलानि प्रसुवते । यदा विद्याग्निना कर्मबीजानि दह्यन्ते तदा मोक्षोऽधिगम्यते । शङ्कराचार्यो ब्रवीति 'ज्ञानं विना न मोक्षः' । ज्ञानमेव परब्रह्म । उक्तञ्च—

ज्ञान नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथञ्चन ।
ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्य सर्वगत शिव ॥

वेदान्तस्य सुदृढं मतमिदं यन्मुक्तिर्ब्रह्मतत्त्वस्य ज्ञानादेव भवितुमर्हति पञ्चदशी वक्ति—

मुक्तिस्तु ब्रह्मतत्त्वस्य ज्ञानादेव न चान्यथा ।
स्वप्नबोधं विना नैव स्वस्वप्नो हीयते यथा ॥

आत्मब्रह्मणोरैक्यम्—

'तत्त्वमसि' इत्येतन्महावाक्य यद्यपि आत्मब्रह्मणोरैक्यं प्रतिपादयदवलोक्यते परं क्लेशकर्मादिरूढोपाधिविशिष्टजीवस्य निरुपाधिकशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मणा-मैक्यं केन विधिना सम्भवतीत्येता शङ्का समाधातु वेदान्तविदो वदन्ति यद् अभिधेयस्य वाक्यस्य यथार्थबोधाय लक्षणाश्रीक्रियते । अत्र हि जहदजहल्लक्षणया यथार्थोऽवगम्यते । 'तत्–त्वम्' इत्येतयोर्मध्ये विद्यमान-परोक्षत्वापरोक्षत्व-विशिष्टांशौ परस्परविरुद्धौ परिहरन्तीव लक्षणा अखण्डचैतन्यांशञ्च परिगृह्णन्ती तयोरैक्यमुपपादयति ।

सामानाधिकरण्यं च विशेषणविशेष्यता ।
लक्ष्यलक्षणसम्बन्ध पदार्थप्रत्यगात्मनाम् ॥

इति कथयन्ती वेदान्तमिद्धान्त सम्बन्धत्रयमाहात्म्येन महावाक्यमखण्डार्थमवबोधयति । पञ्चदशीकारश्च मूते—नास्य महावाक्यस्य अर्थ संसर्गो न च विशेषोऽपितु अखण्डैकरसचैतन्यमेवास्ति—

संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र सम्मतः ।
अखण्डैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां मतः ॥

वेदान्तो हि मानवीयस्वेच्छाकृतचिन्तनस्य परा काष्ठा । तदीय एकत्ववादो वस्तुतः सर्वानपि वादान् अध्यात्मविषयकान् जयति । इदं हि दर्शनं निःसन्देहं भावेन तस्य कृत एव निर्मितं यो ह्यस्ति—

विधिवदधीतवेदवेदाङ्गत्वेनापाततोऽधिगताखिलवेदार्थोऽस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनिषिद्धवर्जनपुरःसरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गतनिखिलकल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्तः साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता ।

विलियम्जेम्स आह...... "अत्र च चिरस्थायिनी शान्तिः सुखकरतरो भावो विभाति । वयं सर्वेऽपि इमामद्वैतवादिनां मधुरां गतिं प्रेतुं शक्नुमः । तस्यैव नीतिरन्तःशान्तिप्रदायिनी । अत्र मनुष्यहितकारिणी शक्तिः शोभते" ।

सांख्यदर्शनम्–नास्ति सांख्यसमं ज्ञानम्

सांख्यम् अनितरां प्राचीनं दर्शनमस्ति। तदीया माननीया सिद्धान्ताः प्राचीनोपनिषत्स्वपि बीजरूपेण सन्निहिता दृश्यन्ते। छान्दोग्योपनिषत् त्रिगुणविषयकं सिद्धान्तं वर्णयन्ती प्राप्यते। इन्द्रियमनोबुद्ध्यादिकानामुत्तरोत्तरोत्कृष्टताविषयकं क्रमं कठोपनिषदपि तथैव निरूपयन्ती सलक्ष्यते यथा सांख्यदर्शनं निरूपयति। श्वेताश्वतरोपनिषदोऽवलोकनेन तु तस्याः सांख्यसिद्धान्तानां निधिरूपमेव सिद्ध्यति। श्रीमद्भागवते भगवद्गीतायाञ्च सांख्यसिद्धान्ताः साधु प्रतिपादिताः समवाप्यन्ते। प्रायेण सर्वस्मिन्नपि प्राचीनतमे वाङ्मये सांख्याभिमततत्त्वानां विद्यमानता यस्य सांख्यदर्शनस्य गरीयस्त्वं पुरातनतमतां ख्यापयति तस्य दर्शनस्य रचयितासीत् कपिलो मुनिरितीतिहासो वदति। एष मुनिरुपनिषदो यान् हि सांख्य सिद्धान्तान् असंकेतयत् तान् शास्त्रीये रूपे परिणनाम। तत्त्वसमास सांख्यसूत्रञ्च प्रणिनाय स। एतद् ग्रन्थद्वयमप्यधिकृत्य विद्वत्सु पर्याप्तो मतभेदो दृश्यते। विदुषां बहुलता यद्यपि तत्त्वसमासस्य प्राचीनतमतां कपिलकर्तृताञ्चाभ्युपगच्छति परं न सा सांख्यसूत्रस्य प्राचीनतमतामङ्गीकरोति न च तस्य कपिलकर्तृतामेव। कपिलस्य शिष्य आसुरिर्बभूव। न तत्कृता कृतिः साम्प्रतमुपलभ्यते सिद्धान्तास्तु तदीयाः प्राचीनेषु ग्रन्थेषूपलभ्यन्ते। स्याद्वादमञ्जरीकारस्तत्कृतं श्लोकमेकमुद्धरन् पर्यवलोक्यते। आचार्यः पञ्चशिख आसुरेः शिष्य आसीत्। सांख्याचार्येषु रत्नायमानाः समाचनते। तत्कृतानि कानिचन सूत्राणि व्यासकृते योगभाष्ये किञ्च भामतीप्रभृतिग्रन्थेष्ववश्यं दृष्टानि भवन्ति। विपश्चिता सर्वस्मिन् यत् पञ्चशिख षष्टितन्त्रं नाम ग्रन्थं रचयामास। साम्प्रतं हि दर्शनेऽस्मिन् यः प्रामाणिको ग्रन्थोऽधिगम्यते प्राचीनतरः सोऽस्ति सांख्यकारिकाभिधानो ग्रन्थः। सांख्यकारिकायाः कर्तास्तीश्वरकृष्णः। ईश्वरकृष्णस्य कृतिरियं सांख्यकारिका सांख्यदर्शनस्य लोकप्रियो ग्रन्थोऽस्ति। आचार्यशङ्करोऽपि अस्याः सांख्यकारिकायाः कारिकाः स्वकीये शारीरकभाष्ये निर्दधौ सोऽयमतोऽपव्याससम्प्रयोजनम्। वाचस्पतिमिश्रः सांख्यकारिका व्याख्यातुं सांख्यतत्त्वकौमुदीं, माठर आचार्यो सांख्यवृत्तिं, गौडपादः गौडपादभाष्यं शङ्कराचार्यो

जयमङ्गला, नारायणतीर्थचन्द्रिकाश्च लिलिखुः। एतेन ग्रन्थस्यास्य पुरातनतरता मात्रं न सिद्ध्यत्यपि तु अस्य गरीयस्त्वमपि प्रमाणितं भवति।

साङ्ख्यशास्त्रे प्रथिता आचार्या सन्तीमे—

(१) कपिल, (२) आसुरि (३) पञ्चशिख, (४) पतञ्जलि (५) जैगीषव्य, (६) वार्षगण्य, (७) विन्ध्यवासी (८) जनक, (९) पराशर, (१०) व्यास, (११) ईश्वर, (१२) कृष्ण। एतस्मिन् विषये इतिहासस्य कथनमिदमपि यत् पञ्चशिखादर्वाक् ईश्वरकृष्णाच्च प्राक् भार्गवोलूकहारीतदेवलप्रभृतयः कतिपयेऽन्ये चाचार्या अवर्तिषत।

साङ्ख्यसिद्धान्तप्रतिपादनपरा 'युक्तिदीपिका' संज्ञिका वृत्तिरेका अधुना समुपलब्धा। एष ग्रन्थः प्राचीनसाङ्ख्याचार्यसिद्धान्तं समुल्लसितवानस्ति। अत्र वसुबन्धु-दिङ्नागसदृशपुरातनबौद्धाचार्याणामपि मतान्युल्लिखितानि सन्ति स्थाने स्थाने। ग्रन्थोऽयमद्भुतः परं कः कर्ताऽस्येति न विदितम्।

षोडशे शतके विज्ञानभिक्षुर्नाम आचार्यः साङ्ख्यशास्त्रस्य महान् विद्वान् व्याख्याता प्रादुर्बभूव। वस्तुतस्त्वाचार्य एव पुनरपि दर्शनमिदमुज्जीवयाञ्चकार। अयं साङ्ख्यसूत्रे साङ्ख्यप्रवचनभाष्यं नाम प्रकाण्डपाण्डित्यपूर्णं ग्रन्थञ्चकार व्यासभाष्ये च योगवार्तिकं नाम विपश्चित्तल्लजाश्चर्यकरवैदग्ध्यविलसितं ग्रन्थं लिलेख। साङ्ख्यसारे साङ्ख्यस्य किञ्च योगसारे योगस्य सिद्धान्ताश्च समासेन विद्वन्मूर्धन्योऽयं प्रथितवान्।

साङ्ख्यदर्शने 'प्रकृतिपुरुषान्यताख्याति' इत्येव सिद्धान्तो निरूपितस्तस्मात् 'साङ्ख्यम्' इत्यतां ख्यातिं भजते दर्शनमिदम्। प्रकृतिपुरुषान्यताख्यातिरेव 'सङ्ख्या' इति प्रोच्यते। सङ्ख्यापदस्यार्थोऽस्ति—'सम्यक् ज्ञानम्'। उक्तञ्च शाङ्करविष्णुसहस्रनामभाष्ये—"शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं साङ्ख्यमित्यभिधीयते"। तत्त्वानां सङ्ख्याया निर्धारणीकृतत्वादस्य दर्शनस्य नाम 'साङ्ख्यमि'ति प्रथतम्म इति च विद्वन्मतम्। महाभारते प्रोक्तम्—

"संख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिञ्च प्रचक्षते।
तत्त्वानि च चतुर्विंशत् तेन साङ्ख्याः प्रकीर्तिताः ॥"

सांख्यतत्त्वविमर्शः—साङ्ख्यदर्शने पञ्चविंशतितत्त्वानि मन्यते। तानि सन्तीमानि—(१) पुरुष, (२) प्रकृति, (३) महत्, (४) अहङ्कार,

(५-९) पञ्चतन्मात्रा, (१०-१४) पञ्चभूतानि, (१५-१९) पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, (२०-२४) पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, (२५) मन ।

आह च सांख्यकारिका—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्या प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृति पुरुष ॥

एतेषां तत्त्वानां ज्ञानेन मानव, कामं स संन्यासी स्याद् वा ब्रह्मचारी वा गृहस्थ, दु खेभ्यो मुक्तो भवति । उक्तञ्च सांख्यसंग्रहे—

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे रतः ।
मुण्डी जटी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥

एषां तत्त्वानां मध्ये प्रकृति सर्वेषामपि कारणमस्ति न सा कस्यापि कार्यमत सा 'प्रकृति' किंवा 'अव्यक्तम्' यद्वा 'प्रधान'मित्युच्यते । कानिचन च तत्त्वानि तु न कस्यापि कारणभूतानि, तानि कार्याण्येव सन्ति । तानि 'विकृतिः' इत्येतेन व्यपदेशेन व्यपदिश्यन्ते । विकृतिभूततत्त्वानि सन्ति षोडश—श्रोत्रघ्राण-रसनत्वगाख्यानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, आकाशपृथिवीतेजोवायुजलाख्यानि पञ्च महाभूतानि मनश्च । कानिचित्तु सन्देर्वंविधानि यानि कानिचन्तु तत्त्वान्युत्पादयन्त्यत कारणभूतानि भवन्ति कानिचन च प्रति तानि कार्यभूतानि सन्ति—उत्पद्यन्ते हि केषाञ्चन तत्त्वानां सकाशात्, ईदृशानि तत्त्वानि प्रकृति-विकृतिभूतानीति प्रोच्यन्ते । तानि सन्ति सप्त—महत्तत्त्वम्, अहङ्कार पञ्चतन्मात्राणि (शब्दतन्मात्रम्, स्पर्शतन्मात्रम्, रूपतन्मात्रम्, रसतन्मात्रम्, गन्धतन्मात्रम्) पुरुषाख्यं तत्त्वं न कस्मादपि समुत्पद्यते न चोत्पादयति किमपि । तत् तत्त्वं हि न प्रकृतिर्न च विकृति । इदमेव सर्वमुपरिस्थिता कारिका प्रतिपादयति-सांख्यकारिकाया ।

सांख्यदर्शनस्य प्रामाण्यापकत्वात् तत्तत्त्वानां विवेचनमनेकधा दृष्टं भवति दृग्गोचरम् । क्वचिन्मूलप्रकृतिरेकेऽदुक्तम्, [1]क्वचिद् आत्मानमात्मानं प्रति प्रकृति-रित्याम्नातम्, [2]क्वचिद् बुद्धिर्महच्च पृथक् पृथगिति निगदितम्, [3]क्वचिद्भिहित तन्महत्पदं बुद्धे पर्यायवाचिपद, क्वचित् प्रकृति. स्वतन्त्रसत्ताकानां पुरुषात् सा भिन्नैव कथिता, [4]क्वचित् सा पुरुषस्य (ईश्वरस्य) शक्तिरिति कथिता ।

[1] षड्दर्शनसमुच्चय ।
[2] सांख्यकारिका ।
[3] कठोपनिषत् ।
[4] श्वेताश्वतरोपनिषद् ।

महाभारते शान्तिपर्वणि क्वचित् चतुर्विंशतिः क्वचित् पञ्चविंशतिः क्वचिच्च षड्विंशतिस्तत्त्वानि वर्णितानि। गीतायां पराऽपराभेदेन प्रकृतेर्द्वैविध्यं दर्शितं, तत्रैव च प्रकृतिर्मायेत्युक्तं यदि क्वचित्; तर्हि अन्यत्र मा प्रकृतेर्भिन्नेत्यप्युक्तम्। एतदवलोकनेन स्पष्टमेव साधुतया ज्ञातं जायते इदं यद् विद्यावन्तः सांख्य-तत्त्व-विवेचनेऽतितरां रुचिमग्रहिषु।

कार्य-कारणसिद्धान्तः—

सांख्यस्य कार्य-कारणविषयकः सिद्धान्तोऽद्भुतः। सांख्य वदति उत्पत्तेः प्रागपि कार्यं कारणेऽव्यक्ततत्वेन तिष्ठतीति। न वस्तुतस्तु कार्यकारणयोर्मध्ये भिन्नता। कार्यस्याव्यक्तावस्थैव कारणमित्युच्यते। किञ्च कारणस्य व्यक्तावस्थैव 'कार्य'मित्येतां संज्ञामश्नुते। न तत्र तात्त्विको भेदो व्यवहारवशादेव 'इदं कार्यम्', 'इदं कारणम्', इत्यनेन प्रकारेणाभिधीयते। सांख्यस्यैष सिद्धान्तः 'सत्कार्यवादो' वा 'परिणामवाद' इति कथ्यते। स्वकीयमेतं सिद्धान्तं पोषयितुं युक्तियुक्तामिमां कारिकां सांख्यकारिका निदधाति—

> असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात्।
> शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम्॥

सांख्यवृद्धाश्च सत्कार्यवादपक्षे प्राहुः—

> "सदेव कार्यमुत्पत्तेः पूर्वं कारकरूपकम्।
> आविर्भावतिरोभावौ जन्मनाशावुदीरितौ॥"

ते हि दुग्धं सदेव दधिरूपेण परिणमते, तद् दधिकार्यान्तरं दुग्धाद् भिन्नं च न भवतीत्यादिदृष्टान्तोपस्थापनपुरस्सरं नैवं मतमिदं सुदृढतया परिपुष्णन्ति 'स्वोत्पत्तेः पूर्वं कार्यं नासीदेव, पश्चात् कारणव्यापारवशादुत्पद्यते' इति कार्यकारणयोरन्यत्वं परमार्थतः 'सत्यम्' इत्येतमसत्कार्यवादं नैयायिकानाम् 'असत्' कार्यस्य कारणव्यापारसहस्रैरपि कर्तुमशक्यत्वात्। न हि नीलं शिल्पिसहस्रेणापि पीतं कर्तुं पार्यते। कारणेऽसतः कार्यस्य कार्यसत्तया सह सम्बन्धासम्भवाच्च। न हि अविद्यमानं शशशृङ्गं कदापि शशे सम्बन्धरूपकार्यसत्तां भजते। तथा च कापिलसूत्रम्—"नासदुत्पादो नृशृङ्गवत्" इति कथयित्वा; "सर्वे कार्यरूपा भावा अभावकारणकाः कार्यत्वात्, बीजनाशोत्तरोत्पन्नाङ्कुरादिवत्" इत्येतं हि सौगतानां शून्यकारणवादं "बीजावयवा एव कुतश्चित् निमित्तात् प्रादुर्भूतक्रियाः पूर्वव्यूहं जहति व्यूहान्तरं चापद्यन्ते तस्माद् व्यूहान्तराच्च

अङ्कुर उत्पद्यते इति बीजावयवस्यैव कारणत्वं नाभावस्येति भणित्वा, "कारणमेव कार्यस्वरूपेण भासते' इति कारणस्यैव सत्यत्वं न तु कार्यस्य सत्यत्वम्" इत्येवं वेदान्तिना विवर्तवादश्च "असति बाधे प्रत्यक्षसिद्धपदार्थस्य मिथ्यात्वासम्भवात् कार्यं नासत्यम्" इत्युक्त्वा निरस्यन्ति।

साङ्ख्यदर्शनं हि द्वैतवादि। तदनुसारेण प्रकृतिः पुरुषश्च नित्य पदार्थौ। उभयमपि तन्मूलत्वेनैव विद्यते। तयोः पारस्परिकेण सम्बन्धेन जगत आविर्भावो भवति। तत्र प्रकृतिरचेतना पुरुषश्च चेतन स च प्रतिशरीरं भिन्न-भिन्न एवेति निगद्य तद्द्वैतवादित्वं स्वस्य, समुपस्थापयति। न तन्न्यायदर्शन-मिव जगदुत्पत्त्यर्थं बहून् स्वतन्त्रान् नित्यांश्च पदार्थान् स्वीकुरुते। "सर्वेऽपि स्थूला' किञ्च बुद्धिमनइन्द्रियशरीरप्रभृतय सूक्ष्मा पदार्था प्रकृतेरेव उत्पन्ना सन्ति न च परमाणुभ्य। परमाणुषु सूक्ष्मपदार्थोत्पादनशक्ते सत्ता कदापि न भवितुमर्हति कामं तत्र स्थूलपदार्थोत्पादनक्षमता स्यात्" इत्येतदभिधाय तद् बौद्ध-जैन-नैयायिक-वैशेषिक-मीमांसकानां सर्वाणि तानि मतानि प्रत्याख्याति यानि प्रकृतिपुरुषाभ्यां भिन्नान्यन्यानि तत्त्वानि जगदुत्पत्तौ कारणत्वेन स्वीकुर्वन्ति।

प्रकृते सिद्ध्यर्थं सांख्यकारिका प्राह युक्तिप्रणिधानपूर्वकम्—

> भेदानां परिमाणात् समन्वयात् शक्तित प्रवृत्तेश्च।
> कारणकार्यविभागादविभागाद् वैश्वरूप्यस्य॥
> कारणमस्त्यव्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणत समुदयाच्च।

सांख्यसूत्र च "कार्यदर्शनात् तदुपलब्धे", "अव्यक्तं त्रिगुणाल्लिङ्गादि"त्यादि-सूत्राणि समुपस्थाप्य तस्या प्रतिपादनं कुरुते। "अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मूलकारणत्वेऽपि अविद्यादौ यत्र कुत्रचिदन्ये द्वारे परम्परायाः पर्यवसानं भविष्यति, पुरुषस्य अपरिणामित्वात्, यतो यत्र पर्यवसानं सैव नित्या प्रकृति, प्रकृतिरिह मूलकारणस्य संज्ञामात्रमि"त्याद्यभिधाय विज्ञानभिक्षुः सांख्यप्रवचनभाष्ये प्रकृतिं साधयन्ति।

गुणा—सत्त्वरजस्तमोभेदाद् गुणा सन्ति त्रय। उक्तञ्च—

> "सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणत्रयमुदाहृतम्"

सत्त्वं सुखरूपं रजो दुःखरूपं तमश्च मोहरूपमस्ति। यस्मिन् सति न दुःख-

श्चित् सत्त्वमुपचयते न कस्यामप्यवस्थायां विषादः समुत्पद्यते तत् सत्त्वम्। रजो दुःखस्य कारणं रागद्वेषात्मकत्वात्। तमो मोहस्य हेतुर्मोहात्मकत्वात्। सत्त्वस्य प्रकाशकत्वं, रजसः प्रवृत्तिकरणं, तमसश्च नियमनं प्रयोजनमस्ति। उक्तञ्च—

"सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः।
गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः॥"

गुणाः वस्तुतो द्रव्याण्येव सन्ति। न च ते गुणास्तेषां संयोगविभागवत्त्वात्, लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्मकत्वाच्च। परार्थत्वादेव हि सत्त्वादयो 'गुणाः' इति प्रोच्यन्ते। न पुरुषस्य पराञ्चो भोगापवर्गरूपमर्थं साधयन्ति। ते सन्तीन्द्रियातीताः। न तद्रूपं कदापीन्द्रियगोचरं जायते। क्षित्यादिकविकृतिरेव दृग्गोचरीभवति। विकृतिस्त्वस्ति नितान्ततुच्छा। उक्तञ्च षष्टितन्त्रे—

"गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति।
यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकम्॥"

गुणानां साम्यावस्था 'प्रकृति' इति नाम्ना गीयते। बौद्धा इव सांख्यशास्त्रिणोऽपि परिणामनित्यतामुररीकुर्वन्ति। प्रकृतिरस्ति नित्यपरिणामशालिनी। जगति सर्वेऽपि पदार्थाः प्रतिक्षणं परिवर्तन्ते। परं नैष परिणाम ऐकान्तिकः। परिणतायामप्यवस्थायां गुणानां तत्रानुस्यूतत्वात्। प्रकृतिर्यदा गुणानां साम्यात् स्वकीयामवस्थां गाहते तदा भवति प्रलयः। यदा च सा गुणानां वैषम्याद् व्यक्तामवस्थां गृह्णाति तदा सृष्टिर्जायते। प्रलयावस्थायामपि प्रकृतिः परिणामवती भवति। भेद इयान् एव यत् प्रलयावस्थाकालिकपरिणामो न स्वभिन्नवस्तून्युत्पाद्यमानमेवाभिव्यनक्ति। एष परिणामः स्वरूपपरिणाम इति कथ्यते। जगदधिकृत्य सांख्यस्य मतमिदं यच्चितिशक्तिं विहाय समस्तपदार्थाः क्षणे क्षणे परिवर्तन्ते। तत्त्वकौमुदी आह—"अनित्यपरिणामिनो हि सर्वे एव भावा ऋते चितिशक्तेः।"

पुरुषः—निर्विकारचेतनपुरुषस्य सद्भावे किं मानमित्यत्र ईश्वरकृष्ण आह—

"संघातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्।
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च॥"

अस्ति स पुरुषः त्रिगुणातीतः, विवेकी, विषयी, चिद्रूपः, चेतनः, अप्रसवधर्मी च। चैतन्यं न तस्य गुणोऽपि तु स्वरूपमेव। अस्ति च सः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धि-

भिन्न । स ज्ञातृरूपेणावतिष्ठते । न भवति स ज्ञानगोचरः । न स आनन्दस्वरूप ; आनन्दचैतन्ययोर्भिन्नत्वात् । तस्मात् न तयोरभिन्नत्वं कदापि । स च पुरुषो द्रष्टास्ति । तदीयज्ञानप्रकाश शश्वत् सन्तिष्ठते । तस्य (ज्ञानस्य) विषया एव परिवृत्तिमुपयन्ति । न तस्मिन् (पुरुषे) क्वापि क्रिया प्रवर्तमाना भवति । अस्ति स निष्क्रिय. । सर्वविषयागोचरो रागद्वेषरहितश्च स । यावन्त्यपि कर्माणि सन्ति सुख-दु खानि वा तानि सर्वाणि प्रकृतेस्तदीयविकाराणा (शरीरमनोबुद्ध्या-दीनाम्) धर्मा सन्ति । शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिषु हि आत्मत्वधी अज्ञानमात्रम् । अस्मादज्ञानादेव पुरुष कर्म-प्रवाहे निपतति नानाविधानि च दु खानि भुनक्ति ।

आत्मन (पुरुषस्य) एकत्वे, 'कश्चित् पुरुषो बद्ध कश्चिन्मुक्त' इति बन्धमो-क्षव्यवस्था न सम्भवतीति प्रतिशरीरमात्मा भिन्नभिन्न एवास्ति । कणाद आह "व्यवस्थातो नानेति" साख्यसूत्रमपि सूते—"जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम्" सांख्यकारिकापि आमनति—

"जननमरणकरणानां प्रतिनियमाद् अयुगपत्प्रवृत्तेश्च ।
पुरुषबहुत्व सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥"

पुरुषोऽयं चेतन उत्पत्तिविनाशरहितो न कस्यापि कारणम् । स सर्वथा पद्मपत्रवन्निर्लेप एव । अत स अकर्तैव यश्च कर्ता भवति स एव भोक्ता भवतीति नियमात् भोक्तृत्वमपि न पुरुषस्य धर्म' । अतः न स भोक्तापि । यत्तु क्वचित् साख्ये पुरुषस्य भोक्तृत्वमुक्तं तदपि पुरुषे (आत्मनि) बुद्धिनिष्ठभोक्तृत्वमारोप्यैव, साख्यनये तस्या एव भोक्त्रीत्वात् पुरुषस्य च परमार्थतोऽभोक्तृत्वात् । पुरुषोऽप-रिणामी अत एव स कूटस्थो नित्य सर्वव्यापकश्चास्ति। स तु निरीह साक्षी एव । स्वभावत स कैवल्यसम्पन्न । अत एव 'मध्यस्थ' इति कथ्यते । उक्तञ्च "कैवल्यं माध्यस्थ्य द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ।' तस्मिन् (पुरुषे) बद्धमुक्तव्यवहार औप-चारिक एव दु खसम्बन्धतद्ध्वंसरूपबन्धमोक्षयोर्बुद्धावेव सत्त्वात् । उक्तञ्च—

"बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृति " इति । स च पुरुष स्वभावतोऽसङ्ग पर बुद्धि-प्रतिबिम्बितत्वात् स भोक्ता ज्ञाता चेति प्रोच्यते ।

सृष्टिः—प्रकृति-पुरुषसंयोगात् सृष्टिर्भवति, प्रकृतेर्जडत्वात् न तस्या एव सकाशात् ससारो जायते न च पुरुषस्य निष्क्रियत्वात् तस्मादेव । सृष्टिकृते

द्वयोरपि संयोगोऽपेक्ष्यते। चेतनाधिष्ठातृतायामेव जडप्रकृतिः सृष्टिकार्यं कर्तुं शक्नोति। प्रकृतिपुरुषयोः संयोगे कारणं किमित्यत्राह सांख्यकारिका—

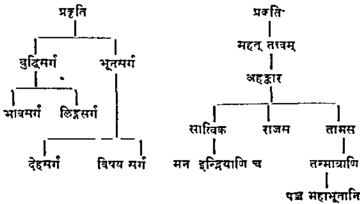
"पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः॥"

पुरुषस्य सान्निध्यात् जडप्रकृत्या विकार उत्पद्यते। तदीया प्रथमा विकृतिर्महत्तत्त्वमित्युच्यते। जगदुत्पत्तौ महत्तत्त्वं बीजरूपमस्ति। व्यष्ट्यां तत् 'बुद्धि'रित्यभिधीयते। अध्यवसायो बुद्धेर्धर्मः। सात्त्विकबुद्धेः सन्ति चत्वारो गुणा इमे—धर्मः, ज्ञानम्, वैराग्यम्, ऐश्वर्यम्। तामसबुद्धेस्तु गुणास्तद्विपरीताः—अधर्मः, अज्ञानम्, अवैराग्यम्, अनैश्वर्यम्। महत्तत्त्वादहङ्कार उद्भवति। गुणविषमत्वादहङ्कारस्त्रिविधः—वैकृत (सात्त्विकः) तैजस (राजस) भूतादिः (तामसः)। तैजसस्य रजोगुणात्मकत्वात् तत्र चलनशीलत्वं विद्यते। अत एव तस्यापेक्षोभयविधविकासस्य कृतेऽस्ति। सात्त्विकादहङ्कारान्मनः, राजसाद् दशेन्द्रियाणि तामसाच्च पञ्चतन्मात्राणि उत्पद्यन्ते। तन्मात्राणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामत्यन्तसूक्ष्मरूपाणि सन्ति। सूक्ष्मत्वात् केवलं योगिजनगम्यानि तानि। शब्दतन्मात्रादाकाशः, शब्दतन्मात्रविशिष्टस्पर्शतन्मात्राद् वायुः, शब्द-स्पर्शविशिष्टरूपतन्मात्रादग्निः, शब्द-स्पर्शरूपविशिष्टरसतन्मात्राज्जलं, शब्द-स्पर्श-रूपरसविशिष्टगन्धतन्मात्रात् पृथिवी समुत्पद्यते—

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः।
तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि॥

एषा हि सृष्टे रचना द्विविधास्ति मानस-भौतिकरचनाभेदेन। मानसरचनायां सृष्टेः सूक्ष्माङ्गानां रचनास्ति भौतिकरचनायां तदीयस्थूलाङ्गानाम्। बुद्धेः कार्याणि, तद्भावना वासना संस्काराश्च मानसरचनायाः सन्त्यङ्गानि। एषा मानसरचना बुद्धिसर्ग इति कथ्यते। भावसर्ग—लिङ्गसर्गभेदेन सोऽपि बुद्धिसर्गो द्विविधः। भावना-वासना-संस्काराणामभ्यासाच्च स्वाभाविकवृत्तीनां समावेशो भावसर्गो भवति। लिङ्गसर्गे च बुद्धिमनोऽहङ्कारेन्द्रियतन्मात्राणां सन्निवेशोऽस्ति। भौतिकरचना 'भूतसर्ग' इति निगद्यते। तत्र पञ्चभूत-तन्मात्राणि च सन्निविशन्ते। भूतसर्गोऽपि द्विविधो देहसर्गो विषयसर्गश्च। प्राणिनां शरीराणि देहसर्गे समाविष्टानि भवन्ति। भोग्याश्च भौतिकपदार्था विषयसर्गेऽन्तर्भवन्ति।

अत प्रकृतिकृतरचनास्वरूपमित्थम्—

प्रमाणविचार—सांख्यशास्त्र त्रीणि प्रमाणानि मन्यते। तानीमानि—प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, शब्द । अन्यानि प्रमाणानि उपमानादीनि तत् ते वेव त्रिषु अन्तर्भावयति।

प्रतिबिम्बवाद—यदा कोऽपि घटपटादिपदार्थो दृष्टिपथमायाति तदा तस्येन्द्रियेण सह सयोगो भवति। तद् विषयात् इन्द्रिये प्रभाव पतति मनस्त स्यविश्लेषण वा सश्लेषण विदधाति। इन्द्रियमनसोर्व्यापारेण बुद्धिर्भवति प्रभाववती, सा च विषयस्याकार गृह्णाति। जडत्वात् तस्या (बुद्धे) न सा विषयज्ञान कर्तुं पारयति। पर तत्र (बुद्धौ) सत्त्वगुणस्याधिक्य भवति तस्मात् तत्र चैतन्य पौरुष प्रतिबिम्बित जायते। प्रतिबिम्बितत्वात् पुरुषस्य चेतनस्य, बुद्धेरचेतनवृत्ति (घट पटाद्याकारा) उद्भासिता भवति। उद्भास गच्छन्ती सा ज्ञानरूपे परिणमते। यथा निर्मले दर्पणे दीपकीयप्रकाशस्य प्रतिबिम्बं निपतति तेन चान्यान्यवस्तूनि भवन्त्यालोकितानि तथैव सात्त्विकबुद्धौ चैतन्यस्य प्रतिबिम्ब सङ्क्रमते तेन च विषयाणा बोधो भवति वा विषया प्रकाशमुपयन्ति। एष एव प्रतिबिम्बवाद।

साख्यदर्शनमतेन ज्ञानस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यञ्च—उभयमपि—स्वत । उक्तञ्च" "प्रमाणाप्रमाणत्वे स्वत सांख्या समाश्रिता"। सत्कार्यवादरुष्ट्या असत् पदार्थोत्पत्तिरेव न भवति। अत ज्ञानानन्तर समुदितयो प्रामाण्याप्रामाण्ययोस्तु ज्ञान निसर्गतो धर्मौ विदधाति।

सदसत्ख्याति—सांख्यदर्शन मन्यते यद् बुद्धिवृत्त्या बाह्य जगदनुभूयते। बाह्यार्थसत्तापि तस्येष्टा। बुद्धावारोपितपदार्थस्य स्वरूप चेत् बाह्य

जगति विद्यमानस्य पदार्थस्य स्वरूपं संवदति (तदाकार इव तस्याकारोऽपि यद्यस्ति) तत्र साख्यं तद् ज्ञानं सत्यं मन्यते। तस्माद् स एव अनुभवः सत्यः यो हि भौतिकवाह्यरूपे बुद्ध्यारोपितपदार्थरूपे च उभयत्राभिन्नमेवाकारं परिगृह्णाति। साख्यस्य भ्रान्तिविषयिणी कल्पना मनोरमा। शुक्तौ यदा रजतज्ञानं भवति (इदं रजतम् इत्येवंविधम्) तदा इदम्' इत्येतदात्मकं ज्ञानं सत् 'रजतम्' इत्येतदात्मकञ्च ज्ञानमसद् भवति। 'इदम्' इत्येतदात्मकस्य ज्ञानस्याश्रयशुक्तिरूपः पदार्थोऽस्ति अतस्तदस्तित्वम्। 'रजतम्' इत्येतदात्मकस्य ज्ञानस्याश्रयोऽस्मदिन्द्रियागोचरः, किञ्च तद् ('रजतम्' इत्येतदात्मकं ज्ञानम्) 'नेदं रजतम्' इत्येतदात्मकेन ज्ञानेनोत्तरकाले बाधितमपि भवति। अतस्तद् 'असत्' अस्ति। इत्थं हि भ्रान्तिज्ञानं सदसदुभयविषयपदार्थाश्रितम्। एतद्वादः सांख्यदर्शने सदसत्ख्यातिवाद इत्येतेन नाम्ना विश्रुतः। सांख्यसूत्रं सद्-सत्ख्यातिर्बाधाबाधात्' इत्यनेन सूत्रेण इमं वादं समुपन्यस्यति।

सांख्यकर्तव्यमीमांसा—

"दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः।
तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्॥"

इत्येतेन वचनेन सिद्ध्यतीदं यत् सांख्याचार्या अहिंसायां सर्वाधिकाञ्च निदधति। तेषां कर्तव्यशास्त्रस्याधारशिला 'अहिंसा' एवास्ति। तेषां मतेन यम-नियमेषु 'अहिंसा' एव मुख्य सार्वभौमो धर्मः। अहिंसावादविषये साख्यदर्शनं हि भागवतदर्शनमनुगच्छति। तदेव कर्तव्यमस्ति यदाचरणेन न कस्यापि मन उद्विजते व्यथते वा यदाचरणेन न कस्यापि कापि पारमार्थिकी हानिः, यदाचरणेन च सर्वेषामपि सर्वविध उदयो भवति सर्वकल्याणकृत् तदेव कर्तव्यं वस्तुतः कर्तव्यमिति कथ्यते। एतादृशं कर्तव्यं तदेव भवितुमर्हति यद् अहिंसा-मवलम्ब्य सन्तिष्ठमानमस्ति। सांख्यस्य कर्तव्यमहिंसापरकमतस्तदभिमतं कर्तव्य-मेवाभिनन्दनीयम्।

अपवर्गः.—अज्ञानाद् दुःखमुत्पद्यते। तद् दुःखमाध्यात्मिकाधिभौति-काधिदैविकभेदेन त्रिविधम्। एभ्यस्त्रिविधेभ्योऽपि दुःखेभ्यो मुक्तिर्व्यक्ताव्यक्तज्ञ-विज्ञानाद् भवति दुःखानामियमात्यन्तिकी निवृत्तिरेव'अपवर्गः' किंवा'मुक्तिः'-रित्युच्यते। पुरुषो यद्यपि स्वभावतोऽसंगो मुक्तश्च परन्तु अविवेकात् तस्य संयोगः प्रकृत्या सार्धं भवति अनेन संयोगेन प्रकृतिजन्यस्य दुःखस्य पुरुषे यः

प्रतिबिम्ब निपतति तदेव हि पुरुषस्य पुर दु खभोगत्वेनोपतिष्ठते। अत समारस्य मूलकारणमविवेकोऽस्ति। विवेकश्च दु खनिवृत्ते साधनं विद्यते। साख्यसूत्र वदति "द्वयोरेकतरस्य वौदासीन्यमपवर्ग" इति। प्रधानपुरुषयो परस्परवियोग एव अपवर्ग इति भाव। सांख्यं ब्रवीति यत् पुरुषस्यापवर्गमधिकृत्य योऽपवर्ग उक्त स प्रतिबिम्बरूपस्य मिथ्या दु खस्य वियोग एव। पुरुषस्तु वस्तुतो बन्धन-मोक्षरहित। तद्—(बन्धनमोक्षा) नुभव तु करोति प्रकृतिरेव। विवेकिनि पुरुषे न प्रकृते कोऽपि मनागपि प्रभाव पतति। तत्समक्षेतु सा उपस्थितैव न भवति। सा लज्जावती नारीव ततो निवर्तते—"या दृष्टास्मीति पुनर्न दर्शन-मुपैति पुरुषस्य"। तत्त्वाभ्यासात् पुरुषे कैवल्यमुदेति। तस्यामवस्थायां स स्वकीये रूपे स्थितो भवति। स स्वकीयमेव रूप यथार्थं द्रष्टुमारभते—

"एव तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम्।
अविपर्ययाद् विशुद्ध केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्॥"

एव विधां दशां पुरुषो जीवन एव लब्धु शक्नुते अत मुक्तिर्द्विविधा मता जीवन्मुक्ति विदेहमुक्तिश्च। साख्यकारिकोभयविध मुक्तिं निर्दिशत्येवम्—

"सम्यग्ज्ञानाधिगमाद् धर्मादीनामकारणप्राप्तौ।
तिष्ठति सस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद् धृतशरीर॥
प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तौ।
ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति॥"

ईश्वर—जगतो रचनार्थं किञ्च कर्मफलप्रदानादिकार्यप्रयोजनेन ईश्वरस्य सत्ताया स्वीकरण नापेक्ष्यत इति साख्यमामनन्ति। न कदापि तस्य सिद्धिस्तर्कै कर्तुं शक्यते। "ईश्वरासिद्धे", "मुक्तबद्धयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धि" इत्यादिसूत्राण्यत एव सांख्यसूत्रमुपस्थापयति। सांख्यतत्त्वकौमुद्याञ्च " ' सर्गं प्रकृत्यैव कृतो नेश्वरेण ", " न ह्यवाप्तसकलेप्सितस्य भगवतो जगत्सृजत किमप्यभिलषितम् " इत्यादिवाक्यान्युपन्यस्य वाचस्पतिमिश्र सर्गरचनादिनिमित्तेनेश्वरमपेक्षते। इत्थ हि सांख्यदर्शन नेश्वरापेक्षि। 'ईश्वरो जगत्साक्षी, तत्सन्निधिमात्रेण प्रकृतिर्जगद्व्यापारे रमते' इत्याद्यभिधाय विज्ञानभिक्षु सांख्यस्य निरीश्वरतां निराकरोति।[1] सत्यमेव—"नास्ति सांख्यसम ज्ञानम्।"

१ तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत्।

(६)

नास्ति योगसमं बलम्

प्रायेण सर्वेऽपि भारतीयदर्शनकारा आत्मोद्धारं साधकतमं करणं योगविधिमिति मुक्तकण्ठतयाऽङ्गीकुर्वन्ति । वेदोपनिषत्स्मृतिपुराणानि तन्त्राणि चापीदमेव विदधन्ति द्रढयन्ति भवन्ति । योगेनैव मानवस्य चित्तं निर्मलं शुद्धं स्थिरञ्च भवितुमर्हति । यन्मनः शान्तं शुद्धञ्चास्ति तदेव गूढानि तत्त्वान्यवबोद्धुं प्रभवति । सत्यमेवोक्तम्—"नास्ति योगसमं बलम्" । योगः सर्वसम्मतमस्ति । न तस्य कश्चिदपि मतसम्प्रदायो वा पक्षपातः । स सर्वथा वादविवादविरहितः । स आत्मानं दर्शयति मनः शरीरञ्च संस्करोति ।

आत्मसाक्षात्कारकाङ्क्षिणां कृते पातञ्जलं योगदर्शनमत्युपयोगि विद्यते । व्यासस्तत्र भाष्यं चकार तद् योगभाष्यमिति नाम्ना सर्वत्र सुप्रसिद्धम् । व्यासकृतभाष्यस्य टीकां वाचस्पतिमिश्रः कृतवान् सा टीका तत्त्ववैशारदीनाम्ना प्रसिद्धास्ति । विज्ञानभिक्षुर्योगवार्तिकं किञ्च भोजराजस्य भोजवृत्तिरपि योगदर्शनस्योत्तमौ व्याख्यानग्रन्थौ स्तः । पातञ्जलं योगदर्शनं चतुर्षु पादेषु विभक्तमस्ति । समाधिनामा प्रथमः पादोऽस्ति तत्र योगस्य स्वरूपमुद्देश्यं लक्षणं, चित्तवृत्तिनिरोधस्योपाया विभिन्नयोगानाञ्च विवेचनं कृतमस्ति । द्वितीयः पादः साधनापादः कथ्यते । तत्र क्रियायोग-क्लेश-कर्मफल-दुःख-स्वभाव-हेय-हेयहेतु-हानोपायादिकाश्च विषया वर्णिताः सन्ति । तृतीयः पादो विभूतिपाद इति नाम्ना विश्रुतः । तत्र योगस्यान्तरङ्गावस्था योगाभ्यासजनितसिद्धयश्च निरूपिता सन्ति । कैवल्यपादाभिधे चतुर्थे पादे मुक्तिस्वरूपं गीतमस्ति ।

सांख्ययोगौ न पृथक् पृथक् । सांख्ये ये सिद्धान्ता दर्शिताः सन्ति तेषां प्रयोग एव योगे कृतो वर्तते । योगदर्शनं सांख्यप्रतिपादितान् सिद्धान्तान् क्रियायां परिणमयति । तद् यथा यतते येन सांख्यस्य सिद्धान्ता जीवने व्यवहार्याः स्युः । ज्ञानमुद्दिश्य सांख्यस्य यो विचारो वर्तते स एव योगस्यापि विद्यते । सांख्याभिमतानि प्रत्यक्षानुमानशब्दप्रमाणानि योगदर्शनमप्यङ्गीकरोति । तद् सांख्यस्य पञ्चविंशतितत्त्वानि च स्वीकरोति । सांख्य मन्यते यद् विवेकज्ञा-

नमेव मुक्ति-साधनमस्तीत्येतन्मत योगदर्शनमपि मन्यमानमामनति यद् योगा-ख्याम एव विवेकज्ञानस्य साधन विद्यते। सांख्य योगयोर्मध्ये इयान् एव भेद समुल्लसति यद् योगदर्शनमीश्वरवादि च वर्तते।

सांख्य योगमतेन जीवोऽस्ति स्वतन्त्र पुरुष। सामान्यत स स्थूल शरीर विशेषतश्च सूक्ष्म शरीरमधितिष्ठति। अस्ति स स्वभावेन शुद्धश्चेतनश्च। शारीरिकेभ्यो बन्धनेभ्यो मानसिकेभ्यश्च विकारेभ्यो मुक्त सन् स सन्तिष्ठते। अज्ञानात् स आत्मान चित्तमवगच्छति। चित्तन्तु प्रकृते प्रथमो विकार। तत्र विनित-रजस्तमस्कस्य सत्वगुणस्य प्राबल्य परिस्पन्दते। तन्निसर्गतोऽस्ति जडम्। आत्मनो निकटतमसन्निकर्षात् तत् तेन (आत्मना) प्रकाश्यमानं भवति। शुद्धसत्त्वात् तन्निर्मलमस्ति निर्मलत्वात् तस्य, तत्रात्मन प्रतिबिम्ब पतति। तेन तत् चेतनमिवाभासते। यदा चित्तस्य केनापि विषयेण सह सान्निध्य भवति तदा तत् तस्यैव विषयस्याकार बिभर्ति। एभिरेव विषयानुरूपैश्चित्तविकारैरात्मा विषयाभिज्ञो भवति। यद्यप्यात्मास्ति सर्वथैव विकारी अपरिणामी च पर परिवर्तनशीलासु चित्तवृत्तिषु प्रतिबिम्बितत्वात् तत्र परिवर्तनशीलता आभासत इव। यथा सरित कल्लोलेषु प्रतिबिम्बित शशी चलन् प्रतीयते तथैव परिवर्तिनीषु चित्तवृत्तिषु ह्यात्मापि परिवृत्ति गृह्णन् आभासते।

प्रमाण विपर्यय विकल्प निद्रा स्मृतय इत्येता सन्ति वृत्तय पञ्च चित्तस्य। सम्यग्ज्ञान प्रमाणमित्येतेन किन्न मिथ्याज्ञान विपर्यय इत्येतेन पदेन व्यपदिष्ट भवति। विकल्प इत्येतेन पदेन कल्पित वस्तु समुपस्थाप्यते यत्तुतस्तद् वस्तुत स्थितिर्न काऽप्यस्ति दृश्यते। निद्राख्या चित्तवृत्ति तमोगुणप्रधाना भवति। तत्कारणात् जाग्रत्स्वप्नावस्थयोरनुभवो लीयते। निद्रायां (सुषुप्त्याम्) मन क्रियारतमेव भवति। विषयज्ञानस्य चाभावो जायते। अत इय वृत्ति अभाव प्रत्ययालम्बनेति कथ्यते। अतीतानामनुभवाना यथावन्मानसिकी प्रतीति 'स्मृति'रिति प्रोच्यते

यदा चित्त कस्याञ्चन वृत्तौ परिणमते तदा तत्रात्मन प्रकाश पतति। प्रकाश पातेन तदात्मेव प्रतीयते। अज्ञानाज्जीवस्तामवस्था स्वकीयामवस्थामव-गच्छति। ततश्च मामत इत्थ यदात्मैव (पुरुष) विचारयति, करोति, उत्पद्यते, म्रियते, वर्धते, हीयते, स्वपिति, जागर्ति, स्मरति, विस्मरति च। परमिद सर्व नात्मनो धर्म। जननमरणादिका धर्मा शरीरस्यैव सन्ति। शयन जागरणादि-

क्रिया मनसः सन्ति। ध्यान-कल्पना-स्मृतयो मनसो वृत्तयः। आत्मा सर्वेभ्य एभ्यो विकारेभ्यः परः। अस्मात् जीव एव पञ्चक्लेशानामास्पदं मन्यते। अविद्या अस्मिता राग-द्वेषाभिनिवेशाः सन्ति पञ्च क्लेशाः। अनित्ये नित्यत्वेन अनात्मनि आत्मत्वेन, दुःखे सुखत्वेन अशुद्धे शुद्धत्वेनावगमनमविद्येति कथ्यते। अविद्यावशात् आत्मानं बुद्धित्वेनावधारणम् अस्मितेति निगद्यते। सुखस्य सुखसाधनानाञ्चाप्तेरिच्छा राग इति भाष्यते। दुःखे वैरभावो द्वेष इति भाष्यते। मृत्योर्भयमभिनिवेश इत्यभिधीयते।

यावच्चित्ते विकारा जायन्ते तावत् तस्मिन् आत्मनः प्रकाशोऽवतरति, निरञ्जनात्मभावात् पुरुषस्तेष्वेव (विकारेषु) स्वसत्ताया अनुभूतिं कर्तुमारभते। सांसारिकेषु च विषयेषु सुख-दुःख-राग द्वेषादिषु निबध्नाति। आत्मनः (पुरुषस्य) एष विघ्नैव बन्धनमिति कथ्यते। एतस्माद् बन्धनान्मुक्त्यर्थमभिलषितेन शरीरेन्द्रियमनश्चित्तवृत्तीनां निरोधोऽपेक्ष्यते। यदा हि कार्यभूतचित्तस्य धाराप्रवाहश्छिन्नो भवति च तत् कारणभूतचित्ते (शान्तावस्थायाम्) अवस्थितिं तदात्मा स्वकीयस्य यथार्थस्य स्वरूपस्य ज्ञानमश्नुते। अवगच्छति च तत् आत्मनः शरीरमन आदिभ्यो भिन्नम् अस्तीति चास्य नित्य मुक्त शुद्ध चैतन्यरूपत्वं। चित्तवृत्तिनिरोधेनात्मनः स्वरूपेऽवस्थापनमेव योगस्य सदुद्देश्यम्।

क्षिप्त-मूढ विक्षिप्त एकाग्र निरुद्धाख्यानि सन्ति चित्तभूमेः पञ्च रूपाणि वा अवस्थाः। एतास्ववस्थासु क्षिप्त-मूढ विक्षिप्तावस्था न योगानुकूला भवन्ति। रजोगुणप्रधानत्वात् क्षिप्तावस्था तमोगुणप्रधानत्वान्मूढावस्था नेमे द्वेऽप्यवस्थे योगाय समुचिते। एवमेव विक्षिप्तावस्थायां मनो न एकस्मिन् विषये चिरं सन्तिष्ठते तत् त्वरया विषयान्तरं धावति तस्मात् साप्यवस्था न योगार्थमनुगुणा। एकाग्रावस्था निरुद्धावस्था च अवश्यमेव योगानुकूले। तयोः सत्त्वगुणप्रधानत्वात्। एकाग्रावस्थायां चित्तं चिरमेकस्मिन् विषये आरूढं भवति। तदस्यामवस्थायां कमपि विषयं चिरं ध्यातुं शक्नोति तस्मादेषावस्था योगाय कल्पते। योगस्यैषावस्था प्रथमसोपानत्वेन मता। अन्तिमावस्था निरुद्धाख्यास्ति। एतस्यामवस्थायां चित्तस्य सर्वा अपि वृत्तयो लुप्ता भवन्ति तस्मात् तत् (चित्तम्) स्वकीयां स्वाभाविकीं स्थिरां शान्तामवस्थामधिगच्छति।

एकाग्रावस्थाया नामान्तरं सम्प्रज्ञातसमाधिर्वा सम्प्रज्ञातयोग इति वर्तते।

निरुद्धावस्थायाश्चापर नामधेय हि असम्प्रज्ञातसमाधिर्वा असम्प्रज्ञातयोग, इत्येतदस्ति।

सम्प्रज्ञातसमाधौ चित्त ध्येये लीन भूत्वा तन्मयोभवति। असम्प्रज्ञातसमाधौ सर्वासामपि चित्तवृत्तीना विषयाणाञ्च तिरोभाव सञ्जायते।

वितर्क—विचारानन्दास्मितावत्वात् सम्प्रज्ञातसमाधे, स चतुर्विधो भवति—
१ सवितर्कसम्प्रज्ञातसमाधि, २ सविचारसम्प्रज्ञातसमाधि ३ सानन्दसम्प्रज्ञातसमाधि, ४ सास्मितासम्प्रज्ञातसमाधि।

यदा कस्मिंश्चित् स्थूले भौतिकपदार्थे चित्तमविचलभावेन समवस्थाप्यते तदा स समाधि सवितर्क इत्युच्यते। स्थूलात् (सूर्यादे) चित्तमाकृष्य यदा तत् सूक्ष्म विषये प्रतिष्ठाप्यते तदा स समाधि सविचारसमाधिरित्य भिधीयते। यदा सूक्ष्मादपि (तन्मात्रात्) चित्तमाकृष्य कस्मिंश्चित् सूक्ष्मतरे विषय तद् ध्यानार्थमारोप्यते तदा स समाधि सानन्दसमाधिरिति भण्यते। यदा च ध्यानमहङ्कारगोचर क्रियते तदा स समाधि सास्मितासमाधिरिति कीर्त्यते। एतस्य समाधेर्फलमस्ति आत्म-साक्षात्कार।

यदा चित्त सर्वेभ्योऽपि बाह्येभ्य आभ्यन्तरेभ्यश्च विषयेभ्यो दूरीभवति तदा सा स्थिति असम्प्रज्ञातसमाधिनाम्ना गीयते। असम्प्रज्ञातसमाधिरेव परम योग। इम सम्प्रज्ञातसमाधि प्रपन्नो योगी मुक्तो भवति। न ससारस्तदर्थं बन्धन भवति। एतस्यामवस्थाया हि आत्मा मुक्तावस्थाजनित प्रकाशमनु भवति। आनन्दमयो जायते स। अस्यान्तिमस्य एतस्यस्याधिगतिश्चिरसाधनाया कठिनस्य च योगाभ्यासस्यानन्तर भगवदनुग्रहेण भवति।

योगस्य सन्ति प्रधाना मार्गास्त्रय —१ ज्ञानयोगमार्गं २ भक्तियोगमार्गं, ३ कर्मयोगमार्गं। मानव स्वकीयप्रकृत्यनुरूप स्वयोग्यतानुकूल स्वबुद्ध्यनुगुण कमप्येक मार्गमनुगच्छेत्। ज्ञाने यो रमते स ज्ञानमार्गमनुगच्छेत। स सासारिकान् विषयान् साधु परिशील्यन् आत्मान शरीरान्मनसश्च पृथगवगच्छन्। भावुकप्रकृतिजनो भक्तिमार्गमाश्रयत्। स श्रद्धया भक्त्या च ईश्वरमाराधयत्। यो जन कठोरसाधनायां वा मीमांसाविहितेषु कर्मसु योजयितुमात्मान प्रभवत् स कर्मयोगमार्ग गृह्णीयात्। मनस शुद्धता सर्वत्रापेक्षितास्ति।

यावन्मानवस्य मानस विकाराकीर्ण तावत् स तत्त्वज्ञानसमवाप्तिपात्र भवत्येव न। आत्मज्ञानलाभाय हृदयस्य पवित्रता बुद्धे सात्त्विकगुणान्विताभि

लभ्यते । सम्यग्दर्शनेन मुक्ते कृते प्रकृत्या बद्धा भवति । आत्मा मननशीलरात्मा भिन्नः स नित्यः शुद्धो बद्धो मुक्तश्चेतन इत्येतस्य सम्यग्दर्शनं यदा स्थिरतया भवति सैव मुक्तिः बुधैः प्रोक्ता । एतस्याः स्थिरतायै लब्ध्यै चित्तेन निर्विकारेण शुद्धेन शान्तेन भवितव्यम् । निर्विकारचित्तलब्ध्यै योगदर्शनमष्टसाधनानि निर्दिशति । तानीमानि—

'यम—नियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः" तत्र अहिंसा सत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहभेदेन यमः पञ्चविधः नियमश्च शौच-सन्तोष-तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानभेदेन पञ्चधा ।

परपीडनमहिंसेति कथ्यते । अहिंसकं प्रति न कोऽपि प्राणी वैरी भवति । सर्वेऽपि प्राणिनस्तस्मिन् वैररहिता भवन्ति । अत योगसूत्रे प्रोक्तम्—

'अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ।'

कीदृशमप्यसत्यस्याभावः सत्यमिति निगद्यते । सत्यभाषणेन भवति वाक्सिद्धिः । सत्यवादी यद्वदति तस्य उच्चारणमात्रेण फलमुपलब्धं जायते । उक्तञ्च— 'सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ।' चौर्यकर्मणोऽभावोऽस्तेयमिति उच्यते । अस्तेयात् सर्वविधरत्नानां लाभो भवति । नास्तेयी भवति कुत्रापि रागी तद्भावदर्शी नु लक्ष्मीः स्वयमेव भजते । योगसूत्रम्—"अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम्'। ब्रह्मचर्येण शारीरिकं मानसिकञ्च बलं वर्धते । तस्मात्साधको योगाभ्यासमन्तरायनिर्भयं भवति । अत कथितम्—"ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः'। विषय—वासनाभ्यो निवृत्तिर्न करणं 'ब्रह्मचर्य'मिति गण्यते । अपरिग्रहात् भूतभाविवृत्तान्तज्ञानमुत्पद्यते । यतस्तस्य मन कीदृशमासम्, कुत्र चाहमासम्, किंरूपोऽहमिति जन्मनि कोऽहं भविष्यामि कुत्र च तद् भविष्यामीति सर्वमपरिग्रही वेत्ति । अत उक्तम्— अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासम्बोधः"। लोभवशात् परवस्तुनोऽनभिग्रहणमपरिग्रह' इत्यभिधीयते ।

बाह्यशुद्धिरान्तरशुद्धिः 'शौच'मिति समुचितप्रयत्नेन समवाप्ते वस्तुनि तुष्टिः 'सन्तोष' इति द्वन्द्वसहिष्णुता 'तप' इति नियमपूर्वकं धर्मग्रन्थाध्ययनं 'स्वाध्याय' इति, ईश्वरध्यानं तस्मै सर्वार्पणम् 'ईश्वरप्रणिधान'मिति प्रोच्यते । नियमानां परिपालनेन यानि फलानि लभ्यन्ते तेषां कीर्तनं योगसूत्रमेव कुरुते—१ शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः, २ सन्तोषादनुत्तमसुखलाभः,

३ कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः, ४ स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोगः, ५ समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ।

साधनायै यत् सुखदमनुकूलं तदासनमिति गीतम् । आसनं स्वस्तिकासनसिद्धासनपद्मासनादिभिर्भेदैर्बहुविधम् । श्वास-प्रश्वासगतिनिरोधः प्राणायाम इति प्रोच्यते । प्राणायामात् को लाभ इत्यत्र पञ्चशिखाचार्य आह—

"तपो न परं प्राणायामात् ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्य" ।

मनुश्चाह—

दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥

पतञ्जलिः प्राह प्राणायामात् अज्ञानावरणं क्षीयते मनश्च स्थिरं भवति । येनेन्द्रियाणि विषयेभ्यो विमुखानि अन्तर्मुखानि भवन्ति स 'प्रत्याहार' इति गद्यते । यम—नियमासनप्राणायामप्रत्याहारा बहिरङ्गानि साधनानि मतानि । धारणा—ध्यान—समाधयश्चान्तरङ्गानि ।

चित्तस्याभीष्टविषये सन्निवेशनं धारणेति कथ्यते । परं वृत्तिमात्रसहितचित्तस्य नाभि—नासिकाग्रभागचन्द्रादिध्येये निबन्धनमपेक्ष्यतेऽत्र ।

ध्येयस्यानारतं चिन्तनं ध्यानमिति आम्नातम् ।

योगसाधनस्यान्तिमसोपानं समाधिरस्ति । अस्यामवस्थायां मनो ध्येय एवं विधाया लीयते यत् तद् ध्येयञ्चोभयमपि भवत्येकमेव । उभयोस्तादात्म्यं भवति । समाधेर्लक्षणमेवमाह योगसूत्रम्—"तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः" । धारणा-ध्यान-समाधय-इत्येषां त्रिकं 'संयम' इत्यभिधया सञ्ज्ञया प्रसिद्धम् ।

योगाभ्यासं विदधानो योगी सत्यवस्थाविशेषे सिद्धिष्वधिकारमवाप्नुते । सिद्धयः सन्त्यष्ट—१ अणिमा, २. लघिमा, ३ महिमा, ४. प्राप्तिः, ५. प्राकाम्यम्, ६ वशित्वम्, ७. ईशित्वम्, ८. यत्र कामावसायित्वम् । अणिम्ना योगी अणुरिव, लघिम्ना, तूलवल्लघुः, महिम्ना पर्वत इव, प्राप्त्या अभिमतवस्तुलाभवान्, प्राकाम्येन निर्बाधेच्छावान्, वशित्वेन सर्वजीववशीकरणशक्तिशाली, ईशित्वेन भौतिकपदार्थाधिकारी, यत्र कामावसायित्वेन च सिद्धसङ्कल्पो भवति । योगी न कदापि ऐश्वर्यलोभेन योग-साधनायां प्रवर्तते । तदीय लक्ष्यन्तु

मुक्तिलाभोऽस्ति तस्मात् तत्रैवात्मानं प्रवर्तयेत स इति योगसूत्रस्य स्पष्ट आदेशो विद्यते ।

समाधिर्योगस्यान्तिमं सोपानं, स चेश्वरप्रणिधानात् सिद्ध्यति । तस्मादीश्वरो हि महनीयं स्थानमधितिष्ठति । ईश्वरप्रणिधानादितरेषामङ्गानामनुष्ठानेन निष्प्रत्यूहमाश्वेव समाधेः सिद्धिः स्यादीश्वरस्य महत्ता नितरामेव स्फुटभावेन योगसूत्रमुद्घोषयति—"ततः प्रत्यक्चेतनाऽधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्चेति"। तदपि पतञ्जलिर्मानव-जीवनस्याग्रे ईश्वरस्योपस्थानं मानवीयजीवनस्याति सौभाग्यं महत्त्वस्यमानतस्य प्रविधानं चित्तवृत्तेर्निरोधनकारिणां साधनानां मध्ये परमोत्कृष्टतमं साधनं मनुते ईश्वरस्य स्वरूपञ्च "क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" इत्येतेन सूत्रेण वर्णयन् "तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम्" "पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्" इत्येतत्सूत्रद्वितयेन तदुपश्लेषयन् साधकश्रेयसे तदीयं शुभं नाम तस्य वाचकः प्रणव इत्येतेन सूत्रेण कीर्तयन् स मानवं प्रेरयति यदसौ तदीयस्वरूपात्-गुण-धर्म-वैशिष्ट्यानि विभावयन् तन्नाम जपेदिति ।

योगसूत्रमतेन ईश्वरः परमपुरुषोऽस्ति । स सर्वेभ्योऽपि दोषेभ्यो रहितोऽस्ति जीवानाञ्च आत्मा स एव । अस्ति स नित्यः सर्वव्यापी सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् पूर्णश्च । जगतः सर्वेऽपि जीवा अविद्याहङ्कारवासनारागद्वेषाभिनिवेशादिहेतो दुःखानि भुञ्जन्ति । ते विविधकर्माचरणात् सुखानि दुःखानि च विन्दन्ति । सद्गुणसंस्काराणां प्रभावम् नात्मवशे करोति । परमीश्वरस्तु सर्वथैव जीवेभ्यो विलक्षणः । अस्ति स नित्यमुक्तः क्लेश-कर्मविपाकाशयैश्च अपरामृष्टः । अस्ति स एकरसो निर्विकारश्च । न तत्सम कोऽपि । पूर्णज्ञान स । इच्छामात्रेण सकलमपि जगत्सर्गं वितनोति परिचालयति नियच्छति च । तदीया इमा अनन्ता विशिष्टतास्तं जीवात् पृथक् कुर्वन्ति ।

ईश्वरस्य सिद्धावधोलिखिता युक्तयो दीयन्ते—

(अ) वेदोपनिषदादीनामीश्वरगुणगायित्वात् सिद्ध्यति यद् ईश्वरोऽस्ति ।

(आ) पदार्थेषु दृश्यमाना लघुता महत्ता च सूचयति यद् कोऽपि पदार्थोऽस्त्ययमेवैतादृक् योऽणोरप्यणीयान् महतोऽपि महीयान् अस्ति य ईदृश स एव ईश्वरः ।

(६) पुरुष-प्रकृत्योः संश्लेषेण संसारस्य सृष्टिर्भवति । इत्थं च तयोर्विश्लेषेण प्रलयः । तद्द्वितयं नैकमपि तु परस्परं भिन्नम् । न तयोः संयोगो वियोगश्च स्वाभाव्येन सम्भवः । अवश्यमेवास्ति किमपि एवंविधं निमित्तकारणं यत् तद् द्वितयं शास्ति योजयति वियोजयति च । अदृष्टानुसारेण किमपि तत्त्व नूनं यत् जीवं (पुरुषम्) संसारयति मोचयति च प्रकृत्या, प्रकृत्या सह निबध्नाति च । इदं तत्त्वमेव ईश्वर' इति नाम्ना शास्त्राण्यामनन्ति । विना तत्प्रेरणया प्रकृतिर्जगत् न तेन प्रकारेण व्यवस्थापयितुमर्हति यो भवति आत्मोत्थानार्थं मुक्त्यर्थञ्च जीवं (पुरुषम्) प्रति हितावह ।

विद्वद्वराणान्त्वीश्वरमधिकृत्य मतमिदमप्यस्ति यदीश्वरो न केवलं ध्यानार्थमपेक्ष्यते अपि तु महाप्रभुत्वात् सर्वशक्तिमत्त्वात् करुणालुत्वात् शरणागतवत्सलत्वाच्च तस्य, जीवस्य (पुरुषस्य) कर्त्तव्यमाप्त यत् स तं शरणं प्रपद्येत तमनिशं भजेत् । तदनुकम्पया पुरुषस्य पापानि नश्यन्ति तस्य योगमार्गो भवति सुगमः । स उद्धृतो भवति । सर्वेषामपि जीवानामेकगतित्वात् प्रकृतेः सञ्चालकत्वात् सर्वेषामपि ईश्वरत्वात् तं परमेश्वरमष्टादशपुराणमहाभारत–श्रीमद्भागवतकर्ता वेदव्यास एव गृणाति—

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत् सूरयः ।
तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा
धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥

यः स्वात्मनीदं निजमाययार्पितं
क्वचिद् विभातं क्व च तत् तिरोहितम् ।
अविद्धदृक् साक्ष्युभयं तदीक्षते
स आत्ममूलोऽवतु मां परात्परः ॥

कामम् आलोचका योगं दार्शनिकसिद्धान्तत्वेन पूर्णतया न मन्वाना रहस्यवादत्वेन किं वन्दनान्तरं मन्यन्ताम् परं वस्तुतो योगस्यात्मसम्बन्धी सिद्धान्तो लोकमनसः साधारणस्य मनोविज्ञानाद्वितरामेव दवीयान् । योगो यां साधनां निदधाति सा निःसन्दिग्धतया विषममसिधाराव्रतमस्ति तस्मादद्यतनाः पण्डितम्मन्यास्तत्प्रतिपादितां साधनां कल्पनामात्रमवगच्छन्ति । ये जना सांसारिकाणां

विषयाणां दासाः सन्ति केन प्रकारेण ते योगनिर्दिष्टं साधनं साधयितुं क्षमाः। ते यदि तां साध्वीं कल्पनां मन्यन्ते तदाश्चर्यं न किमपि।

योगविद्या परमरहस्यप्रदायिनी। सा मातेव सर्वजीवान् सुखिनोऽवलोकयितुमभिलषते। तदीया सिद्धयोऽपि सन्त्यलौकिकाः। भौतिकं विज्ञानं वा मनोविज्ञानं यानपि नियमान् प्रतिपादयति न तैः सम तासां भवति संगतिः। अतस्ताः शाम्बरी कलेव प्रतिभान्ति।

सत्यमिदं यद् यौगिक आत्म-साक्षात्कारः सांख्यदर्शनं नाम सत्सारं सुदृढमाधारमवलम्बते। तद्वादोऽयं यद् आत्मास्ति नित्यः शुद्धः चेतनश्च। चेदेतादृग् विषयागोचर आत्मास्ति तदेदमपि स्वीकरणीयमस्त्येव यद् विषयानुभूतिपरान् उपरिष्टादपि वर्तते काप्यन्यतरा धरा किञ्च एतादृश्यः शक्तयोऽपि शोभन्ते याः भौतिकेन्द्रियगम्याः शक्तीरपि अतिशेरते। एतस्यात्मिकस्य तत्त्वस्य ज्योतिः संसारे ऋषि-महर्षयस्तु विलोकितवन्त एव परं तज्ज्योतिः—सद्भावं प्लेटो-अरस्तु-स्पिनोजा-लाइब्नीज-कॉट-हेगेलप्रभृतयो गुरुगुरुतराः दार्शनिका अपि स्वीकुर्वन्ति। अधुनैव अध्यात्मतत्त्वानुसन्धानसमितिः किञ्च आधुनिकं मनस्तत्त्वविश्लेषणमस्यां दिशायां जनान् प्रति पर्याप्तज्ञान-प्रदाने स्वीयमुत्साहं दर्शयतः। यद् ज्ञेयं मानस-गह्वरध्वान्ते निहितमासीत् तत्र साम्प्रतं प्रकाशं पातयन्तौ विज्ञाग्रण्यौ दीक्षितौ भवतः। योगदर्शनमस्यामेवाशायामुपसरत् मानवात्मनि स्वकीयं यथार्थस्वरूपं दर्शयितुमात्मसंयमविषयकान् व्यावहारिकान् उपायान् प्रस्तौति। सिद्धान्ततो व्यवहारतश्च योगदर्शनं सांख्यदर्शनाज्ज्यायो गरीयश्च। तस्मिन् येयं ज्यायस्कता गरीयस्कता च प्राप्यते तत्र कारणमस्ति तस्येश्वरनिष्ठत्वं यथार्थानुभूतिशीलत्वञ्च। आभ्यां गुणाभ्यां तत् साधकस्य मानसं नितरामेवावर्जयति किञ्च तन्मनसि स्वविषये श्रद्धाञ्च सञ्चारयति। योगतत्त्वावगमनाय श्रद्धया भक्त्या च तदध्ययनं तदभ्यासश्च पुनः पुनः अपेक्ष्यते।

कुमारी कॉम्टर आह—

अहं विश्वसिमि यद् जना जीवनस्यास्य, यत् पदमन्त्यं लक्ष्यं मन्यन्ते ततः परस्तादपि किमपि पदं परिस्फुरति, इदमङ्कुरमादाय ये तद्दिशि उपसरिष्यन्ति ते तत्रासाद्य तत्स्वरूपमपि वेत्तुं शक्ष्यन्ति।

सत्परमपुरुषार्थमधिगन्तुं श्रुतयः—

'आत्मा वा रे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यश्च' इत्यभिधायोच्चै-

मानवमाह्वयन्ति तदेवावाप्तुमिदं योगदर्शनमपि सदयहृदयं भवद् विश्वं मनसमाकारयति ।

मानवजीवनस्य चरमं लक्ष्यमस्ति हि आत्म-साक्षात्कार । आत्मनो दर्शनं न तावत् सम्भवं यावन्मानवो योगी न जायते । अत एव तु भगवान् कृष्णोऽर्जुनमुपदिशति—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिक ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद् योगी भवार्जुन ॥

योगी एव परां गतिं लभते इत्यत्र च भगवान् प्राह—

प्रयत्नाद् यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिष ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥

अनन्यचेता भवन् सततं यो नित्ययुक्तो भूत्वा स्मरति परमेश्वरं तस्यैव योगिनो भगवान् भवति सुलभ —

अनन्यचेता सततं यो मां स्मरति नित्यश ।
तस्याहं सुलभ पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिन ॥

प्रतिपदं भगवान् कृष्णो योगयुक्तं जीवनं श्लाघमानो दृग्गोचरो भवति । स आह—

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत् पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥

नात्र सशयो यदि साम्प्रतिकोऽयं ससारो योगदर्शनप्रदर्शितं पन्थानमनुयायात् तदा स भौतिकानि सुखान्यपि भुञ्जान परामेव शान्तिं प्रीतिञ्च समवाप्तुं शक्नोति । हन्त येनोभयमपि भोक्तव्यं भवति येन च स्वास्थ्यं लभ्यते आत्मनोऽधिमनश्च शुध्यति तं योगं कस्मान्न भजते मानव ।

यो मुनिप्रवर पतञ्जलि ससारोपकाराय योगदर्शनं नाम प्रकाशं व्यातनोद् तमधोलिखितेन श्लोकेनास्मन्मनोऽपि नमति पुन पुन —

योगेन चित्तस्य पदेन वाचा मलं शरीरस्य च वैद्यकेन ।
योऽपाकरोत् तं प्रवरं मुनीनां 'पतञ्जलिं' प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥

न्यायदर्शनम्

महनीयता—अस्ति भारतीयदर्शनसाहित्यस्य हि न्यायदर्शनं प्रवेशद्वारमिव तस्य ज्ञानमन्तरेण संस्कृतसाहित्यस्याध्येतारोऽपि न यथा यथार्थतयावबोधितुमर्हन्ति । यद्यपि व्याकरणायुर्वेदाद्यङ्गकाव्यधर्मशास्त्रादिविविधा थ विविधार्थं सह न वर्तन्ते दर्शनस्य साक्षात् सम्बन्धः परमतत्त्वबोधं विना तु तत्रापि निर्बाधगत्या न सञ्चरितुं शक्नोति जिज्ञासमानो मानवः । तत्त्वपाण्डित्याधिगमनाय न्यायशास्त्रस्याध्ययनमनिवार्यतामियमपेक्ष्यते । न्यायशास्त्रे पारावारोऽस्ति यावन्न स्यात् वैदुष्यमपि तावन्न परिष्कृतमुत्कृष्टं सम्मानञ्च भजेत् । यथा हि निकषोपलघर्षणेन निर्मलतरतामुपेतं स्वर्णं उज्ज्वलतया विशिष्य चकास्ति शक्नुते नैव न्यायशास्त्रेण तीक्ष्णतरतां नीयमाना धिषणापि सर्वाण्यपि शास्त्राणि प्रवेष्टुमनायासेनेवेष्टे । शास्त्रमिदं बोधयति यत् केन विधिना प्रतिवादं कृत्वा जयते केन प्रकारेण स निग्राह्यो भवति केन च मार्गेण प्रतिपक्षिणः पराजयो भवति [illegible] नाया । नात्र संशयो मनागपि यत् न्यायज्ञानं विना कस्यापि मानवस्य मनीषिणस्य कृते नितान्तदुर्लभमस्ति न तद् विना सिद्धान्ताद् विद्वांसः प्रतिपक्षं दूषयन्ति न च सिद्धान्तं समर्थयन्ते ते आत्मानं रक्षितुमपि क्षमन्ते । अस्य शास्त्रस्यानुपमं वैलक्षण्यमुपलभ्य चाणक्येनैकस्वरेण विशेषितं यदेतत् दर्शनमभिनन्दति—

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।
आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता ॥

नाम—न्यायदर्शनं न्यायं प्रतिपादयति । न्यायस्यास्यथा विभिन्नप्रमाणानां साहाय्येन वस्तुतत्त्वस्य परीक्षणम् । उक्तञ्च वात्स्यायनेन—

'प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः' । इदं हि शास्त्रम् 'आन्वीक्षिकी' इत्येतदाख्ययापि प्रथते । या विद्या अन्वीक्षया प्रवर्तते सान्वीक्षिकीति कथ्यते । 'अन्वीक्षा' पदस्यार्थोऽस्ति प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानमाहोस्वित् प्रत्यक्षस्य सहायतयावगतीभूतस्य विषयस्य पर्यालोचना । उक्तञ्च न्यायभाष्ये—

"प्रत्यक्षागमाश्रितम् अनुमानं सा अन्वीक्षा अथवा प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्य अन्वीक्षणम्" ।

अनुमानप्रक्रियाया हेतोर्महत्त्वं परमाधिकम् । अत शास्त्रमिदं 'हेतुविद्या' इत्यन्यनाम्नापि ख्यातम् । गूढविषयको विचारो 'वाद' इति गीयते । शास्त्रार्थसमये वादस्याप्युपादेयत्वादेतच्छास्त्रं 'वादविद्या' वा 'तर्कविद्या'पि समुदीर्यते । अत्र हि प्रमाणाना भवति मीमासा तेन शास्त्रमेतत्प्रमाणशास्त्रमित्येतन्नामापि बिभर्ति ।

उद्देश्यम्—प्रमाणान्याश्रित्य प्रमेयाणां विचारणं प्रमाणानाञ्च सविस्तरमुपपादनं न्यायदर्शनस्य प्रधानमुद्देश्यमस्ति । अन्यच्च तदीयं ध्येयं तदेव, यदस्ति दर्शनान्तराणाम् । सर्वमेतदपि दु खनिवर्तनोपायप्रदर्शनपुरस्सरं मोक्षमार्गं निर्दिशति । अत्र तु न सशीतियंदस्मिन् दर्शने सर्वं प्रमाणविज्ञानं तथा निविडतया सान्द्रतया च सर्वत्र वितत वर्तते यत् दु ख निराकरणमोक्षादिविषया गौणता गमिता सन्ति तेन ।

न्यायोत्पत्ति—तर्कमवलम्ब्य सम्परया नेयस प्राचीनतमेऽपि काले इष जायते । श्रुतय आत्मदर्शनस्य यानुपायान् दर्शयन्ति तेष्वुपपत्तिपूर्वकं तर्कानुकूल मननमप्यन्यतमोपायत्वेन प्रतिपादितमस्ति । उपनिषत्साहित्यानुशीलनेनापि ज्ञायते यदुपनिषदा युग एव वादस्य साफल्याय तर्कप्रधाना प्रचुरा नियमा सुधीभि साधु स्वज्ञानपथमानीता । राज्ञो जनकस्य सभाया याज्ञवल्क्यमैत्रेय्यादीना तत्त्वसम्बन्धिन्याश्चर्चायास्तत्कालल्लसितत्व स्फुटतयैव परिलक्ष्यते । श्रौतानुष्ठानगतविरोध समाधानु मीमांसा तर्कमवलम्बमाना विलोक्यत एव । इत्थं विदित भवति यन्न्यायस्योत्पत्तिस्तस्मिन्नेवानेहसि सञ्जाता यो हि काल 'श्रौतकाल' इत्येतेन नाम्ना सुविदित । आचार्या बलदेव उपाध्याय स्वकीये दर्शनेतिहासे लिखन्ति यत् संहितासमये द्वे दृष्टी प्राप्येते—प्रातिभदृष्टि, तर्कप्रधाना च दृष्टि ।

न्यायदर्शनस्याद्यो ग्रन्थ —न्यायदर्शनस्याद्यो ग्रन्थो गौतमस्य न्यायसूत्रमस्ति । अस्मिन् ग्रन्थे षोडशपदार्थानां प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां निरूपणं कृतमास्ते । डॉ० याकोबी ग्रन्थस्यास्य रचनाकाल तृतीय शतक मन्यते । गोपीनाथकविराजस्य न्यायभाष्य नाम ग्रन्थमवलोक्य ज्ञानमिदं जायते यदेष ग्रन्थो विक्रमाब्दप्रवर्तनात् प्राक् षष्ठे शतके प्रणीतोऽभूत् । पण्डितहरप्रसादशास्त्रिणस्तु

नन्निमन्याकाल द्वितीय शतक मन्यन्ते। नून ग्रन्थ एष नितान्तप्राचीन। एतन्नीये चतुर्थेऽध्याये उल्लिखितो वादस्तु बुद्धोत्पादपि प्राचीनतर। तस्माद् गोतमस्याविर्भावस्वेद् विक्रमात् प्राग्वर्तिचतुर्थे शतके मतो भवेत् तदानीमुचित स्यात्।

प्राचीनन्यायो नव्यन्यायश्च—न्यायसूत्रस्यानन्तर तत्र बहवो भाष्यग्रन्था विद्वद्भिर्लिखित। वात्स्यायनो न्यायभाष्यम्, उद्योतकरो न्यायवार्तिक, वाचस्पतिमिश्रो न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाम्, उदयनो न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धि किञ्च जयन्तो न्यायमञ्जरीं प्राणैषीत्। एते ग्रन्था न्यायसूत्रगतान् विचारान् सविशदं व्याचक्षते किञ्च न्यायसूत्र विहितान् आक्षेपान् निरस्यन्ति। गोतमस्य न्यायसूत्र, वात्स्यायनादीना भाष्यग्रन्था प्राचीनन्याये गण्यन्ते।

नव्यन्यायस्य प्रारम्भ गङ्गेशाद् भवति। गङ्गेशस्तत्त्वचिन्तामणिनामग्रन्थद्। नव्यन्याये हि न्यायदर्शनस्य तर्कविज्ञानविषयका विचारा एव सविशद गृहीता सन्ति। अत्र कथनमिदमुचित स्याद् यत् प्राचीनन्यायो यदा साध्यप्रधान युग प्रवर्तयामास तदा नव्यो न्याय साधनप्रधान युगमवतारयामास। नव्यन्यायो नवीनामेव तर्कशैलीं नूतनामेवावच्छेदकत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टा भाषा न्यायदर्शन सञ्चारयामास। एषा हि नव्यन्यायधारा प्राचीनन्यायधारा मन्दीचकार। वैशेषिकदर्शनमुपयितेऽस्मिन् नव्यन्याये सौहृद दर्शयाम्बभूव यदा, दर्शनमिदं तदा न्यायवैशेषिकदर्शनमित्येतन्नाम्ना ख्याति भेजे।

आचार्यगङ्गेशानन्तर शास्त्रेऽस्मिन् सञ्जातानामाचार्याणा मध्ये विश्वविदितपाण्डित्या इमे विपश्चित्तमा अभूवन्—

१ वर्धमान उपाध्यायः, २ पक्षधरमिश्र (जयदेव), ३ वासुदेवसार्वभौम, ४ रघुनाथशिरोमणि, ५. मथुरानाथ, ६ जगदीशभट्टाचार्य, ७ गदाधरभट्टाचार्य।

न्यायस्य तर्कप्रधानवस्तुवादिता—अस्ति न्यायदर्शन तर्कप्रधानो वस्तुवाद। वस्तुवादो वाह्यवस्तूना सत्ता ज्ञानाश्रिता न मन्यते। तन्मतमिद यत् वस्तूना सत्ता न मनोऽधीना न च ज्ञातृवशगता। सन्ति स्वतन्त्रा। सान्तमिका भावा मन आश्रित्य संतिष्ठन्ते। यावन्मनसा न तेऽनुभूयन्ते न तावत् तेषा सद्भावोऽपि परिलक्ष्यते। घट पट वृक्ष पशुप्रभृतयो वाह्या पदार्थास्तु न मनोऽधिष्ठिता। चेद् कश्चिज्जन एषा घट पटादीना ज्ञान न विदधाति तर्हि

तस्यार्थोऽयं न यत् ते पदार्था सन्त्येव न। वस्तुवादो मन्यते यत् प्रतिपदार्थस्य सत्ता आत्मतो ज्ञानस्यापेक्षां न कुरुते। विज्ञानवादस्य तु मतमिदम्—वस्तुनः सत्ता ज्ञानाश्रितास्ति। न तन्मतेन ज्ञानात् पृथक् क्वापि तेषां सत्त्वमस्ति। यथा भावनानां वा विचाराणां सत्ता मनोऽपेक्षते तथैव सांसारिकाणि वस्तूनि अस्मन्मनो वा ईश्वरमपेक्षन्ते। न्यायदर्शनं सर्वाणि वस्तूनि ज्ञानाधीनानि वा मनोनिष्ठानीति न मन्यते। तत्त्वमिति वस्तुवादि। न्यायस्य वस्तुवादोऽनुभव किञ्च तर्कमवलम्बते। तत्कथनमस्ति यत् मोक्षाधिगतिस्तत्त्वज्ञानमवाप्यैव भवितुं शक्यास्तीति सत्यं परं तत्त्वज्ञानावाप्तेः प्राक् ज्ञानं किमित्येतस्यावगमनमपेक्ष्यते। ज्ञानस्य, ज्ञानाधिगमोपायानां यथार्थायथार्थज्ञानगतभिन्नतायाश्च यावद्यावबोधो न जायते तावन्न तत्त्वज्ञानलाभो भवितुमर्हति। तदीयेषा मान्यता ज्ञापयति यत् तस्य वस्तुवादो हि पूर्णतया ज्ञानविषयकेषु विचारेषु आमानं प्रतिष्ठापयति। दर्शनस्य प्रमाणविचाराश्रितत्वात् न्यायदर्शनमुद्दिश्य 'न्यायदर्शनं हि तर्कप्रधानवस्तुवाद' इत्येतत्कथनं नितरां युक्तमेव।

प्रमाण विचार—न्यायस्य तत्त्वविचारो हि प्रमाणविचारमधितिष्ठति। येषां साहाय्येन यथार्थज्ञानं लब्धं भवति ते सन्त्युपायाश्चत्वार। न्यायदर्शनं तानुपायान् 'प्रमाणानि' इति कथयति। प्रमाणानि सन्तीमानि चत्वारि—प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्द। यज्ज्ञानं लभ्यते एतानि प्रमाणान्यवलम्ब्य तज्ज्ञानं प्रथम ज्ञेयं वर्तते किञ्च तदीया भेदाश्च ज्ञातव्याः सन्ति, यथार्थज्ञानं किं किञ्च अयथार्थं ज्ञानमित्यतदपि वदितव्यं विद्यते।

वस्तदभिव्यक्तिर्हि ज्ञानं किंवा बुद्धिरित्युच्यते। यथा दीपकस्य प्रकाशः स्वसन्निधौ स्थितं पदार्थं प्रकाशयति तथैव ज्ञानं (बुद्धि) सर्वान् अपि अर्थान् अभिव्यनक्ति। ज्ञानाधिष्ठानम् आत्मा भवति अत एव स प्रकाश (ज्ञानम्) आत्माश्रय इत्युक्त। उक्तञ्च—"अज्ञानान्धकारतिरस्कारकारकसकलपदार्थस्यार्थप्रकाशक प्रदीप इव दर्दीप्यमान आत्माश्रयो य प्रकाश सा बुद्धि"। ज्ञानं भवति बहुविधम्। प्रथमं हि प्रमाऽप्रमाभेदेन तद् द्विविधम्। यथार्थज्ञानं 'प्रमा' इत्युच्यते। प्रमापि भवति चतुर्विधा प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदेन। अयथार्थज्ञानम् 'अप्रमा' इत्युच्यते। अप्रमापि चतुर्धा—स्मृति–संशय–विपर्यय–तर्कविधया। तत्र हि—

'ज्ञानविषयं ज्ञानं स्मृतिः'

'अनिश्चयात्मकं संशयः'

'विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्'

'अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः' इति कथ्यते ।

यथार्थज्ञानग्रहणाय साधनानि सन्ति चत्वारि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दसंज्ञकानि तेषु प्रत्यक्षं साधनं (प्रमाणम्) इन्द्रिय-सन्निकर्षेण वस्त्वभिव्यनक्ति । प्रत्यक्षलक्षणमधिकृत्य तर्कभाषा आह—'साक्षात्कारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षम्' अन्यत्र चापि 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्' इत्युक्तम् ।

केषाञ्चन विदुषां कथनमिदम्—इन्द्रिय-साहाय्यमन्तरेणापि प्रत्यक्षं भवितुमर्हतीति । ईश्वर इन्द्रियरहितोऽपि सर्वेषां विषयाणां ज्ञानं प्रत्यक्षतया करोति । सुखदुःखादिसत्तायाः प्रत्यक्षमिन्द्रिय-स्पर्शं विनैव सम्भवति तस्मात् प्रत्यक्षज्ञानार्थं सर्वत्रेन्द्रिय-स्पर्शो न भवत्यपेक्षितः । तेन 'साक्षात् प्रतीतिः' इत्येतदेव प्रत्यक्षस्य सामान्यं लक्षणं वक्तुं शक्यम् । कस्यापि वस्तुनः प्रत्यक्षं ज्ञानं तदा सम्भवति यदा तस्य साक्षात्कारो भवति । अतः इदमपि कथयितुं शक्यं, यद् , यदा, तद् वस्तुनो ज्ञानं पुरातनानुभवमनुमानं वा विना भवति तदा प्रत्यक्षं ज्ञानं भवति ।

प्रत्यक्षं साधारण्येन द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकञ्च । येन कस्यापि वस्तुनो ज्ञानमात्रं जायते न च तन्नाम जात्यादिज्ञानं भवति तदस्ति निर्विकल्पकं ज्ञानम् । येन च वस्तुनः नाम जात्यादेरपि ज्ञानं भवति तदस्ति सविकल्पकं ज्ञानम् । विशेषणविशेष्यभावरहितज्ञानस्य स्वीकरणासम्भवाद् वैयाकरणा निर्विकल्पकं ज्ञानं न स्वीकुर्वन्ति । ज्ञानस्वरूपग्रहणाय च बौद्धा निर्विकल्पकमेवाङ्गीकुर्वन्ति । मीमांसकः कुमारिलस्तु उभयमपि उररीकरोति ।

न्यायदर्शने प्रत्यक्षं बहुधा विचारितम् । तत्रेदमप्युक्तम्—प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधम् । लौकिकञ्च बाह्यमानसभेदेन द्विविधम् । बाह्यं पञ्चज्ञानेन्द्रियैः किञ्च मानसं मनसा जायते अतः लौकिकं षड्विधं भवति । अलौकिकञ्च त्रिविधम्—१. सामान्यलक्षणम्, २. ज्ञानलक्षणम्, ३. योगजम् । वेदान्तिनो विद्वांसः सामान्यलक्षणं ज्ञानलक्षणञ्च निराकुर्वन्तो योगजमेव मन्यन्ते । सामान्यलक्षणमलौकिकं प्रत्यक्षमिन्द्रियस्पर्शं विना केवलं सामान्यज्ञानेन जायते । यत्र किमपीन्द्रियमिन्द्रियान्तरस्य विषयं ग्राहयति तत्र ज्ञानलक्षणम्-

लौकिक प्रत्यक्ष भवति । योगजन्तु योगिन एव कुर्वन्ति अतस्तद्योगजमिति कथ्यते । विचारवन्त प्रत्यभिज्ञामपि ज्ञानस्य भेदविशेष मन्यन्ते । तत्तेदन्तावगाहिनी प्रतीति 'प्रत्यभिज्ञे'ति कथ्यते ।

प्रत्यक्षज्ञानप्रयोजनेनापेक्षित इन्द्रियार्थयो सन्निकर्ष षड्विध उक्त—१ संयोग, २ संयुक्तसमवाय ३ संयुक्तसमवेतसमवाय, ४ समवाय, ५ समवेतसमवाय, ६ विशेषणविशेष्यभाव ।

कस्यचन वस्तुनोऽभवन तद्वस्तुनोऽभाव इति कथ्यते । येनेन्द्रियेण यद् वस्तुन प्रत्यक्ष भवति तेनैवेन्द्रियेण तद्वस्तुनोऽभावस्यापि प्रत्यक्ष भवति । घटस्य प्रत्यक्षञ्चेच्चक्षुषा भवति तदा घटाभावस्यापि प्रत्यक्ष चक्षुषैव सम्पद्येत । पुस्तक-पुस्तकाभावयो पुस्तक भावद्रव्यमस्ति पुस्तकाभावश्चाभावरूपपदार्थोऽस्ति । अत्रोभयत्र पञ्चविधा सन्निकर्षा न भवितु शक्नुवन्ति, अतएव तर्कशास्त्रे 'अभावस्य' प्रत्यक्षज्ञानाय विशेषणविशेष्यभावो नाम षष्ठ सन्निकर्षसम्बन्ध स्वीकृत ।

अत्र मीमांसकाना कथनमेतत्—"सम्बन्धो भवत्येक, उभयाश्रित, सम्बन्धिभ्यो भिन्नश्च । नैतद् वैशिष्ट्य विशेषणविशेष्यभावे सल्लभ्यते अतो न विशेषणविशेष्यभाव सम्बन्ध । तस्मादभावस्य हेतो 'रनुपलब्धि' र्वा 'अभाव' इत्येतम् पञ्चम प्रमाण स्वीकर्तव्यम्" ।

तर्कशास्त्रे व्यावहारिकताया प्राधान्यमङ्गीकृत्य प्रत्यक्षप्रमाणेनैवाभावस्यापि प्रत्यक्ष ज्ञान स्वीकृतम् । न च अभावाख्यस्य पञ्चमस्य प्रमाणस्याङ्गीकरणत्वमपेक्षितम् ।

अनुमानम्—प्रत्यक्षप्रमाणेन ज्ञातीकृतेन केन चन लिङ्गेन अर्थस्यावगमनानन्तर बोद्धा यद् ज्ञानमश्नुते तदेव 'अनुमानम्' इति कथ्यते । उक्तञ्च वात्स्यायनेन 'मितेन लिङ्गेन अर्थस्य अनु पश्चान्मानमनुमानम्' । अनुमानशब्दस्योपयुक्तया व्युत्पत्त्या वस्तुतोऽनुमानप्रमाणस्य फलम्—अनुमिति ज्ञायते । अनुमानप्रमाणस्य तु लक्षणमेतत्—'लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्' । लिङ्ग तद् भवति यद् व्याप्तिबलेनार्थं गमयति । उक्तञ्च 'व्याप्तिबलेन अर्थगमक लिङ्गम्' । 'यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्नि, रित्यवविध साहचर्यनियमो 'व्याप्ति' रित्युच्यते । उक्तञ्च 'साहचर्यनियमो व्याप्ति' । अस्यत्र पर्वते वह्निना व्याप्तो धूम इत्येतदात्मक तृतीय लिङ्गस्य ज्ञान 'परामर्श' इत्युच्यते । किंवा व्याप्तिविशिष्टपक्ष

धर्मताज्ञानं 'परामर्श' इत्यभिधीयते । एतेन विवेचनेन निष्कर्षः—'यदिदं वस्तु येन हि ज्ञानेन लिङ्गेन ज्ञानपथेऽवतार्यते तद् 'अनुमानम्' इति प्रमाणमिति ध्येयम् ।

अनुमानं त्रिविधं—१ पूर्ववत्, २. शेषवत्, ३ सामान्यतोदृष्टम् । पूर्ववत्—कारणात् कार्यस्य अनुमानम् । यथा—वृष्टिर्भविष्यत्यस्य मेघोन्नत्वात् । शेषवत्—कार्यं दृष्ट्वा कारणस्यानुमानम् । यथा—वृष्टिर्जाता नद्या वर्धितजल-वत्त्वात् । सामान्यतो दृष्टम्—येन परोक्षवस्तुनो हि सामान्यतया ज्ञानं भवति । यथा—आम्रवृक्षा मञ्जरीवन्तोऽस्याम्रवृक्षस्योद्गतमञ्जरीकत्वात् ।

प्रयोजनाधारेणानुमानस्य स्वार्थानुमानपरार्थानुमानभेदेन द्विविधं कल्प्यते । स्वसंशय-निरासाय क्रियमाणमनुमानं स्वार्थानुमानं किन्तु परस्याज्ञाननाशाय विधीयमानमनुमानं परार्थानुमानमिति कथ्यते । स्वसन्देहनिरसनाय स्वार्थानुमानं परप्रतिपत्तये च परार्थानुमानं प्रयुज्यत इत्यपि वक्तुं शक्यते । स्वार्थानुमानस्थले हेतुं लिङ्गं दृष्ट्वा साध्यं निर्णीयते । परार्थानुमाने तु प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनाख्यपञ्चावयवानां प्रयोगो विधीयते ।

नवीना नैयायिका अनुमानस्य त्रिभेदान् एव मन्यन्ते—

१. केवलान्वयि, २. केवलव्यतिरेकि, ३. अन्वयव्यतिरेकीति ।

अन्वयस्यार्थो भवति—'साहचर्यम्' इति । व्यतिरेकस्य च 'अभावाभाव' इति 'यत्र धूमस्तत्राग्नि'रित्यन्वयस्य स्वरूपं किन्तु 'यत्राग्निर्न तत्र धूमोऽपि न' (इदं न तर्हि इदमपि न) इत्येतद् व्यतिरेकस्य स्वरूपं भवति ।

अनुमानं हेतुमूलकं भवति । यदि हेतुः शुद्धो भवति तदानुमानमपि भवति शुद्धम् । अन्यथा तद् भवति दूषितम् । अशुद्धो हेतुः 'हेत्वाभास' इत्युच्यते । हेतोः शुद्धत्वं तस्य पक्षवृत्तित्वे सपक्षवृत्तित्वे विपक्षव्यावृत्तित्वेऽबाधितविषयत्वेऽस्य च असत्प्रतिपक्षत्वेऽवतिष्ठते । यो हेतुर्नास्ति पक्षवृत्तित्वादिविशिष्टत्वात् स एव 'हेत्वाभास' इत्येतेन नाम्ना व्यपदिश्यते ।

असिद्ध-विरुद्धानैकान्तिकबाधितविषयसत्प्रतिपक्षभेदेन हेत्वाभासस्य पञ्चविधत्वं न्यायदर्शनमामनति ।

उपमानम्—न्यायदर्शने उपमानं तृतीयप्रमाणत्वेन मतम् । हरिभद्रसूरिः उपमानमेवं परिभाषते—

"प्रसिद्धवस्तुसाधर्म्यादप्रसिद्धस्य साधनम् ।
उपमानं समाख्यातं यथा गौर्गवयस्तथा ॥"

गवादिप्रसिद्धवस्तुनः साधर्म्यात् गवयाद्यप्रसिद्धवस्तुविषयकं यद् ज्ञानं भवति एतद् तदु'पमिति'रिति कथ्यते । उपमितेः साधनं यत् तदेव उपमानम् । उपमानमधिकृत्य दार्शनिकेषु घोरो विवादः । दिङ्नागाचार्य उपमानं प्रत्यक्षाद्भिन्नं मन्यते । वैशेषिकास्तदन्तर्भावमनुमाने विदधति । सांख्य वक्ति यदुपमानमागमान्तर्भावाद्य प्रमाणान्तरम् । सिद्धान्तमुक्तावलीकारो विश्वनाथः प्राह—उपमाने प्रत्यक्षानुमानशब्दानामंशो भवति । प्रथमं शब्देन गोगवययोर्मध्ये विद्यमानं सादृश्यं ज्ञायते ततः प्रत्यक्षेण गोसदृशपिण्डस्य साक्षात्कारो जायते ततश्चानुमानेन तस्य गवयत्वं सूच्यते । नैयायिकास्तु उपमानं पृथगेव प्रमाणं स्वीकुर्वन्ति । ते वदन्ति—प्रत्यक्षेण गोसदृशपिण्डस्य प्रतीतिर्भवति गवयस्य न, नात्रानुमानमपि अनुमानं प्रत्यक्षसूचकं भवति । गवयस्तु न पुरा कदापि प्रत्यक्षतां गतः । गो-गवययोर्मध्ये व्याप्तिसम्बन्धस्य चादृष्टत्वादत्र नानुमानं सङ्गच्छते । शब्दस्याप्युपमितेः कारणत्वं न सिद्ध्यति तस्य सादृश्यमात्रज्ञान-(गो-गवयादिस्थले)-कारित्वाच्च च पिण्डविशेषवाचकत्वात् । अतः उपमानं स्वतन्त्रं प्रमाणम् । उपमानस्य महत्त्वमुपपादयन् भाष्यकारो वात्स्यायनः प्राह—"यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी यथा माषस्तथा माषपर्णी इत्युपमाने प्रयुक्ते उपमानात् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपाद्यमानस्तामोषधीं भैषज्याय हरति" ।

शब्दः—न्यायदर्शनाभिमतेषु प्रमाणेषु शब्दो ह्यन्त्यं प्रमाणम् । न्यायसूत्रेऽभिहितम्—'आप्तोपदेशः शब्दः' । वस्तुनो यथार्थरूपवेत्ता 'आप्त' इति कथ्यते । लौकिकवैदिकत्वेन शब्दो द्विविधः । लौकिकानामाप्तपुरुषाणां वाक्यं 'लौकिकशब्दः' किञ्च श्रौतं वाक्यं 'वैदिकशब्द' इति कथ्यते । वाक्यं पदसमूहो भवति । पदं स्वबोधाय शक्त्यपेक्षि । न्यायविदः शक्तिं द्विविधां मन्यन्ते । ते च स्तः अभिधा लक्षणा च । सङ्केतग्रहमधिकृत्य दार्शनिकेषु मतभेदो दृश्यते । प्राञ्चो नैयायिका ईश्वरेच्छाम्—इदं पदमिममर्थं बोधयत्–सङ्केतत्वेनाभ्युपगच्छन्ति । नव्याः पुरुषस्यापीच्छां सङ्केतत्वेनाङ्गीकुर्वन्ति । वस्तुतस्तु न्यायो जाति-व्यक्त्याकृतीरितरोऽव्यैता सङ्केतत्वेन स्वीकुर्वाणो वाक्यार्थबोधाय आकाङ्क्षा योग्यतासत्तीरपेक्षते ।

वेदमुद्दिश्य नैयायिका मीमांसकाश्च सविस्तरं विचारान् प्रकटीकुर्वाणा प्राप्यन्ते । परं द्वयोरपि दार्शनिकयोर्विचारा न मन्त्यभिन्ना । नैयायिका वेदस्य

पौरुषेयत्वं मन्यन्ते । ते सन्तीश्वरवादिनः । मीमांसका वेदस्यापौरुषेयत्वं प्रतिपादयन्ति । ते नेश्वरसत्तायां श्रद्दधते । जयन्तभट्टो वेदस्य पौरुषेयत्वसाधनायातितरां सकला युक्तीरुपन्यस्यन् दृश्यते । मीमांसा यथा वेदं नित्यं मन्यते तथा न्यायस्तमनित्यं वेद । स आह वेदस्य कार्यत्वाद् तस्य नित्यत्वं नोपपद्यते परं तस्यानित्यत्वं जगत्पदार्थानामनित्यत्वमिव न । बौद्धा जैनाश्च दार्शनिका वेदेष्वनेकदोषानुद्भावयन्तः प्राप्यन्ते । न्यायो मीमांसा च तेषां दृढतया निराकुरुतः । यद्यपि बौद्धा जैनाश्च वेद-प्रामाण्यं न मन्यन्ते परं ते शब्दमवश्यं प्रमाणत्वेनाभ्युपगच्छन्ति ।

कार्य-कारणसिद्धान्तः—'अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्वं' किञ्च 'अनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वं कार्यत्वमि'त्येतच्च कारणकार्ययोर्लक्षणमाम्नातं न्यायशास्त्रे । कार्य-कारणसम्बन्धविमर्शनं दर्शनशास्त्रस्य महनीयं कार्यं मतम् । सिद्धान्तानां सरणिर्हि एतेन कार्यकारणसम्बन्धेन निर्णीयते तस्मात् कार्य-कारणसम्बन्धो हि महनीयो मतः । कार्यकारणसम्बन्धो भवति चतुर्विधः—'असतः सत उत्पत्तिः' इति बौद्धाः, 'सतः सदुत्पत्तिः' इति सांख्ययोगिनः सत्कार्यवादिनः, 'सतः सत्कार्यस्योत्पत्ति'रिति विवर्तवादिनो वेदान्तिनोऽथच 'सत उत्पत्तेः प्राक् असत्कार्यस्योत्पत्ति'र्भवतीति न्यायवैशेषिका आरम्भवादिन आवदन्ते । न्यायदर्शनदृष्ट्या कारणे कार्यस्य सत्ता उत्पत्तेः प्राग् न विद्यते । अत्र तर्कयन्तीदम्—"कारणसामग्र्या उपयोगात् मृत्तिकाया घटनामकाभूतपूर्वस्य नवस्य पदार्थस्योत्पत्तिर्भवति" । नैयायिकमतेन कार्यमुपादानकारणादेकान्ततो भिन्नम् । यस्मात् सूत्रसमुदायात् पटो जायते तत्सूत्रमेव न पटोऽस्ति । पटः सूत्राद्भिन्नः पदार्थः । कार्यं कारणव्यापारात् प्राक् कारणे न सन्तिष्ठते । एष सिद्धान्त 'आरम्भवादो' वा 'असत्कार्यवाद' इति कथ्यते ।

कारणं समवायि असमवायि निमित्तभेदात् त्रिविधम् । यत् समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणम् । यथा पटं प्रति तन्तवः । यत्समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यं तद् असमवायिकारणम् । यथा पटं प्रति तन्तुसंयोगः । यच्च समवायिकारणं न च असमवायिकारणं परमस्ति कारणं तन्निमित्तकारणं भवति । यथा पटं प्रति वेमादिकम् । असमवायिकारणं नैयायिकानां स्वकीयोद्भावनास्ति । अत्रेदं ज्ञेयं यद् द्रव्यं समवायिकारणं किञ्च गुणः क्रिया च 'असमवायिकारणं' भवति । निमित्तकारणं कार्यमुत्पाद्य पृथग् भवति ।

न्यायतत्त्वविचारः—न्यायसूत्रे प्रमेयस्य द्वादशविधत्वं दर्शितम्। तदित्थम्—१. आत्मा, २ शरीरम्, ३ इन्द्रियाणि, ४ अर्थः, ५ बुद्धिः, ६ मनः, ७ प्रवृत्तिः, ८ दोषः, ९ पुनर्जन्म, १० फलम्, ११ दुःखम्, १२ अपवर्गः।

मुक्त्यर्थमेतेषां ज्ञानमपेक्षितमत एते 'प्रमेया' इति कथ्यन्ते। सशय प्रयोजनदृष्टान्त सिद्धान्ता वयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहाः इत्येतानि सन्त्यन्यानि तत्त्वानि। द्रव्य गुण कर्म-सामान्य विशेष समवायाभावाश्च सप्त प्रमेयेष्वन्तर्भवन्ति। इमेऽपि प्रमेया मता इति भावः। सर्वे प्रमेया न जडजगति वसन्ति। भौतिकानि द्रव्याणि तत्सम्बन्धिनो विषयाश्च तत्र वसन्ति। आत्मा, ज्ञानं, मनः इत्येतानि न सन्ति भौतिकानि। न च कालो दिक् च। आकाशमस्त्येकापरिणामि भूतम्। जडजगदिदं भूतैः (पृथिव्यप्तेजोवायु) निर्मितम्। इमानि चत्वार्यपि तत्त्वानि परमाणुकृतानि। परमाणवः सन्ति नित्या अपरिणामिनश्च। आकाश दिक्कालानां नित्यत्वमनन्तत्वं च मतम्। परं तत्र न परमाणुजन्यता। विभुत्वं तेषां वश्यम्। परमाणुसयोगेन निर्मितसर्ववस्तुजातम्, तद्गतगुणाः, तदीय पारस्परिकसम्बन्धः, जीवः, शरीरम्, इन्द्रियाणि, तद् द्वारेण ज्ञेयवस्तूनाञ्च गुणाः—इत्येतानि सर्वाण्यपि जडजगदन्तर्गतानि सन्ति। आकाश कालदिशश्च तथा तदीयविभिन्नरूपान्तराण्यपि जडजगद्गतानि मतानि।

जीवात्मा मोक्षश्च—न्यायवैशेषिकमतेन आत्मा ईदृशः पदार्थोऽस्ति यत्र बुद्धिः, ज्ञानं, सुखं, दुःखं, रागः, द्वेषः, इच्छा, कृतिः, प्रयत्नश्च वर्तन्ते। न सन्तीमे गुणा जडजगति। प्रतिशरीरम् अस्ति भिन्नभिन्न आत्मा। तद्गतानुभवानां सर्वथैव पार्थक्यात्। आत्मा विभुरविनाशी नित्यश्चास्ति। अस्ति च जीवात्मा स्वतः। अत्र दर्शनान्तराणां वैमत्यं दृश्यते। चार्वाकदर्शनं चैतन्यविशिष्टं शरीरमात्मेति मन्यते, बौद्धदर्शनं मानसिकानुभवानां विभिन्नप्रवृत्तीनाञ्च सघाताद् भिन्नो न कश्चिदात्मेति ब्रवीति। अद्वैतवेदान्तस्याभिधानमेतद् यदात्मास्त्येक एव। स नित्यः स्वप्रकाशचैतन्यम्। न स ज्ञाता न च ज्ञेयः। न च अहमेव। विशिष्टाद्वैतमतेनात्मा न केवलं चैतन्यमस्ति च स ज्ञाता। अत स 'अहम्' इति वक्तुं शक्यः।

न न्यायवैशेषिकमतेन शरीरम्, इन्द्रियाणि वा, मनोविज्ञानप्रवाहो वा आत्मा। तन्मतेन तु शुद्धं चैतन्यं नाम न किमपि वस्त्वेतादृशं यच्च स्यात् केनापि ज्ञात्रा केनापि च ज्ञेयेन सार्धं सम्बद्धम्। चैतन्यं हि आत्मनऽप्यापेक्षि।

तस्मादात्मनः शुद्धं चैतन्यम् । आत्मास्त्येकं द्रव्यम् । तस्य च द्रव्यस्यास्ति गुणश्चैतन्यम् । नाप्यात्मा ज्ञानम् अपि तु सोऽस्ति ज्ञाता । अस्ति स अहङ्काराश्रयः किञ्च भोक्ता । यद्यपि ज्ञानं वा चैतन्यमात्मनो गुणत्वेन वर्तते परं न तौ गुणावात्मनः स्वरूपभूतत्वेन मतौ स्तः । आत्मनि चैतन्यस्य सञ्चारस्तदैव सञ्जायते यदा तस्य मनसा सह, मनस इन्द्रियैः सह, इन्द्रियाणां बाह्यवस्तुभिश्च सह भवति संयोगः । एवंविधसंयोगाभावे नात्मनि चैतन्यस्योदयः सम्भवः ।

मोक्षः—नैयायिका दुःखस्यात्यन्तिकीं निवृत्तिं मोक्षं मन्यन्ते । 'दुःखानि हि एकविंशतिसंख्याकानि' इति वदन्ति ते तथाहि—शरीरम्, षडिन्द्रियाणि, षड्विषयाः, षड्बुद्धयः, सुखं दुःखञ्च गौणमुख्यभेदात् । एतेभ्यः पूर्णाया मुक्त्याः प्राप्तायां सत्यां मोक्षः (अपवर्गः) लभ्यते । तदा आत्मनो दुःखानामिव च सुखानामपि समाप्तिर्भवति । न तत्र कीदृश्यप्यनुभूतिरवशिष्यते । मुक्त आत्मा सुखदुःखेभ्यः परस्ताद् भवन् एकान्ततोऽचेतनः सञ्जायते । एष च मोक्षः श्रवण-मनन-निदिध्यासनोपायावलम्बनेन प्राप्यो जायते । नैयायिकानामपवर्गो यदि सुखरहितस्तदा वेदान्तिनां स सुखरूपः ।

ईश्वरः—न्यायदर्शनमीश्वरवादि अस्ति । न्यायसूत्रकर्तुः गौतमस्य मते यद् ईश्वरो जीवकर्मानुरूपं जगत् सृजति । जीवाः यादृशं कर्माचरन्ति स तत्कर्मानुरूपमेव फलमपि प्रददाति । सृष्टिः प्रलयश्च तदिच्छाधीनौ । स शून्येन सृष्टिं न करोत्यपि तु नित्यपरमाणुभिराकाशकालात्मभिश्च रचयति । न च समस्तस्य निमित्तकारणं न चोपादानकारणमपि । तस्य सन्ति षड्गुणाः—आधिपत्यं, वीर्यं, यशः, श्रीः, ज्ञानम्, वैराग्यम् । स सर्वज्ञोऽस्ति । सर्वदा एव दयालुत्वेन तत्त्वज्ञानामपरोक्षज्ञाने अनुगृह्णाति ।

वेदान्तिनः कथयन्ति केवलं ईश्वरो जगतः उपादानकारणं केवलं निमित्तकं एव न, उपादानतां सर्वत्र वर्तते । नैयायिका मन्यन्ते यत् न स उपादानकारणं केवलं संयोजकोऽस्ति ।

उपसंहृतिः—न्यायदर्शनस्य तार्किकी विवेचनात्मकदृष्टिर्विशेषतः प्रशंस्यास्ति । भारतीयदर्शनसाहित्यमेतदर्थं न्यायदर्शनस्याभारि ऋणि । प्रमाणविधिः व्याख्या तत्त्वसाक्षात् विचारतः तथानि तानि उदाहरणार्थम् सर्वे प्रयोगाः दर्शनान्तराणि कुर्वन्ति दृश्यन्ते । हेत्वाभासानां सूक्ष्मं विवरणं मधुरं तर्के तद् अनुमानं सर्वत्र दोषनिर्मुक्तं कर्तुं प्रभवति । मीमांसादर्शनस्यादिरपि च

भित्त्वा परमर्मभेदने स्वसमयमयापयदिति यद् आचार्यहेमचन्द्र आह तत्र न्याय-मञ्जरी उत्तरति—

दुःशिक्षितकुतर्कांशलेशवाचालिताननाः ।
शक्याः किमन्यथा जेतुं वितण्डाटोपपण्डिताः ।
गतानुगतिको लोकः कुमार्गं तत्प्रतारितः ।
मागादितिकृपालुत्वात् प्राह कारुणिको मुनिः ॥

न्यायदर्शनस्य बहुतत्त्ववादित्वाद् विद्वांसस्तदीयं तत्त्वज्ञानं नाधिकं सन्तोष-जनकं मन्यन्ते । त इदमपि वदन्ति यन्न्यायदर्शनमीश्वरं जगतो निमित्तकारणं स्वीकृत्य वस्तुतस्तस्मिन् मानवीयभावगतदौर्बल्यानि सन्निवेशयति । य ईश्वर उपादानापेक्षी स केन प्रकारेण सर्वशक्तिमान् परमस्वतन्त्र इति वक्तुं शक्योऽस्ति । आत्मा न स्वभावतश्चेतन इत्येतदपि कथनं तदीयं न युक्तिसहम् । एवमेव सुखाभावात्मनश्चेतनाहीनस्य किञ्च मुक्तिः सुखशून्यास्तीति यस्तदीयः सिद्धान्तः सोऽपि नादरास्पदम् । अस्तु तावत् ।

मानव-जीवनम्प्रति न्यायदर्शनस्य तद्विध ईश्वरवादो वस्तुतः शिक्षाप्रदः सान्त्वनाप्रदश्च । तस्य सर्वथैव व्यावहारिकत्वात् मानवजीवनं यथा तदुपकरोति न तथा दर्शनान्तराण्युपकर्तुं प्रभवन्ति ।

(११)

मीमांसा

'मीमांसा' इत्येतन्नामकं दर्शनं वैदिकविधि-निषेधात्मकवाक्यानामर्थावबोधन-प्रयोजनेन विरोधिवाक्ययोर्मध्ये संगतिप्रदर्शननिमित्तेन च व्याख्याप्रणालीं निर्धारयत् कर्मकाण्डविषयकसिद्धान्तान् विविधाभिर्युक्तिभिः प्रतिपादयत् कर्मकाण्डं परिपुष्णाति ।

'मीमांसा' इत्येतत्पदं जिज्ञासार्थकमानधातो 'मानेर्जिज्ञासायाम्' इत्येतेन वार्तिकेन निष्पद्यते । पदमिदं सामान्यतस्तु तदेव दर्शनं बोधयति यत्र यज्ञादि-कर्मसम्बन्धिनो विचारा विराजन्ते परं संस्कृतवाङ्मये कर्मकाण्डपरकं दर्शनं 'पूर्व-मीमांसा' किञ्च ज्ञानकाण्डपरकं दर्शनम्, 'उत्तरमीमांसा' इति प्रोच्यते । दर्शनस्यास्य प्राचीनतरं नाम 'न्याय' इत्येतदस्ति । न्यायकणिका-न्यायमाला-विस्तरादिग्रन्थानामेतद्दर्शनविषयकाणां नामान्येतत् तथ्यमेव प्रकटीकुर्वन्ति यत् पुरातनः काले दर्शनमिदं न्याय इत्येतेन नामधेयेन व्यपदिशति स्म ।

महर्षिर्जैमिनिर्दर्शनमिदं प्रणिनाय । परम् इतिहासकाराणां मतमिदं यज्जैमिनिर्नास्य दर्शनस्य प्रवर्तकः । ततः प्रागपि आत्रेय—आश्मरथ्य—कार्ष्णाजिनिप्रभृतयः कतिपय आचार्या अजनिषत । किन्त्वेषामाचार्याणां सूत्राणि न प्राप्यन्ते । आचार्यजैमिनिकृते मीमांसादर्शने आचार्य उपवर्षः वृत्तीर्लिलेख । अयमेव मीमांसायाः प्राचीनो वृत्तिकार इत्येतद् विदुषां कथनमस्ति । शबरस्वामिनो मीमांसादर्शने हि परमविस्तृतं प्रामाणिकञ्च भाष्यं वर्तते । तद्भाष्यं विपुलपाण्डित्यपेशलं भाष्यं विद्यते । दर्शनस्यास्य प्रकाण्डपण्डित आचार्यकुमारिलभट्टः शाबरभाष्ये श्लोकवार्तिक-तन्त्रवार्तिक-टुप्टीकेत्येतन्नामकान् त्रीन् वृत्तिग्रन्थान् अग्रन्थयत् । यद्यप्यस्मिन् दर्शने बहवष्टीकाकारा अभूवन् परं तेषु कुमारिलभट्ट प्रभाकरगुरुश्च मुख्यौ स्तः । इमौ तावाचार्यौ बभूवतुः याववलम्ब्य मीमांसकानां जगति भाट्टसम्प्रदायः प्राभाकरसम्प्रदायश्च प्रावर्तेताम् । मीमांसायामेव मुरारिमिश्रस्यापि नाम तृतीयसम्प्रदायप्रवर्तकत्वेन प्रथितमस्ति । मुरारिमिश्रस्य ग्रन्थो न साम्प्रतमवाप्यते । गङ्गेश उपाध्यायो वर्धमानोपाध्यायश्च स्वग्रन्थेषु तन्मतमुल्लिखन्तौ प्राप्येते ।

वैदिककर्मकाण्डस्य सामान्यतो मुख्या सिद्धान्ता इमे—

१ आत्मा अस्ति, स न नश्यति, स स्वर्गे कर्मफलानि भुनक्ति ।

२ अस्त्येका एतादृशी शक्तिर्या कर्मणां फलानि ददाति ।

३ वेदा, यान् कर्मकाण्ड श्रयति, सन्त्यभ्रान्ता ।

४ जगत् सत्यमस्ति, न च जीवन कर्म च स्वप्नमात्रम् ।

मीमांसा स्वकर्मकाण्डसम्बन्धिन सिद्धान्तान् पोषयन्ती 'सर्गारम्भस्य आत्मा च नास्ति' इत्येतद् बौद्ध मत किञ्च "यावत्पनिषद् स्वर्ग एव मनुष्यस्य लक्ष्य यत्र च न सर्वोत्तमकर्म' इत्यत्र न श्रद्धत्ते तांश्च प्रत्याख्याति । सा वेदाना प्रामाण्यस्य साधनाय सत्यमिथ्याप्रमाणादिक सविशद विविनक्ति ज्ञानञ्च नितान्तमेव सूक्ष्मतया गम्भीरतया च निश्चिनयति । तदाय प्रमाणविचारस्तु मतान्तरं, किं बहुना वेदान्तेनापि स्वक्रियते ।

प्रमाणविचार —अज्ञाततत्त्वार्थज्ञान प्रमेति कथ्यते । प्रमाकरण प्रमाणमि यभिधीयत । शास्त्रदीपिकाप्राह–'कारणदोषबाधकज्ञानरहितमगृहीतग्राहि ज्ञान प्रमाण' मिति । भाट्टमते सन्ति प्रमाणानि षट् , प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धय । अद्वैतवेदान्तेनापि इमानि षट् प्रमाणानि स्वीक्रियन्ते । प्रभाकरगुरुणा, परमनुपलब्धिप्रमाण नाङ्गीक्रियते ।

सत्पदार्थमेव प्रत्यक्ष विषयीकरोति । इन्द्रिय सन्निकृष्टे सति सत्पदार्थे आत्मा तस्य सत्पदार्थस्य प्रत्यक्ष ज्ञान करोति । इन्द्रिय विषययो संयोगावसरे प्रथम विषयस्य प्रतीतिमात्रमेव सञ्जायते । प्रतीतिमात्रस्य विषयस्येद निर्विशेष ज्ञान (अज्ञातनामरूपादिकविषयस्य ज्ञानम्) निर्विकल्पक ज्ञानमित्युच्यते । तच्च ज्ञान सविकल्पक ज्ञानमिति कथ्यते यत्र विषयस्य बोधस्तन्नामरूपादिना सह भवति । मीमांसा जगदिद सत्य मन्यते । तत्केवलमाभासते, न सत्यमित्येतत् सा न स्वीकुरुते तस्मात् सा प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पक सविकल्पकञ्च भेदमुभयमपि अङ्गीकरोति । निर्विकल्पक ज्ञान तत्र 'आलोचन ज्ञानमि'ति कथित भवति । सविकल्पकज्ञानेन विषयस्य यन्नामरूपादिकञ्च ज्ञात भवति न तत् सत्यमिति तन्निराकरणवाद् बौद्धदर्शन किञ्च कतिपये वेदान्तिनो न सविकल्पक ज्ञान स्वीकुर्वन्ति ।

मीमांसाया अनुमानप्रमाणमधिकृत्य त एव विचारा सन्ति ये न्यायस्य सन्ति ।

यद्यपि न्यायदर्शनमिव मीमांसापि उपमानं प्रमाणमङ्गीकरोति परं सा तद्-प्रमाणमन्यस्मिन् एवार्थं करोति । तन्मतेन उपमानजन्यं ज्ञानं तदोत्पद्यते यदा स्मर्यमाणवस्तुसदृशं किमपि वस्त्वन्तरं विलोक्यमानमवधार्यते इदं मत्स्मृतं वस्तु प्रत्यक्षवस्तुसममेव । यथा ग्रामस्थो गवयं दृष्ट्वा दृष्टपूर्वां स्मृतिमुपैति निर्धारयते च यदयं दृग्गोचरो गवयो गौरिव । तदुपमानजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षज्ञानेऽन्तर्भवितुमर्हति सदृशवस्तुनो गवादिकस्य तदानीं प्रत्यक्षज्ञानाभावात् । न च स्मृतिजन्यं ज्ञानमपि । यद्यपि तद्विषयस्य (गवादिकस्य) ज्ञानं प्राग् जातं परं वर्तमानविषयेण (गवयादिना) सादृश्यं तदानवगतमेवासीत् । नेदं ज्ञान-मनुमानजन्यमपि । एष गवयो गौरिव तस्माद् गौरपि गवय इव इत्येव-विधमनुमानं कर्तुं सर्वेऽपि पदार्थाः स्वसदृशपदार्थ इव भवन्तीति सादृश्यव्याप्ति-सूचकं वाक्यमपेक्ष्यते परं तद्विधव्याप्तिसम्बन्धस्य व्यवहार एव न अतो नेदं ज्ञानं (गौर्गवय इव भवतीति) अनुमानजन्यमपि । नेदं ज्ञानं शब्दप्रमाणादपि समुत्पद्यतेऽतः प्रमाणमिदं पृथगेव ।

उपरि यदप्युपमानप्रमाणमुद्दिश्य प्रोक्तं तत्सर्वं नवीनमीमांसकानामेव मतम् । शबरस्वामिप्रभृतीनां विचारस्त्वस्मिन् विषये भिन्नः । उपमानस्वरूपं तदीयं प्रायेण तदेव यत् प्राच्यतर्कशास्त्रिणामभिमतम् । ते भणन्ति—यथा "अहमनुभवामि स्वम्" तथैव "अन्येऽपि स्वस्वभावमनुभवन्ति" इत्येवंविधं ज्ञानं यस्माज्जन्यं भवति तदेव 'उपमान' मिति कथ्यते ।

मीमांसायां वस्तुतः 'सादृश्यं' स्वतन्त्रपदार्थत्वेन मतम् । न तद् गुणगतं तत्र । तत्रोक्तमिदं यद् द्वयोर्गुणयोर्मध्ये सादृश्यं तु स्थातुं शक्नोति परं गुणो न गुणान्तरे तिष्ठति । सादृश्यं न सामान्यवत् । अतो न तत् सामान्येऽप्यन्तर्भ-वति । सादृश्यस्य ऐक्यार्थावाचकत्वात् ।

मीमांसायाः कार्यमस्ति वेदस्य प्रामाण्य-स्थापनम् । तस्मात् तत्र शब्दप्र-माणमितरा महत्त्वमश्नुते । अनाप्तजनाकथितं सार्थकं वाक्यं ज्ञानकारकं भवति । इदमेव शब्दप्रमाणमित्युच्यते । तद् भवति पौरुषेयापौरुषेयभेदेन द्विविधम् । आप्तजनोक्तं वाक्यं पौरुषेयं वेदोक्तञ्च वाक्यमपौरुषेयमिति कथ्यते । अपौरुषेयं वेदवाक्यमपि द्विविधम्—सिद्धार्थं विधायकञ्च । सिद्धार्थ वाक्येन कस्यापि विषयस्य सत्ता ज्ञायते । विधायकवाक्येन कस्याश्चन क्रियायाः कृते विधिराज्ञा वा सूच्यते । यज्ञादिकर्मसम्पादनार्थं कर्तव्यस्य निर्देशकं विधा

यत्र वैदिक वाक्य मीमांसाया विचारेण अपौरुषेय स्यात प्रामाण्यञ्च वर्तते। तस्या अत्राभिधानमिदं यद् वेदानां विधिवाक्यवत्त्वादेव, तेषां नितरा विशिष्ट महत्त्वम्। अत्र तु सा एतावदभिधाय न तुष्यति सा कथयतीदमपि यत् क्रियाहेतोरेव वेदवाक्यस्योपादेयतास्ति। चेत् सिद्धार्थक वाक्य कस्यचन विधायकस्य वाक्यस्य न माहात्म्यकृत् तदा न तस्य किमपि महत्त्वम्। आत्मामर त्वादिविषयकाणि यान्यपि सिद्धार्थकानि वाक्यानि सन्ति तानि सर्वाण्यपि अवश्यमेव यागादिकर्म विधायकानि वाक्यानि परिष्वजन्ते। तानि परोक्षभावेन विहितेषु कर्मसु जनाना प्रवर्तने किञ्च निषिद्धेषु कर्मसु तेषा निवर्तने सहायकानि सिद्ध्यन्ति। मीमांसाया एषा प्रवृत्ति आधुनिक व्यवहारवाद स्मारयति। व्यवहारवादस्य मान्यतेय यत् सर्वविधस्यापि लौकिकस्य वैज्ञानिकस्य दार्शनिकस्य वा ज्ञानस्य मूल्य कार्यसम्पादनसहायकत्वमेव नान्यत् किमपि। मीमांसाया मतेन च वैदिकस्य ज्ञानस्य मूल्य क्रियानिधिरेव। तस्माद् यदि मीमांसाशास्त्रीयो व्यवहारवाद इति नाम्नोच्चारिता स्यात् तदोचितमेव।

मीमांसा नेश्वरे विश्वसिति तद्दृष्ट्या नेश्वरो जगत कर्ता न च तस्य महत्ता। जगत् नित्यम्। वदाश्च न सन्ति ईश्वरकर्तृका। वेदानामपौरुषेयत्वमधिकृत्य तदभिधानमिदम्—वर्णो नित्य। श्रूयमाणो ध्वनि केवल तदभिव्यक्ति। श्रुतो वा उच्चरितो ध्वनिर्यदि याथार्थ्येन शब्द स्यात् तदेकस्यैव शब्दस्य दशकृत्वमुच्चारितत्वात् स एक एव शब्दो दशशब्दानुभूतिजनक इत्येतदङ्गीकरणीय भवेत्। परमनुभूतिस्तु नैवविधा। अनुभूतिस्तु एकस्यैव शब्दस्य भवति तेन शब्दन। काम स्यात् तदुच्चारणमनेकवारम्। तेन सिद्ध यदुच्चारण न शब्द जनयति। तत्तु तद्रूपमेवाविभावयति। उच्चारणानवलम्बितत्वादत शब्दो नित्य। अथ च ममैव शब्दस्य स्वाभाविक सम्बन्ध। शब्दार्थयोर्मध्ये समवायसम्बन्ध किंवा तत्रान्वयव्यतिरेकित्व विद्यते। यत्र शब्दस्तत्रार्थो यत्रार्थस्तत्र शब्द। मीमांसा सूत्रे प्रोक्तम्—"औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध"।

वेदस्य नित्यशब्दसमूहात्मकत्वात् तस्य नित्यत्व सिद्धयति। नित्यत्वाच्च तस्य, तस्यापौरुषेयत्वमपि सिद्ध भवति। न च ऋषयोऽपि वेद-कर्तारस्ते तु वैदिकमन्त्राणां द्रष्टारो व्याख्यातारो भिन्न भिन्नवैदिकसम्प्रदायप्रवर्तयितारश्च सन्ति। अत वेदस्यापौरुषेयत्वमेव प्रमाणीभवति।

शब्द-प्रमाणजन्यं ज्ञानमनुमानान्तर्गतमित्येतत्कथनं न मीमांसा सहते। सा तु मन्यते यद् ज्ञानमात्रे स्वतः प्रामाण्यम्। यस्याः कारणसामग्र्याः ज्ञानमुत्पद्यते तस्यामेव ज्ञानस्य याथार्थ्यमपि सन्निहितमतो हि प्रमाणान्तराणीव शब्दप्रमाणमपि न केवलं ज्ञानस्य साधनमपि तु तद्ज्ञानस्य यथार्थताया अपि प्रमाणम्।

मीमांसा अर्थापत्तिप्रमाणमपि स्वीकरोति। मीमांसका अर्थापत्तेः प्रमाणत्वपक्षे बलीयसीर्युक्तीरवतारयन्तो लभ्यन्ते। ते दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिरित्येतद्भेदद्वयमर्थापत्तेः प्रतिपादयन्ति। यथा दृष्टार्थ उपपन्नतां प्रपद्यते सा दृष्टार्थापत्तिर्यथा च श्रुतार्थ उपपन्नतां प्रयाति सा श्रुतार्थापत्तिर्भवति। भावोऽयं यद् दृष्टार्थापत्त्या वस्तुन उपपत्त्यै अर्थान्तरं कल्प्यते (यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र रात्रौ भुङ्क्ते इत्यस्यार्थान्तरस्य कल्पना क्रियते) श्रुतार्थापत्त्यां वस्तुन उपपत्त्यै शब्दान्तरं कल्प्यते (यथा 'पिधेहि' इत्येतत्पदं निशम्य 'द्वारमि'ति पदं कल्प्यते) अनुपपद्यमानार्थदर्शनात् तदुपपादकीभूतार्थान्तरकल्पनम् अर्थापत्तिरित्येतदर्थापत्तेर्लक्षणं प्रदर्शयन्तो मीमांसकविद्वांसस्तस्या प्रमाणान्तरेषु अनन्तर्भावित्वं साधयन्ति बलवद् युक्तिमुपस्थानपुरस्सरम्।

मीमांसकेषु भाट्टा अनुपलब्धिं प्रमाणं स्वीकुर्वन्ति परं प्राभाकरा अभावमधिकरणरूपत्वेन मत्वा न तस्यास्तां स्वतन्त्रां मन्यन्ते। भाट्टमीमांसकानां त्रिव अद्वैतवेदान्तिना मतमिदम्—कस्यचन विषयस्य अभावो येन ज्ञानविषयीक्रियते तदनुपलब्धिप्रमाणमिति कथ्यते। अत्र घटस्याभावोऽस्तीत्येतज्ज्ञानं केन प्रकारेण भवितुं शक्यम्? न तादृशं ज्ञानं प्रत्यक्षज्ञानमिति वक्तुं सुशकम्। अभावस्तु नैवंविधः पदार्थो य इन्द्रियैः प्राप्तव्यः स्यात्। घटस्तु चक्षुरिन्द्रियसन्निकृष्टो भवितुमर्हति परं घटाभावो न। घटाभावस्य ज्ञानमनुपलब्धिहेतोर्भवति। तस्मादनुपलब्धिः स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति। तस्याः स्वतन्त्रप्रमाणत्वोपपादनार्थं तेषां कथनमस्ति यद् यथानुपलब्धिप्रमाणस्य प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्गतत्वमसम्भवं तथैवानुमानप्रमाणेऽपि न तस्यान्तर्भावो भवितुं शक्नोति 'घटस्याभावो घटादर्शनादनुमीयत' इति चेत् कथनं तर्हि तन्नोचितम्। अनुमानन्तु तदैव सम्भवममविष्यत् यदा अनुपलब्ध्यभावविषयकव्याप्तिसम्बन्धो ज्ञातोऽभविष्यत्। वस्तुस्थितिर्नैतादृशी। चेद् यस्य वस्तुनो दर्शनं न भवति तस्याभावोऽस्ति इत्येतद्विधं ज्ञानं विदितं भवतीति स्वीक्रियेत तदा तु आत्माश्रयदोष एवापतेत्।

ज्ञानमिदं शब्दोपमानयोरपि नान्तर्भूतं भवितुं शक्यम्। तस्य चानाप्तवा-क्यत्वात् अस्मादृशामस्मज्ज्ञानत्वाच्च।

मीमांसका यथा प्रमाणानि गम्भीरतया विचारितवन्तस्तान्यधिकृत्य स्वकीयं मतं प्रकाशितवन्तस्तथैव ते महत्त्वपूर्णं प्रामाण्यवादमपि अतिसूक्ष्मतया विमृशन्ति स्म। ते प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यञ्च परतः इति मन्यन्ते। स्वतः प्रामाण्यवादिनां मीमांसकानां मतेन स्वतः प्रमाणस्य लक्षणमिदम्—'ज्ञानग्राहकातिरिक्तानपेक्षत्वं स्वतस्त्वम्' इति। भावोऽयम्—ज्ञानग्राहकसामग्र्यतिरिक्ता सामग्री प्रामाण्यग्रहाय यत्र नापेक्षिता भवति तत् स्वतः प्रमाणमिति कथ्यते। अत्र (स्वतः प्रमाणे) ज्ञानस्य तद्गतप्रामाण्यस्य च ग्रहणमेकयैव सामग्र्या भवति। परतस्त्वन्तु नैकया सामग्र्या समुत्पद्यते। तत्र तु ज्ञानग्राहिका सामग्री अन्या भवति, प्रामाण्यग्राहिका चान्या। तल्लक्षणमिदम्—'ज्ञानग्राहकातिरिक्तापेक्षत्वं परतस्त्वम्'।

मीमांसकानां मते ज्ञानं प्रामाण्यञ्च इत्येतदुभयमपि एकैव सामग्री गृह्णाति। सा चैका सामग्र्यस्ति—'ज्ञाततान्यथानुपपत्तिप्रसूता अर्थापत्ति'।

नैयायिकानां मते ज्ञानग्राहिका सामग्री 'अनुव्यवसाय' इति कथ्यते। प्रामाण्यग्राहिका च सामग्री 'प्रवृत्तिसाफल्यमूलकानुमानम्'स्ति।

मीमांसकानां कथनमिदम्—

"चक्षुरिन्द्रियसन्निकृष्टीभूतं दूरस्थं जलमालोक्य 'तत्र जलमवश्य' मित्येतज्ज्ञानं यथार्थमेव मत्वा जना जलार्थं तत्र गच्छन्ति। न तस्मिन् ज्ञाने सन्देहस्य वा अयथार्थताया सद्भावो वर्तते। ज्ञानं तु यथार्थमेव भवति। न तस्य सत्यताया सन्देहस्य प्रवृत्तिरिति"। अस्मिन् सम्बन्धे प्रभाकरस्य तु स्पष्टमेवाभिधानं यज्ज्ञानमस्ति न तन्मिथ्या भवितुमर्हति। उभयमपि तद् द्वितयं परस्परविरुद्धम्। ज्ञानत्वात् तद्यथार्थमेव। न तन्मिथ्या भवितुं शक्यम्। कुमारिलभट्टोऽप्येवमेवाह।

नैयायिकानामिह कथनमेतत्—

इन्द्रियसंयोगात् जलस्य ज्ञाने जाते तदर्थं गमनकारिणां न जनानां मनसि जल-प्राप्तिविषयकः सन्देहोऽपि स्यातुमर्हति। 'सम्भवतस्तत्र जलं प्राप्तं न स्यादि-त्येतद्विध' सन्देहोऽपि तन्मनो प्रहीतुं शक्नोतीति। दूरस्थ जलमासाद्यैव ते जल-विषयकयथार्थज्ञानं कर्तुं शक्नुवन्ति। यावज्जलं न प्राप्यते न तावज्जलज्ञानस्य सत्यता सुनिश्चिततया जायते। तस्मात् प्रथमं 'जलमिद'मित्येतादृशमयथार्थं ज्ञानं भवति ततश्च 'इद जलमेव' इत्येतद्विध यथार्थज्ञानं जायते। प्रथममयथार्थं ज्ञानं

'व्यवसाय' इति द्वितीयञ्च यथार्थज्ञानम् 'अनुव्यवसाय' इति कथ्यते। इदं हि कथयन्तस्ते वदन्ति यत् ज्ञानग्राहिका सामग्री अन्या भवति प्रामाण्यग्राहिका च सामग्री अन्या। एतत्सिद्धान्तस्वीकर्तृत्वात् नैयायिका परतःप्रामाण्यवादिन इति निगद्यन्ते।

मीमांसकानां स्वतःप्रामाण्यवादित्वे तात्पर्यम्—

मीमांसका वेदं नित्यम् अपौरुषेयं स्वतः प्रमाणञ्च मन्यन्ते। तेषां मते वेद एव मुख्यमात्रं प्रमाणम्। अत एव ते सन्ति स्वतःप्रामाण्यवादिनः। स्वतःप्रामाण्यवादेनैव वेदस्य नित्यत्वापौरुषेयत्वादिकं सिद्धं भवितुमर्हति। स्वतःप्रामाण्यवादस्यास्वीकरणेन न कदापि वेदस्य नित्यत्वादिकं स्थापयितुं शक्नोति। इदमेव कारणं यन्मीमांसका यदा प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयिण्यां चर्चायां प्रवर्तन्ते तदापि ते तत्प्रामाण्यसम्बन्धेऽपि वेदप्रामाण्यमेव पुरस्कृत्य स्वतः प्रामाण्यमुररीकुर्वन्ति। वस्तुतः शब्दप्रमाणमेव मीमांसकानामभिमततमं प्रमाणं न च प्रत्यक्षादिप्रमाणानि।

भ्रमज्ञानं मीमांसकैर्बहुधा विचारितम्। प्रभाकरमतेन समस्तान्यपि ज्ञानानि भवन्ति यथार्थानि। शुक्ति-रज्ज्वादौ रजत-सर्पादिकविषयको यो भवति भ्रमस्तत्र प्रभाकरगुरवो वदन्ति—'इदं रजतम्' इत्येवंविधे भ्रमे केवलमिदमंशो प्रत्यक्षज्ञानगोचरो जायते। चक्षुः 'इदम्' इत्येतेन बोध्यमानस्य पदार्थस्यैवास्तित्वं संसूच्य विरमति। नास्ति रजतांशः प्रत्यक्षस्य विषयः। तत्र तस्य पदार्थस्याविद्यमानत्वात्। तत्र तु अन्यत्र दृष्टस्य रजतस्य स्मरणमात्रं सञ्जायते उभयमपि सत्यरूपं स्वस्वक्षेत्रे। स्मृतिप्रमोषादुपलभ्यमानस्य 'इदं-पदार्थ'इत्येतस्य स्मर्यमाणस्य च 'रजतपदार्थस्य'न्तराले पारस्परिकभेदग्रहणाभावात् तादृशो भ्रमः समुत्पद्यते। तत्र कारणं वस्तुतो ज्ञानयोर्विषययोश्च विवेकाग्रहः। शुक्ति-रजतयोर्ज्ञानमुभयमपि स्वस्वविषये यथार्थमेव"। 'विवेकाग्रह' इत्येतत् पदं यदर्थे प्रभाकरपादाः प्रयुञ्जन्ति तदर्थमेव 'अख्याति' इति पदं प्रयुज्यते।

कुमारिलस्य मुरारिमिश्रस्य च भ्रमज्ञानमधिकृत्य तदेव मतं यन्नैयायिकानामस्ति। शुक्तिविषयकं ज्ञानं शुक्तित्वप्रकारकं भवति रजतविषयकं ज्ञानञ्च रजतत्वप्रकारकम्। शुक्तित्वं किञ्च रजतत्वं धर्मविशेषत्वेन मतम्। स धर्मविशेषः शुक्तौ रजते च समवायसम्बन्धेनोपविशति। न स ताभ्यां कथमपि पृथक् स्थातुं शक्यः। या च शुक्तौ रजतज्ञानप्रतीतिर्जायते सा अन्यथाख्यातिरस्ति अन्यस्मिन् विषयेऽन्य-

गिधज्ञानत्वात्। भट्ट मीमांसका अन्यथाख्यातिं विपरीतख्यातिरित्येतेन नाम्ना व्यवहरन्ति। अकार्यस्य कार्यतया ज्ञानं यज्जायते तत्कारणात् विपरीतख्यातिरित्येतन्नामापि सार्थकम्।

प्रत्यक्षज्ञानं यथार्थमित्येतन्मत्वा मीमांसा जगत् तद्गतान् समस्तानपि विषयान् सत्यान् मन्यते। न सा बौद्धानां शून्यवादं वा क्षणिकवादं किञ्चाद्वैतवेदान्तिनां मायावादमेवाद्रियते। सा स्वर्गं नरकम्, आत्मानं वैदिकयज्ञ-देवताश्च प्रमाणान्तराधारेण स्वीकुरुते। तेषां सर्वेषामप्यस्तित्वं तदभिमतम्। सा मन्यते यद् आत्मा परमाणवश्च सन्ति नित्या अविनाशिनश्च पदार्थाः। सृष्टिरचना कर्मनियमापेक्षिणी। संसार एभिस्त्रिभिर्निर्मितोऽस्ति—१. शरीरम् यत्र स्थित्वा जीवात्मा स्वानि कृतानि कर्माणि उपभुनक्ति। २ ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च—सुख दु:खभोग-साधनानि। ३. सांसारिकाणि वस्तूनि-भोग्यविषयाः। न मीमांसास्तीश्वरापेक्षिणी। यद्यपि केचन मीमांसका वैशेषिका इव सन्ति परमाणुवादिनः परं मीमांसकानां मतेन परमाणवो नेश्वरेण सञ्चालिता भवन्ति। कर्मणां नैसर्गिकनियमा एव तांस्तथा प्रवर्तयन्ति। तस्मादेव संसारोऽपि तादृशः सञ्जायते यादृशो हि कर्मफल-भोगाय जीवात्मनामपेक्षितोऽस्ति।

तत्त्वविचारो हि मीमांसायाः मीमांसां वस्तुवादिनामनेकवस्तुवादिनाञ्च मध्ये स्थापयति।

कारण-कार्यसम्बन्धनिमित्तेन मीमांसा शक्तिवादमङ्गीकुरुते। सा मन्यते यद्बीजे भवति अदृष्ट-शक्तिः। तत्साहाय्येनैव बीजमङ्कुरमुत्पादयितुं क्षमते। बाधितायां च सत्यां तस्यां, सा शक्तिः अङ्कुररूपं कार्यं जनयितुं न प्रवर्तयति बीजम्। सा हि शक्तिः प्रकाश-शब्दानलादौ भास्वरतार्थबोधकतादहनादिरूपाणि गृहीत्वा सन्निविशते।

न्यायशास्त्रिणो नेमामदृष्टशक्तिं मन्यन्ते। तन्मते यददृष्टशक्तेरभ्युपगमनमपेक्षितं एव न, बाधाया अभावे कारणं कार्यमुत्पादयति, सत्याञ्च तस्यां न। इह मीमांसका वदन्ति यदि कार्यं बाधायां सत्यां नोत्पादयितुं क्षमते कारणं तदा तु सिद्ध्यतीदं यत् कारणं बाधाया अभावार्थं कामप्यन्यां शक्तिमपेक्षते तदा बीजे हि वसति कापि शक्तिरदृष्टेत्येतत् कथं नाङ्गीक्रियते? अभावपदार्थे क्रियोत्पादकशक्तेः सद्भावाङ्गीकरणात्तु भाव एव शक्त्यङ्गीकरणं समीचीनतरम्।

इमामदृष्टशक्तिमवलम्ब्य मीमांसा महतीमेव समस्यां समाधत्ते। कर्मणोऽस्थिरत्वाभावेऽद्यतनं कृतं यज्ञादिकं कर्म समाप्ते सति वर्तमाने जीवने लोकान्तरे केन प्रकारेण फलं दातुं क्षमम् इत्यत्र मीमांसा ब्रूते—"एतस्मिन् लोके कृतं कर्म अदृष्टशक्तिं प्रादुर्भावयति—सा हि 'अपूर्वम्' इत्येतेन नाम्ना विश्रुतास्ति। यथासमयं सा अदृष्टशक्तिः (अपूर्वम्) फलति। अखिलान्यपि लौकिकानि वैदिकानि वा कर्माणि फलवन्ति भवन्तीत्ययमस्ति व्यापको नियमः। अपूर्वविषयकः सिद्धान्तस्तस्यैव व्यापकस्य नियमस्यांशोऽन्यतमः।

मीमांसाया आत्मविषये विचारोऽयम्—

आत्मा कर्तास्ति भोक्ता च। स व्यापको भूत्वा प्रतिशरीरं भिन्नः। ज्ञान-सुखदुःखेच्छादिगुणास्तत्र समवायसम्बन्धेन सन्तिष्ठन्ते। नास्ति स ज्ञानसुखादि-स्वरूपः। स नित्योऽविनाशी च। निधनानन्तरं स प्राक्तनजन्मनि कृतानि कर्माणि भोक्तुं परायणः सञ्जायते। नास्ति हि चैतन्यमात्मनोऽनौपाधिकगुणोऽपि तु औपाधिकगुण एव। स्वशरीरित्वे सत्युपपद्यतेऽस्य स चैतन्याख्योपाधिक-गुणः। सुषुप्तौ मोक्षे चात्मा नानेन गुणेनानुश्रियते। इन्द्रिय-विषय-संयोगरूपो-त्पादककारणाभावात्। यावन्तो जीवास्तावन्त एवात्मानः। जीवात्मानो बद्धा भवन्ति मुक्ताश्च। आत्मविषयका विचारा मीमांसायाः प्रायेण त एव ये सन्ति न्यायवैशेषिकादिदर्शनानाम्।

आत्मज्ञानमधिकृत्य मीमांसकपण्डितानां विचारेषु प्रायेण न साम्यम्। कुमारिलभट्टप्रभृतीनां मतमिदं यदात्मसम्बन्धि ज्ञानं न सर्वदैव भवति। यदा-त्मनि विचार्यते तदात्मज्ञानं सञ्जायते यदहमस्मि'एवंविधं ज्ञानम् 'आत्मवित्ति'-रिति कथ्यते। आत्मवित्तेर्विषयीभूतः पदार्थ आत्मेति प्रोच्यते।

प्रभाकरप्रभृतिपण्डिता न भाट्टानां मतमनुगच्छन्ति। ते तु भाषन्ते 'अहं वेद्मि'सम्बन्धिनी धारणैवायुक्ता। एकस्यैवात्मनस्तज्ज्ञानस्य ज्ञातृत्वं ज्ञेयत्वञ्च युगपन्न सम्भवम्। कर्तृकर्मणोर्व्यापारः पृथक् पृथग् भवति। तत्र परस्परं विरोधो भवति। एकस्यामेव क्रियायां युगपदेकमेव वस्तु कर्तृ भवत् कर्म च भवत् न स्थातुं शक्नोति। प्रतिविषयस्य भासनसमये तेनैव ज्ञातात्मा कर्तृत्वेनोद्भास्यते तस्मात् ज्ञाने सति कस्मिंश्चिदपि वयं वदामो 'घटोऽस्माभिर्दृश्यते' किं वा 'घटवि-षयकं ज्ञानमस्माभिरनुभूयते' इति अत्र ज्ञानग्रहीतुर्ज्ञातृत्वेन प्रतीयमानत्वादेव ज्ञानग्रहीतृतदितरवस्तुबोधश्च ज्ञानं भिन्नभिन्नत्वेन निर्धार्यते।

न भाट्टसम्प्रदाय प्राभाकर सम्प्रदायस्योपर्यभिहित मत स्वीकुरुत । तन्मतेन तु आत्मनो ज्ञानस्य विषयो भवितु शक्य । तत्कथनमिदम्—यत् प्रतिविषय ज्ञानेन सह आत्मनो ज्ञानमुद्भाति यत तदा 'घटमिममह जानामीत्यव' भासोऽपि सदैव समस्थास्यत । पर न प्रतिविषयज्ञानेन सार्धमेवविधो भाव उपतिष्ठते । तेन ज्ञायते यद् आत्मज्ञान विषय ज्ञानस्य नास्ति नित्य सहचर । तत्कदाप्युदेति कदापि च न । अतस्तद् विषयज्ञानाद् विपरीतम् । एव स्थिते कर्तृ कर्मणो विरोध समापतेदित्येतत् कथनन्तु तुच्छमेव । न तत्र वस्तुतो विरोध । आत्मान विदि इत्येतच्च वैदिक वाक्य किंवा 'अहमात्मान वेद्मि' इत्येतच्च लौकिक वाक्य न सर्वमेव व्यर्थम् । अथ च चेदात्मा न कदापि ज्ञानगोचरो भवति तदातीते काले स्वात्मनोऽस्तित्वस्य स्मरण कथ सम्भव भवितुमर्हेत ?' अतीत कालवर्तीत्वात्मा नास्य ज्ञानस्य ज्ञातास्ति । तत् तु साम्प्रतिकस्यात्मन स्मृति ज्ञानस्य विषयो भवितुमर्हति ।

ज्ञानस्य ज्ञान केन प्रकारेण भवतीत्यत्र प्राभाकरास्तु कथयन्ति यद् ज्ञान ज्ञातृ-ज्ञेययो प्रकाशक सत् स्वयमपि प्रकाशते पर भाट्टास्तु वदन्ति यद् ज्ञान न स्वाभाव्येन स्वविषयो भवितु शक्नोति । तत्तु ज्ञाततानामधारीकृत्यानुमाने परोक्ष रूपतया समवाप्त भवति । अत ज्ञानस्य ज्ञान स्वय प्रत्यक्ष सञ्जायत इति युक्त वचो न ।

मीमासाया कर्मकाण्डस्यैव प्राधान्य दृश्यते । यासा देवतानां कृते स कर्मकाण्ड स्वीकृतोऽस्ति ता देवता अपि तत्र तस्य कर्मकाण्डस्य पुरतो नतभाला इव दीप्यन्ते । ये हि वेदा ईश्वर गायन्तो न तृप्यन्ति तम् ईश्वरमपि सा वेद महिमगान-तरङ्गनिमग्नतया विसस्मार ।

मीमांसकानां मतमिद यत्कर्तव्यस्य पालन मानवस्य धर्मोऽस्ति । कर्त्तव्य पालन स्वार्थ भाव विहाय करणीयम् । कोंटनामा जर्मनीयो दार्शनिकोऽपि एवमेव मन्यते मीमांसका वदन्ति यत् सकामभावेन धर्मस्याचरण नोचिततरम् । सृष्टिस्तु स्वयमेवैवविधा यत् सा धर्माचारिण प्रति सुखानि सृजति । न त सा सुख वञ्चित विदधाति । प्रतीच्य पण्डित कोंटे यदि कर्म फलप्रदाता परमेश्वर इति निर्धारितेति तदा मीमांसका विश्वसन्ति यद्धर्मगतनियमा एव वस्तुत सन्ति कर्म फल प्रदाने कारणम् । प्राचीना मीमांसका जीवनस्य चरम लक्ष्य स्वर्ग मन्यन्ते पर नवीनास्तु बहवो मोक्षमव जीवनस्य अन्तिम लक्ष्य स्वीकुर्वन्ति ।

"प्रपञ्चसम्बन्धविलयो मोक्ष इति मोक्षमधिकृत्य मीमांसा प्राह। अग्रे च सा ब्रूते—"त्रेधा हि प्रपञ्चः पुरुषं बध्नाति—भोगायतनं शरीरं, भोगसाधनानी न्द्रियाणि, भोग्याः शब्दादयो विषयाः। भोग इति च सुखदुःखविषयोऽपरोक्षानुभव इत्युच्यते। तदस्य त्रिविधस्यापि बन्धस्य आत्यन्तिको विलयो मोक्ष इति। मुक्त आत्मा शरीरेन्द्रियमनोविरहितत्वात् चैतन्यरूपं धर्मं न निदधाति तस्मात् सा नानुभवति सुखदुःखञ्च। इदमेव कारणं यन्मोक्षावस्था नास्ति आनन्दावस्था। मोक्षावस्था सर्वविधदुःखरहितावस्थास्ति अत एव सा काम्यते मोक्षार्थिभिः। मोक्षविषये वेदान्त-मीमांसयोर्मध्ये एतावदेव वैभत्यं यद् वेदान्तदर्शनं प्रपञ्च-विलयं मोक्षं मन्यते परं मीमांसा प्रपञ्चसम्बन्धविलयं मोक्षम्। मीमांसाया मोक्ष आनन्दशून्यो यदस्ति तदा वेदान्तस्य मोक्ष आनन्दमयः।

वेदान्तस्य मतमिदं यद् स्वप्नप्रपञ्च इव संसारप्रपञ्चोऽविद्याकृतोऽस्ति। अतः ब्रह्मज्ञाने सति अविद्या विलीयते। अविद्यायां विलीनायां सत्यां जगदपि नावशिष्यते तदपि विलीयते परं मीमांसाया दृष्टिस्तु अन्यैव। सा तु मन्यते यत् संसारस्य नाशो न भवति। सा वक्ति यन्मुक्तावस्थायां संसारस्तथैव तिष्ठति यथा अविद्यादशायाम्। केवलं बन्धस्य विलयो भवति। भट्टमते प्रपञ्चसम्बन्धस्य विलयो यदि मोक्ष इत्युच्यते तदा गुरुमतानुसारेण धर्माधर्मयोर्निःशेषभावेन नाशे सति उत्पन्नस्य देहस्यात्यन्तिक उच्छेद एव मोक्ष इत्यभिधीयते।

वस्तुतो मीमांसा यज्ञादिवैदिकानुष्ठानानां तात्त्विकविवेचनोपपत्त्यर्थं यान् सिद्धान्तानाविश्चकार ते परममहत्त्वशालिनः सन्ति। शब्दविषयकश्च तदीयः सिद्धान्तो भाषाशास्त्रदृष्ट्या कामपि अद्वितीयामेव महत्तां निदधाति। कुमारिलस्याभिहितान्वयवादः प्रभाकरस्य चान्विताभिधानवादः शाब्दबोध-निरूपणाय परमोपकारी। बालमनोविज्ञानस्य तु दर्शनमिदं महान् निधिरेव। किञ्चास्य वाक्यमित्येतत्तु दर्शनमिदमेव बोधयति। वैदिकधर्म-ज्ञानाय मीमांसाध्ययनं त्वावश्यकमस्ति।

(१२)

वैशेषिकदर्शनम्

अस्ति वैशेषिकदर्शनस्य कर्ता महर्षिः कणादः। मूलनाम तु तदीयम् उलूक इत्यासीदत एव तस्य दर्शनं काणादं वा औलूक्यमित्येतेन च नाम्ना विश्रुतम्। एतस्मिन् दर्शने 'विशेष' इत्येतदाख्यः पदार्थः स्वीकृतोऽस्ति तस्माच्छास्त्रमिदं वैशेषिकमित्येतया च संज्ञया विश्वविदितम्। वैशेषिकदर्शनस्य सुप्रसिद्धं भाष्यमस्ति प्रशस्तपादकृतं पदार्थधर्मसंग्रहः। स्ववैशिष्ट्याद् वस्तुतो भाष्यमिदं वैशेषिकदर्शनसम्बन्धी स्वतन्त्रो ग्रन्थ इव शोभते। शारीरकभाष्ये कृताभ्यां द्वाभ्यां टीकाग्रन्थाभ्यां भवति ज्ञातं यत् सिंहलाधिपतौ रावणो वैशेषिकसूत्र टीकयोऽप्यमिमिनिबन्ध-कार। परं न सा टीका साम्प्रतमवाप्यते। प्रशस्तपादभाष्ये पदार्थधर्मसंग्रहेऽपि द्वावुत्तमौ टीकाग्रन्थौ राजेते—१. उदयनाचार्यस्य किरणावली, २. श्रीधराचार्यस्य च न्यायकन्दली। अर्वाक्तनं हि वैशेषिक साहित्यं न्यायमिश्रमधिगम्यते। न्यायसमन्वितवैशेषिकसाहित्ये शिवादित्यस्य सप्तपदार्थी लौगाक्षिभास्करस्य तर्ककौमुदी, वल्लभाचार्यस्य न्यायलीलावती, विश्वनाथपञ्चाननस्य भाषापरिच्छेदः सिद्धान्तमुक्तावलीटीकोपेतो नितरां महत्त्वपूर्णा ग्रन्था विभान्ति।

न्यायवैशेषिकाभिधे दर्शने स्तो हि समानतन्त्रभूते दर्शने। द्वयोरप्युद्देश्यमेकमेव। यथा वेदान्तसांख्यप्रभृतीनि दर्शनानि जीव केन प्रकारेण दुःखेभ्यो मुक्तः स्यात् कथञ्च स मोक्षमनुयादित्येतं विषयं प्राधान्येन प्रतिपादयन्ति तथैवेमेऽपि। एतत्साम्यं यद्यपि द्वेऽपीमे बिभृतः परं द्वयोरपि मध्ये मतभेदोऽपि दृश्यते। न्यायदर्शनं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दसञ्ज्ञकानि चत्वारि प्रमाणानि मन्यते परं वैशेषिकदर्शनं प्रत्यक्षानुमानाख्ये द्वे एव प्रमाणे स्वीकरोति। प्रथमन्तु वैषम्यमिदमनयोर्मध्ये। द्वितीयञ्चेदं यत् न्यायदर्शने षोडश पदार्थाः स्वीकृता सन्ति। परमत्र वैशेषिके सप्त एवैतेऽङ्गीकृता—१. द्रव्यं, २. गुणः, ३. कर्म, ४. सामान्यम्, ५. विशेषः, ६. समवायः, ७. अभाव एतेषु षड् भावपदार्थाः सन्त्यादिमाः। अन्त्यश्चाभावपदार्थोऽस्ति।

'पदार्थः'—इत्येतस्यार्थोऽस्ति तद् वस्तु यस्य बोधः केनापि पदेन जायते । अतः यावन्त्यपि वस्तूनि सन्ति वा यानि केनापि नाम्ना व्यपदिश्यन्ते तानि सर्वाणि 'पदार्थ' इत्युच्यन्ते । पदार्थो द्विविधो भावात्मकोऽभावात्मकश्च । सत्तावान् पदार्थो भावपदार्थः किन्तु असत्त्वात् अभावपदार्थ इति कथ्यते । घट-पट-मन-आत्मप्रभृतिपदार्थाः सन्ति भावात्मकाः । वैशेषिकसूत्रे केवलं "द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेषसमवायाः" इत्येतान् षड् भावपदार्थान् मन्यते । अर्वाचीने वैशेषिकदर्शने 'अभावो' नाम सप्तमः पदार्थो वर्द्धितः । अभावश्चतुर्विधः-प्रागभावः, प्रध्वंसाभावः, अत्यन्ताभावः, अन्योन्याभावः ।

द्रव्यम्—क्रियागुणवत् समवायिकारणं द्रव्यमिति कथ्यते । द्रव्यं भवति पृथिवीजलतेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनोभेदेन नवविधम् । नीलरूपस्य चलनक्रियायाश्चौपाधिकत्वात् तमो द्रव्यं नैवेत्युक्त्वा वैशेषिका मीमांसकमतं दशमं द्रव्यं तमो निरस्यन्ति । पृथिवीजलतेजोवाय्वाकाशाः पञ्च महाभूतानीति कथ्यन्ते । पृथिव्या गन्धः, जलस्य रसः, तेजसो रूपम्, वायोः स्पर्शः, आकाशस्य च गुणः शब्दोऽस्ति । इमे गुणा बाह्येन्द्रियैः पञ्चभिः प्रत्यक्षा भवन्ति । इमानि पृथिवीजलतेजोवाय्वाकाशनामानि द्रव्याणि कारणत्वेन सन्ति नित्यानि परं कार्यत्वेन भवन्त्यनित्यानि । भावोऽस्त्येतेषां पञ्चानामपि द्रव्याणां परमाणवः सन्ति नित्याः । परमाणूनां निरवयवत्वात् अनादित्वादनन्तत्वाच्च सर्वाण्यपि कार्यभूतद्रव्याणि परमाणुसंयोगेन निष्पद्यन्ते । संयोगजन्यत्वात् सावयवत्वाच्चेमानि कार्यभूतद्रव्याणि सन्त्यनित्यानि । परमाणूनामस्तित्वमनुमानेन ज्ञायते ।

आकाशस्य गुणः शब्द इत्युपरि प्रोक्तम् । आकाशो न प्रत्यक्षो भवति । शब्द एव भवति । अपरिमितत्वाद् रूपरहितत्वाच्चाकाशस्य प्रत्यक्षत्वं न जायते । शब्दज्ञानेनैव स अनुमीयते । दिक्कालात्ममनसां गुणः शब्दो न, तदभावेऽपि तेषां विद्यमानत्वात् । अत आकाश एव शब्दगुणकः निरवयवत्वान्निरपेक्षत्वात् स नित्योऽप्यस्ति ।

आकाश इव दिक्कालावपि न गोचरौ भवतः । तावपि नित्यौ सर्वव्यापिनौ च । दिशोऽपि ज्ञानमनुमानेन जायते । अत्र तत्रेत्येवंविधप्रत्ययानां कारणं सा । कालोऽपि भूतभाविप्राचीनादिप्रत्ययानां कारणम् । यद्यप्याकाशदिक्कालाः सन्त्येकात्मका अविभाज्याश्च परमुपाधिभेदान्नाना प्रतीयन्ते ।

आत्मा—आत्मास्ति नित्य-द्रव्यम्। तत्र बुद्धिसुखदु:खेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारादिगुणा वसन्ति। तच्च शरीरेन्द्रियमनोभ्यो हि पृथक् स्वतन्त्रसत्तावत्। 'सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात्', 'एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम्' इत्यादिसूत्रैरात्मन इन्द्रियत्वं, 'तस्मात्सुखविस्मयस्य हर्षो हर्षस्य च स्मृतिः; स्मृतेरनुभवो हेतुः स च जन्मान्तरे शिशोः' इत्यादिना च तस्य (आत्मन) शरीरत्वं खण्डयद् दर्शनमिदं दृष्टं भवति। आत्मा नित्यः सर्वव्यापी विभुश्चास्ति। स च परमात्मजीवात्मभेदेन द्विविधः। अस्यात्मनो मनस्त्वमपि न सङ्गच्छते। अणुरूपत्वान्मनो न भवति प्रत्यक्षम्। प्रत्यक्षार्थं महत्त्वमपेक्ष्यते। मनश्चेदात्मा स्यात् तदा सुखदु:खेच्छादिकानामपि अप्रत्यक्षत्वं भवेत्। इत्थ ह्यात्माख्यं द्रव्यं चैतन्याधिष्ठितं शरीरेन्द्रियमनोभ्यो भिन्नम्। वेदान्तदर्शनमात्मैक एव इति मन्यते परं न्यायवैशेषिकदर्शनमात्मनोऽनेकत्वं स्वीकुरुते। इच्छासुख-प्रवृत्तिज्ञानादिविभिन्नतया तस्य अनेकत्वं सिद्ध्यतीति तस्य कथनमस्ति। प्राचां नैयायिकानां मतेन आत्मानुमेयोऽस्ति। इच्छाद्वेषप्रयत्नादिकलिङ्गेन स अनुमीयते। नव्यनैयायिका आत्मानं प्रत्यक्षस्य विषयं मन्यन्ते। एतद्दर्शने मनोनामैकमन्तरिन्द्रियमभ्युपगच्छन्ति। कणादस्य तु मतमिदं यत् नात्मागमिको न चानुमेयोऽपि तु स प्रत्यक्षगम्यः—'अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकान्नागमिकम्'।

मनः—आत्मज्ञानेच्छासुखदु:खादिकं येनाभ्यन्तरेण साधनेन प्रत्यक्षं भवति तन्मन इति कथ्यते। उक्तञ्च—'सुखदु:खाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः'। प्रतिशरीरं भिन्नत्वात् अनेकं, क्रियाकारित्वान्मूर्तमणु च मतं तत्। तस्याणुत्वमधिकृत्य भाषापरिच्छेदे प्रोक्तम्—

"साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते।
अयौगपद्यात् ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते॥"

मनो विभु न। एकस्मिन् काले एकस्यैव विषयस्य ग्राह्यत्वात्।

गुणः—गुणा सन्ति द्रव्याश्रयाः। परमिमे स्वयं न गुणाश्रयाः। भावोऽयं—द्रव्यं गुणमाश्रित्य तिष्ठति परं गुणो गुणमाश्रित्य न। कणादः रूप रसगन्ध स्पर्शसङ्ख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभागपरत्वापरत्वबुद्धि-सुखदु:खेच्छाद्वेषप्रयत्नान् सप्तदशगुणान् उल्लिखति। प्रशस्तपादो गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दाख्यान् सप्तगुणानप्याभिलिखतीत्थं चतुर्विंशतिगुणाः सन्ति।

नैयायिकवैशेषिकयोर्मध्ये गुणविषयकाः केचन मतभेदाः प्राप्यन्ते पाकजो-

त्पत्ति-द्वित्वसंख्या-विभागजविभागविषये द्वयोरपि विवादो वर्तते। नैयायिकाना मनमिदं यद् अग्नौ क्षिप्ते सति घटे घटः पक्वतां याति न च परमाणवः परं वैशेषिका वदन्ति अग्निना परमाणव पक्वतां गत्वा द्व्यणुकादिक्रमेण घटमुत्पादयन्ति पुन एष हि परमाणुपाको वैशेषिकदर्शने पीलुपाक इति कथ्यते। द्वित्वविषये तयोर्विचारा इमे—द्वित्वसंख्या अपेक्षाबुद्धिजन्यास्तीति वैशेषिकाणां विचारः। द्वित्वसंख्या अपेक्षाबुद्धिज्ञाप्यास्तीति नैयायिकाना विचार। अनेकैकत्वबुद्धिरपेक्षाबुद्धिरिति कथ्यते। वैशेषिकमतेन द्वित्व स्वतन्त्र वस्तु। नैयायिकमतेन द्वित्वमेकत्वकल्पनात्यन्तर एवास्ति न च स्वतन्त्रम्। अपेक्षाबुद्धितस्तदभिव्यक्तिर्भवति। एवमेव विभागजविभागमधिकृत्यापि तदीयो मतभेदः। वैशेषिका विभाग विभागजन्यं मन्यन्ते। नात्र नैयायिकाः श्रद्दधते। एतान् एव मतभेदान् विलोक्य केनाप्युक्तम्—

द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे।
यस्य न स्खलिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुः॥

कर्म :—शारीरिकक्रिया कर्म इत्युच्यते। गुण इव कर्मापि द्रव्यमाश्रयति। परमिदं द्रव्य-गुणाभ्यां भिन्नम्। द्रव्यं गुणं कर्म च श्रयति। गुणो द्रव्यस्य निष्क्रियं रूपमस्ति कर्म तु सक्रियं रूपम्। गुणः स्वस्याधारभूतपदार्थस्य निष्क्रियो धर्मोऽस्ति स तत्रैव स्थितो भवति। कर्म तु गतिशीलो व्यापारः। तत् पदार्थं स्थानान्तरं प्रापयति अतस्तत् पदार्थं संयुनक्ति वियुनक्ति च। न तस्य स्वकीयो हि कोऽपि गुणः। उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात् तत् पञ्चविधम्। पृथिव्यप्तेजोवायुमन सु कर्मणो गतिः प्राप्यते न चाकाशदिक्कालात्मसु। आकाशादीनां सर्वव्यापित्वात्।

सामान्यम्—नित्यमेकमनेका (समवायसम्बन्धेन) नुगतं सामान्यम्। मनुष्यो जायेत म्रियेत वा आगच्छेत् गच्छेद् वा परं तदीयं मनुष्यत्वरूपसामान्यं सदैव विद्यमानमेव दृश्यते अतस्तदीया नित्यता प्रमाणप्रतिपन्नास्ति। सामान्यमेव जातिरित्युच्यते तर्कभाषायामुक्तम्—"अनुवृत्तिप्रत्ययहेतुः सामान्यम्"। यद्यपि यज्ञदत्तचन्द्रदत्तदेवदत्ताः सन्ति भिन्नभिन्नजना। परमेतेषु त्रिष्वपि मनुष्यत्वं नाम सामान्यमनुगतमस्ति तस्मात् ते सन्तोऽपि भिन्नभिन्ना मनुष्या एव सन्ति। मनुष्यत्वसम्बन्धेन ते न भिन्ना। एतेन सिद्धं यत् सामान्यनामा

पदार्थ सोऽस्ति यद्वेनोर्भिन्नभिन्नव्यक्तय एकस्यामेव जातौ समाविष्टा भूत्वा एके-नैव नामधेयेनोच्चरिता भवन्ति ।

भारतीयदर्शने सामान्यमधिकृत्य त्रीणि सन्ति प्रमुखानि मतानि—१. बौद्धाना मतम्, २ जैन-वेदान्तिना मतम्, ३. नैयायिकवैशेषिकाणा मतम्। बौद्धा व्यक्तिमेव सामान्यत्वेन मन्यन्ते। ते सन्ति क्षणभङ्गवादिन.। अत जातिमपि ते अनित्यामवगच्छन्ति। एकाकारप्रतीतिनिमित्तेन ते अपोह स्वीकुर्वन्ति। जैना वेदान्तिनश्च सत्ता न व्यक्ते पृथक् मन्यन्ते। तन्मतेन सामान्यव्यक्त्योर्मध्य तादात्म्यसम्बन्धोऽस्ति। नैयायिकवैशेषिकमतेनास्य सामान्य नित्य पदार्थ। तद् (सामान्यम्) व्यक्त्या भिन्न सदपि तत्र समवेतमस्ति। तेषा मतेन तस्य सत्ता स्वतन्त्रास्ति। व्यापकत्वदृष्ट्या सामान्य त्रिविधम्—पर सामान्यम्, अपर सामान्यम्, परापरसामान्यम्। अधिकतमसीमाया यद् व्यापक तद् पर सामान्य भवति। न्यूनतमसीमाया व्यापक यत तद् अपर सामान्य किञ्च यच्चाधिकाया न च न्यूनाया सीमायां व्यापक तद् भवति परापरमिति। पर सामान्य जातिरस्ति, अपर सामान्य घटत्वं वर्तत किञ्च द्रव्यत्व परापरसामान्यमस्ति।

विशेष.—एष 'विशेष' पदार्थो वैशेषिकदर्शनस्य मुख्यपदार्थ। कदाचित् विशेषपदार्थवादित्वादेव दर्शनमिद वैशेषिकमिति प्रथितम्। तर्कभाषाया विशेषा 'नित्यो नित्यद्रव्यवृत्ति' इत्यतत्स्वरूपेण वर्णित। भावोऽय यत् विशेषो नाम पदार्थ परमाण्वादिषु वसति स अन्तिमव्यावर्तकधर्मोऽस्ति। अन्तिमभेदकधर्मत्वात् स 'विशेष' इत्यभिधीयते। परमाणुभेदोपपादनाय विशेषस्योपपत्ति. कृतास्ति। तद्धेतो एव पार्थिव परमाणु परस्मात् परमाणोर्भिन्नोऽस्ति। पृथिव्यप्तेजोवायुपरमाणुषु किञ्च आत्मनि स वर्तते। दिक्कालयोरेकत्वादभिन्नत्वाच्च न विशेषस्तत्र अपेक्ष्यते। आत्मनो मनसश्च भेदकधर्मास्तदीया एव गुणा सन्ति तस्मात् तत्रापि न विशेष कल्प्यते। नित्यद्रव्य-पार्थक्याय एव 'विशेषो' नाम पदार्थोऽङ्गीकृतो जात।

समवाय—न्यायवैशेषिकदर्शने सम्बन्धो द्विविध—१. संयोग, २ समवायश्च। तत्र अयुतसिद्धयो समवाय इति कथ्यते। अन्ययोस्तु सम्बन्ध सयोग एव। पटे तन्तु समवायसम्बन्धेन निवसन्ति परं पटे पुस्तकं स्थितमत्र तु पुस्तकस्य स्थिति पटे सयोगसम्बन्धेनास्ति। ययोर्मध्ये एकमविनश्यदपराश्रितमेवाव-

निष्ठते तावयुतसिद्धाविति कथितौ । संयोगः सम्बन्धस्त्वनित्यो भवति यतस्तं विनापि वस्तु स्वसत्तां धारयितुं क्षमते । परं समवायसम्बन्धोऽस्ति नित्यः । स वस्तुद्वये नित्यत्वेनावतिष्ठते । स अङ्गाङ्गिनोः गुणगुणवतोः, क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्त्योः, विशेषनित्यद्रव्ययोश्च स्थितो भवति । समवायसम्बन्धस्य विशिष्टास्ति तदीया नियमना । समवायसम्बन्धाधार एव न्यायवैशेषिकदर्शने कार्यकारणविषयिणी तत्त्वकल्पना कृतास्ति ।

अभावः—अभावः सप्तमः पदार्थः । नास्त्यन्तर्भावो द्रव्यादिषट्सु भवितुं शक्नोति तस्मादेव तेभ्यः पृथक् स्वीकृतो जातः । यथा देवदत्तोऽत्रासीदित्यनेन वाक्येन देवदत्तस्यास्तित्वज्ञानं भवति तथैव देवदत्तोऽत्र नासीदित्यनेनापि निषेधात्मकेन वाक्येन देवदत्तस्यास्तित्वं सिद्ध्यति तस्यान्यत्र विद्यमानत्वात् । अत एव अभावोऽपि पदार्थेषु स्वीकृतः । वैशेषिकसूत्रे बहुत्र अभावः प्रमेयत्वेनोल्लिखितः प्रशस्तपादभाष्येऽपि अभावस्य व्याख्या प्राप्यते तेन स्पष्टम् एव सिद्ध्यतीदं यत् कणादोऽप्यभावमन्वमन्यत । वस्तुनोऽभावपदार्थस्य कल्पना वैशेषिकसिद्धान्तस्य पूर्णत्वं नितान्तमेवापेक्षितम् । वस्तुवादेऽभावं तावन्तमेव महत्त्वपूर्णमवगच्छति यावन्तं स भावं महत्त्वपूर्णं जानाति । वैशेषिकदर्शनदृष्ट्या तु दुःखात्यन्ताभावरूपमुक्तिस्वरूपविवेचनमभावपदार्थाङ्गीकृतिमन्तरेण भवितुमेव नार्हति ।

परमाणुवादः—यथा दर्शनान्तराणां मतेन जगदीश्वरस्य लीलास्थलमस्ति । न च जीवानामुत्थानार्थं मुक्त्यर्थञ्च निर्मितमस्ति । वैशेषिकदर्शनदृष्ट्यापि तथैव मतेऽस्य समार । वैशेषिकदर्शनं 'संसारस्य सर्वाणि कार्यद्रव्याणि पृथिवीजलतेजोवायुपरमाणुभिर्निर्मीयन्ते' इति मन्यते । तस्माद् दर्शनमिदं परमाणुवादीति गीयते । अत्र तस्येदमपि मतं यत् परमाणूनां संयोगो वियोगश्च कर्मफलान्यनुसरन् भवति । प्रतीच्यः परमाणुवादो भौतिकतासिद्धान्तं परिगृह्य प्रवर्तते परं भारतीयः परमाणुवाद आध्यात्मिकं सिद्धान्तमधिश्रियोपसरति । प्रतीच्या आहुः परमाणवस्तु परस्परं मिलन्ति विभज्यन्ते च न कापि नियन्त्रणकारिणी चेतनशक्तिर्या हि तान् नियच्छति । परं भारतीया वैशेषिकशास्त्रिण आचक्षते परमाणून् ईश्वरः शास्ति, स तान् व्यवस्थया निदधाति । स जीवादृष्टानुरूपं कर्मफलानि उपभोजयितुं परमाणून् क्रियासु प्रवर्तयति । तदिच्छयैव सृष्टिः प्रलयश्च जायेते ।

वैशेषिकस्य परमाणुवादो जगतस्तमेव भागं व्याख्याति यो ह्युत्पद्यते विलीयते च । न जगतो नित्याः पदार्थाः—आकाश-दिक्काल-मन-आत्मनित्यपरमाणव—

जायन्ते न च लीयन्ते सन्ति इमे नित्या पदार्था न परमाणुवाद विषया। कार्यद्रव्याणि सन्त्यनित्यानि। परमाणुद्वयसंयोगेन निर्मितं कार्यद्रव्यं 'द्व्यणुक'-नाम्नाभिधीयते। अणूनां संयोगेन कार्यद्रव्याणि जन्म गृह्णन्ति तेषां विच्छेदेन च तानि विनाशं प्रयान्ति। एषामेवानित्यानां द्रव्याणां सृष्टेर्लयस्य क्रमप्रतिपादनं परमाणुवादस्य वर्तते लक्ष्यम्।

समस्तमपि जगद् भौतिकं, तस्य च कार्यद्रव्याणि चतुर्विधपृथिवी-जल तेजो-वायुपरमाणूनां संयोगात् सञ्जातानां द्व्यणुकत्र्यणुकादीनां सन्ति विकारभूतानि किंवा कार्याणि।

जगद्विषयिण्या व्यवस्थाया उपपत्तिमुद्दिश्य वैशेषिकदर्शनस्येदं कथनमस्ति—जगति परमाणुसंयोगजन्यानि भौतिकानि कार्यद्रव्याणि विद्यन्ते शरीरेन्द्रियमनो-बुद्ध्यहङ्कारयुक्ता जीवात्मानश्च। सर्वेषामप्येतेषां वृन्दं दिक्कालाकाशावस्थित-कार्यकारणानुकूलनिबद्धमस्ति। जीवात्मानो नैजधीज्ञान-कर्मवशात् सुखानि दुःखानि च उपभुञ्जन्ति। पुण्यानां फलं सुखं दुरितानाञ्च फलं भवति दुःखम्। नातः सन्ति जीवात्मनां सुख-दुःखानि प्राकृतिकनियमनिरपेक्षाण्येवापि तु कर्मफलनियमाधीनानि च वर्तन्ते। भावोऽयं यो यद् वपति तदेव लुनाति। प्राकृतिकनियमस्यायोंऽयम्-कारणं विना कार्यं नोत्पद्यते।

सृष्टिप्रलयौ—वैशेषिकदर्शनं सृष्टिसंहारविधायकं परमेश्वरं मन्यते। स एवाखिलविश्वशास्ता। तदिच्छयैव सृष्टिः प्रलयश्च भवत। यदा स इच्छति तदैव वितनोति विश्वं येन जीवा स्वकर्मजन्यानि सुखानि दुःखानि चोपभोक्तुमवस्तुयुर्यदा चासौ कामयते तदैव स विश्वमाकुञ्चयति। जगतः सृष्टेर्लयस्य च प्रवाहो न कदाप्युच्छिन्नतामुपैति। सृष्टिर्लयमनुयाति लयश्च सृष्टिम्। पुरातनक्रम सहस्य नवक्रमावतरणमेव सृष्टिरिति निगद्यते। ईश्वरो हि जीवानां पुराकृतकर्माणि विचार्यैव नवां सृष्टिं सृजति। यदैव स सृष्टिप्रणयनं कल्पयति तदैव जीवात्मनां अदृष्टानुसारं भोग-साधनानि निर्माणोन्मुखीभवितुमुपक्रमन्ते अदृष्टश्च जीवात्मनां, तत्कर्मफलानुरूपां दिशामुपैति च तान् (जीवान्) प्रचोदयति। वायुपरमाणु-संयोगाद् वायुमहाभूतं, जलपरमाणुसंयोगाज्जलमहाभूतं, पृथिवी-परमाणुसंयोगात् पृथिवीमहाभूतं, तेजसश्च परमाणुसंयोगात् तेजोमहाभूतमुत्पत्ति सजति। वायुराकाशे, वायौ जलं, जले च पृथिवी-तेजसी सन्तिष्ठन्ते। ईश्वराभिध्यानमात्रेण विश्वस्य गर्भस्वरूपमहाण्डमुत्पद्यते। अस्ति तत्र पार्थिवतैजसपरमा-

पूतो योऽन्तर्भूतम् महान्तमनन्तज्ञानवैराग्यैश्वर्यशाली ब्रह्मा तथा महाप्रलये यदा प्राक्तनकर्मानुसारीणि सुखदुःखानि जीवा भोक्तुं प्रभवन्ति ।

जनन मरण-परिश्रान्ता जीवाः प्रलये विश्रामं लभन्ते । तेषां विश्रामनिमित्तमेव प्रलयः सम्पद्यते । संसारेऽनित्यत्वस्मात् सोऽपि लयं गच्छति । संसारे जायमानानां नदी पर्वतादीनां सर्वेषामपि नाशः सूचयति यत् कदापि कोऽपि काल एवंविधोऽपि भवेत् यदा संसारोऽप्ययम् अनित्योऽयं विलीयते ।

संसार प्रलयस्य क्रमोऽयम्—समयवशात् यदा जीवात्मान इव विधाता ब्रह्मापि स्वशरीरं हातुमुद्युङ्क्ते तदा महेश्वरः संहर्तुमना भवति । तदभिलाषो जीवान् स्वशरीरादृष्टकार्येभ्यो विरमयति । तदीयशरीरेन्द्रियाणां परमाणवो विकीर्णा भूत्वा पृथक्त्वं यान्ति । परमाणव एव केवलमवशिष्यन्ते । एवमेव पृथिव्यादिमहाभूतानां परमाणव एवावतिष्ठन्ते । महाभूतानि सर्वाणि विलीनानि जायन्ते । सकलमपि संसारस्य कार्यजातं तिरोहितत्वं गच्छति । अन्ततः पृथिवी-जल-तेजो-वायूनां परमाणवो दिक् काल आकाश आत्मा मन किञ्च जीवात्मनां धर्माधर्मजन्यभावना एव स्थितिं गृह्णन्ति नान्यत् किमपि ।

ज्ञान मीमांसा—दर्शनेऽस्मिन् विद्याऽविद्याभेदेन ज्ञानं द्विविधं मतम् । तत्र च प्रत्येकं चतुर्विधम् । अविद्यायाश्चत्वारो भेदा इमे—१ संशय, २ विपर्यय, ३. अनध्यवसाय, ४ स्वप्न । विद्यापि प्रत्यक्षानुमानस्मृत्यार्षभेदेन चतुर्विधा । प्रत्यक्षानुमानविषयकविचारास्तु वैशेषिकशास्त्रिणां त एव ये सन्ति न्यायशास्त्रिणाम् । परं वैशेषिकपण्डिताः उपमानं शब्दञ्च न प्रमाणत्वेन स्वीकुर्वन्ति ते ह्येनयोरन्तर्भावमनुमान एव कुर्वन्ति । स्मृतिः प्रसिद्धैव । ऋषीणामिन्द्रियातीतविषयकप्रतिभाजन्ययथार्थनिरूपणात्मकं ज्ञानम् आर्षमिति कथ्यते ।

कर्त्तव्य मीमांसा—निष्कामभावेन क्रियमाणानि कर्माणि चित्तं पुनन्ति । तस्माद् धर्मं हि चित्तशुद्धिविधायकनिष्कामकर्माणि प्रसुवते । न वस्तुतो निष्कामकर्मभ्यो व्यतिरिक्तो धर्मः । अत एव महर्षिः कणादः प्राह—यत्कर्मणो निःश्रेयसलाभोऽभ्युदयश्च भवति तदेव 'धर्म' इति ज्ञेयम्—"यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः" । निष्कामकर्माचरणं तत्त्वज्ञानं जनयति तत्त्वज्ञानाद् मोक्ष उपलभ्यते । एतेन सिद्धमिदं यत् परम्परया निष्कामं कर्म मोक्षं प्रति कारणं भवति । निष्कामकर्मरूपधर्मसम्पर्कं विना न तत्त्वज्ञानं सम्भवं तत्त्वज्ञानञ्च विना न मोक्ष-सम्भव इत्येव विमृश्य विश्वशुभाभिलाषी महर्षिः कणादः स्वकीयवैशेषिकसूत्रे प्रथमं सूत्रं

धर्मपरक प्रणिनाय । धर्मसाधकं कर्म सामान्यविशेषभेदेन द्विविधम् । सामान्य-धर्मे-धर्मे श्रद्धा, अहिंसा, प्राणिहितसाधनम्, सत्यवचनम्, अचौर्यम्, ब्रह्मचर्यम्, भावशुद्धि (अनुपधा), अक्रोध, स्नानम्, पवित्रद्रव्यनिषेवणम्, विशिष्टदेवता-भक्तिः, उपवासः, अप्रमादश्च गण्यन्ते । वर्णाश्रमकर्त्तव्यानि 'विशेषधर्म' इत्युच्यन्ते ।

वैशेषिकदर्शनं ज्ञान-कर्मसमुच्चयवादे न श्रद्धत्ते तदीया श्रद्धा ज्ञानवादे वर्तते । निष्कामकर्म तत्त्वज्ञानोत्पादने सहायकमेव । मोक्षस्य साधनं तु तत्त्व-ज्ञानमस्ति । पर तेन तत्त्वज्ञानेन निवृत्तिरूपधर्मप्रसूतेन द्रव्यादिषट्पदार्थविषय-काभ्यां साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यामुत्पन्नेन भाव्यम् । क्लेशबहुलात् संसाराद् य प्राणी निवृत्तिं कामयते तस्य कर्तव्य प्रमुखं यदसौ निवृत्तिरूपं धर्मं वा निष्कामकर्मानु-तिष्ठेत् । योगाभ्यास प्राणायामश्चैतदर्थमपेक्षितोऽस्ति नितान्तम् । वैशेषिक-दर्शनस्य मतमिदं यन्मुक्तौ दुःखानामात्यन्तिकनाशः सञ्जायते आत्मा च स्वकीय-गुणविशेषविहीनो भवति । भावोऽयं मुक्तिर्दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपा आत्मविशेष-गुणोच्छेदरूपा च वर्तते । प्रशस्तपादभाष्ये प्रोक्तम्—"दग्धेन्धनानलवदुपशमो मोक्ष" ।

ईश्वरः—वैशेषिकसूत्रे यद्यपि ईश्वरस्य सत्ता नितान्तस्फुटतया न प्रतिपा-दितास्ति परं तत्रत्य सूत्रद्वयमवश्यमेव तं निर्दिशति सङ्केतत्वेन । प्रशस्तपादः किञ्च तदुत्तरकालवर्तिनो वैशेषिकशास्त्रिण एकमतेन ईश्वरं स्वीकुर्वन्ति । प्रशस्त-पाद ग्रन्थस्यादावन्ते च महेश्वरं प्रमाणभूतं मन्यते । सृष्टिकाले ईश्वरस्य सिसृक्ष-यैव जडपरमाणुषु स्पन्दनं समुत्पद्यत इति सर्वत्र वैशेषिकाः स्वीकुर्वन्त प्राप्यन्ते । मोक्षार्थमनुग्रह ईश्वरीयोऽपेक्ष्यत इत्यपि ते वदन्त श्रूयन्ते । तस्मादवश्यमेव वैशेषिकपण्डिता सन्तीश्वरवादिन । अस्ति चातो वैशेषिकदर्शनमीश्वरवादि । परं तत्रेश्वर सर्वनियन्तास्ति न च सर्वस्रष्टा ।

उपसंहृतिः—वैशेषिकदर्शनाद यज्जगन्महत्त्वपूर्णं वस्तु लभते तदस्ति—पदार्थाना वर्गीकरणमथ च परमाणुवाद । एतद्दर्शनकृतं पदार्थानां वर्गीकरणं व्यावहारिकमधिकतरमस्ति । नास्ति तदधिकतरमीमांसामाध्यात्मिकम् । जैनद-र्शनस्य वर्गीकरणमतितरामाध्यात्मिकमस्ति । सांख्यदर्शनस्य च पदार्थ-वर्गीकरणं हि आध्यात्मिकदृष्ट्या नितरां समीचीनम् । वैशेषिकेण तु जडपरमाणु-जीवात्म-परमात्मादीनां सर्वेषां सन्निवेशो द्रव्ये विधीयते । दर्शनस्यास्येदमप्युल्लेखनीयं वैशिष्ट्य यदिदं परमाणुवादेश्वरवादयोर्मध्ये समन्वयतां प्रतिष्ठापयति ।

—:o:—

बौद्ध-दर्शनम्

बौद्धधर्मस्य प्रवर्तक आसीत् गौतमबुद्धः । बाल्येऽयं 'सिद्धार्थ' इत्येतेन नामधेयेन प्रथितो बभूव । कपिलवस्तुनाम नगरं स स्वजनुषा अलञ्चकार । जनस्य तस्य पञ्चविंशतिशताब्द्योऽत्यतिक्रान्ता । युवावस्थायामेव स प्रव्रा-र्जत् । प्राप्ते सति पूर्णज्ञाने स स्वबुद्धया प्रकाशितस्य प्रकारस्य प्रसारं संसारे सर्वत्र चकार । तस्य शिष्यास्तदीयान् उपदेशान् सिद्धान्तांश्च सङ्गृह्य अग्रन्थयन् । ते हि ग्रन्थास्त्रिपिटकाख्यया सन्ति प्रख्याताः । ते सन्ति त्रयः—१ विनयपिटक, २ सुत्तपिटक, ३ अभिधम्मपिटक । विनयपिटके सदाचारविषयका नियमाः, सुत्तपिटके सत्यान्तोपदेशाः, अभिधम्मपिटके च दार्शनिका विषयाः सन्ति सङ्कलिताः । इमे पालीभाषायां सन्ति निबद्धाः ।

गच्छता कालेन बुद्धमहात्मनः शिष्याणां संख्या परां वृद्धिमियाय । तेऽनेकसम्प्रदायेषु विभक्ता अभूवन् । धार्मिकमतभेदाद् बौद्धधर्मो द्वयोः प्रधानयोः शाखयोः समाश्रितः कृतः । तत्रैका शाखा हीनयानमित्येतन्नाम्ना परा च महा-यानमित्येतदभिधानमभजत् । हीनयानशाखायाः प्रचारो दक्षिणभारते आधिक्ये-नाभूत् । हीनयानशाखायामनेके ग्रन्थाः सम्प्राप्यन्ते । ते सन्ति च पालीभाषा-याम् । अद्यापि शाखेयं लङ्का-श्याम-ब्रह्मद्वीपेषु प्रचलिताऽस्ति । अस्ति चेयं बुद्धो-पदेशानुकूलतमा शाखा । महायानस्य प्रचारो विशेषेण उत्तरदेशेष्वजायत । एतद्-नुयायिनस्त्रिविष्टप-चीन-जापानेषु लभ्यन्ते । महायानशाखा स्वकीयं दार्शनिकं विवेचनं संस्कृतभाषया कृतवती । एतच्छाखासम्बन्धिसंस्कृतग्रन्थानामनुवादः त्रिविष्टपीय-चरदीय(चीनीय)-भाषासु च सञ्जातः । यो हि साम्प्रतं बौद्ध-साहित्ये विनाशा निरशानि तस्मिन् साहित्ये हि प्रावीण्यमवाप्तुमभिलषते तस्य कर्तव्यमिदं यत् स अनेकभाषाविद् भवेत् तीक्ष्णदार्शनिकबुद्धियुक्तश्च स्यात् ।

'आत्मा शरीरात् भिन्नो न वा, स अमरोऽस्ति न वा संसारो नित्योऽनित्यो वा'—इत्येतद्विषयेषु विचारेषु महात्मा बुद्धो नामाननपानयत्, दुःखानि केन प्रकारेण विनष्टानि स्युरित्यत्रैव स विचचार विचारयामास च । तत्कथनमा-

सीद् यद् यदा विषयाणा समाधानाय न पर्याप्तानि प्रमाणानि स्युस्तेषा समाधानाय न प्रयत्न कार्य । सन्दिग्धेन्द्रियज्ञानाकाङ्क्षाऽऽशङ्काधारत्वात् स बहूनि दार्शनिकानि मतानि निराचकार । स तानि युक्तिहीनानि मेने । तत्त्वविवेचनेन मानव कमपि लाभ लभते इत्यतद् विमृश्य स तानि तत्याज । तद्विचारेण तदेव विमर्शनीय यनार्हता वा मुक्ति सरलधा भवत् ।

बौद्धधर्मेऽधोलिखिता दश प्रश्ना 'अव्याकृतानि' इत्युच्यन्ते—

१ अपि कि लोकोऽय शाश्वत ? २ कि वा अशाश्वत ? ३ अपि कि सान्तोऽयम् ? ४ उत अनन्त ? ५ आत्मशरीरयोर्मध्य एक्य किम् ? ६ अथवा आत्मा शरीराद् भिन्न ? ७ अपि कि तथागता मरणानन्तर जीवन धारयन्ति ? ८ न वा धारयन्ति ? ९ अपि कि धारयन्ति धारयन्त्यपि न ? १० आहोस्वित् ते न भवन्ति अमरा न च मरणधर्माण ?

महात्मा बुद्धो मन्यते यदषा प्रश्नाना समाधान न सम्भवमस्ति, व्यावहारिकदृष्ट्या नेषा समाधानन न कोऽपि लाभश्च । स हेय हेयहेतु हान हानोपायाना विचारणमुचित मन्यमानस्तत्रैव प्रकाश पातयितुमनिश प्रायतत । दु खाना नाशो यथा स्यात् तथा प्रयत्नो विधेय । अयमेव धर्म, अयमेव धर्मविषयकमूलसिद्धान्त । एतेनैवानासक्तेरुद्भवस्तृष्णाया सहारो दु खानामवसान भवितुमर्हति, एतेनैव मानसिकी शान्ति प्राप्ता भवितु शक्नोति, ज्ञान प्रज्ञयारवाप्ति सम्भवाथ च निर्वाणमपि ।

ज्ञानस्य सागरा चतुर्षु आर्यसत्येषु सन्निहित मत्वा महात्मा बुद्धस्तान्येव जनसाधारणमुपदिदेश । तानि चत्वारि आर्यसत्यानीमानि सन्ति —

१ सासारिक जीवन दु खाकीर्णमस्ति । २ दु खानि सन्ति कारणजन्यानि । ३ दु खानां विनाश सम्भव । ४ अस्ति दु खानां विनाशनस्योपाय । एतानि हि सत्यानि दुःख दुःखसमुदाय-दु खनिरोध-दु खनिरोधमार्गाभिधया चाभिधीयन्ते ।

जन्मजरारोगमृत्युशोकक्लेशाकाङ्क्षानैराश्यानि मनस्यासक्तिजानि । अत इमानि सर्वाण्यपि दुःखान्येव । मानवस्य जीवनमेतैर्निपीड्यमान वर्तते इत्येतदन्ततो गत्वा महात्मा बुद्धो निश्चिकाय । तस्मात् तदुन्मूलयितुमेव स उपादिशत् । बुद्धस्यन प्रथममार्यसत्य सर्वाण्यपि भारतीयानि दर्शनानि स्वीकुर्वन्ति । चार्वा-

करतु न मन्यतेऽस्मयम्। सः सांसारिकं जीवनं न केवलं दुःखमयमपि तु सुखमयमपि अवगच्छति। परं महात्मा बुद्धोऽन्ये च भारतीया दार्शनिकाः पण्डिताः 'सांसारिकाणि सुखानि न यथार्थसुखानि' इति शंसन्ति। क्षणिकत्वात्तेषां ते तान्यपि दुःखकोट्यामेवान्तर्भावयन्ति।

दुःखस्य सद्भावं सर्वेऽपि दार्शनिका अङ्गीकुर्वन्ति परं तत्कारणविषये न तेषैकमत्यं दृश्यते। दुःखकारणज्ञानस्य प्रयत्नं महात्मा बुद्धः प्रतीत्यसमुत्पादं सहकृत्य चकार। न किमपि वस्तु कारणविहीनमित्येषामस्ति मान्यताप्रतीत्यसमुत्पादस्य। न कारणमन्तरेण दुःखस्योत्पत्तिः सम्भवा। जीवनमस्ति दुःखबहुलम्। जरामरणादिकानि हि जीवनस्य दुःखानि कथ्यन्ते। जरामरणादिकस्यानुभूतिः शरीरावाप्तिवशाद् भवति। तेनायातमिदं यज्जातिः (जन्मग्रहणम्) एव दुःखस्य कारणम्। जन्मनः कारणमस्ति भव। जन्मग्रहणस्य प्रवृत्तिर्भव इत्युच्यते। एतस्या प्रवृत्तेर्हेतुरस्ति सांसारिकविषयेषु राग। अत्रापि कारणमस्ति शब्द-स्पर्शादिविषयोपभोगस्य वासना। वासनां किंवा तृष्णां जनयति विषयभोगः। इन्द्रियैर्यदा सुखानुभूतिर्भवति तदैव तृष्णा जीवति परमनुभूतिरिन्द्रियाणां विषयैः सह संयोगमिच्छति अतस्तदर्थं (अनुभूतिकृते) स्पर्शोऽपेक्ष्यते। स्पर्शो न ज्ञानेन्द्रियाणि विना भवितुमर्हति। अत स्पर्शः षडायतनानि अपेक्षते। पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि मनश्च षडायतनमिति कथ्यते। गर्भस्थं शरीरं मनश्चान्तरेण षडायतनस्य स्थितिर्नास्ति। गर्भस्थं भ्रूणशरीरं मनश्च नामरूपत्वेन ज्ञातम्। चेद् गर्भावस्थायां चैतन्यं वा विज्ञानं न भवेद् तदा नामरूपयोर्वृद्धिर्न भवितुं शक्नोति। परं गर्भावस्थाया विज्ञानं तदैव सम्भाव्यं यदा प्राक्तनजन्मनः संस्काराः स्युः नाऽन्यस्माद् विज्ञानं सम्भवति। गतजन्मनोऽन्तिमावस्था मानवीयपूर्ववर्तिसकलकर्मणां प्रभावमारोपयति। कर्मभिः संस्कारा उत्पद्यन्ते; संस्कारेभ्यो विज्ञानं सम्भवति। संस्काराणां च कारणमस्ति—अविद्या। चेज्जीवनस्य नश्वरतायाः दुःखमयतायाश्च सम्यगवगमनं कृतं स्यात् तदा तादृशेषु कर्मसु प्रवृत्तिरेव न सम्भवा या यादृशानि कर्माणि जन्म प्रददति। तस्मात् सिद्धमिदं यज्जन्मनो मूलकारणम् 'अविद्या'स्ति।

उपर्युक्तेन विवरणेन स्फुटीभवति यत्—

१. दुःखस्य कारणं जातिः।
२. जातेः कारणं भवः।
३. भवस्य कारणम् उपादानम्।
४. उपादानस्य कारणं तृष्णा।
५. तृष्णायाः कारणं वेदना (अनुभूति)
६. वेदनायाः कारणं स्पर्शः।

७. स्पर्शस्य कारणं षडायतनम् ।　　१०. विज्ञानस्य कारणं संस्कार. ।
८. षडायतनस्य कारणं नाम-रूपे ।　　११. संस्कारस्य कारणम् अविद्या ।
९. नाम-रूप-कारणं विज्ञानम् ।　　१२. जन्मनो मूलकारणम् अविद्या ।

बौद्धसाहित्यस्य शृङ्खलेयं भावचक्रमित्यभिधीयते वा द्वादश निदानमिति।

द्वादशनिदानस्य व्याप्तिर्वर्तमान-भूत-भाविजीवनेषु वर्तते। वर्तमानजीवनस्य कारणमतीतं जीवनमस्ति। वर्तमानजीवनञ्च भाविजीवनस्य कारणम्। अतस्त्रयाणामपि जीवनानां शृङ्खलास्ति। द्वादशनिदानमस्यां शृङ्खलायां हि आचरणचक्रं निविशते। समग्रमपि द्वादशनिदानं भूत-भाविभवञ्जीवनेषु हि एवं विभक्तीकर्तुं शक्यम्—

१ अविद्या २ संस्कार	भूतजीवनम्
३. विज्ञानम् ४ नामरूपे ५ षडायतनम् ६. स्पर्शः ७ वेदना ८. तृष्णा ९. उपादानम् १० भव	भवज्जीवनम्
११. जाति. १२. जरामरणम्	भाविजीवनम्

द्वितीयेनार्यसत्येन विदितं भवति यद् दुःखस्य कारणमस्ति। यदि दुःखस्य कारणं ज्ञातं स्यात् तदा दुःखस्य समाप्तिरवश्यमेव भवितुं शक्नोति। अतः दुःख-नाशककारणमवश्यमेव वेदितव्यं वर्तते। तदस्ति–निर्वाणम्। दर्शनान्तरेषु 'निर्वाणम्' मोक्ष इत्युच्यते। रागद्वेषौ जित्वा आर्यसत्यानि च सततं ध्यात्वा समाधिना समवाप्ता भवति या प्रज्ञा सा सांसारिकेषु विषयेषु विरतिं जनयति। इदं हि सांसारिकविषयेषु वैराग्यमेव निर्वाणमिति स्मर्यते। निर्वाणं जीवनकालेऽपि लब्धुं शक्यमस्ति। प्राप्तनिर्वाणो महात्मा यावज्जीवति तावदसावमिदं कर्म कुर्वन् एव जीवति। परं सर्वाण्यपि तत्कर्माणि अनासक्तिपूर्वकं क्रियमाणानि भवन्ति। यानि कर्माणि रागद्वेषादिं विहाय क्रियन्ते न तानि बन्धने कारणानि भवन्ति।

महात्मनो बुद्धस्योपदेशोऽयं यत् कर्म द्विधा। प्रथमं तद् यद् रागद्वेषमोहवशात् क्रियते। द्वितीयं तत् यद् रागद्वेषमोहत्यागपूर्वकमनुष्ठीयते। प्रथमविधं कर्म जन्मन: कारणं भवति, द्वितीयविधञ्च कर्म जन्म छिनत्ति। मानवेन तथाविधं कर्म कार्यं येन निर्वाणं प्राप्येत। निर्वाणं पुनर्जन्म नाशयति दुःखानि दलयति शान्तिञ्च विश्रामयति।

दुःख-निरोधस्य मार्गश्चतुर्थमार्यसत्यमस्ति। अनेन मार्गेण निर्वाणावस्था प्राप्ता भवति। येभ्यो हि कारणेभ्यो दुःखान्युत्पद्यन्ते तेषां नाशनस्योपाय एव निर्वाणस्य मार्गोऽस्ति। महात्मा बुद्धो निर्वाणप्राप्तेर्यं मार्गं जनानां पुरस्ताद् निदर्शी तस्य सम्यगङ्गान्यष्ट। अतोऽयमष्टाङ्गमार्ग इति गद्यते। बौद्धधर्मस्य सारोऽयम्। एष मार्गः संन्यासिनां गृहस्थानां सर्वेषामपि गम्योऽस्ति। मार्गस्य चास्याष्टाङ्गानि इमानि सन्ति:—१. सम्यग्दृष्टि:, २. सम्यक्सङ्कल्प:, ३. सम्यक् वाक्, ४. सम्यक्कर्मान्त, ५. सम्यगाजीव, ६. सम्यग्व्यायाम:, ७. सम्यक्स्मृति, ८. सम्यक्समाधि।

नैतिकं बलं यया समुद्भवति निर्मलीभवति संस्कृतञ्च जायते सा सम्यग्दृष्टिरित्युच्यते। अत: सम्यग्दृष्टि: समुपार्जनीयास्ति। चत्वारि आर्यसत्यान्येव 'सम्यग्दृष्टि' इत्येतेन नाम्ना गीयन्ते। अविद्या दुःखस्य कारणमस्ति। तद्दर्शनो भवन् मानव आत्म-संसारयोर्मिथ्याधियं निवध्नाति। एषा हि सम्यग् दृष्टिस्तां धियं सृजति या वस्तुनो यथावद्रूपमवगमयति।

आर्यसत्यानां ज्ञानमात्रेण न कोऽपि लाभो भवति तावत्, यावद् तदनुरूप-जीवन-यापनस्य दृढीयान् सङ्कल्पो न कृतो भवति। निर्वाणमीप्सुभिः सांसारिकेषु विषयेषु आसक्तिस्त्यक्तव्या न कस्मिन्नपि द्वेषः कर्तव्यो न च हिंसानुसरणीया—एतद्विधस्याचरणस्याङ्गीकरणमेव बौद्धदर्शनेन सम्यक्सङ्कल्प इति परिभाष्यते।

येन मिथ्यावादिताया निन्दाया अप्रियस्य वचनस्य वाचाटतायाश्च परित्यागो भवति सम्यक्सङ्कल्पश्च गिरायां परिणम्यते सा सम्यग्वागिति प्रोच्यते।

सम्यक्सङ्कल्पस्य कर्मणि परिणमनमहिंसाऽस्तेयेन्द्रियसंयमानामनुष्ठानं च 'सम्यक्कर्मान्त' इत्युच्यते।

असद्वचनात्मककर्मपरित्यागपुरस्सरं यथोचितोपायेन जीविकोपार्जनं किंवा योग-क्षेमार्थं समुचितमार्गानुसरणं सम्यगाजीव इति व्याह्रियते।

पुरातनासद्भावानां पूर्णतया विनाशनं, असद्भावेभ्यो मनसो रक्षणं, सततं सद्विचाराणां मनसि सन्निवेशनं, निरन्तरञ्च तथा प्रयतनं येन मनस्तान् सद्विचारान् वोढुं प्रभवेत्-इत्येते प्रयत्नाश्चत्वारः एव सम्यग्व्यायाम इति नाम्ना व्यवह्रियन्ते।

संसारे यावन्तोऽपि सन्ति पदार्थास्तावन्तः सर्वेऽपि क्षणिकाः सन्ति दुःखदाश्च सन्ति—इत्येतदवधार्य ज्ञानवतां तेषु सर्वेषु या अनासक्तिर्भवति या वैराग्यधीर्भवति या च निर्विण्णता भवति सैव हि सम्यक्स्मृतिरित्युदीर्यते। अनेनापि प्रकारेण वक्तुं शक्यते यच्छरीरं शरीरत्वेन, चित्तं चित्तत्वेन, मनो मनस्त्वेन, वेदनां वेदनात्वेन विभावनं सम्यक्स्मृतिरिति बौद्धदर्शनमाह। चित्तस्य एकाग्रता सम्यक्समाधिरिति निगद्यते बुधैः। सम्यग्दृष्ट्यादिसप्तसाधनैरसच्चित्तवृत्तीनां निराकरणं यो मानवः कुरुते स सम्यक्समाधौ प्रविष्टो भवितुमर्हति। सम्यक्समाधेः सन्ति चतस्रः स्थितयः। ता उत्तीर्य मानवो निर्वाणं लभते। शुद्धचित्तत्वात् पुमान् यमानन्दं याञ्च शान्तिं विन्दते स आनन्दः सा च शान्तिरस्ति सम्यक्समाधेः प्रथमा स्थितिः।

द्वितीया स्थितिः सा अस्ति यत्र सर्वविधा अपि संशयाः उच्छिद्यन्ते, आर्यसत्येषु श्रद्धा वर्धते। अस्यां स्थित्यां प्रगाढचिन्तनात् शान्तिश्चित्तस्थिरताञ्चोदेति। साधकः शान्तिमानन्दञ्चानुभवति।

तृतीयस्थित्यां साधक आनन्दे शान्त्याञ्चोपेक्षाधियं निधातुमीहते। एतया ईहया चित्ते समताया सञ्चारो भवति विश्रान्तिश्चानुभूतिं याति। चतुर्थ्यां स्थित्यान्तु न साम्यावस्थाया न दैहिकविश्रामस्य न ध्यानगतानन्दस्य न च कस्यापि ज्ञानमेव सन्तिष्ठते। एषा स्थितिः पूर्णशान्तेः पूर्णविरागस्य पूर्णस्य च संयमस्य स्थितिर्भवति। न तस्यां सुखमवशिष्यते न च दुःखम्। अतः परन्तु निर्वाणस्यैव सलब्धिर्जायते। साधको भवति पूर्णप्रज्ञः।

अष्टाङ्गमार्गस्य त्रीणि प्रधानान्यङ्गानि सन्ति—प्रज्ञा, शीलम्, समाधिश्च। प्रज्ञाशीलयोर्मध्ये समवायसम्बन्धोऽस्ति। न प्रज्ञा शीलात् न च प्रज्ञाया शीलं दूरीकर्तुं शक्यमस्ति। यथा तन्तुषु पटः पटे च तन्तवः स्थिता भवन्ति तथैव

प्रज्ञायां शीलं शीले च प्रज्ञावतिष्ठते। चित्तस्य एकाग्रता (समाधिः) तु सर्वत्रैवापेक्ष्यते।

भगवान् बुद्ध आत्मानं किञ्च जगदधिकृत्यापि उपदेशं कुर्वाणो दृश्यते। अत्र ते दार्शनिका विचाराः समुपस्थाप्यन्ते यांस्तदीया धर्मोपदेशा अवलम्बन्ते। एवंविधा विचाराः सन्ति चत्वारः—१. प्रतीत्यसमुत्पादः, २. कर्म, ३. क्षणिकवादः, ४. आत्मनोऽनस्तित्वम्।

प्रतीत्यसमुत्पादः—

दुःखस्य मूलकारणम् अविद्यास्ति। तदीयाया विविधशक्तेः कारणानां परम्परा समुत्पद्यते। इमामेव कारणपरम्परां 'प्रतीत्यसमुत्पाद' इति कथ्यते कस्माच्चित् कारणात् यत्कार्यमुत्पद्यते तत्कार्यमेव कस्याप्यन्यस्य कार्यस्य कारणं भवति एवमेवोत्तरोत्तरमेकैकं कार्यं कार्यान्तरम्प्रति कारणत्वं गच्छति। नाकस्मात् किमपि प्रादुर्भवति।

प्रतीत्यसमुत्पादं बुद्धो 'धर्म' इत्येतेन सम्मानास्पदपदेन आजुहाव।

कर्मवादः वर्तमानजीवनं भूतजीवनस्य परिणाम इति यद् बोधयति स कर्मवाद इत्युच्यते। प्रतीत्यसमुत्पादस्यैव रूपविशेषोऽयम्।

क्षणिकवादः—सर्वाण्यपि वस्तूनि सन्त्यनित्यानि। यद्यपि नित्यं स्यात्तु च प्रतिभासते तदपि नश्वरमस्ति। सर्वेऽपि संयोगाः सन्ति वियोगान्ताः। यस्य यस्योदयो दृश्यते तस्य सर्वस्य पतनमपि स्यात्। सर्वमपि परिवर्तनशीलम्। न किमपि एतादृशं यन्न परिवर्तेत इत्येवं यो वदति सोऽस्ति क्षणिकवादः।

आत्मानस्तित्ववादः—प्रतीत्यसमुत्पादहेतोर्वा परिवर्तनवादवशाद्वा महात्मा बुद्ध आत्मनो नित्यत्वं स्वीकरोति। स आह जीवनं विभिन्नक्रमशीलाव्यवहितावस्थानां प्रवाहोऽस्ति। अस्य प्रवाहस्याभ्यन्तरे कस्या अपि अवस्थाया उत्पत्तिस्तत्प्राग्वर्तिन्या अवस्थायाः सञ्जायते। प्राक्तनावस्थायतनावस्थामद्यतनावस्था च भाविनीमवस्थां प्रसूते। ते जीवनस्य तास्ताः सर्वा अवस्थाः पूर्वापरकारणकार्यसम्बद्धा एव सन्ति। यथा कस्यचन दीपकस्य ज्योतिषा परदीपकोऽपि ज्योतिष्मान् भवति तथैव वर्तमानजीवनस्यान्त्यावस्थातो भाविजीवनस्याद्युत्पत्तिसम्भवेत्येतन्मतमुपस्थापयन् 'शैशवे यौवने वार्धक्ये चैकस्या एव व्यक्तेः स्थितिः किञ्च प्राणिनः पुनर्जन्मापि जायते' इत्येतत्सदृशं वादं परिपुष्यन् बुद्धो महात्मात्मनोऽनस्तित्वमङ्गीकरोति। नहि बौद्धदर्शनात् आत्माख्यं द्रव्यं

स्थायि वा नित्य तत्त्व सिद्ध्यति। विलियमजम्सस्यापि मतमेतादृशम्। तन्मतेनापि (आत्मा विज्ञानप्रवाहाद् भिन्न नान्यत् किमपि। प्राग्वर्तिन्या अवस्थाया विद्यमाना वस्थाजनकत्वात् आत्मनोऽङ्गीकरणत्वमपेक्षितमेव न जायते किन्तु स्मृतेरपि सम्यगुपपादनमपि कर्तुं शक्य भवतीति समुदीरयन् बुद्ध आत्मसम्बन्धिविचारान् हातुमुपदिशति)।

काय चित्त विज्ञानाना सघातो हि मनुष्य इति प्राच्यते। यावत् तेषा समष्टि सञ्चार निदधाति तावन्मनुष्योऽपि सत्तावान्। तन्नाशे तस्यापि सञ्जायतेऽन्त। अत एषान्त व्यतिरिच्य नान्यदात्मनामधेय किमपि वस्तु। मनोविज्ञानदृष्ट्या मनुष्य पञ्चस्कन्धाना सयोगोऽस्ति। पञ्चविधपरिवर्तनशील तत्त्वसघात एव पञ्चस्कन्धनाम्ना प्रयते। रूप, वेदना, सज्ञा, सस्कारो विज्ञान (चेतनता) इत्येतानि पञ्चस्कन्धा इत्युच्य ते। मानवीयशरीरस्याकारवर्णादीना मन्तर्भावो रूपे भवति, सुख दुःख विषादबोधो यतो जायते सास्ति वेदना। सज्ञया वस्तु प्रत्यक्ष भवति, गतकर्मवशात् सम्भूता प्रवृत्तय 'सस्कार' इति कथ्यन्ते। पञ्चमो विज्ञानस्य स्कन्धश्चेतनतास्ति।

भगवद् बुद्धोपदेशेषु क्वचिदैहिकतावादो दृश्यतेऽत केचन त ऐहिकतावादी, क्वचित् तत्र प्रतीतिवाद प्राप्यतेऽतस्त केचन प्रतीतिवादा, क्वचित् तत्रानुभववाद उपलभ्यतेऽतस्त कचन अनुभववादी क्वचित् तत्र सशयवादो लभ्यतेऽत कचन त सशयवादी क्वचित् तत्र रहस्यवादोऽवाप्यतेऽतस्त केचन रहस्यवादी, क्वचिच्च तत्रातीन्द्रियवाद प्रेक्ष्यतेऽत केचन तमतीन्द्रियवादीति वदन्ति।

एषा हि बहूनां वादाना दर्शनस्य फलमिद सवृत्त यद् बौद्धधर्मो बहुलशाखा-शाली सञ्जात कालान्तरेण। तत्र प्रमुखा सन्ति मताश्चतस्र शाखा। ता इमा —

१ माध्यमिकाना (शून्यवादिना) बौद्धाना शाखा
२ योगाचार (विज्ञानवादि) बौद्धाना ,,
३ वैभाषिक (बाह्यप्रत्यक्षवादि) बौद्धानां ,,
४ सौत्रान्तिक (बाह्यानुमेयवादि) बौद्धानां ,,

शून्यवाद—विज्ञानवादयोरन्तर्भावो महायानसम्प्रदाये किन्तु बाह्यप्रत्यक्षवाद-बाह्यानुमेयवादयो समावेशो हीनयानसम्प्रदाये वर्तते।

शून्यवादस्य (माध्यमिकमतस्य) प्रवर्त्तक आसीन् नागार्जुन। नागार्जुन माध्यमिककारिकाभिधे स्वकीये ग्रन्थे प्रसिद्धे शून्यवाद वितताम। तत्र स-

पाण्डित्यपूर्णं विवेचनं वादस्यास्य कुर्वाणः प्राप्यते। शून्यवादे संस्कृतभाषायां बहवो ग्रन्था लिखिता अभूवन्। परं तु खेदमिदं न ते प्राप्यन्ते।

माध्यमिकाः (शून्यवादिनः) मन्यन्ते यत् ज्ञानमान्तरिकं न च बाह्यस्य वस्तुनोऽस्तित्वमस्ति। सर्वमपि शून्यम्। इदं शून्यमनिर्वचनीयम्। एतत् सद्-असद्भ्यां विलक्षणम्। सत् असच्च उभयमपि शून्यस्य गर्भे प्रसुप्तियोगं सदवतिष्ठते। नेदमभावात्मकं परमैश्वर्यमस्ति। अचिन्त्यात्मादेव शून्यात् समस्तमपि जगदभिव्यक्तं भवति।

बौद्धदर्शने वस्तुतो निःस्वभावमनिर्वचनीयमलक्षणमिदं शून्यमेव परमतत्त्वं मन्यते। इदमेव महानिर्वाणपदमस्ति। इदमेव पदमासाद्य साधकः प्रशान्तमनसो भवति। नातः परं किमपि मन्तव्यम्।

योगाचार (विज्ञानवाद) स्य प्रवर्तका आसन् असङ्ग-वसुबन्धु-दिङ्नागाः। लङ्कावतारसूत्रमस्य वादस्य प्रमुखो ग्रन्थः। शान्तरक्षितस्य 'तत्त्वसंग्रहः' पाण्डित्य-पूर्णोऽस्ति ग्रन्थराजः। कमलशीलोऽस्मिन् ग्रन्थे वैदुष्यपूर्णामेकां टीकामपि लिलेख। विदुषां कथनमिदमपि यदस्य विज्ञानवादस्यादिप्रवर्तको मैत्रेयनाथो बभूव। श्रूयते यदसौ महायानसूत्रालङ्कार-धर्मधर्मताविभंग-मध्यान्तविभंग-योगाचार-भूमिशास्त्राभिसमयालङ्कारकारिका-महायानउत्तरतन्त्रं प्राणैषीत्। परं नोप-लब्धा भवन्तीमे।

विज्ञानवादिना मतमिदं यदान्तरिकं वस्तु वा विज्ञानमेव सत्यम्। न बाह्य-पदार्थः सत्तावान्। 'चित्तमे'व परमतत्त्वमस्ति। 'चित्तस्यै'व प्रवृत्तिर्मुक्तिश्च भवति। 'चित्त'मेवोत्पद्यते तदेव निरुध्यते। सर्वाण्यन्यानि वस्तूनि चित्तस्यैव विकल्परूपेण वर्तन्ते। चित्तमेव ज्ञातृ-ज्ञान-ज्ञेयरूपेणोपतिष्ठति। अविद्यया भिन्नमिव तद्भासते।

विज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानालयविज्ञानभेदाभ्यां प्राधान्येन द्विविधम्। वस्तुतश्चित्त-मेवालयविज्ञानमिति नाम्ना व्यवह्रियते। कायिकवाचिकमानसिकविज्ञानानां वासनारूपस्य बीजस्य तत्र सन्निहितत्वादालयविज्ञानमिति स्मृतम्। चक्षुः-श्रोत्र-घ्राण-रसना-काय-मनः-क्लिष्टमनोविज्ञानानां सप्तानां व्यवहार्यत्वात् तानि सप्तापि प्रवृत्तिविज्ञानत्वेनैव नाम्नाभिधीयन्ते। विज्ञानवादिनो योगजप्रत्यक्षं पृथक्प्रमाणत्वेन स्वीकुर्वन्ति नापि स्वीकुर्वन्ति। मन्यन्ते व्यवहारदशायां परतः

प्रामाण्यवादिनः। मन इन्द्रियमस्ति-इत्येतत्तेषां मतम्। व्यवहारहेतुनेमे ज्ञानं द्विविधं मन्यन्ते ग्रहणरूपम् अध्यवसायरूपञ्च।

वैभाषिकमतस्य निरूपणे यो हृद्यतमो ग्रन्थोऽस्ति सोऽस्ति वसुबन्धुप्रणीत. 'अभिधर्मकोश'। वसुबन्धु. प्रथम वैभाषिकमतावलम्बी आसीद् परं पश्चादसौ सौत्रान्तिकमतस्याचार्य. सञ्जात। अस्मिन् एव वैभाषिकसम्प्रदाये सघभद्रस्य 'न्यायानुसार.' 'समयप्रदीपिका' च किञ्च धर्मकीर्त्तेर्न्यायबिन्दु सुविदितग्रन्था सन्ति। इदमपि श्रूयते यत् मतस्यास्य सिद्धान्तान् प्रथमं कात्यायनीपुत्रो प्रस्तौति। स संस्कृतभाषायां 'ज्ञानप्रस्थानशास्त्र' नाम ग्रन्थञ्चकार।

वैभाषिका बाह्यप्रत्यक्षवादे रज्यन्ति। इमे चित्तस्य बाह्यवस्तुनश्च सद्भावमुररीकुर्वन्ति। आधुनिकवस्तुवादिन इव इमे वदन्ति वस्तूनां ज्ञानं प्रत्यक्षेणैव प्रमाणेन भवितुं शक्य नान्येनोपायेन। अस्मिन् मते तत्त्व-विचारो द्वाभ्यां दृष्टिभ्यां क्रियते। ते दृष्टी इमे —१. विषयगता २. विषयिगता। विषयिगतदृष्ट्या समस्तमपि जगत् स्कन्धायतन-धातुषु विभज्यते। स्कन्धा पञ्च पूर्वमुक्ता। आयतनानि च मन इन्द्रियाणि तद्विषयाश्च सन्ति। बौद्धदर्शने 'धातु' इत्येतत् पदं 'स्वतन्त्रसत्ता' इत्येतस्मिन् अर्थे प्रयुज्यते। वसुबन्धुस्तु यतो ज्ञानसन्तते. समुद्भव. स धातुरित्येतन्नाम्ना प्रोच्यत इत्याह।

विषयगतदृष्ट्या जगतो धर्माः प्रतिपाद्यन्ते। इमे च धर्मा द्वयोर्वर्गयो. विभज्यन्ते तद्वर्गगताश्च बहुषु विभक्तीकृता सन्ति।

संक्षेपतोऽस्मिन् मते बाह्यं जगदाभ्यन्तरञ्च जगदुभयमपि स्वकीयमस्तित्वं निदधाति। उभेऽपि सत्ते परस्परं निरपेक्षे। इदं मतं मन्यते यत् साधक सत्ताद्वयस्यापि स्वरूपं कात्स्र्न्येन प्रथमं विचिन्तयति ततश्च तदीयान्यधर्माणां ज्ञानमश्नुते ततश्च परमतत्त्वमार्गणे प्रवर्तते। अन्ततो गत्वा च स शून्यतावमासादयति।

सौत्रान्तिकमतस्य (बाह्यानुमेयवादस्य) आदिप्रवर्तक कुमारलात आचार्य आसीद्। नास्य मतस्य कश्चिदपि स्वतन्त्रो ग्रन्थ आसाद्यते। सर्वसिद्धान्तसंग्रहादिग्रन्थेषु वादस्यास्योल्लेख प्राप्यते।

सौत्रान्तिका अपि वैभाषिका इव चित्तं बाह्यमपि जगत् मन्यन्ते। ते वस्तु किञ्च तद् वस्तुविषयकं ज्ञानं पृथक्-पृथक् इति कथयन्ति। युक्त्युपस्थापनपूर्वकं ते बाह्यवस्तुनोऽस्तित्वं प्रतिपादयन्तो वदन्ति यद् बाह्यवस्तूनामनेकाकारत्वात्

ज्ञानस्य भिन्नभिन्नाकारत्वं सिद्ध्यति। विभिन्नाकारज्ञानैस्तत्कारणरूपविभिन्न-बाह्यानि वस्तूनि चानुमातुं शक्यन्ते।

सौत्रान्तिका ज्ञानं चतुर्विधप्रत्ययमिति मन्यन्ते। आलम्बनम्, समनन्तरम्, अधिपति, सहकारि-इत्येतानि सन्ति ज्ञानस्य चत्वारि कारणानि (प्रत्ययाः)।

एषां चतुर्विधकारणानां संयोगात् कस्यापि वस्तुनो ज्ञानं सम्भवं भवति। ज्ञानस्य आकारो ज्ञातवस्तु सदृश एव भवति। प्रत्यक्षवस्तूनां ये ह्याकारा अवलोक्यन्ते ते ज्ञानस्यैवाकाराः सन्ति। ते च मनस्येव वर्तन्ते। बाह्यवस्तुनो ज्ञानं वस्तुजनितमानसिकाकारादनुमानेनावगम्यते—इत्येतदभ्युपगमनात् सौत्रान्तिका बाह्यानुमेयवादिन इति कथ्यन्ते।

धार्मिकमतभेदाद् बौद्धधर्मो हि हीनयानमहायानाभिधयोः सम्प्रदाययो-र्विभक्तोऽभवदिति पुरा प्रोक्तम्। तत्र हीनयाने हि बौद्धधर्मस्य प्राचीनं स्वरूपं परिलक्ष्यते। सम्प्रदायोऽयं धर्मेण सर्वमपि जगत् परिचाल्यत इति मन्वानो धर्मस्य नियामकतायां श्रद्धत्ते। विश्वमिति चायं सम्प्रदायो यत्मानवः स्वप्रयत्नेन निर्वाणं लब्धुं शक्नोति। एष सम्प्रदायः स्वावलम्बनेऽभिनिविशते। स्वावलम्बनं नेश्वरनपेक्षते न च तदनुकम्पाम्। तत्र तु केवलं धर्मोऽपेक्ष्यते—इत्येतन्मतमस्य सम्प्रदायस्य। सर्वथा समुदायोऽयं बुद्धोपदेशमनुगच्छति।

महायानसम्प्रदाये बुद्धान्यमतेभ्यस्तेररितव्वनशाप्यते। एष सम्प्रदायस्तं मार्गं प्रदर्शयति येन सर्वेऽपि जना सुगमतया बुद्ध-धर्मं पालयितुं शक्नुयुः लोक-सेवास्यास्य सम्प्रदायस्य प्रधानोद्देश्यम्। हीनयानिनो हि यदि स्वमुक्त्यर्थमेव यतन्ते तदा महायानिनो न केवलं स्वमुक्त्यर्थमपि तु ते परमुक्त्यर्थमपि चेष्टन्ते।

महायानं हि त्रीन् महत्त्वमयान् विचारान् निदधाति। तेषु प्रथमोऽस्ति बोधिसत्त्वविषयकविचारो द्वितीयो बुद्धस्योपास्यरूपसम्बन्धीविचारस्तृतीय-श्चास्मत्सद्भावनिष्ठो विचार।

बोधिसत्त्वविषयकविचारेण प्रेर्यमाणो भूत्वा मानवः प्राणिनामार्तिनाशने यत्नं कुर्वाणो निर्वाण-लाभाय प्रयतते।

बुद्धस्योपास्यरूपसम्बन्धिना विचारेण ते जना उपक्रियन्ते ये न बोधिसत्त्वा-दर्शमध्यारोढुं प्रभवन्ति न च स्वावलम्बिन एव भवितुमर्हन्ति। अयं हि विचार

एतादृशानां जनानां मानसे भव्यं भावमिमं जनयति यद्दयालुर्भगवान् बुद्ध-स्तेषु दयिष्यते उद्धरिष्यति च तान्। वस्तुत शरणप्रपत्ति श्रेय एवाचरति।

आत्मसद्भावनिष्ठो विचारो मानवस्याशान्तिमाशङ्काञ्च निरस्यति अत स विचारोऽपि जगद्धितमेवानुतिष्ठति। प्राचीनं बौद्धदर्शनं नास्ति यद्यप्यात्मवादि, परं महायानं जनताया पुर आत्मानं संस्थाप्य कामपि हानिं न करोति। तदुपकरोत्येव जनसाधारणं भृशम्। आत्मवादो मानसे आश्वासन धैर्यञ्च सृजति। मानव आत्मनोऽस्तित्वमस्तीति विचार्य तन्मुक्त्यर्थमपि उपक्रमते। यद्यात्मा न तर्हि कस्य मोक्षाय स ईहेत। अतो विचारोऽयमपि कल्याणकृत्। मन्ये महायान-सम्प्रदायो जगद्धितव्रत निधाय मनसि जनुर्जग्राह भुवि।

नात्र संशयो मनागपि यद् बौद्धदर्शनं दर्शनेषु स्वीयामद्भुतामेवाभा वितनोति। तद्विचारवतां पुर किमपि नितरा प्रस्फुरज्ज्योति: प्रज्वालयति।

जैनदर्शनम्

अस्ति जैनदर्शनं प्राधान्येन आचार-विचारयोः प्रतिपादकं परिपोषकञ्च दर्शनम्। तत्र देहान्तःकरणशुद्धिप्रभृतिविषयेषु च प्राग् वैशिष्ट्येन ध्यानं प्रदत्तमभूत् ततश्च तद् आध्यात्मिकविमर्शेण च मण्डितं विधाय सर्वाङ्गपूर्णतां नीतमभवत्। इदं दर्शनमपि नेश्वरापेक्षि। आत्मनः सत्तां स्वीकरोतीदमपि। जीवान् इदम् 'अस्तिकाय' इत्येतयाभिधयाभिहितान् कुरुते। यद्यपीदमात्मानं न भूतेष्वन्तर्गतं करोति परं तं भौतिकतातो मुक्तं न मन्यते। दर्शनस्यास्य गणना नास्तिकेषु दर्शनेषु क्रियते। नास्तिकदर्शनानां विचारधारा येनाध्वना वहमाना दृश्यते तेनैवेदमपि स्वकीयां विचारधारां प्रवाहयत् प्रेक्षितं भवति। दुःखानामात्यन्तिकनिवृत्तिः परमसुखावाप्तिश्चास्यापि चरमलक्ष्यमस्ति। कठोरतपोभिः साधनाभिश्च शुद्धानि कायं वाचं मानसञ्च सम्यक् सयत्यान्तःकरणस्य शोधनं परमात्मनश्च प्रत्यक्षीकरणमिदमपि स्वकीयं प्रमुखमुद्देश्यं मन्यते। काममास्तिका जना दर्शनमिदं नास्तिकं दर्शनं मन्यन्तां परं दार्शनिकानां विचाराणामुद्भावनाद् ज्ञानस्य च समुन्मीलनायैतन्मपि तानेव मार्गानवलम्बमानं दृग्गोचरीभवति यानास्तिकदर्शनान्यवलम्बमानानि दृष्टानि जायन्ते।

जैनदर्शनं पुरातनतरं दर्शनमस्ति। एतदीयानां सिद्धान्तानां प्रवर्तक ऋषभदेव आसीत्। अजितनाथारिष्टनेमी च दर्शनस्यास्य सिद्धान्तानां प्रवर्तकावभूतामित्येतदपि जैनदर्शनस्वाध्यायपरायणानां मतम्। ऋग्वेदे हि तन्नामचर्चादर्शनाज्जैना जैनमतं नितान्तमेव प्राचीनं मन्यन्ते।

जैना स्वकीयान् चतुर्विंशतिमहापुरुषान् 'तीर्थङ्कर' इत्येतेन सम्मानेन सम्मानयन्ति। ऋषभदेव, अजितनाथ, सम्भवनाथ, अभिनन्दन, सुमतिनाथ, पद्मप्रभु, सुपार्श्वनाथ, चन्द्रप्रभ, सुविधिनाथ, शीतलनाथ, श्रेयांसनाथ, वासुपूज्य, विमलनाथ, अनन्तनाथ, धर्मनाथ, शान्तिनाथ, कुन्थुनाथ, अरनाथ, मल्लिनाथ (मल्लीदेवी), नेमिनाथः पार्श्वनाथ, वर्धमान-महावीर इत्येते चतुर्विंशतिस्तीर्थङ्कराः सन्ति।

आचार्यमहावीर उपरि निर्दिष्टायामाचार्यपरम्परायामन्तिम । अय स्वस्ति स्यान् अन्तःकरण निर्मलीकर्तुमिन्द्रियाणि निग्रहीतु कठोरतया ब्रह्मचर्यं पातु जगति च निर्लिप्ता भवन्तो वस्तुमुपदिदेश । मनस्तावदसद्विचाररहित न भवितुमर्हति यावद् वस्त्राणामपि परित्यागो न कृत स्यात्–इत्येतेनैतदीयनोपदेशेन जनस्माधूना समुदायो भागद्वये विभक्तोऽभवत् । ये वसनाना त्यागमुचित मेनिरे ते 'दिगम्बरा' किञ्च ये न ते 'श्वेताम्बरा' इति सज्ञया प्रथिता जाता ।

जैनदर्शनस्य साहित्य परममसमृद्धमस्ति तत्र ग्रन्थानां बाहुल्य प्राप्यते । अधिकतरास्ते ग्रन्था प्राकृतभाषाया सन्ति । प्रामाणिकेषु ग्रन्थेषु जैनमतस्य मौलिकाना सिद्धान्ताना सग्रहो वर्तते । ते हि सिद्धान्ता सर्वेषामपि साम्प्रदायिकाना मान्या सन्ति । आचारविषयका ग्रन्था प्रमाणविषयकेभ्यो ग्रन्थेभ्य सख्यायामधिकतरा सन्ति । जैनधर्मस्य मूलागमग्रन्थाना रचनामधिकृत्य दिगम्बर श्वेताम्बरसम्प्रदाययोर्मध्य मतभेदो दृश्यते । दिगम्बराणा कथनमस्ति यत् 'पूर्व' सज्ञका मूलागमग्रन्था विलुप्ता । एषामादिमरचनाकालोऽविदित । अन्तिम च तच्छेदन षष्ठे शतकेऽभूद् वल्भ्याम् । श्वेताम्बराणाञ्च मतमिद यत् स्थूलभद्रस्याध्यक्षतायां पाटलिपुत्रे जैनसाधुसमितिर्जैनागमग्रन्थान् सचस्कार । जैनसिद्धान्ता सन्ति गीता पञ्चचत्वारिंशद् ग्रन्थेषु । तत्र एकादश सन्ति अग ग्रन्था, द्वादश उपागग्रन्था, दश प्रकीर्णग्रन्था, षट् छेदसूत्रग्रन्था, चत्वारो मूलग्रन्था, द्वौ स्वतन्त्रग्रन्थौ सन्ति । अगग्रन्थानामतिशयमहत्त्वशालित्वात् तेषा नामानीह लिख्यन्ते १ आयारागसुत्तम् (आचाराङ्गसुत्तम्), २. सूयगडगम् (सूत्रकृताङ्ग) ३ ठाणगम् (स्थानाङ्ग), ४ समवायाङ्ग, ५ भगवतीसूत्रम् ६ नायाधम्मकहाओ (ज्ञाताधर्मकथा) ७ उवासगदसाओ (उपासकदशा), ८ अतगडदसाओ (अन्तकृद्दशा), ९ अणुत्तरोववाइयदसाओ (अनुत्तरौपपातिकदशा), १० पण्हावागरणिआइ (प्रश्नव्याकरणानि), ११ विवागसुम (विपाकश्रुतम्), १२ दिट्ठिवाय (दृष्टिवाद) दृष्टिवादो न साम्प्रतमुपलभ्यते । आगमग्रन्थाना रचना अर्धमागधीभाषाया कृतास्ति । आगमग्रन्थेषु अनेकान्तवाद-जीव-पुद्गलादिदार्शनिकसिद्धान्तानामपि विवेचन प्राप्यते ।

श्वेताम्बरसम्प्रदायस्य इमे आचार्या सन्ति कतिपये—१. निर्युक्तिकर्ता भद्रबाहु, २ तत्त्वार्थाधिगमसूत्रस्य प्रणेता उमास्वाति, ३ पञ्चास्तिकाय प्रवचन

सारादिकर्ता कुन्दकुन्दाचार्यः, ४. सन्मतितर्कसूत्रन्यायावतारादिग्रन्थानां लेखकः सिद्धसेनदिवाकरः, ५. तत्त्वार्थाधिगमसूत्र-टीकाकारः सिद्धसेनगणिः, ६. षड्दर्शनसमुच्चय-न्यायप्रवेशसूत्रादिबहुलग्रन्थरचयिता हरिभद्रसूरिः, ७ नयचक्रप्रणेता मल्लवादी, ८. वादमहार्णवकर्ता अभयदेवः, ९ लघुटीकाकर्ता रत्नप्रभसूरिः, १०. प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारनिर्माता देवसूरिः, ११. प्रमाणमीमांसादिकर्ता हेमचन्द्रः १२. स्याद्वादमञ्जरीटीकाकर्ता मल्लिषेणसूरिः, १३. षड्दर्शनसमुच्चयकर्ता मलयगिरिराजशेखरसूरिः।

दिगम्बरसम्प्रदायेऽपि ज्ञानचन्द्र-गुणरत्नसूरि-यशोविजयगणि-कुन्दकुन्दाचार्य-समन्तभद्रादिका जैनदर्शन-ग्रन्थकर्तारो बहव आचार्याः सञ्जाताः। कथ्यते यद् अकलङ्कदेवो नाम आचार्योऽष्टशती-राजवार्तिक-न्यायविनिश्चयनामकान् ग्रन्थान् व्यरचयत्; परीक्षामुखसूत्रं माणिक्यनन्दी, प्रमेयकमलमार्तण्डं प्रभाचन्द्रः, गोम्मटसारलब्धिसारादिग्रन्थान् नेमिचन्द्रसिद्धान्तचक्रवर्ती लिलेख। अन्ये चानेकग्रन्थलेखका विद्यानन्द-प्रभाचन्द्र-श्रुतसागरगणि-धर्मभूषणप्रभृतयो हि प्रसिद्धा जैनदर्शननिष्णातविद्वांसोऽजायन्त। सप्तदशशतके यशोविजयसूरिरपि ग्रन्थानां ग्रन्थानेकलेखको विद्वान् जैनसंसारमलङ्कृतवान्। जैनविद्वांसो न्यायशास्त्रस्य प्राधान्येनाध्ययनं चक्रुस्तत्र स्वविचारांश्च प्रकटीचक्रुः।

जैनमतेन जीवश्चैतन्यमयः। ज्ञानं तदीयं स्वाभाविकलक्षणम्। निसर्गेण स्वाऽनन्तज्ञानविशिष्टं परं कर्मावरणहेतोस्तदीयं शुद्धं चैतन्यस्वरूपमस्मद्दृष्ट्या ज्ञानं तिरोहितमेवावतिष्ठते। सम्यक्चारित्र-सेवनेन सः शुद्धरूपं पुनः प्राप्तुं शक्नोति कैवल्येन सर्वज्ञत्वेन च मण्डितो भवितुमर्हति।

प्रत्यक्ष-परोक्षभेदेन ज्ञानं द्विविधं मतम्। अनयोर्द्विविधयोरपि ज्ञानयोर्व्याख्या जैनदर्शनस्य स्वकीयैव। नैतादृशी व्याख्या ज्ञानमधिकृत्य दर्शनान्तरेषु प्राप्यते। जैनविपश्चितस्तज्ज्ञानं प्रत्यक्षं वदन्ति यदात्मापेक्षि। तच्च ज्ञानं परोक्षं मन्यन्ते यदिन्द्रियाणि मनश्चापेक्षते।

परोक्षज्ञानम् उमास्वातिमतेन इदं द्विविधम्–मतिज्ञानम्, श्रुतज्ञानञ्च। द्विविधमपि ज्ञानमिदमिन्द्रियमनःसाहाय्येनोत्पन्नं भवति।

प्रत्यक्षज्ञानमपि त्रिविधम्–अवधि-मनःपर्याय-केवलभेदेन। एतत् त्रिभेदगं प्रत्यक्षं केवलमात्मयोग्यताबलादुत्पद्यते।

परोक्षज्ञानस्य मतिज्ञाननामको भेद प्रथम इन्द्रिय–मन संयोगसमुद्भूत-विषयको भवति ।

मतिज्ञान सामान्यतो द्विविधमुक्तम्—१. इन्द्रियजन्यम्, २ अनिन्द्रियजन्यम् (मानसम्) ।

स्मृति–संज्ञा–चिन्ताभिनिवेशा इत्येते मतिज्ञानस्य पर्याया इति जैनाना विचार ।

श्रुतज्ञान नाम परोक्ष शब्दादुत्पद्यते । श्रुतज्ञान मतिपूर्वक भवति । मतिज्ञान विद्यमाने वस्तुनि प्रवर्तते । श्रुतज्ञान वर्तमानेऽतीते भाविनि च विषये प्रवर्तते । अत्रेदमपि वैशिष्ट्य यन्मतिज्ञाने न शब्दोल्लेखो भवति श्रुतज्ञाने तु भवति । जैनागमस्य द्वादशाङ्गविषयकज्ञानम् अङ्गप्रविष्टम् इति, शुद्धबुद्धिमदाचार्यविरचितशास्त्रज्ञानञ्च अङ्गबाह्य श्रुतज्ञानमिति प्रोच्यते ।

अवधि मन पर्याय–केवलभेदेन प्रत्यक्ष ज्ञान यत् त्रिविधमुपरि प्रोक्त तत्र दूरस्थितव्यवधानयुक्तपदार्थाना ज्ञानम् 'अवधिज्ञान' मिति निगद्यते । यदा जीवो विशिष्टमात्मिकसाधनसाहाय्येनावरणकारिकर्माणि अपचेतुं प्रवर्तते तदा स दूरस्थान् अपि पदार्थान् आत्मयोग्यतावशात् ज्ञातु प्रभवति एतदेव ज्ञान हि अवधिज्ञान भवति ।

एतदवधिज्ञान तदा भवप्रत्यय इति नाम्ना व्यवह्रियते यदा तज्जन्मानन्तर मेव प्रकटीभवति । पर यदा तत् व्रत नियमाद्यनुष्ठानमपेक्षते तदा 'गुण प्रत्यय' इति व्यपदिश्यते ।

तत् मन पर्यायनामक प्रत्यक्ष ज्ञान भवति येनेर्ष्यांद्रोहादिमन प्रवृत्तयो मिथ्यार्थन्तेऽथ च परकीयमनोविचारा बोध्यन्ते ।

केवल ज्ञान तु तत् यत्प्राप्य ज्ञानावरणकारीणि कर्माणि क्षीयन्ते आत्मा च शुद्ध सर्वज्ञ च रूपमश्नुते । सिद्धपुरुष एव एतज्ज्ञानमधिकरोति ।

आचार्यहेमचन्द्रो गुणरत्नश्च प्रत्यक्ष परोक्षयोर्विभागमन्यथैव कुरुत । इमे हि अर्वाक्कालीना जैनाचार्या वदन्ति प्रत्यक्ष साव्यवहारिक पारमार्थिकभेदेन द्विविधम् । यत्रेन्द्रियाणां मनसश्च साहाय्य नितान्तमपेक्ष्यते तत् साव्यवहारिक प्रत्यक्ष भवति । येन घावरणे सति विलीने चेतनजीवस्य स्वरूपाविर्भावो भवति तदस्ति पारमार्थिक ज्ञानम् ।

परोक्षज्ञानस्य च पञ्चविधता मता स्मृति प्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदेन ।

वासनोद्बोधाज्जायमानस्यातीतस्य यथार्थस्मरणं स्मृतिरिति ।

इदं वस्तु तदेवेत्येतदात्मकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानमिति ।

उपलम्भानुपलम्भनिमित्ताया व्याप्तेर्ज्ञानं तर्क इति ।

हेतोः साध्यस्यानुमानमनुमानमिति ।

आप्तपुरुषवचनवाक्येभ्यः समुत्पन्नं प्रामाणिकं ज्ञानमागम इति कथ्यते ।

जैनदर्शनं प्रत्यक्षानुमानागमाख्यानि त्रीणि प्रमाणान्यङ्गीकुरुते । परं तत् प्रचुरदोषसद्भावात् श्रौत-स्मार्तप्रामाण्यं न स्वीकरोति ।

प्रतिवस्तु अनन्तधर्मात्मकमिति जैनदर्शनस्य प्रधानः सिद्धान्तः कैवल्य-ज्ञानवान् एव समस्तान् वस्तुधर्मान् यथार्थतया वेत्तुं प्रभवति न च अन्यः कोऽपि जनः । वस्तुनोऽनन्तधर्मेषु केवलमेकस्यैव धर्मस्य यद् ज्ञानं 'तन्नय' इति नाम्नाभिहितो भवति जैनदर्शने वस्तुस्थितिं बोधयति यत् एकं ज्ञानं तु एतादृशं भवति यत् परापेक्षि भवति अन्यच्च ज्ञानमेवं विधं भवति यत्र परापेक्षि कदापि । परापेक्षि ज्ञानं साधारणं ज्ञानमिति वक्तुं शक्यम् । एतत् त्रिविधं ज्ञेयम्—दुर्णय-नय-प्रमाणभेदेन । वर्तमानस्य वस्तुनो वर्तमानत्वप्रतिपादनं तस्य चान्यविधतायाः प्रतिषेधनं हि दुर्णयज्ञानमिति कथ्यते । अन्यविधताया-प्रत्याख्यानमन्तरा वस्तुनः सत्तायाः प्रकथनं 'नय' इति गद्यते तस्यांशिकज्ञान-सम्बन्धित्वात् । प्रमाणं नाम ज्ञानमुभाभ्यामप्येताभ्यां भिन्नम् । विद्यमानं वस्त्वधिकृत्य 'सम्भवति इदं सत्' इत्येतदात्मकं यज्ज्ञानं तदेव प्रमाणमिति कथ्यते । इदमेव ज्ञानं ज्ञाताज्ञातसमस्तधर्माणां ग्राहित्वात् प्रमाणकोटिमायाति ।

जैनदर्शने नयसिद्धान्तः स्वीयप्रमुखत्वं निदधाति । नीयते परिच्छिद्यते एकदेशविशिष्टोऽर्थोऽनेनेति नय इत्येतस्य पदस्य व्युत्पत्तिः स्याद्वादमञ्जर्यां कृता । न्यायावतारे प्रोक्तम्—'एकदेशविशिष्टोऽर्थो नयस्य विषयो मतः' इति । नयवादोऽयं स यत्र कोऽपि विषयः सापेक्षं निरूप्यते । वस्तुनोऽनन्तधर्मात्मकत्वात् तद्गतप्रतिविषयस्य निरूपणीयत्वाच्च नया अपि सन्ति अनन्ताः । परं विवेक-दृष्ट्या सः सामान्यतो द्विविधो दर्शितः—द्रव्यार्थिको नयः, पर्यायार्थिको नयः । कस्यचन वस्तुनो धर्मद्वयं सम्भवम् ।

सद्धेतोर्वस्तुनो विविधाः परिणामा एकीभूय स्थातुमर्हन्ति स एव द्रव्यार्थिको नय इति कथ्यते । अपरविधास्तु धर्मास्ते सन्ति देश-कालहेतोर्ये कस्मिंश्चिद् वस्तुनि समुत्पद्यन्ते एते 'पर्यायार्थिकनय' इत्येतेन नाम्नोच्यन्ते । प्रथमस्तत्र

द्विविधो द्वितीयश्च चतुर्विधोऽस्ति अत सङ्कलनेन ते सन्ति सप्त—नैगमनय, सग्रहनय, व्यवहारनय, ऋजुनय, शब्दनय, समभिरूढनय, एवम्भूतनय।

एतस्मादांशिकज्ञानादेव जगति पारस्परिक कलहो दृश्यते। सर्वाणि दर्शनानि विचित्रस्यास्य विश्वस्य विवेचने सान्ति रतानि। अशविशेषस्यैव विचारणे या तेषा निष्ठा सा एव कलहस्य बीजम्। तेषु दर्शनेषु प्रतिदर्शनं स्वकीय विवेचनमेव यथार्थं मन्यतेऽन्यस्य च दार्शनिक विवेचन तदयथार्थमव गच्छति। दार्शनिकाना स पारस्परिको विरोधो हस्तिस्वरूपनिर्णयनपरान्धाना कलह इवैव। जैनदर्शनस्य तु कथनमेतद् यद् नानारूपसत्ताया अशमात्रस्य विवेचनकारित्वादेव दर्शनानि स्वस्वमहत्वं भजन्ते। न तानि सन्ति परस्पर विरुद्धानि। अस्मादेवोदारहृदयस्याजैनतत्त्वज्ञानस्य न केनापि दर्शनेन सह विरोध।

प्रतिपरामर्शस्य परिवेषणार्थं जैनदर्शन 'स्यात्' इत्येतस्य पदस्य व्यवहार नितरामुचित मन्यते। 'कथञ्चित्' इत्येतस्मिन् अर्थे सत् प्रयुज्यते। असधातो र्विधिलिङि रूप तत्। परमव्ययत्वेन तत प्रयोगोऽप्यपेक्षित। कस्मिन्नपि विषये चेत् परामर्शोऽभिप्रेतस्तदा स 'स्यादस्ति' इत्येतत्पद प्रयोगपूर्वकमेव कर्तव्य इति जैनदर्शनमाकाङ्क्षति। अत 'घटोऽस्तीति नोक्त्वा 'स्यादस्ति घट' इत्येतेन प्रकारेण तत्परामर्श कार्य। काल देशविचारेण घटस्य सत्तास्माभिरनुभूयते परं सा सत्ता नास्ति त्रैकालिकी। न तत्सत्ता सर्वत्र, सर्वविधेष्वपि कालेषु सर्वास्व प्यवस्थासु अनुभूतिविषयतां याति। अत घटादिपदार्थाना विषयेऽस्मदीय परामर्श 'स्यादस्तीतिपूर्वकमेवोचित। एव विधो हि वस्तु परामर्शव्याहार स्याद्वाद' इतिनाम्ना विश्रुत। वादोऽय महनीयप्राभृतत्वेन मतो य हि जैनदर्शन प्रामाण्यमीमांसेतिहासाय समर्पयति। स्याद्वादस्य नामान्तरम् 'अनेकान्तवाद' इत्येतदपि वर्तते।

घटादिकस्य कस्यचनापि पदार्थस्य सत्तामधिकृत्य—

१ स्यादस्ति, २ स्यान्नास्ति, ३ स्यादस्ति नास्ति च, ४ स्याद् अवक्तव्यम्, ५ स्यादस्ति च अवक्तव्यञ्च, ६ स्यान्नास्ति च अवक्तव्यञ्च, ७ स्यादस्ति च नास्ति च अवक्तव्यञ्च इत्येते सप्त विकल्पा एव भवितुमर्हन्ति जैनदर्शनमतेन। सप्तप्रकारक ज्ञानमिद तत्र 'सप्तभङ्गी नय' इत्येतया सञ्ज्ञया प्रथितम्।

तत्र भवत्यनन्तधर्मात्मकम्। कस्यचन मानवस्य स्वरूपज्ञानाय देश-काल-जाति-जन्म धर्म वर्ग-समाजादिकानामवधारणमेव न पर्याप्तं परं तदीयनिषेधात्मकानां धर्माणामपि ज्ञानमपेक्षितं भवति। निषेधात्मका धर्मा सन्त्यनन्ताः। स मानवो न भारतीयो न चीनदेशीयो न च श्वेतवर्णो न च पीतवर्ण इत्यादिका भारतीयत्वादिधर्मा निषेधात्मका धर्मा इति कथ्यन्ते। सत्तात्मका धर्माः सन्ति तत्तद्-देशकालजात्यादिविषयिका विशिष्टता। जैनदर्शने सत्तात्मका धर्माः 'स्वपर्याय' इति किञ्च निषेधात्मकधर्माः 'परपर्याय' इत्यभिधीयन्ते। तन्मतेन प्रतिवस्तु स्वपर्याय परपर्यायद्वयं समुच्चयमात्रमस्ति।

'सत्'तत्त्व समीक्षा जैनदर्शननित्थं कुरुते—

प्रतिपदार्थोऽशद्वयभाग् भवति। तत्रैकः शाश्वतोंऽशोऽपरश्चाशाश्वतोंऽशो भवति। शाश्वतांशत्वात् प्रतिपदार्थोऽस्ति नित्यः। अशाश्वतांशत्वाच्च सोऽनित्योऽस्ति। चेत्केवलं शाश्वतांशे दृष्टिः क्षिप्यते तदा तु वस्तु स्थिरं प्रतीयते यदि चाशाश्वतांशे दृक्पातः क्रियते तदा तदस्थिरम्। एकांशदृक्पातेन एकाङ्गिमात्रं हस्तगतं भवति। सर्वाङ्गीणं तु सत्त्वं तदैवोपलभ्यते यदोभयांशनिरीक्षणं क्रियते एतद् दृष्टियुगलमवलम्ब्य जैनदर्शनं पदार्थं तु उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तमवगच्छति। तन्मतेन पदार्थो नित्योऽनित्यश्च उभयविधः। पदार्थो यदि नित्यस्तदा अनित्यः कथमित्यत्र तद् आह अपरिवर्तनशीलं समानमात्रं वस्तु नित्यमिति न अपि तु यत् जात्या न च्योतते तद् वस्तु नित्यं भवति। तस्माज्जातेरच्युतत्वमेव नित्यत्वस्य लक्षणम्। परिणमनेऽपि वस्तुनि जातित्वं न हीयते तस्मात् तस्य नित्यत्वाङ्गीकारे न कापि विप्रतिपत्तिः समुत्तिष्ठति। मृत्तिका घट शराव-क्रीडनकादिरूपं गतापि न स्वजातेश्च्युता भवति। सा घटादिरूपं परिणाममाश्रयन्त्यपि मृत्तिकैव भूत्वा तत्रावतिष्ठते। न तस्या जातिस्तयापि नश्यतीति।

जैनदर्शनस्यैव परिणामिनित्यताविषयके सिद्धान्ते वेदान्तिनां 'कूटस्थनित्यत्वस्य' सौगतानाञ्च 'परिणामवादस्य' मधुरः समन्वयो याति। प्रपञ्चस्य नानात्वविषमात्मैकत्व जैनदर्शनमङ्गीकुर्वाणं प्रपञ्चस्य नानात्वमपि किञ्चैकत्वमपि-उभयमपि सत्यमिति शास्ति।

वस्तुसत्तानिमित्तेनोपादेया सततविद्यमानाश्च धर्माः 'गुण' इति कथ्यन्ते किञ्च देश-कालजन्य परिणमनशाली धर्मः पर्याय इत्युच्यते। गुणपर्यायविशिष्टं वस्तु जैन दर्शने 'द्रव्य'मिति वदन्ति। द्रव्यं द्विविधं भवति एकदेशव्यापि बहुदेशव्यापि

च। कालस्य द्रव्यमस्त्येकदेशव्यापि अन्ये च सर्वे पदार्था सन्ति बहुदेशव्यापिन। बहुदेशव्यापिन पदार्था 'अस्तिकाय' इत्येतेन नाम्ना कीर्त्यन्ते। अस्तिकायाख्या पदार्था पञ्च मता —१ जीवास्तिकाय, २ पुद्गलास्तिकाय, ३ आकाशास्तिकाय, ४ धर्मास्तिकाय, ५ अधर्मास्तिकाय।

जीवाजीवभेदेनास्तिकायद्रव्याणा प्राधान्येन द्वौ भेदौ। जीव आत्मवाचकोऽस्ति। स सामान्यतो द्विविधो बद्धो मुक्तश्च। जीवाश्च बद्धा भवन्ति बहुविधा। जगमास्तत्र त्रसा, अजगमा स्थावरा इति कथ्यन्ते। नारक मनुष्य तिर्यग्देव भेदेन पुनश्च ते जीवाश्चतुर्विधा प्रोक्ता।

अजीवा अपि पुद्गलाकाशधर्माधर्मभेदेन चतुर्विधा कथिता। चेतनं द्रव्य 'जीव' इति निगदितम्। जीवो हि निसर्गतोऽनन्तज्ञानदर्शन-सामर्थ्यवान् पर तन्नावरणकारिकर्मवशात् ते नैसर्गिका गुणा न प्रादुर्भवन्ति। शुभकार्यानुष्ठानेन आवरण निरोधते गुणाश्च तत्र प्रकटीभवन्ति। ज्ञानादिगुणानां विपुलतारतम्यत्वात् ते सन्त्यनन्ता। ते शुभाशुभकर्मकर्तार कर्मफलभोक्तारश्च सन्ति।

जैनदर्शन जीव मध्यमपरिणामविशिष्ट मन्यते। न तद् अद्वैतवेदान्त इवात्मान विभु न च वैष्णवदर्शनमिव त्वणु मन्यते। तत्तु मध्यममार्गमेवावलम्बते।

पुद्गलाकाशधर्माधर्मभेदनाजीवस्य यच्चतुर्विधत्वमुक्त तत्र पुद्गलाख्य द्रव्यं तदेव यद् दर्शनान्तराणि प्रधान प्रकृति परमाण्वादिशब्दैर्व्यवहरन्ति। इद द्रव्य तदस्ति यत् प्रचयरूपेण शरीर निष्पादयितुं शक्नोति। प्रचयविनाशे च छिन्न भिन्नता याति। पुद्गल रूपद्वय बिभर्ति अणु सघातञ्च। अविभाज्य सूक्ष्मतम रूपमणु भवति। सूक्ष्मांशाना पारस्परिक मिलन सघातमिति कथ्यते। सघातेन शरीराद्गमनप्राणादीना सृष्टिर्भवति। पौद्गलिकेषु पदार्थेषु चत्वारो गुणा प्राप्यन्ते— स्पर्श रस-गन्ध वर्णा। इमे गुणा अणौ सघाते चोभयत्र लभ्यन्ते। दार्शनिकाना मन्येषा मतेन शब्दोऽपि भूताना गुण। पर जैनानां मतेन न। तेसूक्ष्मत्व-स्थूलत्वादिवत् तमपि अवान्तरपरिणाम मन्यन्ते।

आकाश स पदार्थो यतो जीवाद्यस्तिकायद्रव्याणि लभन्तेऽवकाशम्। आकाशस्य सत्तानुमानेन स्वीक्रियते। आकाशोपि द्विविध—१ लोकाकाश, २ अलोकाकाश। यत्र जीव पुद्गलादिद्रव्याणां स्थितिर्भवति स लोकाकाश इति कथ्यते। उपर्युपरि लोक राजते य स अलोकाकाश इत्यभिधीयते।

कालोऽप्यनुमानगम्यः । जगति समस्तानामपि पदार्थानां परिणामशीलत्वं दृश्यते तस्य कारणं काल एव । वर्तना परिणाम क्रिया परत्वापरत्वानि पदार्थेष्वेतानि कालस्य 'उपकार' इति कथ्यन्ते । सर्वेषामपि पदार्थानां स्थितिः काल एव । द्रव्यसंग्रहे कालो द्विविधः कथितः—१ व्यावहारिककालः, २ पारमार्थिककालः । दण्ड-घटी पल-विपलाद्यवयवसमग्रः कालो व्यावहारिकः कालोऽस्ति किन्तु निरवयवो नित्यः कालः पारमार्थिक इति ।

जीवेन किञ्च पुद्गलेन च यतः साहाय्यं लभ्यते स द्रव्यविशेषो 'धर्म' इत्युच्यते । जलगामिनीं मत्स्यीं प्रति यथा जलं सहकारि कारणमस्ति तथैव जीव पुद्गलद्रव्यकृते धर्मोऽपि सहकारिकारणम् । एष धर्मः स्वयं जीवं प्रति गतिप्रेरणां न प्रददाति परं गतौ सहायकृद् भवति । जलं मत्स्यीं चलनार्थं न प्रेरयति परं गतौ साहाय्यप्रदं भवति ।

स्थितिशील जीवस्य पुद्गलस्य च स्थितिं प्रति सहकारिकारणभूतद्रव्यविशेषो योऽस्ति स 'अधर्म' इति कथ्यते । वृक्षच्छायेव अधर्मास्तिकायोऽपि जीवं स्थिरं कल्प्यते । यद्यपि पथिकम्प्रति स्थिरत्वं प्रेरणां दातुं न छाया समर्था परं माना-न्यतः सा स्थितिं प्रति कारणं भवति एवमेव हि अधर्मोऽपि जीवं किञ्च पुद्गलं प्रति स्थितिप्रयोजनेन प्रेरणाकार्ये सहायताकृद् भवति ।

जैनदर्शनं त्रीणि मोक्षसाधनानि प्रतिपादयति—१ सम्यग्दर्शनम्, २ सम्यग्ज्ञानम्, ३. सम्यक्चारित्रम् । दर्शनमित्येतत् पदं श्रद्धावाचकम् । तीर्थङ्करप्रतिपादितेषु शास्त्रेषु अगाधानवच्छिन्ना श्रद्धापेक्ष्यते । श्रद्धा साध्यप्राप्तौ साधकं सुगमं करोति । अतः सापेक्ष्यते । साध्यलाभाय शास्त्रवर्णितसिद्धान्ततत्त्वानाञ्च गम्भीरानुभूतेरपेक्षास्ति अतः सम्यग् ज्ञानमपि सम्यग्दर्शनमिवोपादेयम् । सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानस्य च चरितार्थता सम्यक् चारित्रेणैव सम्भवा भवति तस्मात् तदपि ग्राह्यम् । एतानि त्रीणि साधनानि जैनदर्शने 'रत्नत्रय' मित्येतेन नाम्ना प्रथितानि सन्ति ।

जीवो यद्यपि निसर्गतो मुक्तः परं वासनाजन्यकर्माणि तदीयशुद्धस्वरूपमावृत्य तिष्ठन्ति । जैनदर्शनस्य कर्मसिद्धान्तो नैजः । न स दर्शनान्तरप्रतिपादितसिद्धान्त इव । कर्माणि भवन्ति पौद्गलिकानि । पृथिवीजलादिकमिव कर्माणि भौतिकम् । तद् जीवं दुःखमये प्रपञ्चे निपातयति । जैनशास्त्रम् अष्टविधं कर्म वर्णयति । तेषामष्टानां कर्मणां प्रभावो भिन्नभिन्नस्तत्र निगदितः । अष्टकर्माणी-

मानि-मोहनीय-वेदनीय-नामायुष्य-गोत्रान्तरायज्ञानावरणीयदर्शनावरणीयानि । फलानुसारीणि कर्मनामानि सन्ति । मोह जनयति यत् तन्मोहनीय कर्म, यत् सुख दु:खञ्चानुभावयति तद्वेदनीय कर्म, विश्रामनाशक कर्म दर्शनावरणीय, ज्ञान नाशक कर्म ज्ञानावरणीयम्, आयुर्निर्णायक कर्म आयु कर्म जन्म कस्मिन् जन्मनि भवेदित्येतद् यत् प्रत्याययति तद् गोत्रकर्म, नामविधायक नाम आयुर्विधायक-ञ्चायुष्य कर्मेति कथ्यते ।

जीवने कर्मणा सयोगो वियोगश्च भवितुमर्हतीत्यतद्दर्शनाय जैनदर्शन सप्तपदार्थान् वर्णयति । ते सन्तीमे आस्रव-बन्ध-सवर निर्जरा मोक्षजीवाजीवा ।

तत्त्वार्थसूत्रे शरीर वचन मनसा क्रिया योग इत्युक्ता । अय योग एव आश्रय इत्युक्त । भावास्रव द्रव्यास्रवभेदेन सोऽपि द्विविध । कर्मोत्पादकरागादिभावो भावास्रव किञ्च पुद्गल कर्मोदयो द्रव्यास्रव इत्यभिधीयते ।

जीवो येन व्याप्यते तत् बन्धकर्मेत्युक्तम् । मिथ्यात्व अविरति प्रमाद कषाय योगवशाज्जीवो बद्धो भवति । सवर कर्म जीव मोक्षोन्मुख करोति । तत् कर्माणि निरुणद्धि । सवरकर्मापि द्विविधम्-भावसवर द्रव्यसवरञ्च । येन कर्ममार्गो विरुध्यते तदस्ति भावसवरकर्म । नवीनपुद्गलकर्मसम्बन्धोच्छदि च द्रव्य सवरकर्मेति कथ्यते । येन सम्पादितानि कर्माणि निर्वीर्याणि क्रियन्ते तन्निर्जराख्य कर्म भवति । कर्मणां क्षयो हि मोक्ष इति निगद्यते । मोक्षेण जीवो नैसर्गिक शुद्ध स्वकीय रूपमवाप्नोति । जीवाजीवपदार्थौ तु वर्णितावेव ।

सिद्धावस्था लब्धु मुमुक्षुणा स्वकीय आध्यात्मिको विकास कर्तव्य । एष विकास शनै शनै सम्पद्यते । एतद्धेतोर्जैनदर्शनेन चतुर्दशगुणस्थानानि निरूपितानि । यथा सोपानेनोपरि गम्यते जीवन तथैव गुणस्थानान्यवलम्ब्य जीव उत्ततम मोक्षपदमश्नुते । गुणस्थानानि सन्तीमानि—१ मिथ्यात्वम् (विवेकहीनताया दशा), २ ग्रन्थिभेद (सदसद्विवेकोदय), ३ मिश्र (निश्चयानिश्चययोर्युक्तता) ४ अविततसम्यग्दृष्टि (संशये सति नष्टे सम्यक्श्रद्धावस्था), ५ देशविरति (पापानामाशिकत्याग), ६ प्रमत्त, ७ अप्रमत्त, ८ अपूर्वकरणम्, ९ अनिवृत्तिकरणम्, १० सूक्ष्मसाम्पराय, ११ उपशान्तमोह, १२ क्षीणमोह, १३ सयोगकेवलदशा, १४ अयोगकेवलदशा । सयोगकेवलदशायां साधकोऽनन्तसुखभाग् भवति । अयोगकेवलदशा तु अन्तिमदशास्ति ।

लोकाकाशालोकाकाशयोर्मध्ये राजमानं पुनीत स्थान सिद्धानां निवासभूमि-रस्ति। स्थानमिदमेव 'सिद्धशिला' इति गीयते। साधकोऽनन्तचतुष्टय प्राप्य चर-मशान्तिमेति। इयमेव तदीया चरममुक्त्यवस्थास्ति।

सम्यक्चारित्र-साधनार्थं जैनदर्शनं पञ्च महाव्रतान्युपदिशति—अहिंसा-सत्या-स्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा इति।

जैनदर्शनस्य वैशिष्ट्यमिदं यत् तत् कर्मफलदातेश्वर इति न मन्यते। तदी-श्वरविषयिका युक्तीस्तर्कैः प्रत्याख्याति। कर्माणि स्वयमेव फलप्रदाने समर्थानीति तदीयो विश्वासः। अस्मिन् स्थले जैनदर्शनं मीमांसेवास्ति। परं मीमांसा-कर्मान्तिमनिर्णयाय श्रुतिं श्रयति जैनदर्शनं तु तामपि न। जैनमते सिद्धा एव ईश्वराः। तदर्हद्देवत्वमार्हतस्य साधारणायितुमेव सृजति। कामं जैनधर्मो नवजनीव-रवादी वा श्रौतमार्गाग्रहीता। परं स संसारस्य प्राणिमात्रं प्रति उपनिषदुपनिषत्पादि-ताध्यात्मिकताव्योनिर्दशयतीति तु सोऽपि स्वीकुर्यात् यो ह्यन्दर्मिन् कस्मिन्नपि दर्शने श्रद्धाविषयं निबध्नाति।

जैनधर्मे पञ्च परमेष्ठिनो मताः सन्ति-अर्हत्-सिद्ध-आचार्योपाध्यायसाधव। धर्मपरा जैना नित्यं पूजयन्ति इमान्। ईश्वरे विश्वासमनिदधाना अपि जैना धर्मो-त्साहवन्तः सन्ति। तीर्थङ्कर-सद्गुणान् सततं ध्यायं ध्याय स्मारं स्मारञ्च ते आत्मानं पुनाना मोक्षावाप्त्यर्थं नितान्तमेव योग्याधिकारिणो जायन्ते। ते कर्मवादे विश्वसन्ति। प्राक्तनकर्मणां नाशः सद्विचारैः सद्वचनैः सत्कर्मभिरेव सम्भव इति ते सुदृढतया मन्यन्ते। तेषां मतमिदं यत् कल्याणप्राप्तिः स्वकर्मभि-रेव भवति। तीर्थङ्करास्तु मार्गं प्रदर्शयन्ति। मार्गे गमनमस्मदीयं कर्तव्यमस्ति। वस्तुतो जैन-धर्मो वीराणां दृढमनस्कानां कृतेऽस्ति। तदीयो मूलमन्त्रोऽस्ति— स्वावलम्बनमिति। तत्र मुख्यात्मा 'जिन' किंवा 'वीर' इति कथ्यते। 'जिन' इत्येतत्पदं विजेतृवाचकमस्ति। तद्व्युत्पत्तिरेव जयतीति जिन इत्यस्ति। पद-मिदं जिनधातोः 'इण्षिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्' इति सूत्रेण नकि कृते निष्पद्यते।

साम्प्रतिकस्य जनसमुदायस्य कृते दर्शनमिदं परमोपकारि। यतो हि इदं वर्तते यथार्थवादि। तत्त्वज्ञानु कालादेव जगत्सत्तां स्वीकुरुते। तन्मूले वर्ततेऽनेकेषा तत्त्वानां सत्तेतिस्याद्वादवत् तत् समुपस्थितं भवत्यस्मत्पुरतः।

—o※o—

चार्वाक-दर्शनम्

अवेदमूलकेषु दर्शनेषु चार्वाकदर्शनं प्राचीनतमम्। "अयं संसार एव आत्मनः क्रीडास्थलम्। नास्ति परलोकः। इदं शरीरमेव आत्मा। मरणमेव मुक्तिः। यावदस्मिन् देहे सन्ति प्राणास्तावत् सुखलाभाय प्रयत्नः कार्यः। न धर्मः पुरुषार्थः। मानवजीवने काम एव पुरुषार्थः"—इत्यादिकानां चार्वाकसिद्धान्तानां प्रचारोऽस्मिन् देशे चिरन्तनात् कालाद् दृष्टो भवति।

यदाप्योपनिषत्कालो विरेजे तदापि भौतिकवाद इतस्ततः प्रसृतोऽवाप्यत। "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके।" इत्येतत् कठस्य "एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति" इत्येतद् बृहदारण्यकस्य, अथ च—

"असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्।
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहैतुकम्॥"

इत्येतद् गीतायाश्च वाक्यं हि ज्ञापयति यदत्र देशे जडवादस्तस्मिन् तस्मिन् कालेऽपि विद्यते स्म। एष हि भौतिकवादो बौद्धग्रन्थेषु च बहुत्र दृश्यते। उच्छेदवादप्रतिपादकस्याजितकेशकम्बलस्य सिद्धान्तो लोकायत-मतानुकूलोऽस्त्येव। जैनग्रन्थेषु चास्य चार्वाकमतस्य निर्देशः प्राप्यत एव। इत्थं नास्तिकमतस्यास्य प्राचीनताया अनुमानमुक्तप्रमाणाधारे सम्यक् कर्तुं शक्यम्। श्रुतीनामनेहसि यज्ञानुष्ठानानां तपश्चरणानाञ्च प्राबल्यमासीत्। जनानां मनोवृत्तेरावर्जनं तदानीन्तने समये ऐहिकतां पारलौकिकताम्प्रति प्रयत्नपूर्वकं कृतमभवत्। एतेषु यज्ञादिकर्मसु परलोकवादे च ये जना श्रद्धां न निदधुर्जुगुप्साञ्च तत्रादर्शयन्ते परलोकवादं यज्ञादिकं कर्म आत्मनोऽनित्यत्वञ्च निन्दयितुं प्रावर्तन्त। ते इन्द्रियानुभूयमानं जगदेव सत्यमित्येतं सिद्धान्तमुररीचक्रिरे वैदिकञ्च सिद्धान्तं विरोद्धुं सुस्पष्टतयोपचक्रमिरे। 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इत्यादिश्रुतिमन्त्रस्य स्थूलशरीरात्मत्वप्रतिपादकतां व्याहृत्य ते स्वीयं भौतिकवादं पोषयितुं मुपुषुजिरे।

इत्थं ज्ञातं भवति यद् एतस्य चार्वाकमतस्योदयः श्रौतकालवर्तिनो धर्मानुष्ठानस्योन्मूलनाय सञ्जातः।

चार्वाकदर्शनं पुरातनतमयुगे 'लोकायत' नाम्ना ख्यातमासीत्। लौकायतिकाः शुद्धबुद्धिवादेऽभिनिवेशं दर्शयामासुः। तेषां लक्ष्यं शुष्कतर्कादिभिः सिद्धान्तानां प्रत्याख्यानमात्रमासीत्। ते न केवलं वेदान् अनिन्दन् बौद्धजैनागमान् अप्यभ्यमृषुः। लोके चैषां जडवादिनामाचरणानि विचारहीनानामाचरणानीवादरदन्त। तस्मादिमे 'लौकायतिका' इत्यवोचिषत। गच्छता कालेन 'चार्वाक' इत्यनया संज्ञया प्रसिद्धा अभूवन्। 'चार्वाक'नामा कश्चिद् बृहस्पतेः शिष्य आसीत्; स मतमिदं प्रचारयामास इत्यतस्मात् कारणात् ते चार्वाका इत्यकथ्यन्त इत्येतदपि केषाञ्चन कथनमस्ति। 'चार्वी'नामकस्य कस्यचन आचार्यस्यान्त्य-स्येन. कारिकाद्वयमस्ति। तेनानुमीयते यदुक्ताचार्यस्याभ्यस्तमतमपि चार्वाकमतमित्येतन्नाम्ना भेजे। पुण्यपापादिपरोक्षवस्तुजातस्य चर्वणादेते चार्वाका इत्यप्यभिधीयन्त इत्येतद् गुणरत्नस्य कथनमस्ति। 'भुङ्क्ष्व, पिब, मोदस्व च' इत्येता हि तेषां जडवादिनां चारुवाचमाकर्ण्य लोकस्तान् 'चार्वाक' इत्येतेन नाम्नाऽऽजुहावेत्येषापि लोकश्रुतिरस्ति। भवतु नाम किमपि कारणम्। अद्यत्वे नास्तिकतासिद्धान्तमानिनश्चार्वाक इति नाम्नाऽऽहूयन्ते।

चार्वाकदर्शनं 'बार्हस्पत्यदर्शनम'पि कथ्यते। श्रूयते यद् बृहस्पतिनामा कश्चिदाचार्यश्चार्वाकमतं प्रवर्तयामास। अत एतदेव मतं बार्हस्पत्यमतमिति प्रसिद्धम्।

नास्तिकमतसंस्थापकस्य बृहस्पतेराचार्यस्यैतिहासिकत्वमनेकप्रमाणैः सिद्ध्यति। तद्रचितसूत्राणामुल्लेखः प्राचीनेषु दर्शनग्रन्थेषु कृतोऽस्ति। "एक आत्मनः शरीरे भावात्" इत्येतद् ब्रह्मसूत्रं व्याचक्षाण आचार्यो भास्करः स्वकीये भास्करभाष्ये, शङ्कराचार्यः स्वकीये शाङ्करभाष्ये, गीताटीकाकारौ नीलकण्ठ-श्रीधरौ मधुसूदनश्च किञ्चाद्वैतब्रह्मसिद्धिकृद्योगिरचितानि सूत्राणि समुद्धरन्ति—

१. पृथिव्यप्तेजोवायुरिति तत्त्वानि। २. तत्समुदाये शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञा। ३. तेभ्यश्चैतन्यम्। ४. किण्वादिभ्यो मदशक्तिवद् विज्ञानम्। ५. मदशक्तिवद् विज्ञानम्। ६. चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः। ७. काम एवैकः पुरुषार्थः। ८. मरणमेवापवर्गः।

राजनीतिशास्त्रेतिहासे च बृहस्पतेर्मतमुल्लिखितं प्राप्यते। कौटिल्योऽर्थ-

शास्त्रे भास स्वकीये प्रतिमानाटके च बृहस्पति मतमुल्लिखन्तौ दृश्येते। एतानि प्रमाणानि स्पष्टमेवोद्घोषयन्ति यदवश्यमेव बृहस्पतिर्नाम कोऽप्याचार्य सम्बभूव। नास्ति 'बृहस्पति रित्येतन्नाम कल्पनाजन्यम्।

यद्यपि साम्प्रत चार्वाकदर्शनविषयको न कोऽपि ग्रन्थ उपलभ्यते पर प्राप्य माणान्यतानि कतिपयानि सूत्राणि ज्ञापयन्ति यदवश्यमेव प्राचीने काले एतद् दर्शनसम्बन्धिनो हि मूलग्रन्था आसन्। नून नास्तिकसिद्धान्तेषु कृता तिरस्कारवुद्धिरेतान् ध्वसयामास।

चार्वाकदर्शन प्रत्यक्षमेव प्रमाण स्वीकुरुते। तद्वादोऽय यदिन्द्रियैरेव विश्वासार्हं ज्ञानमवाप्तु शक्यम्। इन्द्रियजनितज्ञानमेव यथार्थज्ञानमस्ति। प्रत्यक्ष विहाय नेद दर्शन दर्शनान्तरमतान्यनुमानशब्दादीनि प्रमाणानि प्रमाणत्वेन मन्यते।

अनुमान लिङ्गलिङ्गिपूर्वक भवति। तच्च व्याप्तिज्ञानावलम्बि वर्तत। अनुपाधिकसाहचर्यनियमो हि व्याप्तिरित्युच्यते। अनुमानमिदमधिकृत्य चार्वाकदर्शन माह व्याप्तिसूचकवाक्यस्य सत्यता न प्रमाणसिद्धा अतो नानुमानमपि स्वीकरणार्हम्। 'यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्नि, पर्वतोऽय धूमवान् तस्मादत्र पर्वतेऽग्निरस्त्येव 'इत्यता व्याप्तिमवलम्ब्य पर्वतस्याग्निमत्त्व यत् प्रमाणीक्रियतेऽनुमानेन येन। तदनुमान तदा स्वीकर्तुं शक्य यदा व्याप्तिसूचकवाक्यस्य सत्यता प्रमाणसिद्धा स्यात्। यानि यानि स्थानानि धूमाग्निमन्ति सन्ति किं तेषा सर्वेषामपि स्थानानां निरीक्षण सम्भव कदापि? प्रत्यक्षस्य सीमितत्वात् वर्तमानकालवर्तिनाम् एव धूमाग्निविशिष्टानां स्थानाना प्रेक्षणमपि सिद्धीभवितु न शक्य कुत पुनर्भूतभाविस्थलानामीक्षणञ्च। एवस्थिते व्याप्तिवाक्यस्य सत्यता कथ मता भवत्? प्रत्यक्षेण केवल सीमित ज्ञान भवति। तन्न सीमित ज्ञानमाश्रित्य व्याप्तिबलेन त्रिकालगामिन सर्वस्थानवर्तिनश्च वस्तुविशेषस्य सत्ताया प्रतिपादन न कदापि युक्तम्। महानस जायमानस्य धूमविशिष्टस्य सम्बन्ध केनापि वह्निविशिष्टेन सार्धं वीक्ष्य समग्रस्यापि धूमस्य सम्बन्ध समग्रेणापि अग्निमात्रेण सह विद्यत इत्येतद्विधनियमस्य निर्माण किमुचित भवितुमर्हति? तस्माद् व्याप्ति सत्यत्व न सिद्धम्। तस्या असिद्धत्वात् अनुमानमप्यसिद्धम्। सामान्यन ज्ञानेन विशेषस्य नानुमान भवितु योग्यम्। यदिद मत भवत् यद् व्याप्तिर्विशेषे न भवति अपि तु सामान्ये भवति तदापि दोषा न दूरीभवन्ति। 'सर्वे मनुष्या मरणशीला' इत्यत्र चेद्

व्याप्तिर्मनुष्यता-मरणशीलत्वयो साहचर्यमवलम्ब्यत इति मत स्यात् तदा न चानुमानं भवेदनवकाशत्वात्। मनुष्यता-मरणशीलतावता सर्वेषामपि पदार्थानां ज्ञानस्य व्याप्तिसूचकवाक्येन प्रथमत एव निष्पन्नत्वात्। एतादृश्या स्थित्या तु मनुष्यत्वाद् देवदत्तस्य मरणशीलत्वोपपादनायानुमानाश्रयणेन किम्? व्याप्ति वाक्येनैव तस्य गतार्थत्वात्। अत्रैव सिद्धसाधनदोषः। यत् सिद्धं तस्य साधनं व्यर्थम्। अतो न विशेषशालिनी भवति व्याप्तिः। इदं हि वदन्तश्चार्वाकदर्शनपण्डिता अनुमानं निरस्यन्ति।

अनुमानं लोकव्यवहारसाधकमित्येतदपि न चार्वाकाः सहन्ते। तेषां कथनमेतद् यल्लोकव्यवहारप्रयोजनेनापि न तदपेक्ष्यते। सम्भावनयैव तद्गतार्थत्वात्। सम्भावनया संसारस्य सर्वेऽपि व्यवहाराश्चलितुं शक्नुवन्ति। सम्भावनावशादेव मानवस्तत् तत् कर्मणि प्रवर्तते। सम्भावनैव तं जीविकादिनिमित्तेनोद्योगे प्रवर्तयति। सम्भावनैव सततमिमं वर्तमानं तस्मिंस्तस्मिन् वैज्ञानिकानुसन्धाने नियोजयन्ती दृग्गोचरीभवति। अतः सम्भावनया कार्यं लोकस्य चलितुमर्हति, नानुमानमपेक्ष्यते।

धूमानलयोः कार्य-कारणभावात् तत्साहचर्यस्यापि न्यायसङ्गतत्वात् इत्येतत्कथनमपि चार्वाकैर्न स्वीक्रियते अनुमानवादिनाम्। तद्दृष्ट्या जगति कार्य–कारण-भावस्याभावात्। "संसारगतविचित्रता कार्यकारणभावजनिता नास्ति। अपि तु स्वभावादेव। मनुष्यस्य सुखवत्त्वे हेतुर्धर्मः किञ्च तस्य दुःखवत्त्वे कारणमधर्म इति न कथनं साधु। न सुखस्य कारणं धर्मो न च दुःखस्य कारणमेवाधर्मः। मनुष्यः स्वभावादेव सुखं दुःखञ्च भजते। अग्नौ यो दहनभावो जले यद् शीतलत्वं तत्र कारणं तस्य तस्य पदार्थस्य स्वभाव एव। कोकिलागिरो मधुरिम्णि मयूरस्य चित्र-विचित्रवर्णत्वे च कारणं तदीय स्वभाव एव—

'शिखिनश्चित्रयेत् को वा कोकिलान् कः प्रकूजयेत्।
स्वभावव्यतिरेकेण विद्यते नात्र कारणम्॥"

इत्येतदभिधाय चार्वाकाः कारण-कार्यभावं निरस्यन्तः स्वभाववादं प्रतिष्ठापयन्ति। ते जगत उत्पत्तौ विनाशे च मूलं कारणं स्वभावमेव मन्यन्ते कथयन्ति च यद् वस्तुनः स्वभावोऽस्ति जगतो वैचित्र्यस्य कारणम्। नान्यत् किमपि।

कार्यकारणयोर्याथात्म्यज्ञानमपि न सिद्धं भवितुमर्हति। कार्योत्पत्तिकालेऽनेकस्मायकोपाधि-सत्ताया विद्यमानत्वात्। तत्रापि बहूनां व्यक्तत्वं बहूनां चाव्यक्तत्वं

दृष्ट भवति। तेषां सर्वेषामप्युपाधीनां यावत् पूर्णतया ज्ञान न भवति तावत् कार्यकारणभावस्य स्वरूपावधारण न सम्भवम्। अत एव चार्वाका कार्यकारणभावमङ्गीकर्तुं न भवन्ति समुद्यता। ते हेतुमन्तरेणैव वस्तुन सद्भावम्-अकस्मात् भूतिम्-स्वीकुर्वन्ति।

शब्दप्रमाणमपि दर्शनान्तरसम्मत दर्शनमिद न स्वीकरोति। अत्र तस्य कथनमिदम्-आप्तोक्तवाक्याकर्णनाद् योऽर्थबोधो भवति स तु प्रत्यक्षप्रमाणेनैव सिद्धो जायते तस्मात् तस्य (शब्दस्य) स्वीकरण निरर्थकम्।

कस्यापि पुरुषस्याप्तत्वात् प्रामाणिकत्वात् सत्यवचनत्वात् हितेच्छुत्वाच्च तस्य वचसि आस्थाया सस्थापनमनुमानमेव। अनुमानञ्चानुपदमेव प्रत्याख्यानमत आप्तपुरुषोक्तवाक्ये सत्यधिय प्रतिष्ठापनमेकान्ततो निस्सारम्। जगद्विषयकप्रत्यक्षपदार्थाना वर्णनन्तु तत्कृत विश्वासार्हं परमदृष्टस्य लोकस्याश्रुतपूर्वपदार्थाना तद्विहित वर्णन मनोरञ्जनादधिकं न किमपि-इत्येतद्विचार प्रकाशयन्तश्चार्वाका वेदानामपि प्रामाण्य निराकुर्वन्ति। ते वदन्ति यद् वेदाना विरोधिवचःप्रकाशनकारित्वात् निरर्थकशब्द प्रयोगकारित्वात् अप्रत्यक्षपदार्थविषयककल्पनाकारित्वाच्च, न ते प्रमाणानि भवितु शक्नुवन्ति। वेदा यज्ञेषु घृणितानि कर्माणि अनुष्ठातुमुपदिशन्ति, ते जर्भरी-तुर्फरी-पर्फरी-पर्फरीका जेमनामदेरप्रभृतिपदानि निरर्थकानि प्रयुञ्जते, मास भक्षणञ्च यागेषु विधित्वेन प्रतिपादयन्ति तस्मात् वेदा न मान्या। तेषां कर्तारश्च सन्ति धूर्ता भण्डा निशाचराश्च—

> त्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डधूर्तनिशाचरा।
> जर्भरीतुर्फरीत्यादिपण्डितानां वच स्मृतम्॥

इत्थ हि ते (चार्वाका) शब्दप्रमाण खण्डयन्तो वेदान् अपि ते नितरा कठोर तया अवजानन्ति।

चार्वाका सन्ति स्थूलतमविचारकारिण। ज्ञान विकासस्य प्रथममेव सोपानमारूढा ते आत्मान मार्गयितुमुद्यता सन्ति। स्थूलदृष्टियाँनपि पदार्थान् तेषां पुरा तिष्ठन्ति तानेव ते प्रमेयत्वेन मन्यन्ते। वस्तुत सत्यमपीदम्। य पदार्थोऽस्ति दृग्गोचरस्तस्यैव तु सद्भाव स्वीक्रियते। चार्वाकाणां दृष्टौ पृथिवी जलतेजोवायव एवावतरन्ति तस्मात् ते तानेव चतुर एव प्रमेयत्वेन मन्यन्ते किञ्च तेभ्य समारभ्य प्रतिपदार्थं उत्पद्यत इति तेऽभ्युपगच्छन्ति।

(बौद्धा इव तेऽपि) कथयन्ति आवरणाभावादाकाश शून्य एव। न कोऽप्यस्ति

सत्तात्मकः पदार्थः) इदमेव पृथिव्यादिभूतचतुष्टयं स्वाणुरूपतया जगतो मूलकारणम्। बाह्यं जगत्, इन्द्रियाणि, भौतिकं शरीरञ्चैतेभ्य एव चतुर्भ्यो भूतेभ्य उत्पद्यन्ते। न कापि चेतनसत्ता जगतो मूले। जगत् तु अकस्मादेव सम्मिलनशीलस्य भूतचतुष्टयस्य निचयमात्रम्। जगद्विषयेऽयं वर्तते तेषां विचारः।

(जीवं लक्ष्यीकृत्य यत् ते वदन्ति तदिदम् शरीरं विहाय नास्ति कश्चिदात्माभिधानः कोऽपि पदार्थः।) (चेतनता शरीरसम्बद्धास्ति तस्माच्छरीरस्यैवात्मत्वं चेतम्।) शरीरस्य चैतन्यसम्बद्धता त्रिभिः प्रकारैः सिद्ध्यति—

१. नैयायिकसम्मतान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् शरीरे सत्येव चैतन्यस्याविर्भावो भवति तदभावे सति तस्यापि (चैतन्यस्यापि) तिरोभावो दृश्यते। अन्नपानादिना शरीरे प्रकृष्टचेतनताया अभ्युदयो भवति अन्नपानाद्यभावे चेतनताया ह्रास समवलोक्यते। चैतन्यं हि शरीराश्रयि, अतश्चैतन्य शरीरसम्बद्धमिति सिद्ध्यति।

२. सर्वस्थानावाप्तानुभूत्या स्थूलोऽहम्, कृशोऽहम्, निर्बलोऽहम्, सबलोऽहम्, इत्येवंविधानामनुभवानां ज्ञानं जगति प्रतिपदमवाप्यते। तद्विषयकानुभूतिश्चैतन्यविशिष्टे शरीर एव निष्पद्यते। चैतन्यं हि शरीरसम्बद्धमित्येतद् याथार्थ्यमनुभवेनैव गम्यम्।

३. वैद्यकशास्त्रेण भौतिकेन पदार्थेन सह चैतन्यस्य सम्बन्धोऽस्तीति' सत्यं प्रतीयते। ब्राह्मीघृतोपयोगेन शरीरे प्रज्ञा पर्याप्तमात्रां लभते किञ्च प्रावृषि दधनि कीटाः छिन्नाः भेद्यन्ते। एतैः प्रमाणैः शरीरे चैतन्यस्य स्थितेरङ्गीकरणं न तर्कासंगतं भवति। तस्मात् "चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः" इत्येतद् बृहस्पतेः मतं युक्ति-युक्तम्।

एष सिद्धान्त एव चार्वाकाणां 'भूतचैतन्यवाद' इत्येतेन नाम्नापि ख्यातः। यथा मदिरासाधकेषु द्रव्येषु न मादकशक्तिर्दृश्यते परं मदिरात्वं गतेषु तेषु मादकशक्तिरनुभूयते, यथा च ताम्बूलखदिरचूर्णपूगफलादिपदार्थेषु न व्यस्तरूपेण रक्तवर्णो दृश्यते परं तेषां समष्टिरूपेणानुवर्तनी जायते। तथैव भूतचतुष्टयं स्वकीयपार्थक्यावस्थायां तु न चैतन्यगुणविशिष्टं दृश्यते परं तेषां चतुर्णामपि समष्टिरूपे परिणामविशेषेण च समुत्पद्यते तदा तत्र चैतन्यगुणोऽपि समायाति—इत्येतद्विधेयं चार्वाकाः शरीरस्यैव चैतन्यमुपपादयन्ति)

चार्वाकेषु केचन इन्द्रियाण्यात्मत्वं तदितरे प्राणानात्मत्वं तदपरे मनस आत्मत्वञ्च 'ते ह प्राणाः प्रजापतिम्', 'अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः' 'अन्योऽन्तर

आत्मा मनोमय' इत्यादिश्रुतीरेकदेशवर्तिन्या दृष्ट्या विभाव्य, उपपादयितु प्रयत माना दृश्यन्ते।

चार्वाका न सन्ति शब्दप्रमाणवादिनस्तस्मात्ते ईश्वरप्रतिपादिका श्रुतीरपि नाद्रियन्ते। शब्दाधारे हि ईश्वरस्यास्तित्व स्वीकरण न तेषामभिमतम्। तेऽनुमानप्रमाणमपि नाङ्गीकुर्वन्ति। अतोऽनुमानेन नैयायिका यस्येश्वरस्य सत्तामुद्घोषयन्ति स ईश्वरोऽपि तै प्रतिषिध्यते। ते स्वभावत एव जगत समुत्पत्ति किञ्च स्वभावत एव तल्लयमपि मानयन्ति तस्मात् तदुत्पत्तौ तल्लीनतायाञ्च ईश्वरस्य सत्ता नापेक्षन्ते।

दर्शनान्तराणि पुरुषार्थचतुष्टये श्रद्धा निदधति। तानि वदन्ति यन्मानवस्य कर्त्तव्य धर्मस्योपार्जनमर्थस्यार्जन कामस्य निषेवण मोक्षस्य चाधिगमनमस्ति। पर चार्वाकदर्शन न धर्मे न च मोक्षे स्वामास्था निदधाति। तत् केवल हि अर्थ-कामाख्यौ पुरुषार्थौ स्वीकुरुते।

मीमासका यज्ञ-यागाद्यनुष्ठाने यस्य स्वर्गस्य लाभाय जनान् उपदिशन्ति इमे चार्वाकास्तस्य स्वर्गस्य सत्तामेव नाभ्युपगच्छन्ति। स्वर्गलोकस्यासत्त्वात् तदर्थ क्लेश-सहन, तपश्चरण, यजन, यज्ञे दानदक्षिणादिप्रदान व्यर्थमेवेत्येतत्कथयन्तस्ते वैदिक धर्म निनिन्दन्ते। वदन्ति च—' कपोल-कल्पित पारलौकिक सुखमवाप्तु जीव कृत्वा यागाचरण राजमौर्ख्यम्। चेद् यज्ञे निहत पशुर्यजमान स्वर्ग गमयति तदा कस्मान्न यजमानस्तदर्थं पितर स्व यागे व्यापादयति न च श्राद्धेन मृत प्राणी च तृप्ति प्रयाति। चेदेव तर्हि निर्वाप गतो दीपकस्तैल प्राप्य कथन प्रज्वलितशिखावान् भवतीति।

चार्वाकाणा मुक्तिविषयेऽपि विचारा अद्भुता। तेऽप्याचक्षते दु ख निवृत्ति मोक्ष यद्यपि मन्यन्ते पर कथयन्ति यद् देहस्यास्य पातेनैव सह दु खानामात्यन्तिकी निवृत्ति सञ्जायते। तेषा मतेन मरणमेवापवर्ग।

चार्वाकाणा मुक्तिसम्बन्धिनीय चर्चा व्यर्थैव। देहमेव ते आत्मान वदन्ति। स च देहात्मा निधने सति नश्यति। एव स्थिते मोक्षे क स्वकीये रूपेऽवतिष्ठते कश्च तत्र दु ख रहितो भवति। वस्तुतस्तेषामिय मुक्तिराकाशकुसुममिवालीका।

चार्वाकाणा मतेन तु लौकिक सुखमेव जीवनस्य चरमलक्ष्यमस्ति। तदेव तेषा सर्वस्वम्। तेषामुद्देश्य जीवनस्येदमेव यत् तदेवाचरेत् येनैहिक जीवनं

सुखानि आस्वादयेत्। ऐहिकसुखार्थं कृतं किमपि कर्म नानुचितं कर्म। न ते पापे विश्वसन्ति तस्मात् ते उच्चैर्मुक्तकण्ठतयोद्घोषयन्ति—

यावज्जीवेत् सुखं जीवेद् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

भारतीयदर्शनेतिहासे यथा बृहस्पतिश्चार्वाकश्च भौतिकवादस्य संस्थापकौ वा प्रवर्तकः किञ्च प्रचारकोऽस्ति तथैव प्राचीनयवनदर्शनेतिहासे डिमाक्रिटस-एपुकुरिअस-लूक्रेटियसा अपि भौतिकवादस्य प्रवर्तयितारः प्रचारकर्तारश्च सन्ति। एपिक्युरसस्य सुखवादः सर्वथैव चार्वाकस्य सिद्धान्तं संवदति। एकोनविंशतितमशतके समुद्भूतेषु पाश्चिमविज्ञमादिमतेषु स्फुटतयैव चार्वाकसिद्धान्तानां प्रभावो दृग्गोचरीभवति।

यवनदेशस्य दार्शनिक एपीक्यूरस- किञ्च तदीया अनुयायिनो यथा घृणाभावेन दृश्यन्ते तथैव भारतेऽपि चार्वाकमतानुगामिनोऽपि जुगुप्सापूर्वकं विलोक्यन्ते। वस्तुतो जनाश्चार्वाकमतं सम्यक् प्रयत्नपूर्वकमवगन्तुं न प्रायतन्त। नेदं विस्मरणीयमस्ति यद् भारतीयदर्शनानि सन्ति चार्वाकमतस्य ऋणीनि। संशयवादोऽज्ञेयवादश्च-उभावपि-स्वतन्त्रविचारान् आद्रियेते। न तौ समीक्षां विना किमपि मतं स्वीकुरुतः। दर्शनशास्त्रं स्वतन्त्रविचारा जनयन्ति। दर्शनशास्त्रस्य कर्तव्यं भवति यत् तदात्मानं द्रढयितुं संशयवादिनामाक्षेपान् निराकुर्यात्। आक्षेपाणां निराकरणेन समस्यानां समाधानेन च दर्शनशास्त्रं समृद्धं परिपुष्टञ्च जायते। कॉन्टनामा मनीषी आह यदसौ संशयवादस्य ऋणी वर्तते। चार्वाकमतमपि दर्शनशास्त्रमुपकुर्वाणं विलोक्यते। तद् (चार्वाकमतम्) तत् (भारतीयदर्शन-शास्त्रम्) दृढविश्वासाद् त्रायते। चार्वाकमतं दर्शनशास्त्रं प्रति तां सहायतां प्रददौ यामवाप्य तदात्मानं युक्तिपूर्वकविवेचनकार्ये व्यापृतं कर्तुं प्रबभूव।

चार्वाकाणां सुखवादित्वात् निन्दन्ति जनास्तान्। परं नास्ति सुखवादो घृणाया विषयः अन्येऽपि सुखकामा सन्ति। सुखं तु तदैव गर्हणीयं भवति यदा तद् भवेदश्लीलं स्वार्थमयञ्च।

सुशिक्षितो हि विचारवान् उत्कृष्टेषु सुखेषु रमते। भवति च स ललितकलासु अनुरागी। इदमेव कारणं यत् चार्वाकेषु सुशिक्षिता न स्वार्थान्धा अदृश्यन्त। ते जानन्ति स्म साधु यत् स्वार्थभावान्धसुखवादस्य फलं भवति नितान्तमेव दुःखदम्। तेन सामाजिकी व्यवस्था च भवति निपीड्यमाना। अत एव तु ते

दण्डनीतिं वार्तां च आद्रियन्तेस्म । लोकायतिकदर्शने तत्तद्विषय-सद्भाव स्पष्टतश्चार्वाकाणा समाज-व्यवस्थापक्षपातित्वं प्रमाणीकरोति । चार्वाकाः सुरासयजीवनस्यसाधनभूतानां कलानां सृष्टिं कृतवन्त । जनानाञ्च मानसं तद्दिशायामावर्जयन्तिस्म । आचार्यो बृहस्पति' स्वकीयेन अर्थशास्त्रेण जीवनं नियम-पालनपूर्वकं यापयितुमुच्छृंखलत्वाञ्च ह्रातुमभिनिवेशं प्रदर्शयन् केन न दृश्यते । न मानवस्योन्नति समाजोन्नतिमन्तरेण भवितुमर्हति । अत एव चार्वाक मतं समाजहिताय राजानमिच्छति । तदिच्छति यद्राजा निग्रहानुग्रहद्वारेण समाजे शिष्यात् । तन्मतेन राजैवास्तीश्वर । तदवश्यमेवास्ति न विश्रृंखलताप्रणयि । तदिदनु नेच्छति यन्मानव पारलौकिकसुखमृगतृष्णया निपत्य स्वकीय महर्घं शरीरं मुधैव विनाशयेत् ।

षामं पुमांसश्चार्वाकान् निन्दन्तु परं तेषां ज्ञानमीमांसा निदधाति स्वकीयां विशिष्टताम् । आप्तवचनानामन्धश्रद्धया स्वीकरणं न तदभिमतम् । इदं हि तदीयं वैशिष्ट्यं वस्तुतोऽवज्ञेयम् न ।

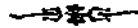
श्रद्धा सन्निद्धान्तस्यैव जननीति वक्तुं न सुशकम । सिद्धान्तस्तु तर्के स्वं रूपमधिगच्छति । दार्शनिकानि तत्त्वानि समीक्षितुं यावन्मूल्यमृताविश्वासं निदधाति न तावदन्धविश्वास' । दर्शनस्योदयस्तावच्च भवितुमर्हति यावज्जिज्ञासुरास्थाय व्यामोहादात्मानं नोद्धरति किञ्च न स्वकीयां धियं तर्कावलम्बिनीं विदधाति ।

शुद्धतर्कस्योपादेयता प्रदर्श्य निःसशयं चार्वाका विचारवतो जनान् प्रति मनोऽभिराम मार्गं सृजन्ति स्म ।

अनुमानस्याप्रामाण्य प्रदर्शयच्चार्वाकदर्शनं व्याप्तिमध्ये यान् दोषानुद्भावयति तान् इदानीन्तना प्रतीच्यास्तार्किका अपि आगमनं (इण्डक्शन) परीक्षमाणा अधिकाततया स्वीकुर्वन्ति । जॉनस्टुअर्टमिलोऽतिमनोज्ञयुक्तिभिरागमनं (इण्डक्शन) सम्भावनामात्राय कल्पते । आगमन निश्चेतु व्याप्तिवाक्यस्य सत्यत्वं नितरामपेक्ष्यते, 'सर्वे मनुष्या मरणशीला'—इत्येतस्य वाक्यस्य सत्यता न कदापि प्रमाणिता भवितु शक्यास्ति । सर्वेषामपि मानवाना मरणशीलताविषयिण्या सत्ताया व्यापकत्वेनाङ्गीकरण मेवात परं न किमपि । तस्मात् सन्दिग्ध वाक्यमवलम्ब्य आगमनस्य सद्भाव प्रतिष्ठापन चा न समीचीनम्, न तर्कानुकूलञ्च ।

भिन्नस्य एषा तर्कपद्धतिश्चार्वाकाणां तर्कपद्धतिः केन प्रकारेण संवदतीति दर्शनीयमस्ति मतिमताम् ।

निष्प्रपञ्चभावेन चार्वाकसिद्धान्तमधिकृत्येदन्तु कथनं सर्वथैवोचिततरं प्रतिभाति यच्चार्वाकदर्शनस्याचारमीमांसा नास्ति सभाजनार्हा । यस्मिन् दर्शने धर्मस्य सम्मानं नास्ति, पाप-पुण्ययोः सद्भावो न वर्तते, स्थूलभौतिकसुखवाद एव प्राणिमात्रस्य पुरुषार्थो मतोऽस्ति न तद्दर्शनं मानव-जीवनस्य ग्रन्थिं छेत्तुं शक्नोति । न तदादर्शं प्रतिष्ठापयितुमेव समाजे प्रभवति । परं सत्स्वपि एवंविधेषु दोषेषु तद्दोषेषु तत् कतिपयानि वैशिष्ट्यानि च निदधाति कतिपयांश्च गुणानपि प्रसूते तस्मात् तस्यापि अन्तर्भावो दर्शनेषु विद्यते । तत्रापि कस्य चन भौतिकस्य सिद्धान्तस्य दर्शनाद् भारतीया मेधा तदपि सहर्षं दर्शनत्वेन स्वीकुरुते ।

(१६)

प्रतीच्यं दर्शनम्

प्रतीच्या पण्डिता दर्शनं 'फिलॉसफी' इत्येतेन नाम्ना व्यवहरन्ति। परं 'फिलॉसफी' इत्येतस्य पदस्य सङ्केतितोऽर्थो 'विद्यानुराग' इत्यस्ति। साम्प्रतं ह्येतत् पदं न तावत्येवार्थे प्रयुज्यते। तदर्थं आत्मनि व्यापकमर्थं सन्निवेश्य मंशोभते। इदं पदमादौ यवन (ग्रीस) देशे प्रचलितोऽभवत्। हिरोडोटस-थ्युसिडाइड्स-शुक्रात-प्लेटोऽरस्तुभि प्रयुक्तत्वादस्य शब्दस्य, नितान्तमेव प्राचीनता-स्फुटतयैव सिद्धयति।

पाश्चात्यदर्शनस्य-फिलॉसफ्या-श्रेणी-विभागमित्थं विदधाना विपश्चित्पादा वीक्ष्यन्ते—

दर्शनम्

१	२	३	४	५	६
तत्त्वमीमांसा,	प्रमाणमीमांसा,	तर्कशास्त्रम्,	आचारमीमांसा,	सौन्दर्यमीमांसा,	मनोविज्ञानम्
(मिटाफिजिक्स),	(एपिस्टोमोलॉजी),	(लॉजिक),	(एथिक्स),	(एस्थेटिक्स),	(साइकोलॉजी)

(अ) तत्र तत्त्वमीमांसा सत्पदार्थं विविनक्ति। प्राणिनां पुर प्रकृत्योपस्थाप्यमानयो प्रातिभासिक-सत्पदार्थयोर्मध्ये सा (तत्त्वमीमांसा) प्रातिभासिकात् पदार्थात् सत्पदार्थं पृथग् विदधाति। द्वौ भावौ सत्यत्वेन सम्भाव्येते—१. भौतिको भाव, २ मानसिको भावश्च। भौतिके भावे नग-तरु-सरिदादीनां किञ्च सुख-दुःखदयादीनां मानसिके भावे भवत्यन्तर्भाव।

भौतिका पदार्था एव सन्ति वस्तुन सत्या, तेषामेव सत्तास्ति स्वतन्त्रा, मानसिकास्तु भौतिकानां सत्यताया आभासा एवेत्येतद् ये मन्यन्ते ते भौतिकवादिन. (मैटीअरलिस्टा) इति कथ्यन्ते परं ये मानसिकानां सत्तां स्वतन्त्रां सत्यामथ च भौतिकान् पदार्थान् मानससत्ताया प्रतीतित्वेन विभावयन्ति ते प्रत्ययवादिन (आइडीअलिस्टा) इति प्रोच्यन्ते। ये चोभयोरपि सत्यत्वं शाश्वतमित्यङ्गीकुर्वन्ति ते द्वैतवादिन (ड्युअलिस्टा) इति निगद्यन्ते।

(ग) प्रमाणमीमांसायां (एपिस्टेमोलोज्यां) कार्यमस्ति-ज्ञानस्य विवेचनम्। इह ज्ञानस्य स्वरूपं, ज्ञानस्य प्रामाण्यं, ज्ञानस्यावधिं, सत्यम् अन्यांश्चैवंविधान् विषयान् समीक्षते।

(ङ) तर्कं मन्वानस्य प्रमाणस्य च प्रयुज्यमानान् विशिष्टान् नियमान् विशदतया यथार्थतया च वर्णयति तर्कशास्त्रम् (लॉजिक) तस्मात् ज्ञानस्य व्यावहारिकस्य प्रक्रियाया उपपादनमेतदीयं कार्यं वेदम्।

(ई) आचारमीमांसा (एथिक्स) आचारं मीमांसते। किं नाम कर्त्तव्यम्? तत् कतिविधम्? कर्त्तव्याकर्त्तव्यनिर्णयश्च कस्मिन्नाधारे कर्तुं शक्यम्—इत्येतेषां प्रश्नानां युक्तं विवेचनमत्र कृतमस्ति। प्रतिमानवो मानव-जीवनस्य ध्येयं जिज्ञासते ईप्सति च स कल्याणं नैजमेतद्विधेषु च विषयेषु प्रकाशपातनमाचारमीमांसायाः प्रमुखं कार्यमस्ति।

(उ) 'सौन्दर्यमीमांसा' (एस्थेटिक्स) इत्येतेन शब्देनैव स्पष्टं विदितं सञ्जायते यदेतद्दर्शनं सौन्दर्यं व्याचष्टे। किं नाम सौन्दर्यम्? सौन्दर्यस्य निर्णयनं कथं स्यात्? कस्य चन पदार्थस्यावलोकनात् सुखं वा दुःखं कस्मात्कारणादुत्पद्यते? सुन्दरत्वस्य तात्त्विकी व्याख्या च का? इत्येते विषयाः सौन्दर्यमीमांसायां न केवलं प्रतिपादिताः सन्ति तत्र सौन्दर्यस्य कलायाः परिष्कृतकलायाः विवेचनं च निरूपितमस्ति।

(ऊ) मनोविज्ञाने (साइकोलॉजी) मनसो विविधानां प्रवृत्तीनां शास्त्रीयपद्धत्या निरूपणं कृतं वर्तते। डॉक्टर फ्रायडेन नैजसाइकोएनेलिसिसे मनोविज्ञानस्य यो नूतनोऽवयवः प्रवर्तितस्तेन दार्शनिके संसार एव न ततोऽन्यत्रापि महत्कौतूहलमुत्पादितमस्ति।

प्रतीच्यदर्शनस्योद्देश्यं भारतीयदर्शनस्योद्देश्याद्भिन्नमेव। यदा भारतीयदर्शनस्योद्देश्यं दुःखनिवृत्तिः, मृत्युविजयः, मोक्षाधिगमनञ्चास्ति तदा प्रतीच्यदर्शनस्य प्रादुर्भावः कुतूहलधियो ज्ञानपिपासाया उपशमनाय राजनीतिकप्रयोजनसम्पादनाय च जातोऽस्ति। अर्थ-काम धर्मार्जनं भारतीय दर्शनं स्वकीयमवान्तरमेवोद्देश्यं मन्यते।

प्रायेण पाश्चात्त्यदर्शनस्य गतिर्मननपर्यन्तमेव दृश्यते। साम्यवादिनोऽपि मननस्य आत्मनश्चान्तराले कमपि भेदं मन्यन्ते। वर्तमानसृष्टेः प्राग् जातानां सृष्टीनामपि विचारस्तत्र न कृतोऽवाप्यते। प्राचीनतमेष्वपि यूनानीयेषु दर्शनेषु, तत्रापि

न जडाजडयोर्मध्ये कोऽपि भेदोऽङ्गीकृतः । कस्मात्प्रथमद्रव्याज्जगदिदमुत्पन्नमभू-दित्येव विषयस्तस्य विचारणीयो विषयः ।

यूनानाभिधानेदेशे इशवीयाब्दात् प्राक् षष्ठे शतके थैलीज एनैक्सीमेण्डर-एनैक्सिमैनीज नामधेयास्त्रयो दार्शनिका बभूवुः । एतेषु थैलीजो जलात्, एनैक्सी-मेण्डरः कस्माच्चिदनियतद्रव्यात्, एनैक्सिमैनीजश्च वायोः सृष्टेरुद्भवं मन्यते। आत्मानं वा ईश्वरमधिकृत्य नैते दार्शनिकाः कामपि चर्चां कृतवन्तः । सन्तीमे वस्तुतो द्रव्यवादिनः । चेतनाचेतनताविशिष्टं द्रव्यमेव मूलकारणमित्येषा तेषां मान्यता । एनैक्सिमेण्डरस्य कथनमेतद् यद् विश्वस्योत्पत्तिः अपरिच्छिन्नपरिमाणाद् द्रव्याद् भवति तत्रैव च लीयते पुनः । स द्रव्यस्य अपरिमितत्वमनश्वरत्वं मन्य मानस्तदाया गतिं शाश्वतिकीं मनुते । वक्ति च स यद् द्रव्यमेवैतत् शैत्यौष्ण्य भूसलिलसमीरादीनां मूलम् । एनैक्सिमैनीजो वायुं प्रथमं द्रव्यं स्वीकुर्वाणो वायोरेव शीतलत्वोष्णताभ्यां यथाक्रमं घनत्वं शिथिलत्वञ्चोपपद्यते, वायोः शैत्याज्जलमथ-चौष्ण्यादग्निरजायत वस्तुतो जगदिदं वायौ स्थितमिति वक्ति । हिप्पो डायोजि-नीजश्चोपरिनिर्दिष्टानामेव थैलीजप्रभृतीनामनुयायिनावास्ताम् । तत्र हिप्पो आर्द्रं तातोऽग्निरग्निजलं सघर्षाच्च ससार उद्बभूवेति विश्वमिति । परं डायोजिनीज वायुमेव मूलकारणत्वेनोपपादयति । एनैक्सिगोरस पीथागोरसौ दार्शनिकावीश्वर-वादिनावास्ताम् । एनैक्सिगोरसो बहूनां तत्त्वानामस्तित्वं स्वीकुरुते । पर-मीश्वरस्य प्रेरणामवाप्यैव तेषु तत्त्वेषु सृष्टिप्रति कारणत्वमुपपद्यते नान्यथेति स आह । पाइथोगोरसश्च यूनानीयेषु प्राचीनतरेषु दार्शनिकेषु महान् तत्त्ववेत्ताऽभूत् । अस्य दार्शनिकस्य सृष्टौ मतमतिसूक्ष्मम् । पदार्थानां मूलतत्त्वं प्रकृतिर्न । अपि तु तदीय आकार एवेत्यस्य विचारः सङ्गीताध्ययनेन समानुपातविषयकं तथ्यमावि ष्कृत्य अयं विद्वान् सामानुपातिकं तथ्यं जगतः सकलेष्वपि पदार्थेषु तल्लीनमनु भवति । शरीरं स्वस्थं तावदेव विलोक्यते यावत् तदीया मौलिका गुणास्तत्र (शरीरे) समानुपातेन स्थिता भवन्ति तेषां असमानुपातता शरीरे रोगं जन-यति, अतो वस्तुतथ्यमाकारमध्यास्ते । एतदीया मान्यतेयं यत् सर्वे पदार्था अङ्काः सन्ति । ईश्वरोऽपि अङ्केषु एकाऽभिधोऽङ्कः । अन्ये सर्वे एवाङ्कास्तस्मादेव समुद्भूताः । अस्यैव सिद्धान्तः "एकोऽहं बहु स्याम्" इत्येतं श्रुतिसिद्धान्तं स्ववदति ।

न विश्वस्योत्पत्तिः कदाप्यभवन्न च तस्य नाश एव स्यादित्येतत् परामेनी-

ह्यीजस्य मतं मीमांसकानां 'न कदाचिदनीदृशं जगत्' इत्येतन्मतमनुरुन्धद् दृश्यते । याः का अपि तत्र गतयः प्रतिलक्ष्यन्ते वस्तुनो न गतयः केवलं भ्रमः ।

हिराक्लिटस (ई० पू० ५४०-४७५) अग्निमेव संसारस्य मूलं तत्त्वममंस्त । अवगमश्च न परिणामस्य प्रतीकमिव । मूलवस्तुनो, नित्यत्वे विश्वमत्रापि 'जगति पदार्था सन्ति बहवः सततं परिवर्तिनश्च' इत्येतदपि मेने । अत एवासौ परिवर्तनवादिषु गण्यते । भगवान् बुद्धोऽस्मद्भारते यं परिणामवादं व्याचख्यौ तमेव यूरोपे सः प्रत्यपादयत् । तस्य 'जगतो मूलतत्त्वमग्नि' रित्येष विचारः कठोपनिषदि गीतम् 'अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव'—इत्येनं विचारमनुवर्तमान इव संलक्ष्यते । "प्राकृत-घटनाचक्रस्य व्यवस्थापूर्वकम्-चलनं ज्ञापयतीदं यत् तन्मूले कापि सर्वज्ञ-बुद्धिर्नियतमेव विराजते" इत्येष तस्य सिद्धान्तः ।

डिमाक्रिटस्तो 'भौतिकशास्त्रस्य जनक' इति कथ्यते । दार्शनिके संसारे तु तस्य सम्मानमस्त्येव वैज्ञानिकमपि जगत् तं परमादरदृष्ट्या प्रेक्षते । तदुद्भावितेन परमाणुवादेन भौतिकं शास्त्रं ह्यात्मानमुत्थापयितुं विशेषमाहात्म्यं लभते स्म । विश्वस्य रचनायां परमाणुरेव मूलसाधनमित्युपपादयन् स ब्रूते यत् पदार्थानामवान्तर गुण-रूप-शब्द-गन्ध-रसा व्यवहारतो नानृताः । परमार्थतश्चेद् किमपि वस्तु सत्यं भवितुमर्हति तर्हि तत् परमाणुरेव ।

भौतिक-विज्ञानाभ्युदयावतारकत्वात् डिमाक्रिटसप्रभृति वैज्ञानिकाः सन्ति प्रगतमालाः ।

इटल्यन्तर्गतेलियापुर्यां सञ्जातेषु दार्शनिकेषु जेनोफेनीज़ो (५७०-४८० ई० पू०) मूर्धन्यो बभूव । असावुक्तं प्रतीच्यस्य संसारस्याद्यमद्वैतवादिनं सर्वेश्वरवादिनञ्च मनुते । तस्य सिद्धान्तोऽयं 'विश्वमेकम् एकं च तद् ब्रह्म' इति । परमीनीडीज—जेनोफ्रनयो दर्शनकाश्रिमस्तद्दीप्यमद्वैतवादं स्फुटं पर्यपुष्णत् । परमीनीडीजस्याभिमानमस्ति यत् सद्रूपं जगत् कदापि न असतः समुद्भवितुं प्रभवति । जगदस्ति सदेकमखण्डञ्च वस्तु । तत्र दृश्यमानानि परिवर्तनानि न सन्ति सत्यानि । सिद्धान्तमेतं जेनो युक्तिभिस्तर्कैश्च सम्यक् पर्यपोषयत् । विवेकः सम्यग्ज्ञानस्यास्ति साधनमिन्द्रियजन्यं ज्ञानमसत्यमित्येषास्ति एषा दार्शनिकानां मान्यता ।

प्रतीच्यानां परमाणुवादिनां परमाणुवादो भारतीयानां परमाणुवादिनां

परमाणुवादाद् भिन्नोऽपि समवाप्यते। प्रतीच्य परमाणुवाद परमाणोर्गतिशीलत्व जगत्पदार्थनिर्माणकारित्वञ्च स्वीकुरुते। परं भारतीय परमाणुवाद परमाणु जड मन्यते, परमेश्वरेच्छया तत्र गतिरूत्पद्यते—इत्येतच्च तन्मतम्। प्रतीच्येषु देशेषु सोफिस्ट इत्येता सज्ञा भजमाना दार्शनिका मानवजीवनस्य समस्या समीक्ष माणा पर्यवलोकयन्ते। एषामुपदेशेषु सत्य तत्त्वज्ञान व्याहन्त। प्रोटेगोरस एतेषु श्रेष्ठो विद्वान् सञ्जात। 'मनुष्य एव पदार्थाना मानदण्ड' इत्येषा हि तस्योक्ति- रासीत्। सोफिस्टाना समयो यूनानीयदर्शनस्य सुवर्णसमय इव मतो भवति। यतो हि तस्मिन् युगे सुकरात (सोक्रेटीज) अफलातून (प्लेटो) अरस्तू (एरिस्टाटल) च समजनिषत। एते दार्शनिका पाश्चात्य दर्शन नैजैर्मौलिकै- र्विचारै सर्वथैव समुन्नमयाम्बभूवु।

सुकरातो ज्ञानात्पर न किमप्यवगच्छति स्म। न स धर्म ज्ञानाद् भिन्न समन्यत। तन्मतेन धर्म ज्ञानयोर्मध्येऽभिन्नतैव वर्तते। स स्वोपदेशस्य स्व श्रद्धायाश्च विषय ज्ञानमाचारञ्च कृतवान्। तयोरुपर्येव तस्य निष्ठासीत्। दार्श- निके जगति तस्य महनीय कार्यमासीत्—ज्ञानाधिगमनार्थं निगमनपद्धते प्रयोगोऽथ च तद्द्वारेण ज्ञानोपलब्ध्यर्थमीहा।

तत्त्वज्ञान स्वीकृत्य प्लेटो दार्शनिकेन प्रतिपादिता सिद्धान्ता सन्ति वस्तु तस्तु महत्त्वशालिन। अस्ति स ईश्वरवादी। तन्मतेन ईश्वर एव स्रष्टा स्रष्टे। स संसार महाप्रकृष्ट जीवनोज्ज्वल वस्तु मन्यते। स वक्ति यज्जगत शरीर तस्य मस्ति परमात्मास्यैतस्य। मनुष्यस्यात्मा परिणामिना जगता सह स्वकीय सम्बन्धमिन्द्रियजन्यज्ञानेन प्रतिष्ठापयति किञ्च पारमार्थिकेन जगता सार्धं स प्रज्ञया स्व सम्बन्ध सम्बध्नाति। तदेव प्लेटो प्रज्ञेच्छा विषय वासनानां समुच्चय- मेवात्मेति वदति। स मन्यते—यदात्मास्यमर। स तत्रायाति ततो निर्याति च। श्रेय-प्राप्तिरेव मानवस्योद्देश्यमन्त्यम्। श्रेयस्यामृत न मानवजीवनस्य लक्ष्यमन्तिमम्। ज्ञान, शौर्यम्, आत्मसयम, न्यायपरता—सन्त्येते चत्वार सद्गुणा इत्येष तदीयो विचार। चातुर्वर्ण्ये च स प्रीतिं निदधौ। वस्तुत प्रतीच्यं दर्शनशास्त्रंप्रति प्लेटो महाभागस्य दान महनीय दान मतं भवति।

अरस्तु (३८४-३२२ ई० पू०) अनुभववादितायां यथार्थवादितायां च स्वगुरो प्लेटो दार्शनिकादुद्भटतर आसीत्। इन्द्रियग्राह्ये ससारे श्रद्धानोऽप्य- सावन्यविधामपि सत्तां न प्रत्याचख्यौ। ज्ञानप्रयोजनेन स प्रत्ययस्य महनी-

पतया धिय निबबन्ध। यथार्थवादिवत् स नैतिकजगता भिन्न स्वतन्त्र कमपि विचारलोकमङ्गीकर्तुमानमान नोयैनश्चकार। सोऽनारतमतत् दर्शयितु प्रायस्यद् यत्समवेततया जगज्ज्ञानमत्ताभिव्यक्रियोऽनिव्यक्त्यान्तारान्त पर स्पर सम्बन्धसमविरोधश्च सन्निष्ठते। स द्रव्यमाकारञ्च प्रकल्प्य सकल्यापि समारस्य व्याख्यानार्थं स्वाधारभूतपद्धया प्रयतिष्ट। स आकारमेवश्वर मने। स 'ईश्वर स एवेति' न विश्वसिनिस्म। परमेश्वरस्य समग्रस्थावस्त कामनाना केन्द्रत्वमेवास्य स्वाभूत्ते। तद् विचारानुसारेण जगत सर्वेऽपि पदार्था आकार द्रव्याभ्या घटिता सन्ति। आकारद्रव्ययोराकार एव प्रमुखतर। द्रव्यमस्ति सहकारकम्। केवल द्रव्य न वस्तुन पूर्णतया निर्माण कर्तुमर्हति। तत् तदर्थ माकारमपेक्षते। प्रतिमाया प्रस्तरस्तु द्रव्यमस्ति मूर्तिकलाकाराविनर्मित रूपञ्च तदीयोऽस्याकार। जगतो मूले यस्य स्थितिर्दृश्यते स आकार एव। तमव केचन 'ईश्वर' इत्येतेन व्यपदेशेन व्यपदिशन्ति। स्वकीयमेत सिद्धान्तमन्वतु मनुना हेतुचतुष्टय कल्पितम्। ते च सन्ति इमे—१ उपादानकारणम्, २ असमवायिकारणम्, ३ निमित्तकारणम्, ४ लक्ष्यञ्च।

घट प्रति मृत्तिकोपादानकारणमाकारोऽसमवायिकारण, कुम्भकारो निमित्त कारण जलादिनिधानप्रयोजन च लक्ष्यमस्ति।

अरस्तुर्न दार्शनिक एव स वैज्ञानिकोऽप्यासीत्। विज्ञान स आत्मनो रूपञ्चनावगमनत्।

वस्तुतो हि प्रतीच्ये ससारे दर्शन विज्ञानयोर्या धारा प्रेक्ष्यन्त प्रवर्तिना न्तासामुद्गममूलि सुकरात-प्लेटोऽरस्तूना ग्रन्था एव सन्ति।

अरस्तोदर्वाक् कल्याणि दर्शन प्राधान्येन नैतिक किं वा धार्मिकमराज्यत। स्टोइक एपिक्यूरियन-सशयवादानि च मतानि सर्वाणि जीवनसम्बन्धिनाना समस्यानामुन्मीलने व्यस्तानि अभूवन्। आसीत् तेषा प्रमुखो विषय —आचार। व्यावहारिकजीवनस्य सुखे परिणमन तेषामुद्देश्यमभवत्। मन शम समयत्, बाह्येभ्यो बन्धनेभ्य आत्मा मुक्त्यै सर्वेऽप्येतदर्थ तत्कालवर्तिना सम्प्रदायानाम भिनिवेश आसीत्। स्टोइक-मतेन गुण एव सुखम्। एपिकुरस-मतेन सुखार्थं गुण अपेक्ष्यन्ते। स्टोइक-मतेन गुणाना प्रयोगो गुणाना कृत एव। गुणवृत्त्या यद्यपि दुःख सम्भव पर गुणवृत्तिरेवास्ति सुखम्। एपिकुरसस्य मतेन गुण सुखस्य साधनमात्रम्। सुखमेव जीवनस्य लक्ष्यमस्ति। विश्व-नियमानामव-

बोधेन भवति तत्सुलभम्। तेषामनभिज्ञत्वैव मानवः निर्पीडयते। मानवो नानाकल्पनासु आत्मानं निपात्य भीतो भवति। सुखासुरागिणा जनेन महत्व बुद्धि न्यायशीलतादिना गुणा सम्प्राप्ता। स्टोइक्चादिका सुखवादिन आसन् परम् अरस्तुप्रभृतिनिर्द्वासो ज्ञानवादिनो बभूवु। तेषा दर्शनस्य कथनमिद यद् ज्ञान सुखाधिगतेरध्वास्ति।

दशमेशवीयशतकात् पञ्चदशशवीय शतक यावत् प्रतीच्येषु देशेषु सख्यानाना तत्वज्ञानरताना समाजे अल्किन्दी अलफराबी अवीसीना अवेरोजनामधेया यवना किञ्च स्काटसएरिजेना एन्सेल्म-टामसऐक्वाइनस-डसस्कोट्सनामका ईसामतावलम्बिन सन्ति विश्रुता। अस्येषां सिद्धान्ताना, पर, व्यावहारिक महत्व न्यूनतमम्।

षोडशे शतके समुद्भूताना दार्शनिकाना विचारा प्रतीच्ये जगति वर्तमान दार्शनिक युगमारभन्त उक्ते शतके सञ्जातेषु दार्शनिकेषु इटलीदारतव्यो ब्रूनो, इङ्लैण्डनिवासी बेकन, फ्रान्सीय डेकार्ट प्रख्याता सन्ति।

डेकार्टस्य दर्शन सेरवरमस्ति। 'अह विचारयामि, अतोऽहमस्मि' इत्येष तदीय सिद्धान्त आसीत्। सिद्धान्तस्यास्य दर्शन शङ्करोक्तेऽस्मिन्—

"अहमित्यस्मिन्नर्थे न कस्यास्ति सशय पुस।
अत्रापि सशयश्चेत् सशयिता य स एव भवसि त्वम्॥"

—श्लोकेऽपि भवति। डेकार्ट आत्मानमेत निश्चय गमयामास यत् यदस्ति प्रतीत-मभिव्यक्त निश्चितञ्च तदस्त्यवश्यम् अवितथम्। ईश्वरस्य प्रतीतिनितान्त विशुद्धा सुनिश्चिता च। स जगदपि सत्य जानाति स्म। जगतोऽनुभूतिसत्यत्वात् तस्य सत्ताया न कोऽपि सन्देह इति प्रवाण स जगत सत्यत्वमङ्गीकरोति। तस्य कर्तास्ति परमेश्वर इत्यपि स वदति। महात्मा अगस्टाइन इव सोऽपि शरीरात्मानौ मिथो भिन्नौ इति स्वीकुरुते।

सप्तदशे शतके उल्लेखनीया दार्शनिका डेकार्ट व्यतिरिच्य अन्येऽपि हाब्स-स्पिनोजा-लाइबनिस-लॉका सन्ति।

हाब्स आसीत् प्रकृतिवादी। द्रव्य गतिश्चेत्येतौ द्वौ पदार्थाववशिष्यावेति तस्य विचार। तयोर्मेलनेन ससारस्य प्रतिपदार्थो भवति निर्मित इति स मन्यते। जगतो मूलकारणमीश्वर इत्येत सिद्धान्त यद्यपि न स प्रत्याख्यातवान्

परं तस्यासीद् विश्वासोऽयं यत् तमधिकृत्य किमपि कथनं कठिनं, न वयं किमपि वक्तुं शक्नुमः।

स्पिनोजाख्यस्य दार्शनिकस्य सिद्धान्ता भारतीयवेदान्त-सिद्धान्तसदृशाः सन्ति। यथा आचार्यशङ्करः ब्रह्मरूपां सत्तामेकां मन्यते तथैव स्पिनोजापि। स आह—विश्वम् ईश्वरः, ईश्वरश्च विश्वम्। तस्येश्वरोऽस्ति—निर्गुणः। परं सर्वथैव न तस्य निर्गुण ईश्वरोऽद्वैतवादिनामभिमतं निर्गुणमीश्वरं सन्नदति। आत्मानस्येश्वर-धर्मत्वेन स्वीकरणात् सोऽद्वैतवादिभ्यस्तो भिन्न एव। स्पिनोजा-मतेन जावो यदा ईश्वर-विषयोर्मध्ये एकत्वमवगन्तुमर्हति तदा तस्मिन्नसौ बौद्धिक्या भक्त्या प्रेम्णश्चोद्रेको जायते। मानव-जीवनस्य लक्ष्यं स इदमेवास्ति।

लाइबनिसः शक्त्यणुवादं प्रातिष्ठिपत्। तस्य दृष्टौ धर्मीय धारणा यदस्ति सत्तैकैव। अस्ति जीवो नित्यः।

अनुभववादी लॉकः प्रज्ञापरीक्षामुद्दिश्य ग्रन्थमरचयत्। तदीय दर्शन-मस्तीश्वरवादि। तस्य दर्शने ईश्वरेच्छाया अनुवर्तनं धर्म इत्येतन्मतं स्पष्टमेव दृष्टं जायते।

एतदनन्तरकालीनां समुन्नतेषु दर्शनेषु देहवादस्य सर्वत्र व्यापकता प्राप्यते परमष्टादशशताब्दीकालिकेषु दर्शनेषु न तत्तादृशोऽभवत्। अष्टादशे शतके बर्कले-ह्यूम-काण्टप्रभृतयो ह्यध्यात्मविचारवन्तो विद्वांसोऽजायन्त। तेषां विचारास्तत्र-दर्शनं प्रति प्रेरणाप्रदा अभिद्धयन्।

दार्शनिको विद्वान् बर्कले अध्यात्मवादी बभूव। स देहवादं निराचकार। स बाह्यवस्तुनः सत्तामपि प्रत्यवदत्। तस्य मतं बौद्धविज्ञानवादेन सार्धं पर्याप्त सादृश्यं बिभर्ति।

ह्यूमस्यानिश्चितत्वमुपपादयन् ह्यूम आत्मनो बुद्धयगम्यत्वं तस्याज्ञातत्वञ्च प्रतिपादयति।

काण्टेन ज्ञानस्य मीमांसा पर्यालोचनपूर्वकं कृतासीत्। तेन मानसिकशक्तीः समीक्षितुं त्रयो विवेचनात्मका ग्रन्था अलेखिषत—शुद्धा शुद्धबुद्धिपरीक्षा (क्रिटिक ऑफ प्योर रीज़न), सङ्कल्पे कृत्यबुद्धिपरीक्षा (क्रिटिक ऑफ प्रेक्टि-कल रीज़न), भावनाया निर्णयपरीक्षा (क्रिटिक ऑफ जजमेण्ट)। तस्य कर्मसम्बन्धिनः सिद्धान्ता भगवद्गीताया कर्मसिद्धान्तानुगच्छन्ति। तन्मत-मिदम्—यथा बाह्यजगतः सत्ताया प्रमाणं भौतिकविज्ञानेनावाप्यते तथैवेश्वर-

स्थामरत्वस्य च प्रमाणं नैतिकताया स्वतन्त्रसत्तासामर्थ्यात्प्राप्तं जायते। सः सर्वेष्वपि वस्तुषु द्विविधत्वं पश्यति—पारमार्थिकत्वं प्रातिभासिकत्वं च। अतो न साधारणो जनो वस्तुनो यथावद् ज्ञानं कर्तुं पारयति।

काण्टस्य दृष्ट्या मानवेषु ज्ञानस्य शक्तिद्वयं निवसति—१ इन्द्रियाणि (सेन्सीबीलिटी), २ बुद्धिश्च। असम्बद्धसंवेदनानां (सेन्सेशन) समुपस्थापनमिन्द्रियाणां कार्यमस्ति। बुद्धेः (इण्टलेक्ट) कार्यं वर्तते—प्रस्तुतीकृतेषु संवेदनेषु विभिन्नानां सम्बन्धानां सन्निवेशनम्। चेद् बुद्धिरेवंविधान् सम्बन्धान् न प्रतिष्ठापयेत् तदा कीदृशोऽपि नानुभवः समुपलभ्येत। अस्मदखिलमपि ज्ञानं द्वादशश्रेणीश्रिताभिर्बुद्धिभिर्व्यवह्रियते। यावत्यो हि तर्कशास्त्रीया प्रतिज्ञा भवितुं शक्यास्तावत्य एव श्रेण्योऽपि (केटेगरीज़) सन्ति। सन्ति च निर्णयानां चत्वारो हि प्रमुखा वर्गाः—१ परिमाण, २ गुण, ३ सम्बन्ध, ४ प्रकार। एतेष्वप्येकैकस्त्रिविधः। तदेव कोष्टविचारेण सन्ति श्रेण्यो द्वादश। सोऽनुभवमपि द्विविधं मन्यते। परन्तु तत्रमनुभवस्य बाह्यजगदस्ति; अपरं च सम्बन्धस्रोतो भूतास्मद्धीरस्ति। एतेन तस्यानुभववादित्वं बुद्धिवादित्वञ्च युगपदेव सिद्ध्यति।

काण्टो वस्तुसत्तामपि द्विविधां वदति। तत्रैकास्ति अनुभवनिरपेक्षिणी, अपरा चास्ति अनुभवापेक्षिणी।

(१) अनुभवनिरपेक्षिणी—एतदुत्पादनायानुभवो नापेक्ष्यते। तदभावेऽनुभवस्य स्वतोऽसम्भवित्वात्। (२) अनुभवापेक्षिणी—अनुभव एवेन्द्रिय-प्रस्तुत-पदार्थ-सत्तां ज्ञापयति। न स (अनुभव) तद् विशुद्धं रूपं प्रकटीकरोति। अपितु देश-काल-द्रव्य-गुण-कार्य-कारणादिसम्बन्धैस्तस्य विकृतमेव रूपमभिव्यनक्ति। प्रज्ञायां न शुद्धवस्तु साक्षात् वक्तुं शक्नोति। सा जगति प्रतीयमानस्यैवाविर्भावने क्षमते।

काण्टस्य मतमेतच्च यत् कर्तव्यानि कर्माणि न लाभ-प्रयोजनेन सम्पाद्यानि अपितु तानि कर्तव्यबुद्ध्याचरणीयानि।

एकोनविंशशताब्दीप्रसानके सञ्जातेषु तत्त्ववेत्तृषु फिक्टे-शेलिङ्ग-हेगलाख्य एते सन्ति विख्याताः।

काण्ट इव फिक्तेऽपि नैतिकमादर्शं स्वीकरोति। स्पिनोजेव सोऽपि द्वयोरपि जगतोः सत्ताञ्च मन्यते। तस्य सिद्धान्तः प्राधान्येन नैतिकमाध्यात्मिकञ्च तत्त्व-

सत्रान्वते । ध्येय, शुद्धसङ्कल्प, नैतिकसामञ्जस्यम्—इत्येतानि स सत्तत्त्वेनो-ररीकुरुते । दृश्यमानं संसारं मूलतत्त्वस्य प्रतिच्छाया मन्यते । वस्तुतत्त्वं मन-सृष्टिवत् न कल्पते । न सन्ति वस्तुनो जाता अनेके । सन्ति ते एकस्या एव नैतिक्या व्यवस्थाया अभिव्यक्ता ।

शेलिंगस्य मूलं तत्त्वं फिक्ते-कृत-कल्पना-विलक्षणम् । न मूलतत्त्वं तदीय-मात्मा न चानात्मा । परमस्ति तद् द्वयोरपि कारणम् । अस्ति तद् निर्गुणं निरपेक्षम् । तत्र विरोधिनीनां भावनानां समन्वयोऽस्ति । वस्तुतस्तु शेलिंगस्य निरपेक्षतत्त्वं काण्ट फिक्ते स्पिनोजादार्शनिकानां समन्वय-स्थलं प्रतिभाति । तस्य मतेन प्रकृतिश्चेतनस्य जीवितत्वञ्च ज्ञपते । नाध्यात्मवादिन इव स प्रकृति-मात्मन्येवावगच्छति ।

हेगलस्य विचारधारा अद्वैतवेदान्तस्य सिद्धान्तस्यसन्निकटे समुपस्थापय-न्तीव प्रतिलक्ष्यते । शेलिंगस्य ब्रह्म चेतनपदार्थेभ्यः पृथगवतिष्ठते नापेक्षते तान्, तदा हेगलस्य ब्रह्म प्रक्रियास्वरूपमस्ति । न तत् क्रियां भिन्नं जीवनमुत्पादयत्यपि तु स्वयं क्रियारूपं जीवनप्रपञ्च वर्तते । न तद् वस्तूनि अतिक्रमते अपितु तत्र व्याप्तं सत् सन्निष्ठते । तस्य ब्रह्म विश्वातीतं न भूत्वा विश्वानुगमेव । वैज्ञा-निकास्तु भौतिके जगत्येव बुद्धे राज्यं स्वीकुर्वन्ति परं हेगलस्तु ततोऽपि पर-स्मादवयाति । न प्रपञ्चं स सत्यं मन्यते । विश्वप्रक्रियाया नियामको हेतु पूर्ण-प्रत्यय (परब्रह्म) एव । तद्वान्तिमं लक्ष्य, जगत् तद्दिशयैवोपसरति अहरहः । अस्ति विश्वस्य सत्ता व्यावहारिक्या दृष्ट्या सत्या परं पारमार्थिकदृष्ट्या न ।

हेगलोऽप्यस्ति स महादार्शनिको यो हि कलां धर्मं दर्शनञ्च सामञ्जस्येन जगाद ।

शोपेनहावर, हरबार्ट, लोत्से, वुण्टश्चैते चत्वारो दार्शनिकास्ते सन्ति ये सत्ता सङ्कल्परूपा मन्यन्ते । 'बुद्धितत्त्वमेव सत्ता' इत्यत्र न ते श्रद्दधते । वेदान्त-प्रभावो हि शोपेनहावरादिकानां सिद्धान्तेषु स्पष्टं दृश्यते । वेदान्तिन इव एते दार्शनिका अपि जगत्पदार्थान् मायामेव वदन्ति । हेगलश्चैतन्यस्य सारो बुद्धिरिति कथयति यदि, तदा शोपेनहावरो बुद्धिं चैतन्यस्याङ्गमेव । स चैतन्यस्य सारं सङ्कल्पं मन्यते । सङ्कल्पशक्तिं स सर्वासामपि स्थितीनां मूलमवगच्छति । तदा मानवः स्वसत्तामधिगच्छति । सैव बुद्धिं सहकृत्य मानवेषु नानाविधान् प्रत्ययान् रचयति । जीवनस्य लक्ष्यं निर्वाणमिति शोपेनहावरस्य मतम् ।

एकोनविंशे ईशवीये शतके इङ्गलैण्डे भौतिकवादस्य विरोधाय अध्यात्म

वादी प्रादुर्भूतोऽभवत् सोऽस्ति प्लेटो नाम दार्शनिकः । तद् दृष्ट्वा ह्यूमस्यानुभववादः स्पेन्सरस्य च विकासवादः उभावपि मानवस्य चरित्रं प्रकृतिं च व्याख्यातुं न प्रभवतो, द्वयोरपि सदोषत्वात् । आत्मोपलब्धिं प्लेटो मानवस्य लक्ष्यममस्त । तद्विचारोऽयं मानवः स्वकल्याणं समाजमधिवसन्नेव कर्तुं क्षमते, समाजव्यक्त्योर्मध्ये सम्बन्धोऽस्ति नितान्तसान्द्रः । मानवः समाजस्य प्रधानमङ्गमतः समाजादेव तस्य मङ्गलं भवितुमर्हति ।

एतेन विवेचनेन स्पष्टमेवेदं विदितं जायते यत् प्रतीच्ये संसारेऽपि तत्त्वज्ञाननिष्ठाः सत्यस्यान्वेषणं महता प्रेम्णा महताध्यवसायेन च कृतवन्तः । इदं स्ववश्यमेव सत्यं यत्प्रतीच्यानां दर्शनानां चरमावसानं ज्ञानतृप्तावेव । सर्वाण्यपि दर्शनानि तत्रत्यानि ज्ञानसम्बन्धिनीं तृप्तिं समवाप्तुं सततं रतानि विलोक्यन्ते । तेषां मतम् ज्ञानान्वेषणस्य लक्ष्यं ज्ञानमेव । परं भारतीयानि दर्शनानि ज्ञानं साधनमेव मन्यन्ते न च साध्यम् । प्रतीच्यदर्शनं न स्थूलं लिङ्गादिशरीरं भेद, न च जन्मान्तरसिद्धान्तं स्वीकुरुते । मन आत्मानञ्च न तत् सम्यक् सम्प्रत्यपि ज्ञातुं शक्नोति । तत्त्वज्ञानार्थं कृतस्तस्य प्रयासोऽवश्यमेवाभिनन्दनीयः ।

श्रीकृष्णलीलामृतं श्रीमद्भागवतम्

श्रीमद्भागवतं संसारभयनाशनं सर्वेषामज्ञानध्वान्तविध्वंसननिपुणं काल-व्यालाननग्रसमानमनिवारणदीप्तं भक्तिशास्त्ररत्नसर्वस्वं संस्कृतसाहित्यस्य मर्मं भगवत्तत्त्वप्रकाशनपरं परमानन्दसुधारससमुद्रं विमलविवेकसमुन्मीलनकुशलं किमपि परमं ज्योतिः ।

एतद् ग्रन्थरत्नं प्रस्थानत्रयीव वैष्णवानां विविधसम्प्रदायानां च उपजीव्यत्वेन मन्यते । भगवान् वेदव्यासोऽत्र समाधावनुभूतानि भगवत्तत्त्वानि वर्णयामास । एतस्य च प्रभविष्णुप्रभावं सकलानामपि विविधविद्या जगत्या सम्प्रदाया-नपि रसमर्मज्ञानां समूह्य सर्वतो वितत्य मनवाप्यते । वल्लभसम्प्रदायश्चैतन्य-महाप्रभुसम्प्रदायश्च नितरामेवास्याश्रितौ विभषाऽवर्तिनं सन्ददते । आध्यात्मिकतत्त्वसिद्धान्तप्रणालिकया परमोदात्ततया विद्वत्तया चैतत् तस्मात् तत् तत्त्वमवगन्तुं तत् तत्त्वसूत्रं पातुं सर्वेऽपि विद्वद्वरेण्या अहमहमिकया प्राधाविषुः । विपुला ग्रन्था ग्रन्थावलयश्चास्य व्याख्यार्थं विशिष्टैर्विद्वद्वरेण्यैर्निर्मिताः । तत्र भागवत-तत्त्वनिर्णय आनन्दतीर्थप्रणीतः, षट्सन्दर्भश्च श्रीजीवगोस्वामिविरचित उल्लेख-नीयौ ग्रन्थौ स्तः । षट्सन्दर्भस्तु स्वपक्षवाद् विवादत्वाच्च परामेव प्रकर्षश्रियं समश्नुते । भागवतं तत्त्वं किञ्च भागवतस्य गूढार्थं प्रकटीकर्तुं या सम्प्रदाय-भक्ता प्रेमभावना च टीकाः सन्ति शोभमानाम्नाम् । रामानुजमतपरका सुदर्शनसूरेः शुकपक्षीया, श्रीवीरराघवाचार्यस्य भागवतचन्द्रचन्द्रिका, माध्व-मतरता विजयध्वजस्य पदरत्नावली, निम्बार्कमतभाक् शुकदेवाचार्यस्य सिद्धान्त-प्रदीपः, वल्लभमतानुरागिणी वल्लभाचार्यस्यैव सुबोधिनी, गिरिधराचार्यस्याप्या-मिका, चैतन्यमतस्नेहिनी श्रीसनातनस्य बृहद्वैष्णवतोषिणी, जीवगोस्वामिनः क्रमसन्दर्भो, विश्वनाथचक्रवर्तिनः सारार्थदर्शिनी, श्रीश्रीधरस्वामिनश्च श्रीधरी सुविदिता सर्वेषामपि मतिमताम् । सर्वेष्वपि सम्प्रदायेषु या अपि आध्यात्मिक्यो मौलिक्यः कल्पनाः प्रसूतास्तासां स्रोत इदमेव भगवद् विग्रहरूपं भागवतम् ।

श्रीमद्भागवतमद्वैततत्त्वं विशदतया स्फुटतया च प्रतिपादयदपि भक्तिशास्त्रा-णां मणिरियं भक्तिशास्त्रम् । भगवद्भक्तिमन्तरेण न ज्ञानोदयः सम्भवः, यावद् ज्ञान-

भानो प्रादुर्भावो न भवति तावत् कर्मतमोऽपि नापैति कर्मणां प्रवाहस्यानवच्छिन्नताया कुतोऽपवर्ग ? तस्मादेव कारणात् तत्र परोक्षतया अपरोक्षतया च भगवद्भक्तिरेव सर्वत्र [गीता । मानवजीवनस्य चरम साध्यं यदस्ति तद् भगवच्चरणप्रेमैव । तद्भक्त्यैव कृतार्थतया सिध्यति ' यावन्न साध्यते न तावन्मानवस्य परमार्थत कल्याणमित्येतद् विमृश्य तदादावेवामननि—

स वै पुंसा परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे ।
अहैतुक्यप्रतिहता ययाऽऽत्मा सम्प्रसीदति ॥
वासुदेवे भगवति भक्तियोग प्रयोजित ।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं च यदहैतुकम् ॥ १ ॥
धर्म स्वनुष्ठित पुंसा विष्वक्सेनकथासु य ।
नोत्पादयेद् यदि रतिं श्रम एव हि केवलम् ॥
धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य नार्थोऽर्थायोपकल्पते ।
नार्थस्य धर्मैकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृत ॥ २ ॥
कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लाभो जीवेत यावता ।
जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्मभि ॥ ३ ॥

ज्ञान तदेव धन्यं यद् भगवति भक्तिमुत्पादयति, तपस्तदेव श्रेष्ठं यन्मनो भगवदुन्मुख विदधाति, धर्म स एवाभिनन्द्यो यो भगवच्चरणेषु प्रीतिं पुष्णाति ज्ञानतपोधर्मादीना प्रयोजनं भगवत्कृपाधिगमनमेव—

वासुदेवपरं ज्ञान वासुदेवपरं तप ।
वासुदेवपरो धर्मो वासुदेवपरा गति ॥

सत्त्वगुणोपाधिविहीनोऽव्यक्तो निराकारो भगवान् 'निर्गुण' इति कथ्यते स एवोपाध्यवच्छिन्नत्वेन 'सगुण' इति निगद्यते । शुद्धसत्त्वावच्छिन्नत्वात् स 'विष्णु'रिति, रजोमिश्रसत्त्वावच्छिन्नत्वाद् 'ब्रह्मा' इति, तम सत्त्वावच्छिन्नत्वाद् 'रुद्र' इति, तुल्यसत्त्वरजस्तमोऽस्मितसत्त्वावच्छिन्नत्वाच्च 'पुरुष' इत्यभिधीयते । जगत स्थितौ निमित्तकारण विष्णु, तस्य रचनायां निमित्तकारण 'ब्रह्मा' किञ्च तस्य प्रत्याहारे निमित्त कारण 'रुद्रो' मत । पुरुषस्तु तस्योपादानकारणम् । एते विष्णुप्रभृतयस्त्वसारोऽपि गुणातीतस्य ब्रह्माख्यस्य तत्त्वस्य सगुणरूपत्वेनाम्नाता । इत्थं भागवतस्य मते 'ब्रह्म' एवाभिन्ननिमित्तोपादानकारणमस्ति । ब्रह्म एव

संसारस्य सर्ग-स्थिति-संहारहेतोर्विविधमवतारमुपस्थापयति । अत्र श्रीमद्भागवतमेवमाह—

आद्योऽवतारः पुरुषः परस्य
कालः स्वभावः सदसन्मनश्च ।
द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि
विराट् स्वराट् स्थास्नु चरिष्णु भूम्नः ॥ १ ॥
स एष आद्यः पुरुषः कल्पे कल्पे सृजत्यजः ।
आत्माऽऽत्मन्यात्मनाऽऽत्मानं संयच्छति च पाति च ॥ २ ॥

"मानवो भूत्वा परदेव स श्रेयसः प्रयतेत" इत्येतदर्थं श्रीमद्भागवतं मातेव, पितेव, गुरुरिव, कान्तेव, सखेव तत्तन्निदर्शनमुपदिशति । नानाविधा निरूपणविधयः यावन्तोऽपि सन्ति पदार्थास्तावन्तः सर्वेऽपि सन्ति सारशून्याः । अतस्तत्र तावानेव व्यवहारो विधेयो यावान् स्यात् प्रयोजनीयः । न कस्यापि केनापि तत्र समासक्तिः साम्यं यत्नमपि । अनेकानेककामनानां दासा भूत्वा मनुष्या जगत्यां प्रतिपदमसमाने महति बहुविधासु विपत्सु दीयन्ते दुःखानि च प्रचुराणि विन्दन्ति । तस्मात् तस्य कर्तव्यमेतत् यदसौ कामायत्तो न स्यात् । काममेव स स्ववशे कर्तुमर्हति । कामस्तं न शिष्यात् अपि तु स कामम् । बहुलबहुलतरसम्पत्तेः न विरहितो न च स दीनजनानुकूलोऽपि श्रीमद्भागवतमिदमेव विविच्याचष्टे—

अतः कविर्नामसु यावदर्थः स्यादप्रमत्तो व्यवसायबुद्धिः ।
सिद्धेऽन्यथार्थे न यतेत तत्र परिश्रमं तत्र समीक्षमाणः ॥ १ ॥

मानवं दीनं धनाननापेक्षितं विविधमानैश्वर्यगौरवं न श्रीमद्भागवतं द्रष्टुमभिलषते । विद्वांसं हि पुरुषं धनवतां पुरः स्वतन्त्रमनोरथपूर्त्यर्थं दीनतापूर्वकं याचमानं विलोक्य नितरामेव विषीदद् ब्रवीति—

सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासैर्बाहौ स्वसिद्धे ह्युपबर्हणैः किम् ।
सत्यञ्जलौ किं पुरुधान्नपात्र्या दिग्वल्कलादौ सति किं दुकूलैः ॥ १ ॥
चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ।
रुद्धा गुहाः किमजितोऽवति नोपसन्नान्
कस्माद् भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान् ॥ २ ॥

नरो यो न भगवल्लीलानुरागी स सारमेयादपि धालेयादपि वराहादपि क्षुद्रनर । प्रत्यहमायुःक्षयमेवोपैति तस्मात् तत् प्रयतितव्य तेन, यत् तमुपवर्ण्यते—

आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्त च यन्नसौ ।
तस्यर्ते यत्क्षणो नीत उत्तमश्लोकवार्तया ॥ १ ॥
तरव किन्न जीवन्ति भस्त्रा किं न श्वसन्त्युत ।
न खादन्ति न मेहन्ति किं ग्रामपशवोऽपरे ॥ २ ॥
श्वविड्वराहोष्ट्रखरै संस्तुत पुरुष पशु ।
न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रज ॥

श्रीमद्भागवतसागरे सर्वा अपि शास्त्र सरितो निपतन्ति । दर्शनानि प्रकृति-पुरुषासमुत्पित्त्यादिविषयान् यान् प्रतिपादयन्ति, उपनिषदो यद्धि आत्मतत्त्व गृणन्ति, स्मृतयो य हि धर्मं परिशीलयन्ति श्रीमद्भागवते शास्त्रे तेषा सर्वेषामपि विषयाणा सम्यग निरूपण दृग्गोचर सजायते । चेद् वेन-पृथु-ध्रुव प्रह्लाद-बलि-प्राचीनबर्हिद्दक्षप्रजापति-वृत्रासुरर्षभदेव-देवासुरसमर-समुद्रमन्थन-गङ्गा-वतरणादिकथाना सरमार्ता श्रवणाय परमौत्सुक्य मनसि बलीयस्तया जागर्ति, तदा शास्त्रमिद तदृप्यौत्सुक्य पूर्णतया सवातुमलम् । इक्ष्वाकु-निमि-चन्द्र-पुरु-सत्रवृद्धरजिप्रभृतिमहीरमणाना वंशेषु ये हि पुण्यकर्माणो राजानो बभूवु स्तेषामद्भुतवर्याणि पेशलानि चरितानि श्रोतु मानसे उत्कटोऽभिलाष समुत्तिष्ठति तदा सोऽप्यभिलाषस्तावत्र तृप्तिमश्नुते । महर्षेश्च्यवनस्य पावन चरित्र समुपस्थाप्य भक्तप्रवरस्य अम्बरीषस्यानुकरणीय स्पृहणीयञ्च वृत्त सन्निधाय विदुरोद्धवादीना पुनीतानि सदाचरणानि च प्रणिगद्य शास्त्रमेतत्सर्वथैव मन प्रीणाति । भगवत श्रीकृष्णचन्द्रस्य पापापहा लीला उद्गीय एषा श्रीमद्भागवत-माता समारस्य मनोम्लानतामपनेतु, तस्य मङ्गलमाचरितु, तत्प्रवृत्तितो निवृत्ति-म्प्रति नेतु, स भगवदुन्मुख विधातुमनारत दिवानिश विनायासमनुभवन्ती, विना खेद गच्छन्ती, सोत्साह सस्नेहञ्च व्यापृता केन न चक्षुष्मता वीक्ष्यते ? पश्यन्तु प्रेक्षावन्त, अत्र कान्तारे सगोपो भजवल्लभो हि धेनूश्चारयति, इह तं कालिय-नागस्य विषाद् गोपवृन्द गोपायन्त विलोकयन्तु, इह त गोवर्द्धनस्योत्थापन विधाय शक्रस्य मानमपहरन्त गोपाश्च रक्षन्त वीक्षन्ताम्, इह त गोपाङ्गनाभि सह रासोत्सव वितन्वन्त प्रेक्षन्ताम्, इह त कस निगृह्णन्तमिह शिशुपालस्य शिर

सुदर्शनचक्रेण नेदृशमिह च महाभारते धनञ्जयं गीतामुपदिशन्नत्र वीक्ष्यते विपश्चित्तमाः ।

श्रीमद्भागवतं वस्तुतस्तास्ता विविधा भगवतो लीला समाख्यानेकोपाख्यानोपाख्यानपुरस्सरं मानवमात्रं 'कोऽहमि'त्येतच्चिन्तयितुं, 'किमर्थमहं शरीरं संलब्धवान्' इत्येतद्विचारयितुम् 'मदीयं किं कर्म कश्च मम धर्म' इत्येतद् विभावयितुम्, 'कस्माद् मामाधिव्याधिजरामृत्यवः प्रपीडयन्ती'ति ध्यातुम्, 'किमर्थमहं पुनःपुनः जननमवाप्नोमी'ति च बोद्धुम्, 'कस्मात्कारणादहं दरिद्रः स च धनवान्' इति अवगन्तुं प्रेरयति नक्तन्दिवम् ।

श्रीमद्भागवतमुपरिस्थितान् सर्वान् अपि प्रश्नान् समादधत्प्रस्तरकं पुरः उपतिष्ठति। तत्पुरञ्जनोपाख्यानमाख्याय मानवमुपदिशति यत् पुरञ्जनो राजा नान्यः कश्चित् स एव स्वयमस्ति। पुरं नान्यत् किमपि। इदं शरीरमेव पुरम्। प्राकृतानां विषयाणामुपभोगाय स तदधितिष्ठति। देहाभिमानी जीवोऽज्ञानपरिच्छिन्नो भूत्वा विविधान्याधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकानि च दुःखान्युपभुञ्जानः संहननं बिभर्ति। अस्ति तु परमार्थतोऽसौ निर्गुणः परं प्राकृतेन्द्रियमनोधर्मानात्मन्यारोप्य 'अहमिदमहं करोमि' इत्येवमाद्यभिमानधिया निबद्धो भवन् इष्टान् विषयांश्चिन्तयन् बहुविधानि कर्माण्यनुतिष्ठति। अस्ति वस्तुतः स स्वयं प्रकाशः परं यावत् स सर्वेषामपि परमगुह्यात्मस्वरूपं भगवन्तं नावगच्छति तावत् स प्रकृतेर्गुणेष्वेव निमज्जति। गुणजनितान् धर्मान् स्वकीयान् विभाव्य संसारसागरे गभीरे पतति। कदाप्यसौ तत्र सद्भावैर्निषेव्यमाणो भवति, कदाप्यसौ चाञ्चल्येन घूर्णमानो जायते, कदापि चासौ मोहेन मुह्यमानः सञ्जायते, कदापि स सात्त्विकैः कर्मभिः प्रकाशबहुलं नाकमश्नुते, कदापि राजसकर्मवशाद् दुःखप्रदान् लोकान् लभते, कदापि च स तमोमयकर्मभिः शोकसंकुलितासु तमःपरिवेष्टितासु योनिषु च जनुर्गृह्णाति। यथा क्षुत्क्षामकण्ठः श्वा स्थले स्थले विचरन् स्वभाग्यानुरूपं क्वचिद् दण्डप्रहारं सहते, क्वचिदोदनं भुङ्क्ते तथैव जीवोऽपि—मानवोऽपि—नानावासना आदाय उच्चावचेन च मार्गेण उपर्यधो मध्ये च पर्यटन् स्वकर्मानुरूपाणि फलानि विन्दति। यस्या अविद्याया वशात् परमार्थस्वरूपमजानतेषा जन्ममरणरूपानर्थपरम्परा कदर्थयति तस्या निवृत्त्यर्थं श्रीहरिसम्बन्धिनी गरीयसी भक्तिरपेक्ष्यते ।

एकतानतया भगवति वासुदेवे निहिता भक्तिर्ज्ञानं वैराग्यञ्च जनयति।

भक्तेन्द्रभवास्पदमस्ति भागवती कथा। अत श्रद्धया भगवत्कथाध्येतव्या श्रोतव्या च। यत्र भगवद्गुणकीर्तननिमग्नमानसा भक्ता निवसन्ति तत्र भागवच्चरितामृततरङ्गिण्यो वहन्ति। दु खमिदमतितरा यत्स्वभावजैं प्रत्यूहैरपहृतो जीव श्रीहरिलीलासुधासिन्धोर्विमुखीभवन् परमदारुणसांसारिकविषयविषभयावहसागरे आमज्जति। तस्य मनो हा भगवति न सज्जति, न सिह्यति न लगति च। अत एव तु स संसारदुर्गमकाननेन कण्टकाकुलविषमधरणीतलेन हिंस्रसत्त्वसङ्कुलेन नितान्तमेव निपीड्यमान सन्ताप सन्तप्तो भयात् सत्रस्त सन् उच्चै क्रन्दति। देह-गेहासक्तस्य कीदृशी शोचनीयावस्था जायते तामधिकृत्य श्रीमद्भागवतमाह—

आत्मा जायासुतागारपशुद्रविणबन्धुषु।
निरूढमूलहृदय आत्मान बहु मन्यते ॥ १ ॥
सन्दह्यमानसर्वाङ्ग एषामुद्वहनाधिना।
करोत्यविरत मूढो दुरितानि दुराशय ॥ २ ॥
अर्थैरापादितैर्गुर्व्या हिंसयेतस्ततश्च तान्।
पुष्णाति येषा पोषेण शेषभुग यात्यध स्वयम् ॥ ३ ॥
वार्तायां लुप्यमानायामारब्धाया पुन पुन।
लोभाभिभूतो नि सत्त्व परार्थे कुरुते स्पृहाम् ॥ ४ ॥
कुटुम्बभरणाकल्पो मन्दभाग्यो वृथोद्यम।
श्रिया विहीन कृपणो ध्यायञ्छ्वसिति मूढधी ॥ ५ ॥
एव कुटुम्बभरणे व्यापृतात्मा नितेन्द्रिय।
म्रियते रुदतां स्वानामुरुवेदनयास्तधी ॥ ६ ॥

अज्ञानान्मनुजो यद् दु ख तदेव सुखमवगच्छति। सुखाधिगमनाशया स स्वकीय मनो ललनासु योजयति पर ताभ्य कुत सुख सम्भव सत्यम्। अन्ततो गत्वा नितरा विषीदति। अनुशयेन दूयमानो ब्रवीति—हन्त यन्मयागणि सुख तत्तु भीषण दु खमेवासीत्। ससारस्य दु खप्रदत्वमुद्दिश्य श्रीमद्भागवत प्राचीनबर्हिष क्षितीश यदुपदिशति तत् तच्छब्देष्वेव श्रूयताम्—

"*सुमन समधर्मणा स्त्रीणा शरण आश्रमे पुष्पमधुगन्धवत्क्षुद्रतम काम्यकर्म* विपाकज काममुखलव जैह्व्यौपस्थ्यादिविचिन्वन्त मिथुनीभूय तदभिनिवेशितमनस षडङ्घ्रिगणसामगीतवदतिमनोहरवनितादिजनालापेष्वतितरामतिप्रलो-

सिन्दुर्गमये वृक्षयूथवद्गमन आयुर्हरतोऽहोरात्रात्मनात् कालचक्रविशेषानविगणय्य गृहेषु विहरन्तं पृष्ठत एव परोक्षमनुसरन्तं तन्तक कृतान्तोऽन्तकालेन यमिह पराविद्ध्यति तमिमात्मानमहो राजन् सिद्धवदय द्रष्टुमर्हसीति ।

सत्वं विचक्ष्य मृगचेष्टितमात्मनोऽन्त-
श्चित्तं नियच्छ हृदि कर्णधुनीं च चित्ते ।
जह्यङ्गनाश्रममसत्तमयूथगाथं
प्रीणीहि हंसशरणं विरम क्रमेण ॥"

श्रीमद्भागवतं जननाथा युगे भवाटव्या भीषणत्वमुपन्यस्यति तत् तस्या असह्यदारुणत्वभयप्रदत्वं ज्ञापयन्मानवनिकरं प्रबोधयति यत् तेऽपसृतास्ततो भूत्वा तिष्ठेयु । भवाटवीं प्रविश्य न कोऽपि तन्मार्गे बिन्दुमपि लब्धुं प्रभवति । अत्र मनो ज्ञानेन्द्रियाणि च सन्ति दस्यव । तैर्मानवो भवति विलुप्यमान । पुत्र-कलत्रबन्धुप्रभृतयस्तथैवात्र मानवं लुम्पन्ति यथा वृक-जम्बुकादय । सम्पदो दंश-मशका इवात्र जनानुपस्थयन्ति । वर्मणा सङ्कुलता इह गुल्म-तृणवीरुधवत् सन्ति । ताभ्यो जनानां निर्मुक्तिर्भवत्येव न । तदुद्भवितास्ते न कदापि सुखेन श्वासमप्येकं ग्रहीतुं शक्नुवन्ति । प्रमदात्र वात्येव विद्यते । सा तेषां नयनयो रजःक्षिपति तदन्धा भवन्तस्ते मनुष्याणां मर्यादामपि न विचारयन्ति । रजोमलिन-नयना भूत्वा ते कर्ममालिनता देवता अपि अवज्ञातुं प्रक्रमन्ते । शत्रूणां परुषाणि वचांसीह कौशिकरव इव वर्तन्ते तान्याकर्ण्य तेषां मनो भृशं व्यथयति । राजकुलस्य भर्त्सनापूर्णानि वचनानि चात्र श्वापदानां कठोररव इव सन्ति तानि तु तेषां हृदयमेव भिन्दन्ति । गृहस्थाश्रमपरको महान् विस्तृत कर्मकलाप इह महीधर इव विद्यते । स तु तेषां जीवनं कठोरेषु सङ्कटेष्वेव निपातयति । इह तृष्णास्तु सन्ति स्रोतस्विन्य इव तासां तरणं तु सम्भवमेव न भवति । जना दुस्तरत्वात् तासां तासु मज्जन्ति । कदापि ते एतस्यां भवाटव्यां दुर्जन-दन्दशूकैर्दश्यमाना भगवदन्ता उद्विग्नताञ्च नीयमाना रुदन्ते, विवेकराह-ह्रीण्यादृश्या इवान्धान्धतामापतन्ति । कदापि तेऽत्र भवारण्ये विषय-सुख-मधुकणान् विचिन्वन्तो यदा परकीयाणि द्रव्याण्यपि धर्तुं प्रवर्तन्ते तदा तत्तद्-द्रव्याधिपतिभिर्निगृह्यमाणा अपारे निरये निपतन्ति ।

एवं सविस्तरं भवाटव्या घोराणि दुःखानि वर्णयित्वा महर्षिर्व्यासो रहूगण-

धिपोपदेशापदेशेनाखिलानपि विश्वजनानाचष्टे यत् ते विषयेभ्यो व्यावृत्ता भूत्वा ज्ञानचन्द्रहासेन भवाटवीं भिन्दत।—

रहूगण त्वमपि ह्यध्वनोऽस्य
संन्यस्तदण्डः कृतभूतमैत्रः ।
असज्जितात्मा हरिसेवया शितं
ज्ञानासिमादाय तरातिपारम् ॥

श्रीमद्भागवते भारतमहिमवर्णनमधीत्य विदितं भवति यत् पुरातने भारते भगवत्कथामरित् सर्वत्र सवेगं कलकलशब्दं कुर्वाणा गभीरप्रवाहपूर्वकं प्रवहमाना बभूव। साधुजनैरग्रण्या वसुन्धरालङ्क्रियमाणा भूत्वा विललास। नृत्यगीतमङ्गल-तूर्यनिस्वनैः सम जना भगवन्तं यज्ञपूरुषमर्चन्त इह तदादर्शितं। भारतीया विभिन्नदेवता उद्दिश्य पृथक् पृथग् भागं निदधानास्ताभ्यश्च विधिमन्त्रद्रव्यादि-योगेन सश्रद्धं हविः प्रददाना अवालोकिषत। अत एव तु भगवान् वेदव्यासः स्वयं भारतमेवमुपश्लोकयति—

यैः श्रद्धया बर्हिषि भागशो हविर्निरुप्तमिष्टं विधिमन्त्रवस्तुतः ।
एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा गृह्णाति पूर्णः स्वयमाशिषां प्रभुः ॥ १ ॥
सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणां नैवार्थदो यत्पुनरर्थिता यतः ।
स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छतामिच्छापिधानं निजपादपल्लवम् ॥ २ ॥
यद् यत्र न स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य सूक्तस्य कृतस्य शोभनम् ।
तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्मनः स्याद् वर्षे हरिर्यद् भजतां शं तनोति ॥ ३ ॥
अहो अमीषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः ।
यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि नः ॥ ४ ॥

हा हन्त यद् भारतं पुरा एतादृशं सच्चरित्रमासीद् यत् तद् वीक्ष्य देवा अपि तत्र प्रहोतुं जनुरभीकमन्त यन्महर्षयोऽपि भूयो भूयोऽभिनन्दन्तोऽपि नातृप्नुवन् तदेव भारतं साम्प्रतं नानादुराचरणभ्रष्टाचरणादिभिर्निन्दितकुत्सितघृणितकर्मभि-ग्रस्यमानं दृश्यते। न साम्प्रतं भारतीया उत्तमानि कर्माणि कुर्वाणा मनागपि त्रपन्ते, धनवन्तो दीन-दरिद्रान् मध्यमवर्गान् शोषयन्तो निपीडयन्तश्च दिवानिशं प्राप्यन्ते, शासितारः स्वयमेवाद्य कुमार्गं गच्छन्त आसाद्यन्ते। ते स्वकीयं वैभवं वर्धयन्तो नानाविधैरन्याय्यैः साधनैः सर्वत्र विलोक्यन्ते, शासममध्ये पदमत्रासं

ते निर्वाचनादवसरेषु यान् अनाचारान् अवलम्बन्ते तेषामनालपनमेव वरम्, हा, क्षाद्भद्देशस्य रामादिगजान इ चेमे साम्प्रतिकाः शास्तारो येषां मनसि जनताया हितस्य स्तोकमपि चिन्ता न दृश्यते। हा, कीदृशं शोचनीयमस्मत्पतनं संवृत्तम्।

श्रीमद्भागवतं जनान् सत्पथं नेतु बहुधा यतते। तस्करकान् प्रदर्श्य भाययति वाञ्छति च यत् ते भीता भूत्वा दुष्कर्मभ्यो विरमेयुः पापेभ्यः पराङ्मुखाश्च स्युः। तदाह—

"ये त्विह वै दस्यवोऽग्निदा गरदा ग्रामान् सार्थान् वा विलुम्पन्ति राजानो राजभटा वा तांश्चापि हि परेत्य यमदूता वज्रदंष्ट्रा श्वानः सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं खादन्ति ......"।

अतः परं किं खेदास्पदं स्याद् यद् यस्य भारतस्य जीवनं धर्म एव बभूव तस्यैव भारतस्य शासनकारिणो धर्ममवजानन्ति। 'को नाधर्म' इति तु तैर्विचार्यते न। 'धर्मोऽभ्युदयावागमवर्तनि'रिति निगद्य, हन्त, अधर्मं धर्मं मन्यमानास्ते धर्मं दलन्ति। धर्मदलनस्यैव स्विदं कुफलं यदिदानीं क्वापि न नैतिकता, क्वापि न सत्यपरता, क्वापि न लोभे जुगुप्सा, क्वापि न कुकर्मसु घृणा च विलोक्यते। श्रीमद्भागवते 'धर्मः क' इत्यत्र शास्ति—

धर्ममूलं हि भगवान् सर्ववेदमयो हरिः।
स्मृतं च तद् विदां राजन् येन चात्मा प्रसीदति॥ १॥
सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः।
अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्याय आर्जवम्॥ २॥
सन्तोषः समदृक् सेवा ग्राम्येहोपरमः शनैः।
नृणां विपर्ययेहेक्षा मौनमात्मविमर्शनम्॥ ३॥
अन्नाद्यादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथार्हतः।
तेष्वात्मदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु पाण्डव॥ ४॥
श्रवणं कीर्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः।
सेवेज्यावनतिर्दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम्॥ ५॥
नृणामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः।
त्रिंशल्लक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन तुष्यति॥ ६॥

महाकविकालिदास–भवभूति–बाणादयो याभ्यां द्वाभ्यां कविभ्यां काव्य-रचन-शिक्षा गृहीतवन्तो यद्‌रचितान् ग्रन्थानवधार्य ते काव्यं केन प्रकारेण रचनीयमित्येतद् विविदुस्तयोरेकतर श्रीमद्‌भागवतप्रणेता व्यासो वर्तते। महर्षि-व्यासस्येदं भागवतं महनीयं काव्यरत्नमपि विद्यते। वस्तुवर्णनशैली तदीया काव्यमयी विभाति। तत्रत्यर्तुप्रभृतिप्रकृतिच्छटां विलोक्य कवयोऽपि स्वस्वकाव्ये तद्‌विधं वर्णनमकुर्वन्। भागवतस्य वर्षर्तुसुषमा दृश्यताम्—

तडित्वन्तो महामेघाश्चण्डश्वसनवेपिताः।
प्रीणनं जीवनं ह्यस्य मुमुचुः करुणा इव ॥ १ ॥
श्रुत्वा पर्जन्यनिनदं मण्डूका व्यसृजन् गिरः।
तूष्णीं शयाना प्राग् यद्वद् ब्राह्मणा नियमात्यये ॥ २ ॥
हरिता हरिभिः शष्पैरिन्द्रगोपैश्च लोहिता।
उच्छिलीन्ध्रकृतच्छाया नृणां श्रीरिव भूरभूत् ॥ ३ ॥

अत्र शरच्छोभा विभाव्यताम्—

शरदा नीरजोत्पत्त्या नीराणि प्रकृतिं ययुः।
भ्रष्टानामिव चेतांसि पुनर्योगनिषेवया ॥ १ ॥
सर्वस्वं जलदा हित्वा विरेजुः शुभ्रवर्चसः।
यथा त्यक्तैषणाः शान्ता मुनयो मुक्तकिल्बिषाः ॥ २ ॥
गिरयो मुमुचुस्तोयं क्वचिन्न मुमुचुः शिवम्।
यथा ज्ञानामृतं काले ज्ञानिनो ददते न वा ॥ ३ ॥

कविवरकलितभावान् विभावयन्तु मानवीयं मानसं च प्रेक्षन्तां प्रेक्षावन्तः—
मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्मा स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः कामयानाम्।
बलिमपि बलिमत्त्वावेष्टयद् ध्वाङ्क्षवद् यस्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः ॥१॥
यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्‌सकृददनविधूतद्वन्द्वधर्मा विनष्टाः।
सपदि गृहकुटुम्बं दीनमुत्सृज्य दीना बहव इह विहङ्गा भिक्षुचर्यां चरन्ति ॥ २ ॥
अपि बत मधुपुर्यामार्यपुत्रोऽधुनाऽऽस्ते, स्मरति स पितृगेहान् सौम्य बन्धूंश्च गोपान्।
क्वचिदपि स कथा नः किङ्करीणां गृणीते, भुजमगुरुसुगन्धं मूर्ध्न्यधास्यत् कदा नु ॥

वैदुष्यस्य समुपार्जितानेकशास्त्रज्ञानस्य वा सौन्दर्यमस्ति पारमार्थिकतायां-मनुरागो द्रढीयान् भगवच्चरणेषु निर्व्याजप्रीतिर्वा। मुदाद्यो विस्मय्य ज्ञानिनाम-प्रेमरसोपाख्यानं निधाय श्रीमद्‌भागवतं ज्ञानिनां जगदिदमेव बोधयति नूनम्।

"स एवं भार्यया विप्रो बहुशः प्रार्थितो मुहुः ।
अयं हि परमो लाभ उत्तमश्लोकदर्शनम् ॥"

इत्येवं हि सुदाम्नो वाणी यत् सः पश्चात्कल्पयति तदिति विपश्चितः स्ववचेन आवर्त्तयेयुः। सुदामा गहाराष्ट्रियेण दूयमान आसीत्, न तत्सविधे भोक्तुमन्नमासीन्न चावरीतुं वपुर्वासः एव शुष्कमासीत्, परं सत्यपि तद्विधे आर्थिके सङ्कटे, स स जीवनम्प्रति तमभावप्रवर्लं तुच्छनमामपि हान्मिवजगाम। जीवनस्य दारिद्र्यं वा दुर्भाग्यं स भगवच्चरणविमुखतामेव विवेद। परमार्थविचारादेव तस्य श्रीकृष्णमन्दर्थे तत्प्रेम तत्सम्मानं हार्दिकं समर्पयत्, यत्प्रेम यच्च सम्मानं विलोक्य सकलमपि राजभवनं परं विस्मयं प्रपेदे—

तं विलोक्याच्युतो दूरात् प्रियापर्यङ्कमास्थितः ।
सहसोत्थाय चाभ्येत्य दोर्भ्यां पर्यग्रहीन्मुदा ॥ १ ॥
सख्युः प्रियस्य विप्रर्षेरङ्गसङ्गातिनिर्वृतः ।
प्रीतो व्यमुञ्चदब्बिन्दून् नेत्राभ्यां पुष्करेक्षणः ॥ २ ॥
अथोपवेश्य पर्यङ्के स्वयं सख्युः समर्हणम् ।
उपहृत्यावनिज्यास्य पादौ पादावनेजनीः ॥ ३ ॥
अग्रहीच्छिरसा राजन् भगवाँल्लोकपावनः ।
व्यलिम्पद् दिव्यगन्धेन चन्दनागुरुकुङ्कुमैः ॥ ४ ॥

मन्ये ज्ञानं श्रीमद्भागवतरूपं निधाय भुवि विभाति। तद्धियोऽज्ञानमपमृज्य तत्र प्रकाशं विकिरति। तत् तपेहते येन बुद्धिर्ब्रह्माकाराकारितैव जायते। तद्विराग्यार्थाय च हृदयग्रन्थिर्भिद्यते सशया अपि छिद्यन्ते। वेदस्तुतिद्वारेण तद्वेदमन्त्राणां रहस्यं स्फुटतयैवोन्मोलयति। वस्तुनः संसारस्य पुरस्तात् सत्यं निधातुमेव महर्षिव्यास श्रीमद्भागवतज्योतिः प्रज्वालयामास। तज्ज्योतिषा द्रष्टव्यं द्रष्टुं शक्नोति पुमान्—

सत इदमुत्थितं सदिति चेन्ननु तर्कहतं
व्यभिचरति क्व च क्व च मृषा न तथोभययुक्।
व्यवहृतये विकल्पइषितोऽन्धपरम्परया
भ्रमयति भारती त उरुवृत्तिभिरुक्थजडान् ॥

साङ्ख्ययोगयो रहस्यं गुह्यं च श्रीमद्भागवतं तेनोपदेशेनाभिव्यनक्ति यमुपदेशं हंसो भूत्वा भगवान् सनकादिभ्यः प्रददौ—

ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमतिलोलमलातचक्रम् ।
विज्ञानमेकमुरुधेव विभाति माया स्वप्नस्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्पः ॥

श्रीमद्भागवतस्य पारायणेन भवति विदितं यन्मानवोद्धारो न तावत् सम्भवो यावत् तस्मिन् भागवती भक्तिर्नोत्पद्यते । न ज्ञानाच्छास्त्राणां न च यज्ञादिकर्मणामनुष्ठानादेव स प्राशस्त्यं प्राप्तुमर्हति । प्राशस्त्यप्रदाने चेत् क्षमता काप्यस्ति तर्हि सा भगवद्भक्तावेव । वस्तुतो भगवद्भक्तिरेव ज्ञानमस्ति कर्म च सैव । रासपञ्चाध्याय्यां प्रेमभक्तिप्रतिनिधिव्रजाङ्गनानां विमलं प्रेम सङ्कीर्त्य महर्षिव्यास इदमेवामनति यत्प्रेम्णा भगवल्लाभः सम्भवः । धन्या हि संस्कृत-भाषा धन्यं हि संस्कृतसाहित्यं यत्र श्रीमद्भागवतरूपरत्नम् लसति ।

सत्यमेवोक्तम्—

श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद् वैष्णवानां प्रियं
यस्मिन् पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते ।
तत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतं
तच्छृण्वन् विपठन् विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नरः ॥

महाभारतम्

अस्ति महाभारतं रामायणमिवास्मद्राष्ट्रिय इतिहासः। भारतीयायाः संस्कृतेर्भव्यं रूपमस्मिन् अतिद्वये ग्रन्थे चतुरस्रतया प्रस्तुतं गतमवलोक्यते। नास्त्यस्य ग्रन्थस्योद्देश्यमेकमात्रं कौरवपाण्डवयोः समरस्य वर्णनमपि तु भारतीयधर्मस्य कार्त्स्न्येन सविस्तरं चित्रणमपि तदीयं प्रमुखं लक्ष्यं विद्यते। नैजवपुःकालादेव ग्रन्थोऽयं महान्, जीवनस्य समस्यानां समाधाने मनोयोगपूर्वकं संलग्नमनाः सन् नवनवयमधिरोहति तस्मादस्माकं भारतीयानां कृते ग्रन्थराज एव धर्मशास्त्रस्यापि कार्यं साधु साधयति। कानिचन स्थलानि तु सत्यमेवंविधानि यानि निशम्यार्थान्य वा लोकः काव्यस्यानन्दमश्नुते। एवंविधानेकवैशिष्ट्यविभूषितत्वात्, वस्तुतोऽयं ग्रन्थो बहूपकरोति संसारम्। इतिहासत्वात् स अस्मत्पुरतोऽस्मदीयानां पूर्वजानामितिवृत्तं प्रस्तौति, ऐहिकामुष्मिकनिःश्रेयसमार्गप्रदर्शनकारित्वात् स अस्मन्मते धर्मशास्त्रं भवत् समुपतिष्ठते; मनःप्रीतिकारिण्या पद्धत्या ललितया संस्कृते सरसतायात्र धर्मार्थकाममोक्षप्रदर्शनपुरस्सरं मनोज्ञं रूपं च निदधात्यतः स काव्यायते च। तदेवं ग्रन्थोऽयं सुन्दर इतिहासो रुचिरं धर्मशास्त्रं रमणीयञ्च काव्यं वर्तते। ग्रन्थस्यास्य महत्ता कियतीत्येतस्मिन् विषयेऽभिदधाति श्लोकोऽयम्—

धर्मे ह्यर्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्॥

रामायणरचनाकार श्रीवाल्मीकिरिव महाभारतप्रणेता श्रीवेदव्यासोऽपि संस्कृतकव्युपजीव्यत्वेन मतः। कवयः एतदीयान्युपाख्यानान्यादाय काव्य-नाटक-चम्पू-कथाऽऽख्यायिकादिमयं विपुलं साहित्यं सृजन्तः कैर्न प्रेक्ष्यन्ते? न केवलमस्मद्देशस्य कवयः स्वकीयाः कृतीः कर्तुमिमं महाग्रन्थमवलम्बन्ते स्म यवसुमात्रादिसंज्ञकद्वीपानामपि कलाकाराः स्वस्वरचनानां प्रणयनाय ग्रन्थादेतस्मान्महतीं सहायतामविन्दन्। न यावदस्य ग्रन्थराजस्याध्ययनं विधीयते तावच्च प्राक्तनराजनीतिविषयकं ज्ञानं जायते न च अर्थशास्त्रस्यापि मर्म

विदित भवति तस्माद् ग्रन्थस्यास्य गरिमाण संस्कृतवाङ्मयस्य न ग्रन्थान्तर मासादयितु शक्नोति इति निश्चप्रचभावेन वक्तु शक्यते ।

अविरामे परिश्रमे अम्लान विनियोज्य महर्षिणा व्यासेन ग्रन्थोऽय त्रिभि र्वर्षै समाप्ति नीत इत्येतत् तस्यमादिपर्वस्थित श्लोक एव प्रकाशयति—

'त्रिभिर्वर्षै सदोत्थायी कृष्णद्वैपायनो मुनि ।
महाभारतमाख्यान कृतवानिदमुत्तमम् ॥'

अद्य महाभारत यद् रूप बिभर्ति तत्र शतसहस्रमख्याका श्लोका शोभन्ते । अत इदानीमिद 'शतसाहस्री संहिता' इत्येतेन नाम्ना प्रथितम् । गुप्तकालवर्तिनि एकस्मिन् शिलालेखे ग्रन्थोऽयमुपरिनिर्दिष्टया सज्ञयैव स्मृतस्तस्माद् भवतादमेव गत यदय ग्रन्थो वर्तमानऽनहसि य काय धयति काय त गमितस्यास्य प्रायेण षोडशशतसमा सवृत्ता । विपश्चितामत्रेद मत यदतद्रूप तदनवशतकानन्तर ममुपलब्धुमशकत् । तदथमिद क्रमांस्त्रीन् परिजग्राह । प्रथमे क्रम ग्रन्थाऽय 'जय' नाम्ना, द्वितीयस्मिन् क्रमे 'भारत' नाम्ना ततश्च तृतीय क्रम 'महाभारतम्' इत्येतन्नाम्ना प्रसिद्धिमवाप ।

महाभारतस्य पाठ सम्प्रदाय प्राधान्येन द्विविधो विलोक्यते । तयोरेकतर उत्तरभारते तदितरश्च दक्षिणभारते प्रचलति । उभयस्यापि श्लोकसख्यायाम्, अध्यायानां क्रमे, आख्यानाना सन्निवेशे च भूयान् भेद समवाप्यते ।

महाभारतस्यादिम रूप कीदृशमासीत् तत्र कियन्त श्लोका आसन्, कानि कानि चाख्यानान्यवर्तन्त–इत्येतदर्थं चिराद्-वेषणकारिणा प्रयासो वरीवर्ति । पूनास्थिताद् 'भण्डारकर ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूटात्' यत्संस्करणमधुनाधिग म्यते तत्र ग्रन्थस्यास्य मौलिक रूपमधिकतराया मात्राया दृग्गत भवति ।

महाभारतस्य व्याख्यातॄणामपि सख्यास्ति विशाला । तेषु नीलकण्ठानन्त भट्टार्जुनमिश्ररामानुजविमलबोधवाद्वराचार्यश्रीनिवासप्रभृतयो द्वाविंशति सुवि-दिता । इमे हि व्याख्याकारा प्रकाण्डपाण्डित्यशालिनां मनीषिणा धुरि कीर्त-नीया सन्ति, सन्ति च तत्त्वात्मविद्यापारावारीणा । व्याख्याटीकादिकर्तॄणा मियती महती सख्या ग्रन्थस्यास्य विद्वत्प्रियता लोकप्रियताञ्च व्याख्याति ।

महाभारतेऽस्ति प्रधानो रस शान्त । अङ्गभूतश्च तदीयोऽस्ति रसो वीर । एतेन प्राधान्येनायोधनवर्णन न लेखकस्याभिमतमित्यतच्च विदित जायते ।

भौतिकजीवनस्य निस्सारता सद्यः संजायते आत्मना मानसे उत्सुकताया सञ्चारश्च वस्तुतत्त्वस्पष्टं विद्यते।

धर्म एव भारतीयसंस्कृतेर्जीवनमिति एतदवगमयितुं महर्षिव्यासः सुन्दर-सुन्दरतराणि आख्यानानि ग्रन्थेऽस्मिन् निदधौ। अधर्मेण राष्ट्रस्य विनाशो धर्मेण च तस्योत्थानं भवतीति व्याहरन् विश्वशुभचिन्तको लेखकः 'को धर्मः' इत्यत्र दर्शयति—

सर्वेषां यः सुहृन्नित्यं सर्वेषां च हिते रतः।
कर्मणा मनसा वाचा स धर्मं वेद जाजले॥ १॥
अहिंसा सत्यमक्रोधस्तपो दानं दमो मतिः।
अनसूयाप्यमात्सर्यमनीर्ष्या शीलमेव च॥ २॥
एष धर्मः कुरुश्रेष्ठ कथितः परमेष्ठिना।
अस्मिन् धर्मे स्थितो राजन् नरो भद्राणि पश्यति॥ ३॥
धारणाद् धर्ममित्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः।
यः स्याद् धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः॥ ४॥

इत्थं धर्मस्य स्वरूपं प्रतिपादयन् स तमेव जनं वस्तुतो धर्मात्मानं मन्यते यो हि वेदबोधिताचारं सम्यक् सरति। 'आचारः परमो धर्मः' इति यदुक्तं तत्राह सः—

'आचाराज्ज्ञायते प्राज्ञ क्षिप्रं धर्ममवाप्नुयात्।
एवं च साधुभिर्दान्तैश्चाद्रोहचारिणा॥

महाभारतं धर्ममनुष्ठातुं मानवलोकमुपदिशत्येवम्—

न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्
धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः।
धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये
जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः॥

अर्थकामाभ्यां धर्म एव ज्यायान्। तेनोभयोरपि सिद्धत्वात्। अत उक्तम्—

ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे।
धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते॥

सर्वेषामपि वर्णानां, सर्वेषामप्याश्रमाणाम्, सकलानामपि वर्गाणां, नृपाणां, स्त्रीणां पतिव्रतानां, पितृमातृभक्तानां, सामान्यस्य जनस्य, विशेषसमयस्थानां·

हीनाच्च धर्मस्य निरूपकत्वात् प्रदर्शकत्वादुपदेशकत्वाच्च महाभारतं निखिलाय भारतीयानां जनानां धर्मशास्त्रं वा पञ्चमो वेदो विद्यते ।

जगत्यर्थस्य किं महत्त्वं किञ्च तदीयमुपादेयत्वमित्येतत् सर्वैषा विदितम् । अर्थं विना संसारे मानवस्य जीवनं क्षणमपि न स्थातुं शक्नोति । अर्थमन्तरेण न किमप्यैहलौकिकं, नहि नहि पारलौकिकमपि, न सम्पन्नतां याति । अर्थविहीनो जनो जगति क्वापि प्रतिष्ठामवाप्तुं न प्रभवति, न चोन्नतिमपि कस्मिन्नपि क्षेत्रे कर्तुं पारयति । अर्थरहितस्य तु दशैव संसारे शोचनीयतां गच्छति । केनापि कविनोक्तम्—

तानीन्द्रियाण्यविकलानि मनस्तदेव
स बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।
अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव
ह्यन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥

कृषिर्वाणिज्यं, शिल्पं, सैन्यं, शिक्षा, स्वास्थ्यं, जनरक्षा, गोपालनमित्येवमादीनि सर्वविधान्यपि सुखानि च अर्थमपेक्षन्ते । वस्तुतोऽर्थस्य यादृशी महत्त्वपेक्षा जगति, समाजे, कुटुम्बे, बन्धुतायाञ्च वर्तते न तादृश्यन्यस्य कस्यापि भवति । अर्थोऽयं केन प्रकारेण संग्राह्य उपार्जनीयो रक्षणीयो वर्धनीयश्चेत्येतेषु निखिलेष्वपि विषयेषु महाभारतं प्रकाशमुत्सृजति । तदुपदिशत्यर्थमधिकृत्यैवम्—

कर्मभूमिरियं राजन्, इह वार्ता प्रशस्यते ।
कृषिवाणिज्यगोरक्ष्यं शिल्पानि विविधानि च ॥ १ ॥
अर्थ इत्येव सर्वेषां कर्मणामव्यतिक्रमः ।
न ऋतेऽर्थेन वर्तेते धर्मकामाविति श्रुतिः ॥ २ ॥
अर्थस्यावयवावेतौ धर्मकामाविति श्रुतिः ।
अर्थसिद्ध्या विनिर्वृत्तावुभावेतौ भविष्यतः ॥ ३ ॥
आसीनश्च शयानश्च विचरन्नपि वा स्थितः ।
अर्थयोगं दृढं कुर्याद् योगैरुच्चावचैरपि ॥ ४ ॥

न केवलं महाभारतमर्थशास्त्रीयति तत्कामशास्त्रीयति च । तत् कामस्यापि महत्तां तदीयाञ्च प्राप्ततां साधु युक्तिपूर्वकं प्रतिपादयति सर्वेषामपि पुरः । काममन्तरेण न कोऽपि प्राणी किमपि कर्तुं प्रवर्तते । कस्मिंश्चिदपि कार्ये धार्मिके सामाजिके आर्थिके आध्यात्मिकेऽपि वा न रुचिं न चोत्साहं निदधाति पुमान्

स्वादन्, यावत्प्राणी कामेन प्रेर्यमाणो भवति । सम्पूर्णोऽपि लोकः कामाधीनः । कामस्य शासनं सर्वत्र मोक्ष्यं प्रस्फुरति । सर्वेऽपि प्राणिनस्तद्वशवर्तिनः सन्ति । सुरा असुरा नराः सर्वेऽपि कामस्य पुरो बद्धाञ्जलयो भूत्वा दासा इव सन्तिष्ठन्ते । कामादेव ते सर्वे जीवन्ति । जीवनमेव स सर्वेषाम् । कामस्य विचित्रमेव प्रभावं तेजः ऐश्वर्यञ्च विलोक्य [illegible] तमेवमुपवर्णयति—

नाकामः कामयत्यर्थं नाकामो धर्ममिच्छति ।
नाकामः कामयानोऽस्ति तस्मात् कामो विशिष्यते ॥ १ ॥
कामेन युक्ता ऋषयस्तपस्येव समाहिताः ।
पलाशफलमूलाशा वायुभक्षाः सुसंयताः ॥ २ ॥
वेदोपवेदेष्वपरे युक्ताः स्वाध्यायपारगाः ।
श्राद्धयज्ञक्रियायां च तथा दानप्रतिग्रहे ॥ ३ ॥
वणिजः कर्षका गोपाः कारवः शिल्पिनस्तथा ।
दैवकर्मकृतश्चैव युक्ताः कामेन कर्मसु ॥ ४ ॥
समुद्रं वा विशन्त्यन्ये नराः कामेन संयुताः ।
कामो हि विविधाकारः सर्वं कामेन संततम् ॥ ५ ॥
नास्ति नासीन्नाभविष्यद् भूतं कामात्मकात् परम् ।
एतत् सारं महाराज धर्मार्थावत्र संश्रितौ ॥ ६ ॥
पुष्पतो मध्विव रसः काम आभ्यां तथा स्मृतः ।
कामो धर्मार्थयोर्योनिः कामश्चाथ तदात्मकः ॥ ७ ॥

मानवजीवनस्यान्तिमं लक्ष्यमस्ति मोक्षः । यावदसौ मोक्षं नाश्नुते न तावत् स कदापि दुःखेभ्यो जराजन्ममरणकष्टेभ्यश्च मुक्तो भवितुं शक्नोति । पुत्रकलत्रादीनि यान्यपि सांसारिकसुखत्वेन गण्यन्ते तानि सकलान्यपि दुःखकराण्येव सन्ति । सांसारिकाणां सुखानामनित्यत्वात् तेषां वियोगोऽवश्यमेव सञ्जायते । न केवलं तेष्वनित्यत्वमेव, तेषु दोषा अपि सन्त्यनेके । अतः कदापि नहि स्वकीयैस्तैर्दोषैः कदापि च नैते नियतन्यायेन निपीडयन्ति न । अपि च वित्तं सम्पदोऽपि सर्वदैवमेव दुःखप्रदाः । सम्पादने रक्षणे च प्राणी परमकष्टमनाद्यं च विन्दति । तत्र वर्तते चौराग्निभयमतः सदैव जीवनं चिन्तायामेव ततो व्येति । विद्या विद्वत्स्वेव यद् यद् चिन्ता तत्र सुखं कुतः ? प्रायेण पुत्रकलत्रा-,

दिग्वसना भवन्निरङ्कुन्दचारिणस्ते आदेशपरा अपि न भवन्ति। स्वार्थभावाक्रान्ता भूत्वा ते तत् तदाचरन्ति यत् प्राणिन नितान्तमेव व्यथयति। तस्मात् सासारिकाणि सर्वाण्यपि सुखानि वस्तुतो दु खान्यव। अत एव तु योगदर्शनमाह—

"परिणामतापसंस्कारदु खैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दु खमेव सर्वं विवेकिन"।

स्वर्गलोकोऽपि वस्तुतो न सुखद। सत्कर्मणामवसाने सोऽपि हस्ताद् भ्रशते। इदमेव सर्वं विचार्य सुधियोऽभिलषन्ति मोक्षम्। इम मोक्षमुद्दिश्य महाभारत मानवान् पुन पुनर्मधुर शास्ति—

अव्यलोकाद् विमुच्यन्ते विद्यासंसक्तचेतस।
ब्रह्मभूता विरजसस्ततो यान्ति परा गतिम् ॥ १ ॥
भगवन्तमज दिव्य विष्णुमव्यक्तसज्ञितम्।
भावेन यान्ति शुद्धा ये ज्ञानतृप्ता निराशिष ॥ २ ॥
ज्ञात्वाऽऽत्मस्थ हरिं चैव न निवर्तन्ति तेऽव्यया।
प्राप्य तत् परम स्थान मोदन्तेऽक्षरमव्ययम् ॥ ३ ॥
श्रुतिप्रमाणागममङ्गलैश्च शेते जरामृत्युभयादभीत।
क्षीणे च पुण्ये विगते च पापे ततो निमित्ते च फले विनष्टे ॥ ४ ॥
अलेपमाकाशमलिङ्गमेवमास्थाय पश्यन्ति महाय्यसक्ता।
यथोर्णनाभि परिवर्तमानस्तन्तुक्षये तिष्ठति पात्यमान ॥ ५ ॥
तथा विमुक्त प्रजहाति दु ख विध्वसते लोष्ट इवाद्रिमृच्छन्।
द्रुम यथा वाप्युदके पतन्तमुत्सृज्य पक्षी निपतत्यसक्त ॥
तथा ह्यसौ सुखदु खे विहाय मुक्त परार्ध्यां गतिमेत्यलिङ्ग ॥ ६ ॥

महाभारत कर्मण्यनुरज्यति। कर्म एव मनुष्यस्य पारमार्थिक लक्षणमिति तदीयो द्रढीयान् विश्वास। अत एव तन्मतमिद यत् कर्मपराङ्मुखो मानवो मानवतात स्खलते। कर्मानाचरणात् दु खानि प्रभूतानि भवन्ति, कर्मणि रतपुरुष सुखेन जीवन नतु पारयति। ससारेऽस्मिन् सतत कठोरतापूर्वक कर्म कुर्वाणा एव जना हित गच्छन्त प्रायेण दृश्यन्ते। यत् कर्मकुशल पुरुष कर्म कुर्वन्नपि तत् फल न लभते तदा न कोऽपि त निन्दति। एतदेव मानवजगत् प्रति महाभारत मेवमुपदिशति—

प्रायशो हि कृत कर्म नाफल दृश्यते भुवि।
अकृत्वा च पुनर्दु खं कर्म पश्येन्महाफलम् ॥ १ ॥

शक्नोति जीवितुं दक्षो नालसः सुखमेधते ।
दृश्यन्ते जीवलोकेऽस्मिन् दक्षाः प्रायो हितैषिणः ॥ २ ॥
यदि दक्षः समारम्भात् कर्मणो नाश्नुते फलम् ।
नास्य वाच्यं भवेत् किञ्चिल्लब्धव्यं वाधिगच्छति ।
हीनः पुरुषकारेण कर्म त्विह न सिध्यति ॥ ३ ॥

अस्तीयं सृष्टा सततं कर्मभूः । इह मानवैः सततं सत्कर्मपरैर्भाव्यम् । येन कर्मणोन्नतिर्नैतिकी दैहिक्याध्यात्मिकी च जायते येन सर्वेऽपि मान-मामोदयन्ति, येन सदाचारो विकसति तदेव कर्म सत्कर्म इति कथ्यते । कर्मणि शक्तिर्महती सन्निहितास्ति । तत्स्वर्गमपवर्गञ्च प्रदातुं शक्नोति परं स्वर्गादिफलार्थं सत्कर्म कार्यते अपवर्गार्थञ्च निष्कामकर्म । कर्म बन्धुरिव साहाय्यकृदस्ति पाणिरिव तत्सर्वदोपकरोति प्राणिनम् । स एव पुरुषो भुवि दीनो हीनो योऽस्ति कर्मरहितो वा पाणिरहितः । व्यासो मनुते यत् पाणिलाभ एव महाँल्लाभः—

अहो सिद्धार्थता तेषां येषां सन्तीह पाणयः ।
अतीव स्पृहये तेषां येषां सन्तीह पाणयः ॥
न पाणिलाभादधिको लाभः कश्चन विद्यते ।

वस्तुतो व्यासः कर्मवादी आचार्योऽस्ति । तज्जीवनमेव तस्य कर्मवादितां घोषयति । श्रीमद्भागवतपुराण-महाभारतप्रभृतयस्तदीया ग्रन्थास्तस्य कर्मधुर-धौरेयस्य कर्मवादितायाः समुज्ज्वलानि देदीप्यमानानि च प्रमाणानि सन्ति ।

यदि राजधर्मे जिज्ञासास्ति तर्हि महाभारतं पठ्यताम् । तत्रैव राजधर्म-विषयेऽपि सविस्तरं वर्णितम् । प्राचीनो राजधर्मः कीदृश आसीदिति चेत्कश्चिद् ज्ञातुमाकाङ्क्षति तदा तेन महाभारतं पठनीयम् । महाभारतमन्तरेण न कोऽपि मानवः कदापि पूर्णतया राजनीतिविचक्षणो भवितुमर्हतीति चेदुक्तं स्यात् तदा नानुचितं भवेत् । एतद् ग्रन्थावलोकनेन ज्ञातं सम्भाव्यते यदस्मदीयाः पूर्वजा नूनं राजनीत्यामपि परां कूटविज्ञतां गता आसन् । केचिदिह श्लोका उद्ध्रियन्ते तेभ्यो ज्ञायते यत् स महान् दुरूहो विषयः केन प्रकारेण साधिकारं वर्णितः—

मृदुर्हि राजा सततं लङ्घ्यो भवति सर्वशः ।
तीक्ष्णाच्चोद्विजते लोकस्तस्मादुभयमाश्रय ॥ १ ॥
अवमन्यन्ति भर्तारं संहर्षादुपजीविनः ।
स्वस्थाने च न तिष्ठन्ति लङ्घयन्ति च तद्वचः ॥ २ ॥

व्यसनानि च सर्वाणि त्यजेथा भूरि दक्षिण ।
न चैव न प्रयुञ्जीत सङ्गं तु परिवर्जयेत् ॥ ३ ॥
नित्योद्युक्तेन वै राज्ञा भवितव्यं युधिष्ठिर ।
प्रशस्यते न राजा हि नारीवोद्यमवर्जितः ॥ ४ ॥
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य दण्डो भवति शाश्वतः ॥ ५ ॥
त्यागश्च प्रणिधिश्चैव काले दानममत्सरात् ।
युक्त्यादानं न चादानमयोगेन युधिष्ठिर ॥ ६ ॥
सतां संग्रहणं शौर्यं दाक्ष्यं सत्यं प्रजाहितम् ।
अनार्जवैरार्जवैश्च शत्रुपक्षस्य भेदनम् ॥ ७ ॥
आत्मा जेयः सदा राज्ञा ततो जेयाश्च शत्रवः ।
अजितात्मा नरपतिर्विजयेत कथं रिपून् ॥ ८ ॥
न्यसेत गुल्मान् दुर्गेषु सन्धौ च कुरुनन्दन ।
नगरोपवने चैव पुरोद्यानेषु चैव ह ॥ ९ ॥

राजनीतेर्नेतारं प्रति महाभारतं महनीयमादर्शमुपस्थापयति । धर्मस्य व्यवस्थाया उत्तरदायित्वं राजानमेव प्रयाति । यदि राजा प्रजाः न पालयेत् तदा प्रजानामेव क्षयो न, वेदत्रय्या अपि अवस्थानं नितान्तं कठिनं स्यात् । राजधर्मे सति नष्टे समानस्य राष्ट्रस्य च सर्वनाशो भवति । अस्ति राजा राष्ट्रपुरुषस्य मेरुदण्ड इत्यादिशब्दैर्महाभारतमुच्चै राजधर्मस्योत्कृष्टतरतां किञ्च राजनीतेरुपादेयतां प्रतिपादयति । अस्मद्भारतं कृषिप्रधानराष्ट्रमस्ति । अतः *कथनं महाभारतस्येदं यद् यो नेता स्वयं कृषिकर्मा न, स राष्ट्रसमितिप्रवेशा-*धिकारी अपि न—

"न न स समितिं गच्छेद् यश्च नो निर्वपेन्महीम्"

महाभारतं परमरमणीयं मनोऽभिराममुपवनमिव संस्कृतसाहित्यसंसारस्य । सप्रानन्तानि नानाविधानि च सुमनांसि विलोक्यन्ते । तानि स्वस्वालौकिकेन सौरभेण समेषामपि मनांसि सम्यक् परितर्पयन्ति । तानि न केवलं चेतः परिप्रीणयन्त्यपि मनसो मलिनतामपनयन्ति धियमेधयन्ति आत्मानञ्चोन्न-मयन्ति ।

परिम्लायन्तु मर्वेऽपि आमान शील-सौरभेण—

शीलं प्रधान पुरुषे तद् यस्येह प्रणश्यति ।
न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभिः ॥

जिघ्रन्तु तावद् सत्य-सुमनस पुण्य परिमलम्—

सत्यमेकाक्षर ब्रह्म सत्यमेकाक्षर तप ।
सत्यमेकाक्षरो यज्ञ सत्यमेकाक्षर श्रुतम् ॥

अथ दम-कुसुम-गन्धमादाय प्रवहति गन्धवहोऽनेन नन्दयन्तु सुधिय आमानम्—

दमस्तेजो वर्धयति पवित्र दम उच्यते ।
विपाप्मा निर्भयो दान्त पुरुषो विन्दते महत् ॥

स्वकीयं सर्वजयिनं गन्धं विकिरदिदं ज्ञान-कुसुमं शोभतेतमा तेन सफलीकुर्वन्तु स्व विचक्षणवरा—

न स्त्री न पुमांश्चैव तथैव न नपुंसक ।
केवल ज्ञानमात्र तद् तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

एषा हि सच्चरित्रता वल्लरी कियत् सौन्दर्येण शोभमाना सर्वमपि ससार मेदयते—

वृत्त यत्नेन संरक्षेद् वित्तमायाति याति च ।
अक्षीणो वित्तत क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हत ॥

चेद् गुण कल्पितो न गृहीत तदा जीवनमेव मुधा, गृह्णता तावत् सत्वरम्—

गुणेषु यत्न क्रियता किमाटोपै प्रयोजनम् ।
विक्रीयन्ते न घण्टाभिर्गावः क्षीरविवर्जिता ॥

महाभारतस्य रमणीयताया वर्णन केन प्रकारेण कर्तुं शक्यमस्ति । तत्तु वस्तुतो हि कमनीयताया उद्गमस्थली एव भूत्वा विभाति । क्वचित् तत्र अहिंसाया शोभा, क्वचिद् दयाया आभा, क्वचित् तपस प्रभा, क्वचित् दानस्य बन्धुरता, क्वचिद् विद्याया मञ्जुलता, क्वचित्त त्यागस्य पेशलत्व, क्वचिच्च मनोपवासादीना कृश समृद्धेन पूर्णेन च ताल्पर्येण परिस्फुरन्ती विलोक्यते । इदमेव तपोवन जगत् यत्र गीता-गङ्गापि प्रवहमाना प्राणिमात्रस्य त्रिविधमपि ताप हरति ।

महाभारत हि उज्ज्वलाना चरित्राणा महाकान्तारमिव भाति । तत्रोशीनर विश्वामित्र-च्यवनप्रभृतिप्रभूतनृपर्षिवर्यागामन्येषाञ्च उत्तङ्कोत्तथ्यारुणादीनामुपा-

स्थानानि भूयिष्ठानि तत्र राजन्ते । तन्मनोभिरामा महाचित्रशालेव शोभते मानसिक धार्मिक भक्तिविषयकचरित्र चित्र-सहस्रैर्विभूष्यमाणत्वात् ।

महाभारतस्य पात्राणि सन्ति स्वाभिमानशालीनि । प्रेमपरायणः पुरुषस्तत्र प्रेम्णि धर्मनिष्ठो धर्मे, ज्ञानवान् ज्ञाने पुरुषार्थी पुरुषार्थे, भाग्यवादी भाग्यवादितायां, कारुणिकश्च करुणायां तत्र सिंह इव गर्जन् श्रुतो भवति ।

महाभारतं दर्पण इव शोभते । संसारवृत्तयः सर्वा अपि तत्र प्रतिबिम्बिता भवन्त्यः प्राप्यन्ते । महर्षिणा व्यासेन लोकनयनोन्मीलनाय 'को मार्गः श्रयणीयः कश्च न' इत्येतदवबोधनाय संसार-स्वरूपस्यावगमनाय च एष महान् श्रेयस्करो ग्रन्थः सृष्टः ।

अधःस्थितेन श्लोकेन केनापि कोविदेन ग्रन्थमेनमधिकृत्य या श्लाघना या च शुभकामना कृता तामेव श्लाघनां तामेव शुभकामनां विदधाना वयं महर्षि व्यासचरणयोर्नमस्कारसहितं संवृणुम उपक्रममिमम्—

पाराशर्यवचः सरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटं
नानाख्यानककेसरैर्हरिकथासम्बोधनाबोधितम् ।
लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा
भूयाद् भारतपङ्कजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ॥

(१६)

श्रीमद्रामायणी गङ्गा पुनाति भुवनत्रयम्

श्रुतयो यत् परमतत्त्वं 'ब्रह्म' इत्येतेन नाम्ना गृणन्ति तदेव ब्रह्मतत्त्वं श्रीमद्रामायणमपि 'राम' इत्येतयाभिधया गायति । वेद्योऽयं परमपुरुषोत्तमः श्रीरामो भूत्वा भुवि यदावततार वेदः एव तदा श्रीमहर्षिवाल्मीकिवदनात् श्रीरामायणरूपमादाय प्रादुर्बभूवेत्येषा हि मान्यता रामायणमधिकृत्य चिरादास्तिकानां समाजे प्रवर्तमानास्ति । तस्माद् रामायणं नाम काव्यं तदेव गौरवं गाहते यद् वेदः । यो ह्यस्य वेदसमपूज्यस्य काव्यस्य कवयिता सोऽपि महर्षिः प्राचेतसः 'आदिकवि' इत्येतयाभिख्यया लोकविश्रुतः । आदिकवित्वादसौ विश्वस्य सर्वेषामपि कवीनां गुरुः । तस्याननेन्दुस्रवत्कवितासुधां निपीयैव कवयः काव्यरसेन रसिकानां चेतांसि सततं चिरन्तनादनेहसः परिप्रीणयितुं क्षमा अभूवन् इत्येतदवलोक्यैव कश्चन मनीषी तमादिकविमेवं स्तवीति " "पीत्वा यद्वदनेन्दुमण्डलगलत्काव्यामृताब्धेः किमप्यास्वाद्य कविनूतनाम्बुदमयी कादम्बिनी वर्षति ।"

महर्षेर्वाल्मीकेः काव्यमिदं या या विशिष्टता संश्रयति तास्ता सर्वा निदिष्टा लक्षणकारैर्बुधवरैः काव्यस्य लक्षणत्वेनाभ्युपागामिषत । अतः सैव कृतिः काव्यं भवितुं शक्नोति यस्यां रामायणसमुल्लसिता विशिष्टता विभान्ति । रामायणं हि मानवीयजीवनस्य व्याख्यानमस्ति । तच्छ्रेयोमार्गप्रदर्शकं ज्योतिर्विधत्ते । तत् सांसारिकव्यवहारोपदेशकाचार्यो वर्तते । तत्सदाचारसम्प्रदर्शनपरं किमप्यद्भुतमेव सरसं धर्मशास्त्रमास्ते । तन्मानवमानसगतभावानां प्रदर्शनकारिणी काव्यनिर्वचनैः प्रदर्शनी विलसति । तद् भारतीयायाः संस्कृतेः समुज्ज्वलानां स्वाभाविकानाञ्च चारुतराणां चित्राणां विचित्रमेव किमपि विशालं चित्रभवनं विभाति । तत्र नीतिशास्त्रस्यार्थशास्त्रस्याध्यात्मशास्त्रस्य च चतुर्विधानामपि पुरुषार्थानाम् हृदयहारीणि सजीवानि अभिनयमानि विलोकितानि जायन्तेऽतस्तत् कौतुकवर्द्धनं पेशलमेव प्रेक्षागृहमस्ति । तद्धि येन ललितेन प्रकारेण मानवस्याभ्यन्तरां प्रकृतिं विशिनष्टि तेनैव बन्धुरेणोपक्रमेण बाह्यप्रकृतेर्दृश्यान्यपि प्रसाधयति तस्मात् सम्मुखमेवानुपमं विधातुः सृष्टेर्विलक्षणाह्लादैकमयी सृष्टिश्चकास्ति । बृहद्धर्मपुराणस्य—

'पठ रामायण व्यास काव्यबीज सनातनम् ।
यत्र रामचरित स्यात् तदह तत्र शक्तिमान् ॥
रामायण पाठित मे प्रसन्नोऽस्मि कृतस्त्वया ।
करिष्यामि पुराणानि महाभारतमेव च ॥"

इत्येतौ श्लोकौ रामायणस्योच्चतमशिखरासीन गरिमाणमुच्चैरुन्मीलयन्तौ श्रूयेते । श्रीस्कन्दपुराणञ्च तन्महिम्नि—

"रामायण महाकाव्य सर्ववेदेषु सम्मतम् ।
सर्वपापप्रशमन दुष्टग्रहनिवारणम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां हेतुभूत महाफलम् ।
अपूर्वं पुण्यफलद शृणुध्व सुसमाहिता ॥
रामायण नाम पर तु काव्य
सुपुण्यद वै शृणुत द्विजेन्द्रा ।
यस्मिञ्छ्रुते जन्मजरादिनाशो
भवत्यदोष स नरोऽच्युत स्यात् ॥"

इति यदाह तत्सर्वमेव सत्यम् । यतस्तस्वाध्यायेन मानवस्य मन कुपथाद् दूरीभूय सत्पथे प्रवर्तते । मानवस्तद्भाष्य सश्रुत्य वा पापे जुगुप्सते पुण्ये च धिय निवध्नाति ।

रामायण वस्तुतो भारतस्य राष्ट्रियं गिररित । यस्मिन्नहनि भारते 'राम' इति न श्रुत स्यात् तस्मिन् दिने भारत मपि मृत भवेत् । इमा शोचनीयामवस्थां गतमपि भारत राम स्मरद् राम गायद् राम भजद् यद् दृश्यते वा लभ्यते तत्र कारण रामायणमेव । रामायणस्य प्रचार प्रसारो वा देशे सर्वत्र वर्तते तस्य प्रभावो देशस्यास्य ग्रामे ग्रामे गृहे गृहे व्याप्तोऽस्ति विततोऽस्ति च । अशिक्षां गमिता अपि भारतीया नार्य पर्वसूत्सवेषु व्रतेषु अन्येषु च धार्मिकेष्ववसरेषु रामकथां गायन्त्यो रामचरित्रपरका गीतिमुच्चैर्गृणन्त्य सहर्ष समवेता भवन्ती त्यत्र यत्कारण तदपि रामायणमेव । अत साम्प्रतमपि येन भारतमिद जीवति येन भारतीया सभ्यता श्वसिति येन च भारतीया सस्कारा प्राणवन्त सन्ति तद् रामायणमेवादिकवे । इद वाल्मीकिरामायणमेवास्मद् देशे कालिदास भवभूतिं मुरारिं जयदेव तुलसीदास मैथिलीशरण राधेश्यामञ्चाजीजनत् ।

रामायणस्य समुपलभ्यमाना शतशष्टीकाश्च तस्य लोकप्रियतां विद्वत्प्रिय

तान्युद्घोषयन्ति । सुविदितासु तदीयासु टीकासु रामवर्मगरितिलकाख्या, माहेश्वरतीर्थीयस्य तत्त्वदीपिकाभिधा, गोविन्दराजस्य शृङ्गारसंज्ञिका, रामानन्दतीर्थीयस्य रामायणकूटनामधेया, अहोवलस्य वाल्मीकिहृदयनाम्नी, अप्पयदीक्षितस्य रामायणतात्पर्यसंग्रहाह्वा वरदराजमैथिलभट्टस्य विवेकतिलकाभिधेया, त्रिधनाथस्य वाल्मीकितात्पर्यतरणिनामिका च टीका किञ्च नागेशस्य रामीया व्याख्या इत्येता विद्वदानन्दवर्धिन्य उत्तमाष्टीका मता भवन्ति ।

महर्षिवाल्मीकी रामायणं येन रूपेण येन विग्रहेण वा जुगुम्फ तदीय तन्मूलं रूपं कालेन किमपि रूपान्तरं नीतं न सम्प्रति तद्रूपं हि साद्यमुपलभ्यते । विदुषा मतमेतद् यदिदानीं रूप यदवाप्यते तद् ईशवीयद्वितीयशतकाभ्यर्णे अनुरूपलेभे । परं नेदं मतं सर्वसम्मतं बहूना तु कथनमिदं यद् तद्रचना बुद्धात् प्रागेव सञ्जाता । तत्र बौद्धधर्मदिशि सङ्केतोऽपि न संलक्ष्यते, तत्र बहव आर्षाः प्रयोगाः प्राप्यन्ते तत्पाणिनिभासकौटिल्यपतञ्जलिप्रभृतयोऽपि स्मरन्ति विदन्ति च तस्मात् तस्य रचनाकालो न कदापि ईशवीयद्वितीयशतकाभ्यर्णवर्ती । तद्रचना तु अवश्यमेव तत्रश्चिरात् प्राक् जातेति प्रतीयतेऽस्य साम्प्रतिकेऽपि समये रामायणं यद्रूपं बिभर्ति तस्यापि रूपस्योत्पन्नस्य प्रायेण पञ्चविंशतिशतकानि व्यतीतानि । दशरथजातकप्रभृतिकथाः अश्वघोषस्य कृतयः, विमलसूरेः पउमचरियकाव्यमन्ये चानेके बौद्धधर्मसम्बन्धिनो ग्रन्था रामायणीयं प्रभावं धारयन्ति तेनेदमेव सिद्ध्यति यद् रामायणस्याधुना यद्रूपं विलोक्यमानं भवति तदपि बुद्धोदयात् प्रागेव व्यवस्थिततां स्थिरताञ्च नीतमभूत् ।

अथान्ये रामायणस्य चत्वारि प्रामाणिकानि संस्करणान्युपलब्धानि भवन्ति । तानि चेमानि—औदीच्यं, गौडीयं, पश्चिमोत्तरीयं, दाक्षिणात्यञ्च । एषु संस्करणेषु पर्याप्तः पाठभेदः प्राप्यते । कतमच्च संस्करणं नितरां प्रामाणिकमिप्येतत् निश्चयपूर्वकं वक्तु न सुशकम् । ऐतिहासिकं समीक्षणं विधाय विद्वांस इमं निश्चयं यान्ति यद् रामायणे समये समयेऽनेकप्रक्षिप्तांशाः स्थानं लब्धवन्तः । याकोबीमहोदयस्य कथनमिदमपि वर्तते यद् रामायणं मूलतः काण्डपञ्चकमेवासीत् । न तदानीं बालकाण्डोत्तरकाण्डयोः सत्तासीत् । तत्काण्डद्वयन्तु पश्चात् कालेन तत्र समावेशमनुपलेभे । भवतु नाम किमपि, इदं हि चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकनिबद्धं रामायणं संस्कृतसाहित्यस्य श्रेष्ठेषु ग्रन्थेष्वस्ति । ग्रन्थस्यास्य नैजानुपमवैशिष्ट्यवत्त्वात् न ग्रन्थान्तरमेतदीयां समतामधिगन्तुं प्रभवति ।

रामायण नाम काव्य विविधविषयविभूषित याव्यमस्ति। तत्र क्वचिद् दर्शनानामाभा, क्वचिद् विज्ञानस्य भा, क्वचिद् आयुर्वेदस्य द्युति, क्वचिन्मनोविज्ञानस्य च्छवि, क्वचिद् ज्योतिष प्रभा, क्वचित् तन्त्रशास्त्रस्य त्विट्, क्वचिच्चान्यान्यविषयाणां विभा समुद्दीप्यते।

'त्व गति' परमा देव सर्वेषा न परन्तप। बाल० १५, २५
वधाय देवशत्रूणां नृणां लोके मन कुरु॥
स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभि। अयो० १, ७
अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णु सनातन॥
सर्वांल्लोकान् सुसहृत्य सभूतान् सचराचरान्। सु०, ५१, ३९
पुनरेव तथा स्रष्टु शक्तो रामो महायशा॥
एतत् तदुक्तमव्यक्तमक्षर ब्रह्मसम्मितम्। लङ्का, ११९।१२
देवानां हृदय सौम्य गुह्य राम परन्तप॥
भवान् नारायणो देवश्चतुर्बाहु सनातन। उत्तर, ८, २६
राक्षसान् हन्तुमुत्पन्नो ह्यजय्य प्रभुरव्यय॥"

इत्यादिश्लोकैर्दार्शनिकताया,

"एवमुक्त स रामेण महात्मा हरियूथप। यु० ९१, २४
लक्ष्मणाय ददौ नस्त सुषेण परमौषधम्॥
स तस्य गन्धमाघ्राय विशल्य समपद्यत। यु० ९१, २५
तदा निर्वेदनश्चैव सरूढव्रण एव च॥"

इत्यादिभिरायुर्वेदस्य,

"त्रिशङ्कुर्लोहिताङ्गश्च बृहस्पतिबुधावपि। अयो०, ४१, ११
दारुणा सोममभ्येत्य ग्रहा सर्वे व्यवस्थिता॥
अवष्टब्धञ्च मे राम नक्षत्र दारुणग्रहै। अयो०, ४, १९
आवेदयन्ति दैवज्ञा सूर्याङ्गारकराहुभि॥"

इत्यादिभिर्ज्योति शास्त्रस्य,

"लोहितानि च वासासि स्रुव कार्ष्णायस तथा।
स तत्राग्नि समास्तीर्य शरपत्रै सतोमरै॥
छागस्य कृष्णवर्णस्य गल जग्राह जीवत। (युद्ध०, ७३, २३–२६)

सद्येव समिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः ॥
बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं यान्यदर्शयन् ।"

इत्यादिभिर्निमित्तशास्त्रस्य,

"कच्चिदात्मसमाः शूराः श्रुतवन्तो जितेन्द्रियाः । अयो०, १००, १५
कुलीनाश्चेङ्गितज्ञाश्च कृतास्ते तात मन्त्रिणः ॥
मन्त्रो विजयमूलं हि राज्ञां भवति राघव । अयो०, १००, १६
सुसंवृतो मन्त्रिधुरैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः ॥"

इत्यादिभिः राजनीतिशास्त्रस्य,

"सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विजनं वनम् । अयो० ७६, २२
भरतस्य भर्तारं ते नाहं क्षम्य कदाचन ॥
ऋद्धियुक्ता हि पुरुषा न सहन्ते परस्तवम् । ,, ,, २०
तस्मात्ते गुणाः कथ्या भरतस्याग्रतो मम ॥"

इत्यादिभिश्च मनोविज्ञानस्य शोभाः शोभनतया लोचनपथेऽवतरन्ति ।

अस्मिन् काव्ये एवं विधानि बहूनि स्थलानि विभ्राजन्ते यान्यस्माकं पुरतोऽस्य ग्रन्थस्य सुन्दरतां प्रस्तुवन्ति । पुरातनं भारतं जनानामामुष्मिकमभ्युत्थानमेव प्रति न रुचिं निदधावपि तु तत् तेषामैहिकं प्रेयः-शुभम्-च प्रति नितान्तं प्रीतिं जग्राह तदुद्दिश्यान्तरतं स्वकीयं चेत आचकर्ष । संसारस्य सुखमर्थमूलमास्ते । नार्थं विना कुत्रापि जगति सुखम् । जीवनं हि अर्थमन्तरेण जगति पदमेकमपि न चलितुं क्षमते । पुत्र-कलत्रमित्रादयः सर्वेऽपि धनवति रज्यन्ति । अर्थादेव धर्म-कार्याणि सम्पद्यन्ते । मानवीयजीवनस्य विकासार्थं यानि साधनान्यपेक्ष्यन्ते तेष्वर्थसाधनं नैजं महत्त्वमुपादेयत्वञ्च निदधाति । रामायणस्य "अयोध्यायां तदा न कोऽप्येतादृगासीत् योऽल्पसंनिचयः स्यात् । तत्र सर्वेऽपि कुण्डलिनः, स्रग्विणः, प्रचुरभोगवन्तः, सुगन्धवन्तः, यज्वानः, देवतातिथिपूजकाः, सुवाससः, सुवेषाः, व्यवहारकुशलाः, पुत्रपौत्रवन्तः, भूभवनप्रभृतिविविधप्रचुरपरिच्छेदशालिन आसन्" इत्यादिकं वर्णनं स्पष्टमेव देशस्यास्मदीयस्यार्थिकीं समृद्धिसुस्थितिञ्चोद्भावयति । अर्थवान् देशस्तदा भवति यदा तत्र वाणिज्यमुत्कृष्टकोटिस्थितं स्यात्, बहुविधानां पण्यानां निर्माणं स्यात्, तत्र नानाशिल्प-कलाकुशलता प्रवृत्ता स्यात्, कृषिः गुरुतरा स्यात्, गावो भूयिष्ठाः स्युः । प्राचीने भारते इमानि सर्वाण्यपि अर्थकराणि साधनानि अबोभुवुः । रामायणस्य—

(क) "स तं कैलासशृङ्गाभं प्रासादं रघुनन्दन"
(ख) "स हिरण्यं च गाश्चैव रत्नानि विविधानि च"
(ग) "सिक्तसम्मृष्टरथ्या हि तथा च वनमालिनी"
(घ) "नानापण्यसमृद्धेषु वणिजामापणेषु च"
(ङ) "अलङ्कारविधिं सम्यक् कारयामास वेश्मनः"
(च) "दीपवृक्षांस्तथा चक्रुरनुरथ्यासु सर्वशः"
(छ) "वैहारिकाणां शिल्पानां विज्ञातार्थविभागवित्"
(ज) "स्थापय निष्ठिताश्चैव वृद्धान् परमधार्मिकान्"

इत्यादिका पङ्क्तयः प्राचीनस्य भारतस्यार्थनिष्ठामर्थशास्त्रनिष्णाततामर्थसमुन्नतताञ्चोद्घोषयन्त्यः केन न श्रोत्रजना श्रूयन्ते ?

काव्यमेतदादितोऽन्तपर्यन्तं धर्ममाचरितुं धर्मं रक्षितुमुपदिशति। इह समस्तमपि जगत् पित्राज्ञापालनरूपधर्मस्य रक्षणार्थं रामं गहने विपिने घोरघोरतराण्यसह्यानि कष्टानि सहमानं, पत्यनुगमनरूपं धर्मं पातुं शिरीषादपि मृदुर्मिथिलेशस्य तनया महाराजस्य दशरथस्य स्नुषा सीता दारुणदुःखप्रदे कानने कण्टकाकीर्णपथे चलन्तीं, ज्येष्ठभ्रातृसेवारूपं धर्मं गोपायितुं वनमधिवसन्तं रामं सेवमानं सुमित्रानन्दनं योगिनामप्यगम्यं सेवाधर्मं स्वीकुर्वाणं निर्विघ्नदम्भानं हनुमन्तं, रामस्य वनवासित्वात् सकलान्यपि राजसुखानि अवधूय नन्दिग्रामे नितान्तकठोरं तपश्चरन्तं राज्यञ्च रामीयं सन्दधतं भरतं, लोकस्याराधनरूपधर्मं प्रति प्राणेभ्योऽपि प्रियतरामुत्पत्तिपरिपूतां जानकीमपि मुञ्चन्तं राजानं दशरथनन्दनं रामं सम्प्रेक्षते।

इदं हि रामायणं भृगु–नृग–निमि–पुरूरवो–ययाति–कल्माषपाद–मान्धातृ–लवणासुरागस्त्यवृत्रासुरैल–बुधप्रभृतीनां बहूनामुपाख्यानानि सङ्ग्राह्य पुराणेतिहासयोरपि दुस्तरं कार्यं सम्पादयद् दृग्गोचरं भवति। इदं हि पाठकानां पुरोऽसंख्यातानि दृश्यानि मनःपावनकारीणि प्रस्तौतीति। क्वाप्यत्र समुद्र–मन्थनस्य कौतूहलावहं दृश्यं, क्वापि गङ्गानयनार्थं तपश्चरतो भगीरथस्य भव्यं दर्शनं, क्वापि कार्त्तिकेयस्यावतारः, क्वापि कश्यपः क्वापि च रेणुकामाता क्वापि च त्रिशङ्कु-विश्वामित्रादिकाः स्वां स्वां दिव्याभामां विकिरन्तः सचेतसां चेतांसि भृशं रमयन्ति।

समुदाचारशिक्षया समवाप्स्यं चेच्चेतः समुत्कण्ठते तदा रामायणस्य सविधं आयान्तु। सा दृष्टिस्तस्य प्रदाय करिष्यति जीवनं शिष्टाचारसम्पन्नं विनय-

विभूषितश्च । जीवनस्य सफलतायाः कृते लोकाचार-व्यवहारविज्ञतापि अपेक्ष्यते । विना लोकाचारज्ञानं शास्त्रेष्वपि कुशलो जनो नाभीष्टमवाप्तुमर्हति न च लौकिकमभ्युत्थानमत एव तु पञ्चतन्त्रादिनीतिग्रन्थाः "अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जिताः···" इत्यादिरलोकज्ञस्यापि मूर्खत्वमभिधानाश्च कथां संश्राव्य जनान् मर्त्यान् आचार-व्यवहाराभिज्ञतालाभाय प्रेरयन्ति । "ततः प्रणम्य शिरसा तं विप्रं देववर्णिनम्"; "भगवन् स्वागतं तेऽस्तु किं करोमि तवानघ"; "पितुः समीपं गच्छन्तं प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात्", "कच्चिन्मया नापराद्धमज्ञानाद् येन मे पिता"; "अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना च तं पतिम्" इत्यादिकाभिः सदाचार-शिक्षाप्रदायिकाभिः पङ्क्तिभिरलङ्क्रियमाणो दृश्यते ग्रन्थोऽयं सर्वथा ।

रामायणाध्ययनेन तदनुशीलनेन च देशस्यास्यद्वीपस्य पुरातनस्थानानां ज्ञानं जायते, तदीयानि प्राचीनानि नामानि ज्ञातानि भवन्ति, अस्मद्-देशस्य विस्तारः सीमा च विदिता भवति । भूगोलविद्यायां ये हि निष्णाताः रुचिं निदधति तैर्ग्रन्थमिममनुसन्धानाभिरुच्या दृष्टपार्थेऽपि बहूनि पुरातनानि स्थानानि तत्रस्थानानां नामानि नद्-पर्वतादिकाश्च बहवः पदार्थाः प्रकाशं नीताः सन्ति । ग्रन्थस्यास्याध्ययनादेव कनिङ्घमस्य 'एन्शेण्टज्योग्रफी', डे-महोदयस्य 'ज्यागरफिकलडिक्शनरी'; 'एशियाटिकसोसाइटीजर्नलस्य' च एको महत्त्वपूर्णो लेखो जन्म ग्रहीतुमशकत् ।

धर्मार्थकामाः खलु जीवलोके समीक्षिता धर्मफलोदयेषु ।
ते तत्र सर्वे स्युरसंशयं मे भार्येव वश्याभिमता सपुत्रा ॥
यस्मिंस्तु सर्वे स्युरसंनिविष्टा धर्मो यतः स्यात् तदुपक्रमेत ।
द्वेष्यो भवत्यर्थपरो हि लोके कामात्मता खल्वपि न प्रशस्ता ॥
गुरुश्च राजा च पिता च वृद्धः क्रोधात् प्रहर्षादथवापि कामात् ।
यद् व्यादिशेत् कार्यमवेक्ष्य धर्मं कस्तं न कुर्यादनृशंसवृत्तिः ॥
न तेन शक्नोमि पितुः प्रतिज्ञा-
मिमां न कर्तुं सकलां यथावत् । (अयो० २१, ५७–६०)
स ह्यावयोस्तात गुरुर्नियोगे
देव्याश्च भर्ता स गतिश्च धर्मः ॥"

इत्यादिभिः श्लोकैः रामायणं धर्मार्थकामानां स्वरूपं निपुणं गूढञ्च मननीयञ्च विधया कौटिल्याकल्पितया रीत्या प्रदर्शयतीति पश्यन्तु प्रेक्षावन्तः । दैव-पुरुष-

कारविषयिणी या चर्चा राम-लक्ष्मणयो सवादेऽत्र प्रवृत्तास्ति सापि ध्यानपूर्वक पठनीयास्ति ।

"क कस्य पुरुषो बन्धु किमाप्य कस्य केनचित् ।
एको हि जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥
तस्मान्माता पिता चेति राम सज्जेत यो नर ।
उन्मत्त इव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि कस्यचित् ॥
न ते कश्चिद् दशरथस्त्व च तस्य न कश्चन ।" अयो० १०८ स०

इत्यादिभि श्लोकैर्जाबालिर्नास्तिक यन्मतमुद्भावयामास तस्य प्रत्याख्यान राम समीचीनतया कृतवान् । स आह——

"निर्मर्यादस्तु पुरुष पापाचारसमन्वित ।
मान न लभते सत्सु भिन्नचारित्रदर्शन ॥
कुलीनमकुलीन वा वीर पुरुषमानिनम् ।
चारित्रमेव व्याख्याति शुचिं वा यदि वाऽशुचिम् ॥
सत्यमेश्वरो लोके सत्ये धर्म सदाश्रित ।
सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति पर पदम् ॥
× × × सोऽह पितुर्निदेश तु किमर्थं नानुपालये ।
सत्यप्रतिश्रव सत्य सत्येन समयीकृतम् ॥"

रामायणमनिर्वेदे हि स्पृहयति । तदाह——

"अनिर्वेद श्रियोमूलमनिर्वेद पर सुखम् ।
अनिर्वेदो हि सतत सर्वार्थेषु प्रवर्तक (सु०, १२ स०)
करोति सफल जन्तो कर्म यच्च करोति स ॥"

जीवन सर्वथैव रक्षणीयमित्यत्र तदाह——

'विनाशे बहवो दोषा जीवन् प्राप्नोति भद्रकम्" (सु० १३ स०)

दण्डमुद्दिश्य तदाह——

"अपराधिषु यो दण्ड पात्यते मानवेषु वै ।
स दण्डो विधिवन्मुक्त स्वर्ग नयति पार्थिवम् ॥" (उत्तर० ७९ स०)

क्षत्रियबलाद् ब्रह्मबल ज्याय इत्यत्र तदाह——

"ब्रह्मदण्डेन तच्छान्तमग्निर्वेग इवाम्भसा"

"धिग् बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम्। (बाल० ५७ स०)
एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे॥"

यथा रामायणग्रन्थो महान् धर्मग्रन्थो महान् राजनीतिग्रन्थो महान् इतिहासग्रन्थो महाँश्च तत्तद्विषयप्रतिपादको ग्रन्थस्तावत् न महान् काव्यग्रन्थोऽपि विद्यते। तत्र शब्दार्थयोर्ललितं सन्निवेशः, गुणानां माधुर्यप्रसादादीनां मधुरमुद्गुम्फनं, किञ्च अलङ्काराणां मर्मज्ञतया समुपस्थापनं जनमावर्जयते। रसमन्तरेण तु काव्यत्वस्याधानमेव न जायते तत्तु नवीय आत्मैव। सोऽपि कविमाध्यो रसस्तत्र सर्वत्रास्वाद्यमानो भवति। स्थाने स्थाने महतां भावानां चतुरता स्वकीयं प्रभुत्वं वितन्वन्ती समवाप्यते। अत्र हि केचन श्लोकाः काव्यस्यास्य काव्यत्वं प्रदर्शयितुमुद्ध्रियन्ते—

"सा विह्वला शोकलताप्रताना वनस्थली शोकलताप्रताना।
जाता दशास्यप्रमदावनस्य कपेर्बलाद्धि प्रमदावनस्य॥" (सु० १४, २०)

"ततः स मध्यंगतमंशुमन्तं ज्योत्स्नावितानं मुहुरुद्वमन्तम्।
ददर्श धीमान् भुवि भानुमन्तं गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम्॥" (सु० ५, १)

"लोकस्य पापानि विनाशयन्तं महोदधिं चापि समेधयन्तम्।
भूतानि सर्वाणि विराजयन्तं ददर्श शीतांशुमथाभियान्तम्॥" (सु० ५, २)

मानवो हि कामं भवतु कियान् अपि धीरो गम्भीरः कष्टसहिष्णुश्च परं विपदामनुच्छिन्ना परम्परा तमपि धैर्यात् स्खलयति—

"न मद्विधो दुष्कृतकर्मकारी मन्ये द्वितीयोऽस्ति वसुन्धरायाम्।
शोकानुशोको हि परम्पराया मामेति भिन्दन् हृदयं मनश्च॥
पूर्वं मया नूनमभीप्सितानि पापानि कर्माण्यसकृत् कृतानि।
तत्रायमद्यापतितो विपाको दुःखेन दुःखं यदहं विशामि॥
राज्यप्रणाशः स्वजनैर्वियोगः पितुर्विनाशो जननीवियोगः।
सर्वाणि मे लक्ष्मण शोकवेगमापूरयन्ति प्रविचिन्तितानि॥
सर्वं तु दुःखं मम लक्ष्मणेदं शान्तं शरीरे वनमेत्य क्लेशम्।
सीतावियोगात् पुनरप्युदीर्णं काष्ठैरिवाग्निः सहसोपदीप्तः॥"
(अर० ६३ स०)

इत सीतामपि पश्यन्तु—

'अनन्यदेवत्वमियं क्षमा च भूमौ च शय्या नियमश्च धर्मे।
पतिव्रतात्वं विफलं ममेदं कृतं कृतघ्नेष्विव मानुषाणाम्॥"

(सु० २८ स०)

"मोघो हि धर्मश्चरितो ममायं तथैकपत्नीत्वमिदं निरर्थकम्।
या त्वां न पश्यामि कृशा विवर्णा हीना त्वया सङ्गमने निराशा॥"

सम्प्रति प्रकृति श्रियमपि तत्रत्यामीक्षन्ताम्—

"चक्रवाकयुता नित्यं चित्रप्रस्थवनान्तरा।
मातङ्गमृगयूथैश्च शोभते सलिलार्थिभिः॥
वातविक्षिप्तविटपान् यथाक्षणान् द्रुमानिमान्।
लताः समनुवर्तन्ते मत्ता इव वरस्त्रियः॥" (किष्कि० १ स०)

"खर्जूरपुष्पाकृतिभिः शिरोभिः पूर्णतण्डुलैः।
शोभन्ते किञ्चिदालम्बाः शालयः कनकप्रभाः॥" (अ० १६ स०)

"श्यामिश्रितं सर्जकदम्बपुष्पैर्नवं जलं पर्वतधातुताम्रम्।
मयूरकेकाभिरनुप्रयातं शैलापगाः शीघ्रतरं वहन्ति॥" (कि० २८ स०)

"विद्युत्पताकाः सबलाकमालाः शैलेन्द्रकूटाकृतिसन्निकाशाः।
गर्जन्ति मेघाः समुदीर्णनादा मत्ता गजेन्द्रा इव संयुगस्थाः॥"

"चञ्चच्चन्द्रकरस्पर्शहर्षोन्मीलितनारका।
अहो रागवती सन्ध्या जहाति स्वयमम्बरम्॥" (कि० ३० स०)

सवादाः सूक्तयश्च काव्येऽस्मिन् पृथगेव स्वकीयया च्छटया विचित्रया सर्वेषां मनांसि चोरयन्ति नितराम्। आदिकविना तन्मद्विवेशोऽपि रमणीयतया विहितः। वस्तुतोऽस्य ग्रन्थरत्नस्य महिम्नो वर्णनं न कदापि सम्भवम्। यस्य काव्यस्य प्रणेता वाल्मीकिः, रामस्य च लोकपावनलीला यत्र गीतास्तस्य महत्त्वं केन नाम पूर्णतया शक्यते। सत्यमेवेत्थमिदम्—

"वाल्मीकिगिरिसम्भूता रामाम्भोनिधिसङ्गता।
श्रीमद्रामायणी गङ्गा पुनाति भुवनत्रयम्॥"

—:o:—

ज्योतिःशास्त्रस्य लोकोपकारित्वं महत्त्वञ्च

वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमनुत्तमम् ।
विनैतदखिलं श्रौतं स्मार्तं कर्म न सिद्ध्यति ॥

अस्ति वेदस्य षडङ्गेषु ज्योतिःशास्त्रं नाम अङ्गं नितान्तमहत्त्वमनुत्तमञ्च । यज्ञानां प्रतिपादनायैव वेदाः प्रवृत्ता अजायन्त । तेषां हि यज्ञानां विधानं चेद् समुचिते काले विधीयते तदा तत्फलं लभ्यते । ज्योतिःशास्त्रं यज्ञविधानस्य शुभतरं कालं निर्दिशति तस्माच्छास्त्रं तत् कालविधायकशास्त्रमित्यनेन च नाम्ना भुवि सर्वत्र प्रख्यातं वर्तते । शास्त्रस्यास्य कालविधायकत्वमुद्दिश्याभिहितमपि—

"वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः ।
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान् ॥"

मानवः स्वभावेनैव स्वकल्याणाभिनिवेशी प्राणी वर्तते । सोऽमङ्गलेषु द्वेष्टि मङ्गलेषु च खिद्यति । स सदा सुखानि आकाङ्क्षति । कामयते चात्मानं समुन्नतैश्वर्यमाजनुष्यदासीनञ्च द्रष्टुम् । सोऽभिलषति यत् तदीयं कार्यं शुभे समये मङ्गलवर्षिण्यां वेलायां प्रारब्धं स्याद् येन स मनोभिलषितं मंलब्धुं शक्नुयात् । आपदस्तं न निपीडयेयुर्दुर्भाग्यदा बडवा, सम्पदः स्थिरा, मनोरथविध्वंसिनः प्रत्यूहाः, अनिष्टकारिण्यो दारुणा घटिकाश्च न तं निपातयेयुरित्येतदर्थं स तद्विषये पूर्णतया ज्ञानमधिगन्तुं वाञ्छति येन तद्विज्ञानतात् प्रागेव सावधानो भवन् तन्निवारणाय श्रमः समाचरेत । सकलस्यापि भाविनोऽनेहसो ज्ञानमस्यै करतलामलकवत् कर्तुमुत्कण्ठते । ज्योतिःशास्त्रं मानवस्यैतामुपरिनिर्दिष्टामाकाङ्क्षां सर्वथैव पूरयति । तच्छास्त्रं मानवं प्रति तदीयं भाविकालं सम्यग् ज्ञापयति । कस्मिन् काले का घटना घटेत; कस्मिन् काले कामो कामावादमागमनस्य सम्भावनास्ते; कस्मिन् काले नदीनां माम्योदयो भवेत्; कस्मिन् काले शत्रुरोगादिकं तं पराभवेत्; जगति कस्मिन् कस्मिन् काले का का ईतिभीतिश्च समागच्छेत्, कदा वर्षा, कदा शैत्यं, कदा भीषणं परिवर्तनं, कदा युद्धं, कदा युगान्तरकारिणी स्थितिः, कदा भयानकोऽनर्थः, कदा किं किं जायेतेत्यादिकं निखिलमपि शास्त्रमिदं समीचीनतया सर्वाङ्गीणत्या बोधयति तस्माद् कारणाच्छास्त्रमेतद् मानवेन

करोति न तावदन्यत् किमपि शास्त्रम्। लोकपरमोपकारित्वादिदं शास्त्रं सर्वेषां मानवानां नितान्तप्रियशास्त्रमस्ति। जगत् यादृशीं प्रीतिमत्र निदधाति न तादृशीमन्यत्र अतः सर्वत्र सर्वदैव सर्वेषामपि प्राणिनां शास्त्रमिदं पूज्यं शास्त्रमस्ति। लोके शास्त्रमिदं स्वकीयशुभविधायकं मित्रमवगच्छति। दुःखानां निवारकत्वात् सुखानां विधायकत्वाच्च तस्य, सर्वेऽपि जगतीतलस्य मानवास्तस्मिन् आदरधियं प्रदर्शयन्ति। वस्तुतोऽनन्तहितकारित्वाच्छास्त्रमेतत् परमोपादेयं शास्त्रमस्ति। तन्महिम्नो वर्णनं तन्महत्त्वस्य प्रतिपादनं कठिनमेव।

ज्योतिःशास्त्रं पुरातनतमं शास्त्रमस्ति। शास्त्रस्यास्य बीजानि वेदेषु दृष्टानि भवन्ति। तत्र "एका च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे सप्त च मे"--इत्यादिमन्त्रेषु गणितसिद्धान्तः किञ्च "इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः" रित्यादिषु मन्त्रेषु रेखागणितस्य बीजं विलोक्यते तदेवं शास्त्रस्यास्योद्भवभूः श्रुतय एव सन्ति। विदुषां सर्वेषां सुविदितमेवैतद् यद् वेदचतुष्टयस्यापि प्रतिवेदं भिन्नं ज्योतिःशास्त्रमवाप्यते। ऋग्ज्यौतिषम्, यजुर्ज्यौतिषम्, अथर्वज्यौतिषं सामज्यौतिषञ्च। तत्र ऋग्ज्यौतिषं षटत्रिंशच्छ्लोकैरुपनिबद्धं याजुषज्यौतिषमेकोनचत्वारिंशत्पद्यैरलङ्कृतम्, आथर्वणज्यौतिषञ्च द्विपष्ट्युत्तरशतमितपद्यमण्डितम्। साम्प्रतं त्रय एव ज्यौतिषग्रन्था समुपलभ्यन्ते। सामज्यौतिषं तु लुप्तप्रायम्। कश्चिल्लगधाचार्यो नाम मुनिरेतान् ग्रन्थान् ज्योतिःशास्त्रसम्बन्धिनोऽग्रन्थयत्—इति श्रूयते। तत्र याजुषज्यौतिषस्य टीकां सोमाकरो नाम विद्वांश्चकार सुधाकरद्विवेदी च प्रामाणिकं भाष्यं लिलेख।

वेदाङ्गज्यौतिषस्य प्रवर्तका अष्टादश महर्षयो बभूवुः। अस्मिन् विषये श्लोक एव प्रसिद्धः—

"सूर्यः पितामहो व्यासो वशिष्ठोऽत्रिः पराशरः।
कश्यपो नारदो गर्गो मरीचिर्मनुरङ्गिरा॥
लोमशः पौलिशश्चैव च्यवनो यवनो भृगुः।
शौनकोऽष्टादश ह्येते ज्योतिःशास्त्रप्रवर्तकाः॥"

ज्यौतिषशास्त्रस्य साहित्यं बृहद् विशदम्। तत्र सूर्यपितामहादिकाना सिद्धान्तग्रन्था, गौरीकाल्जातकादयो दैवग्रन्था, पराशरजैमिनिकृतार्षग्रन्था, वराहमिहिरकृतबृहज्जातकादयः पौरुषग्रन्था वैदिकज्यौतिषसंहितादिकाश्च प्रचुरा ग्रन्था

विराजमानाः सन्ति। तस्मादेतच्छास्त्रस्य माहिम्नं महीयो विपुलञ्च। अस्त्येतच्छास्त्रं स्कन्धत्रयात्मकम्—

"सिद्धान्तसंहिताहोरारूपं स्कन्धत्रयात्मकम्।" इति।

ज्यौतिषशास्त्रस्यानेके प्रकाण्डपाण्डित्यवन्त आचार्या बभूवुः। तत्र वराहमिहिरः, आर्यभट्टः, ब्रह्मगुप्तः, लल्लाचार्यः, उत्पलाचार्यः, श्रीपतिः, भोजदेवः, भास्कराचार्यः, केदारः, गणेशदैवज्ञः, ढुण्ढिराजः, कमलाकरश्च सन्ति भुवनविदिता आचार्याः। सर्वैरप्येते आचार्या ज्योतिःशास्त्रविषयकान् उत्तमोत्तमान् ग्रन्थान् प्रणिन्युः। ज्योतिर्विदामाधुनिकः संसारो यत्किञ्चिदपि एतेभ्यो विद्वद्भ्यो संलब्धवान् तेन स स्मरणीयं परमगौरवं भजते। वराहमिहिरस्य बृहज्जातक-लघुजातक-बृहत्संहितादिग्रन्थाः, भास्कराचार्यस्य सिद्धान्तशिरोमणिप्रभृतिग्रन्थाः, गणेशदैवज्ञस्य ग्रहलाघवादिग्रन्थाः, कमलाकरस्य सिद्धान्ततत्त्वविवेकादिका ग्रन्थास्तु स्वप्रभया दिव्यया दैवज्ञानां जगन्तीं प्रकाशयन्त्येव तदतिरिक्ता लघु-बृहत्पाराशरीजैमिनिसूत्रभृगुसंहिता-मीनराजजातकनाडीग्रन्थप्रभृतय आर्षग्रन्थाश्च ज्योतिःशास्त्रिणो हि प्रीणयन्ति नितराम्। ढुण्ढिराजस्य जातकाभरणम्, अनन्तस्य जातकपद्धतिः, नृहरेः जातकसारः, दिवाकरस्य पद्मजातकम्, बलभद्रस्य होरारत्नं, गोविन्दस्य होराकौस्तुभञ्च प्रायशः ज्योतिर्विद्भिरनुशील्यन्ते। केरलमतप्रतिपादका ग्रन्थाः, रमलचिन्तामणि-रमलामृतप्रभृतयो रमलग्रन्थाः; ताजिकभूषणपद्धति-ताजिकतन्त्रसार-ताजिकपद्धति-ताजिकनीलकण्ठीप्रभृतिग्रन्थाः किञ्च प्रश्नज्ञानसदृशास्त्रग्रन्था हि बहवो ज्योतिःशास्त्रस्य साहित्ये प्रथिता सन्ति। शकुनशास्त्रमपि संहितास्कन्धभूतमेव। तत्र आम्रदेवात्मजस्य जैनभूपस्य वृषभिजयचर्या नाम कृतिः सुप्रसिद्धैव। सूर्यदासपुत्रेण स्वरसारनामकः स्वरशास्त्रस्य च ग्रन्थो विरचितः। ग्रीतिषे फलादेशे सामुद्रिकशास्त्रस्य महनीयता केन न ज्ञायते। एतस्मिन् विषये राजकृतं हस्तसञ्जीवनमतिविश्रुतम्।

गणितशास्त्रं ज्योतिःस्कन्धत्रयाद् व्यतिरिक्तं न। तस्याप्यन्तर्भावस्तत्रास्ति। अङ्कगणितं बीजगणितञ्चेत्येतद् द्वयमपि ग्रहविज्ञानस्याङ्गत्वेन मतम्। आर्यभट्टः, ब्रह्मगुप्तः, भास्कराचार्यश्चैते त्रयो विपश्चिद्वरा ग्रहतन्त्रस्य रचयितारः सन्ति। गणितस्य दशमलवपद्धतिर्ग्रहतन्त्रस्याङ्गभूतैव विद्यते। तां दशमलवपद्धतिमस्मद्देशस्य विद्वांस एव प्रथममाविष्कृतुः। गणितशास्त्रे गणिताध्याय आर्यभटीयस्य द्वावेतौ द्वावपि ग्रन्थौ महत्त्ववन्तौ स्तः। ब्रह्मगुप्तकृते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते कुट्टका-

ध्यायश्च गौरवमतिशयमावहति। अङ्कगणितसम्बन्धी लीलावतीसंज्ञको ग्रन्थश्च परमोपयोगिषु ग्रन्थेषु गण्यते। भास्कराचार्यस्य सिद्धान्तशिरोमण्याख्यसन्दर्भे बीजगणितमतीव प्रकृष्टतां गाहते एवमेव अङ्कगणितवन्न भास्कराचार्यब्रह्मगुप्तयोः रचोत्कृष्टतायां सर्वत्र सुविदितम्। गणिततन्त्रस्य धन-ऋण-गुण-भागाकाराख्या-श्चत्वारोऽपि विषयः वर्ग-घन-वर्गमूलघनमूलाभिधाश्च विधिविशेषा भास्कराचा-र्यब्रह्मगुप्तकृतेषु ग्रन्थेषु सविस्तरं प्रतिपादिता सन्ति। शून्यविषये त्रैराशिकविषये विषयस्तत्राकलिता: सन्ति। बीजगणितमपि परां कोटिमारोहते। उभावप्येता-वाचार्यौ सरलसमीकरणसिद्धान्तं सविशदं विवृण्वानौ दृश्येते। यज्ज्यामितिशास्त्र-मत्र देशे यज्ञप्रक्रियासु बहुतरं साहाय्यं प्रददौ तदपि तत्र वैशद्येन निरूपितम्। अस्मद्विद्वत्प्रणीतेष्वेषु ज्योतिःशास्त्रविषयकेषु सोऽपि सिद्धान्तं नि-पक्षतां नीतो य पाइथोगोरससिद्धान्त इत्येतेन नाम्नाधुना प्रसिद्ध। त्रिकोणमितितन्त्रे च भारतीया विद्वांसोऽधिकारं निहितवन्त। इत्थं हि ज्योतिःशास्त्रसंसारे स्वकी-याभिरताभिरताभिर्विशिष्टताभिरन्वितत्वात् परमोपादेयं परमहितकारकञ्च वर्तते।

अङ्कविद्याया इह देशे महत्युन्नति पुरासीत्। यूरोपीयः कश्चित् शिक्षकप्रवरो लिखति स्वपुस्तके यद् भारतीयानां त्रिकोणमितिशास्त्रमतिप्राचीनमस्ति। तदीये सूर्यसिद्धान्तग्रन्थे त्रिकोणमितिविषयिका: या क्रिया प्रदत्ता: सन्ति ता यूनानीयक्रियाभ्यो गरीयस्य। स एव तत्र लिखति यद् यूरोपीया विद्वांसो हि नास्यां विधायां षोडशाच्छतकात् प्राक् अभिज्ञतामवापु। स एव विद्वान् अध्या-पको ब्रवीति यद्भारतीया एव रेखागणितशास्त्रस्याद्या विद्वांसः सन्ति। डीओफे-न्टसाख्यस्य यूनानीयस्य पण्डितस्य जातस्य २२६० वर्षाणि शतानि। तद्रचि-तानि पुस्तकानि सन्ति साक्षीणि यत् स पण्डितो भारतीयाचार्यप्रणीतग्रन्थानधी-त्यैव गणितविषयिका विद्यां स्वदेशे समुत्थापयामास। इतिहासेषु सन्त्येवंविधा उल्लेखा बहवो येभ्यो यूनानारबदेशनिवासिनां विद्वद्वराणां गणितज्यौतिषवि-द्याध्ययननिमित्तेन भारतप्रत्यागमनं विदितं जायते। श्रूयते यत् अरबदेशीय-खालिफआलमानसरहारूनअलरसीदनामा सम्राट्, जातस्य यस्य १२०० वर्षाण्य-तीतानि, महम्मदबिनमूसाभिधेन विदुषा बीजगणितं गणितञ्च अरबीभाषायामनू-दितं कारयामास।

"हिस्ट्रीऑफसंस्कृतलिट्रेचर" इत्येतन्नामके ग्रन्थे प्रो० मैक्समूलरः कथयति यत् अङ्कशास्त्रज्ञानार्जनं यूरोपीया भारतीयेभ्य कृतवन्तस्तस्मात् ते तेषां सन्त्य-

धनगाः। अन्यैश्च बहुभिर्निरपेक्षविचिन्तनप्रभृतिभिर्विद्वद्भिर्माननीयानां पण्डितानां गणितशास्त्रपारंगततां प्रशंसद्भिरिदं स्पष्टमेवाभिहितं यत् प्रतीच्या देशा भारतीयेभ्यो गणितविद्यामगृह्णन्। याश्च सामुद्रिक–स्वरोदय–शीघ्रस्वरविज्ञानविषयिकाश्च विद्याः भारतेऽतिप्राचीन एव काले आसु विवेद यूरोपीय विद्वांसोऽद्य तद्विद्यासम्बन्धिनो भारतीयविद्वत्प्रणीतान् ग्रन्थान् विलोक्य विस्मयं गच्छन्ति। किञ्च तेऽपि एतादृशीषु विद्यासु सम्प्रति रुचिं दर्शयन्तो दृश्यन्ते। अस्मद्देशस्य हि उक्तविषयकान् ग्रन्थानधीत्य प्रतीच्याः ग्रन्थाः स्वस्वदेशभाषासु च तद्विषये पुस्तकानि प्रकाशयन्तोऽधुना प्राप्यन्ते। तानि पुस्तकानि प्रेक्ष्य तेषां विदुषां तच्छास्त्रज्ञानार्जनसम्बन्धिन्याः प्रगाढाया अभिरुचेः परिचयः प्राप्तो भवति।

एषा भारतभूर्ययोर्गणितज्यौतिषफलितज्यौतिषयोराविष्कारस्य महनीयं गुरुतमं कार्यञ्चकार तयोरुत्थानार्थमपि तं सुतं प्रयत्नमपि विदधौ येन न केवलं ते द्वे विद्ये अपि तु तदीयानि सर्वाण्यपि अङ्गोपाङ्गानि च उन्नतेः परां कोटिमापेदुः। आधुनिका वैज्ञानिकास्तु तेषां सर्वेषां विषयाणामवगमनेऽपि न सामर्थ्यं निदधाना दृश्यन्ते। यद्यपि तैर्यन्त्राणां माहात्म्यमधिगम्य गणितज्यौतिषे मनागुन्नतिर्कृतास्ति परं फलितसम्बन्धिन्यां सूक्ष्मतायां तेषां गतिस्त्वद्यत्वेऽपि न जातास्ति। प्राचीने काले ज्योतिःशास्त्रं न पूर्णोन्नतिं गतमासीदिति केचन एकदेशदर्शिनो मनीषिणो वदन्ति। भारतीयग्रन्थावगाहनहेतोरेव ते तद् ब्रुवन्ति। यदा हि ग्रह–नक्षत्र–राशिचक्र–नक्षत्रचक्र–अयन–विषुवरेखा–गोलकार्द्धोदीचीनादिराशिभेद–क्रान्ति–केन्द्रस्थाननिरूपण–सुमेरु–कुमेरुच्छायापर्यायग्रह–कक्ष–धूमकेतूल्कापिण्ड–निर्घात–अध्याकर्षणशक्ति–सूर्य–महासूर्यादिभेदपृथिव्याद्याकृतिग्रहणनिर्णयप्रभृतिनिम-कल्पगम्भीरविषयास्तेषां सिद्धान्ताश्च प्राचां ग्रन्थेषु विलोकिता भवन्ति तदा केन प्रकारेणेदं वक्तुं युक्तं यत् प्राचीने काले भारतीया अस्मिन् ज्यौतिषशास्त्रे न पूर्णोन्नतिं कृतवन्तः।

वेबरमहाभागो ज्योतिःशास्त्रस्य प्राचीनतामधिकृत्य ब्रूते—"शास्त्रमिदं भारतवर्षे, यदा ईसामसीहस्याजानस्य २७८० वर्षाणि व्यतीतान्यभूवंस्तदानीमपि, प्रचलितमवास्यत"।

काउन्टजेर्नस्जार्नामहोदयः स्वकीये 'थिओगोनीऑफ दी हिन्दूज' इत्येवमभिधेये ग्रन्थे लिखति यत् कलियुगस्यारम्भादेव भारतवर्षे ज्योतिःशास्त्रस्यासीत् प्रचारः।

मरदस्टरमहोदय 'इण्डियनगजेटियर' मध्ये "अनेकविषयेषु भारतीयाना ज्योतिःशास्त्रं यवन-प्रणीतात् ज्योतिःशास्त्रादुन्नततरमासीत्" इत्येतदुल्लिखति।

श्रीकोलब्रुके नाम विद्वान् 'एल्फिन्स्टोन्स हिस्ट्री ऑफ इण्डिया'याम् "अयनगतिसूक्ष्मं पृथिव्याः स्वपरिधौ दैनिकावर्तनञ्चाधिकृत्य यद् गणितं भारतीयैः पण्डितैरुद्भावितं तद्यवनपण्डितेभ्योऽधिकतरमुन्नतम्"मिति वदति। एवमेव मान्यवरो विल्सनो धीमान् अभ्यधात्—"भारतीयैर्विद्वद्भिर्ज्योतिर्विद्यायामतीव उन्नतिः कृता। द्वादशराशिनिर्धारणम्, ग्रहाणां गतिः, पृथिव्याः शून्ये अवस्थानम्, कक्षाभ्रमणमार्गाद्विक्रम, चन्द्रगतिः, पृथिवीचन्द्रयोर्दूरत्वनिर्णयः, चन्द्र-सूर्ययोः कालनिर्णय अन्ये चैवविधा विषया आर्यज्योतिर्विदां पाण्डित्यं प्रमाणयन्ति"।

विष्णुपुराणे प्रोक्तम्—

"स्थालीस्थमग्निसंयोगादुद्रेकि सलिलं यथा।
तथेन्दुवृद्धौ सलिलमम्भोधौ मुनिसत्तम॥
न न्यूना नातिरिक्ताश्च वर्धन्त्यापो ह्रसन्ति च।
उदयास्तमनेष्विन्दोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः॥
दशोत्तराणि पञ्चैव अङ्गुलानां शतानि वै।
अपां वृद्धिक्षयौ दृष्टौ सामुद्रीणां महामुने॥"

आर्यग्रन्थेष्वेवंविधानामुल्लेखानामवलोके सिद्ध्यति स्पष्टमेव यद्भारतीया विपश्चिता प्रभाकरान्तके समुद्रजलवृद्धेश्च हेतुं सम्यग् विदन्ति स्म। महर्षय एव पुरा वर-निर्दयान्विकृत्य समयं मङ्गलया निबध्नन्ति स्म। संवत्सरान्ते हि तस्मिन् दिवसे दिननक्षत्र समान स्यादित्येतन्नियम प्राचीना भारतीया आचार्याः यूरोपीयपण्डितेभ्योऽपि विदितवन्तः, यं हि यूरोपीया अति उपरिनिर्दिष्ट नियमविस्तारं मन्यन्ते, चतुर्दशशत प्रागेव निरूपयामासुः।

"सूर्यसिद्धान्ते प्रोक्तं यथा—

सर्वतः पर्वतारामग्रामचैत्यचयैश्चितः।
कदम्बपुष्पग्रन्थिः केसरप्रसवैरिव॥

नवग्रहस्तोत्रेऽप्युदितम्—

"कपित्थफलवद् विश्वं दक्षिणोत्तरयोः समम्।"

पृथिवी नागरङ्गवद् गोलाकारेति वचो निशम्य प्रतीच्यानां प्रधीनां कस्य न धर्मनो मानम् 'पृथिव्या गोलाकारत्वन्तु भारतीया विद्वांसश्चिरं प्रागेव प्रतिपादितवन्त' इति विचारं नमुपयेत। वर्तमाने हि ह्याचां पुरो भुवः स्वरूपवर्णनप्रसंगेऽत्र गोलकः प्रतिष्ठाप्यते पर यदा दासस्य सर्गोऽत भूगोलञ्च सदकृत्य मिथ्यान् अध्यापयन्तः प्राचीना विद्वांसो निन्दयन्ते तदा को न विचारवान् विस्मयः प्राचां पण्डितानामेतदग्रशिक्षा–विषयमिवत्र मन्यत।

वर्तमानेऽप्यहनि प्रचलिताया शिक्षणपद्धत्या प्रधानोऽयं दोषो यत् सा विद्यार्थिनं दिदृक्षाया पारदर्शिनं न कुरुते। स यत्रापि भ्रमं विदधाति तत्र न पर्यात् पूर्णं भ्रमं सम्प्रदर्शयति। न तत्र उद्दीप्यमाना सफलता परिदृश्यते। अपा च स स्वभ्रमनिवारणाय न प्राच्यानां दर्शनानां न च प्रतीच्यानां दर्शनानामेवान्यतमावगाहयत्यननुतिष्ठति नोभयेषामपि गुणेषु विद्यमानं तारतम्यमेव ज्ञातुं प्रयतते, क्व सत्यमस्ति क्व न भ्राम्यति। एतस्माच्च कारणात् तदीयं ज्ञानं न शुद्धं न पूर्णं जायते। सत्यानुसन्धानविहीनज्ञानार्जनेन न कोऽपि लाभो भवति। नात्र संशयः।

आर्यभट्टो लिखति—'चला पृथ्वी स्थिरा भाति' अन्येषु च ग्रन्थेष्वेवमेवोल्लेखो लभ्यते—

भपञ्जरः स्थिरो भूरेवावृत्यावृत्य प्रातिदैवसिकौ।
उदयास्तमयौ सम्पादयति नक्षत्रग्रहाणाम्॥

एताः पङ्क्तीः प्रेक्ष्य को न विस्मयविधुरीत यत् प्राञ्चो विपश्चितः पृथिव्या गतिमधिकृत्य पूर्णं ज्ञानं निदधतिस्म। यदा च 'भूगोलो व्योम्नि तिष्ठति' इत्येतद् अथ च—

नान्याधारं स्वशक्त्या वियति च नियतं तिष्ठतीहास्य पृष्ठे
निष्ठं विश्वं च शश्वत् सदनुजमनुजादित्यदैत्यं समन्तात्।

इत्यथा भास्कराचार्यस्योक्तिः पठ्यते तदा कस्य च आर्याणां पृथिव्याः स्थितेर्मर्मज्ञीनमभिज्ञत्वं विदितं स्यात् को न तद्विषये तेषां निष्णातत्वे प्रदर्शयेत्? यदा च ब्रह्मपुराणे—

पर्वकाले तु सम्प्राप्ते चन्द्रार्कौ छादयिष्यति।
भूमिच्छायागतश्चन्द्रः चन्द्रगोऽर्कं कदाचन॥

इत्येतत् पद्यं वीक्ष्यते, किञ्च यदा ज्योतिर्विदां ग्रन्थेषु—

छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद् भवेत्।
भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यर्थो भवेदसौ ॥

इत्येतद्विधानि वाक्यानि दृश्यन्ते तदा को न मतिमान् जनः प्राक्तनानां भारतीयानां ग्रहण-विज्ञानाभिज्ञतां विज्ञतां जानीयात्? को न तेषां तद्विषयकज्ञानस्य पारगामितायां विश्वासं निदधीत ?

तदेवं ज्योतिःशास्त्रस्योन्नतिः पुरा कीदृशी कियती चासीदित्येतद् यावदेवान्विष्यते तावदेव धीः दार्ढ्यमुपैति। सा तस्मिन् सम्बन्धे निश्चयमिमं प्रयाति यद् भारते प्राचीने गम्भीरे हि विज्ञानशास्त्रे परामेवोन्नतिमदीदृशत्।

यूरोपाख्यमहाद्वीपस्य निवासिनो विद्वद्वेली-प्लेफेयर-केशेनीप्रभृतयो मुक्तकण्ठतयोररीकुर्वन्तीदं यत् पञ्चसहस्रवर्षव्यापिनि कालात् प्रागवतिनि कालेऽपि भारतीया ज्योतिःशास्त्रे विस्मयावहं कौशलमदर्शयन्। तेषां तत्कालप्रणीता ग्रन्था इदानीमपि प्राप्यन्ते ते तेषां ज्योतिर्वित्त्वं हि उच्चैः प्रकटीकुर्वन्ति। तस्माद् भारतमेव ज्योतिःशास्त्रमादावाविश्चकारेति निश्चप्रचतयाभिधातुं शक्यते।

वर्तमानसमयस्य सुविदितो ज्योतिःशास्त्राध्यापकः कोलब्रुकः सप्रमाणं लिखति यत् अतितरां प्राचीने काले ज्योतिषगणनायां प्रधानसहायिकां पृथिव्या अयनांशगतिं किंवा क्रान्तिपातस्य वक्रगतिं भारतवर्षीया पण्डितसत्तमा एव प्रादुर्भावयाम्बभूवुः।

प्राचीना आर्यजातिरेव शास्त्रस्यास्य आद्यगुरुरिति एकदेशदर्शिनो यवना अपि स्वीकुर्वन्ति। अरवीय"खारिकल्हुकम", "खुलासतुल्हिसाब" इत्यादिग्रन्थेषु तेषामुक्तविचारसम्बन्धीनि प्रमाणानि च लभ्यन्ते। ते अरबीया विद्वांसः स्वग्रन्थेषु आर्यभट्टम् 'अर्जबर'इत्येवेन किञ्च भास्कराचार्यं 'बासर' इत्येतेन नाम्नोल्लिखन्तोऽधिगच्छन्ते। पुनर्विचारैः सिद्ध्यतीदं यत् एतादृशानां गम्भीराणां वैज्ञानिकानां तत्त्वानां वैज्ञानिकानां शास्त्राणां चादिगुरुर्भारतमेवासीत्। भारतस्येमां श्रेष्ठतां सर्वेऽपि ईसामसीहमतावलम्बिनः किञ्च 'मुसल्मान' इत्येतेन नाम्ना ख्याता सर्वेऽपि यवनाः स्वीकुर्वन्ति। एतस्मात् कारणात् भारतस्यादिगुरुत्वं ज्योतिःशास्त्रेऽपि सर्वविश्वसम्मतमस्ति।

गणितज्यौतिषमन्तरेण फलितज्यौतिषस्यास्तित्वं न सम्भवम्। अत भारतस्य गणितशास्त्रोन्नते कारणं फलितशास्त्रमेव प्रतीयते। अधुनातनानां यूरोपीय-

संवादानां ह्यध्ययनेन बुद्धिमन्तोऽनायासेन ज्ञातुं शक्नुवन्ति यस्मादद्यतं यूरोपनिवासिनोऽन्तरिक्षविख्यात—मिटिऑरॉलॉजीम—स्वकीयां दृष्टिमाकृष्य फलितज्यौतिषस्यापि कियतानुरागेण प्रगता सन्ति। अद्यतनस्य यूरोपस्यैषा फलितज्यौतिषशास्त्रगृहनैवाम्मर्दायमिनं फलित-गणितज्यौतिषविषयकं सिद्धान्तं पूर्णरूपेण दृढीकरोति। वस्तुत पुरातनं भारतं ज्योतिर्विद्यायां यामुन्नतिमधिजगाम तामुन्नतिं प्रतीच्या देशा सम्प्रत्यपि न गता सन्ति तदर्थं तु शतं वर्षाणि अपेक्षयन्ते। अस्या दिशायामद्यपर्यन्तं याप्युन्नतिस्तैर्दर्शितास्ति ता ते भारतीयज्योतिर्विज्ञानावलम्बनेनैव दर्शयितुं क्षमा अभूवन्।

महाकर्षणशक्तेराविष्कारं न्यूटनोऽकरोदिति यत् ते ब्रुवन्ति तदपि न सत्यम्। भारतमेव प्रथमं तामाविश्चकार। श्रीभास्कराचार्यः प्राह तद्विषये—

"आकृष्टशक्तिश्च मही तया यत् स्वस्थो गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या।

आकृष्यते तद् पततीति भाति समे समन्तात् क्व पतत्वियं खे॥"

आर्यभट्टस्य मते—

"आकृष्टशक्तिश्च मही यत् तया प्रक्षिप्यते तत् तया धार्यते" एवंस्थिते कथमेतत्स्वीकर्तुं शक्यं स्याद् यद् न्यूटनस्तदाविष्कर्तास्ति। अस्तु। किमधिकेन पल्लवितेन। ज्यौतिषशास्त्रस्योद्भवभूर्भारतमेवास्ति। भारतमेवास्यो गुरुर्यो हि सकलमपि विश्वंप्रति ज्योतिर्विद्यामपीपठद्। ज्योतिर्विद्या लोकस्य परमोपकारिणी विद्यास्ति सा परमोपादेया महत्त्वशालिनी चेत्यत्र न स्वल्पोऽपि सन्देहः।

शब्दानुशासनम्

आदिमकालादद्यतनसमयं यावद् भारते ये केऽपि विद्वांसः सञ्जाता सन्ति वा तेषां सर्वेषामपि मतमिदं यत् संसारे यावदपि ज्ञानं प्रावर्तत तावत सर्वस्यापि आदिस्रोतोऽस्ति श्रुति । अत एव स्वायंभुवो मनुः 'सर्वज्ञानमयो हि स' इत्यचकथत् । एतेन व्याकरणशास्त्रस्याप्याद्यमूलं वेद इति निष्पन्नम् । वैदिकमन्त्रेषूपलभ्यमानास्तत्तत्पदविषयिण्यो व्युत्पत्तयोऽप्युपर्यभिहितमभिधानं परिपुष्णन्ति—

१. यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा । ऋग् १।१६४।५०, यजयाच'''इति नङ् ।
२. ये महासि सहसा सहन्ते ,, ६।६६।९ सहधातो असुन् उणादौ ।
३. धान्यमसि धिनुहि । यजु. १।२०। धिनोतेर्धान्यम्, महाभा० ।
४. केतपूः केतं न पुनातु । यजु ११।७। क्विप् च ।
५. तीर्थैस्तरन्ति । अथर्व १८।४।७। पातृतुदिव'' इति थक्० उ० ।

व्याकरणशास्त्रस्य प्रमाणभूत आचार्यः पतञ्जलिर्व्याकरणाध्ययनप्रयोजनानि वर्णयन् 'चत्वारि शृङ्गा', 'चत्वारि वाक्', 'उत त्व', 'सक्तुमिव', 'सुदेवोऽसि'—इत्येतन्मन्त्रपञ्चकमुद्धरति स्म । व्याख्याञ्च तदीया व्याकरणशास्त्रपरकाञ्च्नार । पतञ्जलेरपि प्राचीनतरो यास्कोऽपि 'चत्वारि वाक्' इत्येतस्य मन्त्रस्य व्याख्या व्याकरणशास्त्रपरकामेव कुर्वाणोऽवाप्यते । व्याकरणमित्येतत्पद यस्माद्धातोर्निष्पद्यते तस्यापि मूलार्थो यजुषि 'दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् सत्यानृते प्रजापतिः' इत्येतस्मिन् वाक्ये प्रयुक्त प्राप्यते ।

तदेव हि व्याकरणस्य वेदप्रादुर्भूतता सिद्धयति सम्यक् । व्याकरणशास्त्रस्योत्पत्तिमधिकृत्य तु न निश्चयतया किमपि कथनं सम्भवम् । इदन्तु वक्तु शक्यं यदुपलब्धवैदिकपदपाठेभ्य प्राक् व्याकरण शास्त्रे पूर्णता गतं बभूव । प्रकृतिप्रत्ययधातूपसर्गसमासवाक्पदविभागश्च कृत्स्नतया निर्धारितो जातो यदा तस्यानेहसो गतस्यानेकसहस्राब्दी व्यतीता । वाल्मीकिरामायणस्य रचनाकाले व्याकरणशास्त्रस्याध्ययनमध्यापनञ्च सुव्यवस्थिततया प्रचलितमासीदित्येतद्धि—

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ।
बहु व्याहरतानेन न किञ्चिदपभाषितम् ॥

इत्यादिश्लोकेभ्यो विदितं जायते । भारतयुद्धकालवर्तिनि यास्क-निरुक्ते बहूनां व्याकरणाचार्याणामुल्लेखो दृश्यते । आचार्यः शाकटायनस्तु नैजं व्याकरणं यास्कादपि प्राक् लिलेख । पतञ्जलिमुनिर्लिखति—

"पुरा कल्प एतदासीत् संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते" ।

एतेनापि व्याकरणं प्रति लोकस्य प्रवृत्तिः चिरादासीदिति ज्ञायते ।

यदा हि कापि भाषा व्यवहारगोचरतां प्रयाति तदा तस्या भाषाया ज्ञानं व्याकरणमन्तरेण न प्रतिपत्तुं शक्यं भवति । व्याकरणमेव भाषाया स्वरूपसंघटनं सर्वात्मना कुरुते । तस्माद् व्याकरणमेव भाषा-ज्ञान-लाभाय सर्वेषामपि शास्त्राणां शब्दशास्त्राणां मध्ये मूर्धन्यं स्थानमध्यास्ते । व्याकरणस्य नितान्तमेवोपादेयतां श्रेष्ठताञ्च लक्ष्य तत्रावलोकयैव तन्महिम्नि बुधैरभिहितमिदम्—

यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् ।
स्वजनः श्वजनो माभूत्सकलं शकलं सकृच्छकृत् ॥
शब्दशास्त्रमनधीत्य यः पुमान् वक्तुमिच्छति वचः सभान्तरे ।
बन्धुमिच्छति वने मदोत्कटं हस्तिनं कमलनालतन्तुना ॥

व्याकरणानि बहुभिर्वैयाकरणैर्महर्षिभिः प्रणीतानि । तेषु व्याकरणकर्तृषु विद्वत्तमेषु—इन्द्रः, चन्द्रः, काशकृत्स्नः, आपिशलिः शाकटायनः, पाणिनिः, अमरः, जैनेन्द्रः इत्येतेऽष्टौ सन्ति सुप्रथिताः । न केवलमेतेषामष्टानामेव व्याकरणकर्तॄणां व्याकरणान्यपि तु अन्येषामपि आचार्याणां व्याकरणानि श्रूयन्ते यथा— कौमारं, सारस्वतं शाकलञ्च व्याकरणम् । व्याकरणकारान् अथ च व्याकरणान्यधिकृत्यैतच्छ्लोकद्वयं प्रथितमस्ति—

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥
ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् ।
सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम् ॥

साम्प्रतं सर्वत्र प्राधान्येन पाणिनीयं व्याकरणमेव प्रचलितं वर्तते । इदं हि पाणिनीयं व्याकरणं नितरामेव सुसमृद्धं सुसरलं सुललितं सर्वाङ्गीणं व्यापकञ्च विद्यते । श्रीमत्पतञ्जलिप्रभृतिमूर्तीनां विचारविचक्षणानां तु मतमिदम्—

पाणिनितः प्राचीनमेवंविधं सर्वतोमुखं व्याकरणं नासीदेव। इन्द्रचन्द्रादयस्तु आदिशाब्दिका एव बभूवुर्न च व्याकरणकर्तारः। शाब्दिकत्वं तु शब्दशास्त्रपारङ्गतत्वम्, शब्दशास्त्रप्रचारकत्वमित्यादिभिरनेकैः प्रकारैर्व्यवहर्तुं शक्यमस्ति। शब्दशास्त्रपदेन च न केवलं व्याकरणमपि तु कोश-मीमांसादिकमपि गृह्यते। शब्दपदेन च पदं वाक्यञ्चोभयमपि सङ्ग्रहीतुं शक्यमतो वाक्यार्थनिर्णायिका मीमांसापि शब्दशास्त्रम्। ये चैतेऽष्टशाब्दिका कीर्तितास्तेषु विभिन्नप्रकारकमेव शाब्दिकत्वं प्रमाणान्तरैः सिद्ध्यति। ते हि शब्दकोशरूपव्याकरणनिर्मातार एव सिद्ध्यन्ति। इदं हि स्वीयं मतं प्रकाशयन्त श्रीमन्तः सत्यव्रतसामश्रमिमहाशया मन्यन्ते यद् पाणिनेः पूर्वं कस्यापि व्याकरणस्य सत्ता नानुमातुं शक्या भवति। दृढतरप्रमाण-दर्शनाभावात्। अत पाणिनिरेव प्रथमो व्याकरणकर्ता स्वीकार्यः।

पाणिनिरेव प्रथमो व्याकरणकर्त्तेत्यत्र न सर्वेऽपि विद्वद्वरा श्रद्दधते। तेषां कथनमिदं यद्यपीदानीं पाणिनीयव्याकरणात् प्राक्तनं किमपि व्याकरणं सर्वाङ्गपूर्णं न प्राप्यत इति सत्यं किन्तु पाणिनेः पूर्वं किमपि व्याकरणं नासीदेवेति नाभ्युपगन्तुं शक्यम्। सन्ति तत्र कानिचन साक्षीणि तत्त्वानि, तैः सिद्धं भवति यत् पाणिनिमहर्षेः प्रागपि व्याकरणस्य सत्तासीदेव। तथाहि पाणिनिरेव 'आङि चापः' इति तृतीयाविभक्तेरेकवचनमाङ्शब्देनाह, न च तृतीयैकवचनं तेन 'आङ्' इति पठितं, किन्तु 'टा' इति। तत्र 'आङिति टासंज्ञा' प्राचाम् इत्येव व्याख्यातारो ब्रुवते। तेनेदमेव सिद्ध्यति यत् प्राचीनेषु व्याकरणेषु तृतीयैकवचनं 'आङ्' इत्येव श्रुतमासीत्, तत् स्वपरिभाषायां डित्त्वप्रयुक्तानि कर्माणि परिहर्तुं पाणिनिना 'टा' रूपतां प्रापितम्, परं प्राक्तनव्याकरणसंस्कारवशात् तस्यापि स्मरणरक्षणार्थञ्च सूत्रम् 'आङ्' अपि निरदेशि तेन। तथैव 'औङ आपः' इत्यपि। न हि प्रथमाद्वितीययोर्द्विवचने 'औङ्' प्रत्ययः पाणिनिना स्वव्याकरणेऽभ्युपगतः, अपि तु 'औ', 'औट्' इति। प्राक्तनव्याकरणसंस्कारवशात्तु सूत्रे 'औङः' इत्यप्युच्चारितम्। अन्यच्च—'कर्मणि द्वितीया' 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यादिषु द्वितीयातृतीयादिनाम्ना विभक्तयः पाणिनिना विहिता, न तु द्वितीयातृतीयादिसंज्ञा स्वशास्त्रे कृता,, तत्रापि प्राक्तनव्याकरणप्रसिद्धिभिरेवात्र व्यवहार इति व्याचक्षते व्याख्यातारः। अन्यच्च 'तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च' इति दशसु कृत्प्रत्ययेषु इण्निषेधः पाणिनिना पठितः। न चैतेषु बहव प्रत्ययाः पाणिनिशास्त्रे कृत्प्रत्ययेषु पठ्यन्ते—तस्माद् व्याकरणान्तरस्था अप्यत्रानूदिता इत्येव वक्तव्यं स्यात्। किञ्च स्तम्भु-स्तुम्भुप्रभृ-

तिङन्तेषो न पाणिनीये धातुपाठे दृश्यन्ते, सूत्रेषु तु दृश्यन्ते। ते धातवश्च पूर्वाचार्य-कल्पितेभ्यो एव पाणिनिना स्वसूत्रेषु निबद्धा इत्येव ज्ञातुं शक्यते। एवं 'चर्करीतं च' इत्यत्र निर्दिष्टः पाणिनिना, यङ्लुगन्तं तेन गृह्यते इति व्याख्यातार आहुः। न हि पाणिनीये व्याकरणे यङ्लुगन्तं चर्करीतमिति परिभाष्यते, प्राक्-तन्त्रेषु व्याकरणेषु कारितमिति णिजन्तं, चिकीर्षितमिति सन्नन्तं, चेक्रीयितमिति यङन्तं, चर्करीतमिति यङ्लुगन्तं व्यवहृतमासीत्। तस्मात् प्राचीनव्याकरणसं-स्कारेणैव पाणिनिना 'चर्करीतं च' इत्यत्रापि सन्निवेशितम्। इदं हि प्राचीनता-मपि स्पष्टमेव प्रदर्शयति यत् पाणिनेः प्रागपि व्याकरणस्य सत्ताऽऽसीत्।

पाणिनिनाष्टाध्याय्यां स्वपूर्ववर्तिनां दश प्राचीनानां व्याकरणाचार्याणां स्मृति-र्नामग्राहं विविधेषु सूत्रेषु—

1. वा सुप्यापिशलेः,
2. तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य,
3. ओतो गार्ग्यस्य,
4. तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य,
5. ई चाक्रवर्मणस्य,
6. ऋतो भारद्वाजस्य,
7. लङः शाकटायनस्य
8. लोपः शाकल्यस्य,
9. अवङ् स्फोटायनस्य,
10. गिरेश्च सेनकस्य,

मीमांसकयुधिष्ठिरः 'संस्कृतव्याकरणशास्त्रस्य इतिहास' इत्याख्ये स्वकीये ग्रन्थे पाणिनेः प्राग्वर्तिनः पञ्चविंशतेः आचार्याणां नामानि निर्दिशन्ति, तेन प्रमाणेन सिद्ध्यतीदं यद् ततः प्राक् पञ्चविंशतिराचार्या अभवन्। बहूनि प्रमाणानि समुद्धृत्य आचार्यमीमांसकेन मन्यते यत् महामुनेः पाणिनेः कालो विक्रमात् १८२१ वर्षाण्यतीतानि। पाश्चात्त्यविदुषां विचक्षणा तु मन्यन्तेऽयं पाणिनिर्वर्तमानः प्रायेण २००० वर्षाणि वर्तन्ते।

पाणिनीयस्य व्याकरणस्य पाणिनव्याकरणमित्यपि नाम कात्यायनस्य वार्तिककारोऽप्यस्ति। इत्यनेन वस्तुतः पाणिनीयं व्याकरणं त्रिमुनिमेव प्रतिभाति। पतञ्जलिः वार्तिक-व्याख्यानं वार्तिककारस्यैव नैजं महाभाष्यमरचयत्। व्याकरणस्य एष हि महाभाष्यस्य रचना पाणिनीयं व्याकरणं भाष्यतया सरलया च रीत्या प्रकटयति। तस्मादिदं संस्कृतवाङ्मये महाभाष्यं वस्तुतोऽद्वितीयो ग्रन्थः। सर्वेऽपि विद्वांसः मुक्तकण्ठतया प्रशंसन्ति ग्रन्थमिमम्।

शब्दानुशासनस्य (व्याकरणस्य) यानि प्रयोजनानि पतञ्जलिर्महाभाष्ये निजगाद तत्र चेद् मनागपि दृक्पातः क्रियेत तदा व्याकरणस्य महनीयता तदीयोपादेयता तन्महत्ता च सम्यगवबोद्धुं शक्या भवति। श्रुतिर्ब्रूते यद् वेदानां रक्षायै व्याकरणाध्ययनमपेक्ष्यते। यो जनो लोपागमवर्ण-विकारज्ञो भवति स एव वेदान् साधु रक्षितुमर्हति। तथाहि—वेदे 'जहार' इत्येतस्य क्रियापदस्य स्थाने 'जभार' इत्येतत् क्रियापदं प्रयुज्यते। व्याकरणानभिज्ञस्य दृष्ट्या 'जभार' इत्येतत्पदं न शुद्धम् स 'जहार' इत्येतदेव शुद्धं मत्वा 'जभार' इत्येतत्पदमनुच्चार्य 'जहार' इति प्रयोक्तुमुपक्रान्तो भविष्यति। फलश्चैतदीयमिदं स्याद् वेदोऽनेकपरिवर्तितपददान्। अयं हि महाननर्थो व्याकरणज्ञानशून्यतया निपातितो भवेत्। तस्माद् व्याकरणाध्ययनमतितरामपेक्ष्यते।

व्याकरणस्याध्ययनेन विभक्ति-विपरिणामस्य च बोधो जायते तस्माद् व्याकरणमवश्यमध्ययनीयमस्ति। न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्राः सन्ति निगदिताः। ते चावश्यं यज्ञगतेन यथायथं विपरिणमयितव्या भवन्ति। नावैयाकरणस्तान् यथायथं विपरिणमयितुं शक्नोति। तथाहि 'अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि' इत्येतदस्ति वेदवाक्यम्। इदं हि वाक्यमग्निदेवताकं वर्तते। निर्वापकालेऽग्निदेवतामुद्दिश्य मन्त्रोऽयं पठितो भवति परं यदा सूर्यदेवतां लक्ष्यीकृत्य निर्वापः कृतो भवति तदा 'सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामि' इत्येतेन विपरिणामेन पठनीयो भवति मन्त्र एष। इमं हि विपरिणामं वैयाकरण एव सम्यग् यथायथं कर्तुं पारयति।

ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च—इत्येतस्मादपि हेतोर्व्याकरणस्याध्ययनं परमापेक्षितं भवति। वेदस्य षडङ्गत्वात् षट्स्वङ्गेषु च व्याकरणस्य प्रधानत्वात्।

सुलभतया यथार्थज्ञानं व्याकरणं विना न भवितुमर्हति अतोऽपि व्याकरणस्य पठनमपेक्ष्यते। इदन्तु विदितमेव वर्तते यद् जिज्ञासुनावश्यमेव शब्दस्य कार्यं ज्ञानम्। शब्दस्य ज्ञानं व्याकरणं विहाय न केनाप्यन्येन सुलभेनोपायेन शक्यम्।

सन्देहनिरासनिमित्तेनापि व्याकरणमध्येयमस्ति। याज्ञिकाः पठन्ति—"स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति तस्यां सन्देहोऽयम्—स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषतीतिकथनमभिप्रेतं किंवा स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा स्थूल-

पृषतीमित्यत्रेष्टम् । अवैयाकरणस्तु न स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः । अथान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुष इति ।

एतेन विवेचनेन व्याकरणस्योपादेयत्वं तन्महत्त्वञ्च समुपस्थापयन् आचार्य-पतञ्जलिर्व्याख्यानानि च ध्वनिपदानि महत्त्वानि प्रस्तौति । स आह यद् व्याकरणं हि यो नरो न जानाति स शुद्धमपि वक्तुं न प्रभवति । शुद्धोच्चारणलाभाय व्याकरणस्य पठनं कर्तव्यम् । अशुद्धोच्चारणकर्ता भवति शिष्टसमाजे निन्दितः । तस्माद् विदुषा सततं हि उच्चारणस्य शुद्धता समुपासनीया ।

अध्ययनं तदैव लाभप्रदं भवति यदर्थविचारणपूर्वकं क्रियते । अर्थविचार-णया कृते व्याकरणस्य ज्ञानमपेक्षितं जायते । यदध्ययनं विनार्थावबोधं कृतं जायते तदध्ययनं मन्दचेतारं करोति । तदध्ययनं तु तदर्थं भारस्वरूपमेव जायते । यदा यत् किमपि पठितं तत्र ज्ञातं किं पठितमिति चिन्तायां स खिन्नमना जायते । अतस्तस्मात् जुगुप्सते। कथनस्य प्रयोजनमिदमेव यद् यत् किमपि पठनीयं जनेन तदवबोधपूर्वकं पठनीयम् । बोधपूर्वकं पठनं तदैव सम्भवं भवितुमर्हति यदा व्याकरणस्य ज्ञानं स्यात् । इत्थं हि विद्वान् पतञ्जलिर्व्याकरणस्य महत्त्वं विवृण्वा-नोऽग्रे पुनराह—ज्ञानेन शब्दप्रयोगे प्रवीणेन भवितव्यम् । कः शब्दः केन प्रकारेण प्रयोक्तव्य इत्येतद् यो जानाति स स्वकीयेनैकेनापि शब्देन नैजं प्रभावं जनताया मानसे समुपस्थापयितुं शक्नोति । जनतां स तां दिशां नेतुमर्हति यां दिशमसौ तस्या आवर्जनं तस्येष्टं भवति ।

व्याकरणज्ञ एव समुच्चारणस्य विधिं साधु प्रयुङ्क्ते । कथनस्यास्य भावोऽयं यत्समुदाये व्यवहारे वा पदस्योच्चारणं कीदृशं कार्यमित्यपि वैयाकरण एव वेत्ति यतः स ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतोच्चारणेषु कस्मिन् अक्षरे दीर्घं ह्रस्वं वा प्लुतमुच्चा-रणं कर्तव्यमित्येतद् वैयाकरणत्वाद् जानाति तस्मात् व्याकरणस्याभिज्ञता तु संसारे प्रतिपदमपेक्ष्यते ।

अथ च व्याकरणविद् एव प्रयाजान् मन्त्रान् सविभक्तिकान् विधाय पठितु-मर्हति यतस्तस्मादपि कारणात् व्याकरणज्ञानापेक्षितास्ति ।

यो हि विद्वान् उच्चारणं तथा करोति यथा न किमपि पदं न कोऽपि स्वरो न च किमप्यक्षरमस्फुटं स्यात् स एव यज्ञकर्मण्यधिकारी भवितुमर्हति । एतादृश-स्याधिकारस्य लाभायापि व्याकरणस्य ज्ञानमर्जनीयमस्ति ।

शब्देन सह तादात्म्ये सति शब्दस्य परब्रह्मभूतेनार्थेन सहापि तादात्म्यं भवितु शक्नोति इत्येतस्मादपि हेतोर्व्याकरणस्य ज्ञानं ग्राह्यमस्ति।

वाक्यगतस्य अर्थस्य यथायथबोधनिमित्तेन च व्याकरणं पठनीयम्। यावदर्थस्य समीचीनतया ज्ञानं न जायते तावद् न श्रुतेन वा लिखितेन वाक्येन किमपि कार्यं सिद्ध्यति। वस्तुतस्तदनवगतार्थं वाक्यन्तु निरर्थं वच इव निरर्थकमेव। अतः सिद्धमिदं यदर्थावबोधनाय व्याकरणज्ञता काङ्‌क्ष्यते।

वचस शुद्धत्व व्याकरणाधीनमस्ति। व्याकरणं वस्तुतस्तितउरिव वर्तते। यथा तितउना वस्तु निर्मलीक्रियते, तद्द्वारेण तृण-कणादिका दूरीक्रियन्ते तथैव व्याकरण-साधनेन वैयाकरणो विचक्षण अपशब्दान् अपसार्य स्वकीयं वाक्यं शुद्धं सुशब्दललितं विधत्ते गृह्णाति च तस्य साहाय्येन यथार्थमर्थम्। सुशब्दप्रयोगेण यथार्थार्थावगमनेन च शब्दार्थयोर्मध्ये ऐक्यभावनाया निर्माणं जायते। तस्या ऐक्यभावनायाश्च फलमिदं मधुरं समुत्पद्यते यत् स वैयाकरण सुधीरनुभवतीद यत् तस्य वस्तुभि सर्वं सार्धमैक्यमेव। न स. किञ्च वस्तु भिन्नभिन्नपदार्थस्तद्-द्वयमपि वस्तुत एकमेवाभिन्नमेव। यत् स तदेव वस्तु, यद् वस्तु तदेव स-इत्येतेन ऐक्यानुभवेन भवति स ब्रह्मज्ञानवान्। पुनस्च परमपदस्य लाभस्य साधनभूतं यद् व्याकरणशास्त्रमस्ति तस्याध्ययनमतोऽवश्यमेव कर्त्तव्यम्।

किञ्च प्रायश्चित्तीया मा भून इत्येतदर्थं, कृत्तद्धितप्रत्ययानां ज्ञानार्थमथ च विभक्तिज्ञानमधिगम्य सुदेवैर्भवितुमपि व्याकरणमध्येयमवश्यम्।

आचार्यपतञ्जलिवर्णितव्याकरणाध्ययनप्रयोजनानि हि उपर्यभिहितान्येतानि व्याकरणस्य महत्तां तदीयामनन्यगामिनीञ्चोपादेयतामुच्चैरुद्घोषयन्ति।

शब्द किञ्च शब्दशक्तिमधिकृत्य यादृशं गभीरं व्यापकं विस्तृतं सूक्ष्मतमञ्च विमर्शनं संस्कृतव्याकरणे विधदवाप्यते न तादृशं विचारं भुवि कस्या अपि भाषाया व्याकरणं कुर्वत् समवाप्यते। जगति एतादृशं किमपि व्याकरणं विद्यते यस्य साहित्यं संस्कृतव्याकरणस्य साहित्येन सदृशं स्यात्। न किमपि व्याकरणं तत्तुलामधिरोढुं प्रभवति। प्रथमन्तु यावन्ति व्याकरणानि संस्कृतभाषा निबद्धानि न तावन्ति व्याकरणानि कास्यन्या भाषा निबद्धानि। अस्या संस्कृतभाषाया एषा हि व्याकरणबहुलता संस्कृतभाषायाः प्राचीनतमता च साधयति। किञ्च संस्कृत-व्याकरण सुचिरात् यावन्तो व्याख्याग्रन्था भाष्यग्रन्था आलोचनाप्रधा-नग्रन्था अन्यविधाश्च ग्रन्था, प्रणीता अभूवन् न तावन्तस्तादृशा ग्रन्था कस्या

अपि अन्यस्या भाषाया विरचिता अभवन् इत्येतत् सर्वं सर्वविदितम्। कस्या हि भाषायाः व्याकरणे अष्टाध्यायी-महाभाष्य-वार्तिकपाठ-वाक्यपदीय-परिभाषेन्दुशेखर-कारिका-मनोरमा-सिद्धान्तकौमुदी-बृहद्वैयाकरणभूषा-शब्दविवाद-रत्नकौस्तुभ-वैयाकरणभूषण-व्युत्पत्तिवाद-स्फोटवाद-स्फोटनिर्णयप्रभृतयो हि सहस्रशो ग्रन्थाः शोभन्ते ? कस्या हि भाषाया व्याकरणे पाणिनि-पतञ्जलि-कात्यायन-कैयट-भर्तृहरि-नीलकण्ठ-नागेश-वररुचि-जयादित्य-पुरुषोत्तमदेवभट्टोजिदीक्षित-हरि-दत्तवामनजयादित्य-अप्पयदीक्षितप्रभृतयः संख्यातीताः संख्यावन्तः सञ्जाताः ? कस्या हि भाषायाः व्याकरणोपरि लिखितस्यैकस्यैव ग्रन्थस्य एतावन्तष्टीकाप्रटीकाग्रन्थाः सन्त्ये यावन्तष्टीकाप्रटीकाग्रन्थाः अस्याः संस्कृतभाषाया अष्टाध्यायीनामकस्य ग्रन्थस्य ?

संस्कृतव्याकरणस्य एव तु संसारस्य सर्वोपरि विद्वांसो मुक्तकण्ठतया प्रशंसन्ति । प्रो० मोनियरविलियम्सो वदति—

संस्कृतव्याकरणं मनुष्य मानवमस्तिष्कस्य प्रतिभाया आश्चर्यावहं निदर्शनमस्ति यद् न कोऽपि देशो नेमं समयं यावदपि पुरो निधातुमशकत् ।

प्रो० मैक्समूलरो वदति—भारतीयानां व्याकरणं संसारवर्तिनीनां सर्वासामपि जातीनां व्याकरणेभ्यो गरीयो महीयश्च ।

कोलब्रुकः शंसति—व्याकरणस्य ते नियमा नितरां सतर्कतापूर्वकं कृता अभूवन्। शैली च तदीयातितरां प्रतिभापूर्णा । सर डब्लू० डब्लू० हन्टरोऽपि वदति—संसारस्य व्याकरणेषु पाणिनीयं व्याकरणं श्रेष्ठं तिलकस्थानमर्हति। तदीया वर्णोद्भूता भाषया धात्वन्वयसिद्धान्तः प्रयोगनियमश्च अद्वितीयाः अपूर्वाश्च सन्ति'''वस्तुतः संस्कृतव्याकरणं मानवमस्तिष्कस्य परमाद्भुतं आविष्कारः ।

प्रो० टी० शेरबात्स्की कथयति—संस्कृतव्याकरणं मानवीयमतिमतायाः सर्वोत्तमसु रचनास्वन्यतमा रचना राजते ।

संस्कृतव्याकरणं स्वां भाषां स्वकौशलेन यथैव विचित्रतां तथैव रमणीयतां तथैव विविधतां नयति । तत्कारणात् संस्कृतभाषा कौतुकागार इव तैस्तैरद्भुतैर्विचित्रैः परमाश्चर्यकरैर्विचित्रविचित्रैः सुन्दरसुन्दरैः पदैः शोभमाना प्रदर्शनीव, परमनयनाह्लादकैर्विभूषणैः, संस्थानीयै रत्नैर्बहुमूल्यैः चक्षु-चिन्तामणिप्रभृतिभिरगमैर्पथलौभिः सुमन्दैः सुरम्भितो रत्नाकर इव, सञ्जातास्ति । तथाहि संस्कृतव्याकरणं सन्धिभिः संस्कृतभाषा नितरामेव मनोज्ञां विदधति,

तन्नमास्मैस्तां विचित्रैरेव प्रकारेण गुरुता नयदपि लघुतां प्रापयति। तत्कारकै स्वभाषाया वाक्यानि नितरामेव नवनवतया पेशलानि-विदधत् समुपलब्ध भवति, तत् तेषां सहायतया वाक्यस्थान् भावान् अद्भुतैनेव विधिनाभिव्यनक्ति, तत् तान्यवलम्ब्यैकमेवार्थं विविधया रीत्या प्रकाशयितुमुपक्रमते। अत्रास्मिन् विषये त्रिचतुरुदाहरणानां समुपन्यासो न स्यादनुचित—यथा लेखको वा 'कृष्णो देवताभ्यो गरीयान्'इत्येतद् वाक्यम् 'अतिदेवान् कृष्ण' इत्येतेन प्रकारेणापि वक्तुं लेखितुं वा स्वतन्त्र। 'त्वदीयं प्रतिवस्तु मां सवदती'त्येतं भाव कीदृशेन भव्येन रूपेण प्रकटीकारयत्यहो संस्कृतव्याकरणं स्वकीय-कारकव्यवस्थासहायतया 'सर्वं मामनुते'इति। कपिला विद्युत् वातजनितप्रत्यूहानामागमन सूचयतीत्येतद्विधमर्थं स्थिरपरिमितवर्णैश्चारुतरविधिपूर्वकं संस्कृतव्याकरणं कारकविषयिण्या स्वीयया व्यवस्थया प्रकाशयितुमुपचक्रे 'वाताय कपिला विद्युत्' इति। यत्रानिर्दो-षेभ्यादस्यत्पमान्य भुञ्जानेभ्यो दीयते तदुपहासार्थं संस्कृतव्याकरण भाषाया वाक्यं कीदृशेन सौष्ठवेन सन्निवेशयति तदपि दृश्यताम्—

"सर्पिषोऽपि स्यात्" इति। वस्तुत संस्कृतव्याकरणस्य तु प्रतिप्रकरणं नानाविधैर्वैचित्र्यै संख्यातीताभी रमणीयताभीरम्यमस्ति तत्सौन्दर्यावलोकनात्तु कदापि न चित्त तृप्यति। सन्धिषु 'सन्छम्भु', 'सञ्च्छम्भु', 'सञ्शम्भु', सञ्शम्भुरित्यादीनि विचित्रतावहानि रूपाणि, सुवन्ते 'अमुमुयङ्', 'अदमुयङ्', 'अदद्र्यङ्' इत्यादीनि किञ्च 'गवाक्', 'गवाग्', 'गोअक्'–'गोअग्', 'गोऽक्'–'गोऽग्', 'गवाङ्-गोअङ्-गोऽङ्' इत्यादीनि परमकौतुककारीणि रूपाणि भजमानानि पदानि पर्यवेक्ष्य को न सुधी प्रसीदतितराम्। तिङ्प्रकरणं तु किमपि विस्मयकारि ललितमेव नन्दनकाननं तत्र भाति। तत्र विचित्रविचित्रा धातुतरव शोभन्ते। तेषां तरूणां कुसुमानि स्वकीयेन दिव्येन सौरभेण स्वकीयेन नानाविधेन रूपसौन्दर्येण स्वकीयया अनुपमया चाभया सर्वेषामपि मनांसि नितरामेव परिप्रीणयन्ति। तत्र प्रायेण वीक्षितमिदं जायते यदेकमेव सुममनेकानेकानि आश्चर्यमाकरनिमप्रकाराणि सहननानि बिभर्ति। दृश्यतां स्वगम् एक-एव गुपूधातुर्लिट्येकवचने प्रथमपुरुषे कियन्ति रूपाणि प्रदर्शयति—'गोपायाञ्चकार', 'गोपायाम्बभूव', 'गोपायामास', 'जुगोप'। सम्प्रति 'ऊर्णुञ्' धातोर्लुङि प्रथमपुरुष एकवचन एव केवलं वीक्ष्यताम्—'और्णुवीत्', 'और्णावीत्', 'और्णवीत्', 'और्णविष्ट', और्णुविष्ट इति। 'धूञ्' धातो केवलं लटि प्रथमपुरुष एकवचनेऽधुना रूपधिय

इत्येनस्मात् गामीत्यर्थे खप्रत्यये कृते कियन्ति रूपाणि भवन्तीति वीक्षन्तां विपश्चितः-अवारपारीण-अवारीण, पारीण-पारावारीण इति। अयमनयोरतिशयेन पटुरित्येतस्मिन् अर्थे तरपि पटुतर इति ईयसुनि पटीयान् इति च भवति। सर्वेष्वतिशयेन प्रिय इत्येतस्मिन् अर्थे प्रियशब्दादिष्ठनि प्रेष्ठ इत्येवंविधानि अनेकानेकचमत्कारपूर्णानि रूपाणि दृग्गोचराणि जायन्ते। स्त्रीप्रत्ययप्रकरणमपि स्वामनिद्वर्यां लक्ष्मीं प्रदर्श्य विज्ञानामपि समेषां चेतांसि सर्वाधिकभावेन स्वां दिशमावर्जयति। अहह तत्र पाणिगृहीतीं पाणिगृहीतां चन्द्रमुखीं सुकेशीं सुजघनां क्षत्रियां कठीं करभोरूं युवतिं गोपीं कामुकीं कामुकामन्याश्च गार्ग्यायणीन्द्राणीमनार्यामनायीप्रभृतिपुनीतावदातविभाविभाविता पुरो निधाय व्याकरणमुपकरोति जगद् भृशम्। वस्तुतस्तद्व्याकरणमहिम्नो गानं केन विधिना कार्यं येन पुण्या गिरो धूयन्ते। नमो नमो व्याकरणवाङ्मयाय।

साहित्यशास्त्रम्

महत्त्वम्—साहित्यशास्त्रं शास्त्रान्तराणीव परतोपादेयं शास्त्रम्। वैदिकानां लौकिकानाञ्च शास्त्राणां सर्वाङ्गीणतया ज्ञानं तावत् भवितुमर्हति यावत् साहित्यशास्त्रस्य ज्ञानं न वर्तते। वेद-वेदाङ्गादिषु 'उत त्व पश्यन् न ददर्श वाचं' ... जायेव पत्य उशती सुवासाः'; 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' इत्यादिकानि सन्ति-महस्राणि वाक्यानि एतादृशानि येषां भावान् न साहित्य-शास्त्रानभिज्ञो ज्ञातुं प्रभवति अथ च यो जनः साहित्यशास्त्रे न निष्णातोऽस्ति स व्यञ्जनाप्रतिपाद्यमानान् अर्थान् अपि नाववोद्धुं शक्नोति। एवं स्थिते तस्य गतिस्तेषु स्थलेषु केन प्रकारेण स्यात् यानि व्यङ्ग्यार्थविलम्बितानि व्यञ्जकपदावलिपेशलानि च स्थलानि विद्यन्ते तस्मात् साहित्यशास्त्रस्यानिवार्यत्वेनाध्येतव्यतापेक्ष्यते। शास्त्रस्यास्यानेकस्वकीयविशिष्टता. विलोक्यैव राजशेखरः शास्त्रमिदं वेदाङ्गमिव मन्यते। स ब्रूते "उपकारकत्वादलङ्कारः सप्तममङ्गमिति, ऋते च तत्स्वरूपपरिज्ञानादेवार्थानवगतिः"। सः साहित्यविद्यां स्वतन्त्रविद्यामेव न मन्यते अपि तु तर्कत्रयीवार्तादण्डनीतिनामधेयानां चतसृणामपि विद्यानां निष्यन्दमवगच्छति। स्वकीयायां काव्यमीमांसायां लिखति स—"पञ्चमी साहित्यविद्या" इति यायावरीयाः "सा हि चतसृणामपि विद्यानां निष्यन्दः"।

शब्दार्थकाव्यस्वरूपरसगुणरीतिदोषध्वनिभावालङ्कारादीनां विषयाणां निरूपणं प्रतिपादनं वा शास्त्रस्यास्य प्रयोजनम्। 'रसास्वादनं किंवा सद्यः परनिर्वृतिः'—इत्येतद्धि तत्त्वज्ञस्य प्रमुखं लक्ष्यमतः यः कोऽपि वेदादिशास्त्रीयं मर्म मर्मविधिनयाऽधिजिगमिषति, किंवा आत्मकल्याणकामनया यद्वा यशोऽर्थसमवाप्तीच्छया अथवा लोक-व्यवहाराभिज्ञतावगमनवाञ्छया आहोस्वित् मनःपरितोषणाकाङ्क्षया वा अमङ्गलविनाशनलालसया काव्यं चिकीर्षति तत्र च शब्दार्थयोर्मध्ये सौन्दर्यमाधिमन्ति तस्य कर्तव्यमावश्यकमिदं यदसौ साहित्यशास्त्रं शरणं गच्छेत्।

शास्त्रमिदं स्वजन्मसमयादेव नितरां लोकप्रियतां गतं तस्मादेतत् काव्यालङ्कार-काव्यशास्त्र-क्रियाकल्प-साहित्यविद्यालङ्कारशास्त्रसाहित्यशास्त्रादिकनिघण्टनामभिः समस्मानं सानुरागञ्च समाहृतमभूत्।

उद्गम—साहित्यशास्त्रस्योत्पत्तिमधिकृत्य काव्यमीमांसाकारो राजशेखरो यामाख्यायिकां समुपस्थापयति सा कथयति यत् श्रीकण्ठ परमेष्ठिवैकुण्ठादिभ्यश्चतुष्षष्टये शिष्येभ्य उपदिदेश। एतेन कथनेन शास्त्रस्यास्याविर्भावो भगवतः शङ्करात् विदितो जायते। परमेतादृशीषु आख्यायिकासु न साम्प्रतिको वैज्ञानिकवर्ग श्रद्धत्ते। काव्यसौन्दर्यस्याधायकानि यानि गुणरीतिध्वन्यलङ्कारादितत्त्वानि साहित्यशास्त्रं विविनक्ति तानि सर्वाण्यपि तत्त्वानि मूलतः वेदेषु प्राप्तानि भवन्ति तस्मात् साहित्यशास्त्रमपि स्वोत्पत्त्यर्थमुपादानानि सामग्रीं वा वेदेभ्य एव लेभे—इत्येतदेव सत्यमस्ति। वेदः स्वयमेव 'अमरकाव्यम्' इत्यनेन नाम्ना भुवनविदितः—"देवस्य पश्य काव्यं न ममार न जीर्यति"। एवं स्थिते साहित्यशास्त्रस्य जन्मदात्री श्रुतिमातैव सिद्ध्यति। इदं त्ववधेयं यद् वेदाङ्गादिषु केवलं साहित्यशास्त्रस्य तत्त्वानि समुपलभ्यन्ते न च तानि शास्त्राणि प्रधानतयाऽप्रधानतया वा तस्य शास्त्रीयं निरूपणं कुर्वाणानि दृष्टानि जायन्ते। तदीयं शास्त्रीयं निरूपणन्तु भरतमुनिसमयात् प्रारब्धं भवति। भरतमुनेः समयमधिकृत्य विदुषां सन्ति भिन्नभिन्नानि मतानि। तस्य (भरतस्य) कालो विक्रमात् प्राग्द्विशतकमारभ्य तदर्वाग्गतिं शतकद्वयं यावद् यो नियतो तस्यान्तराले सुधीभिः प्रायेण विविच्यते। अतः साहित्यशास्त्रस्य विभागः प्रारम्भस्वरूपभूत् भरतसमयात् परं तद्विभागस्यावसानं हि ईशवीयाष्टादशशतकेऽभवत्। तस्येतिहासः वर्षाणां सहस्रद्वयम् अभिव्याप्य विततः संलक्ष्यते। तस्मात् तद्विरचनावेलायाम् महान् स्वीक्रियते सुधीभिः। विद्वांसस्तं चतुर्षु भागेषु विभजन्ते—

१ आदिम काल (अज्ञातकालाद् भामहं यावत्)
२ रचनात्मक (भामहात् आनन्दवर्धनं यावत्—६०० तमवैक्रमाब्दात् ८०० तमवैक्रमाब्दपर्यन्तम्)
३ निर्णयात्मक (आनन्दवर्धनात् मम्मटपर्यन्तम्—८०० तमाब्दात् १००० तमाब्दपर्यन्तम्)
४ व्याख्यात्मक (मम्मटात् विश्वेश्वरपण्डितं यावत्—१००० तमवैक्रमाब्दात् १७५० तमाब्दपर्यन्तम्)

प्रारम्भकाले भरत भामहावेव मुख्यावाचार्यौ प्राप्येते। भरत स्वकीये नाट्यशास्त्रे रस नाट्यस्य तत्त्वानि सुन्दरतया वर्णयन् दृग्गोचरो भवति। स तत्र [illegible] चतुरोऽलङ्कारान् दश गुणान् दश दोषांश्चोल्लिखन् प्राप्यते।

तदीयं नाट्यशास्त्रं वस्तुतो बीजभूतमेव । गच्छता कालेन विद्वांस आचार्यास्त-द्वताद् विरसान् विनेनुः । भरतानन्तरं मेधाविरुद्रप्रभृतयः कतिपये विद्वांसोऽत्राभवन् परं न तेषां ग्रन्था उपलभ्यन्ते । भामह एव साहित्यशास्त्रस्यातः प्रथम आचार्यो मतः । काव्यालङ्कारामिधस्तदीयो ग्रन्थः साहित्यशास्त्रस्य मुख्यः प्रथमो वा ग्रन्थः स्मृतः । रचनात्मकः कालः साहित्यशास्त्रस्य महत्त्वमयः कालो गण्यते । अस्मिन् काले सञ्जाता रचना वस्तुतः साहित्यशास्त्रस्य गौरवशालिन्यो रचनाः सन्ति । एतस्मिन् काले साहित्यसंसारे अलङ्कार-रीति-रस-ध्वनिनामकाश्चत्वारः सम्प्रदाया वीचिता अभूवन् । अलङ्कार-सम्प्रदाये भामहोद्भट-रुद्रटाद्याः, रीति सम्प्रदाये दण्डिवामनौ, रससम्प्रदाये लोल्लट-शङ्कुक-भट्टनायकप्रभृतयः, ध्वनि-सम्प्रदाये च आनन्दवर्धनः समभायन्त । निर्णयात्मकः कालोऽपि महीयान् कालः साहित्यजगति मतो भवति । एतस्मिन् काले बहवः साहित्यशास्त्रपारावारीणा उदपद्यन्त । ध्वन्यालोक-लोचनटीकाकार अभिनवमार्गनिर्माता आचार्यो ऽभिनवगुप्तः, वक्रोक्तिजीवितकारः कुन्तकः, व्यक्तिविवेककारो महिमभट्ट काल-स्यास्य प्रधाना आचार्याः सन्ति । रुद्रभट्ट-भोज-राज-धनिक-धनञ्जया अपि काल-मिममधितस्थुः । आचार्यकुन्तको वक्रोक्तिं प्रतिपाद्य प्राधान्येन, वक्रोक्तिसम्प्र-दायं प्रतिष्ठापयामास, महिमभट्टः स्वच्छतया ध्वनि-सिद्धान्तं निराचकार । व्याख्यात्मक कालोऽपि नैजं महिमानं निदधाति । कालोऽयं दीर्घतनः । प्रायेण ७५० वर्षाण्यभिव्याप्य सन्तिष्ठते । अस्मिन् काले हेमचन्द्र विश्वनाथ-जयदेवा-दिका साहित्यस्य सर्वाण्यङ्गानि समीचीनतया वर्णयामासुः प्रतिपादयामासुश्च । रुय्यकः अप्पयदीक्षित अन्ये च कतिपये अलङ्कारानेव रुचिं दर्शयामासुः । शारदातनय-शिङ्गभूपाल-भानुदत्तप्रभृतयः साहित्यिकसिद्धान्तविवेचने प्रशंसनीय-मुद्योगं चक्रुः । रूपगोस्वामी दिशायामस्यां यं प्रयत्नं कृतवान् सोऽपि श्लाघ-नीयः । राजशेखर-क्षेमेन्द्रामरचन्द्रादिका विद्वद्वरेण्याः कविशिक्षाविषये ग्रन्थान् अग्रथ्नन् ।

आचार्य-मम्मटस्य तु साहित्यसंसारे अवतारो वाग्देवतया अवतारत्वेन कल्प्यते । १००० तमे शतके प्रादुर्भूता प्रतिभैषमलौकिकी साहित्यशास्त्र-सम्बन्धिन सिद्धान्तान् विरसांश्च समन्वयात्मिकायां शैल्या निरूपितवती । आचार्य आनन्दवर्द्धनो यदि ध्वनिविरोधिनः सिद्धान्तान् प्रत्याख्याय ध्वनि-सिद्धान्तस्थापनद्वारेण साहित्यशास्त्रस्य सत्तां शास्त्रजगति द्रढयामास, तदा

आचार्यमम्मटः काव्यप्रकाशं प्रणीय साहित्यिकानां समक्षे स्वस्मात् प्राग्वर्तिनां सहस्राधिकसंख्यानां ज्ञाताज्ञातानामाचार्याणां कृतीः सम्यगवगाह्य तासां सारभागं निहितवान्, साहित्यिकान् विषयांश्च सर्वान् दोषविरहितया सर्वाङ्गसुन्दरया भाषया प्रस्तुतीकृतवान्, किञ्च रसध्वनिगुणालङ्कारादीनां सर्वेषां महत्त्वमुपादेयत्वं वैशिष्ट्यञ्च यद् यदस्ति तत् तत् सकलं साधुतया दर्शितवान्।

इत्थं तत्तत्सम्प्रदायगता आचार्याः सर्वेऽपि साहित्यशास्त्रं प्रतिष्ठापयितुं तस्य शास्त्रत्वं साधयितुं तस्य सर्वाणि चाङ्गानि निष्पादयितुं निरूपयितुञ्च पूर्णमनोयोगपूर्वकं प्रयासं विदधुः। तेषां प्रयासादविरामात् यस्य साहित्यस्य बीजानि तत्त्वानि वा वेदादिषु विकीर्णान्यासन् तानि शास्त्रीयं रूपमधिजग्मुः।

काव्यस्यात्मा—साहित्यशास्त्रिणामग्रे 'काव्यस्यात्मा कः ?' इत्येव प्रश्न उपस्थित आसीत्। एतादृशं किं तत्त्वं वस्तुतः प्रधानमस्ति येन काव्यत्वस्याधानं जायते—इत्येतस्याः समस्यायाः समाधानार्थमनेके मनीषिणः प्रचक्रमिरे। केचन अलङ्कारमेव काव्यस्य जीवनं मन्यन्ते स्म तदितरे गुणान्, तदन्ये रीतिं, तदपरे च ध्वनिं काव्यस्य प्राणभूतत्वेन विचारयन्ति स्म। काव्यस्यात्मानमधिकृत्य सञ्जातायां समीक्षायां विभिन्नतां नवनवसम्प्रदायान् उत्पादयामास। एषां सम्प्रदायानां मध्ये ध्वनिसम्प्रदाय एव 'काव्यस्य आत्मा कः'? इत्येतस्य प्रश्नस्य युक्तिसहतं बुद्धिग्राह्यं समुचितं युक्तं चोत्तरं दातुमक्षमत। एष सम्प्रदायः 'काव्यस्यात्मा ध्वनिः' इत्येतत् स्वकीयं मतं बलीयसीभिर्युक्तिभिर्गरीयोभिस्तर्कैः पुष्टतरैश्च प्रमाणैः प्रतिपाद्य तस्य युक्ततां साधयामास। स ध्वनिविरोधे समुपस्थापिता वैयाकरणवेदान्तिमीमांसक-नैयायिकानां युक्तीर्निराकृतवान्, किञ्च ये केऽपि साहित्यशास्त्रिणोऽलङ्कारं वा गुणं वा रीतिं वा वक्रोक्तिं काव्यस्यात्मत्वेन किंवा प्राणत्वेनोपपादयाम्बभूवुस्तत्रामपि सर्वांस्तर्कान् सवाश्च युक्तीश्चिच्छेद। ध्वनिमतं वस्तुतस्तु रसमतस्यैव विकसितं स्वरूपमस्ति। आचार्यभरतः प्राधान्येन रूपकं (दृश्यकाव्यम्)-मत्र दृष्ट्वा निधाय तद्रीयां मीमांसाञ्चक्रे। आचार्यानन्दवर्धनादिका ध्वनिसम्प्रदायस्य आचार्याः किञ्च ध्वनिपरिपोषकाः पण्डितप्रवरास्तद् विचारदृष्टिं व्यापकदृष्ट्या कृतवन्तः। रसो न वाच्यो भवितुमर्हति, स व्यङ्ग्य एव भूत्वा स्थातुं शक्यः—इमां विचारधारामुपसारयितुम् आनन्दवर्द्धनो ध्वन्यालोकमवतारयामास। काव्ये व्यङ्ग्यमेव प्रधानं तत्त्वमित्येतत् तदीयं मतमाचार्यमम्मटाऽभिनवगुप्तश्चाप्यमन्येताम्। मम्मटस्तु व्यङ्ग्यस्य विशिष्टतां साधयितुं प्रयत्नञ्च

कार स तु न केवलं ध्वनिमतं सुदृढतया प्रतिष्ठापयामास अपि तु साहित्यशास्त्रमपि शास्त्राणां श्रेण्यामानयामास । तत्रापि नव्यसाहित्ये रसगङ्गाधरकारः पण्डितराजो जगन्नाथस्ततोऽभिविवेच ।

रस—रससम्प्रदायस्य प्रथम आचार्यो भरतः स्वकीये नाट्यशास्त्रे षष्ठे सप्तमे चाध्याये रसस्य भावस्य च यद्विवेचनं प्रस्तुतञ्चकार तत्साहित्यसंसारेऽपूर्वमेव वस्तु । भरतस्य 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः'—इत्येतद् रससूत्रे भिन्नभिन्नतया व्याख्यां कुर्वन्त आचार्याः प्राप्यन्ते । व्याख्याकारेष्वाचार्येषु चत्वारः सन्ति मुख्याः ते सन्ति इमे—(१) भट्टलोल्लटः, (२) शङ्कुकः, (३) भट्टनायकः (४) अभिनवगुप्तः ।

भट्टलोल्लट उत्पत्तिवादी अस्ति । स रसं विभावादेः कार्यं मन्यते । तन्मतेन रसः अनुकार्ये (सीता-रामादौ) मधितिष्ठति । अनुकारित्वात् स नटे प्रतीयते । विभावस्तमुद्भावयति, अनुभाव उद्भावितं तं प्रत्याययति सञ्चारिभावश्च प्रतीतिपथं नीतं तमुपचिततां प्रापयति—इत्येतद् स रसं लक्ष्यीकृत्य स्वमतं प्रकटीकरोति । मीमांसाशास्त्रानुयायी आचार्योऽयम् ।

अस्ति शङ्कुकः अनुमितिवादी । स रसं नानुकार्यनिष्ठं मन्यते । तद्विचारेण स नटगतो भवति । अभिनयनकौशलेन तांस्तान् भावानुभावान् प्रदर्शयन्तं नटं रसं मत्वा सामाजिको रसस्य स्थितिं नटेऽनुमिनोति । वासनावशान्मूलतश्च स (सामाजिकः) अनुमीयमानं रसमास्वदते—इत्येतद् रसविषयकं मतं शङ्कुकस्यास्ति । अयमाचार्यो न्यायशास्त्रानुगामी ।

भट्टनायकोऽस्ति भुक्तिवादी । तस्य रसविषये विचारोऽयम्—रसस्य निष्पत्तिः अनुकार्ये न च अनुकर्तरि भवति स तु सामाजिकेनानुभूयते । रसस्य अनुकार्यगततया वा अनुकर्तृगततया अङ्गीकारेण तु सम्बन्धः सामाजिकेन सह स्थापित एव न भवितुमर्हेत् । एवं स्थिते सामाजिकस्तस्मात् कं लाभं लभेत ! तदुत्पत्तिः सामाजिकगतेनेत्यपि स्वीकरणं नोचितम् । तदुत्पत्तेः सीतादिविभावजन्यत्वात् । सीतादिकाः रामं प्रति विभावादिका भवितुं शक्नुवन्ति न च सामाजिकान् प्रति । साधारणीकरणव्यापारेण सीता-रामादिसम्बद्धव्यक्तित्वं दूरीभवति तत्र (सीतारामादौ) सामान्यकान्तात्वादिरूपमेवावशिष्यते तस्मात् तेऽनुकार्याः सीतारामप्रभृतयोऽपि—विभावादिकाः भवितुं सामाजिकानां कृतेऽपि सामर्थ्यमनुसरन्ति । इदं हि साधारणीकरणं भावकत्वव्यापारेण निष्पद्यते । साधारणी-

करण्याद् यदा सामाजिकान् प्रति परकीया परकीयत्वविहीना भवन्तः स्वकीयत्वे परिणमन्ते तदा भोजकत्वव्यापारात् ने सामाजिकास्तं विभावादिकं भोक्तुमारभन्ते । इत्थं हि रस सामाजिकानुभूतिगतो जायते । रसमुद्दिश्य भट्टनायकस्येदमस्ति मतम् । सांख्यशास्त्रानुगामी आचार्य एष ।

अभिनवगुप्तस्य वादोऽभिव्यक्तिवादनाम्ना विख्यात । तस्य मतमिदम्—सामाजिक-हृदयस्थितः स्थायिभाव एव रसानुभूतेर्निमित्तं भवति। सामाजिकस्य मनसि वासनारूपेण रत्यादिस्थायिभावा ये स्थिता भवन्ति ते साधारणीकरण्येन समुपस्थाप्यमानाभ्यो विभावादिसामग्रीभ्य उद्बुद्धा जायन्ते ततश्च ते तन्मयीभावतया ब्रह्मास्वाद इव आनन्दाधायका भवन्ति । सामाजिकस्तदुपभोगावसरे नितान्तमेव वेद्यान्तरसम्पर्कशून्य सञ्जायते ।

आचार्योऽभिनवगुप्तो न भावकत्व न च भोजकत्व नाम व्यापारमाद्रियते । स केवल व्यञ्जनाख्यव्यापारं रसाभिव्यञ्जकताप्रयोजनेन स्वीकुरुते । व्यञ्जनाव्यापाराङ्गीकरणात् स साहित्यशास्त्रानुगामी वर्तते ।

ध्वनिः—अनुपदमेवाभिहितं यद् रसो न वाच्यो भवति । काव्ये विभावानुभावसञ्चारिणामेव कथन क्रियते । तेषा संयोगात् स प्रतीतिमायाति किंवा तस्य ध्वननमेव भवत्यत एव ध्वनिकारस्तं 'रस' इति नोक्त्वा 'रसध्वनि' रिति वदति । ध्वनि क इत्यत्र स ब्रूते—

"यत्रार्थ शब्दो वा *तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ* ।
व्यङ्क्त काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभि कथित ॥

'तमर्थम्' इत्येतदंशं स अध स्थिताभ्या श्लोकाभ्यां व्याचष्टे—

"प्रतीयमान पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।
यत् तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्त विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥
सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु निष्यन्दमाना महतां कवीनाम् ।
अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति परिस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम् ॥"

यद्यपि ध्वनिशब्दस्य अर्थो वाच्यातिशायि व्यङ्ग्यमित्येव सामान्यत, परं व्युत्पत्तिभेदेन ध्वनिरित्येतत्पद व्यञ्जके शब्दे, व्यञ्जकेऽर्थे, रसालङ्कारवस्तुरूपव्यञ्जनायां काव्ये च प्रयुज्यते ।

स च अयं ध्वनि साहित्यशास्त्रे लक्षणामूलाभिधामूलभेदेन द्विविध कृतः । लक्षणामूलो ध्वनिरपि अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यभेदेन पुनर्द्वि-

त्रिधः। अयं लक्षणामूलध्वनिर्लक्षणामाश्रित्य प्रवर्तते। अभिधामूलध्वनिरपि असंलक्ष्य-संलक्ष्यक्रमभेदेन प्रथमं द्विविधः पुनश्च संलक्ष्यक्रमभेदो ध्वनिः शब्द-शक्त्यर्थशक्त्युभयशक्त्युद्भवभेदेन त्रिविधः। वस्त्वलङ्कारगतत्वेन शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिर्द्विविधः, अर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिश्च द्वादशविधः। उक्तञ्च द्वादशविधत्वमुद्दिश्य दर्पण एवम्—

> वस्तु वाऽलङ्कृतिर्वापि द्विधार्थः सम्भवी स्वतः।
> कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तन्निबद्धस्य चेति षट्॥
> षड्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तु वस्त्वलङ्कारस्वरूपकः।
> अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो याति द्वादशभेदताम्॥

उभयशक्त्युद्भवो ध्वनिरेक एव। सङ्कलय्य सर्वान् इमान् भेदान् ध्वनिरष्टादशधा। ध्वनेर्मुख्या भेदास्तु एत एव। अवान्तरभेदेन तु सहस्रशो भवन्ति। ते हि सहस्रशो भेदा ध्वनेर्व्यापकतां ज्ञापयन्ति।

काव्यम्—ध्वनिवादिनः काव्यं भेदत्रये विभजन्ते—यस्मिन् काव्ये व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यं भवति तत् ते 'उत्तमम्', यस्मिन् काव्ये व्यङ्ग्यार्थो वाच्यार्थान्नाधिको रमणीयो भवति तत् 'मध्यमम्', किञ्च यत्र व्यङ्ग्यरहितगुणालङ्कारसहितशब्दार्थानां सन्निवेशो भवति तत् काव्यं ते 'अवरम्' इति आमनन्ति। उक्तञ्च मम्मटेन काव्यप्रकाशे—

> "इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः।"
> "अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्यं तु मध्यमम्।"
> "शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्।"

अवरं नाम काव्यमव्यङ्ग्यत्वात् अभिनवगुप्त-विश्वनाथप्रभृतयः काव्यकोटौ न निदधति। ध्वनिषु रसध्वनेः सर्वोत्तमत्वाद् यत्र तस्य सौन्दर्यं परिस्पन्दते पण्डितराजो जगन्नाथस्तत्काव्यम् उत्तमोत्तमकाव्यमिति मन्यते।

काव्यस्य लक्षणं साहित्याचार्यैरनेकविधं कृतम्। अत्र केषाञ्चन प्रख्याननामधेयानामाचार्याणामभिमतानि काव्यलक्षणान्युद्ध्रियन्ते—

(१) शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्—भामहः
(२) काव्यशब्दोऽयं गुणालङ्कारसंस्कृतयोः शब्दार्थयोर्वर्तते—वामनः
(३) शब्दार्थौ काव्यम्—रुद्रटः
(४) अदोषौ सगुणौ सालङ्कारौ च शब्दार्थौ काव्यम्—हेमचन्द्रः
(५) शब्दार्थौ निर्दोषौ सगुणौ प्रायः सालङ्कारौ च काव्यम्—वाग्भटः

(६) गुणालङ्कारसहितौ शब्दार्थौ दोषवर्जितौ—विद्यानाथ प्रतापरुद्रे

(७) शब्दार्थौ वपुरस्य तत्र विबुधैरात्माभ्यधायि ध्वनि –विद्याधर एकावल्याम्
एतेषां काव्यलक्षणानां दर्शनेन ज्ञायते इद यत् एते काव्यलक्षणकारा भामह-वामनप्रभृतय आचार्या काव्यत्वस्य स्थितिं शब्दार्थयोरुभयोरपि स्वीकुर्वन्ति। नागेश 'काव्यत्वस्य प्रयोजक रमणीयत्वस्यत्वम् शब्दार्थयोरुभयोरपि इष्ट अवतारयेतदभिधाय पण्डितराजजगन्नाथस्य काव्यत्वधर्मं शब्दनिष्ठ एवेत्येतन्मतेऽरुचि दर्शयन् काव्यस्य शब्दार्थोभयनिष्ठमित्येतस्त्रीकुर्वाणानां काव्यप्रकाशकारादीनां मते श्रद्धा प्रदर्शयति। पण्डितराज 'रमणीयार्थप्रतिपादक शब्द काव्यम्' इत्यत स्काव्यलक्षण करोति। भामहवामनरुद्रटादीनां दृष्टि शब्दार्थयोरेव स्थिताप्यते। ते वस्तुत काव्यत्वस्य मार्गणे न सफलप्रयासा अभूवन्। काव्य कला हि कलासु शिरोमणि। सा कलानां साम्राज्ञी। न चमत्कारपूर्णौ सुललितौ शब्दार्थौ एव काव्यत्वोद्भावने सामर्थ्यं निधत्त। नौ तु तदुद्भावने सहायकमात्रौ प्रमुखौ। अत एव आनन्दवर्द्धन काव्यस्य स्वरूप किमित्येतदधिकृत्य प्राह—"काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति" राजशेखरश्च 'शब्दार्थौ शरीर रस आत्मा" इति निजगाद, कुन्तकश्च वक्रोक्तिजीवितकार शब्दार्थौ काव्यमिति न प्रीणयितु शशाक। स काव्यस्य महत्त्वा तदीया सर्वातिशायिगौरवशालिता सम्यग् जानाति स्म। अत एव स आह—

"शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि।
बन्धे व्यवस्थितौ काव्य तद्विदाह्लादकारिणि॥
शब्दार्थौ सहितावव प्रतीतौ स्फुरत सदा।
सहिताविति तावव किमपूर्वं विधीयते॥
साहित्यमनयो शोभाशालितां प्रति काव्यसौ।
अन्यूनानतिरिक्तत्व मनोहारिण्यवस्थिति॥"

इत्थ कुन्तक काव्यस्य लक्षण सविस्तर प्रतिपाद्य तत्स्वरूपमवगमयितुप्रयतते स्म।

विश्वनाथाय अपि न भामहादीनां काव्यस्य स्वरूपमरोचत। स तु तदेव काव्य मेने यद्रसात्मकमत स आह—'रसात्मक वाक्य काव्यम्" इति। आचार्य क्षेमेन्द्रोऽपि काव्यत्वमभिज्ञातु पूर्णं प्रयत्नमकार। स न काव्यस्य शब्दार्थयोर्न अलङ्कारेषु न गुणेष्वेव प्राप्तुमशकत्। तद्विचारेण काव्यस्य ततोऽतिदूरे वसति अत स तत्र निज विचारमेवमभिव्यानञ्ज—

"काव्यस्यालमलङ्कारैः किं मिथ्या गणितैर्गुणैः ।
यस्य जीवितमौचित्यं विचिन्त्यापि न दृश्यते ॥
अलङ्कारास्त्वलङ्कारा गुणा एव गुणाः सदा ।
औचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवितम् ॥"

मम्मटं विहाय प्रायेण सर्वेऽपि काव्यलक्षणकाराः काव्यस्य यद् यत् स्वरूपं प्रोचुस्तत्र सर्वत्र सहृदयहृदयः कश्चित् कश्चिदभावमनुभवति। किमपि लक्षणमेवंविधं यत्र काव्यस्य स्वरूपं स्पष्टं भवत्येव न, किमप्येतादृशं यत्र सामान्यकाव्यस्य कृते स्थानमेव न वर्तते, किमपि लक्षणमेवंविधं यत्र काव्यस्वरूपांशोऽपि न संलक्ष्यते।

"तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि।"

इत्येतन्मम्मटस्य काव्यलक्षणमेव एतादृशं लक्षणं यत् काव्यस्य यथार्थं स्वरूपं पश्यति। मम्मटो ध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्यचित्रकाव्यभेदांस्त्रीन् काव्यस्य निधाय सर्वविधानि साधारणासाधारणानि काव्यानि यथोचितविधिना आद्रियते स्म। तदीये काव्यलक्षणे तेषां सर्वेषामपि काव्यानामन्तर्भावो जायते यानि विशिष्टानि सन्ति वा अविशिष्टानि सन्ति।

व्यञ्जना—साहित्यशास्त्रस्य विपुलासु विशिष्टतासु एका हि महीयसी मुख्या च विशिष्टतास्ति तस्य व्यञ्जनावादित्वम्। तदेतत्तु व्यञ्जनाया अभिधालक्षणातात्पर्येभ्यो विलक्षणत्वं भिन्नताञ्चोपपादयन्त्यस्तदनन्या सौन्दर्यस्रोतस्त्वं साधयति। साहित्यं पदस्य पदार्थस्याशयस्यापि उपादेयत्वं सम्यग् वेत्ति परं कामं ताभ्यामन्येषां प्रयोजनं सिद्धं स्यात्, कामं शास्त्रान्तरं ताभ्यां वा तयोर्मध्ये एकतरेण कृतार्थं भवेत् परं साहित्यशास्त्रस्य तौ द्वावपि (शब्दार्थौ) न प्रयोजनं न तदिष्टं साधयतः। साहित्यं तु न किमपि कथनमभिधया वस्तुमिच्छति। तस्य तु वाचकानि पदानि प्रियाण्येव न। लक्षकपदान्यपि तदीयमभिप्रेतं साधयितुं न पारयन्ति। लक्षकशब्दास्तु तत्रैव प्रयुज्यन्ते यत्र वाचकपदसम्पादितेनार्थेन यथार्थावगतिर्न भवितुमर्हति। ते कामपि रूढिं वा प्रयोजनमाश्रित्यैव प्रवर्तन्ते। साहित्यमेवंविधां वचनावलिं प्रयुनक्ति एवंविधान् अर्थांश्च अभिव्यनक्ति या वचनावलिर्न वाचकशब्दैः सृष्टा भवति न च तेऽर्था एव तैरर्थैरन्तर्भूता भवन्ति यान् अर्थान् लक्षकशब्दा वाचकशब्दा वा प्रकटी-

कुर्वन्ति। तस्मात् न अभिधा न च लक्षणैव साहित्यस्य कृते पर्याप्ते। अत एव तदुपस्यास्ति व्यञ्जना। आचार्यविश्वनाथस्तस्यापेक्षा समक्षे प्रस्तौति—

"विरतास्वभिधाद्यासु यथार्थो बोध्यतेऽपर।
सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च॥"

गुणा —माधुर्यम्, ओज प्रसादश्च एते त्रयो गुणा सौन्दर्यवृद्धि यथा यमर प्रयुज्यन्ते। यत्र यस्य गुणस्य प्रकटनमपद्यते तत्र तैः स एव गुण उप युज्यते। तदुपयोगेन वाग्मी लेखो वा उत्कृष्टता याति, तदुपयोगेन श्रोतरि पाठके वा समुचितोऽमोघ प्रभावो निपतति तस्मात् साहित्यिका गुणान् आराधयन्ति। गुणान् अधिकृ य आचार्यमम्मटो प्रतीति—

'ये रसस्याङ्गिनो धर्मा शौर्यादय इवात्मन।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणा॥"

अलङ्कारा —अलङ्कारै सौन्दर्यस्य वृद्धिर्भवति तस्मात् सौन्दर्यानुरागिण सौन्दर्यं वर्धयितु सप्रति तानपि आवर्जयितुमीहन्ते यथा दृष्टिर्बाह्य एव सौन्दर्यं रज्यति, ये हि आन्तर सौन्दर्यं यथार्थ सौन्दर्यं सत्य हि सौन्दर्यं नाभिज्ञातु न सम्भावयितु च शक्नुवन्ति। साहित्यिका स्वमनभावनीय साध्यमुपकर्तुमेव तान् प्रयुञ्जन्ति। आचार्यमम्मटोऽप्याह—

"उपकुर्वन्ति त सन्त येऽङ्गद्वारेण जातुचित्।
हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादय॥

उपसंहृति —वदान्त-माल्यादिदर्शनानि वस्तुतो मानवनिपमेवोपकुर्वन्ति तानि न सन्ति मानवमात्रोपकारीणि। साहित्यशास्त्रमेव मानवमात्रस्य श्रेय प्रेयश्च सम्पादयति। तदेव मानवस्य क्षमता तदीया मनोवृत्ति सम्यग वेत्ति। तत् तथा यतते येन सर्वेऽपि मानवा सत्पथगामिनो भूत्वा स्वीय परमार्थं लभु शक्नुयु। मानवो मनोऽधिवसति न च धियम। साहित्य तदेव मना विमली करोति। स मानवो यथु रतिशोकक्रोधादिस्थायिभावेषु स्वपिति जागर्ति क्रीडति च किञ्च यान् निर्वेदावेगदैन्यश्रममदादीन् भावान् अहोरात्र जीवन व्यवहरति तान् सर्वान् अपि निरूपयति।

साहित्यस्य विषय प्रयाजनादेरयाधिकारिप्रभृतीनां स्वतन्त्रत्वात् तस्य शास्त्रत्व निर्बाधमेव। शास्त्रेषु तत् स्वीयमुत्कर्षमुपादेयताञ्चादाय विलसतितराम्।

—※—

संस्कृतनाटकमहत्ता

संस्कृतरूपकं स्वप्रकृत्या प्रवृत्त्या च नाट्यान्तररूपकेभ्यो भिन्नम्। तत्र स्वभावतः एव आदर्शवादि। प्रख्यातवंशानां राजर्षीणां वा धीरोदात्तप्रतापवतां मानवानां चारुचरितानि चरित्राणि चाभिनीय विविधव्यापाराणां घटनाश्च सर्वाङ्गं चित्रं विधाय तत्सहृदयानां जीवनवीथीविधायास्तत्तद्वस्तूनां धर्मस्य च समुन्मेषणं न केवलं तस्योद्देश्यं, श्रव्यकाव्यमिव सामाजिकानां मनसि स्थितानां स्थायिभावानां रसात्मके तत्त्वे परिणमनं तदीयं प्रधानतमं लक्ष्यम्। अन्वितित्रिकालरेखत्वात् तद् वैदेशिकेभ्यो रूपकेभ्यः स्वकीयामनितरगामिनीं विशिष्टतां भजते।

संस्कृतरूपकस्येष्टो रसोऽतस्तत्साधनायै तत्रान्येषां तत्त्वानां समावेशो विधीयते। 'अवस्थानुकृतिर्नाट्यम्' इति मन्वानेनापि संस्कृतनाटककारेण कथावस्तु चरित्रचित्रणादिषु तत्त्वेषु न गौरवमाधीयते। रससाधनतत्परतां यः कोऽपि प्रयत्नाधरतेनेच्यते तद्विरामाय तेनानादरमिष्यते। पात्रचित्रण-भाविधानकादि-योजनायां यद्यपि तेन कश्चिद्वैविध्यो भावोऽवलोक्यते यो रसानुभूतावन्तरायं विदधाति तदैव सहृदयस्य तथाप्रयतनमनुतिष्ठति यथा भावुका रसास्वादनं निःस्पृहं विदधीरन्। रसोद्रेकदशायां संस्कृतनाटककेषु नितरामभिनिवेशोऽवलम्ब्यते। "काव्यानन्दोऽप्यभिनीयमानाद् रसादेव समुदयते" इत्येतदभिमतमनुरुध्य युगे-संगीतस्य वच इह समुज्ज्वलं प्रमाणं जागर्ति भरतमुनिस्तु स्पष्टमेवाचष्टे—

"नहि रसाद् ऋते कश्चिदप्यर्थः प्रवर्तते।"

कथावस्तुनः किं वा पात्रचरित्रादिकस्य पर्युदासत्वेन सन्निवेशनं नाधुनिकान् प्रीणाति। तेषां मतेन संस्कृतरूपककाराणामेष दोषः। परं तथ्यं नेदम्। भारतीय-संस्कृतरूपकस्य मूलभावनाया अनवगमनादेव ते तथा मन्यन्ते। संस्कृतरूपक-काराणां तु विचारोऽयं यन्निरसाद् वस्तु विच्छिद्यता प्रारब्धं च चमत्कार-उद्भवे रसं निरोधापयेत्। रूपककारेण तु सर्वदा मध्यममार्गावलम्बिनैव भवितव्यम्। उदीरितञ्च—

"न चाति रसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत्।
रसं वा न तिरोदध्याद् वस्त्वलङ्कारलक्षणैः ॥" (दशरूपके)

उपर्युक्तेन वचनेनेदं कदापि अवगन्तव्यं यत् संस्कृतरूपकेषु कथावस्तूपेक्ष्यते। तत्स्वरूपं महत्त्वञ्च संस्कृतनाट्यशास्त्रेऽतिशयसूक्ष्मतापूर्वकमाम्नातम्। भारतीयैर्नाट्यरचना कस्या अपि क्षणिकभावनाया वशात् न विधीयते। तदीयं प्रयोजनं प्राचां भारतीयविपश्चितां मतेन नितान्तं गम्भीरं व्यापकं सार्वभौमञ्च वर्तते। 'लोकवृत्तानुकरणम्' नाट्यस्य स्वरूपं स्मृतम्। लोकवृत्तस्य नानाभावसमन्वितत्वात् नानावस्थान्तरात्मकत्वाच्च भारतीया नाटकीयमितिवृत्तं कस्यचन सीमितस्य कुत्सस्य पृष्ठतो वन्दीकृत्य न निधातुमीहन्ते। भारतीया हि प्राचीना रूपककारा नासन् अर्थगृध्नवो, न ते स्वानि रूपकाणि द्रव्यार्जनाय लिलिखुः। न ते स्वानि दृश्यकाव्यान्यपि स्वोदरभरणार्थमुपनीव्यत्वेन अकल्पयन्। व्यवसायसाधनत्वेन न तानि तैः प्रायुज्यन्त। अतस्तत्र तैर्महनीयानि चरित्राण्येव न्यधीयन्त। मानसगतस्य कालुष्यस्यापनयनं हि सतां कीर्तनेनैव वस्तुतः सञ्जायते। कामक्रोधलोभमोहादिभावाना सन्ति ये क्रीडनकाः, ये हि तेषां 'तिष्ठत' इत्येतद् वचो निशम्य तिष्ठन्ति, 'उपविशत' इति श्रुत्वा उपविशन्ति 'गच्छत' इत्याकर्ण्य गच्छन्ति तेषां जनानामिन्द्रियदासत्वप्रदर्शनेन न कोऽपि लाभो न तेन चरित्रनिर्माणं जायते, न च मनसः सशुद्धिरेव भवति। समाजस्य मध्ये आशायाः सञ्चारणाय, मानवजीवनस्य च अन्तराले उदात्तानां भावानामुद्बोधनाय रागद्वेषेर्ष्यादिमतां पुरुषाणां कथाश्चरित्राणि च नैव कदापि सहायकानि भवितुमर्हन्तीत्येतत्सुदृढविश्वासात् तानि न ते आद्रियन्ते स्म। भरतकृतं नाट्यशास्त्रस्यानुशीलनमिदमेव सत्यमस्मत्पुरतः प्रस्तरीति—

"एतद् रसेषु भावेषु सर्वकर्मक्रियासु च।
सर्वोपदेशजननं नाट्यमेतद् भविष्यति ॥" (भरतनाट्यशास्त्रम्)

नाटकं लोकहृदयमनुवर्तते। हृदयन्तु लोकस्य न सदैव एकरूपमालोक्यते। तत्र कदापि कुत्रापि रतिः निदर्शनं कदापि च कुत्रापि। कदापि तद् औदार्यं कदापि तत्कार्पण्यं कदापि तद् सौजन्यं, कदापि तद् दौर्जन्यं रममाणमाप्यते। संस्कृतरूपकं निसर्गतो विशुद्धस्य हृदयस्योपरितनां कर्मसंस्कारजन्यां मलिनतामपहर्तुं तादृशीमेव सामग्रीमुपयुनक्ति यादृश्या लोकस्य समीहितं सिद्ध्येत् परश्च सततं मङ्गलं स्यात्।

संस्कृतनाटकानि नाट्यशास्त्रीयाणि विधिविधानानि सादरं रचयन्ति जीवनस्यै-कदेशगतं चित्रं न प्रस्तुय जीवनस्य चतुरस्रं चित्रं प्रस्तुवन्ति । तानिन्मानवस्य न केवलं गुणानपि तु तद्गतान् दोषानपि आलिखन्ति ।

अभिज्ञानशाकुन्तले शकुन्तलामालोक्य दुष्यन्तस्य मानसे या भावनोदया; अविमारके राजकुमारस्य हृदये ये विकारा: समुदभूवन्, मृच्छकटिके मदनिकां वीक्ष्य शर्विलको यां दिशां नीतोऽभवत्, मुद्राराक्षसे मलयकेतुर्याभिर्दशनानि-रपृच्छत्, रत्नावल्यामादौ वासवदत्ता सागरिकायां यामीर्ष्यां बबन्ध, वेणीसंहारे भीम: क्रोधपूर्णाद्भिर्वैरपीड्यत तानि सर्वाण्यपि तु मानवीयानि दौर्बल्यान्येव तु विद्यन्ते । नाटककारो हि भारतीय: स्वनाटकेषु मानवस्य सर्वान् अपि सद्-सद्भावान् चित्रयति परं न स: गुणदोषेव दोषम्, सौजन्यद्वेषेन दौर्जन्यं, अनुक्रोशानृतेन निरनुक्रोशत्वम्, अन्यायप्रेतृत्वेन अन्यायम्, सदाचारप्रेतृत्वेन दुराचारञ्च दर्शयति । प्रतीच्यानां शेक्सपियरप्रभृतिनाटककाराणां नाटकेष्वदृश्यं हि अन्याय-निर्दयतानृशंसतादुराचारप्रभृतयोऽसद्भावा अन्ततो गत्वा निर्जिनो भवन्त: संलपिता भवन्ति । अन्याय-दौर्जन्यादिका सर्वेऽपि दोषा न मध्ये बले रियता भवन्ति ते अनृतमेव बलमवलम्ब्य उत्थिता भवन्ति तेषामुत्थानस्य मूले न शाश्वतिकी शक्तिरधिष्ठिता भवति तस्मादेव कारणात् अनश्वरबलमवलम्बमानस्य सत्यं भजमानस्य—भावस्य पराजयो न कदापि सम्भव: । संस्कृतनाटककारस्य नाटकेष्वत एव सततं प्रकाशस्य न्यायस्य सत्यस्य करुणाया एव विजयो दृग्गो-चरीभवति । संस्कृतनाटककारोऽसत्यस्य अन्यायस्य वा अभ्युदयं दर्शयित्वापि नान्ततस्तस्यैव सत्तां समुपस्थापयति स तु अन्ते सत्यस्यैव न्यायस्यैव हृद्य-विजयमभ्युदयं प्रदर्शयति । मृच्छकटिके असत्यस्य विजयं शूद्रको सप्तम्या-स्यमङ्कं यावत् दर्शयत्यपि न स्वकीयं प्रकरणं तत्रैव पर्यवसाययति । भवभूतेः उत्तररामचरिते प्रारम्भात् समाप्तिं यावत् काम शोकसन्तापा दृष्टा स्युः परं तत्रा-पि अन्ते न तेषां विजयग्राही प्रकर्ष: प्रदर्शित: ।

"अवस्था या तु लोकस्य सुखदुःखसमुद्भवा ।
नानापुरुषसञ्चारा नाटके सम्भवेदिह ॥
सर्वभावै: सर्वरसै: सर्वकामप्रवृत्तिभि: ।
नानावस्थान्तरोपेतं नाटकं संविधीयते ॥"

(भरतनाट्यशास्त्रम्)

इत्येतद् यन्नाट्यशास्त्रे प्रतिपादितं तदयाथुण्णतया रक्षां कर्तुं संस्कृतनाटकेषु पूर्णेहाचरिता जायते ।

दर्शकानां मानसेषु रसस्योन्मेषणं भारतीयस्य रूपककारस्य चरममुद्देश्यम् । अत स कदापि न प्रतीच्यरूपककार इव कथावस्त्वादिव्यापारं रूपकस्य सर्वस्वत्वेनाभ्युपगच्छति ।

भारतीया विद्वांसो देशस्य मर्यादां पोषयितुं गरिमाणं च वर्धयितुमनारतं प्रायस्यन् । तेषां सर्वाण्यपि कार्याणि तदर्थमेव जन्म अगृह्णन्, तदर्थमेव ताम्यजीवन् तदर्थमेव तानि स्वजीवनमपि अत्यजन् । तेषां रूपकेष्वपि तस्यैव आदर्शस्य अवदातशोभा प्रस्फुरति ।

> वयोऽनुरूपः प्रथमस्तु वेषो वेषानुरूपश्च गतिप्रचारः ।
> गतिप्रचारानुगतं हि पाठ्यं पाठ्यानुरूपोऽभिनयश्च कार्यः ॥

(नाट्यशास्त्रम्)

पौराणिके वा ऐतिहासिके उपाख्याने यदि रूपककारः क्वापि अनौचित्यमीक्षते तदासौ तद्वर्जनपूर्वकं कथां निबध्नाति । अभिज्ञानशाकुन्तले कालिदासेन दुर्वाससः शापप्रसङ्गः पौराणिककथागतस्य अनौचित्यस्यैव निरासाय समुपन्यस्तः ।

भारतीयनाटककाराणां स प्रयत्नः सदा भवति येन नायकस्य चरित्रं पवित्रं सन्तिष्ठेत न कालुष्यस्य लेशोऽपि तन्मनागपि संस्पृशेत् । नायकचरित्रस्य रक्षार्थमिह सदैव प्रयत्नः कृतोऽभूत् । एवंविधस्य प्रयत्नस्य दिशि सङ्केतः साधुतया धनञ्जयस्य निम्नलिखितासु पङ्क्तिषु भवति—

> "यत् तत्रानुचितं किञ्चिन्नायकस्य रसस्य वा ।
> विरुद्धं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥" (दशरूपकम्)

कथावस्तुनः सरसत्वेऽभिमतेऽपि नौचित्यस्यातिक्रमणं तदर्थमाकाङ्क्षितमिह भारतीयेन संस्कृतनाटककारेण ।

रूपकेषु न केवलं राजवंशोत्पन्नानां वा महामानवानां चरित्राणि समुल्लिख्यन्ते अपि तु तत्र सामान्यानामपि जनानां वृत्तमालिख्यते ।

"प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् ।" (सा० दर्पण)

इत्येतद् यदुदीरितं तत्तु नाटकाभिधं रूपकं लक्ष्यीकृत्योक्तम् । न च तस्य प्रकरणवृत्तप्रभृतिष्वपि अपेक्षा भवति । एवमेव न 'केवलं' अभिजाता एव तत्र पात्रत्वेन गृह्यन्ते साधारणा अपि अकुलीना अपि रूपकेषु पात्रत्वेन स्वीकृता

भवन्ति। प्रकरणाख्ये रूपके सर्वविधानामपि पात्राणां सन्निवेशः स्पष्टमेव सर्वैरवलोक्यते। भाणादिषु रूपकेष्वपि साधारणा एव जना दृश्यन्ते। तेषु तेषु रूपकेषु उपरूपकेषु च नानाविधानामुच्चावचानां पात्राणां सन्निधानादिदं निश्चप्रचभावेन निष्पद्यते यत् संस्कृतदृश्यकाव्येषु सर्वविधानामपि पुंसां कलत्राणाञ्च समावेशः क्रियतेऽस्य च बहुविधानि च चरित्राणि तत्रालिख्यन्ते।

संस्कृतनाट्यशास्त्रे गीत-नृत्य-वादित्रादीनां कलानां कीर्तनेनेदं सिद्ध्यति यत् पुरातनतरं भारतीयं जीवनं कलानुरागरतं बभूव। भारतीयेष्वेषां कलानुरागिणी रुचिस्तदाप्रभृत्येव अजागः यदात्र वैदिकः कालो विजृम्भे।

"यस्यां गायन्ति नृत्यन्ति भूम्यां मर्त्या व्यैलबाः।" (अथर्वणि)

इत्येवंविधाः पङ्क्तयः कथनमुपर्युक्तं परिपुष्णन्ति।

ईसावीयपञ्चमशतकारम्भात् प्रागेव अजन्त्या अभिनयादिकलाः कृत्स्नतया विकासमगुः। शिलालिन-कृशाश्वसंज्ञकौ लेखकौ कलामिमां प्रचारयामासतुरिति को न जानाति? अजन्ता-मार्थ्रप्रभृतिस्थानेषु तत्तद्भावविभाविनाः कलाः पर्यवलोक्यन्ते, तासां कलानां निर्देशो भरतस्य नाट्यशास्त्रे सर्वैः पर्यवेक्ष्यते। भासकालिदासशूद्रकादीनां रूपकाणां रूपकाणिता एव कला स्फुटतयास्माकं पुर आकलयन्ति।

संस्कृतरूपकेषु पद्यानां बाहुल्यं विलोक्य, हन्त, प्रतीच्याः कतिपये कोविदालोचका जुगुप्सन्ते तत्र। परं तेषामेव वन्यत्र तादृशीं बहुलतां प्रशंसन्त्यपि। तत्र ते प्रमोदन्ति। आगलः कविटामसहार्डी विपुलकायस्य स्वीयस्य 'डाइनास्ट' संज्ञकनाटकस्याकारमुद्दिश्य सविस्तरं यल्लिखितिम्म तस्य सारोऽयम्—रङ्गमञ्चोपरि अभिनेयं नाटकमपकृष्टमूल्यं भवति। उत्कृष्टमूल्यं तु तस्यैव नाटकस्य कृते जनैः प्रदीयते यद् रङ्गमञ्चोद्देश्येन न प्रणीयते। वस्तुतस्तेनैव नाटकेन श्रेष्ठेन भूयते यदावृतकपाटस्य निकेतनस्याभ्यन्तरे भागेऽध्ययनार्थं विरच्यते।

संस्कृतनाटककारः संसारस्यासीमवैचित्र्यानुभूतिमालम्ब्य स्वीयानि पात्राणि घटयति; स न तानि व्यक्तिवैशिष्ट्याद् यथार्थजीवनाच्च संयमति। तदीयं परम्परागतमपि पात्रं न कदापि वैरस्यं जनयति न च तदीयं पात्रं कल्पनालोकस्यापि पात्रं भवति। तद् भूतलस्यैव प्राणवान् मानवः। दुष्यन्तो भरतसुतः सम्राडवरथमास्ते परं सत्रपि तादृक् स पुरुष एव न तदितरः।

'गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः ।
चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥'
"अलमस्मि ततो हृदयं तथापि नेदं निवर्तयितुम् ।"
'कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम् ।
बलवत्तु दूयमानं प्रत्याययतीव मे हृदयम् ॥"

इत्येतदादिवचोभिर्नाटककृत् तस्मिन् सम्राजि मानवसुलभदुर्दलताया स्वभावं स्पष्टमेव समुन्मीलयति । एतेन सिद्धयति यत् संस्कृतरूपकेषु पात्राणि यद्यपि सन्ति विशिष्टानि परं तानि ससारस्यैव सन्ति पात्राणि न च द्युलोकस्य । अपि किं शर्विलक शकार माथुरक शकुनि कर्ण द्रोण भीष्म दुष्यन्त-मालविका पद्मावती शकुन्तलादिका भूभुवनस्य प्राणभृतो न भूत्वा लोकान्तरस्य सन्ति ? अपि न एषु निर्दिष्टेषु पात्रेषु त एव दोषा प्रदर्शिता ये मानवेषु निसर्गतः प्राप्यन्ते । एवंविधाया स्थित्या कथमेतद् वक्तुं सुशकं यत् संस्कृतरूपकेषु अनैसर्गिकता सन्तिष्ठते । वस्तुतस्तत्र मानव एवाङ्कितो न च त्रिदशः । को राक्षस चाणक्य चन्द्रगुप्त वा देवं इति ब्रुवीत ? रामो यद्यपि क्वचित् उपमानविहीनः प्रदर्श्यते परं संस्कृतरूपकेषु सोऽपि मानववदेव चित्रितो न च देववत् ।

"क्षुभिता कामपि दशां कुर्वन्ति मम सम्प्रति ।
विस्मयानन्द-सन्दर्भजर्जरा करुणोर्मयः ॥"
'एषा वसिष्ठशिष्याणां रघूणां वंशनन्दिनी ।
कष्टं सीतापि सुतयोः संस्कर्तारं न विन्दति ॥"

इत्यादिषु रामः किं मानवाद् भिन्नः ? किं न तत्र मानवसुलभदुर्बलता ?

संस्कृतरूपकेषु गृहीतं कथावस्तु रामकृष्णविषयकमेव प्रायेण । तत्रत्यैषा रुचिप्रियता वैरस्यं जनयतीति मुधाणान् प्रति प्रसन्नराघवकार साधु प्राह—

स्वसूक्तीनां पात्रं रघुतिलकमेकं कलयतां
कवीनां को दोषः स तु गुणगणानामवगुणः ।
यदेतैर्निःशेषैरपरगुणलुब्धैरिव जगत्
यसावस्थादेके सततमुपमानं सवसति ॥"

रामायणे महाभारते च श्रीवाल्मीकिव्याससाम्या सकलानामपि वेदशास्त्रादीनां निष्कर्षं सुबोधसरलभावेन सन्निहितं । तत्र ताभ्यां भारतीयाचारविचारमर्यादा-

रीतिनीतिकर्मन्यधर्मादिकाः साधु सविस्तरं प्रतिपादिताः। अतस्तावुभावपि ग्रन्थौ महनीयतरौ। संस्कृतनाटकानां तौ द्वावपि श्रुतिदर्शनोपनिषदादिभ्य. प्रेयांसौ संवृत्तौ सर्वस्या अपि जनताया कृते, यतस्तयोः सकाशात् सा स्वधर्मकर्तव्याचारादिकं सौगम्येन बोद्धुं शशाक। अतएव प्रवृत्तिं तत्रावलोक्य कवयो नाटककाराश्च स्वां रचनान्तदुपजीविन्येव चक्रुः। काव्यनाटकादीनां रामकृष्णजीवनगानकारित्वे कारणमेतदेव।

संस्कृतरूपकं पौराणिकधर्मनिष्ठं सौन्दर्यपरं च वरीवर्ति। न तत्र अश्लीलत्वघृणाजुगुप्साद्यभिव्यञ्जकानि दृश्यानि दृश्यन्ते। वध-समरादिविषयिण्यो दृश्यघटनाश्च तत्र नादरं लभन्ते। न च भवन्ति तत्र याः काश्चन अनृतमूला। तेषां सृष्टि संस्कृति-नैतिकपरम्परासक्ते शयनावरणे कृता भवति। सत्यप्रसंगदायिनां तत्त्वानां कथमप्येकं न तानि स्वदर्शनात् भ्रंसयन्ति। न तेषु निन्दनीयघृणाजनकाश्लीलतत्त्वानां विकृतानां च घटनानां समावेशश्च विधीयते। यद्यपि भूयस्यां संख्यायां संस्कृतरूपकप्रणेतारो नाट्यशास्त्रोक्तरणमरणवधदर्शनविषयकान् नियमान् आद्रियमाणा एव दृश्यन्ते परं क्वचिद्ये तान् नियमान् उल्लङ्घयन्तोऽपि प्राप्यन्ते। एवं स्थिते संस्कृतरूपकाणां सर्वथा परम्परागामित्वं सुखपर्यवसाननिष्ठत्वं च न सिद्ध्यति। भासकृतमूरुभङ्गं नाम नाटकं शोकपर्यवसायि दृश्यते। बालचरिते कंसस्य, प्रतिमायां च दशरथस्य निधनं रङ्गमञ्चे घटमानं दृग्गोचरीभवति। मृच्छकटिक-वेणीसंहार-नागानन्दादिरूपकाणां मध्ये करुणोद्भावीनि दृश्यानि स्थाने स्थाने निषीदन्ति। इदमत्रावधेयं यत् संस्कृतनाटकं प्रतीच्य नाटकमिव कर्कशेन निराशावादेन, हिंसानां शृङ्खलया असुहारिणीभिर्दुश्चेष्टाभिश्चिन्तनीयया अमानुषिकतया, रागद्वेषयोस्ताण्डवेन कल्पनाशानां च भीषणेन कुव्यापारिगन्धदृष्टं वर्तते। न संस्कृतनाटकानां दृष्टिर्देशान्तरनाटकानां दृष्टिरिव ऐहिकतादर्शिनी न च सा 'मानवस्य स्वर्गं यथाद्दर्शनेन मानवीयं जगत् समुन्नेतुं शक्यते—इत्यत्र स्तोकमपि विश्वसिति। सा मानवे मानवतायाः स्वरूपमेवावलोकयितुमभिलषति। न चौर-कौटिल्यसमं श्यावादन-धर्मोद्घाटनादिदारुणदुष्कर्मकर्तुः पापीयो जीवनं तस्यै रोचते। सा कर्मवादसिद्धान्ते श्रद्धां बिभ्राणापि नियतौ विश्रम्भवती।

भारतीयं दर्शनं सुखदुःखयोरन्तराले न भेदमीक्षते। तस्य प्रभावः संस्कृतस्यापि साहित्यस्य भारतीयस्य जनसामान्यस्य च हृदये एतावान् अतितरां निपतति

आस्ते यदिह तादृशानां हिंसामयानां दृश्यानां समावेशेन न नाटकहृद् आकाङ्क्षति न च जनतैव तानि दिदृक्षते।

संस्कृतरूपकेषु यथाविधं समुत्कर्षशाली मनोऽभिरामोऽभिनयो विभाति तथाविधं सम्भवतः कुत्रापि न विलोक्यते। ईशवीयाब्दारम्भात् प्राक् अर्वाक् च अभिनयनृत्य-संगीतादिकलाशिक्षाप्रदायिनीनां संस्थानामिह प्राचुर्यमासीत्। भरतस्य नाट्यशास्त्रमत्र प्रमाणम्। प्राचीनसमयेऽभिनयकला परोन्नतिं श्रिता-सीत्। इहत्योऽभिनयो मनोविज्ञानाधारे च प्रनोऽस्ति। अग्निपुराणे नन्दिकेश्वरीयऽभिनयदर्पणे मन्दारमरन्दे चाभिनयकलाया विशदं विवेचनं विराजते—

उत्पादयन् सहृदये रसज्ञानं निरन्तरम्।
अनुकर्तृस्थितो योऽर्थोऽभिनयः सोऽभिधीयते॥
विभावयति यस्माच्च नानार्थान् हि प्रयोगतः।
शाखाङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्तस्मादभिनयः स्मृतः॥

इत्यभिनयलक्षणमाकरग्रन्थाः उपस्थापयन्ति। आङ्गिकवाचिकाहार्यादिचतुर्णामप्यभिनयानां वर्णनं विदधतोऽवाप्यन्ते।

"आस्येनालम्बयेद् गीतं हस्तेनार्थं प्रदर्शयेत्।'

इत्यादिश्लोको हि आङ्गिकाभिनयमधिकृत्य कियन्मधुरमुपदिशति एवमेव—

यतो हस्तस्ततो दृष्टिर्यतो दृष्टिस्ततो मनः।
यतो मनस्ततो भावो यतो भावस्ततो रसः॥

इत्येतत् पद्यं च अभिनयस्य रसोन्मेषकर्तां कियत्या मनोज्ञया रीत्योपपादयति।

भारतीयस्य अभिनयस्य एषा चर्चा पुरातनस्य भारतस्य कलानुरागितां प्रकाशयन्ती संस्कृतनाटकस्य तामुत्कृष्टतां निदधाति यामद्यतनानि नाटकानि अद्यपर्यन्तं नाधिगन्तुमशक्नुवन्। चिरकालं सञ्जातस्तदैव संस्कृतनाटकानि सर्वाङ्गपूर्णानि दृष्टान्यभवन्। नासीत् तदीयं किमप्यङ्गं न्यूनं वा कद्रूपम्। तेषामविधे कान्ता प्रेक्षागृहा पेशलो रङ्गमञ्चः, ललितो वेशविन्यासः, भास्वराणि भूषणानि अन्यश्च समग्रो नाट्यपरिच्छदः प्राचुर्येण प्राबल्येन च व्यराजन्त। भरतकृते नाट्यशास्त्रे द्वितीयेऽध्याये हि एतद्विषयकः उल्लेखः समवाप्यते।

संस्कृतनाटकानि सार्वजनीनसंस्कृतेः प्रचारकाणि सन्ति। तानि तस्याः सन्देशं सर्वतः प्रसारयन्ति। तानि विश्वं भारतीयां संस्कृतिं प्रति सततमावर्जय-

स्मैव संलक्ष्यन्ते। वस्तुतस्तत्र धर्मकामयोः, धर्मार्थयोः, प्रणय-कर्त्तव्ययोः, स्वार्थ-परमार्थयोः समस्या साधु समाहिता सन्ति।

"धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या यो ह्येकसक्तः स जनो जघन्यः"

इत्येतदस्ति तेषां मतं महीयः।

अनासक्तिविभाविता पुरुषार्थसम्मिता वरिवस्या, समन्वयकारिणी च मनीषा भारतीयसंस्कृतेर्मेरुदण्डः। संस्कृतकवयः स्वेषु रूपकेषु तत्प्रतिपादनं नितरां प्रीतिपूर्वकं विधाय विविधपरिस्थितिवीचीवक्षसि तरन्तीं मानवस्य मानसतरणिं चित्रयन्ति। कामवासनायाः का हानिः? अर्थस्य कापेक्षा? का च तत्महत्ता? इत्यादिकं सर्वमपि ते समीचीनतया सनाथयन्ति। मानवजीवनमुन्नेतुं निर्वोढुञ्च तद् नैरामध्यवसाय सततं दृष्टो भवति।

मानवस्य मानसं कदापि धर्मं, कदापि च अर्थं आवर्जयति। धर्मेणाकृष्टो भूत्वा मनुष्यः किं किं न दुष्करं वहति। पुनरेव अर्थेन वा कामेन आकृष्टो भूत्वा कानि कानि च गर्हणीयानि कृत्यानि अनुष्ठानुमारभ्यन्ते नियोजयन्ति— इत्येतत् सर्वं रूपकेषु सम्यग् दर्शयते।

ज्ञान-कर्मं भक्तीनां सामञ्जस्ये सर्वत्र सम्यक् गुम्फीक्रियते—इयत्र संस्कृत-रूपकाणामास्था अविचला। संस्कृतरूपकाणि विघटन्ति यत् स्वच्छन्दप्रवृत्तिभिञ्च प्रेम न परिणामे हितावहम्। कर्त्तव्यस्य अधिकारं जीवयति। धर्मोऽविरुद्धश्च कामः श्रेयस्करः।

दाम्पत्यप्रणयस्य विशुद्धमुदात्तं च रूपं संस्कृतरूपकेषु दृश्यते—

"व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुः
न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते।
विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं
द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः॥"

इत्यादिषु पद्येषु पवित्रप्रणयस्य निरवद्या आभा सुस्फुटमेव परिलक्ष्यते। अभिज्ञानशाकुन्तले नाटके प्रेयसः श्रेयसश्च संघर्षं कविना मधुरं प्रदर्शितम्। शकुन्तला समुपस्थितं श्रेयोऽवमत्य दवीयसि प्रेयसि प्रीयते। तदुदर्कं च सत्वर-मेव अश्नुते। अनार्जनीया सम्पदा सा अवधूयते। वस्तुतः संस्कृतरूपकस्य दृष्टिः सदैव शुद्धाचारमभिनन्दति। अनेनैव वैशिष्ट्येन नोपरचितं तदपि तु

अन्यैरपि वैशिष्ट्यैस्तदलङ्कृतमस्ति । तत् शब्दानां सौष्ठवे, अर्थानां गाम्भीर्ये, भाषाया लालित्ये, वर्णनस्य वैशद्ये, वस्तूनां चारुतया सन्निवेशने, भावानां च अभिव्यञ्जने विश्वस्य नाटकेषु श्रेष्ठम् । सर्वविधसुन्दरतायत्वादेव 'काव्येषु नाटकं रम्यं तत्रापि च शकुन्तला'—इत्येतद् प्रशस्तिश्रीलाभस्य सौभाग्यमुपभुनक्ति ।

इत्थं हि संस्कृतनाटकानि स्वसिद्धान्तरचकत्वादनवद्यान्येव सिद्ध्यन्ति ।

सुललिताभिनयैः समलङ्कृता
रुचिरभारतसंस्कृतिभूषिता ।
स्मृतिपुराणविचारविभाविता
जयति संस्कृतनाटकमद्भुता ॥

भासो हासः

भरतविहितस्य नाट्यशास्त्रस्याध्ययनेनैतद् विदितं भवति यदस्मदीये भारतवर्षे दृश्यकाव्यानां प्रणयनस्य व्यसनं कविषु नितान्तं पुरातनमास्ते। परं नाट्यशास्त्रात् दृश्यकाव्यस्य यावती प्राचीनता सिद्ध्यति तदनुसारेण तावन्ति पुरातनानि रूपकाणि साम्प्रतं नोपलभ्यानि जायन्ते। नाट्यशास्त्रे ययोः सुरविजय लक्ष्मीस्वयंवरनामधेययोर्नाटकयोरुल्लेखो दृश्यते तन्नाटकद्वयं, पाणिनिकृताष्टाध्याय्या 'पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः', 'कर्मन्दकृशाश्वादिनिः' इत्येताभ्यां पठिताभ्यां सूत्राभ्यां यासां नाट्यसम्बन्धिनीनां कृतीनां सङ्केतं मन्यन्ते ताः कृतयः; कंसवध बलिबन्धाख्ययोर्ययोर्द्वयो रूपकयोः पतञ्जलिः स्वकीये महाभाष्ये स्मरणं विदधान प्राप्यते ते रूपके, वात्स्यायनः स्वकीये कामसूत्रे येषां कुशीलवाभिनीतानां नाटकानां निर्देशं विदधाति, तानि नाटकानि, कालिदासस्तुतानां सौमिल्लक-कविपुत्रादीनां च प्रबन्धाः कुतः सम्प्रति सम्प्राप्यन्ते। अद्य यावदनुसन्धानात्मकात् प्रयत्नात् यानि रूपकाणि अनुसंहितानि सन्ति तेषु प्राचीनतराणि भासस्यैव रूपकाणि गण्यन्ते। तस्मादिदानीन्तनोऽस्तीह भास एव आद्यसंस्कृतनाटककर्तृत्वेनावगच्छति। मालविकाग्निमित्रे कालिदासेन संस्मर्यमाणत्वाद् भासस्य कालिदासात् प्राचीनतरत्वं सिद्ध्यत्येव। कालिदासात् प्राग् योऽयं भासो भारतभुवं भूषयामास तस्य कालिदासस्येव वा जीवन-कालमधिकृत्य तु नेदानीं कोऽपि विवादः प्रवर्तते परं यानि त्रयोदश रूपकाणि रूपककारस्यास्य प्रथितानि सन्ति तानि लक्ष्यीकृत्य तु विकटो विवादः प्रवर्तमानोऽस्ति। महामहोपाध्याया गणपतिशास्त्रिणोऽसन्दिग्धतयैव तानि त्रयोदशापि रूपकाणि भासस्यैव कृतित्वेनाभ्युपगच्छन्ति परं सन्दिहानानामभिमतमेतद् यत्नाटकेषु तेषु केवलं स्वप्नवासवदत्तं नाम नाटकं भासप्रणीतं वर्तते। ते स्वकथनपक्षे राजशेखरस्य—

> "भास-नाटकचक्रेऽपिच्छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम्।
> स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः"॥

इत्येतं श्लोक निधाय स्वमतं परिपुष्णन्ति। त इदमप्याहुर्यत् अभिनवगुप्ताचार्येणापि अभिनवभारत्यां एतस्यैव रूपकस्योल्लेखः कृतो नान्यस्येति।

"तानि त्रयोदशापि रूपकाणि न भासकृतानि सन्ति। तेषां रूपकाणां कतिपय एव अंशास्तद्रचिता: प्रतीयन्ते। ज्ञायते यत् कोऽपि केरलवासी कविर्भासप्रणीतान् अंशान् पिपर्तिस्म डॉक्टर बार्नेटोऽपि भासं त्रयोदशानामपि रूपकाणां कर्तृत्वेन न स्वीकुरुते। सिल्वन लेवी नाम प्रतीच्य प्रधी स्वप्नवासवदत्तं नाम रूपकमपि भासकृतं न मन्यते। तत्र कारणमिदं यत् सम्प्रति यत्स्वप्नवासवदत्तं नाम रूपकमाप्यते तत्र स श्लोको नोपलभ्यते यं श्लोकमाधारीकृत्य द्वादशशताब्दीसम्भूतो नाट्यदर्पणकारो रामचन्द्रस्तस्य भासकर्तृतामङ्गीकुरुते। एषां सत्यायाहकानां मध्ये केचन तु विश्वसन्ति यत् 'मत्तविलास प्रहसनरचयिता युवराजो महेन्द्रविक्रम किंवा आश्चर्यचूडामणे प्रणेता शीलभद्र इमानि रूपकाणि रचयाम्बभूव। इत्थं रूपकाण्येतान्युद्दिश्य महद् वैमत्यमेव श्रूयते। परमेवंविधानां वादानां प्रत्याख्यानं ये विदधति तेषामपि संख्या किञ्च युक्तयो हि सन्ति बलीयस्य:। इदानीन्तनानां पर्यालोचकानां मध्ये भूयिष्ठा: पर्यालोचका त्रयोदशानामपि रूपकाणां कर्ता भास एवेति भाषन्ते। ते तेषां भासकर्तृत्वपक्षे अधोनिर्दिष्टान् विचारान् उपन्यस्यन्ति—

१. नाट्यशास्त्रानुसारनिर्मितनाटकानां प्रारम्भिकभूमिका 'प्रस्तावना' इति कथ्यते परमेषु नाटकेषु 'प्रस्तावना' इत्येतस्य शब्दस्य प्रयोगो न कृत: अपि तु 'आमुखम्' इत्येतत् पदं प्रयुक्तं दृश्यते। न तत्र नाटकस्य न च कवेरेव नाम्नो निर्देश: प्राप्यते—एषा विलक्षणता शास्त्रीयपरम्पराया प्रचलनात् प्राग्वर्तिन्येव वस्तुनोऽस्ति।

२. नाटकेषु प्रारम्भो भाटशेनोपक्रमेण कृतस्नाटशैनैवोपक्रमेण तत्र स्मरणमपि कृत दृश्यते। बहुषु च नाटकेषु आदौ मुद्रालङ्कारेण पात्राणामभिधानं विहितमस्ति। सर्वेषु च नाटकेषु 'इमामपि महीं कृत्स्नां राजसिंह: प्रशास्तु न' इत्येतदेव किंवा इत्येतत्सदृशं भरतवाक्यं दृष्टं भवति।

३. राजशेखरो भासकृतेषु नाटकेषु स्वप्नवासवदत्तं नाम नाटकं श्रेष्ठमिति यदवोचत तस्य तदभिधानमुपलब्ध नाटकं स्वेन संविधानेन स्पष्टत: परिपुष्णाति।

४. प्राचीना ग्रन्थकारा इष्विर्देतेषां नाटकानां नामानि सङ्केतयन्त. क्वचिच्च नदीयान् श्लोकान् कांश्चन उद्धरन्तोऽवलोक्यन्ते। आलङ्कारिको भामहः प्रतिज्ञायौगन्धरायणनाटकस्य मूलकथामेव न सविस्तरमालोचयाञ्चकार अपितु तत्रत्यमेकं प्राकृतपद्यमपि संस्कृतभाषायामुद्धृतञ्चकार। दण्डी 'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि' इत्येनस्मिन् श्लोके विद्यमानस्यालंकारस्य मीमांसां सपाण्डित्यं कुर्वाणो दृश्यते। उक्तश्च श्लोको बालचरिते चारुदत्ते च समुपलभ्यते।

५ आचार्योऽभिनवगुप्तः स्वप्नवासवदत्तं नामग्राहं कीर्तयन् किञ्च तस्यैकं पद्यमपि उद्धरन् समवाप्यते अभिनवभारत्यां 'क्वचित् क्रीडा यथा स्वप्नवासवदत्तायाम्' इत्यभिधाय निर्देशो य आचरित स मुद्रितग्रन्थस्याङ्के द्वितीयस्मिन् नाट्यनिर्देशे प्राप्तो भवति। लोचने हि स्वप्नवासवदत्तस्य श्लोक एष उद्धृतो विद्यते—

सञ्चितपक्ष्मकपाटं नयनद्वारं स्वरूपतोऽनेन।
उद्घाट्य सा प्रविष्टा हृदयगृहं मे नृपतनूजा॥

एष श्लोको मुद्रिते ग्रन्थे नावाप्यते परं सम्भवमिदं यदेतत्पद्यमभिनवगुप्तसमये मूलग्रन्थे स्थितं स्यात्।

६. एषु नाटकेषु बहवोऽपाणिनीयाश्च प्रयोगाः प्राप्यन्ते। एतेन एतेषां नाटकानां प्राचीनता सिद्धा जायते। प्राकृतभाषा च या तत्र प्रयुक्तास्ति सापि कालिदासं यावत्प्राग्वर्तिनी प्रतीयते।

७. भरतकृतनाट्यशास्त्रस्य सिद्धान्तानां कृत्स्नतया अननुगमनं निषिद्धानामपि दृश्यानां रङ्गमञ्चेऽभिनयनं च तं युगं सङ्केतयतो यदा भरतस्य नाट्यशास्त्रं पूर्णतया प्रतिष्ठां न लब्धुं शशाक।

एवञ्च सर्वं विवेचनं नाटकानामेतेषां भासकर्तृत्वं प्राचीनतरत्वञ्च प्रथयति।

भासस्य सन्तीमानि रूपकाणि—

१ स्वप्नवासवदत्तम्, २ प्रतिमा, ३ प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्, ४ पञ्चरात्रम्, ५ मध्यमव्यायोगम्, ६ दूतवाक्यम्, ७ दूतघटोत्कचम्, ८ कर्णभारम्, ९ ऊरुभङ्गम्, १० अविमारकम्, ११ अभिषेकम्, १२ बालचरितम्, १३ चारुदत्तम्।

भास स्वनाटकानां कृते कथावस्तु विविधेभ्यः क्षेत्रेभ्यः संजग्राह। तदीयेयं प्रवृत्तिस्तस्य प्रतिभाया मौलिकतामभिव्यनक्ति। तत्र नाट्यकौशलमपि प्रशंसनीयं परं तदीयं तन्नाट्यकौशलं सकलेष्वपि रूपकेषु न समभावेन स्थितमवाप्यते।

येषां नाटकानां कथावस्तु रामायणाद् गृहीतं वर्तते तेषां कथा-सविधानं हि अति-श्लथ दृश्यते। येषु च रूपकेषु महाभारतीयं कथावस्तु स्वीकृतं विद्यते तत्रत्या तदीया नाट्यविदग्धता कथाविधानप्रवीणता च वस्तुतः प्रशस्ततरा श्लाघ्यतरा च शोभते। तत्र तदीयाया प्रतिभाया समुज्ज्वलता सम्यग् दृष्टा भवति। इदं चेदत्राभिहितं भवेत् तदोचितमेव नितान्तं स्यात् यत् स तेषु रूपकेषु श्लाघनीय-तरामेव सफलतामधिजगाम येषु राज्ञ उदयनस्य कथा गीतास्ति। स्वप्नवासव-दत्तप्रतिज्ञायौगन्धरायणयोः श्रेष्ठत्वे कारणमुदयनगाथैव। तत्कारणाद् भासो विद्वज्जगति परामेव प्रियतामविन्दत। कवी रामायणकथां परिगृह्य ययो प्रतिमा-भिषेकयो प्रणयनं चकार तत्र कृतानि परिवर्तनानि न सन्ति महत्त्वपूर्णानि, बालिसुग्रीवयोः सकृदेव युद्धे प्रवर्तन कारणमन्तरैव रामस्य बालि निग्रहणं तारा-विलापस्यानुल्लेखनञ्च वस्तुतस्तु न किमपि कौतूहलं जनयन्ति वर्धयन्ति वा। प्रतिमायां कृता मौलिक्य उद्भावना सन्ति हृदयास्पर्शिन्य। इक्ष्वाकुवंश्यानां महीपानां येषां दिवङ्गतत्तया देवायतनेषु प्रतिमा प्रतिष्ठापितास्तेषु भूपस्य दश-रथस्य प्रतिमाया प्रतिष्ठापन, रामस्य कुशलताया अवगमनाय सुमन्त्रस्य वनम्प्रति प्रस्थानम्, आश्रमागतस्य दशवदनस्य रामकृतमातिथ्यम्, रावणस्य पौरोहित्ये रामस्य पितृश्राद्धाचरणम्, राम-साहाय्याय भरतस्य लङ्कागमनविनिश्चय, लङ्कातो निवृत्तस्य सीतालक्ष्मणसहितस्य रामस्य दर्शनाय मातृ-पौरादिभिः सह भरतस्य *कान्तारगमनमित्येतानि परिवर्तनानि नूनं कविकल्पनाप्रसूतान्येव सन्ति।* अवश्यमेवैताः कल्पना मनोभिरामा। महाभारतीयकथात्मकेषु रूपकेषु कवी रुचिविशेष निदधानोऽवाप्यते। अत एव महाभारतकथाविषयकाणि रूपकाणि रामायणकथात्मकाभ्यां रूपकाभ्यां रम्यतराणि।

मध्यमव्यायोगे दूतघटोत्कचे च इतिवृत्ते कवि कतिपयनवकल्पना समुत्पा-दयन् वीक्ष्यते। मध्यमव्यायोगे भीमघटोत्कचयोर्द्वन्द्वयुद्धमथ च अनभिज्ञातत्वाद् घटोत्कचेन भीमस्य हिडिम्बाया- सविधे गृहमागत्य नूनं कौतूहलावहम्। दूत-घटोत्कचे *दुर्योधनघटोत्कचयो- सवादो वीररसमयोऽतश्चेतोहरो नितराम्।* दूत-वाक्ये दुर्योधन-मानमर्दनपरस्य कृष्णस्य वीरवाणी नाटकीयसंवादरत्वा महनीया। ऊरुभङ्गे दुर्योधनस्य चरित्रचित्रणे कवि कमनीयामेव सफलतामवा-प्नुवन् लोचनगोचरीभवति। पञ्चरात्रे कविर्विराटपर्वसम्बन्धिनीं कथां स्वकीयया कल्पनया नूतन एव रूपे परिवर्तयति। तत्र कथाया निर्वहणेऽसौ रुचिविशेषमेव

दर्शयामास। द्रोणेच्छया दुर्योधनस्य पाण्डवान् प्रति अर्धराज्यं प्रदातुं प्रत्याश्रवणम्, कौरवैः साकमभिमन्योः समरार्थमागमनं, भीमस्यायोधनमुवि अभिमन्योर्बन्दीकरणं कवेः कल्पनानां मनोरमाणि निदर्शनानि विभान्ति। बालचरिते यद्यपि कविना नवनवोहाः समुत्पादिताः परं तामिनं नाटके तस्मिन् कश्चिद् प्रभावो निपतितः।

अविमारकस्य कथावस्तु न रामायणीयं न च महाभारतीयम्। तत्तु कल्पनाप्रसूतं प्रेमाख्यानकम्। भावावेशस्तत्र क्वचित् क्वचिद् बलीयान् एव भूत्वा मन्तिष्ठते। चारुदत्तस्यापि कथावस्तु मरमम्। चारुदत्तवसन्तसेनयोः प्रणयबन्धनं यत् कविरवानारयत् तदनितरामेव दर्शकमानमानि प्रीणाति।

प्रतिज्ञायौगन्धरायणे यौगन्धरायणस्य स्वामिभक्तं चरित्रं नितान्तमेव मनो मोदयते। यौगन्धरायणेः महासेनस्य बन्दिगृहादुदयनस्योन्मोचनाय उदयनेन सह वासवदत्तायाः परिणयनाय च यां नीतिमवलम्बते सा भृशं स्तुत्या। कवेरेतद् सकलं विधानं तु मनोरममस्त्येव परं महासेनस्य राजनिकेतनवर्णनमपि न केनापि प्रकारेण न्यूनम्। तदपि स्वीयेन सौन्दर्येण सर्वेषां चेतांसि चोरयति एवमेव तृतीयस्मिन् अङ्के विदूषकोन्मत्तकयोश्च संलापोऽपि श्रवणीय एव संवृत्तः। स्वप्नवासवदत्ते पूर्णतयैव प्रभावात्मकता परिस्पन्दमानास्ति। तत्र उदयनवासवदत्तापद्मावतीनां यच्चरित्रं चित्रितं तत्तु सर्वथैव सुन्दरम्। वस्तुतः कविरेतस्य रूपकस्य प्रणयने यादृशीं सफलतां प्रपेदे न तादृशीमन्यत्र। स्वप्नवासवदत्तं न केवलं भासकृतेषु नाटकेष्वेवोत्तममपि तु तत् नाटकजगत्यपि श्रेष्ठेषु नाटकेषु अन्यतमं श्रेष्ठं नाटकम्।

कर्णभारनाटकं यद्यपि साधारणमेव परं तत्र कर्णस्य दानशीलता कविना स्फुटितेनैव समारम्भेण समुपस्थापिता।

नाटककारस्य भासस्य वैशिष्ट्यमिदं यत् तदीयं कवित्वं नाटकीयतां भृशमुपकुरुते। तदीयानि पद्यानि नाटकीयं घटनाचक्रं गतिशीलं विधत्ते। नाटकेषु यादृशः संवादोऽपेक्ष्यते तादृश एव संवादस्तत्र कविना कुशलतया प्रनिबद्धः। तत्रत्या भाषा तदनुगुणा सर्वभावेन। श्लोकानां सन्दर्भानुरूपा भावात्मकता नाटकेषु प्रभावस्य सञ्चारणे सफलतापूर्वकं यथैव संवृत्तास्ति। वस्तुतो हि कवेर्नाट्यप्रणयनचातुरी किमपि लोकोत्तरं सौष्ठवमवगाहते। तस्य भावमयमयी हृदयग्राहिणी विषयाभिव्यञ्जनप्रकारो निरतिशयचमत्कारः।

"कामेनोज्जयिनीं गते मयि तदा कामप्यवस्थां गते
दृष्ट्वा स्वैरमवन्तिराजतनयां पञ्चेषवः पातिताः ।
तैरद्यापि सशल्यमेव हृदयं भूयश्च विद्धा वयं
पञ्चेषुर्मदनो यदा कथमयं षष्ठः शरः पातितः ॥"

इत्येवंविधाः सरलसरलाः प्रसादप्रसन्ना नाट्यसौन्दर्यसंवर्धनपरा सर्व एव श्लोका भासस्य कृतिषु समोदं क्रीडन्त प्रेक्ष्यन्ते । श्रवणमात्रेण कवेः श्लोकाः समस्ता विदितार्था भवन्ति । तदर्थावधारणे न मनागपि प्रत्यूह समुपस्थितो भवति । दर्शक श्रोता वा श्रव्यकाव्ये तु अर्थस्यावगमनमार्गे समुपस्थितं प्रत्यवायं सोढुं शक्नुते परं दृश्यकाव्ये न कदापि । दृश्यकाव्यस्य काव्यत्वं तु तदेवोत्तमत्वेन मतं जायते यदविलम्बमेव समर्थमवगमयितुं प्रभविष्णु योभवीति यो हि अभिनेतुरभिलषित.। कवेर्भासस्य श्लोका. सर्वत्रैव तद्विधा. प्राप्ता भवन्ति यद्विधा नाटकेषु आकाङ्क्ष्यन्ते । संस्कृतनाटककारेषु कालिदास एव भासमतिशेते । तस्य नाटकेषु कविता नाट्यश्रियं येनावदातेन विधिना परिपुष्णाति स विधिर्नितान्तमेवाभिनन्दनीयस्तस्मात् कारणात् कालिदास इव न कोऽपि कदाचित् श्रेष्ठो नाटककार । परं नाटकेषु कीदृशी भाषा कीदृशा श्लोका कीदृशाः संवादाः सन्निवेशनीया इत्येतद्विषयिणीं कलां कालिदास स्वप्राग्वर्तिभ्यो भासप्रभृतिकविभ्य एव परिजग्राहेति प्रतिभाति न । भवभूतिर्महान् नाटककार इत्यत्र न संशय परं तदीयं कवित्वं श्रव्यकाव्यानुरूपं यावदस्ति न तावद् दृश्यकाव्यानुकूलमतो भास स्वकीयैः नाटकस्थितैः श्लोकैः प्राबल्येन सहृदयानां हृदयानि रमयतीति मन्ये ।

भासस्य तु रूपकाणि विलोक्य स्वान्तं तत्क्षणमेव प्रत्ययमिमं प्रपद्यते यद् रूपकाणीमानि रूपकाणामेव समुत्पादनाय सृष्टान्यभवन् न चान्येन केनापि प्रयोजनेन । रूपकस्रष्टृत्वात् तस्य, तत्रीया गद्यमयी पद्यमयी च रचना सर्वत्र मानवमानसमनायासेन नन्दयति ।

विस्रब्धं हरिणाश्चरन्त्यचकिता देशागतप्रत्ययाद्,
वृक्षाः पुष्पफलैः समृद्धविटपा सर्वे दयारक्षिताः ।
भूयिष्ठं कपिलानि गोकुलधनान्यक्षेत्रवत्यो दिशो,
निःसन्दिग्धमिदं तपोवनमयं धूमो हि बह्वाश्रयः ॥

कैरेय श्लोके प्रस्तावस्य तपोवनस्य प्रियतमस्तुर प्रादुर्भवन् मनुपति इति। निरस्यैव श्लोकमिम न केवल तपोवनस्य वर्णनमिदमिति सुवर्ण हि पत्रको दर्शको वा दृष्टो भवति अपि तु तपोवनस्य सुन्दरता पावनता दिव्यताञ्च अनुभवन् शान्तिञ्च तनो विन्दमान मनसाप्त मभ्यत ।

भासस्य गिरा सूक्तिरिव मनः प्रसादयति। तत्र मधुरगम्भीरानुभूतिरिव ऐक्यस्य वर्ण्यते। सा दुरूहमपि भाव मालतयैव प्रसादगुणान्विता रासा प्रकटीकर्तुं क्षमते। न तत्र भाषायाः प्रवाहः क्वापि प्रतिहतो भवन् सलक्ष्यते। उदाहरणम्—

सुखमर्थो भवेद् दातुं सुखं प्राणाः सुखं तपः ।
सुखमन्यद् भवेत् सर्वं दुःखं न्यासस्य रक्षणम् ॥
गुणानां वा विशालानां सत्काराणां च नित्यशः ।
कर्तारः सुलभा लोके विज्ञातारस्तु दुर्लभाः ॥

भासस्य गद्ये विचित्रमेव वैलक्षण्य दृश्यते। सन्ति यद्यपि वाक्यानि लघु-लघूनि परं तानि सन्ति मनोज्ञभावग्राहीणि। न तत्र कृत्रिमताया लवोऽपि। सर्वत्र स्वाभाविकता शोभते—

(क) वदनपि नाम उत्पादितव्या भवामि। (ख) परिश्रमः तथा खेद नोत्पादयति यथाऽयम्। (ग) आर्यपुत्रोऽपि परकीय संवृत्त। (घ) अयं पुरुषस्य विश्रामस्थानभूता इदानीं नष्ट पद्मावती अस्वस्था जाता। (ङ) आर्यपुत्रसंस्पर्शेन अनिक्रान्त ममुदाचार। (च) धर्मप्रिया नृपसुता नहि धर्म पीडमिच्छेत्। (छ) तपस्विषु कुटुम्बमेतदस्य। (ज) हला, मा मैव, मदुक्तिय एव आर्यपुत्र य इदानीमपि आर्याया गुणान् स्मरति।

अस्मात न भवति कस्यापि पदार्थस्य शोभा। दीर्घदीर्घतमसमासाना प्रयोगस्य हेतु नास्ति नाटक्य। नाटके तु भाषा सुबोधैव भाति। क्लिष्टसमासबहुलभाषा अर्थावधारणे विघ्नमुत्पादयति, वैरस्यञ्च जनयति। तस्मात्कारणाद् भासस्यैव भाषा प्रयुनक्ति स्वनाटकेषु यया नाटकश्री उत्कर्षमासादयति। तदीया समासवती पदावली अपि नाट्यगौरवे स्वर्धन्ति निदधानैव प्रस्यते। उदाहरणम्—

चल विलुलित-मौलिः क्षोभिताम्रायताक्षी
भ्रमरनुगविदष्टा किञ्चिदाहृत्य मालाम् ।
अनिततनुविलम्बिस्रस्तवस्त्रानुकर्षी
दिविनटमवनौर्ण पारिवेषीव चन्द्र ॥

अत्र यद्यपि सन्ति समासा परं न ते अर्थबोधनमार्गे नाटकदृष्टु पुरः प्रत्यूहकणमपि उपस्थापयन्ति ।

अधो य श्लोक समुद्ध्रियते तत्र प्रयुक्तोपमा कवेर्मनोविज्ञानविषयिणी ऊहा प्रतिलक्ष्यते किञ्च तदीया मधुरता विह्लणस्य चौरपञ्चाशिकां स्मारयति—

> अद्यापि हस्तिकर शीकर-शीतलाङ्गीं
> बाला भयाकुलविलोल विशालनेत्राम् ।
> स्वप्नेषु नित्यमुपलभ्य पुनर्विबोधे
> जातिस्मर प्रथमजातिमिव स्मरामि ॥

(अभिमारकम्)

इह चौरपञ्चाशिकातोऽपि श्लोक उद्ध्रियते यनोभयोरपि पद्ययोर्मध्ये समानभावेन निगमन्ती मधुरता आस्वादविषया भवेत्—

> अद्यापि तामविगणय्य कृतापराध
> या पादमूलपतित सहसा गलन्तीं
> वस्त्राञ्चल मम कराद्विजमाक्षिपन्तीं
> मामेतिरोषपरुष ब्रुवतीं स्मरामि ॥

भासस्य संवादा भवन्ति श्रवणीया । नैसर्गिकतालिङ्गितत्वात् प्रवाहपूर्णभाषाश्रितत्वाच्च तेषां, ते श्रोतॄणां मनांसि भृशं प्रीणन्ति—

दुर्योधन —कथं कथं दायाद्यमिति,

> वने पितृव्यो मृगया प्रसक्त कृतापराधो मुनिशापमाप्तवान् ।
> तदा प्रभृत्येव स दारनि स्पृह परात्मजानां पितृता कथं व्रजेत् ॥

वासुदेव—पुराविद भवन्त पृच्छामि—

> विचित्रवीर्यो विषयी विपत्ति क्षयेण यात पुनरम्बिकायाम् ।
> व्यासेन जातो धृतराष्ट्र एष लभेत राज्य जनक कथं ते ॥

भासो मानव हृदय विकारावबोधने परमप्रवीणतामधिगच्छति । बाह्यप्रकृतिवर्णनपटुतापि तत्र ललिता वीक्षिता भवति । अलङ्कारेषु स उपमायां स्वभावोक्त्यां च नितरां स्नेह निदधानश्च प्रतिलक्ष्यते । चरित्रचित्रणे तस्य कुशलता नितरामेव श्लाघनीया वर्तते । कवे इमे सर्वे गुणास्तस्य कृतिषु स्पष्टमेव विलोकिता भवन्ति । पद्यानि तदीयानि न शार्करपीडनका इव । तानि तु सन्ति

अनुभवन्ति । तथा व्यक्तिवैलक्षण्ये अविस्मरणीयतानि एकैकानि स्वप्रभावं जने जनं स्थापयितुमर्हन्ति । को हि जनस्तदाप—

वनगमननिवृत्तिः पार्थिवस्यैव तावत्
मम पितृवचसा बाल्यभावो न एव ।
नववृषनिविमर्शो नास्ति शङ्का प्रजानां
मम च न परिभोगैर्वञ्चिता भ्रातरो मे ॥
दत्ते धनुर्न मयि सायकवर्षमार्गे
मुञ्चन्ति मातरि शरं स्वयमेव हन्त्यात् ।
देवेषु बद्धमनुजं मरणं हतानि
किं रोदनाय रुचिरं त्रिषु पातकेषु ॥

उदयनवासवदत्ताचरित्रचित्रणं को नाम विस्मर्तुं प्रभवति ? उदयनश्च स्वाभाविक्या स्वप्नादृत्तया च सर्वेषां मनसि अनायासेनैव प्रविशति । यौगन्धरायणस्य बुद्धिमत्ता लोकचातुरी च न कस्य मानवस्य मानसमावर्जयति । तद् यथा स्वामिनः गुणान् प्रेम्णा को न जनस्तत्र प्रशंसति निदानाति ? कथं च पद्मावत्यपि अद्वितीयैवास्ति । येन प्रकृत्या करुणया वासवदत्तां रूपं वा पद्मावती भगिनी न स कदापि द्रष्टुं अपि तु विस्मर्तुं शक्नोति । वासवदत्तायाः कविना यद्दैन्यं यच्च पतिप्रेम चित्रितं यच्च तत्र मधुरं चारु प्रदर्शितं तत्पश्चादपि वैशिष्ट्यं स्मारं स्मारं मनः प्रमोदं मुदं लभते । पद्मावत्याः शालीनता नम्रता शील माधुर्यं च हृदये स्वीयस्थानमेव निदधाति । पतिव्रतायाः वासवदत्तायाः यस्य हि त्यागस्य परिचयं प्राप्नोति स अनुकरणाय शृङ्गारपथे वर्तते । तदानीं दर्शितं चरित्रं नारीजगत्याः माहात्म्यमनुभावयति । सा हि वासवदत्ता पद्मावत्याः भगिनीभावापि न तत्र सापत्न्यजनिता सङ्घर्षं ता कदापि । तदादर्श इदं स्य प्रेम परमोदात्तैव अस्माकं समक्षं तदा साकारं मूर्त्यावस्थितं यदा वयं पश्यामः उदयनस्य प्रेमपराकाष्ठां परमाम् । अभिसारिका कुरङ्गीप्रभृतयः निसर्गमधुरं मधुरमन्तःस्मितमनाप्नुवन्ति । तत्र या मधुरता-सुधा कविना सृजता उद्भिन्ना वा निर्विवादं का नाम तस्य मन्यते । वस्तुतश्चरित्रचित्रणे कविनाट्यकलाचातुर्यमेव विश्वसनीयं स्म । स तत् प्रेम वर्णयति यत्र शुद्धता स्निग्धता च राजते । स्वप्न-वासवदत्ते नाटकीयानां घटनानां या मनोऽभिरामा सङ्घटिः स अवतारयति स्म सा तु सर्वथैव अद्वितीया अपूर्वा च ।

भासस्य नाटकेषु मानवजीवनस्य विविधानि बहूनि च चित्राणि दृग्गतानि भवन्ति। तस्मात् तदीयानि नाटकानि मानवलोकस्य कृते नितान्तमेव हितं सम्पादयन्ति। न तत्र वर्णनं प्रचुरमस्ति न च कथावस्त्वेवातिविस्तृतमस्ति अतः तानि रङ्गमञ्चे सम्यग् अभिनेतुं योग्यानि सन्ति। सर्वत्र च तत्र नानारसानामुन्मीलनं दृश्यते। नाट्यकलादृष्ट्या न तेषु कोऽपि दोषो दृग्गतो भवति। तत्र वस्तु, नेता, रस इत्येतानि त्रीण्यपि तत्त्वानि मञ्जुलानि समुचितान्येव शोभन्ते।

भासं कविं कालिदासः शूद्रकश्च विशेषतोऽनुचक्रतुः। कालिदासस्य भासस्य च रूपकेषु भावसाम्यं सविधानसादृश्यं च पर्याप्तमवाप्येते। शूद्रको मृच्छकटिकप्रणेता भासस्य चारुदत्तमदीधियत्। तदीयं मृच्छकटिकं चारुदत्तस्यैव बृहत्तरं रूपमस्ति।

यदा वयं शाकुन्तले चतुर्थेऽङ्के वृक्षलतादिकं प्रति शकुन्तलायाः कोमलान् भावान् ईक्षामहे तदा स सन्दर्भो भासस्य अभिषेकनाटकीयं तं सन्दर्भं संस्मारयति यो हि मन्दोदरीभावभङ्गिभिर्विभूष्यमाणोऽस्ति। स्वप्नवासवदत्तस्य 'स्निग्धं हरिणाश्चरन्त्यचकिता देशागतप्रत्ययाः।' इत्येतद्विधाः पङ्क्तयः शाकुन्तलस्य 'विश्रम्भोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगाः' इत्येतादृशीः पङ्क्तीः सानन्दं स्मृतिपथे समारोपयन्ति। इत्थं भासकालिदासयो रूपकाणि परस्परं भावे सविधाने च सान्द्रं साम्यं निदधानानि प्रायेण दृग्गोचरीभवन्ति।

वस्तुतो भासो रूपककारेषु हि धनिद्रूपीनेव श्रियं बिभ्राणो शोभनेतराम्। तदुद्दिश्य सत्यमेवोक्तम्—

"सुविभक्तमुखाद्यङ्गैर्व्यक्तलक्षणवृत्तिभिः।
परेतोऽपि स्थितो भासः शरीरैरिव नाटकैः॥"

(२५)

कालिदासः

चिरं परम्परतोऽस्मिन्ननुक्रमया संस्कृतवाङ्मये सम्प्रत्यपि काव्यानां या संख्या वर्तिष्यते साऽपि नास्त्यविदिता। तस्यां विशालायां संख्यायां विद्योतमानानि सर्वाण्यपि काव्यानि रमणीयरमणीयतराणि पर्यवलोक्यन्ते। न तेषु एकतममपि काव्यमेतादृशं यस्य साहित्यिकं महत्त्वं साहित्यसंसारे न स्यात्। कस्मिंश्चित् काव्ये चेत् शब्दानां रमणीयता प्राधान्येन परिस्फुरति तदन्यस्मिन् शब्दार्थयोरुभयोरपि लोकभावनं पावनं स्वरूपं परिलसति, क्वापि भावानां मृदुता विभाति तु क्वापि चारुचन्द्रकल्पना क्रीडन्ति यदि क्वचिद् दुर्बोधानां क्लिष्टक्लिष्टानां पदानां गुम्फनता समुन्नति तु क्वचित् अलङ्काराणां प्रौढप्रभावाच्छटा वितनुते, कस्मिंश्चिद् यदि गम्भीरा वाग्मिता प्रोल्लसति स्फारस्मेरा तु कस्मिंश्चिदन्यत्रैव कापि दिव्या छटा विलसति। एतेषु हि सर्वाण्यपि काव्यानि सत्स्वप्यनुपमान्यनुकरणीयानि च प्रायेण। तेषां सर्वेषामपि काव्यानां मध्ये कालिदासकृतानि काव्यानि स्वकीयानन्यलभ्यवैशिष्ट्येन सर्वोपरिविजयिना गुणनिकुरम्बमहिम्ना नैजनिखिललोकरञ्जनकुशलेन प्रकारेण च श्रेष्ठानि सन्ति। इदमेव कारणं यत् समग्रमपि जगत् कविकुलशेखरं कालिदासं—

"पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासः।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव॥"

"पुष्पेषु जाती नगरीषु काञ्ची
नारीषु रम्भा पुरुषेषु विष्णुः
नदीषु गङ्गा क्षितिपेषु रामः
काव्येषु माघः कविकालिदासः॥"

इत्यादिसरसतमसंभाषणैश्चन्द्रैरहर्निशं प्रशंसन्नश्रान्तमाकर्ण्यते। कस्मात् कारणात् कालिदासः प्रभूततमां लोकप्रियतां भजते कस्माच्च कारणात् स एव सर्वस्मादधिगतकीर्तिमहत्त्व इत्येतदस्ति विचारणीयमेव। अपि किं पाठक

कालिदासो विद्वान् आसीत् न तादृक् कविपु कश्चिदपि विद्वान् आसीत्, किं स एव नानाशास्त्रपारावारीणो बभूव, न कवीनां मध्ये कश्चिदन्य कविर्नानाशास्त्र निष्णात सञ्जात ? वस्तुस्थितिरेषा न, कालिदासादपि विदुषो विद्वत्तरा किञ्च नानाशास्त्रेषु गम्भीरतरां निष्णाततां निदधाना कवयोऽन्ये बहवो विलोक्यन्ते। त सर्व एव स्वकीय वैदुष्यप्रतापमेव लोके आरोपयितु प्रयतमाना प्राप्यन्ते, प्रायश तपु भूयिष्ठा जन-समाजे स्वीय प्रभावमेव विशेषेण सस्थापयितुमुत्सुका लभ्यन्ते न ते जनताया सविधे प्रयाय तया सह स्थातु भोक्तु पातु गातु वक्तु हसितु विलपितु शयितु जागरीतु च स्वमानसे उत्कटा कामनां निदधाना अधि गम्यन्ते। ते सरलायां सुबोधायां गिराया स्व भाव जनवृन्दस्य पुरत स्थापयितु न चेष्टमाना वीक्ष्यन्ते, तेषा कथनस्याभिव्यक्तिर्न साधारणजनसमुदाय प्रति सम्मानभावना निदधाति, ते एतादृशीं रचना समुपन्यस्यन्ति या मानवानां मस्तिष्के तु स्वकीयमाश्चर्यकर प्रभाव समारोपयति पर न तेषा हृदये स्वीया स्मीयता बिन्दुमपि क्षरति, ते लोकस्य तु बुद्धितत्वमावर्जयितुमभिलषन्ति पर हृदयतत्त्व मनागेव अथवा अल्पमेव स्पृशन्ति—इत्यादीनि सन्ति कारणानि बहूनि यद्वशात् न ते तद् यशस्तां श्लाघा तां प्रतिष्ठाञ्च गाहमाना दृष्टा भवन्ति यद् यशो या श्लाघा याञ्च प्रतिष्ठां कालिदासो विन्दमानो वीक्ष्यते। कालिदास सस्मार सेवितु जनुर्जग्राह। स स्वकीयानि काव्यानि सर्वेषामेव कृते—बुधवराणां कुबुधानाञ्च कृते—ससर्ज। स स्वकीयवैदुष्यस्य प्रतिष्ठापनाय काव्यानि न चकार स तु लोकाराधनाय—लोक कल्याणाचरणाय—नैजरचनां रचयामास। स त भाषा प्रयुयोज या जनताया विद्वन्मालाया —उभयो —अपि मानसमाव र्जयति। स जनताया सकाशे स्वीय विद्वत्तेजोऽसह्य वितनितु न गत अपि तु स 'अहं तवैव' इत्येतामात्मीयतां निधातुमुपस्थितोऽभवत्। तस्य भावाभि व्यक्त्या मधुरता सरलता निरभिमानभावो हृदयाकर्षणनैपुणी च विराजन्ते— इत्यादीन्यनेकानि सन्ति कारणान्येवविधानि यद्धेतो स —

"अस्पृष्टदोषा नलिनीव दृष्टा हारावलीव ग्रथिता गुणौघै।
प्रियाङ्कपालीव विमर्दहृद्या न कालिदासादपरस्य वाणी॥"

इत्यादिप्राज्यप्रशसानां स्पृहणीयाना समन्त सौभाग्यमुपभुनक्ति।

वस्तुतो न शब्दानामाडम्बरो, न चित्रता, नालङ्कारप्रचुरता, न वर्णना नामतिशयविस्तारो न दुर्बोधा वाक्यावली, न समासानां भूयस्कता न कठोरा

ऊह्या, न च वाचकवाच्यविषयिणी पीनतैव काव्यत्वमादधाति परं तदाश्रयस्य कारणमन्यदेव किमपि भवति । अत एव तु ध्वन्यालोककार आह—

"प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।
यत् तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ।"

इयमुक्तिः कालिदासमहाशक्तिकवीन् लक्ष्यीकृत्यैव निगदिता आनन्दवर्धनेन । कालिदासस्य काव्येषु नैतिकताया उज्ज्वलतमं रूपं, श्रेयःप्रेयसोः समीचीनः समन्वयः, आत्मतत्त्वस्य हृदयङ्गमं स्वरूपं, जीवननिर्माणकारिणामाचाराणां दिव्यैव धारा सर्वत्र उत्तरला भूत्वा प्रवहति । एवंविधवैशिष्ट्यविद्योतमानत्वात् तेषां, जगती यावन्मात्रायां तत्र रमते न तावन्मात्रायां सा भारविभवभूतिमाघश्रीहर्षादीनां कवितायाम् ।

अस्मदीयस्यैतस्योद्गारस्यायं भावो न कदापि यद् भारविभवभूतिप्रभृतीनां कवीनां काव्येषु सत्यशिवसौन्दर्याणां श्रीर्न शोभते तथापि सा सम्यगेव विभाव्यते परं तस्या उद्भावनाय यादृशी नैसर्गिकी भाषा कालिदासेन स्वीकृता अभिव्यक्तिविधा यादृशी तेन शरत्पूर्णेन्दुचन्द्रिकेवाह्लादिनी समुज्ज्वलाऽविर्भाविता, प्रकृतेर्यादृशं समन्वयनात्मकभावितमुपपन्नं निरूपणं तेन विशदीकृतं भारतीयसंस्कृतेरन्तर्दीयमानजनपरम्परायाश्च चित्ताकर्षकं यादृशं मधुरमुन्मीलनं तेनाभिनीतं, गुणरीतिवृत्त्यलङ्कारादीनां सम्भारो यादृशौचित्यया सीमया तेनोपात्तः स्फारेण परिमितेन च वाचानिचयेन यादृशं मनोमेधारञ्जनं शुचितरं वर्णनं तेन कृतं नान्यः कोऽपि कविस्तथाविधं तत्सर्वं प्रदर्शयन् संलक्ष्यते ।

कालिदासस्य काव्येषु सञ्चरमाणा सुन्दरता याभिर्विशिष्टताभिः अन्येषां कवीनां काव्यगतानि सौन्दर्याणि अतिशेते ताः प्रदर्शयितुमिह प्रयासो विधीयते ।

महाकविः कालिदासो महाकाव्यद्वयं लिलेख कुमारसम्भवम्, रघुवंशञ्च । कुमारसम्भवं कालिदासस्य कलायाः सुन्दरसृष्टिरस्ति । मञ्जुलभावाभिव्यञ्जनकारित्वादुदात्तसुकोमलकल्पनाकलितत्वात् प्राञ्जलपदविन्यासविलसितत्वाच्च काव्यं कुमारसम्भवनामकमिदं नितान्तं परिप्रीणाति । कवेर्नैसर्गिकं रूपं तत्र भास्वरं भवत् प्रेक्षकपथेऽवतरति । कामदहन—पार्वतीतपस्या—शिव-पार्वतीपरिणयादिकथावस्तुमूले वासनाजनितप्रथममधुरप्रेम्णः फलं दुःख—क्लेशपरम्परां विहाय नान्यद् किमपि । कामवासनानां दाहमन्तरेण पारमार्थिकप्रेमाधिगमनं न कदापि सम्भवत् ।

तपश्चर्ययैव मनसः शुद्धिर्भवति प्रेम्णि च परिनिष्ठितत्वमुत्पद्यते इत्येष अमर सन्देशः कवेः समग्रमपि विश्वप्रति प्रतिष्ठितस्तत्रास्ति ।

महाकाव्ये रघुवंशे दिलीपरघुप्रभृतीनां सूर्यवंशोद्भवानां नृपवराणां चरित्राणि चित्रीकृत्य कविर्देवेषु विप्रेषु गुरुजनेषु भक्तिभाव निधातुं गां सेवितुमतिथिं सम्मानयितुं त्यागार्थं धनं सगृहीतुं लोकानुरञ्जनाय राज्यभारं वोढुं विजयेषु स्वामित्वं स्थापयितुं जीवनमुत्सर्गयितुं योग–साधनयात्मानं द्रष्टुं च मानवसमाजमादिशति भस्नेदम् ।

कविः कालिदासो यमपि भाव चित्रयितुमिच्छति तं न स अभिधावृत्तिमाश्रित्य वक्तुमुत्सहते स तदर्थं सततं व्यञ्जनामेव परिपूजयन् दृग्गोचरीभवति गिरिसुतायाः लज्जाशीलतामाभ्यन्तरिकं प्रेम तस्या आनन्दातिरेकोऽपि प्रकटितश्च स न शब्दैः प्रकटीकरोति तद्दिशि स सूक्ष्मसङ्केतेन विधातुं व्यञ्जनामाश्रयति । "लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती" इत्येषा परिमितशब्दावलिरेव सर्वं या व्यञ्जनया पार्वतीगतास्तान्, सर्वाननुपरिनिर्दिष्टान् गुणान् विन्दतया समुपस्थापयति ।

'क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः "इत्यादिश्लोकस्थितैः कतिपयैरेव शब्दैः "एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम् ", "भूतानुकम्पा तव चेदियं गौः "इत्यादिश्लोकद्वये यत्किमपि प्रोक्तं तत्सर्वमेव व्यञ्जनया प्रतिवदन् समवाप्तो भवति ।

"वाच्यस्त्वया मद्वचनात् स राजा" इत्यादौ स 'राजा' 'श्रुतस्य', किञ्च 'कुलस्य' इत्यादीनि त्रिचतुराणि परमलघुलघुपदानि एव प्रयुङ्क्ते परं तैरेव पदैः स "राज्ञः कर्तव्यं यत् स न्यायमाचरेत्, न च क्वापि पक्षपात दर्शयेत्, अहमपि तव प्रजानां मध्येऽस्मि, मयि यो दोष आरोपितः स वस्तुतो युक्तोऽयुक्तो वेति त्वया निश्चेतव्यस्ततस्त्वया दण्डनीय आरोपितदोषो जनः । त्वं तु जगति ज्ञानिनां विदुषां मध्ये गीयसे, त्वदीयन्तु तु सत्कुलं यस्मिन् सगरभगीरथदिलीपदशरथसदृशा विश्वविदितन्यायाः नृपालाः समभवन्, एवं स्थिते कस्मात् त्वयाऽहं त्यज्ये किं त्वदीयैषा जनविशेषाज्ञनप्रवृत्तिर्विश्ववर्गोचितास्ति इत्यादिकं प्रचुरमधुरतरभावान् व्यञ्जनयाभिव्यक्तीकुर्वन् उपलभ्यते । वस्तुत इह द्विश्रोदाहरणानामुपस्थापनं व्यर्थमेव । कवेस्तु काव्यानि सर्वाण्येव प्रारम्भादन्तपर्यन्तं व्यञ्जनाप्रधानायां भाषायामेव गीतानि सन्ति ।

कालिदासः शृङ्गारी कविः कविश्वरितः । स प्रेमपर्युपासको महान् भावुकहृदयवान् सौन्दर्यसेविषु शिरोमणिः कविरिति सर्वमपि जगज्जानाति । तस्य

दृष्टिः सौन्दर्यस्य कोमला भावना। मध्यगभिज्ञानायैव न, सम्प्रकटीकरणेऽपि सा पाल्मयोगा। सौन्दर्यवर्गनेषु तदीयेषु तस्य सरस मन सञ्चरमाण केन न प्रेक्ष्यते ? सत्ते यद् सौन्दर्यं बाह्यप्रकृत्यां रमते तदेवाभ्यन्तरिकयामपि प्रकृत्या क्रीडति। न बाह्य सौन्दर्यमाभ्यन्तरसौन्दर्याद् भिन्नम्। स्थान-भिन्नतावशय पर न परमार्थतस्तत्र द्वैतता—इत्येतज्ज्ञापनार्थं कविना कालिदासेन स्वकीया लेखनी काव्यरचनाया प्रवर्तिता—

"पुष्प प्रवालोपहित यदि स्याद् मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम्।
ततोऽनुकुर्याद् विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुच स्मितस्य ॥"
"आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्या वासो वसाना तरुणार्करागम्।
पर्याप्तपुष्पस्तबकावनम्रा सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥"
इत्यादिश्लोकै कवे सौन्दर्यभावनाया परिचय सरलतयैव जायते।

'मित च सार च वचो हि वाग्मिता' इत्येष गुण कालिदासे विशेषतया विराजते। माघ भवभूतिप्रभृतिकवय एत गुण जिद्याना अपि उपेक्षन्ते तम्। ते तु वचन-विस्तार एव प्रसीदन्ति। पुरसुन्दरीणां वर्णनं कविकालिदासेन कृत माघेनापि कृतं पर द्वयोरपि वर्णने महान् भेदोऽवगम्यते। कालिदासस्य वर्णने व्यञ्जनाया श्री समवलोक्यते पर माघस्य वर्णने न। माघस्य वर्णन विलासमय यदपि कालिदासस्य विलासविरहितमपि वर्णन न जेतु पारयति—

"जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्ना न बबन्ध नीवीम्।
नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्थाववलम्ब्य वास ॥" (रघौ)
"वलयार्पितमहोपलप्रभाबहुलीकृतप्रतनुरोमराजिना।
हरिवीक्षणाक्षणिकचक्षुषान्यया करपल्लवेन गलदम्बर दधे ॥" (माघे)

कालिदासस्य गद्य सरलं समासाधिक्यरहित स्वाभाविकमाभाम्कमिदं परिदधद् दृश्यते पर भवभूतेर्गद्ये एषा विशिष्टता न विद्यते, तद् कठिन समासबहुलमस्वाभाविकञ्च भवति। दृश्यतां कालिदासगद्यम्—

"अयि आत्मगुणावमानिनि, क इदानीं शरीरनिर्वापयित्रीं शारदीं ज्योत्स्नां पटान्तेन वारयति।" (शाकु०)

सम्प्रति भवभूतेर्गद्यमीक्ष्यताम्—
"अहो दलत्नवनीलोत्पलश्यामलस्निग्धमसृणमांसलेन देहसौभाग्येन विस्मय-

स्तिमितताडहृदयमानसौम्यसुन्दरश्रीरनादरखण्डितशङ्करशरासन शिखण्डमुग्ध मुखमण्डल आर्यपुत्र आलिखित ।' (उत्तरे)

कालिदासस्य सवादेषु यत् सौष्ठव यत् पाटव यद् आजव शोभते न तत् यत्र प्राप्यते । अत्र कविद्वयस्य सवादा निधीय त तान् अधीत्य च अनितरा मनोऽभिराम सौन्दर्यमिदि सुधीभिर्निणयनीयम्—

सिंह —अयैकधेनोरपराधचण्डाद् गुरो कृशानुप्रतिमाद् बिभेषि ।

शक्योऽस्य म युर्भवता विनेतु गा कोटिश स्पशयता घटोघ्नी ॥

राजा—कथ नु शक्येऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम् ।

इमामनूनां सुरभेरवेहि रुद्रौजसा तु प्रहृत त्वयाऽस्याम् ॥ (रघौ)

चैद्यदूत —दिक्चोल्पल्चारलोचनस्तव चैद्येन घटामुपेयुष ।

यदुपुङ्गवव धुसौहृदात् त्वयि पाता ससुरो न वासव ॥

सात्यकि —परितप्यत एव नोत्तम परितप्तोऽप्यपर सुसवृति ।

परवृद्धिभिराहितव्यथ स्फुटनिर्भिन्नदुराशयोऽधम ॥ (माघ)

कालिदासस्य सवादेषु रङ्गमञ्चोपयुक्तातिरेकेण दृष्टा भवति । तत्र कदल्मपैव विशिष्टता न पर तत्र कथावस्तस्वपि गतिशील विलोक्यते । भासकवरपि नाटकाय सवादादादिक चेद् तुलनात्मिकया दृष्ट्या दृश्यते तदा सोऽपि न कालिदासीय सवादात् सुन्दरतर सिद्ध्यति । यतो हि भासस्य शब्दयोजनायां न तादृशी सुघटितता, सुमधुरता नादमयता च प्राप्यते यादृशी कालिदासस्य सवादादिषु ।

कालिदासस्य कविता सर्वत्र प्रसादगुणगुम्फिता वैदर्भीरीतिललिता च प्राप्यते, वीक्ष्यताम्—

'किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षे जायामदोषामुत सत्यजामि ।

इत्येकपक्षाश्रयविक्लवत्वादासीत् स दोलाचलचित्तवृत्ति ॥ (रघौ)

निश्चित्य चानन्यनिवृत्तिवाच्य त्यागेन पत्न्या परिमार्ष्टुमैच्छत् ।

अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थाद् यशोधनानां हि यशो गरीय ॥ (रघौ)

अल विवादेन यथाश्रुतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु स ।

ममात्र भावैकरस मन स्थित न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ (कुमारे)

दृश्यकाव्येष्वपि तदीयाया कवितायामेष एव गुण एषैव रीति सलक्ष्यते—

उदेति पूर्वं कुसुम तत फल

घनोदय प्राक् तदनन्तर पय ।

निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रम-

स्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥ (शाकुन्तले)

उन्मत्तानां श्रवणसुभगैः कूजितं कोकिलानां

सानुक्रोशं मनसिजरुजः सह्यतां पृच्छतेव ।

अङ्गे चूतप्रसवसुरभिर्दक्षिणो मारुतो मे

सान्द्रस्पर्शः करतल इव व्यापृतो मारुतो मे ॥ (मालविकाग्निमित्रे)

कालिदासो रससिद्धः कविः । यमपि रसं प्रति स स्वदृष्टिं क्षिपति तं विलक्षणेनैव प्रकारेण अभिव्यनक्ति । शृङ्गारः करुणस्तु तस्य कवितायाः कामपि अद्भुतामेव विच्छित्तिं बिभ्राणः पर्यवलोक्यते ।

रामाज्ञया लक्ष्मणः सीतां गहने कानने त्यक्तुमागतोऽस्ति । स सीतां यदा महीपते रामस्य शासनमुज्जगार तदा सीतायाः सञ्जाता या शोकाकुला दशा तां कविशब्देषु पश्यन्तु—

"ततोऽभिषङ्गानिलविप्रविद्धा प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना ।

स्वमूर्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं लतेव सीता सहसा जगाम ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवः कथं त्वां त्यजेदकस्मात् पतिरार्यवृत्तः ।

इति क्षितिः संशयितेव तस्यै ददौ प्रवेशं जननी न तावत् ॥"

शृङ्गारस्य संयोगपक्षो विप्रलम्भपक्षश्चोभौ कविना चारु चित्रितौ । संयोगशृङ्गारस्य मधुरतापाने चेन्मनसि कौतूहलं वर्धते तदा कुमारसम्भवस्याष्टमः सर्गो विलोकनीयः । संयोगशृङ्गारस्यालम्बनपक्ष उद्दीपनपक्षश्च द्वावपि यत्रैकत्रैव द्रष्टव्यौ तस्मिन्नेतस्यैव काव्यस्य वसन्तवर्णनविषयकस्तृतीयः सर्गोऽनुशीलनीयः । विप्रलम्भशृङ्गारस्य चेत्सौन्दर्ये मनः स्पृहयति तदा मेघदूतकाव्यमेव तदर्थमलं स्यात् ।

एषा इह संयोगशृङ्गारश्रीः समवलोक्यताम्—

सत्वरे प्रियमुखे निपीडनं प्रार्थितं मुखमनेन नाहरत् ।

मेखलाप्रणयलोलतां गतं हस्तमस्य शिथिलं रुरोध सा ॥

अत्र च विप्रलम्भशृङ्गारोऽपि विलसन् विलोक्यताम्—

अङ्गेनाङ्गं प्रतनु तनुना गाढतप्तेन तप्तं

साश्रेणाश्रुद्रुतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन ।

उष्णोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्ती

सङ्कल्पैस्तैर्विशति विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः ॥

ससार विषय विमुखस्यापि कण्वस्य मन शकुन्तलां स्वभर्तृगृहं गच्छन्तीं वीक्ष्य कियद् दूयते इति दृश्यताम्—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठ स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमहो स्नेहादरण्यौकस
पीड्यन्ते गृहिण कथं न तनयाविश्लेषदु खैर्नवै ॥

कालिदासस्योपमानां रसात्मकत्वाद्रसरमणीयत्वमतितरामेव च मर्मस्पर्शित्वमवलोक्यते। औचित्ये सन्दर्भे च शोभाया समुत्पादनस्य कला तासु नितान्तमभिनन्दनीयास्ति । द्वित्राण्युपमालङ्कृतान्युदाहरणानि वीक्ष्यन्ताम्—

"तां जानीया परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।
गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां
जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम् ॥"

विधिविधानरूपशापाच्चक्रवाकी निशायां चक्रवाकाद् वियुक्ता भवति यक्षोऽपि स्वकर्मदुर्विपाकोपात्तशापात्स्वजकान्तात पृथक् अस्ति—अतस्तदीया कान्ता कान्तवियोगविधुरास्ति द्वयोरपि सन्तापस्य समानत्वात् कवे 'चक्रवाकीमिव' इत्येषोपमा कियती समुचितसन्दर्भशोभासंवर्द्धिका च वर्तते। पद्मिन्युपमितत्वात् यक्षप्रेयस्या', तस्या सुकोमलत्वं कृशाङ्गत्वं सितत्वस्पर्शसुखत्वादिकञ्च कियन्मनोज्ञभावेन प्रेक्षकस्य पुरत समुपस्थित भूत्वा तन्मनो नन्दयन्तीहार्यपि विलोकनीय वर्तते ।

"अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते ।
यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मे ॥"

इह मन्त्रकृतामग्रणीर्वरतन्तु उष्णरश्मिसदृश उक्तस्तेन तस्यामिततेजस्त्वं तत्प्राप्तज्ञानस्याज्ञानध्वान्तविनाशनामोघसफलत्वञ्च प्रकटीभवति। उपमायां विद्यमानोपयुक्तता समुचितता च नितरामेव मन प्रीणाति ।

त वीक्ष्य वेपथु मती सरसाङ्गयष्टि-
र्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धु
शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥

अत्रत्योपमा तत्सर्वमपि अतितरामेव समीचीनतया प्रकाशयन्ती लक्ष्यते यच्चित्रितं विशालैका पद-पङ्क्तिरपि नैतावत्या ललिततयाविर्भावयितुं क्षमास्ति। मार्गाचलव्याकुलितसिन्धुना सह पार्वत्याः साम्यं कृत्वा कविः पाठकानामग्रे पार्वत्या मनसो मुग्धत्वमाश्चर्यवत्त्वं किंकर्तव्यताविचारणाक्षमत्वं शालीनत्वं लज्जाशीलत्वं स्थितेरलङ्घ्यत्वञ्च इत्यादिबहून् भावान् समुपस्थापयतीति सुधीभिर्विचार्यम्। 'उपमा कालिदासस्येति' यदाभाणकं कालिदासं लक्ष्यीकृत्य श्रूयते तत् सर्वथैव सत्यम्।

अलङ्काराणां प्रयोगे कविः स्वीयां सूक्ष्मसम्प्रेक्षां प्रकाशयति। स तानुपयुज्य प्रचुरतरपदविभाव्यं वक्तव्यं परिमिततरपदेष्वेव प्रकटीकर्तुं सदवसरं सरलतयैव हस्तं गतं करोति। तस्य कवितायां स्वयमेवालङ्काराणामुपयोगो न दृश्यते। अतः सा स्फुटचन्द्रतारका विभावरीव विभाति। तत्रानुप्रासमञ्जूषा अप्रयासेनैव समागतास्ति। उत्प्रेक्षा-दृष्टान्तार्थान्तरन्यासादिका अलङ्काराः कवेः बहुश्रुतत्वं व्यापकदृष्टित्वञ्च ज्ञापयन्ति।

"कस्यचन पदार्थस्य सम्यग् विलोकनं कृत्वा तस्य स्वाभाविकतया यद् यथायथवर्णनं तदेव कलाया उत्कृष्टरूपं स्मृत'मिति यद् रस्किन आह तत्कालिदासस्य प्रकृतिवर्णने कृत्स्नतयान्वर्थीभवति। तदीये प्रकृतिवर्णने तस्य निरीक्षणनूतनता, सहृदयताया उदात्तता, कल्पनायाः अभिनव उन्मेषो विद्योतन्ते। तत्-प्रकृतिप्रियस्तस्य प्रकृतिजन्तुसङ्गे शैशवादेव क्रीडनं वर्धनञ्च वेदयन्ति। तद्रचनापानतः प्रकृतिवर्णनास्तथा विराजते यथा मणिमालायां स्वर्णसूत्रम्। ऋतुसंहारश्चेद् ऋतूनां सर्वेषां सुन्दरतां दर्शयति तदा मालविकाग्निमित्रं कमनीयकलेवरां मालविकां प्रकृतेर्देव्याः प्रतिमूर्तित्वेन कल्पयित्वा सन्निवेशयति। कुमारसम्भवे यदि कविः प्रकृतिपुत्र्या जन्मस्थलीभूतं हिमालयमेवोपायनीकरोति तदा मेघदूतं स प्रकृत्यामेव जनयति। विक्रमोर्वशीये प्रकृतिर्गन्धर्व-राजोद्यानादिषु अप्सरसाञ्च रूपेषु यदि आत्मानं परिणमयन्ती वीक्ष्यते तदा रघुवंशे सा क्वचिद् वसिष्ठाश्रमस्य रूपं परिधाय, क्वचिद् वाल्मीकेर्विद्याविनोदायमानमाश्रमपदं भूत्वा क्वचिच्च त्रिवेणी भूत्वा समुपस्थिता भवति। अभिज्ञानशाकुन्तले तु दर्शकाः प्रकृत्यां शकुन्तलां प्रेक्षन्ते शकुन्तलायाञ्च प्रकृतिम्। आपान्तु तावदत्रानुभूयतां शालनिर्यासगन्धी पुष्परेणुरिव आधूतवननिकरः सुखस्पर्शः समीरः, श्रूयन्तां तावत् शिखण्डिनां षड्जसंवादिन्यः केकाः, विलोक्यन्तां तावन्मनोहरेक्षणानि मृग-

फुल्लानि, वीक्षयन्तां तावद् उन्नमिताननानां कलनिर्ह्रादानां सारसानां पङ्क्तयः; घ्राणविषयीक्रियतां सानन्दं सरसीवीचिविक्षोभदोलोऽरविन्दामोदः। वस्तुतः कालिदासः प्रकृतेरन्तःस्थलस्य सूक्ष्मद्रष्टाऽऽसीत्।

कवेः कालिदासस्य प्रतिभाचातुरी चरित्र-चित्रणेऽपि सर्वथैव कुशला। अतः कविर्यस्यापि चरित्रं चित्रयति सः सजीवो भूत्वा हृदयावर्जको भूत्वा समक्षे समुपस्थितो जायते। तस्य पात्रे पात्रे जीवन-शक्तिराचरणचूडं चकास्ति। व्यक्तित्वं प्रतिपात्रस्य सशरीरं भूत्वा नेत्रयोः पुरतोऽवतरति। उमा-सीता-शकुन्तलोर्वशी-मालविकादिरूपाणि स्त्रीपात्राणि तदीयानि को विस्मर्तुं शक्नोति? दिलीप-रघु-राम-दुष्यन्त-पुरूरव प्रभृतिपुरुषपात्राणि प्रेक्ष्य को न मानवः प्रेरणाविशेषमश्नुते? किं सिंहाय स्वदेहमुपानयन् महाराजो दिलीपः कदापि कस्यचनापि जनस्य हृदयाद् लुप्तो भवितुमर्हति? किं कदापि—

"बभूव रामः सहसा सबाष्पस्तुषारवर्षीव सहस्यचन्द्रः।
कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः॥"

इत्येतस्मिन् श्लोके दृश्यमानो रामः सकलामपि मानवजातिं स्वदिशि आवर्जयन् न रोदयति? अपि किं दुष्यन्तस्य—

"येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना।
स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम्॥"

इत्येषा गिरा मानसाश्वासनदायिनी जगतीतलस्थप्रजाजनस्य युगयुगान्तरं यावत् श्रोत्रेन्द्रियं न प्रीणयिष्यति?

कालिदासस्य काव्यानां सौन्दर्यमिदमपि विद्यते यत् तत्रानेकशास्त्राणां ज्ञानगरिमापि स्वकीयया दिव्यया तेजःप्रभया मानवानां मनांसि नितरां रञ्जयन् वजृम्भते। कालिदासस्य तत्तद्दर्शनशास्त्रादिसिद्धान्ताः काव्याकारा एव भूत्वा समुपस्थिता भवन्ति। न च तेषां सत्ता तदीयेषु काव्येषु स्वकीयां वैरूप्यश्रियं पृथगेव विधाय स्थातुं प्रभवति—इत्येतदस्ति च कवेः कालिदासस्यान्यदपि विलक्षणं वैदग्ध्यम्। दृश्यताम्—

"पणबन्धमुखान् गुणानजः षडुपायुङ्क्त समीक्ष्य तत्फलम्।
रघुरप्यजयद् गुणत्रयं प्रकृतिस्थं समलोष्टकाञ्चनः॥"
"न नवः प्रभुराफलोदयात् स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः।
न च योगविधेर्नवेतरः स्थिरधीरा परमात्मदर्शनात्॥"

इत्यादिना योगदर्शनस्य सौन्दर्यं कियत्या मनोज्ञया रीत्या,

"अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।
स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥"

इत्यादिनोपनिषत्प्रतिपाद्यं ब्रह्म कीदृशेन वचनपाटवेन,

"बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।
त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया इवार्णवे ॥"

इत्यादिना अद्वैतवादस्य निखिलेनाभिरहस्यरश्मिं तेनैव कीदृशेन ललितेन सङ्केतेन,

"त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।
तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥"

इत्यादौ "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्" इत्येतां श्रुतिं कियत्सौष्ठवेन कविः प्रतिपादयन् दृष्टिचरीभवति ।

कालिदासः परमोदारमना परमरमणीयप्रतिभाप्रकाशपेशलो महाकविरासीत् । साम्प्रदायिकतायाः स सर्वथैव दूरे समतिष्ठत । स सर्वमपि विश्वं स्वदेशं मेने । स स्वयं तदेव मन्यते यः श्रुतिस्मृतिमतो वर्तते । तस्य सद्भावनावतीं प्रकटयतः श्लोकाविमौ—

"एकैव मूर्तिर्बिभिदे त्रिधा सा सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् ।
विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचिद् वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ ॥" (कुमारे)

"रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते ।
देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥" (रघौ)

धन्या सा गिरा यस्यामेव कविः स्वकाव्यानि समतनोत्, धन्येयञ्च धरा यत्र स जज्ञे ।

शकुन्तला

"उडेस्ट दाउ दी यङ्ग ईयर्स ब्लॉसम्स एण्ड दी फ्रूट्स ऑफ इट्स डिक्लाइन, एण्ड ऑलबाइ हिच दी सोल इस चार्म्ड, इन्रेप्चर्ड फीस्टेड, फेड, उडेस्ट दाउ दी अर्थ एण्ड हेविन इटसेल्फ इनवन सोलनेम कम्बाइन ? आइ नेम दी, ओ शकुन्तला, एण्ड ऑल एटवंस इज सैड ।"

इत्येतस्यां हि चतुष्पद्यां यूरोपीयेन कविवरेण्य 'गोथे' महानुभावेन शकुन्तला-गुणिरस्य स्वीया दृष्टिः स्फुटतया प्रकटीकृतास्ति नो तदीयेयं चतुष्पदी केवल-चतुष्पदी । वस्तुतः सा प्रकाशस्तम्भ इव प्रतीयते । समग्रमपि नाटकं तदीयेन ज्योतिषा सर्वथा प्रकाशमानं भवति किञ्च नाटकीयाभ्यन्तरिकी प्रकृतिः प्रयास्यु-न्मीलनं करुणतया । गोथे विश्वसिति यत् शकुन्तला तारुण्यकुसुमाकरस्य सुमनःसौरभं प्रौढताया शुचितायाश्च परिपक्वं मधुरं फलमेव प्रत्यक्षं भुवि विभाति । सा स्वर्लोकं भूलोकं च एकीभूतमेव विदधती समुल्लसति नूनम् ।

गोथे कवेरिमामुद्भावनां भावुकतामेव तदीयां मत्वा वयमुपेक्षितुं प्रभवा-मोऽथ चेदमपि वयं विचारयितुमर्हामो यत् स अभिज्ञानशाकुन्तलमुत्तम-कवितात्वेनाद्रियते परमेतच्च तथ्यम् । तस्य श्लोक एष आनन्दावेगवशात् प्रादु-र्भूताप्युक्तिरिव न । अपि तु अस्ति सः सदसद्-व्यक्तिकर्तुर्गम्भीरिण आलोचकस्य गम्भीरविमर्शनानन्तरप्रकटीकृतो निर्णयोऽभिनवः । विद्वान् आलोचकः स्वकीयैः शब्दैर्निर्देशविशेषप्रति कुरुतेऽपेक्षितम् । गोथे स्पष्टरूपेणाभिदधाति यद् अभिज्ञानशाकुन्तलं तद् तत्त्वं वर्तते यत्र विकासस्येतिवृत्तं सन्निहितमस्ति, तत्फले परिणमद् विकस्वरं सुमनमस्ति, तद् दिवि विपरिवर्तमाना वसुधास्ति, अस्ति च तद् तद् पार्थिवत्वं यत्रात्मज्योतिः परिस्पन्दते ।

असंशयं हि शाकुन्तले संयोगानां समवायः शोभते । नाटकस्य प्रमुखं लक्ष्यं भौतिकताया आध्यात्मिकतायां सन्निवेशनं वर्तते । प्रथमस्याङ्कस्य मध्ये चेद् आदिमा योगा अस्थायिनो रागात्मका मनोभावविभाविता भौतिकाः सन्ति तदान्यस्याङ्कस्यान्तरालेऽन्तिमा योगा आध्यात्मिकाः सन्ति, ते आनन्दामृत-वर्षिणो विरहमातुरत्वान् सम्भिय समुपतिष्ठन्तेऽस्मद्दृष्टिसम्मुखे । नेदं रूपके

कस्यचन विशेषस्य भावविशेषं कमपि, आहोस्विद् सौम्यमन्तं कमपि चरित्र-विशेषमेवाभिव्याप्य प्रणीतमपि तु पार्थिवसौन्दर्यधरातः प्रेमोत्थाप्य नैतिक-सौन्दर्यस्याविनाशिनीं धरामध्यासयितुं तत् (प्रेम), सृष्टम् ।

कालिदासः परमसुखपूर्वकं भुवं स्वर्गीयैणैश्वर्येण मण्डयति । तस्य मेदिनी ह्यस्या नैसर्गिकतया नाकेऽन्तर्भवति यन्न वयं "तयोः सन्धिस्थलमेतदि"त्येतद्-बोधनाय सीमारेखामपि विधातुमीशिमहे । प्रथमेऽङ्के कविः शकुन्तलाया यौवन-सुलभदुर्बलतायाः पतनं नैव निगूहति, सः स्पष्टमेव तावत् पतनं नायकस्य नायिकायाश्च चरित्रे समानभावेन दर्शयितुमुपसरति यावद्धि तादृशे तावति च वयसि सम्भवम् । स तारुण्यस्योद्दामवेगत्वरया गत्याश्चञ्चलतासुन्मत्तता चाटु-भाषणशीलताञ्च सम्यगेव सर्वाङ्गीणतयाऽऽलिखन् संलक्ष्यते । गम्भीरत्रपाया सुदृढाम्बरकथनस्य च मध्ये स जायमानं संघर्षञ्च मर्मीचीनतयोन्मीलयितुं चमेऽवाप्यते । शकुन्तलायाः सारल्यस्य दीप्यमानं प्रमाणमिदं यत् सा दुष्यन्ते समागते न पूर्वं स्वकीयान् भावावेगान् संयमोपेक्षणोन्मुखान् कर्तुं कदापि उत्सहते; सा नैव जानाति यत् कथं सात्मानं वशीकुर्वीत कथञ्च सा स्वान् भावान् निगूहेत् । सा कामे सत्वंधानभिज्ञासीत् न सा स्वान्तं गोपायितुं कवचमेव धारयति स्म न च पि सा प्रेम्णो बलीयस्यां रागात्मकतायां सहते स्म नाथवा चरित्र एव स्वस्नेहिनो दुष्यन्तस्य शङ्कते स्म । तपस्विनो दुहिता स्वदारीररक्षाद् दूरं आसीत् तथैव, यथा मृगो हि वन्यो भयाद् दूरेऽवतिष्ठते ।

दुष्यन्तः शकुन्तलां नितान्तमेव स्वाभाविकभावेन जेतुमवसरमविन्दत् । यथा कश्चित्तत्साश्चरित्रस्य गर्भान्तरतरां पावनताम् आलिखितुं न मनागपि काठिन्यं लभते स्म तथैव स न अन्यूर्नभावं गमितां स्वाभाविकीं परिपूततामधिकुर्वन्नस्या-स्तस्या पतनमपि प्रदर्शयितुमीषदपि क्लिष्टत्वमनुबभूव । इदमस्ति मदीयाया शकुन्तलाया द्वितीयं प्रमाणम् ।

वन्यं पुष्पं स्वस्योपरि निपतितं रजः परिमार्ष्टुं न भृत्यमपेक्षते । अस्ति शकुन्तला अनावृता; रजस्तदुपरि पतितं भवति, परं तथाप्येषापि स्वीयां मनोज्ञां शुचितां सा अनायासेनैव शमितुमीष्टे । रजो यद्यपि शकुन्तलोपरि पतितं बभूव परं न सा तत्र अचेतत् । वन्यः सरलस्वभाव कुरङ्ग इव गिरिनिर्झर-स्रोत इव सा तद्विधा सापि निर्मलैव अरस्यत ।

कालिदास स्वां तपस्विपालितां नववयस्कां नायिकां शकुन्तलां प्रकृते-रशङ्कनीयस्योपरि विचरितुं सर्वथैव स्वच्छन्दतयोन्मोचयन् समवाप्यते। न स कुत्रापि कदापि च निरुणद्धि तां विचरणात्। तादृशेन प्रकारेण प्रदर्शयन् अपि च तिस्ता सगमबन्धुर शोकसहनशीलमाध्यात्मिककठोरानुशासननिष्टजीवन यन्त्याभादर्शयन्त्या पर्यवस्यन् प्रेक्ष्यमाण सञ्जायते। प्रारम्भे आत्मनात्मनि च विस्मृता प्रकृतिप्रकर्षदेशचर विटपप्रतनिजगदिव प्रतिभाति सा परमन्ते नितान्तगम्भीरमा मन विद्धता नारीव शोकनिलीना, प्रगाढसहिष्णुत्वम्यमो पवत्सादितपरायणा धर्मामनामीश्वरानुरागपराणामाचरणमाचरन्ती स्वशरीर यनाद्भिभि कठोरैस्तनुना नयन्ता लोचनगोचरीभवति। महामागरस्य सरितश्च, प्रकृत निसर्गभव्यस्य च शम व्यापारयो सम्मेलनास्पदता नीत्वा कालिदास स्वकार्यो नायिकामनुपमया कलाकुशलतया कल्पितवानित्यत्र न स्तोकेऽपि सशय। तस्याः पितृगीन महर्षिर्माता च तस्या आसीदप्सरा। तस्या जनुर्विश्वाहृततपस्य ममनायत पर तस्या भरण पोषण च तस्मिन् हि आश्रमोटजे बभूव यत्र प्रकृतिदेव्या आम्रमयस्य च, सुन्दरताया स्वनिरोधस्य च वसति सुहृद्भावपूर्वक दृग्गतीभवति। असत्यपि तत्र कस्मिंश्चिदपि सामाजिके रूढिगते बन्धने नियत स नूनमिर्यर्मसम्बन्धिभि परपैर्नियमोपनियमै परिगृह्यमाणावला-क्यते। शकुन्तलाया गान्धर्वविवाहोऽपि वीक्ष्यते तदनुगुणमेव मुद्रां विभ्राण। अत एव तत्र प्रकृते रूक्षता प्राप्यते पर सोपयमस्य समाजाभिमत ग्रन्थि-जुषत। नून नाटकमुपमानविहीन भवत् समग्रेऽपि साहित्ये सशोभते, तत्र स्वतन्त्र-तया सहात्मनियन्त्रणस्य विद्यमानत्वात्। उभयोरप्येतयो सबलयोस्तत्त्वयो सम्परायात् तदीया प्रमचता अप्रसन्नता सर्वा, सयोगा वियोगाश्च सकला उपसृता भवन्ति।

शकुन्तलाया सरलतायां नैसर्गिकता विभाति। न वस्तुतस्तु सा स्वाभाविकी सरला निरन्दायामुल्लसति। तयाद्वंयोरपि विभिन्नाया परिस्थित्यां परिपोषणस्य तद् भिन्नताया कारण प्रतीयते। शकुन्तलाया सरलतायां वाह्यतायस्य अणी-यसापि भागो न वर्ततेऽतएव मिरन्ध्राया सरलता न तस्या सरलतां सवदति। अन्याभिरनुपद दृश्यते यत् शकुन्तलाया सख्यौ तस्यास्तरणिका प्रथमकलिकाएव मंस्पन्दमान्यावुपस्थिते भवत। सा लौकिकतायाः कस्मिंश्चिदप्यंशे परिचिता न दर्शितवती वस्तु शक्य यतो हि यत्र तपोवने सा वसति यत्र न तदेकान्तत

समानादरलाभं पृथग् विधाय सन्तिष्ठते स्म। तत्रापि गार्हस्थ्यधर्मं परिपालयते स्म। सा स्वभावविनीता शकुन्तला बाह्यजगदनभिज्ञता दधानापि नासीत् तद्गुणवशालिनी। विश्वस्ततया तन्मानसोपरि स्वकीयोऽधिकारः कृत्स्नतया कृत आसीत्। वस्तुतस्तस्याः पतने कारणमिदं विश्वस्ततैवासीत्। किञ्चिदिदमपि सत्यं यद् इमे ये गुणास्तां पातयामासुस्त एव तस्याः परमसज्जनाहृदंसमुदारतादि कर्तुं समर्था अजायन्त। यद्यपि शकुन्तलाया आस्था परमतत्त्वेन प्रहारेण नष्टतां नीताऽभवत् परमेषा तदीया विश्वस्ततैवासीत् या तस्यामविचला धीरतां दृढायर्गी सहिष्णुतां प्रणयदेवलां समता सञ्चारयतिस्म। मिरन्दाया सरलता न जातु एतस्या भीरुतया अभिपरीक्षया क्षान्यतामियाय। न सा लोककटुताया अनुभूतिमपि समरान्तुलवमपरं कदापि आसादयतिस्म।

अस्मदीया विद्वेषिणो भावा प्रचण्डप्रभञ्जनोत्पादनकारिणो भवन्ति। नान्दानेनास्मिन् नाटकेऽनुतापनासदृशसुधासरित्विशेषहिमावर्षणीयानलज्वाला निर्वापयितुं कृतोऽस्ति प्रयासः। परं न स चिरं तदुल्वारे सत्तां द्रष्टुमभिलषते। तस्य वैधुदामाधारिणो लीलां घनं सन्दरयं स निरोधानुं तं, सच्चां पटलेपमपि विदधाति। यद् दुर्वाससः शापाद् बहुपत्नीवद्दुष्यन्तकृतपरित्यागः कापि दैवीघटनेव नावधिष्यत तदा स परित्यागः परमनृशंसोऽस्मदनीयश्चैकजनक एव सिद्धोऽभविष्यत्। तथाविधे सति तु परित्यागे, न नाटके शान्तिर्जीवितुं प्रभवेत न च तत्र समानाधिकरणत्वकृतैव स्थातुमर्हेत्। अवनतिदायां अवनिकायां कविना या धारणा कृतास्ति वस्तुतस्तद्धेतो राजहननभागो नास्मद्धापटले उद्वेगं जनयितुं नार्हेति न चाशान्तिमेव प्रष्टुं प्रभवति। षष्ठोऽङ्कः सर्वमप्येतत् प्रस्तौतीति। शकुन्तला आगच्छति; राजा शापाद्य तत्सन्निधानं चमने। स ता कटुवस्त्वैवजानाति। शकुन्तलाया हृदयं दूयते ताम्यति च। सा नृपकृतं तं तं प्रणयभावं स्मारयति च। कविरेतद्विषयकं यद् दृश्यमवतारयामास तत्र तस्य कविम्बकलायाः परमोत्कर्षं दृष्टं आपने। पुनर्द्वितीयस्यावतारणात् प्राक् कविना हंसपदिकायाः गीतिर्याधाविता सम्बुतस्तत्ताहतहृदयामुनमृश्य गीतिमाकर्ण्य श्रोतुर्मानसं नितान्तमाघातं संलभते :

अहिणवमहुलोलुवो भवं
तह परिचुम्बिअ चूअमंजरिं
कमलवसइ मेत्तणिव्वुदो
महुअर ! विम्हरिओ सि णं कहं ?

गते चतुर्थेऽङ्के यदा शकुन्तला पितुः कण्वस्य शुभाशिषस्तपोवनस्य च सकलस्य शुभां कामनाम् आदाय समुद्रं स्वभर्तुः सदनं प्रतिष्ठते तदास्मदीयं यन्मानसं तास्ता प्रियप्रियतरा आशा निबध्नाति तस्यैवोपरि भवत्यशनिपातः ।

यदा विदूषक आह 'किं दाव गोदीए अदगओ अक्करणो ?' तदा राजा सस्मितं प्रावोचत्—"सकृत्कृतप्रणयोऽयं जनः । तस्या देवीं वसुमतीमन्तरेण मदुपालम्भमवगतोऽस्मि ।" नृपते प्रणयगाथाया एतस्याश्चञ्चलताया स्वरूपमेतन्न वस्तुतोऽस्त्यर्थरहितं पञ्चमस्याङ्कस्य प्रारम्भे कविः आचार्यस्व प्रपञ्चेन पार्श्वेन प्रदर्शयति यद् दुर्वाससः शापः मानवीयप्रकृतौ किं कीदृशं च बीजं वपति हन्त ।

चतुर्थमङ्कं पश्यन्तो यदा वयं पञ्चममङ्कं प्रपद्यामहे तदा वयमस्माद्ग्रीन एव वातावरणे प्रविशामः । साधु महाश्मनामादर्शसंसाराद् वयं राज्ञः प्रासादमुपसरामो यत्र दयाविहीनानि हृदयानि कुटिलकुटिलतराश्च प्रेमपथाः सर्वत्र सम्प्रेक्ष्यन्ते । सुवर्णस्वप्नो हि यः आश्रमपदे विलोकितोऽभूत् स इह भग्नो भवितुमारभते । शकुन्तलया सार्धमागतौ द्वावपि शिष्यौ तत्क्षणमनुभवतो यत्तौ हि अपरमेव किमपि जगत् समवाप्तौ स्तः । सा हि जगती सर्वतः अग्निना प्रदह्यमानास्तीति तावनुबभूवतुः । पञ्चमस्याङ्कस्यादावेतद्विषये स्पर्शी संस्पृश्य कविर्दुष्यन्तकृतशकुन्तलापरित्याग-सहनार्थं न सज्जयति ।

भर्तृकृतस्त्यागः शकुन्तलामाक्रमते । ततश्च शकुन्तला वज्रप्रहृतेव सञ्जायते । सा विश्वस्तहस्तप्रताडिता मृगीव तदा प्रतिलक्ष्यते । सा धनकुमारी आशाशून्या ग्रथपरिविद्धेव साध्वसग्रस्तेव हृन्मर्मविदारणकारिण्या व्यथया व्यथितेव तदा प्रतिभाति । एकेनैव क्रूराघाताघातेन सा तस्मादाश्रमात् समूलं विच्छिद्यते यत्र सा चिरमुवास । ज्ञायते तदीयः सम्बन्धस्तस्याः स्वकीयेनाश्रमेण सार्धं न मनागपि शाब्दिक आसीत न चैव लाक्षणिकः । युगपदेव तस्याः प्रियाणि मित्राणि पक्षिणो मृगाः, सूर्य, वृक्षाः, लता—तत आकृष्यन्ते । तस्याः पूर्ववर्तिनो जीवनस्य सुन्दरता शान्तिः सुखिता चैकदैव तां विमुच्य दूरे पलायन्ते । सा जायतेऽशरणा एकाकिनी च । एकेनैव क्षणेन प्रथमचतुरङ्कगान्ति गीतं भवति उपसंहृतम् ।

गम्भीरतरा निस्तब्धता एकाकिता च हन्त, तामावेष्ट्य विजृम्भमाणावलोकिता भवति । सा, यस्याः मृदुला हृत्तन्त्री आश्रमस्य निखिलमपि संसारं मैत्रे बन्धुत्वे पर्यवसायत, सम्प्रति सर्वथैव एकाकिनी सन्तिष्ठते । सा

स्वकीयैः सान्द्रशोकैरिमां विशालां रिक्ततां पिपर्ति। कण्वस्याश्रमम्प्रति शकुन्तलाया निवर्तनं न कालिदासस्तदानीमुचितं मन्यते। दुष्यन्तेन कृते परित्यागे, न तस्यास्तदाश्रमे शान्त्या स्वस्थतया च सहवासः कदापि सम्भवः। अधुना तु त्वदीया प्राक्तनी स्थितिः परिवृत्तिमुपेतास्ति, तस्याः सम्बन्धस्तस्मात् संसाराद् सम्प्रति किञ्चिद्दूरे नीतो वर्तते। यदि भूयस्तस्याः स्थितिस्तस्मिन्नेव पुराणे वातावरणे कृतामविष्यत् तदा समुपस्थितामवस्थां प्रति कटुविरोधस्यैव प्रदर्शनमघटिष्यत। इदानीं तस्या व्यथितायास्तस्य गरीयसः शोकस्य कृते युक्ततरं योग्यतरञ्च नीरवमसंवेदिनमासीत्। न कविर्नवे स्थाने तानि पुरातनानि मित्राणि तदीयानि दर्शयति न च तान्याश्रमतान्येव सन्निदधाति यानि तद्विषविश्लेषजनिततापापनयनाय अपेक्षितानि भवन्ति। कवेर्मौनं हि तद्-दिग्विषयकं केवलमस्मदीयायास्तां शरणरहिततां निस्तब्धतासम्बन्धिनीं चेतनाञ्च गुर्वीं विदधाति या खलु शकुन्तलां परिवेष्ट्य सुस्थितास्ति। नात्र संशीतिश्चेत् पतित्यक्ता सती कण्वस्याश्रमम्प्रति प्रापितामविष्यत् तदा नूनं महर्षेराश्रमपदं दिग्व्यापिना क्रन्दनध्वनिना परिपूर्णमागमिष्यत्। शकुन्तलायां तत्र प्राप्तायां नियतं पादपानां वल्लरीणां च तदीययोरुभयोः सख्योरपि अविरतविलापस्य प्रस्फुटनं सम्भवमासीत् तस्मादेव कारणात् कविर्न तां तत्र निनायेत्यस्माभिरूह्यते। परं मारीचाश्रमस्य पर्णशालायामपरिचितायां तु सर्वथैवानुद्वेगोऽनिर्देशश्च अस्माभिः प्राप्यते। केवलमस्मन्नयनयोः पुरतः परित्यक्तायाः शकुन्तलायाः सा मूर्तिः समुपस्थिता जायते या निःसीमं शोकं वहन्ती ध्यानस्थस्तपस्वीव तपस्यायां निरतास्ति।

सम्प्रति दुष्यन्तः प्रगाढानुशयेनातिपीडितो गतोऽस्ति। एषः अनुतापस्तप एव। यावच्छकुन्तला नैतेनानुशयतपःसाधनेन विजिता भवति तावत् तत्प्रयत्नं न कामपि महत्तां दधाति। शैवलोद्गतरङ्गस्याकस्मादुत्थितस्य वेगः शकुन्तलां नृपाय प्रददौ परं न वस्तुतस्तत् तस्य शकुन्तलोपरि जय इति वक्तुं शक्यते। तस्या अधिगमनं तु यथार्थसमर्पणेन, तपसा वा भवितुं शक्यम्। यत् प्रयासमन्तरेण लभ्यते तत् हस्तात् स्रस्तमपि भवति लघुतयैव। तस्मादेव कारणात् कविर्द्वावपि प्रणयिनौ तपश्चर्याग्निना चिरं तापयति येनोभावपि तौ तथान्योन्यं प्रतिगृह्णीयातां यथा सर्वतामसम्बन्धसम्बद्धौ। यदि शकुन्तलायाः परिग्रहस्तदैव भूपतिना कृतो भवेत् यदा सा प्रथममेव तद्राजभवनम्प्रति नीताभवत्

तर्हि नियतं तस्या स्थित्यां तया हंसपदिकानामेव संख्या समवर्ध्येत। सापि शोकाकुलमुपेक्षितमर्थविरहितं जीवनं नयन्ती नूनं दृष्टा स्यात्।

शकुन्तलार्थं तु तद्विधोऽपि प्रपञ्च शुभायासैव असिद्धयत यद् दुष्यन्त-स्तां कठोरतादार्व्येन प्रत्याचख्यौ। यदा तस्या कठोरताया क्रूराया कुफलं तमेव प्राहरत् तदा न स तस्यामात्मानं विरागं कर्तुमशक्त्। अदमनीयस्तस्य वल्वत्तर' शोकस्तस्मात्समदीद्रवत्, शकुन्तला च स तथा सचस्कार यत् सापि तत्रैव ममौ। अत' प्राक् न कदापि स भूपस्तादृशमनुभवमवाप्तुमवसरमासादयति स्म। नात पूर्वं स कदापि यायातथ्येन प्रेम्णस्तादृशं रूपं धर्मञ्च द्रष्टुमनेहसमेव लब्धवान्। वस्तुतस्तु पुत्रविधानुभूत्युपभोगार्थं सम्राज सौभाग्यमेव न निद्धाति। तेषामाकाङ्क्षा आयाससमन्तरेणैव तोषं तृप्तिं चाऽनुवन्ति तस्मात् ते तत्र कदापि ममत्वाप्तु प्रस्तुवन्ति यत् केवलं तपसा त्यागेन च सुलभ्यं भवति। नियतिर्दुष्यन्त तदानीं गभीरतरे परितापे प्राक्षिपत्। तेन स पारमार्थिकप्रेम्ण-पात्रमभवत्। शकुन्तलाप्रत्यादेशस्तमामूलममार्जयत्।

इत्थ कालिदास कलुषितस्य मानसस्य दोष हि सर्वं सारव्येनाभ्यन्तरानलेन प्रदहद् सलक्षितो जायते। स तथा न चक्रे येन साधारण्येन तत्सर्वं द्रष्टुमर्हेत्। यदान्तिमेऽङ्के अवसतार, पतति वयं सर्वाण्यपि दुरितानि क्षिप्रतरतां गमितानि पश्याम, अस्मत्पुरत परिपूर्णपरितोषामितानन्दजनिता हि शान्ति' सर्वत्र सस्मित विलसन्ती परिस्फुरति। शकुन्तलादुष्यन्तयोर्यदा परस्पर मेलनं घटते तदा तयोस्तस्या मन्निधौ नैतिकता सर्वाङ्गीणभावेनावदाततां शुभता पुनीत-ताञ्च गमिता दृष्टिपथेऽवतरति। वस्तुतो गोथे सत्यमाह—'शकुन्तला कम्बाइन्स दी ब्लॉसम दी ब्लॉसम्स ऑफ स्प्रिंग विद दी फ्रूट्स ऑफ ऑटम; इट कम्बाइन्स हेविन एण्ड अर्थ इति। निरवद्यवचनया शकुन्तलायामेव सुरलोको विलोपित परम्परो इत्यमाम्नात। कविना प्रदर्शितं यत् प्रथमेऽङ्के दुष्यन्त शकुन्तला च प्रणयकारित्वेन क्रियन्नुच्छ्ना परिपोषयन्ती दृश्येते पर सप्तमेऽङ्के तयोर्योगो भरतस्य मातृपितृत्वेन स्थिरत्, संयता विश्राम' प्राप्तो भवति। प्रथमोऽङ्क स्फूर्त-सेनोल्लेपनेन च दीप्यमानोऽस्ति। तत्र तरलताह्लादे प्लवमानां महर्षेरनुजा, तस्या सख्यौ चञ्चलतया समुद्धावन्त्यौ, नवा सुमनोभिर्हसन्ती वनवल्लरी', सौरभोन्मत्ता भ्रमरावलि, पादपान्तर्हितस्य मनोहररूपस्य दुष्यन्तस्य मेचकघटैः पादपेभ्य पय प्रददतीनां निम्नगामपि वयस्कानामनसूयाप्रियंवदाशकुन्तलानां

भवितव्यं पर्यवलोकनञ्च प्रेक्षामहे वयम्। यत्रैव मङ्गलमयं नन्दनविपिनं दुष्य-न्तमानसोन्मादयित्री शकुन्तलाप्यासीत्तत एव निर्वासिता च भवन्तीं तां वयमीक्षामहे। अस्माद्धि याचितशाकुन्तलगार्हस्थ्यादरण्यात् त्वरण्य नितान्तमेव भिन्नमेवाभवत् यद् मङ्गलावतारः भरतस्य जननीं शकुन्तलां प्रति शरणं प्रय-पद्यत। न तत्र पादपान् सिञ्चन्तीनां कन्यकानां दर्शनं भवति, न तत्र ता वनतरव एव, या दर्शकानां मनांसि कलेवयन्ति न च तत्र श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितको हरिणशावक एव वीक्षितो भवति। तत्र एक एव बाल समस्तमपि कान्तार-मनारम्य सौहृदं प्रायन् प्रेक्षितो जायते। स एक एव सर्वेषामपि अनोकहानां प्रियताप्रश्रयोन्मुखीनां लतानां कमनीयता, पुष्पाणां वृन्तानाञ्च बन्धुतामाञ्चा स्तन्यभिन्याय परिस्फुरन्ति तत्र पर्णशालामधिवसन्त्यः प्रियताप्रीतचिन्ता वत्सल्य काश्चन स्थविरा मातृहितनया बाल बालमेवैकं लालयन्त्यो दृष्टा भवन्ति। तत्र वयं शकुन्तलामागच्छन्तीं पश्यामः। सा परिधूसरे वसने वसाना नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः अतिनिष्करुणभर्तुर्विरहव्रतं दधाना शुद्धशीला हर-परे स्वान्तानि सर्वेषामप्यस्माकम्। तस्या दीर्घकालाभिव्याप्तिभिस्तपोभिर्निर्दग्ध तदघ प्रदग्ध यत् तया रूढो दुष्यन्ते कृतात्मगतार्जितमार्गेत्। साम्प्रतं सा नूनमेनैव गौरवेण मण्डितास्ति, भारत्यधुनोत्तममृदुलमातृभावस्य ललितैव प्रतिमा। इदानीं कस्य हेतु प्रभवेत्।

इह नाटककारस्तदेव दर्शयन् स्वयमेव सदृशीं कुमारसम्भवे दर्शयामास। स मन्यते यत् तदेव प्रेम शश्वद् विजयते तस्यैव प्रेम्णः सततमभिनन्दनं क्रियते तदेव पुनीतं पवित्रं च प्रेम कथ्यते यन्नैतिकादर्शानुप्राणितं भवति। नैतिकतामवज्ञाय यत् स्वच्छन्दतया निरङ्कुशतया चाचर्यते नीयते तदचिरेणैव म्लायति उपरमते च। एष शाकुन्तलकारस्य कविमिन्नत् प्रेम प्रेम न मन्यते यद् बाह्यदर्शनवर्ती निरिन्द्रियतामाश्रित्य विजृम्भते। प्रेम्णोऽन्तिमं चरमं वा लक्ष्यं भवति श्रेय इति तदीयं सुदृढो विचारः। स वदति यत् तत्प्रेम न सुन्दरं न च पावनं न चानन्दं पुरुषस्य नार्याश्च, यद्दीप्तं मर्द्दीगं व्यभिचरति च, यन्नाम्मातं समाजं विनतेति न च यत् कुटुम्बे अतिथिषु प्रतिवेशिषु च स्वं विदधाति विस्तारणम्।

भारतस्य कृते प्रवृत्तिरपि प्रिया निवृत्तिरपि प्रिया। तदुभयत्र तिष्ठति। भारतं सांसारिकजीवनप्रयोजनेन तु आत्मानं बहुषु प्रतिष्ठापयति तत् तत्र जात्यु-न्नत्यादिकं किमपि नोपेक्षते। तद् मौक्तिकार्थं विस्तर एव स्वतुमीहते परं

तदाध्यात्मिकजीवननिमित्तेन रह एव निवासं कामयते। तपोवेदिकायान्तु तदे-कायेव भूत्वा निषीदति। प्रवृत्तिनिवृत्तिविषययोरनयोर्विचित्रयो सिद्धान्तयो-र्मध्ये वर्तते एकतेति कालिदासो मन्यते। कुमारसम्भवं अभिज्ञानशाकुन्तलं च स इमामेकतामेव दर्शयितुमलेखीत्। सिद्धान्ताविमौ एकतस्तु आत्मानं गार्हस्थ्य-जीवने विनिवेशयतोऽपरतश्च विरजस्के जीवने हि सन्निवेशयत। पवित्रकानां यं संसारमद्राक्षत् तत्र मानवीयः पुत्रः सिंहशावकैः सार्धं क्रीडन् दृश्यते उटजवासिनः साधोश्च आत्मा गृहजीवनं तपोमयजीवनञ्चोभयमपि बिभ्रत् परिदृश्यते।

वैराग्योन्मुखाना संन्यासिना पर्णशालामाधारशिलां कृत्वा कालिदासः गृह-स्थस्य गृहं प्रतिष्ठापयन् प्राप्यते। कामस्य सम्बन्धमैन्द्रियवासनातो दूरे विधाय स तं विरक्ततायाः पूते शुभे च सिंहासने आसयन् परिलक्ष्यते। भारतीयधर्मग्र-न्थेषु कामो धर्मोपेत प्रदर्शितोऽस्ति। तस्योपरि पूर्णतया तैर्यम-नियमानां शासन स्थापितमस्ति। कालिदास सौन्दर्यतत्त्वैरुद्ग्रथित विधाय तं कामसम्बन्धमा-कलयति। तदुत्थापितायां सुन्दरतायां निर्मलता मर्यादा श्रेयश्च प्रकाशन्ते। सा स्वैः सर्वैरप्यङ्गैः सकलमपि संसारं परिष्वजते। सा त्यागमयी वर्तते, सा प्रकृत्या न रजसाविला, तस्या अन्तराले न मानवस्य मानग्यश्च धर्मादपेता असंयता मलिना च प्रीतिः अणुमात्रमपि स्थानं लब्धुमर्हति। सा शाश्वतिकशान्तिमात्मनि सन्निदधाति। सर्वा अपि चञ्चलता उच्छृङ्खलताश्च तत्र तथैव निगृहीता भूत्वा मलिना भवन्ति यथा शुभविधानस्य समुद्रे सकलान्यपि विध्वंसकारीणि स्रोतांसि दासीभूतानि भूत्वा सन्तिष्ठन्ते। तस्मात् ईदृशं प्रेम पाशविकात् अनियन्त्रिताच्च प्रेम्णो ह्युत्कृष्टतरम्। कालिदासः शाकुन्तलं समुपस्थाप्य जनता-मिदमेव आदर्शं धर्म्यं पावनं प्रेम परिग्रहीतुं प्रेरयति।

कालिदासस्य जीवनदर्शनम्

महामहिमशाली कविकुलालङ्कारः कालिदासो भारतवसुन्धराया महनीयमौक्तिकाली किञ्चित्पुण्यमिव परिगृह्य प्रादुर्बभूव। अतिक्रान्ता यद्यपि सहस्रद्वयसमास्तिरोहिततां गतस्य तस्य ज्योतिष्मतो नक्षत्रस्य, परं यमालोकं कविलोकायासौ वितनुते स्म वसुमतीयं तेन तेन चिराद् गौरववती मन्यमाना सगर्वं नैजमौलिमुन्नमयन्ती समुद् नन्दति साम्प्रतमपि।

महाकवेः कालिदासस्य दृक् अध्ययनादपि तुला पयोधेरपि गम्भीरतरा बभूव। तत्र यथा शास्त्राणामभिज्ञाना प्रगतिरता गरिमणा भूत्वा विबभौ तथैव तत्र ललितानां सर्वासामपि कलानां कमनीया कान्तिश्चारु चकासत। तदीये कविहृदये तस्याः[1] संस्कृतिविषयिणी श्रद्धा सस्फुरति, एतावदेव न तत्र तस्य व्यवहारपरीक्षकताया आभापि संमुदेति। स व्यावहारिके हि आदर्शे प्रयतते स्म न च तात्त्विके। तदीय दिदृक्षिता न केवलं चित्रसम्भृन्दारकाणां हिताय शोभते अपितु तदन्तर्गतानल्पवर्णिना सकलेषामपि सुमनः कृते विराजते। तदीयं ज्ञानं न नीरसं तत्र प्रातिभस्य परिप्रीणनक्षमा सान्द्रा स्निग्धता समुच्छलति। तस्य कविता यथा सुखमेव नाकं विशतु प्रयस्यमन्यवलोक्यते न तथा सा ता दिवं गमयितुं प्रयतमानावाप्यते। तस्य रचनानां विपुलेयमकामा यत्सा नरः स्वकर्तव्यानि सर्वं धर्मं च आचरन् चितिः सर्वविधानपि विभूतिं सत्रागि व सातानि सविवेकमुपभुञ्जानो भूभुवनमुद्भासयत्विति चेष्टेन। स कविः सामाजिकेषु सौन्दर्येषु[3] पारमार्थिकं सौन्दर्यमवलोकयाञ्चकार। यद्यप्यसौ प्रकृतेरेतस्य एव सतत जीवनं तपन् प्रतिमाति परमेतदपि प्रतिलक्ष्यते यदसौ नैजवसतिं प्रभूतसम्पदै सर्वामितवैभवविलासविभ्राजमानेषु नगरेषु चक्रे। दैवतमात्रे श्रद्दधानापि तस्य धीः स्वीयामभिरुचिं मानवमात्रे निबबन्ध। मानवः क ? स क्व वसति, क्व क्रीडति, क्व हसति, क्व रुदति, क्वोपविशति, क्व तिष्ठति, क्व तुष्यति, क्वानुरज्यति, क्व विरज्यति, क्व स्वपिति, क्व च जागर्तीत्येतत्सर्वं सम्यगज्ञासीत्। स मानवं तेभ्य

[1] रघौ ४,८।   [2] शाकुन्तलम्, डॉ० कपिलदेव प्रणीतं, पृ० ८७०, २९१।

[3] रघौ १०, २०।

पदार्थेभ्यो नाराटाङ्कपति येष्विन्द्रियवृन्दं रमते परं तमजलं त्यागे तपसि यज्ञे च प्रवर्तयत्येव संलक्ष्यते। मानवस्यात्मनोऽसीमत्वादाकाङ्क्षति स यदसौ (मानव) स्वीया महनीयता स्वकीयं रूप स्वकीयामसीमाञ्च शक्तिमभिजानीयात्। स न यस्मिन् कस्मिन्नप्येकस्मिन् क्षेत्रे स्वं सीमितं विधाय सन्तिष्ठेत। स सर्वत्रापि विहरेत्, सर्वत्रापि रुचिं दर्शयेत्, सर्वानपि भोगान् उपभुञ्जीत परं तथा कुर्वाणो न स्वविवेक-प्रयोगं विस्मरेत्। महाकवेः कालिदासस्यैषोपश्लोकनीया दृष्टिर्जीवनंप्रति तदीयमुदारा धी स्फुरतयैव तस्य तत्तद्रचनानां साहाय्येन सचेतसां पुर उपस्थिता सञ्जायते। अतस्तदुक्तीनामिह परिभावनमुद्धरणानाञ्च समुपस्थापनं कृतं स्यात्।

कालिदासो जीवनस्य सौन्दर्यं सार्थक्यं समुरकर्षञ्च यत्र यत्र प्रेक्षाग्रके स्वीयेषु काव्येषु तद् तद् परमपेशलेन वक्रोक्तिबन्धुरेण मार्गेणाभिव्यानक्। स जीवनस्य सुपमापद्यार्ति-प्रशमने विवेद तस्मादसावभिदधौ—

"आपन्नार्तिप्रशमनफला सम्पदो ह्युत्तमानाम्।" (मे० पू० ५३)

अर्थस्य संग्रहं तमेव स प्राशंसत् यस्त्यागायानुष्ठीयते। वक्ति च स —

"आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव" (रघौ ४,८६)

स तदेव जीवनं धन्यममंस्त यदस्ति तपःपूतम्। तदीयोऽयं द्रढीयान् विश्वासो यत् तपोऽन्तरेण न सिद्धिः क्वापि सम्भवा, तस्मात् स सर्वत्रापि तपोमहिमानं गायन् आसाद्यते। शाकुन्तले स—

"वल्मीकार्धनिमग्नमूर्तिरुरसा सन्दष्टसर्पत्वचा" (७,११) इत्यादिना,

"कृताभिषेकां हुतजातवेदसं त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीं।
दिदृक्षवस्तामृषयोऽभ्युपागमन् न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते॥" (कु० ५,१६)

कुमारसम्भवे इत्यादिना च स्वपाठकवर्गंप्रति नैजं भावानुबन्धनं कस्मिन् जीवनेऽस्तीति सोत्कण्ठं प्रकटीकरोति। स सुदृढभावेन विश्वासमिमं निदधाति यन्मानवस्य भद्रं पूज्यानां सपर्यायामस्ति सन्निहितमतोऽभिदधाति—

"प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः" (रघौ १,७९),

कविर्यशःशून्यं जीवनं न वरं मेने। तद्विधाज्जीवनात् स मरणमेव महीयस्त्वेनावागमदत स प्राह रघुवंशे—

"किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः।
एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु"॥ २, ५७॥

जीवनस्य चिरत्वं दार्घ्यं कविरयं नितान्तमेव जुगुप्सां निदधाति स तु तज्जीवनमेव जीवनं मन्यते यत्र नाना सद्गुणा विभान्ति तद्-दृष्ट्या जीवनस्याधोऽस्ति—"गुणवत्ता" अत स शंसति—"पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते"। (र० ३, ६२) सत्यमेवेदं जगति प्रतिपदमनुभवत्वेनेव सर्वत्र दृश्यते। जीवनस्य सार्थक्यं वर्तनं उपकारश्चापि। यज्जीवनं परार्थं प्रयुज्यते तदेवास्ति जीवनं सार्थकमित्येवास्ति कवेर्विचारणा। स तामेवेत्थमाकलयति—

"पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः" (र० ५, १६)

न केनापि मानवेन श्रेयसि तृप्यते—इत्येतद् बोधयति यन्मानवः प्रकृत्या श्रेयःशीलोऽस्ति चेत् आत्मानं श्रेयसि न नियोज्य नियोजयत्यन्यम् तदा स तथा केनापि दोषेण प्रेर्यमाण एव कुरुते तस्य स्वतः श्रेयस्यनुरक्तिशीलत्वात्। तदर्थमुपक्रान्ते श्रेयः प्रियं स्यात् सिद्धमिदञ्च यन्मानवस्यान्यथाचरणं यद् प्राप्यते तदुपाधिदोषादेव। इदमेव सत्यं विचिन्त्य कविर्भणति अप्रस्तुतविधानात्मिकया रीत्या—

"उष्णत्वमग्न्यातपसंप्रयोगाच्छैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य॥"

(र० ५, ५४)

तज्जीवनमपि न कविः साधु मन्यते येनोपकृतो न प्रत्युपकृतः। अत स उदीरयति—

"प्रतिप्रियं चेद् भवतो न कुर्याम्
वृथा हि मे स्यात् स्वपदोपलब्धिः॥" (र० ५, ५६)

कविः स्वकृतौ स्वकीयमभिमतं वस्तुभावं वा अर्थान्तरन्यासमुखेन प्रकटीकुर्वाणः प्रायेण प्राप्यते किं वा स स्वकीयान् विचारान् अप्रस्तुतविधानामुखेन द्योतयन्निव व्यञ्जनया प्रकटयन् विलोक्यते। यः पुरुषः स्वेन जीवनेन सर्वेषामप्यन्येषां जीवनमभिभूय सन्तिष्ठते तस्य पुरुषस्य जीवने प्रीतिं निदधानः कविः प्रवर्तते कीदृश्या वचोभङ्ग्येति दृश्यताम्—

"नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः" (र० ६, २२)

विपदि निरयः मानवस्य अधीरताया आश्रयणं नास्ति किमप्याश्चर्यं वा वचनीयत्वम्। मानवजन्मनस्य तु धर्म एवायं यत् सुखमवाप्य तत्प्रसीदति दुःख-मधिगम्य विषीदति। तस्मात् विचारवान् जनस्तदवस्थां गतं तं जनं विलोक्य

कुम्मयेत्। कवे कालिदासस्य हृदयन्तु एतादृश विपद्गत जनम्प्रति नितरामेव समवेदनां निदधाति अत एव हि स ।

"अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु" (र० ८, ४३)

इत्येतद् ब्रुवाण श्रूयते। जीवनम्प्रति कवदृष्टि परामर्शेरस्पष्टता वहति। तदीया दृष्टिरतज्जीवनमभिनन्दनीय मन्यते यदस्ति गुरुभक्तिनिष्ठ गुरुजनादेश पालकम्। कवेर्दृष्ट्या गुरोर्गरीयान् न कोऽपि तदितरोऽन्य सा (कविदृष्टि) तदाज्ञा सर्वथैवाविचारणीयामवगच्छति। गुरुषु यास्ति तदीयास्था सा दृश्य-ताम् एकस्मिन् कथासन्दर्भे—

"स शुश्रुवान्मातरि भार्गवेण पितुर्नियोगात् प्रहृतं द्विषद्वत्।

प्रत्यग्रहीदग्रजशासन तदाज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया॥" (र० १४, ४६)

कविर्मानवस्य यथार्थमेव जीवन चित्रित विदधान सर्वत्र प्राप्यते। पर स इदमिच्छति सदैव, यत् मानवस्तथा प्रयतेत यत तदीय जीवन भव्यमुदग्र स्याद् भवेच कल्याणदर्शि। जीवनस्य सुन्दरता कल्याणेऽभिनिवेशोऽस्ति न च कष्टार्जनम्। तस्मात् स मानव महनीय जीवनम्प्रति हेतु कामयमानो मानवजीव नस्य प्रवृत्ति वक्तीति ज्ञापयितु निगदति अग्निवर्णचरित्रवर्णनच्छलेन—

"इष्टदोपमपि तत्र सोऽप्रयजत् सङ्गवस्तु विरजामनाश्रव।

स्वादुभिस्तु विषयैर्हृतस्ततो दुःखमिन्द्रियगणो निवार्यते" ॥ (र० १९ ४९)

यतो मानव स्वमभिलषित लभते तत एव प्रयाति तत्रैव स रज्यति, तस्मिन्नेव याचते, तस्मिन्नेव च स्व भाव निबध्नाति। अस्त्येतादृशता मानवीय जीवनस्य विशिष्टता। कवि-दृष्टेरपि विशिष्टता नागमान तिरोधातुमर्हति—

"अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्द्यते"। (र० १७, ६०)

कविरनेन भाषने यदसौ मानव-जीवनस्यान्तराले प्रेषत। मानव-जीव नस्य प्रवृत्तेर्गुम्फन किं वा विश्लथन न कवेरुद्देश्य, तस्य तु लक्ष्यमस्ति मानव जीवन-धर्म-विश्लेषणम्। स केवल मानवजीवनमुपस्थापयति। न च तस्तोषु मिच्छति न च निन्दितुम्। इदं स्वस्य यत् स सदैव जीवन मानवीय स्वप्रवृत्ति-कर्मणा सत्कर्तुमुन्नेतुम्च कामयते भृशम्। अथ च स यथास्थलमिदमपि दर्शयितु यतते यत् कीदृश जीवन तस्मै रोचते। परमतद्विषयकमभिधान तस्य न भवति साक्षात्तयाभिहित तद् भवति सदैव परोक्षतया निगदितम्।

"अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः" (र० ९, ७४)

इत्यादिपद्यद्वयी हि उपर्युक्तं स्पष्टमेव परिपुष्णाति ।

जीवनं तत्रैव रमते यत्र तद्धर्मोऽस्मिन्न् पदार्थेऽस्तुते—इत्येतदाचक्षाणः कवि-रत्र नैजं पक्षपातञ्च प्रकाशयन् प्रतिभाति—

तं प्राप्य सर्वावयवानवद्यं व्यावर्ततान्योपगमात् कुमारी ।

न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्पदालि ॥ (र० ६, ६९)

कविरत्रेदमिमं जीवने न प्रीतिं बध्नाति यत् स्वस्वामिनो हितं प्रियं वा कर्तुं न शक्नोतीति परं तस्मिन् क्षतिकारकं सिद्ध्यति भवतु नाम सा क्षतिकारकता ज्ञात्वा अज्ञात्वा वा, विवशतया अविवशतया वा । इममेव स्वं भावं स प्रकारा-न्तरेण वदति—

"स्यात् नियोक्तुर्न हि शक्यमग्रे ।

विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥" (र० २, ५६)

मानवो जगति समाजे भार्यां गृह्णीयात्, स गुरुवस्तु समयं नयेत्; स्वकीयान् विचारांश्च प्रकटीकृत्य स्वर्ईयात् गुणाशांश्चविर्भाव्य समाजे स्वीयं नैजं स्थानं सृजेत् । एतद्विधाचरणाङ्गीकरणेन जीवनं निर्मितं भवितुमर्हति । जीवनं तदेव भवति वन्दनीयं यस्य गणना समाजे कृता जायते । कविरिरेयेतत् सर्वं हृदि निधायैवेदं कथयन् प्रतीयते :—

"सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्वृत्तः स नौ सङ्गतयोर्वनान्ते ।

तद्भूतनाथानुग ! नार्हसि त्वं सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥" (र० २,५८)

जीवनं प्रेम्णि स्थितम् । प्रेम तस्मिन् मार्गप्रदां शक्तिं सञ्चारयति । तेन तज्जीवति, वर्धते च । जीवनस्य मूलभूतं एकमेव वर्तते प्रेम । नारीनरा-वुभावपि तदपेक्षिणौ स्तः । कविर्जीवनस्येदं प्रधानं तत्त्वं सर्वेष्वपि मानवेषु उच्चैः संवृद्धिमासादयद् विलोकयितुमाकाङ्क्षति । स इच्छति यज्जीवनं प्रेम्णा पावनं भवेद् । तद् तदनुप्रदेशमनुगृहीतं स्यात् । न स तद् प्रेम 'प्रेम' इति पुनीतेना-भिधानेन व्याहर्तुमीष्टे यदनाचारदोषेण दूषितं स्वार्थ-विशेषेण संपृक्तं वा विद्यते । तस्मात् स पुनःप्रेमरहिते जीवने मङ्गलमेव श्रद्धां निदधाति । कविः प्रेमप्रसारकं जीवने, मन्ये ।

"सागरमुद्रित्वा कुत्र वा महानद्यवतरति" (शा० पृ० १६५)

"किमत्र चित्रं यदि विशाखे शशाङ्कलेखामनुवर्तेते" (शा०, पृ० १६५)

इत्यादिभिः स्वीयां सम्मतिमर्पयन् इव प्रतिभासते ।

मानवीय जीवनमपत्यामनमालोकयितुमुत्सुकमानसमवाप्यते। अपत्य मुदितमवाप्य तत् प्रसीदति दुःखित च तदवलोक्य विषीदति तत्। अपत्यस्य सुखदुःखे जीवनस्य सुखदुःखे स्त इत्येतत्प्रेक्ष्यानुभूय च कदाचित् कविर्जीवनस्य प्रियतर तत् प्रति च नितरामेव नैसर्गिकानुद्गारानुद्गिरन्नवलोकितो भवति—

"आलक्ष्य दन्तमुकुलाननिमित्तहासै
रव्यक्तवर्णरमणीयवच प्रवृत्तीन्।
अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो
धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति॥ (शा० ७, १७)

अनपत्यता भवति दुःखदेति विचिन्त्य स वक्ति—

"कष्ट खलु अनपत्यता" (पृ० ४००, शा०)

अपत्यतां लक्ष्यीकृत्य कविर्यान् विचारान् निदधाति स्म ते विचारास्तस्याध स्थितासु पङ्क्तिषु दृष्टा भवन्ति—

"सन्तति शुद्धवश्या हि परत्रेह च शर्मणे' (र० १, ६९)

कविर्मन्यते यत् सन्ततेर्मानव पैतृकाद् ऋणान्मुक्तो भवति—

"असह्यपीड भगवन् ऋणमन्त्यमवेहि म'. (र०, १, ७१)

जीवनस्य धर्मशास्त्रानुगामित्व कवरभिलषितमस्ति तस्मात् स मन्यते यत् सन्ततिहीनस्य पुरुषस्य पितरोऽतृप्ता एव सन्त स्वग विषण्णा एवोपविशन्ति—

"अस्मात् पर बत यथाश्रुति सम्भृतानि
को न कुले निवपनानि नियच्छतीति।
नून प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्त
धौताश्रुशेषमुदक पितर पिबन्ति॥ (शा० ६, २५)

इद सर्वं मन्वानमपि कवि सन्तानस्य श्रुतगामित्व शक्तिशालित्व पुष्टगात्रत्व विनयशालित्वमेव च परिप्रीणाति। अतएवेषा हि दृष्टिरेतस्तुत कवे सन्ततिमति जीवने अत एव तु स "श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भक" (र० ३, २१), " कपाटवक्षा परिणद्धकन्धर " (र० ३, ३४) "नीचैर्विनयान्तरयत' (र० ३, ३५) इत्यादीन् भावान् अभिव्यनक्ति।

कविमहानुभावोऽस्य भवितव्यतायां विश्वसिति पर न सा भवितव्यतावादिता त प्रीणाति या हि अलसै पुरुषार्थपराङ्मुखैरभिनन्द्यते। स तु गतजन्मसु कृतानां कर्मणां विपाकमेव 'भवितव्यता' इत्येतेन नाम्ना व्यपदिशति। भवित

व्यताविषयिकास्तदीया उक्तयस्तत्रैव श्रुता भवन्ति यदा कृतेऽपि प्रयत्ने घटना न विनिवार्या भवति श्रूयताम्—

"न विस्मरामि। किन्तु सर्वं कथयित्वा मयापि मृत्पिण्डबुद्धिना तथैव गृहीतम्। अथवा भवितव्यता खलु बलवती" (शा० पृ० ३६७) प्रयत्नेऽकृतेऽपि कस्यचन वस्तुनोऽवाप्तौ कारणं भवितव्यतेत्यतश्च मन्यते कविरत्र आह—

"शान्तमिदम्'''भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र" (शा० १, १६)

अपरीक्ष्यकारिता जीवनस्य, भवति सङ्कटावहा प्रायः। अतस्तत्रैव जीवन कविरयं विचारयति यत्र समग्राण्यपि कार्याणि विमृश्यकारितया विधीयन्ते। रहस्यगतादौ तु विशेषेण परीक्षितकर्तव्यतावर्णनमिदमेव कवेरानन्दः। तदीयमिदं वचः—

"अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात् सङ्गतं रहः।
अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरीभवति सौहृदम्॥ (शा० ५, २४)

ज्ञापयति यज्जीवने परीक्ष्य कर्तव्यतापि कवेरिष्टम्। जीवनमधिकृत्य कवेर-यमपि विचारो वर्तते यज्जीवनेन कर्माणि कुशलेन साध्यन्ते। तदेव न निर्दोष-मस्ति यत्कृतेन कर्मणा विदुषां मानसं न तुष्यति। जीवनस्याप्येषैव शोभा विद्व-न्मनःपरितोषकारिकर्मकरिता। कविवरस्य जीवनमुद्दिश्यैषा दृष्टिरधोलिखिते वाक्ये स्पष्टं प्रतिलक्ष्यते—

"आपरितोषाद् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्" (शा० १, २,)

कवेरीप्सिता प्राप्ता लोकप्रतिष्ठा सैव साधु-स्तुत्या भवति या भवति स्वसुख-निर-भिलाषा लोक-सेवनपरायणाश्रितजनपरितापविनिवारिका। जीवनस्य सेवामात्र-रतत्वं कविवरः काङ्क्षति। तद्विचारेण जीवनस्यार्थं एवास्ति स्वार्थविहीना लोक-सेवा। स व्याहरति दुष्यन्तकृतलोककर्मव्याजेन—

"स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः
प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेवंविधैव।
अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीव्रमुष्णं
शमयति परितापं छायया संश्रितानाम्॥" (शा० ५, ७)

कविः कालिदासोऽस्ति परमोच्चविचारबन्धुरः। न तस्मै जीवनस्य कला-रहितत्वं रोचते। स जीवने कलासु कुशलं द्रष्टुमनाः। जीवनं तदेव तद्विचारेण

यत्र कला विलसन्ति । तदीयेषु काव्येषु राजमाना कला स्फुटतयैव बोध यन्तीद यत् स कलाकलितमेव जीवनमाद्रियते ।

कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी
पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरो पावना ।
शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यध –
शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयन कण्डूयमानां मृगीम् ॥" (शा० ६,१७)
पादन्यासक्वणितरशनास्तत्र लीलावधूतै-
रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरै क्लान्तहस्ता ।
वेश्यास्त्वत्तो नखपदसुखान् प्राप्य वर्षाग्रबिन्दू
नामोक्ष्यन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान् ॥ (मे० पू० ३५)
"अहो रागपरिवाहिणी गीति " (शा० पृ० २६४)
"तवास्मिगीतरागेण हारिणा प्रसभ हृत " (शा० १,५)

इत्यादिषु कवे सगीत नृत्यचित्रकलादिप्रियत्व स्पष्ट दृश्यते । एतेन सिद्धयति यदमौ जीवन कलाकलित दिदृक्षति । कवि कालिदास भारतीयदर्शनधारा अभिव्याप्य शोभमाना पर्यवलोक्यते । तस्मात् स न कस्यामपि दशायां नैसर्गिकीं प्रसादश्रिय मोक्तुमभिवाञ्छति । आत्मन आनन्दमयत्वात् स न क्रन्दनपर जीवन जीवन मन्यते । स तु तत्र सतत विनोद स्मितता विविधकलाक्रीडानां विलासमवलोकयितुमिच्छति । तद्दृष्टया जीवनस्यार्थो नास्ति खिन्नतोदासीनता वा । परमिदमपि न बोधनीयमेतेन यत् कविर्जीवनस्य तथ्येभ्यो दूरे वस्तुम भिलषते । स दृढमृताम्-जीवनस्य-अस्थारता (र० ८, ५१) सम्यग् वेत्ति । स जानाति यत्—"मरण प्रकृति शरीरिणां विकृतिर्जीवितम् " (र० ८, ८७) स इदमपि अवगच्छति यत् यज्जीवने कदापि सुखमवतरति कदापि च दु खम्-

"कस्यात्यन्त सुखमुपनत दु खमेकान्ततो वा ।
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥" (मे० उ० ४६)

पर किं नाम दु खमिदमित्येतत् साधु वेत्ति ज्ञानवान् कविरयम् । दु खस्य नास्ति स्वकीया स्थिति । न तद्विवेक-धाम्नो पुर स्थातुमर्हति । ज्ञानानलो निमेषमात्रेण दहति तत् । इदमेव सर्वं विभाव्य कवि कालिदासस्तज्जीवन एव निशं निदधाति तदेव जीवन सोऽर्चति तस्मै जीवनायैव स्वश्रद्धां समर्पयति यदस्ति सदैव ज्ञानविभाविभासितमानन्दसागरतरङ्गतरङ्गित नाना-गुणोल्लासो ल्लसित विविधावदातविद्याविद्योतित पुष्कलकल्लोलम् ।

जीवनेऽर्थकामयोरपरेदृष्टता सदैव विघ्न इति स जानाति अतएव सम्भवितु प्रतिपादितमिदं यज्जीवनस्य सत्ता अर्थ–कामयोरपरी स्थितास्ति । पर तथापि तु गतस्य तद्भिन्नमनस्तस्य जीवनदर्शनं तरिमश्चेव जीवने स्पष्टयति यद् धर्मानुगतमर्थं काममध्य निषेवते—"अप्यर्थकामौ तस्याप्तौ धर्म एव मनीषिण (र० १, २५) । न जीवनस्य कामुकस्य सदृशम् । चेत् तस्य तथाविधत्वमवालि कपिन स्यात् तदा स कदापि न शाकुन्तले शकुन्तला दुर्वाससा, मेघे यक्ष तद्विपतिना कुबेरेणाभिशापयन्, कामदेव च कुमारसम्भवे त्र्यम्बकेण भस्मानि परिवर्तयन् द्रष्टा भवितुमर्हेत् । स जीवने धर्मविरुद्धकामस्य तु न देवेषु सहते न मर्त्यादिरूपान्तरेऽपि न च मानयेत्स्वपि । कवि कालिदासो यस्मिन् दर्शने प्रीति निबध्नाति यच स गरिमाणमापादयति तदपि सौन्दर्यं दर्शनम् । तदीय हि दर्शनं सौन्दर्यमेव मुख्यतत्त्वमस्ति । अत स सौन्दर्यस्यैव जीवनमाश्रित । तदेव तं तोषयति । सौन्दर्यप्रियता मानवस्य स्वाभाविकगुणम् । चेन् कश्चिज्जन सुगन्धि परिपुष्णाति तदा किमसौ 'दुराचारवान्' इति वक्तुं शक्य ? नतत सर्वथा साम्प्रतम् ।

"दीर्घापाङ्गविसारि नेत्रयुगलं लीलाञ्चितभ्रूलतं
    दन्तान्तःपरिकीर्णहासकिरणज्योत्स्नाविलिप्ताधरम् ।
कर्कन्धूद्युतिरागपाटलरुचा गण्डस्थलेनोन्नसं
    [illegible] ॥" (मा० ६, १४)

[illegible]

हुताग्नीनाम् ", "त्यागाय सम्भृतार्थानाम् ", "शैशवेऽभ्यस्तविद्यानाम्", "जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुर ", "ज्ञाने मौन क्षमा शक्तौ ", इत्यादिषु श्लोकेषु नितान्तमेव स्फुटभावेन प्रथयन् समवाप्यते।

यस्मिन् जीवने स्वपनाभ्यवहरणादिकमेव दृग्गोचरी भवति तज्जीवन मानवस्य जीवन न, तदस्ति पशो जीवनम्। मानव जीवनस्य कृतार्थता न तावतैव। अत कवि काङ्क्षति यन्मानवो मानवीय जीवनमङ्गीकुर्यात्। मानवीयजीवन मानमस्य पवित्रता, पुरुषार्थस्य फलोदयगामिता, विश्वस्य सेवा, विद्यानामर्जन, धिय शास्त्रानुगत्व, कर्त्तव्येषु अभिनिवेश विषयेष्वनासक्ति गुणेषु प्रणयमपेक्षते तस्मात् कवे कालिदासस्य दृष्टिस्तद्विधमेव जीवन जीवनत्वेन स्वीकरोति। केषा ञ्चन जनानां कथनमिद यत् कवि कालिदास स्वकीयेषु काव्येषु यस्मिन् जीवने प्रीति दर्शयति तज्जीवनन्तु आदर्शजीवनमस्ति। न तदस्ति सामान्य जीवनम्। परमिद कथन न समीचीन प्रतिभाति। समाजस्य कल्याणाय राष्ट्रस्याभ्युत्थानाय विश्वस्य सत्काराय नास्ति सामान्यजीवनस्य कदापि अपेक्षा मनागपि। सामान्य जीवन दीनता दरिद्रतां पराधीनता नानाविपदामवलिञ्चामन्त्रयति। तस्योपरि शासन भवत्यन्यस्य। त सर्वैरपि सदा दासीक्रियते। तज्जीवन सामान्य तु पशूनामेव कृते हितकर न मानवानां कृते। मानवशरीरमवाप्य यदि आहार निद्राभयमैथुनष्वेव तद् गमित तदा तेन को लाभो जात। अत जीवन तु तदेव यद् एष कवि कालिदासो जीवनत्वेन स्वीकुरुते।

धन्योऽय कविर्यो विश्वस्य पुरतो जीवनस्य स्वरूप तदीय मर्म्म च समुप स्थापयामास। वस्तुतो जीवनधारिणां समक्षे जीवनप्रतिष्ठापका भूत्वा ये कवयो ऽवतरन्ति तै कविभिर्धरा गौरवशालिनी भवति। प्राणिनश्च आश्वासनमयस्य श्वासस्य च परिग्रहणाय सदवसर लभन्ते। जयति कविकालिदासो जयति।

(२८)

कालिदासकवितायां राष्ट्रियता

भारतस्य राष्ट्रस्य राष्ट्रियत्वं किमित्येतद्वगन्तुमस्माकं पुरो यद्यपि श्रुतयो ब्राह्मणानि आरण्यकानि उपनिषदो वेदाङ्गानि श्रौतगृह्यकल्पधर्मसूत्राणि दर्शनानि पुराणानि रामायण महाभारतं शिलालेखस्तूपचैत्य-भूखननलब्धप्राचीनप्राचीन-तरमुद्रादिविविधसामग्र्यः शोभन्ते परमुत्र हि तत्त्वमवबोद्धुं केवलं महाकवेः कालिदासस्य काव्यान्येव गवेषयिष्यामहे। राष्ट्रियतातत्त्वप्रदर्शनार्थं न तत्रापि तदीयाना सर्वेषामपि काव्यानां साकल्येनोन्मीलनमिह सम्भवत्। तथाचरणेन तु निबन्धस्यास्य कायो ह्यतितरा दीर्घतामाप्नुयात्। तस्मादत्र तु तत्रत्यानि कानि-चनैव स्थलान्युपात्तानि स्युः। एतद्ध्वनीन्युपगमेतास्मदीयं तदुद्देश्यं पावनं सफलतामवाप्नुमर्हेत् यस्याकलनमत्र समर्पितमास्ते।

सर्वेषामपि सुधीन्द्राणां विदितचरमेवेदं यत्कालिदासस्य तु समस्तान्यपि काव्यानि प्रारम्भादन्तं यावद् राष्ट्रियताभावभावितानि भूत्वा काव्य-संसारे संशोभन्ते। अस्त्येव वस्तुतस्तु कविः कालिदासो राष्ट्रियः कविः। सः भारतीय-ताया दर्शनाय भारतीयतायाः प्रतिष्ठापनाय भारतीयायाश्च समुन्नमनाय स्वकी-यानि सकलान्यपि काव्यानि ससर्ज। अतो नैतादृशमेकमपि स्थलं यत्र स्याद् राष्ट्रियतामात्रविभूषितम्। कस्यचन राष्ट्रस्याभ्युदयाय तस्य रक्षणाय तस्य संवर्द्धनाय च जनाना हृदयेषु राष्ट्रियतायाः सञ्चारणं नितान्तमेवापेक्षितं जायते कालिदासस्य काव्यान्यस्यां दिशि यादृशं सुन्दरतरं प्रकृष्टतरञ्च कार्यं सम्पादयन्ति न तादृशं कव्यन्तरस्य काव्यं विदधद्वलोक्यते। कालिदासस्य कवित्वं हि अधिकतममात्रायां समीचीनया रीत्या स्वयमं परिपाल्यत सम्प्रेषयैव विद्वांसः कालिदासमेवं स्तुवाना दृश्यन्ते—

> "वयमपि कवयः कवयः कवयोऽपि च कालिदासाद्याः।
> दृषदो भवन्ति दृषदश्चिन्तामणयोऽपि हा दृषदः॥"

यजुषि—

"आब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम् आराष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽति-व्याधीमहारथो जायताम्। दोग्ध्री धेनुर्वोढाऽनड्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णू

रयीष्टा । सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायताम् । निकामे निकामे पर्जन्यो वर्षतु । फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्ताम् । योगक्षेमो नः कल्पताम् ।"

इत्येषा हि या राष्ट्रियताभावोन्मेषिणी राष्ट्रप्रार्थनाचरितास्ति सा हि सर्वत्र सर्वत एव कविकालिदासस्य पुनीतासु रचनासु विभासते ।

यत्र यत्र हि पारमेश्वरी आस्था समवेक्ष्यते तत्र तत्र नूनं भारतीय आत्मा विजृम्भत इत्येतद्धि सत्यं न कदापि विस्मरणीयम् । भारतराष्ट्रस्य राष्ट्रियता यैर्यै-र्हेतुभिरुपादानैर्विनिर्मितमस्ति तेषामेकतम तिष्ठम्भूतमुपादानमीश्वरवादित्वमस्ति । इत्थमानन्दमय मस्य कवेः कालिदासस्य सर्वास्वपि कृतिषु सर्वत्र नरीनृत्यत् दृग्गोचरीभवति । दृश्यताम्—

(क) "वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥" (रघौ)

(ख) "वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी
यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।
अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते
स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः ॥"
(विक्रमोर्वशीयम्)

मानवो विद्यया शोभते विद्या च विनयेन शोभते—इत्येतद् वीक्ष्य राष्ट्र-स्नेहिन आत्मा देशं स्वं विनेतुं समुचितानप्यनुकूलांश्च संस्कारान् प्रयुङ्क्ते स्म । कविः कालिदासो विनयं नाम गुणं देशस्य प्रगुणीकर्तुं प्रायतत—

"मन्दः कवियशः प्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।
प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः ॥" (रघौ)
"युवा युगव्यायतबाहुरंसलः कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः ।
वपुःप्रकर्षादजयद् गुरुं रघुस्तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत ॥" (रघौ)

यत्कार्यं प्रारब्धं तत्समाप्तिर्यावत् न स्यात् न त्याज्यमित्येषा प्रवृत्ति-र्भारतस्य चिरायुष्का भवेत्, तथातिथिपूजनभावना दिनानुदिनं पुष्टिमृच्छेत्; यजनसम्बन्धि तत्कर्म महीयोजगति वृद्धिमुपयायात्, दुष्टानां निग्रहणेन, कर्त्तव्यानां पालनेन च सुराज्यं शान्तिश्च समुत्पद्येते तस्मादिमे विषये वाङ्मुनीषे सत्त्वः ? तद्देतोरेकितयो भङ्गार सततं साधु प्रेषितः स्याद्—इत्येतद् विमृश्य कविर्देशस्य स्वस्य तान् सर्वान् धर्मान् स्वकाव्येषु विविधकथाप्रकथनव्याजेन कीर्तयति—

(क) "सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।
आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥
(ख) यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।
यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ (रघौ)

भारतीयराष्ट्रभावना यैः प्रकारान्तरैरभिः समुन्नमति तेषु गुरुभक्तिनामप्रकारान्तरैर्नितरामेव ललितामाभां बिभर्ति कविर्भारतस्यैतां विशिष्टतां मरीचिमुपदिशति भारतीयाचवतस्मात्—

(क) "तयोर्जगृहतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी ।
तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥"
(ख) "समाप्तविद्येन मया महर्षिर्विज्ञापितोऽभूद् गुरुदक्षिणायै ।
स मे चिरायास्खलितोपचारां तां भक्तिमेवागणयत् पुरस्तात् ॥"
(रघौ)

भारते सृष्टिप्रारम्भसमयादेव गौर्मातेव मता। तस्या रक्षणं संवर्धनं च देशोऽयं स्वकीयेषु प्रधानेषु कर्तव्येषु अवगच्छति। तदनन्तरेण नास्य देशस्य देवपूजा न पितृतर्पणं न च अतिथिपरिचर्यैव भवितुमर्हति तस्माद् तद्रक्षणं हि भारतं राष्ट्रियगुणेषु अन्तर्भावयति। कविः कथाव्यपदेशेन गोसेवाप्रति देशस्य जनं जनमाह्वयति—

(क) "आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।
अव्याहतैः स्वैरगतैश्च तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥"
(ख) प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताश-
मनन्तरं भर्तुररुन्धतीं च ।
धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे
सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः ॥ (रघौ)

भारतीयराष्ट्रभावना यशःप्रियास्ति। सा मरणं वरं मन्यते परं यशोनाशं न कदापि द्रष्टुमिच्छति। सा प्राणान् अपि समर्प्य तदुपार्जयितुं चिरादुत्सुकतरा दृष्टा भवति। सा स्वजीवनमेव धन्यं तेनावगच्छति। भारतराष्ट्रस्य परिस्फुरन्तीमिमां विच्छित्तिं प्रति भारतीयानां हृदयमावर्जयति दिलीपोपाख्यानमुपस्थाप्य—

(क) "क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ।
राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥"

(ख) त्विय्यर्हितस्यास्तव चेन्मतोऽहं यन्न शरीरे भव मे दयालुः ।
एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥ (रघौ)

त्यागो हि भारतराष्ट्रियतायाः सर्वस्वम् । कविरिममेव रघुचरित्रकीर्तनव्याजेन निदधाति सहर्षम्—

(क) "स विश्वजितमाजह्रे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।
आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥"

(ख) "तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं लब्धं कुबेरादभियास्यमानात् ।
दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥" (रघौ)

(ग) जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।
गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥"

भारतीयैर्यदुक्तं तस्य सदैव पालनमपि कृतम् । ते वचनरक्षायां महान्ति महान्ति कष्टानि सहमाना जगतां चिराददर्शयन्त । ते सर्वस्वमपि सकलानि सुखान्यपि त्यक्तवन्त पर वचनमुक्तं न कदापि । वस्तुतः एषा विशिष्टता वचनपालनविषयिका तान् बहुषु दुःखेष्वपातयत् । इयं तेषां जीवने नितान्तमेव महामूल्यवती सिद्धाभवत् । ते हि, यत, सर्वस्वेन स्वेन इमां केतुं प्रवभूवुः । परमेतद्गुणवशात् ते समग्रेऽपि भुवने प्रसिद्धिमगुः । समग्रमपि जगत् तेषु गुणमिमं विलोक्य सर्वथैव तेषु अविचारपूर्वकं विश्वसितिस्म । कविर्भारतस्य स्वस्य विशेषतां स्मारयितुं वचनपालनवीरस्य दशरथस्य कथामुपन्यस्यति ।

'सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ ।
उद्ववामेन्द्रसिक्ता भूर्बिलमग्नाविवोरगौ ॥" (रघौ)

पितुराज्ञापालने हि भारतीयता रज्यति । कविस्तदेव दर्शयति—

'पित्रा दत्तां रुदन् रामः प्राङ् महीं प्रत्यपद्यत ।
पश्चाद् वनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीत् ॥" (रघौ)

राज्यतृष्णापराङ्मुखता भारतीयराष्ट्रियताया विलक्षणैव विशिष्टैका । नास्माकं राजानः सुखान्युपभोक्तुं राज्यमभ्युपागमन् । अपितु क्षत्रियाणां प्रजापालनं कर्तव्यमस्ति प्रमुखमिति विचार्यैव ते राज्यभारदुर्वहमवाहुः । कविरिमामेव राष्ट्रियतां प्रदर्शयितुं वस्तुतः इमां पङ्क्तिं निबबन्ध—

(क) दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः ।
मातुः पापस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥ (रघौ)

(ख) अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये
रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं सञ्चिनोति ।
अस्यापि द्यां स्पृशति वशिनश्चारणद्वन्द्वगीतः
पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥ (शाकुन्तले)

(ग) स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः
प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेवंविधैव ।
अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीव्रमुष्णं
शमयति परितापं छायया संश्रितानाम् ॥ (शाकुन्तले)

तपोवनानां तपस्विनाञ्च रक्षणं राष्ट्रियत्वमिदं हि निगदितुं कालिदास आह—

(क) "किं तावद् व्रतिनामुपोढतपसां विघ्नैस्तपो दूषितं
धर्मारण्यचरेषु केनचिदुत प्राणिष्वसच्चेष्टितम् ।
आहोस्वित् प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधा-
मित्यारूढबहुप्रतर्कमपरिच्छेदाकुलं मे मनः ॥ (शाकुन्तले)

(ख) अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते ।
यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः (रघौ)

(ग) आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम् ।
कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम् ॥ (रघौ)

प्रजायै गृहमेधिनं भारतीयनायै रोचते न च विषयोपभोगाय इत्येतदपि प्रकाशं विदन् कविराह—

"भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।
भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥"
(शाकु०)

भारतीयराष्ट्रियतायामियमपि स्पृहणीया विशिष्टता विभाति यद् सा नारी-ष्वादरधियं निबध्नाति सा नारीं संसारसागरतारिणीं मन्यते सा विश्वसिति यद् तां विना न यज्ञ-पूजादिकार्यं पूर्तिमवाप्नुते न च तत्तदनुष्ठानानि फलप्रदाय-कान्येव भवन्ति । कविरेतामेव राष्ट्रियतां कियत्या सुन्दरतया अधः स्थितेषु श्लोकेषूपन्यस्यति ।

(क) धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ।
गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥
(ख) गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ (रघौ)

भारतीयराष्ट्रियत्वस्य वैशिष्ट्यं नार्या पत्युः स्वसत्ताया विलयनञ्च वर्तते । कविकालिदासस्याधः स्थितेषु श्लोकेषु अनन्यस्यैतस्य राष्ट्रियत्वस्य स्पष्टमेव दीप्तिमत्तापूर्वकं सस्फुरणं विलोचनपथमुपैति । वीक्ष्यताम्—

'कल्याणबुद्धेरथवा तवायं न कामचारो मयि शङ्कनीयः ।
ममैव जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्फूर्जथुरप्रसह्यः ॥
किं वा तवात्यन्तवियोगमोघे कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन् ।
स्याद् रक्षणीयं यदि मे न तेजस्त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः ॥
साऽहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिरूर्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये ।
भूयस्तथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥ (रघौ)

विना तपसा न भवति मनःशोधनं न चात्मैव भवति बलीयान् । तपो हि किल्बिषं हन्ति । तपो हि मनोभिलषितानि सर्वाण्यपि सफलीकरोति । सर्वाण्यपि शास्त्राणि पुराणानि च एकस्वरेण तपसो गुणानजस्रं गौरवाद्विमन्यन्ते । मनुराह—

यद् दुष्करं यद् दुरापं यद् दुर्गं यच्च दुस्तरम् ।
तत् सर्वं तपसा प्राप्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥

भारतराष्ट्रं सनातनात् कालात् तपसि अतितरां श्रद्धामास्थां च निदधानमवलोक्यते । तपो हि वस्तुतो भारतीयस्य राष्ट्रियत्वस्य परमं भास्वरं रूपं वर्तते । कविः कालिदासोऽपि स्वकीयेषु सर्वेष्वपि काव्येषु तपोनिहितश्रद्धो वेक्ष्यते । स स्वकीयानि पात्राणि मनोमालिन्यनिरसनोद्देश्येन तपसि प्रवर्तयन् सर्वत्र समवाप्यते ।

सद्रूपसम्पदा चेदात्मानं कोऽपि बलीयांसं मन्यते तदा वस्तुतोऽसौ भ्रमएवात्मानं पातयति । न रूपं न च सम्पद् एव कश्चिद् भौतिकं पारमार्थिकं हितं सम्पादयितुं शक्नुवन्ति । तदर्थं तु तपोऽपेक्ष्यते । तेनैव मानसिकमुत्थानं सम्भवं तेनैव मनसः शुद्धिः सम्भवा । मनसि जाते शुद्धे सर्वमपि लब्धव्यं मानवो लब्धुं पारयति तस्मात् तप एव श्रेयसां मूलम् । तपः समवाप्य सौन्दर्यं न

साधनान्तरमवाप्तं सौन्दर्यं जेतुमर्हति—इत्येतस्माद्धेतोः कविः कालिदासः कुमार-सम्भवे उमापावनचरितगानव्याजेन ब्रवीति यत् पार्वत्यामयं भ्रम एव समवर्तत यस्मात् स्ववपुःसुन्दरतया भगवन्तं शङ्करं समवाप्तुं प्रेरयामास। तद्वशात् सा प्रथमं स्वोद्देश्ये न सफलतामियाय। असफलतानन्तरं सा तपोऽन्तरेण न तादृशे मनोरथे सिद्धिः सम्भवेति निश्चेतुं शेके—

"तथा समक्षं दहता मनोभवं पिनाकिना भग्नमनोरथा सती।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता॥
इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः॥"
"मृणालिकापेलवमेवमादिभिर्व्रतैः स्वमङ्गं ग्लपयन्त्यहर्निशम्।
तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं तपस्विनां दूरमधश्चकार सा॥" (कुमारसम्भवे)

स्वच्छन्दता न कदाप्युपकारिणी। सा पतनाकूपारे निमज्जयति। शकुन्तला छन्देनान्ववर्तत। अत सा दुष्यन्त-परित्यागजनितं कष्टमप्युवाह। कविः कालिदासस्तस्मादेव कारणात् शकुन्तला तपसा शोधयितुं कामयमानस्तामि-शीसपत् कश्यपाश्रमे च तपश्चरितुं प्रावर्तयत्—

(क) "सुमते, एहि इमं वृत्तान्तं नियमव्यापृतायै शकुन्तलायै निवेदयावः"
(शाकु०)

(ख) "वसने परिधूसरे वसाना नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः।
अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला मम दीर्घं विरहव्रतं बिभर्ति॥" (शाकु०)

यक्षो यदा स्वाधिकारात् प्रमाद्यतिस्म तदा तमपि कविरयं गृहाद् दूरीकरोति; तमपि स रामगिर्याश्रमेषु निवासयति येन सः प्रमादाज्जुगुप्सेत, कृते च स्वकीये प्रमादे खिद्येत, कदापि न पुनः प्रमादमनुष्ठातुं प्रतिजानीयात्; अनुतापेन च मानसं स्वं नेनिज्यात्; प्रेयसीप्रणये न तथा रज्येत् येन पुनः स्वामिशापो घेषयेत्। इदमेव कृत्स्नं विमृश्य यक्षमपि वस्तुतोऽसौ तपस्येव नियोजयति तत्कथागानकरं मेघदूतं च प्रणयति जनसामान्यमुपदेष्टुम्—

"कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात् प्रमत्तः
शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः।

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥" (मेघ०)

महाकविः कालिदासस्तपोमहिमानं सकलेष्वपि सर्वेषु काव्येषु गात्वा 'भारतस्य राष्ट्रियतायाः प्रमुखमङ्गं तपः' इत्येतद् बोधयति भारतीयां जनताम्।

भारतीयराष्ट्रियता संस्कारेषु श्रद्धत्ते। यथा शाणोपले घर्षणान्मणिर्भवति भासुरस्तथैव संस्कारैर्मानवोऽपि क्षालितकालुष्यो जायते। सः संस्कृतो भूयो-ऽभासते। तस्माद् भारतीयता तेन तेन संस्कारेण तस्य मानसं पवित्रीकर्तुं सततं जीवनपर्यन्तं प्रयतमानैव दृश्यते। राष्ट्रिय कवि कालिदासो हि संस्कारसम्बन्धिनीं राष्ट्रियतां स्मारयितुं तामङ्गीकर्तुं च प्रेरयति विविधेन प्रकारेण—

"स जातकर्मण्यखिले तपस्विना
तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते
दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भव
प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥" (रघौ)

यानि साधनानि देशं बाह्यत आभ्यन्तरतश्च सुन्दरं सुसमृद्धं समुन्नतञ्च सर्वविधभावेन कुर्वन्ति तानि साधनान्येव 'राष्ट्रियता' इत्येतेन नाम्नाऽभिधीयन्ते। तेषु हि साधनेषु विद्यास्ति साधनप्रमुखम्। भारतं विद्यां स्वकीयराष्ट्रियतायाः जीवनं मन्यते। सा तामेव तस्याः आधायकत्वेनावगच्छति। विद्यया राष्ट्रं शुभं पश्यति चिरायुर्भवति स्थिराविचलश्रीकं भवति, भवति चाजेयमिति भारतस्य विश्वासः। तस्यायमन उद्घोषोऽयमुच्चैः—

"सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि।"

कविः कालिदासो हि स्वकीयं राष्ट्रं विद्यायां रतं विलोकयितुमुत्सुकः। स तादृशं सन्दर्भं समुपन्यस्यति येन देशः प्रेरणामवाप्नुयात्—

(क) "अथोपनीतं विधिवद् विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम्।
अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥ (रघौ)

(ख) निर्बन्धसञ्जातरुषार्थकार्श्यमचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः।
वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति ॥" (रघौ)

राष्ट्रियताघटकेषु तत्त्वेषु धर्मो नाम तत्त्वमपि प्रमुखम्। अभ्युदयनिःश्रेयसात्मकत्वात् स सर्वेषामपि मानवानां सुहृत्। धृतिक्षमादमादिका एव धर्मस्य अङ्गत्वेन प्रसिद्धाः। धर्मस्य महत्तामुद्दिश्य प्रोक्तम्—

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्तु गच्छति ॥

राष्ट्रस्य धर्मोपेतत्वं सर्वथैव वाञ्छनीयम् । कालिदासकृतिषु धर्माख्याया राष्ट्रियताया प्रतिपदं दर्शनं भवति—

(क) "रेखामात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्वर्त्मनः परम् ।
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥" (रघौ)

(ख) स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान् परिणेतुः प्रसूतये ।
अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥ (रघौ)

(ग) "कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।" (शाकु०)

(घ) "किं कृतकार्यद्वेषो धर्मं प्रति विमुखतोचिता राज्ञः ।" (शाकु०)

(ङ) यद्यप्यासः कामं त्वदपतिरभिन्नस्थितिरसौ
न कश्चिद् वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते ।
तथापीदं शश्वत् परिचितविविक्तेन मनसा
जनाकीर्णं मन्ये हुतवहपरीतं गृहमिव ॥ (शाकु०)

यज्ञोऽपि भारतीयराष्ट्रियताया महनीयाङ्गत्वेन स्मृतः । न विना यज्ञेन राष्ट्रियतायाः निर्वृतिः । यज्ञस्य महिमा श्रुतिमारभ्याधुनिकं साहित्यं यावत् वितत आस्ते ।

(क) "यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत"

(ख) "देवा यद् यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम्"

(ग) "यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः"

(घ) "इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः"

(ङ) "यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः"

इत्येवमादीनि प्राच्यानि वाक्यानि यज्ञमहिम्नि शास्त्रेषु प्रमाणानि भवन्ति । कविः कालिदासश्च तमेव यज्ञमुद्दिश्य तत्तत्कथानिबन्धेषु समुद्गायन् श्रुतो भवति । स तथैतद्वृते यथा भारतं नैजमिदं राष्ट्रियत्वमभिजानीयात् । तत्काव्येषु सर्वेषु यज्ञोद्देशोऽवलोक्यते—

(क) "मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे ।
अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्तसे ॥" (रघौ)

(ख) "मद्धर्मस्माखिण्याद् रक्षांसि न इष्टिविघ्नमुत्पादयन्ति ।"

(ग) "सायन्तने सवनकर्मणि संप्रवृत्ते वेदीं हुताशनवतीं परितः प्रयस्ता ।"

(शाकु०)

(घ) यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य
सारं धरित्रीधरणक्षमं च ।
प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं
शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥ (कुमार०)

भारतीयराष्ट्रियत्वस्यान्यतमं वैशिष्ट्यमिदमपि यत् तदाधिभौतिकता-मुपश्लोकयदपि आध्यात्मिकतामुपवीणयति । कविः कालिदास आध्यात्मिकतां भारतराष्ट्रस्य गौरवाभरणं मन्यते ।

तदीयमिदं सुदृढं विस्रम्भणं यदाध्यात्मिकता राष्ट्रस्य जीवनप्रति सुधायते । सा तज्जीवनं भाति दर्शयति प्रमोदयति च । सुधावदेव न सा दितत्मजहाति अपि तु सा तस्यामृतत्वाय कल्पते । भारतीयराष्ट्रियता सम्प्रत्येतावती पुरातनी अद्य जीवति इत्यत्र कारणमस्ति "आध्यात्मिकता ।" अतः कविः कालिदासोऽध-स्थितेषु श्लोकेषु आध्यात्मिकताधियं वितन्वानो राष्ट्रमुपदिशति स्वकीयाध्या-त्मिकत्वाख्यं राष्ट्रियत्वं स्वीये चरिते परिणमयितुम्—

"अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया ।
विषयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिवस्थेष्वपि निस्पृहोऽभवत् ॥"
"अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ द्विषदारम्भफलानि भस्मसात् ।
इतरो दहने स्वकर्मणां ववृते ज्ञानमयेन वह्निना ॥"
"न नवः प्रभुराफलोदयात् स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः ।
न च योगविधेर्नवेतरः स्थिरधीरा परमात्मदर्शनात् ॥" (रघौ)

कलाप्रियता भारतीयाया राष्ट्रियतायाः कमनीयमङ्गमद्भुतम् । एषा कलाप्रि-यता मनोहरत्वात् न केवलं पुरा जन-नयनानि जनमानसान्यरञ्जयदपि तु सा भारतं समृद्धयागाधया अपरिमितया च श्रिया नितरामेव समृद्धमर्यादमितश्च कुर्वती सर्वस्मिन् अपि भुवने च प्रथितश्चकार । पुरातनं भारतं कलासु प्रीतिं विपुलां निदधौ । वात्स्यायनशास्त्रादिना तस्य कलाप्रियत्वं सम्यग् विदितं जायते । चिरतन्यात् देशस्यास्य विश्वविदिता कलाप्रियताभिधा राष्ट्रियता चयं जगाम । भारतं जनाः संसारे यदि चाणिक्यादिना ज्ञातुमशक्नुंस्तदा तेन ते कल्यापि

तदेतया ज्ञातुं प्रवृत्तम् । अत एवास्माभिरिह कला 'राष्ट्रियत्वेन' समुद् स्तुता । कविः कालिदासः—

"विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
 सङ्गीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम् ।
अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः
 प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥ (मेघ०)

इत्येवमादिभिरनेकैः श्लोकैः स्वदेशवासिनां हृदयेषु कान्तानुरागितामुत्पादयन् समवलोक्यते । इत्थं हि सर्वत्र कालिदासस्य काव्येषु राष्ट्रियकवित्वं वैजयन्तीव दोधूयमानमुच्चैश्चकास्ति । सेयमस्मद्भारतीया कालिदासस्य भारतीयता । येन पुनस्तेषां हृदयमत्र राष्ट्रियत्वालोकेनालोकितं स्यात् ।

(२६)

मेघदूते कालिदासः

मेघदूत नाम काव्य संस्कृतसाहित्यस्य प्रस्फुरत्प्रभास्वमस्ति मानवप्रकृते-र्बाह्यप्रकृतेश्च तत्र निरीक्षण सूक्ष्मतया कृत वर्तते। तत्र बाह्यप्रकृतिर्यादृशीं प्रधानता गमितास्ति न तादृशी कस्मिंश्चिदन्यस्मिन् काव्ये नीता परिलक्ष्यते। तद् वस्तुतो विरहप्रपीडितस्योत्कण्ठितहृदयस्य मार्मिकव्यथास्ति। तत्र प्रणयस्य विह्वलता विवशता विकलता च आत्मान साकारे रूप परिणमयन्ती सलक्ष्यते। आन्तरिकाणां भावानां यादृश चित्रण मञ्जुलतया मृदुलतया च तत्र कृत दृश्यते न तादृश क्वाप्यन्यत्र। मानवस्य मानसिकान् भावान् प्रबोधयितु यत् सौन्दर्यं भवति प्रभविष्णु तदेव सौन्दर्यं तत् काव्य मधुर विकिरत् सचेतसा पुर समुपतिष्ठते।

सर्वेषामपि सुधियामिद मतय सुविदितमेव यत् सौन्दर्यमेव काव्येषु 'रस' इत्यनेन नामधेयेन विश्रुतम्। कविस्तमेव साधयितु काव्य करोति। सहृदयाना विधान स रस शृङ्गारकरुणादिभेदेन नवविधता भजते। नवस्वपि रसेषु शृङ्गारो नाम रसो रसराज इति सर्वेऽपि साहित्यशास्त्रिण साधु विदन्ति। यथा त्वरया स मानस मथ्नाति मदयति चपलयति च तत् तथा नान्यस्तस्मात् स रसेषु श्रेष्ठो रसो मत। संयोग विप्रलम्भभेदेन स द्विविध। उभयोरपि भेदयोर्विप्रलम्भ शृङ्गारो मधुरतर। तत्र चेतसो द्रुतीकरणक्षमतातितरा तरस्विनी भूत्वा विभाति तस्मात् तत पर मधुरिमाण न कोऽपि अन्यो रसो विन्दति। एष विप्रलम्भ शृङ्गार एव मेघदूतस्य काव्यस्याङ्गी रस। यद्यपि विप्रलम्भे शृङ्गारे काव्यान्तराण्यपि सन्ति बहूनि, परमत्रास्य शब्दार्थमिथुनमन्यामेव विलक्षणता वहति, अन्यामेव वस्तुतत्त्वोपपादनप्रवीणतां परिपुष्णाति, अन्यामेव भावाभिव्यञ्जनकरीं ललितता बिभर्ति, अन्यामेव कुशलां कलां कलयति अद्भुत एव सरम्भ सर्वत्रात्र विभ्राजते तस्मात् काव्यमिदमनन्यगतामेव कमनीया श्रिय लालयति। नास्य तदीयमेकमप्यङ्गमेवविध यत्र स्यात् सुन्दरतरम्। यथास्यार्थो हि प्रसादयति मानस तथैव शब्दोऽपि आह्लादयति तत्। यथा भावाना वल्गुताश्च भावुकान् नितरां प्रीणाति तथैव छन्दोऽलङ्कारगुणादिमामप्यपि भृश नन्दयति तान्।

एतासां विशिष्टतानां सद्भावादेव काव्यमिदं सवर्णानि सर्वाणि काव्यानि सहेलं परिहृत्य दृग्गोचरतां प्रपद्यते ।

मेघदूतं यद् वर्णयति तच्चिरं प्रियम् । यावच्च तद्वस्यति तावच्च पाठको न च श्रोता ततो विरमति । तत् समस्तं मनःसु उत्तरोत्तरं वर्धमानां उत्सुकतां महीयसीं कुतूहलिनीं धारामिषयत् स्वान्तस्य मर्मभागं धूनयति, तत् सुप्तान् मुकुलितान् भावान् उद्बोध्योत्थाप्य च तान् मञ्जरितान् विदधाति । मानवस्तत् काव्यं गतिदृग्वर्णविशेषचरितं काव्यं न मन्ता वर्णितमानवतामात्र-चरितं काव्यं मन्यते । वर्णनविधेरुदारत्वात् तत् तादृशमेव भवत् सचेतसां पुरः परिस्फुरति । तस्यां सन्देशगाथायां मानवो नैजसन्देशगाथामेवावगच्छति, अध्ययनस्य श्रवणस्य वा वेलायां तद् कामस्यैनादर्शं भियति यमूद पद्धशात् पाठकः कोऽहं क्वाहमित्येतत् सर्वं विस्मरन् यक्षादभिन्नमेवात्मानमभिमनुते । साधारणीकरणस्य मादृशमेनावच्छया सर्वत्र सर्वतश्च सञ्जायते नितरां च पाठक-स्तन्ननितामन्दमान्द्यानन्दे निमज्जत्युन्मज्जति च । तदानीं द्वैतमा तिरो-दधाति अद्वैतवोन्मिषति चिरम् । अम्मर्दायमारन्दं रामगिर्याश्रमे कश्मन्ता-न्ताकान्तश्च मदनमलकायां परिगमते । अस्मादृष्टे पुरस्तात् वप्रक्रीडापरिणत-गजप्रेक्षणीयानां जलधराणां घटोत्सिञ्चन्ती समुद्गच्छति, सर्वत्र सर्वत्र धाराकदम्ब-मरध मुखला समुदिता भवन्ती शाद्वलं रञ्जयितुमुपक्रमते; किमाधिक्येन सर्वमपि वातावरणं तस्मिन्नेव वातावरणे परिवर्तते यदस्मिन् काव्ये वर्णिता स्थलानि । सम्यग् मुक्तमेवोक्तं केनापि—

"अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः ।
यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥"

रमणीयार्थप्रतिपादकाः शब्दाः काव्ये सर्वत्रापेक्ष्यन्ते । शब्देषु रमणीयार्थता तदैवोन्मिषति यदा ते व्यञ्जकतां वहन्ति एवमेवार्था अपि त एव विदग्धता भवन्ति ये व्यङ्ग्यतां निर्वहन्ति । अपि मेघदूते व्यञ्जकानां शब्दानां व्यङ्ग्या-नाञ्चार्थानां पदे पदे दर्शनमुपलभ्यते । व्यङ्ग्यव्यञ्जकता काव्यस्यानुत्तमसौन्दर्य-मस्ति । अतएव आचार्य आनन्दवर्धनः प्राह—

"सोऽर्थस्तद्व्यक्तिसामर्थ्ययोगी शब्दश्च कश्चन ।
यत्नतः प्रत्यभिज्ञेयौ तौ शब्दार्थौ महाकवेः ॥"

इह मेघदूतस्य मनोऽभिरामशब्दार्थलसिततामवलोकयितुं कानि चनोदाहरणान्युद्ध्रियन्ते येन तस्य सा विशिष्टता हृदिसरणिमवतरेत् ।

"कः सन्नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां
न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः ॥"

इत्यत्र प्रयुक्तं 'कः' इत्येतत् पदं विप्रलम्भशृङ्गारस्य सर्वान् अपि भेदान् प्रति मधुरमिश्रित विदधत् स्वसत्तामुपस्थापयति । मेघे सति सन्निहिते मानेर्ष्याकरुणप्रवासादिजनिता विप्रलब्धता सम्भोग एव यथासम्भवं सन्निविशते न कोऽपि ना तदा असहनीयं विप्रयोगं सोढुं पारयति । यः कोऽप्युपाय उपलभ्यते तमालम्ब्य विप्रयुक्तः प्राणी स्वकीयां प्रियतमामाश्लिष्यात्मानं रमयति । तथाविधेऽपि क्षणे यो न विप्रयुक्तत्वमपनेतुं क्षमते नूनमसौ नितान्तदयनीयो दीनश्च । अत 'कः' इति पदं दयनीयतादीनतार्थमभिव्यनक्ति ।

"काले काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य
स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो बाष्पमुष्णम् ॥"

इत्येतस्मिन्श्लोके समागतं 'काले' इत्येतत् पदं यदा सुहृदभ्युपैति तदा इत्येतदर्थमभिधानपूर्वकं वर्षर्तोः कामोद्दीपकतां प्रकटीकरोति ।

"मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं
सन्देशं मे तदनु जलद श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम् ॥"

इत्येतस्मिन् श्लोके पठितः 'पेयम्' इत्येष शब्दः सन्देशस्य विजितसुधात्वं विनिगमयन् पिशुनयति यत् प्रियतमायै प्रेष्य सन्देशः केनापि सुभगेनाभिन्नहृदयमित्रेणैवाकर्ण्यते । सन्देशस्य नितान्तगुप्तत्वात् रहस्यमयत्वाच्च यद्यपि सर्वैरेव परमोत्सुकतया तच्छ्रवणे स्वाभिलाषः प्रदर्श्यते परं न स सर्वश्रवणविषयीक्रियते । तद्विधविशिष्टतायुक्तत्वात् तस्य पेयतायाः सर्वथैवान्यसर्वविधपेयत्वविजयिता सिद्धैव । अमृतं तु अविरलाः अपि प्राप्तुं शक्नुवन्ति परं दयितायै प्रेष्यमाणं सन्देशामृतन्तु कोऽपि विरल एव पातुं प्रभवति । तस्मादमृतं प्रियासन्देशामृतस्य षोडशीमपि कलामध्यारोढुं न शक्नोति ।

"सद्यः सीरोत्कषणसुरभिक्षेत्रमारुह्य मालम्"

इत्येतस्यां पदरचनायां समुपन्यस्तः 'क्षेत्रम्' इत्येष शब्दः 'कलत्रम्' इत्येतमर्थमभिव्यञ्जयन् परकीयायाः उपभोग्यतायां क्लिष्टमप्यदेव सुखं मधुरमित्येतं भावमुन्नावयति ।

"अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्ष्यति त्वाम् ।"

इत्यत्र प्रयुक्तेन 'घन' इत्येतेन पदेन विवक्षितमिदमस्ति यन्मेघ ! त्वं (मदुपदेशात्) गुरुतां वहसि स्वभावस्य च सान्द्रतां पुष्णासि तस्मात् स सन्देशप्रापणविषयकं गुरुतरं कार्यं वोढुं शक्नोषि, लघुर्नों भवतु नाम ज्वलनः परमपुंनीतवनितार्थविषयं कार्यमिव सन्तुलयितुमसमर्थम्, त्वं तु पूर्णोऽसि घन सर्वां अपि बाधः परामृश्य कार्यं सम्पादयितुमर्हसि । एवमेव 'अन्तःसारम्' इत्येतेन शब्देनैषा प्रतिपिपादयिषा यत् मेघ, त्वं सारवान् असि, बलवान् कं न वशीकर्तुं प्रभवते, अन्तर्बलशालिन एव शक्यति, स एव विषमवातस्यापि पुरः स्थातुं शक्नोतीति, अनुरोधेनैवविनूपितायामल्पकाया वातुरायमुद्दिष्टमूतायाः मम प्रेयस्याः सकाशे त्वमदोऽन्तःसार—गुरुत्ववत्त्वात्—एव स्वस्थो भूत्वा स्थातुं समर्थः किञ्च सन्देशं श्रावयितुं क्षमः ।

"तां जानीथाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।
गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां
जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम् ॥"

इत्यत्र प्रयुक्ते 'जीवितम्' 'द्वितीयम्' इत्येते द्वे अपि पदे मदनदग्धहृदयस्यैक-त्वमुपपादयतः । तौ द्वावपि दम्पती धर्मतो नाडेन भिन्नौ जीवनेन तु न भिन्नौ तौ । येन् यक्षाङ्गनायाः जीवितस्थितिः स्यात् तदा तत्प्रसुत्तिः सममेव यक्षस्यापि शरीर मायुक्तं भवत् स्थातुं प्रभवेत्—इत्येतद्ध्वननं द्वयोरिष्टं ताभ्यां पदाभ्याम् । एवमेव 'चक्रवाकीमिवैकाम्' इत्येषा पदावलिः तापस्य पतत्स्वभावसिद्धापेक्षत्व-प्रकाशकत्वम् 'चक्रवाकी तु विच्छेदसहनेऽसमर्थत्वात्ते परं महदितोऽपरि स्वेषा विरह-दग्धिनीति अङ्क् कदाचनार्हेद्, तस्मात् तस्या दशा स्वप्नलमेव चिन्तनीयेत नीनारूपदिक्षपीतनिष्पन्नाति । किञ्च 'पद्मिनी' इत्येष शब्दो यक्षप्रेयस्याः सौकुमार्यं 'शिशिरमथिताम्' इत्येतच्च तस्याः विरहजनितमलिनत्वहतकान्त्या-दिकमभिव्यञ्जयतीति ।

"तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वबिम्बाधरोष्ठी ।"

इत्यादिश्लोके प्रयुक्तानि 'शिखरिदशना', 'निम्ननाभिः', 'स्तोकनम्रा स्तनाभ्याम्' इत्येवमादीनि पदानि यक्षकान्तायाः मार्दवातिशयं, पद्मासुमस्वत्वं मदनातिरेकत्वं किञ्च तस्याः निविडसुरतत्वं चापूर्वमर्मितं ध्वनयन्ति ।

"वाचाल मा न खलु सुभगंमन्यभावं करोति"

इत्यत्र सन्निवेशितं 'सुभगंमन्यभाव' इत्येतत् पदं सुप्रयुक्तत्वेन सौन्दर्यं सुन्दरस्य हि यक्षस्य निरवलेपतामाविर्भाव्य तस्मिन् परिस्पन्दमानां कामपि हृदयहारिणीं भावुकतामभिव्यनक्ति।

'वेणीभूतप्रतनुसलिला सा त्वतीतस्य सिन्धुः
पाण्डुच्छाया तटरुहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैः।
सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती
कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः॥"

इत्यस्मिन् श्लोके समावेशितानि वेणीभूतप्रतनुसलिलादिपदानि केशपाशे वियोगवशाज्जनितं केशपाशीयं रूक्षत्वं कृशत्वञ्च ध्वनयन्ति। 'विधिना' इत्येष च शब्दः 'सम्भोगेन' इत्यतस्मिन् अर्थे पर्यवस्यति किञ्च 'उपपाद्य' इत्येतस्य शब्दस्य 'यत्' प्रत्ययान्तता मञ्जुलामेव व्यञ्जनां समवतारयत्यताम्—

विरहावस्थया कृशता गताया सुन्दर्या कृशता प्रियतमसंयोगमन्तरेण न दूरीभवति अतस्तस्या गाढालिङ्गनमतितरामेवौचित्यावहम्।

"अत्यादित्यं हुतवहमुखे सम्भृतं तद्धि तेजः"

इत्यत्र प्रयुक्तं 'तेजः' इत्येतत्पदं तेजसः साक्षाद् भगवतो मूर्त्यन्तरत्वात् पूज्यत्वं किञ्च 'मुखे' इत्यतत् पदं 'पवित्रता' इत्येतमर्थं प्रकटीकरोति।

कुशलकवीनां कृतयो भवन्ति विश्वजनीनाः। कवयः काम स्वरचनासु कस्यापि पुरुषविशेषस्य किंवा कल्पितस्य कस्यचन चरित्रं गायन्तु परं तेषां तथाविधान्यपि काव्यानि वस्तुतस्तु मानवमेव वर्णयन्ति। तत्र मानवस्यैव सामान्यस्य धर्मा भावाश्चनिबद्धा गीयन्ते अतस्तेषां रचना—काव्यानि—जगद्धिता-यैव कल्पन्ते। कथाविशेषस्तु तत्र व्यपदेशत्वमेवोपतिष्ठते। कविः कालिदासोऽपि अस्मिन् मेघदूते यक्षस्य सन्देशाङ्कनस्छलेनैतदेव गातुं प्रावर्तत यन्मानव इह त्रिभुवन सः प्राणी विद्यते यः कदापि आधिभौतिकं कदापि आध्यात्मिकं कदापि चाधिदैविकं दुःखं दृश्यीकरोति। कदापि त्वेवंविधापि दुःस्थितिस्तमास्कन्दति यत् तानि त्रिविधान्यपि दुःखानि युगपदेव तं दुन्वन्ति। तस्य कुशलन्तु जगति कदापि स्थिरं भवत्येव न। स तु स्वावसरे स्वकीयं स्नेहिनं संस्मरति, आकाङ्क्षति, च तदीयं दर्शनं, तत्परिवं स्वकुशल-सवाद प्रेषणं, स्वप्रेमास्पदस्य च कुशल-

वृत्तान्तावगमनम्। एतदर्थं स तस्यामवस्थायां य कमपि प्रयत्नं कर्तुं पारयेत् तमेवावलम्बते निर्विलम्बम्।

कविः सम्यग् जानाति यन्मानवः प्रकृत्या निर्बलः प्रागभूदस्ति यदपि तत्पक्षे प्रकृतं भवति किंवा कृतं मज्ञापयति तद् तमाश्रयति प्रत्ययति च परमनावता तु न तस्य कोऽपि जायते लाभः। उचितं युक्तश्चेद् यद् तादृगुपायोऽवलम्ब्यते यथाविधेन मनोऽपि स्यादुपकृतश्च स्यात्। कविरेतद् कर्म आचरयति तन्मादृशमेव भवति। मानवस्तदायत्त कार्ये प्रसन्नतामतिशयामधिगच्छन् उत्तरोत्तरं मैत्रिकीमाध्यात्मिकीञ्च समुन्नतिं विन्दति।

कविः कालिदासः एतस्मिन् मेघदूतकाव्ये मानवस्य दुर्बलताया कोमलहृदयताया अर्थात्तत्पात्रं पदे पदे तस्याम्युपायञ्च कामयमानस्य कान्तवा प्रदिशति यथाचितमवसरं। क्वचित् स तु—

"याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा"

क्वचित्—

"न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय
प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः"

क्वचित्—

"रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय"

क्वचित्—

"मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः"

क्वचित्—

"आपन्नार्तिप्रशमनफलाः सम्पदो ह्युत्तमानाम्"

इत्युपदिशन् श्रुतो भवति।

लोकस्य सर्वाङ्गीणं शुभं भूयादित्येव कवेरभिमतमस्ति स "तामतस्त्य-मन्दशान्तककथावस्थाकर्णनात्परं पान्थानां ध्रुवं चेतोऽतिनरां ध्यानावस्थितं भवति चेत् तदानीं तदुपकारिणी वार्तापि भवेत्, चेत् तेषां मङ्गलमयोपदेशसुधाराधिता स्यात्, चेत् तेषां हितार्थं मस्तनि समुपस्थापिता क्रियेत तदा नियतं तास्ते मनोऽधिष्ठिता विधास्यन्ति महत्वं यत समुचिते सदवसरे समुदीरिता वाक् प्रायेण सफलैव भवतीति निश्चित्य स्थाने स्थाने नानाविधान् उपदेशान् उपन्यस्यन् कथया मनोहरमये समुपस्थापयति। 'स्वार्थकर्मसु प्रयतमाना नरा

परिभवं प्रयान्त्यतस्तादृशेभ्यो फलहानिकर्मभ्य दूर एव सस्थातव्य' मित्येतद् वच एव स अवतारयति—

"ये संरम्भोत्पतनरभसा स्वाङ्गभङ्गाय तस्मिन्
मुक्ताध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम् ।
तान् कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णान्
के वा न स्यु परिभवपदं निष्फलारम्भयत्ना ॥"

"सुखदुःखानि जीवनेन सार्धमेव सयुतानि सन्ति कदाप्येतन्न सम्भव यत्कोऽपि जन सततमत्यन्तसुखान्येव निर्विशेत् वा सदैव दुःखान्येव । जीवनसरित् सुखात्मिकायां दुःखात्मिकायाञ्च धारायां–मुभयविधायामपि भूम्यां–प्रवहति । तस्मात् द्वन्द्वानि सधैर्यं तितिक्षेत देही"त्येतद्भावमेवमुद्भावयति—

"कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥"

कवेर्लोकानुभवो महान् तस्य दृष्टिर्दूरदर्शिनी तदीयं ज्ञानं व्यापकमगाधञ्चात-स्तस्याग्रिपु सत्यस्य कमनीयतालोचनगोचरीभवति । स यत् किमपि वक्ति तद्वच सत्यत्वात् स्वकीयेन दिव्येनालोकेनाज्ञानं तमो हठादेवुच्छिनत्ति । तदुक्तिस्थितसत्यताश्री प्रेक्ष्यताम्—

"मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेत
कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे"

अन्यदपि श्रूयताम्—

"कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु"

अन्यदपि विलोक्यतां पीयतां च रस —

"स्त्रीणामाद्यप्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु"

अस्मिन् संसारे मानवमभितो विपदः सञ्चरन्तेऽतस्तेषां कुशलमेव प्रष्टव्य स कुशलाकाङ्क्षिण सकाशादपूर्वं सुखमनुभवति इत्येतत् सत्यं सर्वदास्माभिरनुभूयते । स च यदास्माकं कुशलं परिपृच्छति तदास्माकं मन आश्वसिति । कविरिदमेव सत्य दर्शयति—

"पूर्वाभाष्य सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव"

करुणावृत्तेरार्द्रान्तरात्मत्वरूपमन्यं दर्शयति कविरेभिः शब्दैः—

"सा सन्यस्ताभरणमबला पेशलं धारयन्ती
शय्योत्सङ्गे निहितमसकृद् दुःखदुःखेन गात्रम् ।
त्वामप्यस्त्रं नवजलमयं मोचयिष्यत्यवश्यम्
प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिरार्द्रान्तरात्मा ॥"

काव्यस्यास्यापरं सौन्दर्यमस्ति प्रकृतिसुषमायाश्चारुतया चित्रणम् । आदितोऽन्तं यावत् काव्यमिदं प्रियायाः प्रकृतेरनवद्यानि अज्ञातानि च विविधानि बहुलानि दृश्यानि प्रस्तवीति कविः । वस्तुतः मन्यन्त्विदं यत् काव्यमेतत् प्रकृतेरेव काव्यमस्ति । तत्राभ्यन्तरीया बाह्या च प्रकृतिरन्योन्यं गाढमालिङ्गन्ती वीक्ष्यते । चेतनाचेतनयोर्मधुरं संयोगं कारयित्वा तयोरैक्यश्रियञ्च जगतः पुरो वितरय कविर्यमुपकारं मनोज्ञं जगतश्चकार तदर्थं तद् सर्वमेव कविम्प्रति कृतज्ञतां वहति । यस्मिन् काव्ये प्रकृति-पुरुषो मेघ स्वयं सन्देशहरः स्यात्; मार्गश्च यस्य मेघस्य रहस्यावहज्योतिःपुञ्जपावनं गगनं स्यात्; अलकां गन्तुं यस्य मेघस्य तरणीया नाना सानुमत्सरिद्-कान्ताराद्विपदार्थाः स्युस्तस्मिन् काव्ये काप्येतादृशं स्थानं कथं द्रष्टुं शक्यं भवेत् यत्र स्यात् प्रकृति-पेशलम् ।

मेघदूते क्वचिद् स्निग्धच्छायातरुलसितः पुण्योदकपूतो रामगिर्याश्रमः, क्वचिद् कुटजकुसुमानां सौरभम्, क्वचिद् बलाकानां पङ्क्तिः, क्वचिच्चातकानां निवहः, क्वचिदुच्छिलीन्ध्रायाः वसुधायाः सुन्दरता, क्वचित् स्रोतसां हृदयहारिणी तरलता, क्वचिद्धंसरामनस्यच्छटा, क्वचित् सह सीरोत्करणसुरभिक्षेत्राणां हसन्ती श्रीः, क्वचिच्च मधुकरगुञ्जितकुञ्जानाञ्च लक्ष्मीः दिव्यानेव विभ्रमान् प्रवर्षन्ती दृश्यते । वस्तुतः काव्यमिदं प्रकृतेरनुपमा रङ्गशालेव भाति । यथा प्रेक्षागृहे उपविष्टो दर्शको रङ्गमञ्चे विविधानि विचित्र-विचित्राणि दृश्यानि पश्यति तथैवास्य काव्यस्य पाठकोऽपि स्वसम्मुखे मनोहराणि प्रकृतेर्बहूनि रूपाणि नवनवानि प्रेक्षते । विन्ध्यादिकानां महीधराणां कमनीयता कदाऽप्युपस्थिता भूत्वास्मान् नन्दयति, कदापि स्फुटकमलामोदमैत्रीकषायः शिप्रावातोऽस्मान् संस्पृश्य प्रमादयति, कदापि पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारीणि शिलावेश्मान्यस्मदीयां कामवासनां जागरयन्ति; कदापि कनककनिकषस्निग्धा सौदामनी अस्मान् रञ्जयति; कदापि सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिर्मन्दाकिनी नः पुनाति । अहह, ज्ञायते-अस्मिन् काव्ये हि वेधसः सकला अपि प्रकृतिः कविना शब्दब्रह्म-रूपे परिवर्त्य सम्प्रतिष्ठा-

पितास्ति । कन्यमिदं न यद्यपि काननं न विविधपशुपक्षिसंदर्शनभवनं नान्यदेव किमपि कौतुकनिकेतनं, परं सचेतसां वृन्दं, दन्तिनां निकर, चमरीणां निवह, दारभागा समुदाय, चकितानां हरिणीनां वृन्दम्, चक्रवाकयोर्मिथुनं, मीनानां श्रेणी, मधुव्रतानामाली, पारावतानां निकुरम्बम्, शैलराजस्य हिमालयस्य शोभा, देवदारूणां वनम्, कीचकानां ध्वनि, सर्वसौन्दर्यसदन कैलासस्य साधुता, नानाकुसुमसुरभिसुरभीण्युद्यानानि, रत्नानामर्चि, जललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्तमणय, मरकतशिलानां राशि, सारिकाया शब्द, चलकुवलयानां कान्ति, गैरिकादि धातूनां छवि, कदलीनामुद्यानम् । मुक्तानां समूह, सूचीभेद्या तमस्विनी, चन्द्रिकोद्भासङ्सिता रजनी, अन्यानि चानेकानि वल्गूनि वल्गूनि वस्तूनि मुदमाप्याययद् विदधानानि लक्ष्यन्ते । मेघदूतं काव्यं नास्माकं समक्षे प्रकृतिदेव्या नयनाभिरामां छविमेव, न केवलं विलासिनां नानाविभ्रममयानि हर्म्याण्येव, न च राजराजस्य सर्वसमृद्धिसमृद्धामलकामेव, न च भोगप्रधानजीवनस्य सौन्दर्यमेवोपन्यस्य त्यपितु तत् सूक्ष्ममाध्यात्मिकं सौन्दर्यमपि सन्निदधाति । मदेवत्तस्तु शृङ्गारपरं काव्यमास्तेऽपरतस्तच्छिवचैतन्यप्रतिपादनपरञ्च काव्यं विद्यते । आध्यात्मिकतत्त्वस्य रहस्यभूतत्वात् काव्यमेतदाध्यात्मिकं सौन्दर्यमभिधया न प्रकटीकृत्य रहस्यात्मिकयैव रीत्या तदाविर्भावयति । इदं हि काव्यस्यास्यापरमेव वैशिष्ट्यं नैनम् । कविकालिदासस्य शिवतत्त्वं तदेवाद्वैततत्त्वं यद् वेदान्तप्रतिपाद्यमद्वैतं ब्रह्म वर्तते । एतद्धि तथ्य तस्यान्येभ्योऽपि काव्येभ्य स्फुटमभिव्यक्तीभवति । अत्र हि काव्यादस्मात् तस्य ध्वननं दर्शयितुं दिङ्मात्रयत्न आधीयते ।

(क) "भर्तु कण्ठच्छविरिति गणै सादरं वीक्ष्यमाण"

(ख) "पुण्य यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य"

इत्यादिना तस्य तत्त्वस्य त्रिभुवनगुरुत्वं,

"कुर्वन् सन्ध्याबलिपटहतां शूलिन श्लाघनीया"

इत्येवमादिना तस्य तत्त्वस्याविकल्पफलप्रदानशीलत्वं,

"नृत्यारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छाम्"

इत्यादिना तस्य षड्विधपाशबद्धपशूद्धरणक्षमत्वम्,

"तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा"

इत्यादिना तस्याखण्डतत्त्वस्य सूर्यातिशायितेजोवत्त्व सकलमङ्गलप्रसव

भूमित्वं च ज्ञापयन् कविर्वक्ष्यमाणाभिराभिः पङ्क्तिभिस्तस्य स्मरणं पुन पुनर्वि-दधश्च तृप्यति—

(क) "धौतापाङ्गं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरम्"

(ख) "शोभां शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खात-पङ्कोपमेयाम्"

(ग) "संसक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किन्नरीभि"

(घ) "हित्वा तस्मिन् भुजगवलयं शम्भुना दत्तहस्ता"

(ङ) "क्रीडाशैले यदि च विचरेत् पादचारेण गौरी"

(च) "मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद् वसन्तम्"

तस्य शिवतत्त्वस्यावाप्तिं विना न दुरितानि नश्यन्ति न चाविनाशि पदमेव लभ्यते शास्त्रमतः कविर्लोककल्याणाय तदाराधयितुं केनापि कोविदप्रियेण प्रकारेण वदति—

"तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्धेन्दुमौले-
शश्वत् सिद्धैरुपचितबलिं भक्तिनम्रः परीयाः।
यस्मिन् दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्धूतपापाः
सङ्कल्पन्ते स्थिरगण-पदप्राप्तये श्रद्दधानाः॥

कवि स्वेन काव्येनानेनेदमपि समुपन्यस्यति जीवः स्वदुष्कर्मरूपशापवशात् स्वीयप्रियतमामृतपरमात्मनो दूरीभूय परं सन्तापं भुनक्ति। 'कुर्वन् सन्ध्या-बलिपटहतामि'त्यादि मधुरवक्रोक्त्याभिव्यञ्जनामेतां विदधाति यत् कामशान्ति-शङ्करोपासनयैव सम्भवा। स गम्भीरया गिरया रहस्यमिदमाकलयितुमुत्सुको यत् कामो महारात्रिनिर्माणवशः न तावत् तं जेतुमस्मौ प्रभवति यावत् तस्य सहायो न भवति तेजोमयः सेनानी। शङ्करादेव लभ्यः सः। सः शिव एव आयादित्यं तेज आत्मनि निदधाति। तस्मात्सर्व्यादेव जीवः स्वसुपुम्नानाड्यां तत् तेज आधातुमीष्टे। मूलाधारादिचक्रषट्कमपि भेत्तुं यदा स पारयति तदैव स तत्तेजः स्वस्मीहित-साधनायां साहाय्यमवाप्तुं क्षमो जायते। तस्य परमेशस्य त्रिपुरविजयित्वं पिनाकपाणित्वं भुजगवलयित्वं गौरीपतित्वञ्च यत् कविना निर्दिष्टं तत्सर्वमुपनिषदोऽनुगच्छन्ति सर्वथा। तत्रापि तथैव प्रतिपादितम्। इच्छा-ज्ञान-क्रियारूपपुराणां विजेतृत्वात् स शिवः 'त्रिपुरविजयी'ति, मेरुदण्डरूपपिनाकस्य कुण्डलिनीरूपज्यायां नमनकारित्वात् स 'पिनाकी'ति प्रोच्यते। आसुरेण भावेन दैवेषु भावेषु सात्त्वभिभूतेषु स्वाधिष्ठानचक्रस्थितः कामो विषं जनयति। विषमिदं

रेन एवा। तदिन्द्रियाणां बलं हिनस्ति। येत् प्राणी तत आत्मानं गोपायितु-कामस्तदा शिवं शरणं व्रजेत्। स तद्विषनिग्रहणे प्रभुः। मानवो योगमाश्रित्य तथाविधशक्तिस्वरूपस्य योगेश्वरशिवस्याश्रयं लब्धुमर्हति। अथासतदाश्रयः स लीलयैव जयति कामम्। आसुरवृत्तिपरिभवकारित्वात् शिवः स्कन्दजन्मेति गीयते। जितमूलाधारचक्रपीठाधिष्ठितशक्तिसर्पित्वात् स 'भुजगभूषण' इति प्रकृते-पुरुषानुगामित्वात् स 'गौरीपतिरि'ति कीर्त्यते। एतद्धि सर्वं रहस्यं कविना गूढयैव भाषया मेघदूते निगदितम्। औपनिषदं तत्त्वं-मन्त्र-मेघदूतं यादृशेनाभिनवेना-नुपमेन च प्रकारेणाभिव्यक्तिं नयति न तादृशेन प्रकारेण काव्यान्तरमाविर्भावयति तस्मादेव कारणात् काव्यमिदं स्ववर्गीयकाव्यान्यतिशेते। वस्तुतो मेघदूतमनन्य-लभ्यानन्तसौन्दर्यश्रियालङ्कृतं विधाय कविः कालिदासः प्रगिनाय। मन्ये आन-न्दवर्द्धनाचार्यः कविकालिदासभारतीमेव प्राधान्येन लक्ष्यीकृत्येदमाह—

सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु निस्यन्दमाना महतां कवीनाम्।
अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति परिस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम्॥

(३०)

अश्वघोषः—

यानि सुमृदुलानि साधनानि मानवस्य हृदि सुप्तान् भावान्, उद्बोधयन्ति तेषु काव्यं नाम साधनं सर्वोत्तमं स्मृतम्। तत्र 'कतिपये' एवंविधा गुणाः शोभन्ते यैर्मानवस्य महत्त्वं प्रागेव सरलतया सुखपूर्वकञ्च सम्प्रतिपद्यते। एषा हि तदीया महत्ता सत्स्वपि बहुषु मानवहिताचरणपरेषु साधनेषु तदुद्भततरं गौरवासनमध्यासयति। लोकहृदयाकर्षणे तस्य प्रशंसनीयं पटीयस्त्वं वीक्ष्य, स्थायिप्रभावसंस्थापने तस्य अमोघं सामर्थ्यमवलोक्य धर्मप्रचारणस्य श्रेष्ठं साधनं तदवेत्य, यशोधिगमनस्य तन्नितान्तमेव ललितमुपायं विमृश्य सर्वेषामपि शास्त्राणां ज्ञानस्य प्रकाशनार्थं प्रतिभायाः सदुपयोगार्थं वैदुष्यस्य वर्धनार्थं लोकप्रियतायाश्च लाभार्थं तदेव सुखदं समीचीनं विश्वजनीनं करणं निश्चित्य चेतसि, महान् दर्शनपण्डितो बुद्धधर्मानुगः कविकुलकुमुदकलाधरः अश्वघोषः काव्यानि प्रणेतुं प्रचक्रमे—इत्येषऽस्मदीयो यो दृढीयान् विचारस्तम्—

> "इत्येषा व्युपशान्तये न रतये मोक्षार्थगर्भा कृतिः
> श्रोतॄणां ग्रहणार्थमन्यमनसां काव्योपचारात् कृता।
> यन्मोक्षात् कृतमन्यदत्र हि मया तत् काव्यधर्मात् कृतम्
> पातुं तिक्तमिवौषधं मधुयुतं हृद्यं कथं स्यादिति ॥"

इत्येतास्तदीयाः सौन्दरनन्दस्थाः पङ्क्तयः खलु परिपोषयन्ति।

अश्वघोष इतिहासगीतस्य महाराजकनिष्कस्य गुरुरासीदिति अनुसन्धातॄणां मतम्। केषाञ्चन जनानामिदमपि कथनं यत् स एव महायानसम्प्रदायस्य माध्यमिकशून्यवादस्य च आद्य प्रवर्तक आसीत् परमितरेषामभिधानमेतद् अन्ये माध्यमिकशून्यवादस्य प्रवर्तको नागार्जुनो नाम विद्वान् अभूत्। माध्यमिक-शून्यवादस्य महायानसम्प्रदायाङ्गत्वात् जनश्रुतिरेषाऽप्रथत यदसौ माध्यमिकशून्यवादमपि प्रवर्तयामास। परं केचन तु तं महायानसम्प्रदायस्यानुयायित्वेनापि नाभ्युपगच्छन्ति। ते प्राहुर्यत् महायानसम्प्रदायस्य तु प्रादुर्भाव एव तदा नाभवत्। स तु अश्वघोषकालात् प्रायेण वर्षशतकानन्तरमुदियाय। अस्तु

नैतद् विषयविवेचनमिहाभिमतम्। अत्र तु केवलमेतावदभिधानमिष्टं यत् स स्वसमयस्य महान् दार्शनिको बौद्धविद्वदग्रेसरो विपश्चिदासीत्। "आर्य सुवर्णाक्षीपुत्रस्य साकेतस्य भिक्षोराचार्यभदन्ताश्वघोषस्य महाकवेर्वादिन कृतिरियम्" इत्येषा सौन्दरनन्दपुष्पिकास्थिता पङ्क्तिस्तस्य सुवर्णाक्ष्या पुत्रत्वं साकेतस्य वास्तव्यत्वं प्राप्तभदन्तविरुदत्वञ्च प्रकटीकरोति।

अश्वघोषो बहून् बौद्धदर्शनसम्बन्धिनः साहित्यिकांश्च ग्रन्थान् असृजत परं दर्शनविषयकेषु ग्रन्थेषु विदुषां मध्ये महान् विवाद एव श्रूयते। 'महायानश्रद्धोत्पादसंग्रह', 'वज्रसूची', 'गण्डीस्तोत्रगाथा' 'सूत्रालङ्कार' इत्येते तेन अलेखिषत दर्शनग्रन्था इत्येषा सुप्रसिद्धिर्वर्तते पर तेषां तत्कृतत्वं नाद्यापि बहुभिरेकमतेनाङ्गीक्रियते। साहित्यसम्बन्धिनीषु तद्रचनासु न परस्परविरोधिन्य उक्तयः श्रूयन्ते। 'बुद्धचरितम्', 'सौन्दरनन्दम्', 'शारिपुत्रप्रकरणम्'—इत्येतास्तिस्रोऽपि कृतयः सन्त्यश्वघोषस्येति सर्वं एव स्वीकुर्वन्ति। एतास्वाद्ये द्वे काव्ये स्त अन्त्या च प्रकरणमस्ति। शारिपुत्रप्रकरणस्यान्वेषणं प्रो० ल्यूडर्सश्चकार। कथ्यते यदुक्तेन प्रकरणेन (रूपकेण) सममेव स अन्यच्च खण्डितं नाटकद्वयमनुसन्दधौ। खण्डितत्वात् तयोस्तन्नामादिकमविदितमेव विद्यते। परं ते अश्वघोषस्यैवेति प्रतीयेते तयोरश्वघोषीयाया भाषाया भावाभिव्यञ्जनसरण्याश्च दर्शनात्।

बुद्धचरितमष्टाविंशतिसर्गनिबद्धं महाकाव्यं कविश्चकार इति विद्वांसो वदन्ति। परमिदानीन्तु तत्र चतुर्दश सर्गा एव प्राप्यन्ते। पञ्चमे ईशवीये शतके धर्मरक्षो नाम कश्चिद् भारतीय पण्डित काव्यमिदं दरद (चीनी) भाषायाम् अनूदितवान्। अष्टमस्य शतकस्याभ्यर्णे त्रिविष्टपीयभाषायामपि तस्यानुवादोऽभवत्। एतावुभावनुवादौ साम्प्रतमुपलभ्येते। अनूदितं काव्यमिदं जान्स्टनो नाम आङ्गलविद्वान् आङ्गलभाषायामनुववाद। काव्यस्यास्य हिन्दीभाषायां योऽनुवादोऽद्यत्वे दृश्यते स आङ्गलभाषात एव कृतो वर्तते। इत्सिगो नाम यात्री काव्यस्यास्य बृहदाकारत्वं प्रतिपादयति तस्मात् ज्ञायते इदं यत् कविरिदं काव्यरत्नमेवाष्टाविंशतिसर्गेषु निबबन्ध। काव्यस्याधिकतमोंऽशो धार्मिकेण दार्शनिकेन च विषयेणोद्ग्रथित आस्ते। तस्मादत्र तथाविधं साहित्यं काव्यत्वञ्च राजेते यथाविधे साहित्यं कवित्वं सौन्दरनन्दे भासेते। परं बुद्धचरिते प्रदर्शितं काव्यकौशलं 'कवावश्वघोषे हि सरसं प्रसन्नं प्रकृष्टं कवित्वं विलग्नम्' इति

बुद्धचरितकाव्यात् विदितं जायते। बौद्धसंसारे बुद्धचरितमतिशयतया लोकप्रियताम् अगमत्। यात्री इत्सिङ्गो लिखति यत् भारतस्य पञ्चसु प्रदेशेषु दक्षिणसागरान्तर्वर्तिषु द्वीपेषु (देशेषु) सर्वत्र बुद्धचरितं गीयत इति।

सौन्दरनन्दं नाम काव्यं गौतमबुद्धस्य विमातृ-नन्दनं नन्दं तस्य पत्नीं सुन्दरीञ्च लक्ष्यीकृत्य ग्रथितमस्ति कविना।

शारिपुत्रप्रकरणे मौद्गल्यायन-शारिपुत्रयोर्बुद्धाद् दीक्षाग्रहणस्य वृत्तान्तः काव्यमय्यां भाषायां प्रस्तुतो वर्तते। नैषा रचना यद्यपि पूर्णा प्राप्ता परं तदवलोकनेन तस्या अङ्कनवकपरिबद्धत्वं सम्भाव्यते। कथैतदीया शृङ्गारात् प्रस्थिता भूत्वा शान्तमासाद्य शान्ता भवति।

अपरे च ये त्रुटितरूपेऽवरे रूपके तयोरेकतरस्मिन्नु नैव छटा चकास्ति या प्रबोधचन्द्रोदये आस्फुरितास्ति। अपरञ्च रूपकं गणिका-विदूषक-दास-दासीप्रभृतिपात्रैः परिपूर्णमागं वर्तते।

अश्वघोषस्य काव्यानि संस्कृतसाहित्यस्य सुन्दरतमेषु काव्येषु गण्यन्ते। भावविभावितस्य काव्यस्य प्रायेण सर्वा अपि विशिष्टतास्तत्र विभान्ति। तत्र आभ्यन्तरं नैसर्गिकं सौन्दर्यं विपुलतया सौरभमातन्यते। बाह्यं हि अलङ्कारादिजनितं सौन्दर्यं तत्र न्यूनमेव विद्यते। तत्र तद्विधा सुन्दरता आभ्यन्तरिकया सुन्दरताया वर्द्धनाय-समुद्दीपनाय—एव प्रयुज्यन्ते। न च तत्र कविना सा नैजकलाकुशलत्वप्रदर्शनाय मनागपि परिगृहीता। कविः स्वकीयानि काव्यानि मनोरञ्जनमात्राय न प्रणिनाय। अपि तु तस्य तद्रचनाप्रयोजनमासीत् लोकहितसाधनम्। अतएव तत्र नैतिकदर्शनपरा मनोहर-कोमलतरा उपदेशाः श्रुता भवन्ति। कविस्तान् सर्वान् अपि उपदेशान् स्वरचनासु काव्यमधुरिम्णा मधुरान् संगीतसुधया चाकर्षकमभिषिच्य विधाय निहितवान्। अतएव ता रचनाः साहित्यसंसारस्य श्रेष्ठनिधिमिव सम्प्रति मन्यन्ते।

बुद्धचरितं सौन्दरनन्दञ्च उभयमपि अश्वघोषस्य व्यक्तित्वस्य साधु परिचयं समुपस्थापयतः। ते द्वे अपि काव्ये कवेः कलाविदग्धिमां स्वां सौन्दर्यभावनां शास्त्रानुशीलितां आत्मधर्मं श्रद्धाञ्च प्रकटीकुर्वाणे मानवजीवनमधिकृत्य कवेः का मान्यता इत्येतच्च बोधयती विद्योतेते।

अश्वघोषस्य भगवति बुद्धे दृढीयसी भक्तिर्व्यराजत। अतस्तस्य भक्तिप्रवणमनः लोककल्याणकरं बुद्धस्य पवित्रं चरितं गातुं काव्यमसृजत्। तदैषा दृढीयसी

द्राघीयसी च भावना प्रजज्वाल यत् सर्वत्रैव संसारे बुद्धस्य सिद्धान्ता उपदेशाश्च प्रसृता स्युर्येन लोकोऽयं भद्रं पश्येत् भद्रं शृणुयात्, भद्रञ्च आचरेत्। प्रकाण्ड-पण्डितत्वात् दर्शनशास्त्रनिष्णातत्वाच्च स भगवतो बुद्धस्योपदेशानामन्तराले अन्तर्हितमीहितुं द्विप्रतयैव क्षमो बभूव "गुणैर्हि सर्वत्र पदं निधीयते"—इत्येतस्मात् कारणात् बुद्धस्तन्मानसे प्रवेशमलभत कविरपि 'एक एव सुहृद्धर्मः' इत्येतद् विमृश्य भगवदुपदिष्टधर्मस्य प्रचाराय लेखनीं प्राणुनुदत्। तदीयलेखनीतो ये हि द्वे बुद्धचरितसौन्दरनन्दाभिधाने काव्ये समुत्पन्ने तयो आलोकेन निःसंशयं संसारोऽयं चिरं प्रकाशितो भवेत्। बुद्धचरितस्य दर्शनेन कवेः समदर्शितायां शुचिकर्मणि च विश्वासो जायते। कवेर्मान्यतास्तीदृश्य यत् कस्यापि श्रेष्ठस्य कर्मण आचरणाय न वयोऽपेक्ष्यते न कुलमेव। स बुद्धचरिते स्पष्टमेवाचकथत् इदमेव—

तस्मात् प्रमाणं न वयो न वंशः।
कश्चित् क्वचिच्छ्रैष्ठ्यमुपैति लोके ॥

"सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्" इत्येतं सिद्धान्तं स बुद्धचरिते बौद्धधर्मदृष्ट्या कियत्सुन्दरतयोपन्यस्यति—

"सान्त्वं बभाषे न च नार्थवद् यद्
जजल्प तत्त्वं न च विप्रियं यत्।
सान्त्वं ह्यतत्त्वं परुषं च तत्त्वं
ह्रियाशकन्नात्मन एव वक्तुम् ॥"

तदीयस्य बुद्धचरितस्य द्वादशः सर्गो बौद्धदर्शनस्य सिद्धान्तान् प्रस्तवीति। सौन्दरनन्दस्य च षोडशः सर्गो दुःखवादमधिकृत्य कविना सरलसरसशब्देषु लौकिकदृष्टान्तोपन्यासपूर्वकं सृष्टः।

बौद्धधर्मस्य चत्वारि आर्यसत्यानि बोधयितुं कविः कथयति—

"बाधात्मकं दुःखमिदं प्रसक्तं दुःखस्य हेतुः प्रभवात्मकोऽयम्।
दुःखक्षयो निःसरणात्मकोऽयं त्राणात्मकोऽयं प्रशमस्य मार्गः ॥"

जीवनस्यानित्यता स कियन्मधुरतया प्रस्तौति—

"ऋतुर्व्यतीतः परिवर्तते पुनः
क्षयं प्रयातः पुनरेति चन्द्रमाः।
गतं गतं नैव तु संनिवर्तते
जलं नदीनां च नृणां च यौवनम् ॥"

अनुभूतनिवृत्तिमार्गं जनं पुनः प्रवृत्तिपथमवलम्बमानं प्रेक्ष्य स परमशुद्धभावेन सन्देहमुद्दिशत्येवम्—

"कृत्वा वनं मृगलाञ्छना महतो व्याधभयाद् विनिःसृतः ।
प्रविविक्षति वागुरां मृगश्चपलो गीतरवेण वञ्चितः ॥"

श्रद्धाग्निं मान्द्यमापन्नस्य सुदृढं मापन्नम्, मेधा च बुद्धिमुपगता श्रद्धाया शास्त्रमिन्द्रियसंयमं स्थिरतामनुवर्तन, वृत्तस्य रक्षया अमृतं स्पृशति सम्यक्ता, न वपुषा न च वचसा कापि प्राप्ता कदापि पातनीया, वाणी न छन्नं दूषणीया, शरीरवचनयोः पावनत्वेन अप्रमत्तस्य द्वारमितिप्रविधानानि सूक्ष्मानि चरित्र-निर्माणकारीणि वचनानि तस्य कवितायाः प्रतिपदं शोभन्ते ।

इन्द्रियाश्वकान् दुःखानि पुनर्जन्म च इत्थं वर्णयति—
"कार्यं परमयत्नेन तस्मादिन्द्रियसंवरः ।
इन्द्रियाणि ह्यगुप्तानि दुःखाय च भवाय च ॥
तस्मादेषामकुशलकराणामरीणां चक्षुर्घ्राणश्रवणरसनस्पर्शनानाम् ।
सर्वावस्थं भव विनियमादप्रमत्तो मास्मिन्नर्थे क्षणमपि कृथास्त्वं प्रमादम् ॥
बौद्धधर्मे समुपदिष्टं निर्वाणं कविः सहृदयमनवद्यमुपवर्णयति—

"दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ।
दिशं न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चित् स्नेहक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥
तथा कृती निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ।
दिशं न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चित् क्लेशक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥"

अश्वघोषस्य प्रतिभा चतुर्मुखी आसीत् । स प्रथमं दार्शनिकस्ततश्च कविरासीत् अतएव तस्य काव्येष्वपि दार्शनिकबुद्धेः प्रभावः प्रभूतोऽवलोक्यते न तदीया कविता दार्शनिकत्वात् कदापि पृथग् भवितुमर्हति ।

'वज्रसूची' नाम ग्रन्थस्तदीयो विज्ञानवादं सूक्ष्मतया गम्भीरतया च तार्किकपद्धत्या विवेचयति । विज्ञानवादः संसारं विज्ञानस्य विकारत्वेन मन्यते । मूलभूतं विज्ञानमिदम् अश्वघोषः 'भूततथता' इत्यनेन शब्देन व्यवहरति । अथ चैतदेव 'भूततथता' उपनिषदामनात्मवादाभिमुखेव दृश्यते । तत्रास्तिक-नास्तिकयोर्द्विविधयोरपि दर्शनयोः समन्वयो दृश्यते । उपनिषदां तत्त्वानि परिगृह्याश्वघोषः स्वमेधया परिपाल्य तैः, विज्ञानवादिनामाचार्यपरम्परास्वपि

नवमेव पन्थानमघटयत्। परम् 'अश्वघोषो दार्शनिक एव आसीत्'—इत्येतद्भिधानं न न्याय्यम्। तस्य काव्यग्रन्थेषु तदीया कविहृदयता सम्यगेव दीव्यते तस्मात् स दार्शनिकेषु महान् दार्शनिकः कविषु च महान् कविरपि बभूव। चेत् तदीयासु काव्यरचनासु दार्शनिकतायाश्छटा निविडा, वैदिकपौराणिकैतिहासिक-विचाराणां घटाश्च मञ्जुला उद्वेल्लन्त्यो विलोक्यन्ते तदा तत्सत्त्वता नु काव्य-कृतेर्भूषणमेव न च दूषणम्।

अश्वघोष कालिदासादिरिव न रसवादी न च माघादिरिव इव कलावादी एव। स तु प्रचारवादिषु कविष्वग्रिम। स रस साधनत्वेन मेने न च साध्यत्वेन। तस्य श्लोपदेशकादिनी भवन्त्यपि न नीतिग्रन्थायते। उदात्ततादर्श-दर्शकत्वात् तस्य काव्यानि साहित्यस्य महनीयसम्पद इव सन्ति। मैथ्यु ऑर्नल्ड उदात्तत्वमुद्दिश्य 'सैवोदात्ततेति प्रोच्यते या नैतिकमर्यादामवलम्बते' इति यदवोचत तदश्वघोषस्य काव्यरचनासु नितरां चरितार्थीभवति।

अश्वघोषस्य वृत्ते शान्तरसरमणकारित्वात् तदीया कविता शान्तरसविच्छि-त्त्युच्छलिता सर्वत समवेक्ष्यते। एततत्स्य यत् तत्र शान्तो न विरसता-कारी। वीरकरुणशृङ्गाररसाना सन्निविष्टत्वात् कवितादभुतमेव सौन्दर्यमादाय सचेतसां पुर समुपतिष्ठते। शृङ्गारस्य यत् सौन्दर्यं बुद्धचरितस्य तृतीयचतुर्थ-पञ्चमसर्गेषु सौन्दरनन्दस्य च चतुर्थदशमसर्गयोर्यल्लालित्यं शोभते तदस्य कवे कवित्वप्रतिष्ठापनाय अलम्। शृगारे चेतस प्रदेशतदरसत्वादपि न शृङ्गार-स्तद्रचनासु क्वापि म्लानतां वा क्लान्ततामासादितो दृश्यते। सन्ति कवे-अस्य कवितासु शृङ्गारस्य पेशलपेशलतराणि भावमयानि प्रभावप्रतिष्ठापनपराणि चित्राणि यद्यपि बहूनि पर न सन्ति तानि ऐन्द्रियविलासमयानि। न तानि क्वचिदपि कुत्सितशृङ्गारवन्ति दृश्यन्ते। रसिकमानसानन्दसुधासञ्चारी कवे-रेतस्य शृङ्गाररस एष निपीयता तावत्—

मुहुर्मुहुर्मदव्याजस्रस्तनीलांशुका परा।
आलक्ष्य रशना रेजे स्फुरद्विद्युदिव क्षपा। (बु० च० ४, ३३)

एवं युवतिर्भुजासदेशादवविस्रंसितचारुपाशमन्या।
सविलासरताङ्गताम्नमूर्वोर्विवरे कान्तमिवाभिनीय शिश्ये॥

(बु० च० ५-५१)

सा तं स्तनोद्वर्तितहारयष्टिरुत्थापयामास निपीड्य दोर्भ्यां ।
कथं कृतोऽसीति जहास चोच्चैर्मुखेन साचीकृतकुण्डलेन ॥

(सौ०, ४, १९)

रमणीनां सौन्दर्यं कविरलङ्कारमवलम्ब्य यत्र वर्णितवान् तत्र तस्य अप्रस्तुतयोजनायाः स्वाभाविकता नितान्तमेव दर्शनीया संवृत्तास्ति—

“कामाक्षिदासा वदनानि रेजुर्वनान्तेभ्यश्चलकुण्डलानि ।
व्याविद्धपर्णेभ्य इवाकरेभ्यः पद्मानि कादम्बविघट्टितानि ॥”

(सौ० १०, ३८)

कवितायामेतदीयायां करुणरसस्यापि प्रवाहः सान्द्रः । इह श्लोकद्वये तदप्रस्तुतं निर्धार्यते । तत्र कविप्रयुक्तवस्तूत्प्रेक्षाहेतूक्तिरूपकालङ्काराः करुणमुपकुर्वन्त एव विलोक्यन्ते—

इमाश्च विक्षिप्तविटङ्कबाहव
प्रसक्तपारावतदीर्घनिस्वना ।
विनाकृतास्तेन सहावरोधनै
भृशं रुदन्तीव विमानपङ्क्तय ॥

(बु० च० ८, ३७)

साचक्रवाकीव भृशं चुकूज
श्येनाग्रपक्षक्षतचक्रवाका ।
विस्पर्द्धमानेव विमानसंस्थैः
पारावतैः कूजनलोलकण्ठैः ॥

(सौ० ६, ३०)

नास्य कवेः करुणरसो भवभूतेः करुण इव बहुविलापपरः । बुद्धचरितस्य त्रयोदशे सौन्दरनन्दे च सप्तदशे सर्गे वीररसस्य हृदयग्राहिणी आभा विभाति—

ततः स बोध्यङ्गशितात्तशस्त्रः
सम्यक्प्रधानोत्तमवाहनस्थः ।
मार्गाङ्गमातङ्गवता बलेन
शनैः शनैः क्लेशचमूं जगाहे ॥

(सौ० १७, २४)

अथ स्थिते श्लोके संसारस्य दुःखमयता नार्याः सौन्दर्यस्य च बीभत्सता प्रेक्षणीया—

मलपङ्कधरा दिगम्बरा प्रकृतिस्थैर्नखदन्तरोमभिः । (सौ० ८, ५१)
यदि सा तव सुन्दरी भवेत् नियतं तेऽद्य न सुन्दरी भवेत् ॥
स्रवतीमशुचिं स्पृशेच्च कः सघृणो जर्जरभाण्डवत् स्त्रियम् ।
यदि केवलया त्वचावृता न भवेन्मक्षिकपत्रमात्रया ॥

अश्वघोषः प्रकृत्या रुचिविशेषं दर्शयन् न प्राप्यते । प्रकृतिशोभाप्रदर्शनयोग्यस्थलोपेक्षणमिदमेव ज्ञापयति । सौन्दरनन्दे सप्तमे सर्गे प्रियाया विश्लेषमनुभवन्तं नन्दमुद्दीपयन्तीव प्रकृतिः प्रेक्ष्यते—

स्थितः स दीनः सहकारवीथ्या-
मालीनसंमूर्छितषट्पदायाम् ।
भृशं जजृम्भे युगदीर्घबाहु-
र्ध्यात्वा प्रियां चापमिवाचकर्ष ॥ (सौ० ७, ३)

सौन्दरनन्दकाव्ये हिमालयवर्णनप्रसङ्गे कविना चारुतरा प्रकृतिसुषमा चित्रितास्ति परं तत्रस्य प्रकृतिवर्णनं कालिदासस्य प्रकृतिवर्णनमिव न सरसं प्रसन्नञ्च ।

अश्वघोषस्य कवितामधीत्य स्पष्टमिदं जायते यत् तन्मनो यावत् प्रतिपाद्यविषयप्रतिपादने रमते न तावदलङ्कारादिनियोजने । परं स्वाभाव्याद् यत्रापि तेषां सन्निवेशः सञ्जातः सोऽतितरामेव रमणीयतां वहति ।

कविः स्वकवितां सकलस्यापि लोकस्य हिताय लिलेख न च वर्गविशेषस्य कृते । तस्मान्न तत्र वर्गविशेषमनस्तोषिणी सुन्दरता दृग्गता भवति । परं तथात्वे सत्यपि कवेः कवित्वं नाणुमात्रन्यूनं क्वापि विकृताङ्गं वा पर्यवलोक्यते ।

कवेः कवितायाम् उपमारूपकोत्प्रेक्षाव्यतिरेकाप्रस्तुतप्रशंसानुप्रासयमकादीनामलङ्काराणां सुललितस्य प्रयोगस्य नाभावः क्वापि लक्ष्यते । उपमा प्रेक्ष्यताम्—

तं गौरवं बुद्धगतं चकर्ष
भार्यानुरागः पुनराचकर्ष ।
सोऽनिश्चयान्नापि ययौ न तस्थौ
तरंस्तरङ्गेष्विव राजहंसः । (सौ० ४, ४२)

रूपकमपि पश्यन्तु—

> सा हासहंसा नयनद्विरेफा
> पीनस्तनात्युन्नत-पद्मकोशा।
> भूयो बभासे स्वकुलोदितेन
> स्त्रीपद्मिनी नन्ददिवाकरेण ॥ (सौ० ४, ४)

कविरश्वघोषो भाषां सरलां मृदुलाञ्च प्रयुनक्ति। न तत्र दीर्घदीर्घतराः समासा भवन्ति। तत्र केषाञ्चन एवंविधानां शब्दानामपि प्रयोगः प्राप्यते ये तदुत्तरकालवर्तिन्यां कवितायां न दृष्टा भवन्ति। सर्वत्रैव भाषा प्रसादपेशला वैदर्भी-विलसिता भवन्ती समुल्लसति। सा च सुवदनोद्गता-शिखरिणी-शार्दूल-विक्रीडित-मालिनी-वसन्ततिलका-वंशस्थोपजाति-प्रहर्षिणी-रुचिरानुष्टुबादिविविध-च्छन्दोमुकुरचारुषु संक्रममाणा चकास्ति।

कविः अश्वघोषो भाषया भावाभिव्यञ्जनायां वस्तुनिरूपणविधायां च कालिदासमनुकरोति भृशम्।

अधः स्थिताः श्लोकाः कस्मिन्न कालिदासकृतश्लोकभ्रमं जनयन्ति कं न कालिदासवर्णितपुराङ्गनाविचेष्टितानि स्मारयन्ति—

> ततः कुमारः खलु गच्छतीति
> श्रुत्वा जन प्रेष्य जनात् प्रवृत्तिम्।
> दिदृक्षया हर्म्यतलानि जग्मुः
> जनेन मान्येन कृताभ्यनुज्ञाः ॥ (बु० च०, ३, १२)
>
> ताः स्रस्तकाञ्चीगुणविघ्निताश्च
> सुप्तप्रबुद्धाकुललोचनाश्च।
> वृत्तान्त-विन्यस्तविभूषणाश्च
> कौतूहलेनापि भृताः परीयुः ॥
>
> प्रासादसोपानतलप्रणादैः
> काञ्चीरवैर्नूपुरनिस्वनैश्च।
> वित्रासयन्त्यो गृहपक्षिसंघा
> नन्योन्यवेगाश्च समाक्षिपन्त्यः ॥

वातायनेभ्यस्तु विनिःसृतानि परस्परोपाश्रितकुण्डलानि।
स्त्रीणां विरेजुर्मुखमण्डलानि सक्तानि हर्म्येष्विव पङ्कजानि ॥

दृष्ट्वा च तं राजसुतं स्त्रियस्ता
जाज्वल्यमानं वपुषा श्रिया च।
धन्यास्य भार्येति शनैरवोचन्
शुद्धैर्मनोभिः खलु नान्यभावात्॥

अयं किल स्यायतपीनबाहू
रूपेण साक्षादिव पुष्पकेतुः।
त्यक्त्वा श्रियं धर्ममुपैष्यतीति
तस्मिन् स्त्रियो गौरवमेव चक्रुः॥

नूनम् अश्वघोषस्य रचना कविविकलाचम कृतिर्लोला सन्ति। तासामुद्देश्य दुःखान्तम्यो भोगविलासेभ्यो मानवमाकृष्य तस्य त्यागतपःपरोपकारादिसद्गुणान् प्रति उन्मुखीकरणं वर्तते। वयं तत्र कवेः सत्यसुन्दरानुभूतीनां दर्शनमवाप्नुम, बौद्धधर्मस्योदारदृष्टिं निभालयाम, जीवनशक्तिं विलोकयाम, हृदयाकर्षणस्य चाश्चर्यकारिणीं क्षमतां विन्दाम।

सत्यमिदं यत् कालिदासः संस्कृतवाङ्मयेऽद्वितीयामेव कोटिमाटीकते परं सत्यपि तद्विधे सत्ये कालिदासस्य वैदिकपौराणिकैतिहासिकज्ञानात् अश्वघोषस्य तद्विषयकं ज्ञानं प्राञ्जलतया सूक्ष्मम्। अश्वघोषो वैदिकपौराणिकविषयाणां महान् भाण्डागार आसीत्। यदि कालिदासस्य रचनासु चातुर्वर्ण्यस्य व्यापिका पृष्ठभूमिर्दृश्यते तदाश्वघोषस्य रचनासु बौद्धधर्मस्य विश्वजनीनगम्भीरनैतिकता विलोक्यते। अश्वघोषोऽपि कालिदास इव लोकोत्तरप्रेमभावनां मानवजीवनस्य मनोऽभिरामाणि चित्राणि प्रकृतेः सुषमां सरलां कविकर्मप्रौढताञ्च चित्रयति परं न तेषां हि चित्राणां चारुता तामुच्चनरतां गाहते या हि कविकालिदासस्य कवितासु सपरिस्पन्दं प्रस्फुरति। नादसौन्दर्यं गेयात्मकता च द्वयतदुभयमपि अश्वघोषस्य कवितायां नितरामुज्ज्वलतामयी मुदात्तता बिभृतः। कालिदास इव अश्वघोषोऽपि प्राचीनस्य भारतस्य औपर्सी संस्कृतिमुदात्ताश्चादर्शान् निनिवेशयन् स्वकवितायां सम्यगवेक्ष्यते। वस्तुतः क्वचित् एव कविः कालिदासमत्यतिशयानो दृश्यते। द्वयोरपि कव्योः काव्यनिर्माणप्रयोजनमेकमेव। नात्र संशयः यदपि अश्वघोषस्य कवित्वे तदेव वैशिष्ट्यं विराजते येन कविश्वस्यान्वर्थता भवति समीचीनतया। धन्येयमश्वघोष–कविता।

मुद्राराक्षसम्

कवे विशाखदत्तस्य प्रतिभाया रञ्जनाऽतिनिपुणताया निदर्शनं नाटकीयतत्त्व
मुद्राराक्षसस्यावलोकनेनाभिव्यक्तं भवति सम्यक्। सर्वेष्वपि संस्कृतरूपकेषु
तदीय रूपक स्वकीय महत्त्वविशिष्टमादधान राजते। य विषयमनेन तद् रूप
कान्त उपस्थापितवान् स विषयः कदाचिदपि कस्मिन्नपि रूपके स्यात्। विषय विरल
परिग्रहमात्र न तद्वैशिष्ट्यमपि तु तस्य विशिष्टतयाऽपि यद् तदुपस्थितिदर्शितविषयस्य
निर्वहण निरन्तरमेव विदग्धमभिनन्दन समुत्पन्नपूर्वक दिग्दर्शन नैपुण्य नक्ष
दत। संस्कृतरूपककारा या मध्यधारामवलम्ब्य स्वस्वरूपकाणि चिन्तयन्तः सुतरामाऽऽ
दरयन्त ता सर्वथाऽवज्ञाय रूपकस्यास्य कर्ता स्व रूपक कर्तुमुपचक्रमे। स
स्वकीयाद्रूपकाच्छ्यकिञ्चिद् दूरीकृत्य बहिश्चकार, नायकत्वं च प्रायः विश्व-
मनाशाम। स प्रादिन सन्तीहि यावद् स्व रूपक चरितेन नैतदस्तीत्युक्तमि
पूर्णतया पूरयन्नेव। रूपकस्य कर्ता कथं नयज्ञस्य नाम्ना मञ्जर सवत्रिधिना
विधायैव स शान्तिमवाप्तुमशकत्। यद्यपि रूपकमिदं वीररसप्रधानं परं तस्यानि
वीररसाश्रयीणि रूपकाणि तुलामस्याधिरोहन्ति। अस्मिन् प्रतिद्वन्द्विनां पराक्रम
कूटनीतिविषयक यद्यपि नास्य साम्य कर्तुमर्हन्ति यतस्तत्रौजस्विता सा न दृश्यते
या क्षेत्रीयामोऽनरिक्ता तथापि प्रभवेत्। तुमुलाहवस्य साधना प्रदर्शयदपि
प्रचण्डाना सैन्याना प्राणापहारिणि घस्मरतामुदाहरदपि, करवालादिनिशितप्रहरणाना
झणत्कारमुपास्यदपि हतानाञ्च वेश धावयदपि वस्तुतः नाम रूपक तद् रूपक,
यत्र न दुन्दुभीनां गर्जनं न चन्द्रहासाना चाकचिक्यं नो न चोन्नमत्कना भूमौ
युद्धमेव रूपाञ्जितोऽस्ति, केवलं यत्र तु चाणक्यराक्षसयो कूटनीतिकुटिलाया
निशितेभ्य शस्त्रेभ्योऽपि निशिततरे धिया एव समर चलयन्तौ दीव्यत।
अत एव नु तत्र चन्द्रगुप्तमौर्य "जितैव युद्धं नाशयितु जित दुर्जय परदल"मिति
व्याहरन् श्रुतो भवति। नात्र रूपके कामप्रभेदमपि दीप्यते, सहृदय केवल
चन्दनदासस्य जाया रङ्गमञ्चे प्रविशन्ती दृष्टा भवति पर न सा नाटकस्य
प्रमुखेषु कार्येषु केनापि सम्बन्ध निदधाति। सा नु चन्दनदासस्य चरित्रस्यो-

स्पष्टता प्रदर्शयितु मञ्चेऽस्याहृता। सत्यपि स्त्रीपात्राभावे, असत्यपि च हास्यरस-कोविदे विदूषके नाटक नाकर्षणेन हीन न च रोचिष्णुत्वेन शून्य, नाटककारस्य कथावस्तवेवैतावद्ग्रन्थिल गभीरमुत्सुकता-कौतूहल सवर्धनरत, भाषैव तस्यैता-वती ओजोवती तीव्रवेगवती, वस्तुप्रतिष्ठापनवर्णनीयविषयवर्णनकुशलतैव तस्यैतावती विचित्रा यत्सत्वापि न दर्शक पाठको वा प्रयासमुद्वेग गृह्णाति विरसता गच्छति च गतकुतूहलताम्।

रूपकस्य प्रारम्भादवसानपर्यन्तं चाणक्यो राक्षसश्च अन्योऽन्य कूटनीत्या पराजेतुमियती नवनवा घटना अवतारयन्तौ वीक्ष्येते यदापाततस्ता विशृङ्खला विच्छिन्नाश्च प्रतिभासन्ते परमन्ततो गत्वा यदानाय उपसह्रियते तदा सर्वासामपि घटनानां सघटित फल युगपदेवोद्बुध्य दर्शकानामग्रे स्व वैभव वितनुते। नाटकस्य व्यापार पूर्णतयैव गत्वर। रूपककारस्य प्रतिभापाटवेन कथावस्तुनियन्धनकौशलेन हि न क्वापि श्लथताया वा अरुचिरताया कणोऽपि स्थातु शक्नोति तत्र। वस्तुत सुघटितस्य कथावस्तुनो नियोजने स्वस्वव्यक्तित्वविभाविभावितानां पात्राणाञ्च समावेशने ओजोमयस्य वातावरणस्यावतारणे वीररसस्य चोन्मीलने मुद्राराक्षस रूपक साहित्ये स्वसमकक्षतयश्रियाशिल्प्यमाणमस्तीत्यत्र न स्तोकोपि सशय।

चरित्राणा चित्रण रूपकेऽस्मिन् ललित नितान्तम्। तद् विलोक्य रूपककारस्य ऐतस्या अस्यामपि दिशाया विस्मयकारिणी नैपुणी विदिता जायते। कुशलो नाटककारस्तथाखन पात्राणा सृष्टिञ्चकार यथात्वेन तानि अन्योऽन्यस्य पात्रस्य चारित्रिकचारुताया विकासने सहायकानि स्यु। चाणक्य राक्षसयोर्युगल चन्द्र-गुप्तमलयकेत्वोश्च द्वन्द्वमेवविधमेव घटते। चन्द्रगुप्त मलयकेतौ समक्षे, चाण-क्यञ्च राक्षसस्य पुरस्ताद्विधाय यदा तत्र दृष्टि क्षिप्यते तदा स्पष्टमेव तद्विधा विशिष्टता प्रतिलक्ष्यते यानुपदमेवोपर्यभिहिता। चाणक्यस्य राजनीतिकचातुरी न नैजामुपमान विदधाति। अहो, तस्य गूढचरनियोजनपटीयस्कताद्भुतैव, तस्य विपक्षकृत्यविघटन विलक्षणम्, तस्य च साम-दानभेददण्डानां चतुर्णामेव नातिपथानामवलम्बन विचित्रमेव। कूटनीत्यां तस्य तस्य प्रज्ञा प्रविशन्ती वीक्ष्यते। तस्य कार्याणां गुप्तबीजानि तदा वेद्यन्ते यदा तानि फलशालीनि भूत्वा सर्वेषामग्रे वैशद्येन प्रसृतानि भवन्ति। तस्य पदे पदे, कार्ये कार्ये, चेष्टायां चेष्टायां किमपि न किमपि रहस्य नियतत्वेन प्रच्छन्न भूत्वा सन्तिष्ठते।

"तन्मयाप्यस्मिन् वस्तुनि न शयानेन स्थीयते। यथाशक्ति क्रियते तद्ग्रहणं प्रति यत्नः।"

"स मया क्षपणकलिङ्गधारी नन्दवधप्रतिज्ञानन्तरमेव कुसुमपुरमुपनीय सर्वनन्दामात्यैः सह सख्यं ग्राहितो विशेषतश्च तस्मिन् राक्षसे समुत्पन्नविस्रम्भः।"

(आत्मगतम्) "कथमस्य प्रकृतिचित्तपरिज्ञाने निपुणो निपुणकः।"

इत्येतानि अन्यानि च तानि तानि नाटककारलिखितानि वाक्यानि चाणक्यस्य तेषामनेकेषां गुणानां दिशि मधुरमिङ्गितं कुर्वन्ति येषां स्थौल्येनोपरि स्मरणं कृतम्।

सः स्वयमेव चन्द्रगुप्तं स्वच्छन्देन चरितुं तदादेशमोल्लङ्घयितुमाज्ञापयति येनारातिपक्षः क्षणिकमुल्लासं प्रापितः स्यात्, भवेच्च स स्वोद्योगे श्लथः। संवृत्तमपि तदेव फलं यत् तदभिमतं बभूव।

वस्तुतो नाटकमिदं यस्माद् गतिं मतिं स्फूर्तिं च लभते स चाणक्य एव नान्यः कोऽपि। चाणक्यो हि अत्र तद्व्यक्तित्वमभिव्याप्य प्रकाशते यस्य हृदयाद् बुद्धिर्विपुलतरा। तत्र भावतत्त्वं न तथाविधतया बलीयो यथाविधतया बुद्धितत्त्वम्। तस्मादेव कारणात् तस्य समक्षे विपश्चितां मौलिः सादरं नतो भवति। न तत्र वदान्यताया न्यूनता किन्तु स्वकूटनीतिं साधयितुं सः कठोरतामपि आयसीं वा कौलिशीं सततं प्रयोक्तुमुद्युङ्क्ते—

"अद्यापि बध्यमानां बध्यः को नेच्छति शिखां मे"

"वत्स, कार्याभिनियोग एवास्मान् व्याकुलयति न पुनरुपाध्यायसहभूः शिष्यजने दुःशीलता।"

इत्येतानि वचनान्यत्र साक्षिभूतानि।

न चाणक्यस्याग्रे राक्षसस्य नीतिर्भवति सफला। परं तथात्वेऽपि राक्षसस्य मानवता, मृदुलमनस्कता सुहृद्वत्सलतानितरामेव स्पृहणीया। राजनीतिक्षेत्रे भवत्यवश्यमसौ पराजितः परं मानवतायाः क्षेत्रे विजयश्रीस्तमेव वृणुते। अस्ति राक्षसे यद्यपि धीमत्त्वस्य न्यूनता परं हृदयवत्तायास्तु तत्र बलीयस्कता विपुलता च वर्तते। तस्मादेव हेतोः प्रसभमसौ दर्शकान् स्वदिशायामावर्जयति। तस्मिन् सोदर्यादपि प्रेमानुवर्तते। सः स्वर्गतस्य स्वस्वामिनो निमित्तेन असूनपि स्वान् जुहूषति।

"देवे गते दिवमतद्विधमृत्युयोग्ये
शैलेश्वरे तमधिकृत्य कृतः प्रयत्नः ।
तस्मिन् हते तनयमस्य तथाप्यसिद्धि
र्दैवं हि नन्दकुलशत्रुरसौ न विप्रः ॥"

इत्यादीनि वचांसि तस्य पुरुषार्थपरत्वं ख्यापयन्त्योऽपि पुरुषार्थो हि तदीय-श्चाणक्यस्य पुरतो निष्फलतामुपैतीत्यपि प्रथयन्ति किञ्च निष्फलपुरुषार्थत्वात् तस्य, तत्रागतां निराशामप्यभिव्यञ्जन्ति ।

राक्षसस्य प्रभुभक्तिरसाधारणी बुद्धिमत्तापि नान्यजनसुलभा, तथापि स चाणक्यनीतिक्रमं स्वात्मप्रतिष्ठानारोपयितुं नाशकद् जगति, तत्र भाग्यमेव कारणम् । एकतस्तावत् चाणक्यस्य सदृष्टपरम्परया प्रतिहता भवन्ती राक्षसस्य चेष्टा न किमपि फलमुत्पादयितुं शशाक, अपरतश्च अभिचार-क्रियादिभिरवाप्तलौकिकदलधारणस्य केवलया अलौकिकशक्तिमत्तया सम्पादन-कुर्वाणोऽपि प्रतिनिवर्तयन्निव प्रतिपक्षागतफलानिव विधाय दैवमेवप्रकटना-ध्यवसायेषु । यत्र यत्नैव राक्षसस्य गम्भीरनीतिप्रयोगप्रारब्धाङ्गीकृतं नीतिकर्म हन्तुं प्रयुक्तो बभूव, तत्र तत्रैवाभिचारक्रियाजन्यप्रतिपक्षप्रतिघातशक्तिर्जातमना चाणक्यमेव सफलत्वानन्दं चकार प्रतिहतमनोरथश्च राक्षसः । असौ दारुबुद्धि-बलं स्वस्वामिन ऋणाद्दानमानं मोक्तुमजस्रं प्रयासं विदधानोऽपि चेत् पराभूत एव भवति तदा तत्र दुर्नियतिरेव कारणं प्रतिभाति । न कर्तव्यपथात् स कदापि विमुखतां ययौ ।

"कथमत्रापि दैवेनोपहतावयम् । अथ शयितस्य चन्द्रगुप्तस्य शरीरे प्रहर्तु-मस्मत्प्रयुक्ताना राजगृहस्यान्तर्भित्ति सुरङ्गमेत्य प्रथममेव निवसतां बीभत्स-कादीना को वृत्तान्तः ?"

इत्यादीनि वाक्यानि तस्य कर्तव्यपरायणताया ज्वलत्प्रमाणानि सन्ति । स्वकर्तव्यपरं जनं स सदा प्राशंसत्—

...... अथवा स्वाम्यर्थमुपरतो न शोच्यस्त्वम् ।"

'शत्रोरपि गुणा वाच्याः' इत्येव गुणस्तस्मिन् सर्वैः पर्यवालोकि । स दैवे विश्वसिति स्म "दैवात् पर्वतकस्तया स निहतो यस्तस्य राज्यार्धहृत्", "न हत-श्चन्द्रगुप्तो हतो दैरोचकश्चर्वरो दैवेन" इत्यादिषु अनेकेषु वाक्येषु तस्य दैव-वादिता श्रुता भवति । गतानेष्वपि सोऽपि स्वमभयस्य त्रिभुवनेषु राक्षसोनिश-

प्रदेशेषु अगच्छत् अत एव तु चाणक्योऽपि मनस्येव सदैव नरम् राजनीतिज्ञता-मनुमन्यमानस्तु चन्द्रगुप्तस्य मन्त्रित्वं कर्तुं सर्वमेव प्रहाद्योगमकरोत्।

"कार्योपक्षेपमादौ तनुमपि रचयंस्तस्य विस्तारमिच्छन्

बीजानां गर्भितानां फलमतिगहनं गूढमुद्भेदयंश्च।

कुर्वन् बुद्ध्या विमर्शं प्रसृतमपि पुनः संहरन् कार्यजातं

कर्ता वा नाटकानामिममनुभवति क्लेशमस्मद्विधो वा॥" इत्यादीनि तदुक्तानि वाक्यानि तस्य नीतिनिष्णाततां दर्शयितुमेव नाटककारो ह्युपनिबध्नन् वीक्ष्यते। तस्मिन् सुहृद्भावप्रतिमुद्रक पवित्रोऽविनयश्च। चन्दनदासस्यामून् प्राणानसौ स्वनाशं तमपि उपेक्षितुमुपक्रमते—

येन स्वामिकुलं रिपोरिव कुलं दृष्टं विनश्यत् पुरा

मित्राणां व्यसने महोत्सव इव स्वस्थेन येन स्थितम्।

आत्मा यस्य वधाय च परिभवक्षेत्रीकृतोऽपि प्रिय-

स्तस्यैव मम मृत्युलोकपदवीविच्छेदको बध्यताम्॥

चाणक्योऽपि तस्यालोकमानानन्दमुपलभ्य तस्योत्कृष्ट सौहृदस्य पूर्णत्वा-भिज्ञानाति स्म। वस्तुतस्तस्य ते ते गुणा एव न चन्द्रगुप्तस्यामात्यपदे स्थित[illegible]दितु प्रेरयामासुः।

'पृथ्व्यां दग्धबीजैर्नश्वरमथ लोके ऽर्थं मेरते

न गच्छन्त्यन्तु ये विपत्तिषु पुनस्ते तत्प्रतिष्ठाशया।

भर्तुर्ये प्रलयेऽपि पूर्वसुकृतासङ्गेन निःसङ्गया

भक्त्या कार्यधुरं वहन्ति बहवस्ते दुर्लभास्त्वादृशाः॥"

"त्वन्नामश्रितप्राप्त्यन् यथा तस्यापदमापदि।

तथैवास्यापदि प्राणा नूनं तस्यापि न प्रियाः॥"

इत्यादिकश्चाणक्योक्तः स्तुत्योपरिकथित प्रमाणयन्ति।

द्वे अपि इमे पात्रे प्रथमसूत्राधारयोः न [illegible] विरुद्धनुशीलयन्ती दृश्यते। सा [illegible] बन्धिनं [illegible] न [illegible] चाणक्य [illegible] ‘——’ [illegible]। परस्परमपि बुद्धिविशेषविलसिनौ स्म सुमतिवशविना गुणा उभयत्र निर्विवादया प्रयुक्तवन्तो दृष्टा जायन्ते। द्वावपि राजनीतिवैशारद्यमुनौ कुशलक्रीडाकुशलौ स्त। न कोऽपि कस्माद्यून-भवतोर्द्वयोरपि प्रबलराजनीतिसमरसा आहितुप्रिदिकस्याधः स्थितामि पद्धतिनिर-मिम्यत्वते—

"कौटिल्यधीरज्जुनिबद्धमूर्ति
मन्ये स्थिरां मौर्यनृपस्य लक्ष्मीम् ।
उपायहस्तैरपि राक्षसेन
निकृष्यमाणामिव लक्षयामि ।

तदेवमनयो धीमुषीशालिनोः सुमतिमतयोर्विरोधे संशयितेव नन्दकुललक्ष्मी '—

"विरुद्धयोर्भृशमिह मन्त्रिमुख्ययो-
र्महावने वनगजयोरिवान्तरे ।
अनिश्चयाद् गजवशयेव भीतया
गतागतैर्ध्रुवमिह खिद्यते श्रिया ॥

चन्दनदास इव सत्सुहृज्जगतिदुर्लभस्तत्र—

"शुचित्वं त्यागिता शौर्यं सामान्यं सुखदुःखयोः ।
दाक्षिण्यं चानुरक्तिश्च सत्यता च सुहृद्गुणा ॥"

इत्येतेषां सुहृद्गुणानां धाम आसीत् । स निरपायामपि परिस्थितिं निपत्यापि न सौहृदपथादस्खलत् । न कापि प्ररोचना तं तस्मार्गाद् भ्रंशयितुं प्राभवत् । स्वकुटुम्बोपरि दारुणकष्टानां पातोऽपि वर प्राणानां त्यागोऽपि वरं परं मित्रे विश्वासघातो न वर कदापीत्येतदादर्शं रक्षन् एवासौ लोकेनादर्शि । तस्य चरित्र-मैवापायन्तदुर्लभा महनीयता चाणक्येनापि प्रशंसि—

"सुलभेष्वर्थलाभेषु परसंवेदने जने ।
क इदं दुष्करं कुर्यादिदानीं शिबिना विना ॥"

चन्द्रगुप्तो मलयकेतुश्च काममेतावुभावपि नाटकेऽधिकशक्तिमच्चरितशालिनौ न स्याताम्, परं न तौ चाणक्य-राक्षसयोर्दारुयोषित्वेन मतौ भवितुमर्हतः । चन्द्रगुप्तोऽरत्यादर्शराजा । स चाणक्यं शिष्य इवानुवर्तते । प्रभुशक्त्या सह मन्त्र-शक्तेरपि महत्त्व साधु वेत्ति । सोऽनिशं चाणक्यनिर्दिष्टेन मार्गेण गन्तुं सन्नद्धो दृश्यते । स तदादेशेन कृत्रिमं कलहमपि तेन सह कर्तुं प्रस्तुतो भवति पर न मनसा तादृशमपि कलह कामयते । स ब्रूते—

"कृतककलह कृत्वा स्वतन्त्रेण किञ्चित् कालान्तरं व्यवहर्तव्यमित्यार्यादेश । स च कथमपि मया पातकमिवाऽभ्युपगत." । स परमकुशलशासको राजधर्म-परायणमानसोऽधिपतिरासीद् इत्येतदपि तस्य वैशिष्ट्यं प्रकाशयन्तीमाः पङ्क्तय —

"राज्यं हि नाम राजधर्मानुवृत्तिपरस्य नृपतेर्महदप्रीतिस्थानम् ।"

"दुराराध्या हि राजलक्ष्मीरात्मवद्भिरपि राजभिः ।"

मलयकेतुरेकान्ततस्तद्विपरीतः । तच्चरित्रं तस्मात् (चन्द्रगुप्तात्) विरुद्धमेव । चन्द्रगुप्तः शान्तो गम्भीरश्च । मलयकेतुरशान्त उद्धतः दुःशीलश्च । स (मलयकेतुः) पाटलिपुत्रस्य गाङ्गप्रासादे राजमानं सिंहासनमध्यासितुमुत्सुकः । स इच्छति—

"मौर्यमन्दरस्य विहाय स्वयं नृपतिः स्याम् इति ।" परं न तत्र विवेकः । मात्रानिष्टो भूत्वा यत् किमपि कर्तुं सज्जति । चाणक्यस्य गुप्तचरानायं निशम्य स राक्षसमप्यन्तर्निहितस्वार्थं जानाति । स बुद्धिरहितत्वाद्राक्षसे न विश्वसिति—

"राक्षस, राक्षस, नाहं विश्रम्भघाती राक्षसः, मलयकेतुः खल्वहम्, तद् गच्छ, समाश्रीयतां सर्वात्मना चन्द्रगुप्तः"।

इत्येताः पङ्क्तयोऽत्र प्रमाणम् ।

वस्तुनो विशाखदत्तस्य साधारणासाधारणतराण्यपि पात्राणि सन्ति सकलानि । विरुद्धक-सिद्धार्थक-निपुणकाऽहितुण्डिक-शकटदासप्रभृतिसर्वाण्यपि पात्राणि नाटककारस्य प्रतिभावर्तिकया हृदयहारिवर्णैर्वर्णितानि भूत्वोपस्थितानि भवन्ति शूद्रक इव पूर्णोऽपि नाटककारः प्राणवन्ति चरित्राणि सृजति । इदमपि कथनमुचितं स्याद् यदेतच्चित्रितचरित्राणि ततो हि स्फुटतराणि यथार्थतराणि च । एवंविधानि पात्राणि सृष्ट्वा रूपककारो विशाखदत्तः स्वं रूपकं दुरूहराजनीतिविषयावबोधनक्षममेव चकार । नात्र सन्देहो यद् यथा स वस्तुसंयोजने योग्यस्तथैव चरित्राणां चित्रणेऽपि चतुरः ।

रूपकमिदं यस्यां शैल्या कविना विनिबद्धं सा शैली सिंहोरस्कावती । प्रत्यक्षरं सा स्फूर्जति । वीररसो मूर्तिमान् भूत्वा स्वीयेनानभिभवनीयेन प्रतापेन भुवं कम्पयन् सर्वतः शोभते । श्लोकेषु अलङ्काराणां प्रयोगस्तावानेव विहितो यावता भावानामुद्भावना वैशद्येन प्रस्फुटेत् । पात्रानुरूपा एव भावाः सन्निवेशिताः प्राप्यन्ते तस्माद् रूपकाभ्युपगतो विषयः क्वापि नाणुमात्रं म्लानो भवन् दृश्यते । तृतीयाङ्के कृतं शरद्वर्णनं कथानकस्य प्रगुणीकरणे सहायकृन्निमन्त्रमिव सञ्जातम् । यैरुपायैर्नाटकस्य सर्वाण्यप्यङ्गानि समुपचितानि भवितुमर्हन्ति ते सर्वेऽप्युपाया नाटक-निर्माणचतुरेण सम्यक् प्रयुक्ताः सन्ति ।

चाणक्यः पुरुषसिंहः । तदाननादतः कवितास्तम्भदशीरन्ध्रीरपि निर्गमयति ।

वस्तुत इह नाटके यादृश पात्र तादृश्येव तदीया उक्तिर्यादृशी उक्तिस्तादृशमेव तदभिव्यञ्जनमपि वर्तते । श्रूयतां चाणक्य-सिंहगर्जनम् अभिनन्दनीयाया-मभिव्यञ्जनायाम्—

(क) "विक्रान्तैर्नयशालिभि सुसचिवै श्रीवक्रनासादिभि-
नन्दे जीवति या तदा न गमिता स्थैर्यं चलन्ती मुहु ।
तामेकत्वमुपागतां द्युतिमिव प्रह्लादयन्तीं जगत्
कश्चन्द्रादिव चन्द्रगुप्तनृपते कर्तुं व्यवस्येद् पृथक् ॥"

(ख) दैवमविद्वांस प्रमाणयन्ति ।

राक्षसो महान् मेधावी सदसद्विवेचनवरीयान् तस्मात् तस्याप्युक्ती-स्तद्गुणेनैव प्रकारेण प्रकटीकरोति—

साध्ये निश्चितमन्वयेन घटितं बिभ्रत् सपक्षे स्थितिं
व्यावृत्तं च विपक्षतो भवति यत् तत् साधनं सिद्धये ।
यत् साध्य स्वयमेव तुल्यमुभयो पक्षे विरुद्ध च यत्
तस्याङ्गीकरणेन वादिन इव स्यात् स्वामिनो निग्रह ॥"

इत्थं सर्वत्र नाटके गद्यस्य पद्यस्य च मध्ये स्थितानां भावानामभिव्यक्ति कविना समुचितेन प्रशंसनीयेन प्रकारेण कारितास्ति ।

अप्रस्तुतविधानमपि कवि प्रीणाति । तदपि कविना मनोज्ञतया दर्शितम्—

"आस्वादितद्विरदशोणितशोणशोभां
सन्ध्यारुणामिव कलां शशलाञ्छनस्य
जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात् स्फुरन्तीं
को हर्तुमिच्छति हरे परिभूय दंष्ट्राम् ॥"

कवेर्लेखन्या प्रभूतबलशालिनीत्वात् तस्या एकैकं पदं बहुकार्यसम्पादनकारि सिद्धयति । अतएवैतस्माच्छ्लोकात्न केवलमप्रस्तुतविधानसौन्दर्यं दृक्पथेऽवतर-यपितु ओजसरघटा गौड्या रीते प्रकर्ष पूर्णोपमाप्रस्तुतप्रशंसासद्गुणाख्याना-मलङ्काराणां कान्तिश्च सम्यग् दर्शकाणां चेतांसि चोरयन्ति युगपदेव ।

अहो कवेरस्य सर्वे प्रयासा वीररसमेव समस्तेऽपि नाटके परिपोषयन्तो दृश्य-मन्ति । स अलङ्काराणां प्रयोगमपि तथैव करोति यथा तत्प्रियो रस उद्दीप्येत । आश्चर्यन्तु नितरामिद यत् स शृङ्गारमपि तथाखेन विनिवेशयति यत् सोऽपि

नैजमस्मानमुपमर्द्योपस्थितो भवितु पारयति। दृश्यताम् इह तदाभा किञ्च मनमस्मेतेव अभिमवकारिणी तेजस्विता—

"बाला बाहुलता निवेश्य शिथिलं कण्ठे निवृत्तानना
स्कन्धे दक्षिणया बलान्निहितयाप्यङ्के पतन्त्या मुहुः ।
गाढालिङ्गनसङ्गपीडितमुखं यस्योद्यमाशङ्किनी
मौर्यस्योरसि नाधुनापि कुरुते वामेतरं श्रीः स्तनम् ॥"

कालिदास-माघ-भवभूतिप्रभृतिकवीनां स्वभावोक्तीनां सौन्दर्यन्तु निपीतमेव सम्प्रतीह अस्यापि कवेः स्वभावोक्तिश्रियां तर्पयन्तु सहृदया आत्मानम्—

धूर्तैरन्वीयमानाः स्फुटचतुरकथाकोविदैर्वेशनार्यो
नालंकुर्वन्ति रथ्याः पृथुजघनभराक्रान्तिमन्दैः प्रयातैः ।
अन्योन्यं स्पर्धमाना न च गृहविभवैः स्वामिनो मुक्तशङ्काः
साकं स्त्रीभिर्भजन्ते विधिमभिलषितं पार्वणं पौरमुख्याः ॥

राजनीति-वीररसयोरुभयोरपि नास्वद्धा परिद्धानाऽप्रेय स्वभावोक्ति-कियता-टोपेनोद्दङ्किना कविना ।

अनुपममेव दृश्यकाव्यानामिदं दृश्यकाव्यम्। श्लेषस्य समीचीनोपयोगोऽयमेव यद् अर्पितं न भवेत् साधारण्यांपदृष्टम्। कविरेष एतत्प्रयोजननैव श्लेषमुपयुनक्ति—

क्रूरग्रहः स केतुश्चन्द्रमसम्पूर्णमण्डलमिदानीम् ।
अभिभवितुमिच्छति बलाद् रक्षत्येनं तु बुधयोगः ॥

कविः प्रकृतिसुन्दरतामपि दर्शयतीह। परं तदीया सा श्रीरपि नाटकीयां भावना तन्मयतामेव विदधाना पर्यवस्यते—

विपर्यस्तं सौधं कुलमिव महारम्भरचनं
सरः शुष्कं साधोर्हृदयमिव नाशेन सुहृदाम् ।
फलैर्हीना वृक्षा विगुणविधियोगादिव नया
तृणैश्छन्ना भूमिर्मतिरिव कुनीतैरविदुषः ।

नाटकमिदं विलोक्य सरलतयैव नाटककारस्य ज्यौतिषायुर्वेदराजनीति-शास्त्रनाट्यशास्त्रादिविविधेषु शास्त्रेषु वैदुष्यमगाधं प्रत्ययपथमधिरूढं भवति। यद्यपि कविरयं स्वरचनायां बहूनि छन्दांस्युपयुनक्ति परं स्रग्धरायां शार्दूल-विक्रीडिते च तदीया रुचिर्विलसन्ती रममाणा प्रतीयते।

नाटकेऽस्मिन् विशिष्टनैयमपि महीयसी यदिद ललिताभि सूक्तिभिरुत्तमोत्त मान् उपदेशान् अपि प्रददाति । अत्र तत्र काश्चन सूक्तय उद्ध्रियन्ते—

(क) "पुरन्ध्रीणा प्रज्ञा पुरुषगुणविज्ञानविमुखी ।"

(ख) 'किं शेषस्य भरव्यथा न वपुषि क्ष्मा न क्षिपत्येष यत्
किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चल ।
किन्त्वङ्गीकृतमुत्सृजन् कृपणवच्छ्लाघ्यो जनो लज्जते
निर्व्यूढ प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम् ॥"

(ग) "मनस्वी दृप्यत्वात् स्खलति च न दु ख वहति च ॥"

(घ) "परायत्त प्रीते कथमिव रस वेत्तु पुरुष ॥'

(ङ) "सेवा लाघवकारिणीं कृतधिय स्थाने श्ववृत्तिं विदु ॥"

(च) "ये सत्यमेव हि गुरूनतिपातयन्ति
तेषा कथ नु हृदय न भिनत्ति लज्जा ॥"

अस्मिन् रूपके तत्र तत्र प्रयुक्तानां तासा तासां संस्कृतेतरभाषाणां पठनेन कवे एतस्य शौरसेनी महाराष्ट्री मागधी प्राकृतभाषासु विद्वत्त्व ज्ञात जायते । नि सशय रूपकमिद रूपककारस्यास्य महनीया सफला कृति ।•भाषाभाव कविरनवस्तुपात्रचरित्रचित्रणादिकानि सर्वाण्यपि तत्त्वानि कामपि अद्भुता सफलतां गाहमानानीह दृश्यन्ते । कथ हि प्रशस्येत कविरय यस्तामपि राजनीति नर्तयतिस्म स्वकृतौ या लक्ष्यीकृत्य स्वयमेवैवमाह—

"मुहुर्लक्ष्योद्भेदा मुहुरधिगमाभावगहना
मुहु सम्पूर्णाङ्गी मुहुरतिकृशा कार्यवशात ।
मुहुर्नश्यद् बीजा मुहुरपि बहुप्रापितफले
त्यहो चित्राकारा नियतिरिव नीतिर्नयविद ॥"

भवभूतिः

इह खलु जगति यावन्ति सन्ति रूपकाणि तत्र कविशिरोमणेर्भगवतो भवभूतेरनवद्यगद्यपद्यविच्छित्तिमन्नूनमुत्तररामचरितमेव रमणीयतया समस्तै-र्विद्वद्वृन्दैर्नूनमेवादृतम्।

उत्तररामचरिते हि भवभूतेः कौशलम् रूपकम्, तत्र तस्य नाट्यप्रतिभा सर्वत्र चरमप्रकर्षं विकिरन्ती दृष्टिगोचरीभवति। यद्यपि प्रकृतेर्गाम्भीर्यात् तस्य मालतीमाधव-महावीरचरितोत्तररामचरितनामधेयेषु त्रिष्वपि रूपकेषु भाव-प्रवणता वर्ण्यते परमुत्तररामचरिते तु तत्प्रकर्षोऽतिशयेनैव परिस्फुरति। विप्रलम्भवेदने इव अपि तत्र नितरां सान्द्रतामासादिते विलोक्येते। तत्र दण्डको नानाविधस्निग्धचित्रं वैदेह्येन ईक्षते तत्र सः अपरामरेरिव प्रकृतेराह्लादस्य सङ्कटं मयवद् हृदयञ्च प्रेक्षते। इतरेतरस्य यत्नाकर्षणाधार्ये घटनानां संयोजने कविस्य नातिमनन् साफल्यमवाप परं महावीरचरितोत्तररामचरितयोर्न घटनासु मनागपि शिथिलत्वमापन्नम्। उत्तररामचरिते कविर्नानाविधस्य भावस्य विभा-वानुभावैर्निबद्धमाविर्भवति। तत्रापि चित्रदर्शनस्य च योजना निर्दिष्टा सा प्रभूतफलसम्पादिनी सिद्ध्यति। एकतः सा पूर्वानुभूता सीताया निर्वासितायाः नौचित्यानिमेषनि अपरतः सीतायामपि गङ्गापृथिव्योः शिवानुध्यानप्रार्थनाय तयोः प्रार्थनं च सा निष्पादयन्त्येतावदेव न सा जृम्भकास्त्रप्रदानस्य प्रदर्शनेन लव-कुशयोः रामस्य पुत्रत्वेनाभिज्ञानञ्च कारयतीयं बहुकार्यसम्पादनकृतत्वात् तस्याः, सा योजयितुं कवेर्नाट्यकलानिपुणतां कथावस्तुनिबन्धनविदग्धतां समुपवर्णनयाविर्भावयति। चित्रवीथ्यां दृष्टपूर्वाणि विपिनसन्तानां दृश्यावलिं दृष्ट्वा सीता पुनरपि तानि विलोकयितुं स्वीयं दोहदमभिव्यनक्ति रामोऽपि अप्रमत्तान्तरेण लोकान्तरयितुं सीतां परित्यक्तस्य जनरञ्जनस्तुते। रामे सां निर्वासयतीर्ष्येनस्य तरङ्ग्यामामपि स्तोक न प्रच्छु सीता प्ररदनि—इत्यादि-दुर्घटकार्यघटकत्वात्, सा चित्रदर्शनयोजनं सुतरामेव सफलतामिव प्रैतदस्मिन् नाटके मन्यिष्टते।

तृतीयाङ्केऽवतारिता छायासीताविषयिणी कल्पनापि कवेर्मनोविज्ञानवित्वं लक्षयति। सीताया अपमानजनितवेदनायाः स्वाभाविक्यैव रीत्या अपनयन कारित्वात् कवेस्तदपि कल्पनाकलित कार्यं तस्य श्लाघनीयमेव सवृत्तम्। हृदय ग्रन्थ्युद्भेदनाय हृदयमर्मभागे स्थितस्य गूढविषादस्य विनोदनाय रामकृत प्रशमाया स्वकीयाया आकर्णनेन समुत्पन्नस्य सुखस्यानुभवनाय च न कश्चिदन्य उपाय आसीदत कविकृत स उपायो नितरामेव स्तुत्य।

वस्तुतस्तृतीयोऽङ्क कवेर्नाट्यचातुर्या विलक्षण निदर्शनम्। तमङ्क सयोज्य कविर्निर्नाम्नदुरूहाण्यपि कार्याणि विनैवायाम साधयितु क्षम सञ्जात। स तथा कृत्वा राममनिवारणीयनिन्दात पाति सीतामपि स तस्मादनलाद् रक्षति य पतिकृतनिकारादुत्पद्य पत्नीं दहति। तृतीयाङ्कस्य प्रणयनचातुरी कवेरिदमपि मनोज्ञ फल जनयति यत् सप्तमेऽङ्के नैसर्गिकरीत्यैव सीताया पुन सयोगरूप कार्यं सम्पन्नता याति।

कवेर्घटनासयोजनसम्बन्धिन्या निपुणताया अन्यच्च ललित निदर्शनमस्ति सप्तमाङ्कस्थगर्भाङ्क। तद्विषयिणी कल्पना वस्तुतस्तत्रैव सम्भवा भवति यत्रावसान सुखमय घटते। कवेरियमूहा नितान्तनवीना। सा अद्भुत रस सहृदय दर्शकाना चेतासि कौतूहलेन पूर्यमाणानि करोति तदैव घटनाना सविधान सर्वत्र आदितोऽन्त यावत् सुश्रृङ्खल सयत सुश्लिष्टञ्च वर्तते। एवविधा समीची नता नाटके वस्तुतो नाट्यकलानदीष्णो नाटककार एव सञ्चारयितु क्षमते। कवेरेषा कुशलता महावीरचरितेऽपि दृश्यते। प्राचेतसाश्रमपदे कौसल्याजनका दीना सम्मेलनमपि कविकल्पनाया पेशलप्रसाधनत्वेन नाटके शोभमान भवति।

रूपके कतिपयेषु चरित्रेषु रामस्य सीतायाश्च चरित्रमतितरा सुललितम्। लक्ष्मण-जनक चन्द्रकेतु-लव कुश वाल्मीकि-कौसल्या ऽरुन्धती गङ्गा पृथिवीप्रभृती ना चरित्राणि सत्राल्पमेव महत्व भजन्ते। भवभूती राम गृहाधिपतित्वेन चित्रयति तत्र स तदीय दैहिक नैतिकञ्च तेज सम्यगङ्कते। शम्बूकस्तस्यासुर सहारकत्वात्, न प्रशसति। सीताञ्चलित वल्लभ गोपायितु स सैश्वर्यमुपसरन् घोषयते। कुशस्त हि "आशसनीयपुण्यदर्शन स महात्मा" इत्यभिधाय श्लाघते। स ब्रह्मकोशस्यासीद् गोप्ता। जगद्रक्षण तज्जीवनस्य लक्ष्यमासीत्—"इद विश्व पाल्य विधिवदभियुक्तेन मनसा"। सत्यन्तु इद यत् कर्त्तव्य पालन म मूर्धन्यत्वेन मेने। स कर्त्तव्यत्वेनेरयनैद कर्त्तव्यमवति स्म न च केनाप्यन्येन

प्रयोजनेन। प्रजारञ्जने हि स्वकीयनृपत्वस्य स कृतार्थताममंस्त। एतदर्थं सीतामपि परित्यज्य मानवीयजीवनस्य चरमं कष्टमन्ववाह—

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि।
आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा॥

स्वराज्ये स न मनागपि पापं सोढुमशकत्। ब्राह्मणसुतमकालमृत्युना मृतं जीवयितुमसौ तपश्चारिणं शम्बूकं जघान। तस्य जीवनं धर्मत्राणार्थं सुतमप्यतिष्ठत। धर्मस्य किं नाम सामर्थ्यमित्येतत् सम्यक् विवेद—"लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते। ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति"। न तावत् स सामाजिक्याः सेवाया विरराम यावदसौ पूर्णतया न सन्तुतोष। स यावान् सन्नीतिपरः श्रेष्ठः शासक आसीत् तावानेव स महान् प्रशंसास्पदं भर्ताप्यासीत्। सीतां स प्रजारञ्जनाय मुमोच परं तदीयं हृदयं तदीय सन्निकं कदापि न तां विसस्मार। स सततं दिवानिशं तद्वियोगेन दन्दह्यमान एव दृष्टो बभूव। सीताविषयकेण अगाधेन स्नेहेन च प्रणयेन तस्य मानसं क्रन्दद्उच्चैः तज्जीवनस्य प्रतिक्षणं शुश्राव—

दलति हृदयं शोकोद्वेगाद् द्विधा तु न भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम्।
ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम्॥

सीतां स्मारं स्मारं स कदा न विलपन् श्रुतो बभूव—

"हा हा देवि! स्फुटति हृदयं, ध्वंसते देहबन्धः
शून्यं मन्ये जगदविरलज्वालमन्तर्ज्वलामि।
सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा
विष्वङ् मोहः स्थगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि॥

सीतायाः कर-स्पर्श एव तस्मिन् चेतनां प्रत्यावर्तयितुं शशाक। तत्स्पर्शोऽस्मिन् अमृतमयप्रलेपोऽभिद्रवन्—

"आलिम्पन्नमृतमयैरिव प्रलेपैरन्तर्वा बहिरपि वा शरीरधातून्।
संस्पर्शः पुनरपि जीवयन्नकस्मादानन्दादपरमिवादधाति मोहम्॥"

सीताया गुणान् शुद्धतां च प्रति तद्धृदये महती श्रद्धा जजागार। दुरन्तबन्धुत्व-पतित्व-पितृत्वादिसकलदशया नूनं स महान् आदर्शपुरुषो भूत्वास्मिन्

ससारे विरेजे वस्तुत स भुवो भूषणमासीत्। तेन जगदिद परमेव गरिमाणं जगाम।

यथाविधो रामो मानवताया परमरमणीय पावनोऽवतार आसीत् तथावि धामेव भवभूति सीतामपि तत्प्रेयसीं स्वकीये रूपके परमनिपुणहृदयेन चित्रया मास। नाटके सा पत्नीत्वेन चित्रिताऽस्ति न सा तत्र मातृत्वेन पुत्रीत्वेन चित्रिता वीक्ष्यते। सा रामार्थं सर्वं सेहे। सा तद्धितायैव अजीवत्। सा छायेव तमनुजगाम। निर्वासिते सति रामे सा सर्वाण्यपि सुखानि प्रहाय्य चरणेन, राममनुवव्राज। वस्तुत सा एका सतीशिरोमणिर्नारी आसीत्। यदा हि निरपराद्धा सा स्वय रामेण निर्वासन प्रापिता तदापि न सा रामे एकमपि अपशब्द प्रयुयोज। सा आत्मानमेव दुरोभागिनीं मेने। आत्मानमेव सा पुन पुन आक्रोशत। "एवमपि मन्दभागिन्यह या पुनरायासकारिणी आर्यपुत्रस्य" "सखि वासन्ति! त्वमेव दारुणा कठोरा च। यैव प्रलपन्त प्रलापयसि" इत्यादीनि तद्वचासि रामगत तत्प्रेम कियत्पवित्रं कियत् नि स्वार्थमासीदिति स्पष्टमेवावगमयन्ति। भर्तुराकाङ्क्षाम्प्रति एतादृशमात्मसमर्पण तत्कृतपरित्यागेऽपि स्वकीयस्य भाग्यस्यैव दोषित्वेन स्वीकरण सीतायास्तामुदात्ततां तां महत्ता द्योतयति या न कोऽपि मानदण्डो मातु प्रभवति। नाटकस्य तृतीयोऽङ्क सीताया गम्भीर पतिविषयक प्रेम चित्रितकुर्वाण प्रेक्ष्यते। पतिदु ख न सह्यमासीत् तस्या। स्वकुशयोरुत्प त्यनन्तरमपि सा पतिमेव नितरां सस्मार। न किमप्यनिष्ट तस्य स्यादित्यपा तदीयान्तिमकामनासीत्। तस्याश्चरित्रस्य शुद्धतां तु रामश्चिरादेव अवेत्—

"उत्पत्तिपरिपूताया किमस्या पावनान्तरै।
तीर्थोदक च वह्निश्च नान्यत शुद्धिमर्हत॥"

सीतायां रामस्य प्रेम कियन्महदासीदित्येतत्तु तदा पराकाष्ठां श्रिय मतमी- क्ष्यते यदा सीताया हिरण्मयीं प्रतिकृतिमश्वमेधयज्ञानुष्ठानाय प्रतिष्ठापयन्त राम पश्याम। सा घटना सीताया अपरिमेयस्य निर्दोषस्य चरित्रस्य सर्वविजयी विजय। हन्त, वयमस्मिन् नाटके सकृदेव स्वमातर सीतां लवमण्प्रति "इयमपि अपरा का" इत्येतेन वचनेन उपहास कुर्वाणां पश्याम। वस्तुतो जगति सा उपमानशून्यैका आदर्शपतिव्रता महिलासीत्। सदाचारमुपदेष्टु ससार भारतस्य च भाल्मुन्नततम कर्तुमेव सावततार। लक्ष्मणो नाटके महान् रामाज्ञापालक- स्वार्थविहीनोऽनुज इव गीत। रामस्याज्ञापालने स आत्मान

गौरवशालिनमभरन्। स स्वबन्धुवरस्य रामस्य तेषु सर्वेष्वपि कार्येषु महान् सहायको बभूव यानि रामस्य चरित्रं सत्यगुणसंयितुमनिशं सञ्जीवनेऽघटन्त।

कविर्नाटकेऽन्यानि च सर्वाणि पात्राणि समुचिततया कुशलतया च आलङ्घे। न कस्यापि पात्रस्य स्वरूपं महत्त्वञ्च विपरीततया निकृष्टतया वा तच्चरित्रापकर्षकारिण्या रीत्या व्यक्तं भवेदित्येतदर्थं स भृशमयतिष्ट। उद्योगे चास्मिन् स सफलतागतः प्राप्यते।

कवेः कृतिनिमां विलोक्य तस्य विचारविधा साधु विदिता संजायते। वस्तुतः को जनः कीदृश इत्येतत् तस्याचारान् विचारान् रचनाञ्च विलोक्यैव ज्ञातं भवति। उत्तररामचरिताध्ययनेन भवभूतेः प्रणयशीलभर्तृत्वं वात्सल्यवत्पितृत्वं च सिद्ध्यति तस्य प्रिया प्रेम—

"इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-
रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः।
अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः
किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः॥

"अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यद्
विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः।
कालेनावरणात्ययात् परिणते यत् स्नेहसारे स्थितं
भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते॥

इत्येताभ्यां श्लोकाभ्यां स्पष्टमेवाभिव्यक्तिमुपैति। अथ च

"अङ्गादङ्गात् सृत इव निजः स्नेहजो देहसारः
प्रादुर्भूय स्थित इव बहिश्चेतनाधातुरेकः।
सान्द्रानन्दक्षुभितहृदयप्रस्रवेणावसिक्तो
गाढाश्लेषः स हि मम हिमश्च्योतमाशास्तीव॥"

"अमृताध्मातजीमूतस्निग्धसंहननस्य ते।
परिष्वङ्गाय वात्सल्यादयमुत्कण्ठते जनः॥"

तदीयं वत्सलं पितृत्वञ्चाभ्यां श्लोकाभ्यां नेत्रयोः पुरतः परिस्फुरदुपस्थितं भवति। प्रकृतिदृश्य-वर्णने स तस्याः भीषणं सौम्यञ्च रूपं निदधाति। तस्याः सतदेव स्वरूपं तस्मै रोचत इव। तस्याः स सम्भारस्य स्थितिमीक्षते न दर्पो-

नाट्यस्य । कवेस्तादृशवर्णनमालोक्य तस्य प्रकृतेर्निराशास्पदता विषण्णता च प्रतिलक्ष्यते । तदीये रूपके विदूषकस्याभावोऽपि तत्प्रकृतेस्तादृशत्वं परिपोषयते ।। निदाघस्य भीषणकठोरतां तत्प्रखरप्रतिभा साकारां इवोपस्थापयति । दृश्यताम्—

"निष्कूजस्तिमिता क्वचित्क्वचिदपि प्रोच्चण्डसत्त्वस्वना
स्वेच्छासुप्तगभीर-भोगभुजगश्वासप्रदीप्ताग्नय ।
सीमान प्रदरोदरेषु विरलस्वल्पाम्भसो यास्वयं
तृष्यद्भि प्रतिसूर्यकैरजगरस्वेदद्रव पीयते ॥"

कौशिकानां पङ्क्तिं, मौकुलीनां कुलम्, कुम्भीनसानाञ्च उद्वेल्लनमिह कियद् भयमुत्पादयन्तीत्यपि धैर्येण विलोक्यताम्—

"गुञ्जत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवत्कीचक-
स्तम्बाडम्बरमूकमौकुलिकुल क्रौञ्चाभिधोऽयं गिरि ।
एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्वेजिता कूजितै-
रुद्वेल्लन्ति पुराणरोहिणतरुस्कन्धेषु कुम्भीनसा ॥"

एतादृशानि वर्णनानि कवेः गभीरप्रकृतित्वमवश्यमभिव्यञ्जन्ति । इदन्तु न भृशं सुशकं यत् तत्र विनोदप्रियताया ललितपदप्रियतायाश्च अभाव एवासीत् । तथात्वे उत्तररामचरितसदृशस्य करुणरसप्रधानस्य रूपकस्य वा मालतीमाधव सदृशस्योन्मुक्तप्रणयस्य प्रणयनमेव कदा सम्भवं स्यात् । कवावस्मिन् निरीक्षणता भूयस्येव; स वर्णनीयस्य पदार्थस्य स्वरूपं तद्गतांश्च धर्मान् प्रायशीकृत्य समुपस्थापयति । यदा नदीकलकलं श्रावयितुमिच्छति तदा तासां कलकलध्वनिः श्रुतिपथमायाति यदासौ किङ्किणीनां रणत्कारं श्रावयितुमभिलषते तदा स रणत्कारोऽपि स्पष्टं श्रुतो भवति । प्रकृतिपर्यवेक्षणे वस्तुतो हि तस्य दृष्टिः सूक्ष्मा वर्तते । भारवि-माघ श्रीहर्षमुरारीणां प्रकृतिवर्णनमप्रस्तुतविधानात्मकमेव दृश्यते । एतस्य तु ततो मुक्तमेव प्रतिलक्ष्यते ।

भवभूतेर्भारती शृङ्गारे करुणे च यदि कोमलकान्तपदावलिपेशला तदा सा वीरे रौद्रे चोत्कटकठोरदीर्घसमासमुल्लसिता विलसति ।

"भूयो भूय सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था ।

सावष्टम्भं नवमिव रतिनिर्मलीलायितं यद्
गाढोत्कण्ठालुलितलुलितैरङ्गकैस्ताम्यतीति" ॥

इत्यत्र तदीया या लेखनी सुकोमलानां चित्ररत्नानां समुद्धरति सैव

"उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।
आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति" ॥

इत्यत्र बीभत्सं भयानकञ्च रसं कियत्पाटवेन प्रकटयन्ती समुपतिष्ठते।

भवभूतेः कलायां वैदुष्यस्य प्रतिभायाश्च मिलितायाः कल्पनायाश्च चेतोहरः सम-न्वयश्चकास्ति। स शृङ्गारे करुणे, रौद्रे, वीरे, भयानके च अनवद्य, सर्वत्र सानन्दं विचरन् दर्शितो जायते। शब्दरचनाप्रपञ्चकर्दमे क्वापि निलीनो भाव्यते यत्र कल्पना मोहं संवरीतुं न शक्नोति तत्र तदीया भावसुषमा म्लानतामेव गता दृश्यते। मालतीमाधवे महावीरचरिते च सः समासान्तपदावलीनां क्लिष्टानुप्रा-सिकचमत्कारे अतितरां रुचिं निदधानः अवाप्यते। पूर्वोक्तस्याभिनिवेशस्य दर्शनमुत्तररामचरितेऽपि यत्र तत्र भवति।

भवभूतिः प्रेमभावस्य बाह्यकारणाधीनतायां न सहते। तद्विचारेण प्रेमा-न्तरं वस्त्वेव। अत्र तदीया एषा सूक्तिरस्ति—

"व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-
र्न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।
विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं
द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः" ॥

कविः करुणरसमेव प्रधानं रसं मन्यते इत्येतत् तथ्यं तस्य गिरेयं प्रथयति—

एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद्
भिन्नः पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्तान् ।
आवर्तबुद्बुदतरङ्गमयान् विकारा-
नम्भो यथा सलिलमेव तु तत्समस्तम् ॥

भावशबलतायाः प्रेषणं तदुत्तररामचरितमुपमयति-कविर्भवभूतिर्जानाति। अन्यच्चरपरि हृदयस्य अन्तस्तलायां परिणमनं ये कलाकोविदा विदन्ति तेष्वन्यत-मोऽयं कविः। पञ्चवट्यां तमसया सार्धं प्रयान्ती सीता रामस्य सुमधुरां वाल्मी-

आकर्ण्य यामनेकभावविभूषितां दशामास्माद् तद्दर्शने चेत्कौतूहलं तदा कवेरस्य श्रूयतां श्लोकोऽयम्—

"तटस्थं नैराश्यादपि च कलुषं विप्रियवशाद्
वियोगे दीर्घेऽस्मिन् झटिति घटनोत्तम्भितमिव ।
प्रसन्नं सौजन्यादपि च करुणैर्गाढकरुणं
द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन् क्षण इव ॥"

भवभूतिर्भावानामुदरदरीं प्रविशति, स मर्मभागोन्मीलननिपुणेन वेदाध्ययनतानभिव्यनक्ति, स तादृशान् एव शब्दान् प्रयुनक्ति यादृशाः शब्दाः कमपि भावं मनोवेगं वा दर्शयितुं प्रभवन्ति । तदीयं लक्ष्यमेवेदं यद् गूढातिगूढानि तत्त्वानि प्रकाशमुपनेतुं । न स भावसौन्दर्यकल्पनाय उपमोत्प्रेक्षयोरवलम्बने नितरां मनो निबध्नाति । ते ऋजुतयैव सन्निधातुमीहते स । चित्रदर्शनावसरे समुद्गतान् रामहृद्गतान् हृद्यान् भावान् प्रस्तौति स इत्थम्—

'अयं ते बाष्पौघस्त्रुटित इव मुक्तामणिसरो
विसर्पन् धाराभिर्लुठति धरणीं जर्जरकणः ।
निरुद्धोऽप्यावेगः स्फुरदधरनासापुटतया
परेषामुन्नेयो भवति च भराध्मातहृदयः ॥'

संस्कृतभाषायां कवेः पूर्णोऽधिकारो वर्तते । स अत एव, यस्य पदार्थस्य निरूपणाय यादृशी भाषापेक्ष्यते तस्य पदार्थस्य निरूपणं तादृश्यामेव भाषायां कुरुते । उत्कटवैदुष्यवत्तया तीक्ष्णतरप्रतिभाशालितया कल्पनाकलितचित्ततया च तदीयानि सर्वाण्यपि वर्णनानि प्रवाहपूर्णानि प्राञ्जलानि च भूयोपस्थितानि भवन्ति । युद्धवर्णनक्रममिममध स्थितं श्लोकमुद्धृत्योपरि निवेदितं वचः प्रमाणितं कर्तुमिच्छाम —

'आगर्जद् गिरिकुञ्जकुञ्जर घटानिस्तीर्णकर्णज्वर-
ज्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराध्मातमुज्जृम्भयन् ।
वेल्लद्भैरवरुण्डखण्डनिकरैर्वीरो विधत्ते भुवं
तृष्यत्कालकरालवक्त्रविघसव्याकीर्यमाणामिव ॥'

भवभूतिः कवियथा अलौकिक्या काव्यशक्त्या नितान्तमनुपमस्तथैव शास्त्रीये पाण्डित्ये चाप्युद्भट आसीदित्येतत् सत्यं तदीयादध स्थितात्श्लोकादवगम्यते—

'यद् वेदाध्ययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च
ज्ञानं तत्कथनेन किं ? न हि ततः कश्चिद् गुणो नाटके ।

यच्चौढत्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं
तच्चेदस्ति, ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः ॥

तस्य शास्त्रीय-पाण्डित्यस्य प्रकाशकानि कानिचन उदाहरणानीह प्रदर्श्यन्ते— महावीरचरिते कविरयं पुरोधसनामाया 'राष्ट्रगोप पुरोहित' इत्याकारकम् ऐतरेयब्राह्मणस्य मन्त्रमुद्धरन् श्रावयते। उत्तररामचरितस्य चतुर्थेऽङ्के जनकमुखादेव 'असुर्या नाम ते लोकाः' इत्यादिवाक्यानि निर्गमयन् स ईशावास्योपनिषद्विज्ञतां विज्ञापयन् प्राप्यते । तत्रैव च—

"विद्याकल्पेन मरुता मेघानां भूयसामपि ।
ब्रह्मणीव विवर्तानां क्वापि प्रविलयः कृतः ॥"

इत्यनेन श्लोकेन स अद्वैतवेदान्तवैदुष्यमुल्लासयन् समासाद्यते । सौधातकि-भाण्डायनसंवादश्रवणेन तस्योक्ता मीमांसाभिज्ञता धर्मशास्त्रपारगामिता च स्पष्टं सुविदिता भवति । इत्थमासानने विलोकनेन तस्य नानाशास्त्रनिष्णातता-नायासेनैव ज्ञाता जायते ।

भवभूतिरुत्तररामचरितस्य कृते कथावस्तु वाल्मीकिरामायणाद् जग्राह । स तस्य पल्लवनाय च विशेषेण वर्णने ऋणी कविकालिदासस्य । अस्यत्र प्रति सोऽस्यंशतोऽधमर्णः । विदुषां कथनमिदं यत् तदीयाल्पेतद्वर्णनं कविकालिदासस्य—

'तयोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्थानासेदुषोः सद्मसु चित्रवत्सु ।
प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु सञ्चिन्त्यमानानि सुखान्यभूवन् ॥'

इत्येतस्या उद्भावनाया एव विस्तरो विभाति ।

सीता शकुन्तला च द्वे अपि स्वर्गे अमरतां यता ते अन्तर्दैन्यादात्मनात् । कालिदासस्य रामः सीतापरित्यागावसरे शोचति—

'राजर्षिवंशस्य रविप्रसूतेरुपस्थितः पश्यत कीदृशोऽयम् ।
मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः पयोदवातादिव दर्पणस्य ॥'

भवभूते रामोऽपि एवमेव दूयते—

'यत् सावित्रैर्दीपितं भूमिपालैर्लोकश्रेष्ठैः साधु शुद्धं चरित्रम् ।
मत्सम्बन्धात् कश्मला किंवदन्ती स्याच्चेदस्मिन् हन्त धिङ् मामधन्यम् ॥'

सीता शकुन्तला च—द्वे अपि महिष्यौ—सर्वथैव स्वस्वपत्या पर्युज्झिते भवतः । सीतायाः पती रामः शकुन्तलायाश्च पतिर्दुष्यन्तो बहुदिनानन्तरं हि

आश्रमे स्वात्मजान् ऋषिपालितान् प्राप्नुत । द्वावपि राजानौ स्वस्वसुतस्याकृतिं स्वकीयाकृतिसंवादिनीं वीक्ष्य विचारमग्नौ भवत । कालिदास अभिज्ञान-शाकुन्तले सप्तमेऽङ्के 'अस्य बालकस्य रूपसंवादिनी ते आकृति' इति किञ्च भवभूतिरपि उत्तररामचरिते षष्ठेऽङ्के 'अये न केवलमस्मत्संवादिनी आकृति' इत्येतद् उपन्यस्यति । कालिदासस्य शकुन्तला भवभूतेश्च सीता द्वे अपि स्वस्व भर्तृविरहदुःखात् नितान्तमेव दूयेते । चिरकालव्यापिविच्छेदमन्नानन्तर यदा शकुन्तला दुष्यन्तं पश्यति सद्योद्गिरत्येव 'न खलु आर्यपुत्र इव' इति, भवभूते सीतापि एवमेव तमालोक्य बहुकालानन्तरमाह—'हा कथं प्रभात-चन्द्रमण्डलपाण्डुराकृति' इति । दुष्यन्त शकुन्तलामधिकृत्य यदि वदत्येव—

'वसने परिधूसरे वसाना नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः ।
अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला मम दीर्घं विरहव्रतं बिभर्ति ॥

तदा उत्तररामचरितेऽपि सीतामुद्दिश्य तमसामनति तदेवम्—

'परिपाण्डु दुर्बलकपोलसुन्दरं दधती विलोलकबरीकमाननम् ।
करुणस्य मूर्तिरिव वा शरीरिणी विरहव्यथेव वनमेति जानकी ॥'

भासस्य स्वप्नवासवदत्तीयात् पञ्चमादङ्काद् भवभूतिः स्वकीयोत्तरराम चरितस्य तृतीयाङ्क प्रणेतुं साहाय्यं लभत इति च विचक्षणानां विचार । अस्तु तावत् किमपि । कवेर्भवभूते रचनेयमुत्तररामचरिताभिधा श्रेष्ठरचनास्ति । गोवर्द्धनाचार्यस्तस्येमां कृतिमुद्दिश्य सर्वथैव सत्यमाह—

'भवभूते सम्बन्धाद् भूधरभूरेव भारती भाति ।
एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति ग्रावा ॥'

वाक्पतिराजश्च 'गउडवहो' काव्ये प्रशसतिस्म एवं कविवरमिमम्—

भवभूतिजलधिनिर्गतकाव्यामृतरसकणा इव स्फुरन्ति ।
यस्य विशेषा अद्यापि विकटेषु कथानिवेशेषु ॥ (संस्कृतच्छाया)

धन्यो धन्यो लोकातिशायियशोराशिसमुद्भासितो विश्वविदितमहानुभूति-र्भवभूतिः ।

भारविः

दुर्दैववशाद् भारतवर्षादार्यज्ञानभास्करे चिरायास्तमुपेतेऽपि तमसमावृत-हृदया भारतीया आर्या. कथमद्यापि विगतानन्दनिकुरम्बं सुखस्मृतिमाः सर्वस्वं स्वजीवनं सफलमिव मन्यन्ते इति चेद् विचार्यते केनचिद् विचारवता, तर्हि तन्मानस एतदेव प्रतिभासते यदेतस्यां विजयवैजयन्तीविभूषितायां वसुधायामिदानीमपि नन्दन्ति केशाञ्चनाखिलभुवनमनआवर्जनकुशलानां तत्वान् गौरवविभा याभिः प्रमोदितस्वान्ता. मन्येऽस्मिन्नप्यनेहसि सर्वे एतस्मिन्नेव। पुरुषोत्तमाङ्घ्रिपङ्कजपरागपावनीकृते भारते जनुर्ग्रहणेन स्वं कृतार्थीकर्तुं कामयन्ते। देशस्यास्य विशालस्य नैसर्गिकसुषमामहीयसा सनातनधर्ममहिम्ना सुरसरस्वतीश्रिया च साम्प्रतमपि भारतीकसामासनं सर्वोपरि वेविदीति।

समज्ञासुधाशुक्लीकृतदिक्प्रान्तानां सरस्वतीचरणसरसिजचञ्चरीकाणां व्यास-वाल्मीकि-कालिदास-भवभूति-बाण-म्बिकादत्तव्यासप्रभृतीनां महादेशस्यास्य कविप्रवराणां कविवर्णाक्रमनं यद्यपि अस्मद्दुर्नियतिविधानाधीनेन तिरोहि-तत्वमधिजगाम तथाप्यमृतस्यन्दिनी तदनुरागधारानिलयसयो स्वां स्मरयन्तीव स्मारयन्तीवातीतगौरवगाथां, उत्पादयन्तीव कौतूहलं वैदेशिकविपश्चित्सन्दोहानां, मज्जयति सुखसारावारेऽपारे रसिकनिकरम्।

एतस्मिन् विपुलविपुले वसुधातले न विद्म कियन्तोऽसुमन्त उत्पद्यन्ते लीयन्ते च दिवानिशम्; परं 'कीर्तिर्यस्य स जीवति' इत्येतामुक्तिमन्वर्थीकर्तु-मेवेदानीमपि कविभारवेरर्थगौरवगुणगिरोपन्यासविदग्धस्य विमलयशोभिरगाधः गम्भीराया सुरवाचायाः शान्ता प्रतिभा सुमनसां मानसेष्वजस्रं शान्तिसुरसरितं सञ्चारयति।

यद्यपि महामहिमशाली महाकविर्भारविः कविकुलललामकालिदासभवभूति-वद् यशोऽधिगन्तुं मानमवाप्तुं वा न शशाक तथापि कठोरतरसाधनसन्तो-षिताया सकललोकाराध्याया वागदेवतायाः शुभाशिषा सुधीस्तोमे कविपदाङ्के-श्वरमेकर्त्रं प्रदर्श्य महतीयमनन्यसुलभमासनमलङ्कृतं इत्यत्र नास्ति कस्यापि

निप्रतिपत्ति । यथर्तुषु कुसुमाकरस्तथैव कविषु कालिदासोऽपि वरीवर्ति इत्येतद् यद्यपि सत्यं, पर तथात्वेऽपि भारविरविना रसपिपासूनां सहृदयाना पेयैव ।

प्रतिकवे काव्ये भवति कापि विलक्षणता । वसन्ते विद्योतते कापि कमनीया कान्तिर्नूनं, पर तत्र न सा रमणीयता या नीलाम्बुदघटासु शोभते एवमेव तासु घटास्वपि न राजते सा सुन्दरता या पार्वणशारदेन्दोश्चन्द्रिकाया विलसति । भवति वस्तुनिष्ठा सुन्दरता । कस्मै कापि शोभा रोचते कस्मै च कापि । क्षीरस्य मधुरिमा स्वकीय एव, द्राक्षाया मधुरता स्वीयैव, शर्करायाश्च माधुर्यं नैजमेव । एवमेव प्रतिकवि कविता स्वा स्वा सरसता समुपलभ्यते । रसपिपासव सर्वेभ्योऽपि सरसेभ्यस्तत्त्वेभ्योऽनारत रस पायं पायमात्मान परिप्रीणयन्ति तस्माद् भारवे कवितायाः अपि गभीरार्थसौन्दर्यसुन्दरत्वादानन्दाधायकत्वाल्ललितपद-पावनत्वात् सता धीमता नितरा सा प्रीतिकरी ।

भारवि, कलापक्षेऽभिनिवेश विदधानोऽपि माघ इव न शब्देऽर्थे चोभयोर्गम्भीरतामभिलषते न च स श्रीहर्ष इव प्रौढोक्तीना दीर्घदीर्घतरोत्प्लवने परीरम्भक्रीडायाञ्च प्रीतिविशेषं पुष्णाति । तदीया चित्तवृत्तिर्विशेषतोऽर्थगरीयस्कतायां रमते । वर्णनात्मके तर्कप्रधाने ओजसि भूयसी मुदं विन्दते । शब्दक्रीडायामपि सा तृप्तिमश्नुते भृशम् । तस्यास्त्रिविधाया रुच्या दर्शनं विशेषत पञ्चमे पञ्चदशे च सर्गे भवति । सा श्लेषेऽनुरज्यतीति सत्य परं तदीया सानुरक्तिर्न तावतीं सीमामालिङ्गति यावतीं माघस्य श्रीहर्षस्य वा । काव्ये प्रयुक्तेषु पदेषु स्फुटत्वमर्थे गुरुत्वे वचस्यपौनरुक्त्यमथ चार्थसामर्थ्येऽप्रतिहतत्वमिति स्यादेवेत्येष एव तदीय कलानुपक्त सिद्धान्त प्रतिभासते ।

'स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम् ।
रचिता पृथगर्थता गिरा न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् ॥

इत्येतेन नैजेन श्लोकेन कवि स्वाभिमतमेवमुद्भावयन् प्रतिलक्ष्यते ।

भारवे कवितायां नैतिकानि तत्त्वानि स्वकीयामाभामा... प्रायेण सर्वत्रैव दीप्यन्ते । तस्य व्यावहारिक शास्त्रीयश्चानुभव परिपक्व प्रगल्भश्च । पण्डिता अपि तदीयास्तान् नैतिकान् सिद्धान्तान् अनुभवभावितानि वचांसि च रसनाग्रवर्तीनि विधायात्मान धन्य मन्यन्ते ।

अनुभवेन स यद् यदर्जितवान् तत् तत् तस्य काव्ये यत्र तत्र विकीर्णं वर्तते । हितकारके हि वचने मनोहारिता दुर्लभा इत्येतमनुभवं स इत्थ प्रकटीकरोति—

'क्रियासु युक्तैर्नृप चारचक्षुषो
न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः ।
अतोऽर्हसि क्षन्तुमसाधु साधु वा
हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः ॥'

महात्मनि कृतो विरोधोऽपि नाशुभं जनयति। तेनापि विरोधी लाभवान् एव जायते। अतः स आह—

तथापि जिह्मः स भवज्जिगीषया
तनोति शुभ्रं गुणसम्पदा यशः ।
समुन्नयन् भूतिमनार्यसङ्गमाद्
वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ॥

यस्य कोपोऽवन्ध्यो ह्यापदां विनाशने प्रवृत्तिश्च तस्य वशवर्तितया सकलमपि जगदायाति इत्येतद् वीक्ष्य वदति सः —

अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां
भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ॥

अविमृश्यकारिता विपदामास्पदमित्येतदनुभूय निगदति सः —

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥

जगति सर्वत्र विलोक्यते यद् यो जनः शठेषु शाठ्यं नाचरति स दूयते तस्मात् स ब्रवीति—

व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।
प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधानसंवृताङ्गान्निशिता इवेषवः ॥

गुणैर्मनुष्य आदरं लभते न च वपुर्विस्तारेण इत्यतः कथयति—

प्रविवेश गामिव कृशस्य नियमसवनाय गच्छतः ।
तस्य पदविनमितो हिमवान् गुरुतां नयन्ति हि गुणा न संहतिः ॥

अधिकारी स्वामिनः सकाशात् सम्माननमवाप्य वर्धिततेजा जायते अत आह—

लेभे परां द्युतिमकर्त्यधूमसूदः
सम्भावना ह्यधिकृतस्य तनोति तेजः ।

वस्तुतो भारवेः काव्ये पदे पदे नैतिकाः सिद्धान्ताश्चरित्रनिर्माणकारिण्यः सूक्तयः समवाप्यन्ते। 'नयवर्त्मगाः प्रभवन्ति हि श्रियः', 'न निहन्ति धैर्यमनु-

मारगुण'; 'सुन्दरतासमे हि विराजते', 'गुणा प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तव', 'न रम्यमाहार्यमपेक्षते गुणम', 'वस्तुमिच्छति निरापदि सर्वं' इत्यादिविधाभि प्रचुराभिः सूक्तिभिः *समग्रमपि काव्यं प्रपूर्यते ।*

भारविर्निर्यथा स्वकीयेऽमरकाव्ये लोकानुभवान् प्रचुरान् प्रयुञ्जानो वीक्ष्यते तथैव स हृदयाकर्षणकारिणीं, सामग्रीमपि सुमृदुलां भूयसीमुपयुञ्जानो दृश्यते । स मृदुलमृदुलतरां भावानामपि सन्निवेशने क्षमतां निदर्शति—

मध्यमोपलनिभे लसदंशौ
एकतश्च्युतिमुपेयुषि भानौ ।
द्यौरवाह परिवृत्तिविलोलां
हारयष्टिमिव वासरलक्ष्मीम् ॥

मानवो निसर्गतो विविधाभरणवसनादिविभवेषु रुचिं प्रदर्शयति । तस्य मानसे एवंविधा भावाः सदा उद्बुद्धा भूत्वा निवसन्ति ये सुखेषु स्पृहयालवो विनोदेषु चञ्चला क्रीडासु उत्कण्ठिता कलासु कुतूहलिनो भवन्ति । उपरिस्थितेन श्लोकेन कविर्मानवस्यालङ्कारप्रियां भावुकतामभिव्यनक्ति ।

अंशुपाणिभिरतीव पिपासुः
पद्मजं मधु भृशं रसयित्वा ।
क्षीवतामिव गतः क्षितिमेष्य-
ल्लोहितं वपुरुवाह पतङ्गः ॥

इत्येतेन श्लोकेन कविर्मानवहृदयस्यान्तराले सोऽपि भाव उत्तरलितो भूत्वा वर्तिष्यते येन प्रेर्यमाणः स (मानवः) मधुपानादिनात्मानं रमयितुमुत्कटामिच्छां करोति' इत्येतं भावं प्रकाशयन् समवाप्यते सः ।

मानवस्यायमपि स्वभावो दृश्यते यदसौ नवे नवे प्रीतिं योजयितुमुत्सहते । न स एकस्मिन् एव तृप्नोति । स उपभुक्तमेकं वस्तु वस्त्वन्तरमुपभोक्तुमीहते । कविः कयाचिन्मानवस्यैतादृशीमेव भावुकतामधःस्थितेन श्लोकेनाभिव्यनक्ति—

प्राञ्जलावपि जने नतमूर्ध्नि
प्रेम तत्प्रवणचेतसि हित्वा ।
सन्ध्ययानुविदधे विरमन्त्या
चापलेन सुजनेतरमैत्री ॥

मनोरञ्जनं विना न मानवो जीवितुमर्हति । विनोदस्तस्य जीवनशक्तिमेधयति,

तेन स प्रसीदति । तस्मै विविधता विचित्रता च रोचेते, न स अपरिवर्तनीयता-मिच्छति; एकरूपता तस्मिन् उद्वेगं जनयति, स मनो नन्दयितुमनेकव्यापारेषु प्रवर्तते—इत्येतं तदीयं भावं दर्शयितुं नूनं स आननति—

गमिता नु विविधान्तरशैला-
नाशितं नु गगनं स्थगितं नु ।
पूरिता नु विषमेषु धरित्री
संहृता नु ककुभस्तिमिरेण ॥

मानवो न सदैव मनो निगृह्य स्थातुं शक्नोति । अतएव स कदापि यदि भगवन्तं भजमानः प्राप्तो भवति तु कदापि सः अर्थार्थं विगृह्णति संलग्नो भवति । मनश्चाञ्चल्यात् स कदापि अन्यविधेनापि साधनेन मनो विनोदयितु-माकाङ्क्षति । यथा —

"व्यानशे शशधरेण विमुक्तः
केतकीकुसुमकेसरपाण्डुः ।
चूर्णमुष्टिरिव लम्भितकान्ति-
र्वासवस्य दिशमंशुसमूहः ॥"

इत्येतेन श्लोकेन मानवस्य मनोविनोदिनीं प्रकृतिं स्पष्टमेव निर्दिशति । एवं विधानि बहूनि स्थलानि काव्येऽस्य कवेः शोभन्ते । यानि मानवस्य सुमृदुलां भावनां नितरामेव मोदयन्ते ।

कवेः काव्यस्य कथावस्तु महाभारतस्यामेकां प्रख्यातघटनामाश्रित्य सुगठि-ततरां नीतमस्ति । अस्ति सा घटना शत्रून् जेतुं पशुपतेः सकाशादस्त्रलाभाय अर्जुनस्य तपश्चरणमित्येषा न यद्यपि मनःप्रोत्तेजनकारिणी परं कविस्तामपि नीरसां घटनां नितान्तमेव सरसां विधाय काव्ये वर्णयति—इत्येतदस्ति प्रशंस-नीयं कलाकौशलमस्मिन् कवौ ।

कवेः काव्यमिदं वीररसस्य काव्यमस्ति । तस्य नायकोऽर्जुनोऽस्ति यो महान् धानुष्कः शूरशिरोमणिरपराजितश्च महारथिनामस्ति, तस्य नायिका द्रौपद्यपि वीराङ्गनास्ति । सा वीरवंशस्य दुहितास्त्यस्ति च वीरवंशस्य वीरस्नुषा । कविः स्वयमपि वीरतानुरागी । अतएव तस्मिन् शौर्य-साहसोत्साहवत्सु कार्येषु तदीया रुचौ रमते—इन्द्रेणाश्रयदानमपि स्त्रियस्तां सम्पा न तत्र गन्धर्वाणामप्सरसाञ्च

कुसुमचयनादिविविधक्रीडाना पानगोष्ठीसुरतादिवर्णनाञ्च वर्णनं क्वापि मुक्तमित्ये-तदभिधानं न समीचीनम् । कविरेतादृशी मनश्चञ्चलकारिणी कर्त्तव्यमार्गप्रतिरोधि-साध्यसंहरणपटीयसी स्थिती सविस्तर साटोपमुच्चैस्तरा वर्णयित्वा स्वनायकस्य धीरधुरीणता दर्शयितुमिच्छति । "विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषा न चेतांसि त एव धीरा" इत्येतदवगमयितु म तत तत्सर्वं जगौ । . तादृशेषु प्रत्यूहेषु सत्स्वपि तदीयो नायको न स्वकर्त्तव्यपथाद् मनागप्यस्खलत्, अप्सरस सुराङ्गना स्वकी-याभियोगिजनहृदयहारिणीभिरपि सुन्दरताभिर्विकारोत्पादननिपुणो मनोरमो मधुरो मधुमयोऽपि स्वकीयया सुषमयापि नार्जुनं वशीकर्तुमीशते स्म इत्येतत् तथ्यं सर्वेऽपि तत्काव्यपाठका सम्यग् जानीयुरित्येतेन प्रयोजनेन कवि स्वीये वीररसप्रधानेऽपि काव्ये तत्सर्वं निबबन्ध । तद्वर्णनस्यैदमेवोद्देश्यं नान्यत् किं-मपि । "कविस्तत्सर्वं निरूप्य स्वीया काव्यकलानैपुणीं ज्ञापयितुमना" इति चेत् तदापि न कथमप्यनुचितम् । काव्ये तस्य सर्वस्यापि वर्णनन्तु नितरामपेक्षितं भवत्येव । न तद्विध वर्णनमन्तरेण कापि कृति काव्य भवितुमर्हति । काव्यलक्षणे तस्याप्यन्तर्भाव साहित्यशास्त्रिभि क्रियते । कविकर्म नितान्तं दुरूहम् । तदति-गहनम् । प्रसिद्धौचित्यस्योपनिबन्धन न यदि कृतं स्यात् तदपि न वरम् । तदनु चितम् । तेन रसो भवति भङ्गोऽतएव तूक्तम्—

"अनौचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।
प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा ॥"

कवि स्वनायकस्य धीरधुरन्धरताया प्रदर्शन निमित्तेन कलाया उपयोगं विधाय वस्तुतस्तस्या (कलाया) उत्कर्षमेव वर्धयामास । अन्ये कवयो बहवो यदा केवल कलाया प्रदर्शनाय कलामाश्रयाञ्चक्रुस्तदैव कविर्वर्ण्यमानस्यापि पदार्थस्य मध्ये जीवन सञ्चारयितु तां प्रयुञ्जानोऽग्राह्यो भवति । तस्मात् तद्विभे-द्य कविम्यस्यस्य महीयान् ।

भारवि कविरभिलषते यत् तस्य काव्यमधीत्यालोच्य च समाज समुन्नत संयमी दृढप्रतिज्ञ कर्तव्यनिष्ठश्च स्यात् भवेच्च स निर्भय उत्साहवांश्च । स्वपाठ-काना मानसेऽदम्योरकठोरसाहोत्पादनार्थं तन्मनसि एतावती सुदृढा स्वरा जागर्ति यदसौ प्रथम एव सर्गे द्रौपदीमेवावतारयति प्रथमम् । स तद्द्वारेणोजस्विनी उत्साहवर्धिनी शक्तिसञ्चारिणीर्गिर समुपस्थाप्य तान्कर्तुमुपक्रमते यत् तदीयमिह वर्ण्यतीति । श्रूयन्तामिह तदीयानि कतिपयानि वचांसि वर्धस्वन्ति—

गुणानुरक्तामनुरक्तसाधनः कुलाभिमानी कुलजां नराधिपः ।
परैस्त्वदन्यः क इवापहारयेन्मनोरमामात्मवधूमिव श्रियम् ॥
भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते विवर्तमानं नरदेव वर्त्मनि ।
कथं न मन्युर्ज्वलयत्युदीरितः शमीतरुं शुष्कमिवाग्निरुच्छिखः ॥
परिभ्रमँल्लोहितचन्दनोचितः पदातिरन्तर्गिरि रेणुरूषितः ।
महारथः सत्यधनस्य मानसं दुनोति नो कच्चिदयं वृकोदरः ॥

अहो दुरन्त! विजित्य यः प्राज्यं वसु प्रापयच्छत् त्वां वीराग्रणीः धनञ्जयः, तं वल्कलवाससं वसानं विलोक्य कथं तव हृदयं न व्यथते? अपि किमेतौ द्वावप्यनुजौ कान्तारे भ्रमन्तौ यमौ प्रेक्ष्यापि तव मानसं न भिनत्ति? अहह, कीदृशी शोचनीयावस्था तव सञ्जातास्ति। कदापि स समय आसीद् यदा त्वं चारणकृतस्तुतिगीतिमङ्गलैर्बोधितोऽभव सम्प्रति हन्त, त्वां क्रोष्टारो जागरयन्ति। अयि नृपेन्द्र! चेत् त्वमेव सुखसाधनमवगच्छसि तदा—

"विहाय लक्ष्मीपति लक्ष्म कार्मुकं जटाधरः सञ्जुहुधीह पावकम्"।

भारविः समुचितमेतादृशमेव काव्यं करणीयत्वेन साधु मेने। स ओजोमयं भावमेव स्वकीये काव्ये सन्निवेशयति स्म यत् दुर्बलः सबलतां गच्छेत्, उत्साहविहीन उत्साहं लभेत, मृतस्यापि अभिभूतस्यापि चेतः चेतनां प्रपद्येत। एतन्महोद्देश्यस्य पूर्त्यर्थमसौ स्वीये काव्ये प्रचण्डशक्तिशालिनमुद्धतधीरं भीमं समुद्धतभावप्रदर्शकतया द्रौपदीञ्च मानधनां वीरललनानुचितोत्तेजकवाक्प्रयोग-प्रवणतया समुपस्थापयति स्म।

कविर्भारविर्न केवलं वीरतापूर्णानां भावानां प्रकाशने पटीयसीं प्रौढां भारतीं बिभर्ति स्म राजनीत्यामपि महान् पारदर्शी आसीत्। भीमं यत्प्रशस्त-राजनीतिपरसूक्तिजालं स वादयामास तत्र तस्य (कवेः) तद्विषयिका या विदग्धता स्फुटं प्रकटं भवति या राजनीतिप्रकाण्डपण्डितानामपि चेतांसि विस्मापयति नूनम्—

"द्विषतामुदयः सुमेधसा गुरुरस्वन्ततरः सुमर्षणः ।
न महानपि भूतिमिच्छता फलसम्पत्प्रवणः परिक्षयः ॥
अचिरेण परस्य भूयसीं विपरीतां विगणय्य चात्मनः ।
क्षययुक्तिमुपेक्षते कृती कुरुते तत्प्रतिकारमन्यथा ॥

प्रभव खलु कोपदण्डयो कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयो नय ।
स विधेयपदेषु दक्षता नियतिं लोक इवानुरुध्यते ॥"

इत्याद्यनेकश्लोकानुपस्थाप्य राजनीत्युपदेशप्रदान्, स स्वपाठकेषु राजनीत्य भिज्ञतामपि सञ्चारयितुमना अस्ति येन ते छलछद्मकुटिलताकुलेऽस्मिन् ससारे स्वकीय जीवन नेतु पारयेयु शत्रुभ्यो रक्षाञ्च स्वीया कर्तुमर्हेयु ।

कस्मिन् अवसरे कीदृशानि वचनानि प्रयोक्तव्यानीत्यत्र पूर्णतया विचार्य वाक्यावलि कविर्निर्दधाति । स उत्तेजनाकारिणा वचनानां प्रयोगे यथा नदीण स्तथैव स सान्त्वनाकारिणामपि वचसां निबन्धने निपुण ।

अपवर्जितविप्लवे शुचौ हृदयग्राहिणि मङ्गलास्पदे ।
विमला तव विस्तरे गिरा मतिरादर्श इवाभिदृश्यते ॥

इत्यादिश्लोकावलौ तस्यैप गुणविशेषोऽपि प्रगुणीभवन् समक्षे स्थित सञ्जायते ।

भारविकवेर्वाण्यां भूयासो गुणा दिराजन्ते । तत्र श्रुतिसुखदता शोभते तत्र तद्वैशिष्ट्य विलसति येन द्विषामपि मानसानि प्रसीदन्ति, तत्रत्येषु वर्णेषु मनोज्ञाच्छटाच्छुरिता भवन्ती सर्वतश्चकास्ति । तत्रत्यानि पदानि गम्भीराणि पर न तानि प्रसन्नता विजहति वस्तुत एवविधा वन्दनीयां गिरा कृतपुण्य कर्माण एव विन्दन्ति ।

अथ कविर्यदपि वर्णयति तत्सजीव विधाय साकार कृत्वा पुर पाठकाना मुपस्थापयितुमद्भुतामेव कोविदतामधिकरोति ।

शारच्छ्रिय ईक्ष्यन्ताम्—

कृतोर्मिरेख शिथिलत्वमायता
शनै शनै शान्तरयेण वारिणा ।
निरीक्ष्य रेमे स समुद्रयोषितां
तरङ्गित क्षौमविपाण्डु सैकतम् ॥

तत स कूजत्कलहसमेखलां
सपाकसस्याहित पाण्डुतागुणाम् ।
उपाससादोपजन जनप्रिय
प्रियामिवासादितयौवनाभुवम् ॥

अस्य कवेः काव्येऽलङ्काराणामपि सन्निवेशो दर्शनीयः। तेषां सन्निवेशनं कार्ये यत्र यत्र कृतं तत्र तत्र ते द्विगुणामाभां परिगृह्य प्रतिष्ठन्तो दृश्यन्ते।

"जनैरुपग्राममनिन्द्यकर्मभिः · · मधुपहासा मनिविंशवर्त्मभिः" इत्यत्रोपमा। "विपाण्डुभिर्म्लानतया पयोधरैः ·

न दिग्वधूना कृशता न राजते॥" इत्यत्र रूपकम्,

"नवविनिद्रजपाकुसुमत्विषां द्युतिमतां निकरेण महाश्मनाम्।
विहितसान्ध्यमयूखमिव क्वचिन् निचितकाननभित्तिषु सानुषु" ॥

इत्यत्रोत्प्रेक्षा, "मनाकवनितं नितम्बरुचिरं
चिरं सुनिनदैर्नदैर्वृतममुम्।
मता फणवतोऽवतो रभसा
परास्तवसुधा सुधाधिवसति ॥"

इत्यत्र समासोक्तिर्यमकञ्च, स्वर्गीयप्रशंसनपूर्वकमलङ्कारद्वयस्य च स्वरूपमतितरां मधुरमुन्मीलयितुं समुद्यतन्ते।

अतो काव्यं सहृदयस्य भावनानामादर्शो भवति। एतस्मादेव कारणात् काव्येऽस्मिन् चित्रकाव्यस्यापि स्थितिः प्रस्तुतिः। कविः स्वयुगस्य काव्यरसिकानां चित्रकाव्यचमत्कारसुधापिपासावर्तां चेतोवृत्तिं तर्पयितुं यानेकान् श्लोकान् अरचयत् तेषु एक एवात्रोद्ध्रियते—

"न नोननुन्नो नुन्नोनो नाना नानानना ननु।
नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नेनो नानेना नुन्ननुन्ननुत्॥"

इत्यत्रैकेनैवाक्षरेण नकारेण "अयन्तु नैनादृतो न पलायितव्यम्" इत्यर्थमत्र प्रकटीकृतवान् कविः। अहो, एतादृश्या रचनया भावोद्भावनं कियत् कठिनम्। शब्दक्रीडेयमित्यभिप्राय न कदाप्येवंविधां रचनां उपेक्षां वा निन्दां नेतुं शक्नुमः। येषां मतिषु वैदुषी प्रतिभा चित्रकाव्यप्रणयनचातुरी च भवति त एव स्वरचनायामेतादृशीं कलां दर्शयितुं क्षमन्ते। एषापि कला स्वकीयं सौन्दर्यं निदधति।

भारवेः प्रकृतिवर्णनमुद्दीपनात्मकमालम्बनात्मकञ्चैवास्ति। सूर्यास्तवर्णने, रात्रि प्रमत्तादिशोभानिरूपणे उद्दीपनात्मकता, किञ्च चतुर्थे तथा पञ्चमे च सर्गे आलम्बनात्मकता तदीया दृग्गोचरीभवति। प्रकृतिवर्णनेऽलङ्काराणां प्रयोगस्त्वस्यैव परम् अप्रस्तुतविधानस्य सहचारि विभाति—

"उत्फुल्लस्थलनलिनीवनादमुष्मा-
दुद्धूतः सरसिजसम्भवः परागः ।
वात्याभिर्वियति विवर्तितः समन्ता-
दाधत्ते कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् ॥

इत्यत्र भारवेरप्रस्तुतविधानमेकान्ततो मौलिकतां गतमास्ते । इयं कल्पना कवे स्वीया । अतएव तु कविरयम् 'आतपत्रभारवि' इत्येतया प्रशस्त्या प्रथितो विपश्चितां समाजे । अन्यत्रा निदर्शनापि अपूर्वैव ।

कविर्भारविश्छन्द शास्त्रेऽपि सुधी । तदीये काव्येऽत एव क्षमा प्रभा प्रमिताक्षरा रथोद्धता-कान्तोत्पीडा-जलोद्धतगति-शालिनी वंशपत्रपतितप्रभृतिविविधानि छन्दांसि दृष्टानि भवन्ति ।

काव्येऽस्मिन् न क्वापि समुदाचारस्य विनयस्य चानिक्रमणम् । भीमो महान् उद्धतो भट क्रोधी च । परं तदीया अपि उक्तयो न क्वचिदपि मर्यादोल्लघनकारिण्य प्राप्यन्ते ओजस्विनी भवन्त्यपि वाणी तदीया न परुषा । कवे पात्राणि स्वविरोधिनां वाच शान्तस्वान्ततया शृण्वन्ति । तानि स्वपक्षस्य मण्डनं युक्तियुक्तेन तर्केण विदधानानि लक्ष्यन्ते । न तेषूद्वेग कदापि विलोक्यते । न दैन्य क्वापि तत्र मनागपि वर्तते । द्रौपदी भारताधीश्वरी अस्ति, अतो यादृशा हृदयभावा यादृशाश्च व्यवहारा उपयुज्यन्ते तादृशा एव कविना तस्यां दर्शिता । सा सम्पत्काले कुसुमपरिपेलवा परं विपद्वेलायां कठोराणि कष्टान्यपि सहमानावाप्यते । तस्यां समुत्तेजनापूर्णभावानां भव्या भा भासते, तत्र सा वाणी तरलितास्ति या विपक्षविध्वंसाय मन्युमपि समुत्पादयितु क्षमा । न सा परं परोक्षस्यामसूयावती किन्तु तस्यामात्मीयजनाभ्युदयाभिलाषानल प्रचण्डतया विजृम्भते । सा युधिष्ठिर यदुवाच तत्र सा शालीनता समुन्मीलति यास्ति भारतीयाङ्गनानां भूषणम् । इय द्रौपद्या एव वाणी याराजिनिकारजनित पाण्डवानामनुतापाशुशुक्षणि दुधुक्षे राजान तद्नुजाश्च सपत्नानुच्छेत्तु प्राहरुवत् कृष्णद्वैपायनस्य च सहकारित्वमदीदपत् किञ्च धनञ्जय दिव्यास्त्राधिगमनायानुनुदत् ।

कालिदासादिकवितया सह कवितामेतदीयां तुलयतोक्त यदिदं तुष्यमेव तत्—

कालिदासस्य कविता शारदी चन्द्रिकेव कुसुमसम्भारसम्भृता नवीना वल्लरीव निरकलङ्कालङ्कारान् आदधाना रूपसम्पदा सम्पादिताभिधाना तरुणीव स्वसौन्दर्येणैव स्वयमुन्मनस्का विद्वज्जन समापतितैव मनोहारिणी च । भवभूतिकविता तु

वर्षीयसीव महिषी, अभयप्रदायिनी कात्यायनीव स्नेहसुधाप्रस्रवणभूता करुणामयी जननीव शान्तिसम्पर्कमधुरा स्निग्धा च । भारविकविता तु सुगम्भीरस्वभावप्रमतिम निरामरणा धूमरकान्ति । अक्षसूत्रमात्रसम्भृतकरा सन्यासिनीव, तपस्विनी निर्मोधिनीव गाम्भीर्यवती ।

कविकुलशिरोमणेः कस्य अस्य कवितायाः प्रशंसया केनापि सत्यमुक्तम्—

प्रकाशं सर्वतो दिव्यं विदधाना सतां मुदे ।
प्रबोधनपरा हृद्या भा रवेरिव भारवेः ॥

महाकविर्माघः

महाकवेः कालिदासस्य भावतरलता भारवेः कलाकुशलता, भट्टेश्च वैयाकरणता इत्येतास्तिस्रोऽपि विशिष्टताः श्रेष्ठाः कविकुलतिलकस्य माघस्य कवितायां समवेता भवन्त्यो भासन्ते इति सर्वेषां रसिकशिरोमणीनां विदितमेव सम्यक्। तत्रत्य कलापक्षो भारवेः कवितायां विद्योतमानः कलापक्ष यथा निशाम्यमानः परिलक्ष्यते तथैव तत्रत्यं वैयाकरणत्वं भट्टिकाव्ये विभ्राजमानं व्याकरणविषयकं वैदुष्यं न्यक्कुर्वाणमिव समवलोक्यते। कलाकौशलकुशलतायां यद्यपि माघोऽद्भुतमनन्यश्रितं कुशलत्वं बिभर्ति परं सत्यपि तथात्वे, न तत्र सा भावतरलता विलोक्यते या कालिदासे परिस्फुरति। निष्पक्षभावेन सत्यमिदं यन्माघस्य भावपक्षो भारवेर्भट्टेश्च भावपक्षाद् गरीयान् परं तदीयोऽसौ भावपक्षः कालिदासस्य भावपक्षेण परिभूयते। उत्तरकालवर्तिषु कविषु च प्राधान्येन कलामेव अवलम्बित ते सन्ति भारविर्माघः श्रीहर्षश्च तस्मादेतानेव कवीन्द्रान् दृष्ट्वा समक्षे सन्निधाय माघस्य स्थानमिह निर्णेतुं यत्नः कृतः स्यात्। कालिदासो न कलापक्षपातिनां कवीनां समुदाये परिगण्यते, भट्टिरपि स्वतन्त्रमेव मार्गमवलम्बते। तस्मान्माघ तुलयितुं नेमावुभावप्यपेक्षितौ।

भारविः स्वकीये किरातार्जुनीये काव्ये कलाया यदुज्ज्वलं रूपं दर्शयामास माघः स्वकीये शिशुपालवधे काव्ये तस्या रूपं ततोऽप्युज्ज्वलतरं प्रकाशयामास। यद्यपि श्रीहर्षे कलाकलननैपुणी चरमोत्कर्षनिवासिनी दृश्यते तत्र भाव विभावन चातुरी च विपश्चिन्मनस्तोषिणी परिलक्ष्यते परं माघ एतयोरुभयोरपि क्षेत्रयोः क्वचित् क्वचित् श्रीहर्षमपि अतिक्रममाणः पर्यवलोक्यते। एतत्त्वत्रस्य यत् स स्वकीयं माघ नाम काव्यं तादृशीभिः क्लिष्टाभिर्ग्रन्थिभिराकीर्यमाणं न कर्तुमियेष यादृशीभिर्जटिलताभिर्विक्लिष्टाभिरुद्विध्यमानं स्वीयं काव्यं श्रीहर्षश्चकार। प्रकृष्टतमकाव्यस्रष्टृत्वकगुणशालित्वात् काव्यमिदं श्रीहर्षकृतं ततत्जटिलयत्नटिलमपि सत् नैषधीयचरितं न जेतुमर्हत्यत एव महाकविर्माघः 'काव्येषु माघः' इत्येतद् यशःश्रियोऽधिगमनसौभाग्यमुपभुञ्जानः कवीनां जगति विराजते।

महाकविर्माघः स्वपूर्ववर्तिनां कवीनां प्रभावेण परिगृह्यमाणो दृश्यते तद्यथा

नाया, क्वापि कालिदासादङ्गीकृतसरणिग्रथितत्वात्, क्वापि भट्टिकविरिव व्याकरण-पाटवप्रदर्शनपद्धतिनिष्ठत्वात् किञ्च सर्वत्रैव प्रायेण भारविगृहीतवर्णनविधि-विलम्बितत्वात्।

माघं कालिदासस्य मनःप्रमोदनपटीयसी पद्धतिः प्रीणाति स्म नु कदा ? पर सः स्वपाण्डित्यप्रकाशनव्यामोहं न संवरीतुं शशाक अतएव नवीनकाव्यस्य एकादशे त्रयोदशे च सर्गे तदनुसृतकालिदासवर्णनविधा अलङ्कारभरनिर्मुक्ता अतिविस्तररहिता च न दृष्टा भवति। कालिदासस्य वर्णनं मितं सदपि मार्मिकं भवति माघस्य वर्णनं विस्तृतं परं न मार्मिकम्। तद्विस्तीर्णतायामपि तत्सौन्दर्यं न स्पष्टु शक्नोति येन मानसं स्वशिरो धुन्वत् स्मेराननं सञ्जायते।

द्वाभ्यामप्येताभ्यां वर्णितायां प्रभातशोभाया विद्योतमानं वैशिष्ट्यमीक्ष्यताम्—

निद्रावशेन भवताप्यनवेक्ष्यमाणा
पर्युत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव।
लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी
सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः॥ (कालिदासः)

उदयमुदितदीप्तिर्याति यः सङ्गतौ मे
पतति न वरमिन्दुः सोऽपरामेष गत्वा।
स्मितरुचिरिव सद्यः साभ्यसूयं प्रभेति
स्फुरति विशदमेषा पूर्वकाष्ठाङ्गनायाः॥ (माघः)

पुरसुन्दरीवर्णनमुभाभ्यामेव विहितं परं तत्रापि भेदोऽवाप्यते। कालिदासकृतं तद् वर्णनं चेत् व्यञ्जनाप्रधानमस्ति, तदा माघस्य तद् विलासिताललितमति-तरामालोक्यते—

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या
प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम्।
नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण
हस्तेन तस्थाववलम्ब्य वासः॥ (कालिदासः)

वलयार्पितासितमहोपलप्रभा-
बहुलीकृतप्रतनुरोमराजिना।
हरिवीक्षणाक्षणिकचक्षुषान्यया
करपल्लवेन गलदम्बरं दधे॥ (माघः)

श्रीहर्षकविप्रयुक्तेषु पदेषु यादृशं लालित्यमुत्तालं भवति तादृशमेव माघेऽपि बहुत्र समवलोक्यते—

राजीवराजीवशलोलभृङ्गं मुष्णन्तमुष्णं ततिभिस्तरूणाम् ।
कान्तालकान्ताललना सुराणां रक्षोभिरक्षोभितमुद्वहन्तम् ॥ (माघ)

सितांशुवर्णैर्वयति स्म तद्गुणैर्महासिवेम्नः सहकृत्वरी बहुम् ।
दिगङ्गनाङ्गाभरणं रणाङ्गणे यशःपटं तद्भटचातुरी तुरी ॥—श्रीहर्ष

माघः कविः कविरेव न बभूव स प्रकाण्डपाण्डित्यपेशलोऽखिलशास्त्रपारदृश्वा मेधावान् विद्वान् अपि आसीत् । यथा श्रीहर्षेऽगाधवैदुष्यं विललास तथैवास्मिन् क्वचिदपि विपुलविद्योद्भवान् उत्तरङ्गितः सन् जगर्ज । नूनमेतदीया विद्वत्ता भारवेः श्रीहर्षस्य च विद्वत्तातोऽप्यधिकतरासीत् । तत्र शास्त्राणामनेकेषां ज्ञानमतितरां सुदृढं समासीत् गुरुतरञ्च व्यराजत इत्येतत् तत्काव्यानुशीलनेन स्पष्टमेव सुविदितं सञ्जायते । पदे पदे ह्येतदीयं काव्यमेतस्य महाकवेः गम्भीरतरं वैचक्षण्यं प्रस्फुटीकुर्वत् प्रेक्षितं भवति । टीकाकारेषु श्रीपण्डितमल्लिनाथोऽग्रेसरः । स नानाशास्त्रमर्मवित् विद्वन्मूर्धन्यः सुप्रथितः । तस्य कविमिममुद्दिश्य—

ये शब्दार्थपरीक्षणप्रणयिनो ये वा गुणालङ्क्रिया-
शिक्षाकौतुकिनो विहर्तुमनसो ये च ध्वनेरध्वना ।
क्षुभ्यद्भावतरङ्गिते रससुधापूरे निमङ्क्षन्ति ये
तेषामेव कृते करोति विवृतिं माघस्य सर्वङ्कषाम् ॥
.. ..
धन्यो माघकविर्वयन्तु कृतिनस्तत्सूक्तिसंसेवनात् ॥

इत्येतदुदीरणं विद्वत्तल्लजस्यास्य कवेर्महनीयं परमप्रकृष्टं कवित्वं साहित्यशास्त्रपारावारीणत्वं च विशिष्टमुद्योतयति ।

महाकविर्माघो यद्यपि उत्कृष्टप्रतिभाशाली कविरासीत् । तदीये काव्ये च अद्भुतः प्रौढिमा श्लाघनीयो दृढबन्धः प्रकृष्टञ्च प्रागल्भ्यं प्रतिपदं समुच्छलन्ति परं प्रबन्धकाव्यं यादृशमितिवृत्तनिर्वहणमपेक्षते तादृशं तत् तत्र न वीक्ष्यते । कविः कदाचित् तस्यौपेक्ष्यमेव चकार । स तु तस्यां दिशायां तावदपि ध्यानं दर्शयन् न दृश्यते यावत् [illegible] विषयं प्राप्यते । न तस्य काव्ये सन्तुलितं कथानकमेव न च प्रासङ्गिकानां वर्णनान्यत्र समुचितसौष्ठववन्ति दृष्टानि भवन्ति । प्रबन्धकाव्ये तेषां सन्तुलितताऽतितरामपेक्ष्यते । काव्ये गेयं कथावस्तु न तस्य वर्णनं च ते विस्तारमाकाङ्क्षन्ति यो विस्तारस्तद्वर्णनविषयक-

न्यत्र चतुर्थात् सर्गात् त्रयोदशसर्गपर्यन्तं कविना व्यस्तानि । काव्याभिमता मूल-कथा प्रथमे द्वितीये किञ्च चतुर्दशात् सर्गात् विंशं सर्गं यावत् समुपनीयते । कति-पयेष्वपि गीतकल्पेषु सर्गेषु प्रमङ्गवशेषु गौणेषु वर्णनेषु ध्यानविशेषः निदधा संलक्ष्यते । प्रबन्धकाव्ये तत्रापि वीररसप्रधाने इतिवृत्ते एवंविधमकाण्डमुल्लम्बनमपि च शृङ्गारकेलीनां तावान् विस्तृतालापो नानुचित प्रतिभाति । काव्यस्यास्य शृङ्गारः प्रबन्धकाव्यानुरूपो न, अपि तु स मुक्तककाव्यकनेऽतिशयनयोचित प्रतीयते । भारवेरिनिवृत्ते तु अप्सरसां वनविहरण युक्तं तासां शृङ्गारिका भावाश्च सङ्गताः प्रतिलक्ष्यन्ते परं राजसूयं यज्ञं सम्भावयितुं प्रस्थितानां यदूनां रैवतकगिरौ केवलैकद्विदिनाभिव्यापिनो निवेशस्यावसरे तासां विलाससर्गीनां चेष्टानां तद्विधेन विस्तारेण सन्निवेशनं नाधिकं समीचीनमिव लक्ष्यते । शृङ्गार-रसस्य प्राचुर्यात् वीररसप्रधानमपि काव्यमिदं शृङ्गाररसप्रधानमिव प्रतीयते । शृङ्गाररसेन वीररस इह अभिभूयमान उपमर्द्यमानश्च प्रेक्ष्यते । कवौ यद्यपि सा प्रतिभा परिस्फुरति या सफलतापूर्वकं वीररससर्यां शृङ्गाररससर्याञ्च कविता सृष्टुमीष्टे परं हन्त, न कविः स्वां स्पृहणीयां प्रतिभां तदर्थं प्रायुङ्क्त । कवेः प्रमुग्ध-वेगवती मनोभावनातरङ्गिणी कामस्यन्यामेवाशां तां निनाय । यद्यपि कविर्नं चरितकाव्यं स्नादुमन्सानं नियुद्धे स्म परं स कदाचिद् तद्गघनातेहसि नि-म्नाविवेदं तथ्यम् । तस्मादादृशः सर्गः प्रायेण तादृशमेवायोधर्नीयं यानाद गं स्पृणुते यादृशं चरितकाव्यपरम्परायामवाप्यते । तत्रस्यौ श्लोकौ द्वौ ईक्ष्येताम्—

"आयस्तीनामविरतरयं राजकानीकिनीना-
मित्थं सैन्यैः सममलघुभिः श्रीपतेरूर्मिमद्भिः ।
आसीदोघैर्मुहुरिव महद्वारिधेरापगानां
दोलायुद्धं कृतगुरुतरध्वानमौद्धत्यभाजाम्" ॥

"ओजोभाजां यदुणे प्रस्थितानामादत्त तीव्रं सार्धमङ्गेन नूनम् ।
ज्वालाव्याजादुद्वमन्ती तदन्तस्तेजस्तारं दीप्तजिह्वा चचार" ॥

कवेः काव्यस्याभिन् सर्गे वर्णिते रणाजिरे भूमौ पर्यस्तानि पूर्णेन्दुसमाभ्य त-पत्राणि क्वचित्, जनं मृद्नन् मत्तो द्विपेन्द्रः क्वचित्, तूर्यारावः क्वचित्, मदगा-वामैद्दारितं दन्तिकुम्भस्थल क्वचित्, शिवद्रीची सैन्यवीचीर्विभिन्दन् आस्रावन्त कोऽपि दूरं भ्रमन् वीरः क्वचित्, शार्ङ्गधरनिधारेण चन्द्रहासेन विदारितो भट-

क्वचन क्वचित्, क्वचिद् वाजिनां हेषा, दुन्दुभीनाञ्च प्रणादो दृश्यन्ते श्रूयन्ते च निरन्तरम्।

प्रथमे सर्गे च केचन श्लोका वीररसात्मकाः शोभन्ते। सन्ति ते वीररसस्य मनोहराणि चित्राणीव। पद्विन्यासस्य धीरा गभीरा च गतिर्नराणामेव हृदयाकर्षिणी प्रभावोत्पादिनी विभान्ती वीररसात्मकस्य तस्य वर्णनस्य सौन्दर्यमेधयन्ती वीक्ष्यते। वाच्यताम्—

'बृहच्छिलानिष्ठुरकण्ठघट्टनाद्विकीर्णलोलाग्निकणं सुरद्विषः।
जगत्प्रभोरप्रसहिष्णु वैष्णवं न चक्रमस्याक्रमताधिकन्धरम्' ॥

धीरधुरन्धराणां धैर्यस्य विध्वंसि, उद्धतानामपि भटानां निर्भयेषु मानसेषु च कम्पनोत्पादनकारि लङ्केशस्य शौर्यं स्थिरता ओजस्विना प्रकारेण वर्णयन्नपि कविः पुनः प्रेक्ष्यतां यथा—

'विभिन्नशङ्खः कलुषीभवन्मुहुर्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्मणः।
निरस्तगाम्भीर्यमपास्तपुष्पकं प्रकम्पयामास न मानसं न सः' ॥
"रणेषु तस्य प्रहिताः प्रचेतसा सरोषहुंकारपराङ्मुखीकृताः।
प्रहर्तुरेवोरगराजरज्जवो जवेन कण्ठं सभयाः प्रपेदिरे" ॥

काव्यमिदं वस्तुतः कविप्रतिवीररसात्मिकाया रचनाया रचनार्थं प्रभूतमवसरं प्रायच्छत्, परं कविः स्वमानसस्य शृङ्गारप्रियत्वात् प्राप्तमपि तमवसरमनुकूलं स्वकीयाच्छायादप्यसत्। सोऽपि भारविरिव श्रीहर्ष इव च कामवामनन्दीपनपरं विलासितात्रियवृत्तिसंवर्धनरतं शृङ्गारं परमोद्धतेन प्रवाहेण सर्वस्वेन वेगेन समुल्लासयन् नितरां पर्यवेक्ष्यते। भारवेः शृङ्गार इव अस्यापि शृङ्गारो न मितचित्यकारी वर्तते। न हर्षभारव्योः शृङ्गार इव एतदीयोऽपि शृङ्गारोऽन्तःकरणस्यान्तराले प्रविश्य सहृदयं रञ्जयति भृशम्। यथा कालिदासस्य शृङ्गारो मनः परिप्रीणयन् जीवनसहचरो जायते न तथा अस्य शृङ्गारोऽस्मदीयो जीवनसुहृद् भवति। अस्य शृङ्गारोऽपि हर्षभारव्योः विप्रलम्भ इव क्षणं मानसं समुद्दीप्य विरमति। न तस्य प्रभावः कालिदासस्य शृङ्गार इव स्वान्ते शाश्वतिको भूत्वा भवति स्थिरः। परं कलाया महत्त्वं पुरो निधाय चेद् विचारो विधीयते तदा तु अयं कविर्भारविरपि श्रीहर्षमपि क्वचित् क्वचित् अतितरां स्वलयन् दृष्टिगोचरीभवति। वस्तुतः इमे त्रयोऽपि कवयः कलायाः प्रकर्षं दर्शयितुं तद्विषयिण्याः सुन्दरतायाश्चरमां सीमां समुपस्थापयितुमेव स्वस्वकाव्यमरचयन्। तस्मात्

कालिदासेन सह एतां तुलायामारोपणमुचितं न भवति । कलाया अपि नैजं सौन्दर्यमस्ति, तस्या अपि स्वकीयं महत्त्वं विद्यते तस्या, अपि स्वीयं मूल्यं वर्तते । तस्मात्तत् सौन्दर्यं तस्मात्तन्महत्त्वं तस्मात्तन्महार्घं वैलक्षण्यं येषां कवीनां काव्येषु नितरां समुल्लसद् वीक्षितं जायते ते सन्ति मात्र श्रीहर्षभारवयः । एतेषां त्रयाणामपि माघ एव श्रेष्ठः । यतो हि तत्कृती कलाया कोविदतायाश्च द्वयोरपि सार्वभौमं सौन्दर्यं परिवीक्ष्यते सार्वदैशिकञ्च कमनीयत्वमवलोक्यते । अस्य कवेः कवित्वस्य चतुरस्रतया परिपूर्णत्वादेव विद्वांस एतदीयं ग्रन्थं शिशुपालवधं काव्यनायकत्वेनोररीकुर्वन्ति ।

माघकवेः काव्ये ऋतुवर्णनस्य वनविहारस्य जलक्रीडायाः सन्ध्यायाः प्रभात-वेलाया विलासिनीनां शृङ्गारचेष्टायाश्च यानि चारुतराणि चित्राणि चकासति तानि निसर्गचमत्कारेण साहित्यसंसारस्य श्रेष्ठनिधित्वेन सहृदयसुधियो मन्यन्ते । कविरयं वर्णयितुमुपक्रमते तत्र न केवलं वर्णनीयः पदार्थ एव स्वशोभयानुपमया रसिकानां चेतांसि चोरयति अपि तु अन्यानि बहूनि सौन्दर्याणि स्वकीयान् भव्यता-तान् विलासान् उपायनीकृत्य भावुकान् नितरां रमयन्ति । परन्तु प्रथमं प्रेक्षस्व ऋतुषु कुसुमाकरस्य लक्ष्मीं ललामाम्—

'मधुरया मधुबोधितमाधवी-मधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥
विलुलितालकसंहतिरामृशन्मृगदृशां श्रमवारि ललाटजम् ।
तनुतरङ्गततिं सरसां दलत् कुवलयं वलयन्मरुदाववौ ॥'

इत्येताभिः पेशलपदपङ्क्तिभिर्वसन्तस्य कविः यच्चित्रं चित्रयितुं प्रयतते तत्र न केवलं वसन्तस्यैव दर्शनं भवति, लुलितालकानां ललनाललामानामपि परमानन्दकरं दर्शनमपि समवाप्नुते, एतावदेव न मधुरमधुरतरपदविन्यासस्य विभाया अनुप्रासयमकयोः कमनीयायाश्छटाया वैदर्भ्याश्च विलासश्रियोऽप्यत्यन्तमेव मनोमोदविधायकं दर्शनं समुपलभ्यते ।

वनविहारं वीक्ष्य सम्प्रति मोदन्ताम्—

अनुवनमसितभ्रुवः सखीभिः सह पदवीमपरः पुराङ्गनायाः ।
उरसि सरसराग-पादलेखा-प्रतिमतयानुययावसंशयानः ॥'

एतद् वनविहारस्य चित्रमसितभ्रुवमनुगच्छन्तं कामिनं तु दर्शयन्नेव परं तत्र संलक्ष्यक्रमध्वनिगतो वस्तुध्वनिरपि स्वीयं प्रसारं सर्वतः प्रसारयन् प्राप्यते ।

तद्वेनोर्यत् सौन्दर्यं रसिकाना पुर उपतिष्ठते तदपि प्राग्यतया प्रमोदयति प्रर्धासमाजम् ।

इमा प्रेक्षन्ता सलिले क्रीडन्तीं युवतीम् । इय स्वसौन्दर्येण देवानामपि स्वान्ति विस्माययति । एतदीयौ सुकोमलौ करौ कमलविभूषिनौ स्त । इय सलिलात् उत्तरन्ती समुद्रान्मध्यमानात् प्रादुर्भवन्ती लक्ष्मी इव अहो प्रतीयते इत्येवविध बन्धुर दृश्य येषु मनोज्ञेषु पदेषु कवि अलङ्कारध्वनिसुषमामनुपन्यास पूर्वक दर्शयति तान्यपि प्रेक्षन्ताम्—

'दिव्यानामपि कृतविस्मया पुरस्ता
दम्भस्त स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ।
उद्वीक्ष्य श्रियमिव काञ्चिदुत्तरन्ती
मस्मार्षीज्जलनिधिमन्थनस्य शौरि ॥'

अहह, अयामन्त्रा अपि कामिनो धनानुरागिणीभिर्वारयुवतीभिरभ्यूयन्ते । अवधूताश्च ते हन्त, कथञ्चन मुञ्चन्ति ता इत्येतद् बोधयितु कविना कीदृशी सुमृद्री शब्दसरणिरनुसृता सा ध्यानपूर्वक निलोकनीया—

"आर्द्रत्वादतिशयिनीमुपेयिवद्भि ससक्ति भृशमपि भूरिशोऽवमृष्टै ।
अङ्गेभ्य कथमपि वामलोचनानां विश्लेषो वत नवरक्तकै प्रपेदे" ॥

कवय स्व भावमाविर्भावयितु न शब्द न च अर्थमेव अपि तु द्वावव अवलम्बन्ते । द्वयोरपि समाश्रयणमात्रेण न ते तोष गच्छन्त प्राप्यन्ते ते तु तावदवलम्बमाना सहृदयहृदयसहितमात्मान नन्दयितु ध्वननव्यापारमपि सश्रयन्ति । अस्मादेव कारणात् इहोपर्युक्त भावमभिव्यङ्क्तु माघ कवि शब्दशक्तिमूलध्वनिमुद्भावयन् पर्यवलोक्यते ।

सूर्यास्तवेलामनोहरताधुना निभालनीया—

"प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।
अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पति यत करसहस्रमपि" ॥

जीवने न केवल सुखसम्पद एव तत्र दु खविपदोऽपि वर्तन्ते । आयान्ति तत्र विविधानि विचित्रतराणि परिवर्तनानि हाहाकारमयानि उत्कण्ठोद्दामसयानि च । सगारोऽय सुखे भवति सुहृत् न च दु ख—इत्येतदुपदिशन् कृपालु कवि अस्ताचल गतस्य सूर्यस्य स्मरणीय दृश्यमर्थान्तरन्यासालङ्कारालङ्कृत विधाय प्रस्तौति ।

वर्णनं तु सर्वे एव कुर्वन्ति । मूर्खा अपि कुर्वन्ति पण्डिता अपि, वैज्ञानिका अपि इतिहासकारा अपि राजनीतिज्ञा अपि अर्थशास्त्रिणोऽपि नीतिशास्त्रिणश्च अन्येऽपि सर्वे । परं कवीनां वर्णनपद्धतिः सर्वेभ्योऽपि विलक्षणा भवति । कविभणितिः न श्रवणयोरेव अपि तु मनस आत्मनश्च उपरि स्वकीयं प्रभावं समुपस्थापयति । अन्येषां कथनं न चिरस्थायि भवति कवेः कथनं तु मानवः आजीवनं न विस्मरति । तत् शाश्वतिकं भूत्वा मानवस्य अन्तःकरणे स्वकीयं छिद्रं कृत्वा तत्र स्वकीयं जननान्तरस्थाय्यैश्वर्यं प्रतिष्ठापयति । इदमस्ति कवि-कवितायाः अनन्यगं वैशिष्ट्यम् । स कदापि स्वं वक्तव्यं समासोक्त्या, कदापि अप्रस्तुतप्रशंसया, कदापि पर्यायोक्तेन, कदापि परिसंख्यया, कदापि श्लेषेण, कदापि विरोधाभासेन, कदापि उत्प्रेक्षया, कदापि च अलङ्कारान्तरेण प्रकटीकरोति, कदापि स सहस्राणामपि ध्वनिभेदानां मध्येऽन्यतमेन ध्वनिभेदेन व्यक्तीकरोति, स्वां विवक्षां कदापि च शब्दार्थमाधुर्येणैव । माघोऽपि कविः स्वकीयेऽस्मिन् महाकाव्ये सर्वान् अपि ललिततमान् मार्गान् स्वीकुर्वाणः सर्वत्र बोध्यते । तदीयं प्रतिवचनं सौन्दर्येणानुप्राणितं भवति ।

अस्य कवेर्लेखन्या अद्भुतं प्रभावोऽयं यत् निराकारमपि भावं साकारं कृत्वा श्रोतुः पाठकस्य च पुरः सा सफलतापूर्वकं निधातुं क्षमते । सा निर्जीवमपि सजीवं विदधाति, दुःखितमपि सुखितं, नीरागमपि सरागं कुरुते । को हि जनः पनाद्कृ य—

"पानधौतनवयावकरागं सुभ्रुवो निभृतचुम्बनदक्षा ।
प्रेयसामधररागरसेन स्व किलाधरमुपालि रलञ्जु" ॥
"अग्रुकं द्रवता तनुबाहुरदसितकपिहितमुग्धकुचाग्रा ।
भिन्नशङ्खवलय परिणेत्रा पर्यरम्भि रभसादचिरोढा" ॥

इत्येतद्विधानि सरससरसानि पद्यानि निशम्य तां दशां न गच्छेत् यां हि दशां कविरिममेतादृशैः श्लोकैः प्रापयितुमभिलषते ।

अस्य कवेः प्रकृतिवर्णनं कल्पनाभिराकीर्णं यमकैः परिपूरितं च सत् यथा मनो रमयति सर्वेषामतितरां तथैव तदीयम् अप्रस्तुतविधानेन आवृतं सदपि नितरां मनः प्रीणयति प्रभातादिवर्णनम् । क्वचित् तु कवेः प्रकृतिर्यमकैरलङ्कृता, क्वचित् शृङ्गारिणा अप्रस्तुतेन विधानेन क्वचिच्च सा अन्यविधेन अप्रस्तुतविधानेन विभूषिता दृश्यते । कविः सर्वत्र मानवोचितां शृङ्गारसमुच्चयितचेष्टां प्रकृत्या-

मारोपयन् प्राप्यते। अप्रस्तुतविधानेषु च स्वकीयं शृङ्गारप्रियं पाण्डित्यं च विनिगमयन् स सलक्ष्यते। सर्वत्रैव तदीयमप्रस्तुतविधानं हि तस्य विलासिनामनुरागिणीं प्रकृतिं सूचयति। एतदर्थं षष्ठ सप्तमनवमैकादशसर्गास्तु देदीप्यमानानि प्रमाणानि सन्ति।

माघः स्वभावोक्तेश्च कुशलश्चित्रकारो वर्तते। स्वभावोक्तिमाचार्या अलङ्कारेषु गणयन्ति परं राजानककुन्तकस्तु तस्या अलङ्कार्यत्वमेव मन्यते। स्वभावोक्तेरुत्कृष्टतमा सफलता तदा मता भवति यदा वर्ण्यस्य विषयस्य चित्रं पाठकस्य मानसपटले यथायथतया अवतरितुमर्हति। अस्य कवेः स्वभावोक्तिषु राजते इयमेव विशिष्टता, नैतादृशी विशिष्टता अन्येषु कलावादिषु कविषु दृश्यते। स्वभावोक्त्या द्वावेव कवी विश्रुतौ। प्रथमः कालिदासस्ततश्च द्वितीयोऽयं माघः। पञ्चमे, एकादशे, द्वादशे, अष्टादशे च सर्गे स्वभावोक्तेः कतिपयानि चित्राणि तु अतिसुन्दराणि दृश्यन्ते। दृश्यतामिह तस्याः श्रीः—

'गण्डूषमुज्झितवता पयसः सरोषं नागेन लब्धपरवारणमारुतेन।
अम्भोधिरोधसि पृथुप्रतिमानभागरुद्धोरुदन्तमुसलप्रसरं निपेते॥'
'प्रहरकमपनीय स्वं विनिद्रासतोच्चैः प्रतिपदमुपहूतः केनचिज्जागृहीति।
मुहुरविशदवर्णां निद्रया शून्यशून्यां दददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्यः॥'

सत्रादाश्च माघस्य अतिसरला ओजःपूर्णाश्च भवन्ति—

उदाहरणत्वेन तस्यैकः श्लोक इह निधीयते—

'अनृता गिरं न गदसीति जगति पटहैर्विघुष्यते।
निन्द्यमथ च हरिमर्चयतस्तव कर्मणैव विकसत्ययस्यता॥'

छन्दसां प्रयोगे सुकविर्माघो भारविं कालिदासमपि अतिक्रमते। अयं विविधानि भूयिष्ठानि च छन्दांसि प्रयुञ्जानः प्राप्यते। सर्वेषामपि छन्दसामद्भुतः सफलश्च प्रयोगं विदधाति। पञ्चमे सर्गे प्रयुक्ता वसन्ततिलका किञ्च एकादशे मालिनी नितरामेव सुन्दरतां वहतः।

पदविन्यासे यद्यप्यतदीये विकटबन्धतामिबद्धा गौडी विजृम्भते परं तत्र परमप्रियम् आकर्षणं दृश्यते। वस्तुतो यादृशी सुन्दरपदशय्या अस्य कवेः पर्यवलोक्यन्ते न तादृशी अन्यस्य कवेः काव्ये सा प्राप्यते। रत्नाकर हरिश्चन्द्र प्रभृतयो बहुतरा कवयः एतदीयपदविन्याससौन्दर्यस्य पुरतः स्वकीयं माहं

ग्यादरं नमस्यन्ति । नवनवशब्दप्रयोगे नितरामभिरुचिं विलोक्य च तत्र विद्वांसः कविमिममेव प्रशंसन्ति च 'नवसर्गगते माघे नवशब्दो न विद्यते' इति ।

इदानीमेतस्य महाकवेः काव्यात् विचतुराणि तानि उदाहरणानि निर्धार्यन्ते यैरस्य नानाशास्त्रनिष्णातताऽवगम्येत—

'प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानां विधिविहितविरिब्धैः सामिधेनीरधीत्य ।
कृतगुरुदुरितौघध्वंसमध्वर्युवर्यैर्हुतमयमुपलीढे साधु सान्नाय्यमग्निः ॥'

एतेन वेदवैदुष्यं किञ्च—

'सशयाय दधतोः सरूपतां दूरभिन्नफलयोः क्रियां प्रति ।
शब्दशासनविदः समासयोर्विग्रहं व्यवससुः स्वरेण ते ॥'

एतेन तस्य वैदिकस्वराभिज्ञत्वमथ च चतुर्दशे सर्गे कृतेन क्रतुवर्णनेन तदीय तस्य श्रोत्रियस्य ज्ञापयति ।

अथ सांख्ययोगशास्त्रे स्वीयमधिकारं निदधौ—

'तस्य सांख्यपुरुषेण तुल्यतां बिभ्रतः स्वयमकुर्वतः क्रियाः ।
कर्तृता तदुपलम्भतोऽभवद् वृत्तिभाजि करणे यथर्त्विजि ॥'

'मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मविदो विधाय क्लेशप्रहाणमिह लब्धसबीजयोगाः ।
ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्यतयाधिगम्य वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम् ॥'

मीमांसायाञ्च स गम्भीरं पाण्डित्यमवाप—

'शब्दितामनपशब्दमुच्चकैर्वाक्यलक्षणविदोऽनुवाक्यया ।
याज्यया यजनकर्मिणोऽत्यजन्द्रव्यजातमपदिश्य देवताम् ॥'

आस्तिकेषु दर्शनेषु यथा स प्रावीण्यमधिजगाम तथैवासौ नास्तिकदर्शनेष्वपि उच्चस्थानमविन्दत्—

'सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥'
इत्यादिश्लोका अस्यां दिशि सङ्केतं कुर्वाणाः प्राप्यन्ते ।

काव्यस्यास्य द्वितीयः सर्गो राजनीतिविशारदतां च कवेः प्रख्यापयति स्थले

स्थले व्याकरणशास्त्रस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतरान् अपि प्रयोगान् प्रयुञ्जानोऽयं कविः प्रेक्ष्यते किञ्च भाषेमं भुजिष्येवानुगच्छन्ती सर्वत्र समवाप्यते।

यादृश प्रकृष्टतम शास्त्रेष्वस्य कवि· पाण्डित्य निदधौ भगवदनुकम्पया तादृशी- मेव कवित्वशक्तिमपि निदधाति स्म तस्मात् काव्यमस्य महाकवे· काव्यत्व- दृष्ट्या पाण्डित्यदृष्ट्या च उभयविधया दृष्ट्या श्रेष्ठ काव्यं मतम्। एतादृशविलक्षण- काव्यस्य स्रष्टार प्रति विद्वद्धीराणामिमा उक्तय सर्वथैव युक्ता·—

कृत्स्नप्रबोधकृद् वाणी भा रवेरिव भारवेः।
माघेन चाथ माघेन कम्प कस्य न जायते॥
माघेन विघ्नितोत्साहा नोत्सहन्ते पदक्रमे।
भा रवेरिव स्मरन्त· कवयः कपयो यथा॥

(३५)

कविर्दण्डी

कस्यचनापि देशस्य साहित्यं तदीय-सांस्कृतिकगरिम्णो भवति दोधूयमानं देदीप्यमानं च ध्रुवम्। तज्जयति समाजस्य दर्पणः। समाजस्य सर्वमानवि भावनानां किञ्च परिवर्तनशीलानां विचारधाराणां तत्र प्रतिबिम्बितत्वात्। तस्माच्चेद् कश्चित् भारतीय-समाज-भावना-धारणा-विचारधारा-संस्कृति-सभ्यता-रीति-नीतिकलापं ज्ञातुं कामयते तदा स संस्कृत-साहित्यमनुशीलयेत्। तत्रैकतोऽस्मद्दृष्टिपथं पुरातनतमस्य वैदिककालस्य हृदयाभिरामा सरलावदाता मनोज्ञा सात्त्विकी नैसर्गिकी श्रीः अवतरति, एकतश्च रामायण-महाभारत-जातक-मेघदूत-नैषधीयचरित-गीतगोविन्द-भामिनीविलास-सन्ध्याप्रभातादिकालस्वरूप-प्रदर्शकानि नवनवानि ललितानि चित्राणि च दृग्गोचराणि जायन्ते।

संस्कृतसाहित्ये यत्रोत्कृष्टोत्कृष्टतराणि महाकाव्यानि, रूपकाणि, गीतिकाव्यानि च दृश्यन्ते, तत्रानवद्या रमणीया गद्यरचनाश्च भूयस्यः परिस्फुरन्ति। साम्प्रतिकेऽस्मिन्नहन्युपलभ्यमानस्य गद्य-प्रतिबद्धस्य कथा-साहित्यस्य प्रत्याननावलोकनेन स्फुटतरमेव प्रतीयत इदं यत् संस्कृतगद्यसाहित्यस्यैव कथात्मको विकासो भिन्न रूपद्वयमानाय अचकात्। कथा-साहित्यं वस्तुजातं तु परिगृह्णाति लोकसामान्यं, परं तत्र प्रसादो महाकाव्यानां पद्धतेः पर्यवलोक्यते। इमानि कथावस्तूनि कानिचन तु ऐतिहासिकी घटना आश्रयन्ति कानि च यत्र च कवि-कल्पना। एवंविधानामपि कथानकानां सद्भावोऽवाप्यते यत्रैतिहासिको घटना कविकल्पनाश्च द्वे अपि सम्मिलतः। अत्र सर्वत्रापि वर्णनविधिः स एव विलसति यो महाकाव्येषु। यत्रको वर्णनानि सर्वत्र समासप्रधानानि अलङ्कारबहुलानि श्लेषगुम्फितानि च समवाप्यन्ते। तत्रापि सा सरसा श्रियमनूनां छटा गिरिसरिदादीनां लक्ष्मीं वन-विहारजलकेल्यादिमनश्चिर्नामासां पर्यवलोकयितुं रुदवसरमनुते। एतद्विधं सकलं सर्वाङ्गशुभ्रं सौन्दर्यं वासवदत्ता-हर्षचरित-कादम्बर्यादिषु परिस्पन्दमानं केन न वीक्ष्यते? असमदृश्यमानस्य दण्डिकविकुलललामस्य रचना

कोटिमिमामारोढमनापि न तमलङ्कृत-परिवेशं परित्यजते यं सुबन्धु बाणप्रभृतीनां रचना। सुबन्धो बाणस्य च रचनासु दृश्यमानं गद्यं काव्यगद्यमस्ति न च गद्यं केवलम्। परं दण्डिनो रचना केवलगद्यमयी भवन्ती अस्माकं पुरतः समुपस्थिता जायते। स्वकालवर्तिन्या गद्यलेखनपद्धत्या आवर्जितो भवन्नपि दण्डी नात्मानं शाब्दीं क्रीडायामरीरमत्।

संस्कृतगद्यसाहित्यस्य द्वितीयं रूपं पञ्चतन्त्र हितोपदेशादिनामिकासु नीतिकथासु दृश्यते। इमा गद्यकाव्य-परिधेर्दूरे स्थिता भवन्त्य स्वाभाविकेनैव प्रकारेण विचकाशिरे। आसां नीतिकथानां गद्यमेव नैसर्गिकत्वात् सर्वसामान्यबोधगम्यमस्ति। दण्डिनो गद्यं गद्यस्योपर्यभिहितयोर्द्वयोरपि रूपयोर्मध्ये एकतरमपि नावलम्बते। तदस्ति मध्यममार्गस्य निदर्शनम्। गद्य-काव्येषु कथावस्तु भवति अल्पीय परं तद्-वर्णनं भवति भूय शाब्दिकश्चमत्कारश्च गरीयान्। परं नैसर्गिक्या रीत्या प्रणीतेषु गद्य ग्रन्थेषु न वर्णनस्यानवधिको विस्तारो न च शाब्दिकस्यैव चमत्कारस्य गुरुतरबहुलतैव भवति। कथावस्तुन प्रवाहस्तत्र स्वाभाविकीं गतिं निदधान प्रवहति। दण्डिमहाकवेर्दशकुमारचरिते कथावस्तु कुत्रापि वर्णनैरपुल्योद्ग्रथितं नास्ति। न तत्र क्वापि श्लथतास्ति न च तद् दुर्बोधमेव वर्तते। भाषास्ति तत्र प्रवाहमयी स्वाभाविकी च। यदपि स्थलं समासातिशयवद्दृश्यते तत्रापि नास्वाभाविकतास्ति।

संस्कृतगद्यलेखकेषु दण्डी एव ईदृग् गद्य-लेखकोऽस्ति येन न कृत्रिमतापूर्णं गद्यं भृशमादृत न च पञ्चतन्त्रादिप्रयुक्ता सरला सुबोधा च गद्यशैली अत्यन्तमुपेक्षिता। तस्याभिरुचिर्द्विविधयोरपि गद्य सौन्दर्ययोरासीदत स तं मार्गं परिजग्राह यत पाठक उभयोरपि गद्य-सौन्दर्ययो सुखमास्वादयितु शक्नुयात्। स अस्मिन् प्रयासे नितरा साफल्यमपि अधिजगाम। सुबन्धुबाणाभ्यां स्वरचनायां यद् गद्यं श्लेष विरोधाभास-परिसंख्यादिनानालङ्कारालङ्कृतं दीर्घदीर्घतरसमाससमाकुलं शब्दचमत्कारचारुतरम् निहितवन्तौ तदपि तद्विधानां कल्पनालोकवर्तीनां कथानां कृते युक्त समीचीन च वर्तते। यदा च तस्मिन् महनीये उद्देश्ये दृष्टि क्षिप्यते यदुद्देश्येन सुबन्धुबाणादयस्तादृश गद्य निबबन्धुस्तदा तु तासु तासु कृतिषु प्रयुक्तस्य तद्विधस्य गद्यस्योपयुक्ततोपादेयता ततोऽप्यधिकतरं प्रकाशं समायाता जायते। दण्डिन पुर कथावस्तु उद्देश्यश्च अन्यविधमेवासीत्। आदर्शसंसारसम्बन्धिनी कथा न तस्य समक्षे स्थितासीत् तस्य स्वप्ने यथार्थस्य लोकस्य कथा

र्णितसमनोभवत्। ज्ञानस्य कटुना सन्ताना मधुरस्पन्दनेन स हृदयं। तस्मात् वर्णितं सामाजिकस्य जीवनस्य रहस्यानि तथ्यानि च स्फुटीकृत्य तानि हृदि निधाय स तथा कृतिमसृजत्। अनन्तवृद्धिभावां गिरं तां सन्ततां च प्रकृत्य तस्य किञ्च तादृशस्यापरस्य पूर्ववर्तिनैव भाषा नवैव गद्यस्य सर्वथा विनिर्गत सर्वतनत्रमयत्र या भाषा यत्र गद्य सन्दर्भस्य विद्वान् दृष्टं प्रापुः।

संस्कृतगद्यसाहित्ये दण्डी एव एको यथार्थवादी कविः प्रतिभाति। तस्य दशकुमारचरिते तत्कालगामिनि समाजस्य जीवितबुद्बुदाः स्पन्दमानाश्च प्रस्फुरन्ति। इतरे दण्डिनः पूर्ववर्तिनः परवर्तिनो वा सामान्यजनजीवनस्य यथार्थचित्रणस्य चित्रणे सहृदयानुरञ्जनानुरागा च कापि तद्रूपतायाः गद्यविषये स्वाभाविकता सदनुसर्तुं शक्नुवन्ति। अत्र कादम्बरी प्रतिमानं—वाणस्य रचना संस्कृतसमाजे निरन्तरं अवतरन्ती स्म प्रमाणमस्ति। संस्कृतस्य न तस्य कोऽपि परिष्कृतमानवतान्। तस्मात् उत्तरकालीनेऽपि लेखकाः नाम्ना तु तत्र प्रयतन्ते न तु दण्डिनःपथमनुसर्तुं शक्नुवन्ति। एतस्य सामाजिकमानवताया प्रकृत्याऽथ अन्यत्र कुत्रापि समाजस्य चित्रणे दशकुमारचरितमिवैव पूर्वं तथा सर्वेषां च तत्तत्स्थानं सन्निधिमनुभवन्। उत्तमत्र सत्यं यद् दृश्यते। द्वयोरपि एकत्र नैव। पूर्णत्वेन कवि कल्पनायाः निगमनं निरूपणेन निदर्शनं प्रतिभाति। तस्यापि वाणस्य प्रभावः स्पष्टः पदे पदे। न तस्य गद्ये सा प्रकृता दृश्यते या उत्तर परिष्कृता दृश्यते। तस्मात्तु द्वयोरपि तौ मूलप्रवृत्तौ न तावानुपूर्व्यां प्रतीयेते। कादम्बर्यां यथा सत्यस्य सामाजिकस्य दृश्यं यथार्थेन चित्रितमस्ति तथैव दशकुमारचरितेऽपि स्वभावतः सा रचनाऽपि या यथार्थानुरागिणां रचनासु अन्तर्भवितुमर्हति।

सम्बन्धसन्दर्भेषु कविषु बहुषु अन्यान्यकविषु दण्डिना यथार्थवादित्व तस्य स्वतन्त्रप्रकृतिरेवमभिव्यनक्ति। यथा दशकुमारचरिते तस्य प्रकृतिः स्वतन्त्र दृश्यते विभावयति तथैव संस्कृतस्य सन्दर्भेषु कृतिषु तस्य सा विशिष्टता इत्यार्था भवति। तस्मै संस्कृतज्ञानि प्रचलितानां सम्यगपि सामञ्जस्यानां परस्पराणां विरुद्धतुल्यमनुसरन्निर्दिशेत्।

इन्द्रा दण्डिनः अभवत्। स निम्नात् निवसन स्वयं गुप्ता निरतः।
कापि पश्चान्नगरस्य राजसभा सा स्वतन्त्रस्य प्रतिभास्यं गिरा विभूषा

प्रबभूव। तस्य तत्र स्थितिं प्रति काव्यादर्श-प्राचीनटीकाकार-तरुणवाचस्पतिसुधियोऽप्य स्थितं पद्यमिङ्गितं कुरुते—

> नासिक्यमध्या परितश्चतुर्वर्णविभूषिता।
> अस्ति काचित् पुरी यस्यामष्टवर्णाह्वया नृपाः॥

इतिहासकाराणां प्रथममभिधानमिदमासीद् यद् दण्डिनः प्रपितामहो भारविरासीत् परं सम्प्रति—

> स मेधावी कविर्विद्वान् भारविं प्रभवं गिराम्।
> अनुरुध्याकरोन्मैत्रीं नरेन्द्रे विष्णुवर्धने॥

इत्येतं द्वितीयविभक्तियुक्तभारविपदवन्तं श्लोकमादृत्य तेषामिदं मतं यत् तस्य प्रपितामहो दामोदर आसीत्। एष विषयो वस्तुनोऽधुनापि सन्दिग्ध एव।

काव्यादर्शोल्लिखितो राजवर्मा (रातवर्मा) एव नरसिंहवर्मा द्वितीय इति मन्वानौ प्रो० र० नरसिंहाचार्य—डॉ० बल्वल्करौ द्वावपि "दण्डिनः समयः सप्तमशतकोत्तरार्धभाग" इत्याचक्षाते। प्रो० बलदेव उपाध्यायश्च स्वकीये 'संस्कृतसाहित्येतिहासे' तस्य विद्यमानतां सप्तमशतकस्यान्तिमे किंवा अष्टमशताब्द्याः प्रारम्भे मन्यते।

दण्डिनस्त्रयो ग्रन्थाः परम्परया सन्ति प्रख्याताः। तत्र काव्यादर्श दशकुमारचरिताभिधानौ ग्रन्थौ तु निःसन्दिग्धतया तदीयौ मतौ स्तः। केचन छन्दोविचितिमपि तस्य रचनां मन्यन्ते। परं छन्दोविचितेरुल्लेखः सुबन्धोर्वासवदत्तायामपि प्राप्यते। द्वयोरपि विभिन्नशास्त्रगामित्वात् छन्दोविचितेर्न दण्डिकर्तृत्वं सिद्ध्यति। डॉ० कीथस्यापि मतेन छन्दोविचितेः पृथक् ग्रन्थत्वं नोपपद्यते। 'लिम्पतीव तमोऽङ्गानी'त्येतं श्लोकं काव्यादर्शेऽपि प्राप्य विद्वान् पिशेलो मृच्छकटिकं दण्डिरचितं मन्यते। परमन्वेषणपरा नात्र श्रद्दधते। श्रीचन्द्रबली पाण्डेयप्रभृतिभिस्तस्य (मृच्छकटिकस्य) पुष्टैः प्रमाणैः शूद्रककर्तृत्वमुपपादितम् अस्ति। अवन्तिसुन्दरीसंज्ञिकाया रचनायाः प्राप्त्या नाधिकः कालो जातः। सापि रचना दण्डिकृतैव विद्वद्भिर्मतास्ति। एषा कथा गद्ये पद्ये च समप्राप्यत। गद्यात्मिकावन्तिसुन्दरी दशकुमारचरितस्य पूर्वपीठिकायाः प्रारम्भिकं रूपं प्रतीयते। यद्यपि डॉ० अगाशे 'काव्यादर्श-दशकुमारचरित'योः प्रणेता दण्डी एव न, अपि तु

द्वयोरपि ग्रन्थयोर्निर्माता भिन्न-भिन्नोऽस्ति' इति भणति परं विदुषामधिकतरा संख्या न तन्मतेऽस्ति। अतः काव्यादर्श-दशकुमारचरितावन्तिसुन्दरीत्येतन्नामधेया कृतयो दण्डिन एव सन्ति।

केचन विद्वांसो दण्डिन उपरि गुणाढ्यस्य प्रभावं पश्यन्ति। तेषां मतेन दण्डी गुणाढ्यरचितबृहत्कथावर्णितघटनाधार एव दशकुमारचरितं प्रणिनाय। अस्तु नाम किमपि। दण्डिनो दशकुमारचरितं तस्योत्कृष्टप्रतिभावत्त्वमुच्चैः प्रमाणीकरोति। कविः स्वकीयेन प्रतिभाकौशलेन कल्पनाचातुर्येण च तद्रचनां तथा कृतवान् यथा तत् लोकप्रियतामासादयेत्। कविनैत्रेऽस्मिन् प्रयासे पूर्णा सफलता प्रयातोऽस्ति।

दशकुमारचरिताध्ययनेन विदितं सञ्जायते यद् दण्डी समवाप्तपर्याप्तलोकाचार-विचारानुभवो गुणाढ्यो मेधावी विद्वान् आसीत्। तस्य दशकुमारचरिते विराजमानाभिर्नानाविधाभिरुल्लासपरिपूर्णाभी रोमाञ्चकारिणीभिर्घटनाभिस्तस्यानुभवशालित्वप्रतिभासत्त्वादिगुणाः स्फुटतयैव प्रकटीक्रियन्ते। रोमाञ्च-साहस-विस्मयगर्भाभिर्घटनाभिः समुल्लसितत्वाद् दशकुमारचरितस्य जगदाधुनिकाज्जगतो भिन्नम्। छल-कपट-हिंसा-प्रताडनाडम्बरालीकानलीकनादिभिस्तद् वस्तुतस्तु मानवलोकोप-स्थापनं परम्। घटनानां यथार्थत्वे प्रसङ्गेषु प्रतिभायाश्चरितार्थत्वमपि स्पष्टं संलक्ष्यते। मुख्या कथाऽनेकावान्तरकथाभिरुद्ग्रथिता वर्तते। तत्रापहारवर्मणश्चरितमतितरां हृदयाह्लादकं विधत्ते। तेन सार्धं तपस्विनो मारीचस्य हृदयविहीनाया गणिकाकाममञ्जर्या जैनभिक्षोश्चाऽवान्तरकथा कविना समुपस्थापिताऽस्ति। न केवलं तच्चरितेन साकमन्यान्यकुमाराणां कथाभिश्च सहापि कतिपयावान्तरकथाः विदुषा लेखकेन प्रस्तुतीकृताः सन्ति। सर्वत्रापि तासु तासु कथासु तथ्यवादि-वातावरणं वीक्ष्यते। न दण्डिनो लक्ष्यं नीति-शिक्षणं न च सचेतोजनहृदयरञ्जनमेव। तस्य तूद्देश्यमस्ति स्वसमयसम्बन्धिन्याः शताब्द्याः भारतीयसमाजस्य यथार्थचित्रसमुपस्थापनम्। तस्य लेखनी समाजगतान् दोषान् उन्मीलयति ताननावृत्यास्मत्पुरतः सन्निदधाति। सुबन्धोर्बाणस्य च दृष्टिरस्यादर्शमात्रप्रेक्षिणी परं दण्डिनो दृष्टिर्न तादृशी। साऽस्ति याथार्थ्यावलोकनशीला। तस्मात् स समाजस्य सर्वविधानां दोषाणां समुपस्थापनाय विविधानि पात्राणि सङ्कलयन् समुपलभ्यते। सा कलानुरागिणी चास्ति परं कलापक्षः सोऽनुरागान्तरया उपरि

नैव स्वच्छन्द शासनं न कुरुतेऽपि तु सैव तं स्वेच्छया शास्ति। अत एव तच्छा-याया तद्विधरियति चित्रणापेक्षी प्रवाह मर्यत समुद्दीप्यते।

दण्डिकवेर्विशिष्टतेयमस्ति यदसौ सुबन्धु किञ्च बाण इव न दिव्यशक्ती रूपयुनक्ति। न तस्य कथावस्तुनि गन्धर्व किन्नराप्सरसामवतारणा कृतास्ति। न तत्र सामान्यजनबुद्धयगम्याश्चमत्कारचाम्ना प्रदर्शिता सन्ति। तस्यास्था न दैवेऽपि तु पौरुषेऽस्ति। पूर्वपीठिकाया दैवस्य महत्वे दैवे च बले विश्वासोऽस्ति दर्शित, मालवेश्वर शिवप्रसादाद्दब्धया वीरारातिनाशननिपुणया गदया मगधेश्वरं पराभवति, मगधेश्वरश्च ऋषि वचने विश्वस्य भाविनो निजसूनोर्बल पौरुषयोगे मुख्य दधान कान्तार एव दिनानि व्ययेति, पर नैषा हि पूर्वपीठिका दण्डिनर्णतेति प्राक्तमनानुपन्थ। दण्डिन प्रणीते कथाभागे तु ईश्वरो नियत्यधीना धम्मा न वृथा प्राप्यन्त। सर्वे एव कुमारा किञ्च सर्वाण्यप्यवान्तरकथागतानि पात्राणि स्वपुरुषार्थमवलम्ब्यैव स्वयत् जयन्ति। नैजाभिप्रेतसाधने ते नूनमुचितमनुचितमुपायमवलम्बन्ते। पर तत् सर्वं प्रदर्शन कवेरभिमतमेव। न केवल पुरुषपात्राणां चित्रण तत्र, प्राणवत् कृत्वा विहित नारी पात्राणि चामुसन्ति विधाय चित्रितानि सन्ति। गणिका कुलटादिवनिताना, कलहपराणा धूर्ताना, दम्भरतानाञ्च मनुष्याणां चरित्राणि समुपन्यस्य दण्डी स्वकृत्या तां योग्यतामुत्पादयितुं प्रयतते स्म यया पाठकस्तत्समयवर्तिन समाजस्य सर्वा अपि दशा समग्र विलोकयितुं प्रभवत्।

दण्डी नोच्चतरवर्गस्य वृत्तमालिखितुमभिलषते स तु मध्यमवर्गस्य जीवन गातु चलीयसीमुत्सुकता निदधाति। अत एव तस्य रचनाया क्षपणका, ऐन्द्रजालिका, ब्रह्मास्तपस्विना, राज्यच्युता राजानो राजतनया, वाराङ्गना, कुट्टिन्यो, नर्मव्यापारसहायका धूर्ता, दूतीकर्मप्रवीणा भिक्षाचर्य, सिद्धहस्ताश्चौरा, द्यूतकाडानिरताश्चरित्रभ्रष्टा भिक्षव—सर्वविधा एव जना—द्रष्टु शक्या सन्ति। नृपाणामादर्शमयानि चरित्राणि प्रति किञ्च त्रिकालदर्शिना महर्षीणा दैव्या शक्तेश्चमत्कार प्रदर्शनमपि दण्डिनोऽभिरुचिर्मनागपि न प्रतीयते। स न भूलोकव्यवस्था विहायस्युत्पतितुमाकाङ्क्षति। तदीया तु दृष्टि सर्वथैव सैद्धान्तिकी व्यावहारिकी च विद्यते। चेन्मानवो युगपदव धर्मार्थकामान् न निषवितु पारयेत् तदा तेन एको द्वौ वा, विषयन्ति दिनानि, दातव्यौ, तथाचरणेन न काऽपि स्याद् हानि। अरिश्चेद् बलेन पुरुषार्थेन वा न जितो भवेत् तदा भेददण्डादिपरा कापि

नीतिरनुसरणीया। प्रयोक्तव्या च सा। अपहारवर्मविश्रुतादिकानां चरित्राणि इदमेव तथ्यं सङ्केतयन्ति। एतावदेव न, दण्डिना तु अलौकिकदर्शनाभ्युदयेन एतादृशानामेव दुष्कर्मणां कृते कृतं। दण्डी गणिकया मारीचं वशीकृतं कारयित्वा तपस्विनां चपलकानां साधूनां मिथ्याचाराणां दुर्बलतां समीचीनतया समुपन्यस्यति। न स सामाजिकदोषनिगूहनपक्षे आसीत्। वस्तुतोऽन्यत्र तद्विधा याथार्थ्यप्रियता दुर्लभैव वर्तते।

दण्डी नारीहृदयाभिज्ञाने परामेव पटुतां गाहते। तद्रचनायां क्वापि पतिवञ्चिकाया नृशंसमानसाया नार्या जघन्यं चित्रं दृश्यते, क्वापि च पतिप्राणाया मृदुलस्वान्ताया पतिव्रताया मनोरमं चेतःपावनकरं चित्रम् आभाति। 'धूमिनी' नारीहृदयस्य निर्दयताया अग्निगर्भितः प्रतीको यदि, तदा 'गोमिनी' पतिप्राणाया पतिव्रताया सुगृहिण्याः अवदाता प्रतिमा भाति।

अस्यां कथायां कौतुकोत्पादकाश्चर्यकारकघटनान्वितत्वं नवाद्भुतरसस्य प्रभूततां सततमावलोक्यते। नानाविधानकलाविशारदत्वाद् दण्डिनः स्वस्य रचनायां राजनीतेर्निशितास्त्रस्य, कामशास्त्रस्य निगूढानां तथ्यानां तथा चौरशास्त्रस्य विचित्रविचित्राणामुद्भावना बहुलतया दृष्टा भवन्ति। तस्यैतद् दण्डिनः विचित्रपाण्डित्यञ्च प्रकटीकरोति। षष्ठशताब्द्याः जनानां सुखच्छायायुगानुपभुञ्जानार्थं दण्डी वस्तुतो जनतायाः कविरस्ति। यदि सुधियः सप्तमशतकस्य जनतायाः हर्षविषादौ, सुखदुःखे, आमोदप्रमोदौ, कूर्दन-गर्दने, आचारविचारौ च ज्ञातुं कामयन्ते तदा ते दण्डिनो दशकुमारचरितं परिशीलयितुं स्पृहयन्ते।

श्रेष्ठस्य कवेः काव्ये तत्समयवर्तिनः संसारस्य सर्वाङ्गीणं दर्शनं भवतीत्येतत्कथनं दण्डिनः कृतौ सर्वथैव चरितार्थं भवति। तस्मिन् काले समाजस्याभिजन-स्तम्भरूढयुद्धदर्शनेऽरुचत—“मार्गे च रहति निगमे नैगमानां ताम्रचूडयुद्ध-कोलाहलो महानासीत्।” तदा जनेषु व्याघ्रचर्मणो दर्शनव्यवहारो सुसामान्य इतं दृष्टे तद्विषयो वीक्षितोऽभूत्—“अमानुषचर्म तत्र व्याघ्रचर्मदर्शनं विक्रयकर्तृ-वाणिज, किं न जानासि।” कृपाणस्य प्रदर्शनार्थं तदानीं दशनाख्या प्रयोगः कृतो-भवत्—“ [illegible] त च बाल [illegible] दन्तमालीमुखोद्गतामिरद्धि [illegible] ”

तस्मिन् युगेऽपि जना दम्पत्योरिव अदा[illegible]। उत्सवेषु कामोत्सवः प्रमुखो

मत आसीत्—"मदनमहोत्सवाय रसिकमनांसि समुल्लासयन्", "अभूच्च घोषणाश्च कामस्य।" द्यूतप्रथा प्रचलितासीद् भृशम्—"अनुप्रविश्य च द्यूतसभां मध्युधूर्तं समगंसि।" वासताम्बूलवीटिकानां नितरां निषेवणमदृश्यत—"हेमकरण्डकाच्च, वासताम्बूलवीटिका कर्पूरस्फुटिका निरष्ठीवम्।" क्रीडासु विविधासु च तदा जनतानुरागोऽज्ञाप्यत—"तस्मिन् कन्दुकोत्सवे पुनः समाश्वासितास्मि।" नृत्यगीतचित्रादिकलासु प्रेम प्रतिगृहं व्यालोक्यत—"बुद्धिश्च निसर्गपट्वी कलासु नृत्यगीतादिषु चित्रेषु च काव्यविस्तरेषु।"

दण्डिनो दशकुमारचरितं, साहित्यिकदृष्ट्या, वस्तुतः एका परमप्रशंसनीया रचनास्ति। सा हि रचना-व्याख्यानककाव्ययोरुज्ज्वलं निदर्शनमस्ति। तस्यास्या नस्य सप्राणानां पात्राणां चित्रणं शिष्टहास्यसुविलसितमधुरव्यङ्ग्यभुव उपरि कुशलेन लेखकेन प्रस्तुतीकृतमस्ति। आख्यानस्योक्तं सौन्दर्यं खलु अर्थस्य विशदतया, रसस्य मनोज्ञाभिव्यक्त्या, प्रतिपदरमणीया ललिततया, व्यवहारक्षमया प्रवाहपेशलया च भाषया नितरां कमनीयतरतां नीतमस्ति। अतः सुवर्णमिह ससौरभं भवत् सकलमपि लोकं परिप्रीणयत् समवाप्यते।

नानागुणसुन्दराया रसपरिप्लवायास्तस्या रचनाया इह काञ्चन पद्यो भिन्नभिन्नस्थलगता समुद्ध्रियन्ते सचेतसां चेतांसि नन्दयितुम्—

(क) 'अत्र किं ब्रवीमि दौर्भाग्यं नाम जीवन्मरणमेवाङ्गनानाम्, विशेषतश्च कुलवधूनाम्। तस्याहमस्म्युदाहरणभूता। मातृप्रभृत्योऽपि ज्ञातिवर्गो भामवज्ञयैव पश्यति। तेन सुदृष्टां मां कुरु। न चेत् त्यजेयमद्यैव निष्प्रयोजनान् प्राणान्। अविरामाच्च मे रहस्य नाधाव्यम्' इति पादयो पपात।

(पृ० २२६ नि० प्रे०)

(ख) विभावरी च व्यभासीत्। अभूच्च मे मनसि 'किमयं स्वप्नः, किं विप्रलम्भो वा किमिदमासुरी दैवी वा कापि माया। यद् भावि तद् भवतु। नाहमिमं तत्त्वतो नावबुध्य मोक्ष्यामि भूमिशय्याम्। यावदायुरत्रायै देवतायै प्रतिशयितो भवामि' इति निश्चितमतिरतिष्ठम्। (पृ० १९४, नि० प्रे०)

यत्र वस्तुनो, दृश्यस्य, स्थितेर्वा प्रकर्षो विना दीर्घदीर्घतराणि वाक्यानि किं वा अन्तरेण समासावलीं न प्रकटीभवितुं शक्यस्तत्र कविना तद्विध-सौन्दर्याविर्भावनप्रयोजनानुरोधेनैव तदाश्रयश्च कृतः। दृश्यताम्—

(ग) एवमनेककरणमधुरं विहरन्ती श्वासानिलवेगान्दोलितैर्दन्तच्छदरश्मिजालैर्लीलापल्लवैरिव मुखकमलपरिमलग्रहणलोलानलिनस्ताडयन्ती गेन्दुविभ्रमचरेषु घनदर्शितरागविभ्रमा विद्युल्लतामिव विडम्बयन्ती, अवपतनोत्पतननिर्व्यवस्थमुक्ताहारम्, अङ्कुरितघर्मसलिलदूषितकपोलपत्रभङ्गशोषणाधिकृतश्रवणपल्लवानिलम्, आगलितस्तनतटांशुकनियमनव्यापृतैकपाणिपल्लवं च निषद्योत्थाय निमील्योन्मील्य स्थित्वा गत्वा चैवातिचित्रं पर्यक्रीडत राजकन्या।

(पृ० २०९–२११, नि० प्रे०)

दशकुमारचरिते कविना व्यावहारिकशैल्यनुगुणान्येव पदानि प्रायश्चितानि सन्ति। कानिचन तु पदान्यनादृतान्यपि शोभन्ते यानि प्रयुञ्जानः कविस्तेषु व्यवहरणीयतानुरूपं बलमपि सञ्चारयति। उदाहरणतया मलनन्दनोद्गमनीपोद्धव-किशार-कालेय-मद्गु पद्मवीरणोटादिकानि पदानि बहूनि यानि पदानि कविना प्रयुक्तानि तथा प्रयोगस्येदमेव प्रयोजनं यत् तानि व्यवहारे समागतानि स्युः। तत्र—"गृहिणः प्रियहिताय दारगुणाः", "दुष्करसाधनं प्रज्ञा", 'इह जगति हि न निरीहं देहिनं श्रियः संश्रयन्ते' —इत्यादिकाः सूक्तयोऽपि च—

"... आगमदीपदृष्टेन खल्वध्वना सुखेन वर्तते लोकयात्रा। दिव्यं हि चक्षुर्भूतभवद्भविष्यत्सु व्यवहितविप्रकृष्टादिषु च विषयेषु शास्त्रं नामाप्रतिहतवृत्ति। तेन हीनः सतोरप्यायतविशालयोर्लोचनयोरन्ध एव जन्तुरर्थदर्शनेष्वसामर्थ्यात् " इत्यादिका (पृ० २५४, नि० प्रे०) राजनीतिविषयका उपदेशाश्च पाठकान् मधुरमुपदिशन्तः समुल्लसन्ति।

दण्डिनो रचना-शैली वस्तुतोऽनुपमा प्रभावशालिनी ओजस्विनी च वर्तते नितराम्। यतो रचना तेन सृष्टा सा नैसर्गिकैर्गुणैः परामेवोत्कृष्टतामुपेतास्ति। काव्यादर्शोऽलङ्कारशास्त्रस्य महान् ग्रन्थः, दशकुमारचरितं गद्यकाव्येषु अद्भुतं ग्रन्थरत्नम्, किञ्च तस्यावन्तिसुन्दरी, या अपूर्णैव प्राप्यते, च अतितरामेव सहृदयहृदयाभिरामा रचनास्तीति को न सचेता वेत्ति। प्राचीनानामालोचकानामस्य कविकुलशिरोमणेर्दण्डिनो विषये तु सम्मतिरियम्—

"जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाऽभवत्।
कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि॥"

वेणीसंहारम्

अमरवाणीपर्युपासकैर्नाट्यशास्त्र पारावारीणैः स्वसिद्धान्तानां प्रतिपादनार्थं येभ्यो रूपकेभ्यो हि उदाहरणान्यचीयन्त तेषु वेणीसंहारं नाम नाटकमुल्लेखनार्हं मस्ति प्रामुख्येण। वेणीसंहारं भट्टनारायणो रचयाम्बभूव। आसीत् स कान्य कुब्ज (कन्नौज)-वास्तव्य। न स स्वरचनायां नैजजीवन परिचय स्तोकमपि प्रददावतस्तस्य जीवनविषयक उदन्तस्तमोगर्भ एव दीयते। वङ्गेश आदिशूरस्त भूमिसुजनितामापदं विनिवारयितु यज्ञार्थमाजुहावति केषाञ्चनैतिहासविदां मतम्। वदन्ति च ते यदसौ महीपतिः सप्तमेशवीयाब्दे समजनि। यद्येतत्कथनं युक्तं तदा भट्टनारायणस्य स्थितिकाल ईशवीय सप्तम शतक सिद्ध्यति स्मि तस्यैव वङ्गाधिराजस्य छायायां स वसतिञ्चक्रे—इत्येतदप्युचितं भवति। अन्य स एव विद्वत्प्रियो राजा 'मृगराजलक्ष्मे'त्येतेनोपाधिना त कविकुलमूर्द्धन्य विभूषयाञ्चकार। केचित् कथयन्ति स गुप्तराज्यकालेऽस्मि चतुर्थं खिष्टीयशतके प्रादुर्बभूव। अन्ये वदन्ति यद् बहिरङ्गेभ्य प्रमाणेभ्यस्तस्य काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिकारात् वामनात प्राक्तनत्व निष्पद्यतेऽतस्तस्य समयो निश्चप्रचतया सप्तमशतकवर्ती मन्यते। वामन स्वकीये ग्रन्थे भट्टनारायणकृताद् वेणीसंहारादुद्धरणमेकमुद्धरन् प्राप्यते तस्मात् स अष्टमशतके सञ्जाताद् वामनात्पूर्व प्राचीनतर इति म मतिभाति।

वरीवर्ति वेणीसंहारस्य कथावस्तुन आधारो महाभारतम्। द्रौपदी वेणी बन्ध नमस्कन्धिनी घटना या महाभारते वर्णितास्ति तामवादाय नाटककारो नाटक स्वकाय प्रतिनाय। पर नाटकीयां सुन्दरतां सञ्चारयितु स तत्र यथेष्ट परिवर्तनमपि चकार।

सन्ध्यवस्थार्थप्रकृतीनां प्रतिष्ठापनं नाटके यथास्थानं विधातव्यमिति यन्नाट्य शास्त्राभिमतं तस्य पालन वेणीसंहारे पूर्णत्यास्ति विहितम्। सन्ध्यङ्गयोजनाया

सर्वस्य नाट्यशास्त्रप्रदत्त क्रमो नानुसृत उपलभ्यते । तथा हि, नाट्यविषयकेषु ग्रन्थेषु मुखसन्ध्यङ्गेषु प्रथमं विलोभनस्याङ्गस्योल्लेखः कृतस्तत्र प्राप्ते परं वेणीसंहारे प्रथमं प्राप्त ततश्च विलोभनस्योल्लेखोऽधिगम्यते । एवमेवान्यत्रापि सन्ध्यङ्गयोजनाया समासाद्यते व्यतिक्रम । वेणीसंहारनाटकगतकथावस्तुनोऽस्ति प्रमुखं साध्यं द्रुपदतनयाया वेण्या उत्तमनम् । कार्यस्यास्य बीजमस्ति युधिष्ठिरस्यामर्षो न च भीमस्य । तस्मात्क्रोधमन्तरेण संयुगाद्योपायो न सम्भवितु शक्नोति । सम्पराय विना चिकीर्षितस्य कार्यस्य सम्पादनमपि सर्वथैव दुर्घटम् । नाटकस्य प्रथमेऽङ्के विद्यमानात्—

'निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।
रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ॥"

इत्येतस्माच्छ्लोकात्—

"यत् सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं
यद्विस्मर्तुमपीहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ॥
तद्द्यूतारणिसम्भृतं नृपसुताकेशाम्बराकर्षणैः
क्रोधज्योतिरिदं महत्कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥"

इत्येतच्छ्लोकं यावत् युधिष्ठिरस्य क्रोधः बीजमेवोक्तम् । अतः प्रथमेऽङ्के मुखसन्धिः शोभते । द्वितीयस्मिन्नङ्के प्रतिमुखसन्धिरुपनिबद्धोऽस्ति । तत्र युधिष्ठिरस्य मन्युरूप बीज बिन्दुवत् प्रयाय प्रसरति । कविर्भानुमतीदृष्टं स्वप्नं वर्णयित्वा 'सह भृत्यगणं सबान्धवं समित्रं' मित्यादि दुर्योधन-व्याहृत वाक्यं निधाय कौरवाणां विनाशस्य प्रयासफलतां सूचयति । तृतीयस्मादङ्कात् गर्भसन्धिर्भवति प्रारब्धः । सोऽङ्कं पञ्चमं यावदवतिष्ठते । षष्ठेऽङ्के—

"भीमेन प्रियसाहसेन रभसात् स्वल्पावशेषे जये
सर्वे जीवितसंशयं वयममी वाचा समारोपिताः ॥'

इत्यतोऽवमर्शसन्धेर्जायते प्रारम्भः । स च भीमाभिज्ञानकारिणी घटना यावदवस्थितोऽस्ति । निर्वहणसन्धिस्ततः प्रारभ्यते यतो भीमं कञ्चुकी अभिज्ञातुमर्हति । स सन्धिः पर्यवस्यति नाटकपर्यवसान एव ।

शास्त्रीयदृष्ट्या वेणीसंहारस्य कथावस्तुनो विकास यद्यपि पुष्टरूपो नाटके च

कला विधानदृष्ट्या न निर्दोष सिद्धयति। नाटकस्य वेणीसंयमनरूपा प्रधान-घटनास्मान भीम प्रतिज्ञया सार्धं निबध्नाति। पर नाटककारो न महाभारतस्य समस्तस्यापि कथावस्तुन समावेशनविषयक लोभ सवरीतु पारयति तस्मात् सोऽसम्बद्धा अपि घटना सयोजयितुमीहते। एष तदीयोऽभिनिवेश कथा गतिं प्रति बाधक सञ्जात। वीररसप्रधाने रूपके दुर्योधन भानुमत्यो प्रणयचित्रण नितान्तमनुपयुक्त वर्तते। काव्यप्रकाशकार साहित्यदर्पणकारश्चोभौ भृशमुपक्रोशन्तौ विलोक्येते प्रवृत्तिं ताम् प्रतीच्य प्रधी डॉ० कीथोऽपि न मङ्गता मन्यते। य खलु नाटकस्यास्य नायक दुर्योधन मन्यन्ते ते प्रणयचित्रणस्यास्यौचित्य प्रतिपादयन्ति। पर सत्यपि नायकत्वेन दुर्योधनेऽङ्गीकृते नेद प्रणयदृश्यमुचित प्रतिभाति। न तेन हि कथावस्तुनो गति प्रकर्षं वा प्रौढतामुपैति न च दुर्योध नस्यैव चरित्रमुच्छ्रितत्वमासादयति। एवमेव तृतीयाङ्कस्थित कर्णाश्वत्थाम्नोर्वाग्यु द्धमतितरा प्रभावपूर्णं सदपि न किमपि नाटकीय प्रयोजनमुद्दीपयति अतस्तदपि नापत्ताय कल्पते। अश्वत्थाम्न शस्त्रत्यागानन्तरमपि भीमकर्तृक दु शासन वधचित्रणेन तत्र च दु शासन रक्षणविषयिकायाश्चेष्टाया अश्वत्थाम्नो विरतत्वस्यास्यत्वेन न भीमस्य महत्तोपचयमृच्छति। अश्वत्थाम्नि दु शासन गोपायितु प्रक्रान्ते सति यदि भीमस्तदुरश्शोणितपाने साफल्यमध्यगमिष्यत् तदा भीमस्य गौरवमव र्धयिष्यत्। षष्ठे अङ्के चार्वाकराक्षसमवतार्य कथामावर्तयितु विधीयमान प्रयासोऽपि नापेक्ष्यते। तद्घटनायोजनया तु धीरोदात्तनायको युधिष्ठिर उपहास गमित इव प्रतीयते। तामवस्थां नीतस्य तस्य तात्कालिक चित्रण न कमपि प्रभाव जन यति। तत्स्वस्वाभाविकमेव प्रतिलक्ष्यते।

नाटकेऽस्मिन्नाटककारेण महाभारतीयानां बहूनां घटनानां समुपस्थाप नार्थमीहा तु कृतासीत् पर न स तासकलघटनामुक्ता एकस्मिन् सूत्रे प्रोतुमशक्त। न यावन्नाटकीया कथा विकास मनु धावेत् न च यावत् सा धारेव गतिशीला स्यात् तावन्नाटक कला न गरिमाण गन्तुमर्हति। नाटकऽनेनैतद्विधमपि वैशिष्ट्य नोपलभ्यते। नाटककारा वर्णनेन तु कथां विन्यास सलक्ष्यते पर स तत्र (कथायाम्) व्यापारेण गतिं प्रददान समवाप्यते। चतुर्थेऽङ्के सुन्दरककृत रणाङ्गनिवर्णनमस्ति तु कश्चिदकलित पर तद् कथावस्तुनो गतिं क्षपयति। अस्ति च तत् विगलितप्रभावम्। एवमेव भानुमतीकृत स्वप्नवर्णनमपि न तावन्त विस्तारमपेक्षते यावान् स तत्र वीक्षितो भवति। इत्थ वेणीसंहारस्य

त्रिविधा घटना स्फुटया तु भवति प्रथमचरेण्या रमात्तुना सर्गमर्यादिन्यश्च पर समष्टया ता नाटकगतिं वारयन्ता नाटकीयां प्रभविष्णुतां मन्दीकुर्वन्ति ।

नाटककाराः कथावस्तुनि क्वचित् क्वचिद् भविष्यतीनां घटनानां सूचनार्थं प्रदानार्थं किञ्च भेऽपि भवभूतिरिव पताकास्थानकं नामकं प्रयुञ्जानाः दृश्यन्ते । आङ्ग्लेषु नाटकेषु तद् 'ड्रामेटिकआइरनी'ति व्यवह्रियते । द्वितीयेऽस्मिन्नङ्के दुर्योधनो यदैव स्वां महिषीं भानुमतीं स्वकीयोरुस्थलमध्यासयितुं निवेदयति तदैव कञ्चुकी आगम्य भग्नमिति निवेदयति । अनेन ध्वनितो दर्शको दुर्योधनस्योरुभङ्ग-विषयिण्या भाविन्या घटनाया सङ्केतमधिगच्छति । दर्शकोऽपि तत्रान्तरमा भग्न-मित्येतत् ऊरुयुग्मेन सहान्वेति । पश्चात्तु यथावदेव मरुता रथकेतनं भग्नमिति वचनं ज्ञायते । अत्र नाटकस्य पद्यं उद्‌ध्रियते—

"राजा—नन्वनिमित्तनामर्थ्यतः किमसि त्वं विमनस्का देवि ।

यत—लोलांशुकस्य पवनाकुलितांशुकान्तं
त्वद्दृष्टिहारि मम लोचनबान्धवस्य ।
अध्यासितुं तव चिरं जघनस्थलस्य
पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुग्मम् ॥

(प्रविश्य पटाक्षेपेण सम्भ्रान्तः)

कञ्चुकी—देव ! भग्नम् ।

राजा—केन ?

कञ्चुकी—देव, भीमेन ।

राजा—कस्य ?

कञ्चुकी—भवतः ।

राजा—आः ! किं प्रलपसि ?

भानुमती—अज्ज , किं अणिट्ठं मन्तेसि ।

राजा—धिक् प्रलापिन् ! वृद्धापसद ! कोऽयमद्य ते व्यामोहः ?

कञ्चुकी—देव न कश्चिद् व्यामोहः । सत्यमेव ब्रवीमि —

भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।
पतितं किङ्किणीक्वाणबद्धाक्रन्दमिव क्षितौ ॥"

एतद्द्विधा कौतूहलसृष्टिः सुष्ठु नाटककृता । गान्धर्वेदेऽप्यस्ति योजना

निश्वनाथमतेनैताद्दशी योजना 'पताकास्थानकं तृतीय'मस्ति। अन्यत्रापि अहि-शतनकुलादिपदप्रयोगस्थले नाटककार कौतूहलोत्पादनस्य कृते प्रयतमानोऽवा-प्यते। वस्तुतो नाटकस्य कथावस्त्ववश्यमेव रुचिरं परं नाटकीया कला न तत्र समुचितां सज्जा श्रयन्ती दृग्गोचरीभवति।

नाटकस्यास्य नायको दुर्योधन इति केचन, तदपरे भीमो नायक इति, तदितरे नायको नाटकस्यास्य युधिष्ठिर इति मन्यन्ते। ये दुर्योधनं नायकं मन्यन्ते, तेषां कथनमेतत्—

(क) दुर्योधनस्य चरित्र-चित्रणे परिवर्तनं विशिष्टतया विधाय नाटक-कारस्तं (दुर्योधनम्) चारित्र्येणोच्चैरुत्थापयितुं यतमानो दृश्यते। इदं ज्ञाप-यति यत् कवेर्दुर्योधनस्य नायकत्वमभिलषितम्।

(ख) प्रथममङ्कं विहायावशिष्टेषु सर्वेष्वप्यङ्केषु दुर्योधनो रङ्गमञ्चे वीक्ष्यते। प्रथमेऽङ्केऽपि स. स्वकार्यकलापम्प्रति प्रेक्षकाणा दृष्टिमावर्जयन् विलोक्यते।

(ग) दुर्योधनगता शूरतास्मसम्मानभावना च तमस्मदादरभाजनतां प्रापयति। अस्ति स उद्भटो भटो विश्वसनीय सुहृत् स्नेहार्द्रश्च भ्राता। न स भीम इव विकत्थनाप्रिय.। तदीयानि दौर्बल्यानि अस्मदीया समवेदनां तदर्थं जागरयन्ति। मानवतायां स भीमान्महीयान्। स· पराजितोऽपि विजेतुर्भीमाद् गरीयान्।

(घ) नाटकीयं कथावस्तु दुर्योधनहेतोरेवातितरा मनोग्राहिणी हृदयाऽऽवर्ज-णकारिणी च।

नाटकस्य नायको भीम इत्येतन्मानिनां मतमेतत्—

आदिमादङ्कादन्तिमाङ्क यावद्—

"चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य।
स्त्यानावविद्धघनशोणितशोणपाणि-
रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः॥"

इत्येतां प्रतिज्ञां बिभ्राणो भीम· सर्वत्र गर्जन् श्रूयते। द्वितीय-तृतीय-चतुर्थाङ्केषु स रङ्गमञ्चे नोपस्थितः प्राप्यते परं तदीयस्य कार्यभारस्य सूचनां प्रेक्षका सलभमाना उपलभ्यन्ते। द्वितीयस्मिन्नङ्के कञ्चुकी भीम मरुता रथकेतन-भङ्गस्य सूचनां प्रददाति। तृतीयस्मिन्नङ्के भीमस्यैषा गर्जना नेपथ्ये श्रुता भवति—

"कृष्टा येन शिरोरुहे नृपशुना पाञ्चालराजात्मजा
येनास्याः परिधानमप्यपहृतं राज्ञां गुरूणां पुरः ।
यस्योरःस्थलशोणितासवमहं पातुं प्रतिज्ञातवान्
सोऽयं मद्भुजपञ्जरे निपतितः संरक्ष्यतां कौरवाः ॥"

चतुर्थेऽङ्के सुन्दरको भीम-पराक्रममनुवर्णयन् प्राप्यते । इत्थं भीमो वेणीसंहारीय-कथावस्तुनो मूलाधार एव सिद्ध्यति । वेणीसंयमनाख्या घटनैव प्राधान्येन भीममवलम्बते । वेणी-संहारहेतोर्भीमस्य—

"मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद् दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥"

इत्येषा प्रतिज्ञैव वीजं प्रतीयते । भीम प्रतिज्ञामेतां पूरयितुमादितोऽन्तपर्यन्तं यतशीलः समासाद्यते । तत्कोपेन तु ज्ञातं भवतीदं यत् स आज्ञानवज्ञायापि स्वप्रतिज्ञा-पूरणाय समुद्यत आसीत् । चेन्नाटकाद् भीमस्य व्यक्तित्वं पृथक् कृतं स्यात् तदा तन्नावशिष्येत एव किम् ! नाटकस्य नामापि वस्तुनो भीमस्य प्राधान्यं साधयति । अतो भीम एव नाटकस्यास्य नायको मन्तव्यः ।

एतस्य नाटकस्य नायकत्वं हि युधिष्ठिरे समुद्घयतोऽपरेऽतद् अभिदधतां विचारा इमे—युधिष्ठिरो नायक-गुणान् निदधाति । स महासत्त्वो गम्भीरोऽविकत्थनः स्थिरो निगूढाहङ्कारो दृढव्रतोऽस्ति । सः सत्यं पातुं कुल-क्षयाशङ्कया शान्ति-प्रतिष्ठापनप्रयोजनेन युद्धाद् दूरीभवितुं सन्धिञ्च कर्तुं नितान्तमेव प्रयत्नं कृतवान् । शान्तिप्रियता तस्मिंस्तां सीमां गताऽऽसीद् यत् सा न तस्य भ्रातृभ्योऽरोचत । सः न कदापि मनागप्यविमृश्यकारितायां मतिं बबन्ध । नितरामयतत यद् दुर्योधनो नैजं दुरभिनिवेशं परित्यजेत्; कृतेऽपि महति प्रयासे यदा स (दुर्योधनः) कीदृशमपि सन्धिं कर्तुं नोद्यतः सञ्जातस्तदा बाधित एव भूत्वा युधिष्ठिरो युद्धमन्वमन्यत । आसीदसौ परमसौम्यः परमोदात्तस्वभाव औदार्यान्वितमानसः । रूपककारस्तस्य यं स्वरूपमस्फुरतो निदधाति तत्र सौम्यता तेजस्विता च इत्येते द्वे अपि विशिष्टे शोभेते—

"यद् सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं
यद्विस्मर्तुमपीहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।
तद् द्यूतारणिसम्भृतं नृपसुताकेशाम्बराकर्षणैः
क्रोधज्योतिरिदं महत् कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥"

अयोऽपि युधिष्ठिरस्य क्षमाशीलता श्लाघ्ने । तेऽपि विश्वसन्ति यद्युधिष्ठिरस्तेष्वपि न द्वैधधियं निदधाति। शालीनत्वात् सर्वशुभचिन्तनकारित्वात् तस्य, तेऽपि तस्मिन् श्रद्दधते । धृतराष्ट्रस्तमधिकृत्य वक्ति दुर्योधनमाश्वासयन्—"वत्स एव गतेऽपि मत्प्रार्थनया किम् करोति युधिष्ठिर ? अन्यच्च सर्वमेवापकृत नानुमन्यते ।' युधिष्ठिरस्य भ्रातृप्रेमास्त्यनुकरणीयम् । भीमस्यानृत-निधनवार्तामाकर्ण्य स स्वयमपि प्राणान् हातुं चितायां, सज्जायते सन्नद्ध । तस्य युद्धजनितजय पराजयरूपफलभोक्तृत्वादपि च नाटकान्ते "प्रीततरश्चेद् भगवांस्तदिदमस्त्वि' ति भरत वाक्याभिधानकारित्वात्, स एव नाटकस्यास्य नायक इति ।

नाटके यादृशमुज्ज्वलतर चरित्र नाटककारेण युधिष्ठिरे दर्शित न तादृश तत् स न भीमे न च दुर्योधने दर्शयन् समवाप्तो भवति तस्मात् कवरपि युधिष्ठिरस्य नायकत्वमिष्टमिति प्रतीयते ।

उदात्तचरित्रेषु पात्रेषु श्रीकृष्ण एव प्रामहर । नाटककारेण स भगवदवतारत्वेन चित्रितो न सामान्यपुरुषत्वेन । "प्रवेशकाले किल तत्र भगवत पाराशर्यनारदतुम्बुरुजामदग्न्यप्रभृतिभिर्मुनिवृन्दारकैरनुगम्यमानस्य भरतकुलहितकाम्यया स्वयं प्रतिपन्नदौत्यस्य देवकीसूनो ' इत्यादिकै प्रथमाङ्के समुत्थापितैर्वाक्यैस्तस्य सर्वश्रेष्ठव्यक्तित्व नाटककार आलिखति । स दुर्योधनसभायां गत्वा दौत्यकर्म येन पाटवेनानुष्ठितवान् यां हि स राजनीतिकीमाश्चर्यकरी कुशलता दर्शितवान् तत् पाटव सा च कुशलता रूपककृता विलक्षणेनैव प्रकारेण प्रकटीकृतास्ति । दर्शको रङ्गमञ्चे तत् तत् कार्यं कर्तुं नोपस्थित पश्यति त पर तदीया मा सत्तापि पदीयस्कृता तत्पमञ्चे समुपतिष्ठते । स षष्ठेऽङ्क एव समुपस्थितो जायते नाटक कथाया । सूत्रधार स एव इत्येतत् सत्य कस्य न सचेतस पुर समुपस्थित भवति ? स एव युधिष्ठिरमभिषेक्तुं द्रौपद्या केशसंयमनोत्सवञ्चारचयितुमादिदेश । नाटकस्य समाप्तौ नाटककारस्तेनैव "तत् कथय महाराज, किम् स्मात् पर समीहित सम्पादयामि" इति व्याहारयति । एतत्सर्वमेव श्रीकृष्णस्यानन्यगामिनीं महत्तां ज्ञापयति । वस्तुत एव श्रीकृष्ण एव यन्माहात्म्येन यद्राजनीतिचातुर्येण यद्योकोत्तरप्रतापेन पाण्डवा स्वसाध्यस्य साधने तस्मिन्श्च महासमरे विजयश्रियमधिगन्तु प्राभूवन् यत्र द्रोणाचार्य भीष्मपितामह कर्णप्रभृतयोऽजय्यनिखिलविश्वसुविदितशौर्यास्तद्विपक्षे समतिष्ठन्त ।

पुरुषपात्रेषु कर्णोऽश्वत्थामा च प्रमुखपात्रे स्तः। अश्वत्थाम्नश्चरित्रे द्विधैते द्वे विशिष्टते वीरपुरुषत्वं पितृभक्तत्वं च। पितृनिधनोदन्तमाकर्ण्य सोऽतितरां दूयते। तदुद्रेकेनाहतो भूयावानिव रसोऽस्य यामभिव्यक्तिं विदधाति स, सा नितरामेवाभिनन्दनीया। तदीयप्रभावः सर्वत्राभिव्याप्तो भूत्वा विजृम्भते। सेनान्यत्वमुपाय समुपस्थितं प्रत्यूहविनाशय स यां प्रतिज्ञां परिगृह्णाति सापि नास्वाभाविकी। पर प्रतिज्ञाबद्धः स यदा शत्रोर्दुःशासनं रक्षितुं न शक्नोति तदा सा कृता प्रतिज्ञा तन्मानसेऽनुशयमुत्पादयति किञ्च कर्तव्यापूर्तिग्लानिम्। रूपककारस्तस्य वक्ष्यमाणामेतामवस्थामालिख्य तच्चरित्रमुदग्रतां प्रापयन् प्राप्तो भवति :—

"मरणादप्यनृतं श्रेयो धिक्स्वर्गं नरकोऽस्तु मे।
भीमाद् दुःशासनं त्रातुं त्यक्तमप्यस्त्रमायुधम्॥"

नाटके कर्णो महोदात्तवीराग्रणीत्वेन चित्रितः परं तदभिहितानि खलु "एवं किलास्याभिप्रायो यथाश्वत्थामा मया पृथिवीराज्येऽभिषेक्तव्य इति। तस्याभावाद् वृद्धस्य मे ब्राह्मणस्य वृथा शस्त्रग्रहणमिति तथा कृतवान्। एतदर्थं च कौरवपाण्डवपक्षपातप्रवृत्तमहासंग्रामस्य राजकस्य परस्परक्षयमवेक्षमाणेन तेन प्रधानपुरुषवध उपेक्षा कृता।" इत्येवमादीनि वचांसि तच्चरित्रमपकर्षं नयन्ति।

नारीपात्रेषु द्रौपदी भानुमती चेति मुख्ये। नाटकादौ द्रौपद्या वीरक्षत्रियाङ्गनात्वस्य परिचयः समवाप्यते। तस्याः क्रोधे वीरवंशोद्भूतायास्तनयायाः, वीरवंशस्य वीरस्नुषायास्तेजस्विता विद्युदिव परिस्फुरन्ती समवलोक्यते। "णाह, उदासीणेसु गुरुएसु मह मण्णु, ण उण कुविदेसु।" इत्यादीनि तस्या वचनानि कौरवकृतावमाननाजनितक्रोधानलज्वालया सन्तप्यमानं तस्या मानसमस्मत्पुरतः सन्निदधति। परमन्ततो गत्वा द्रौपद्याः कोपो नाटकीयकथावस्तुनो न बीजमिव प्रतिभाति। अवान्तरबीजत्वेनैव तस्याः क्रोधः प्रतीयते।

भानुमती नाटके पतिव्रतपरा नारी इव चित्रितास्ति। दृष्टादशुभात् स्वप्नात् तस्याः हृदयमत्यनिष्टाशङ्कि। सा सततं स्वभर्तृकल्याणकाङ्क्षयैवात्मानं कष्टे निपात्यापि व्रतं साधयति। "अज्जउत्त, जइवि एव्वं तहवि गुरुकिदपडिण्णाभागेहाणं क्खु मद्दाए"-इत्येतानि तदुक्तानि पदानि तस्या विवेकवत्तात्वं प्रथयन्ति। "स्त्रीभावेऽपि वर्तमाना वरं भवती पुनर्महाराज" इत्येतद् कञ्चुकिनोदीरितं वचो युगपदेव तद्गतानानेकान् गुणान् अभिव्यनक्ति।

नात्र सन्देहो भट्टनारायणेन पात्राणां चरित्रचित्रणे प्रशंसनीयं साफल्यं लब्धमस्ति तच्चित्रितेषु चरित्रेषु न क्वापि कृत्रिमत्वं दृश्यते। सर्वत्रैव तत्र स्वाभाविकत्वमुपलभ्यते। अत एव तु नाटकमेतच्चरित्रप्रधानेषु नाटकेषु गण्यते।

यद्यपि रूपके रसस्तृतीयतत्वेन मतस्तथापि तत्राभिनेयत्वस्य स्थानं प्रमुखम्। अतस्तत्सर्वमत्यतिशय्य सन्निष्ठते। वेणीसंहारनाटकमभिनयदृष्ट्या न सफलं नाटकम्। न केवलं तत्राभिनयनैपुण्यं कुशलत्वमपि तु तत्र कथावस्तवपि गतिशील न वीक्ष्यते। व्यापाराणां च संयोजनमपि न प्रशस्तम्। न तस्य दृश्यकाव्यत्व निकषे शुद्धं सिध्यति। रसपरिपाकदृष्ट्या तु नाटकमिदमेकं सफलं सुन्दरं प्रभावोत्पादकं नाटकं वर्तते। नाटकेऽत्र प्रधानो रसोऽस्ति वीरः। तस्य रसस्य प्रवाहः प्रथमाङ्कादेवानवच्छिन्नया गत्या प्रवहन्ननुभूयते। सः रसान्तराणाञ्च स्रोतांस्यात्मनि सन्निदधानो नाटकभूभागमाप्लावयन्नन्ते आनन्दे परिणमते।

वीरभावभावितस्य भीमस्य तु—

(क) "मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः।"

(ख) "मन्थायस्तार्णवाम्भःप्लुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः,
कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः॥"

(ग) "अन्योन्यास्फालभिन्नद्विपरुधिरवसामांसमस्तिष्कपङ्के।
मग्नानां स्यन्दनानामुपरिकृतपदन्यासविक्रान्तपत्तौ॥"

इत्यादिका सुकला वीरोक्तयस्तु श्रावितं एव श्रुतिगता भवन्त्येव अन्येषामपि दुर्योधनाश्वत्थामप्रभृतीनां वीरपुङ्गवानामुक्तयो नितरां वीरभावमुत्पादयन्त्यो हृदये सञ्चारयन्ति सर्वेषामपि मानवानाम्।

द्वितीयस्मिन्नङ्के पार्थस्य जयद्रथवधप्रतिज्ञया भीतां जयद्रथमातरं दुःशलां सान्त्वयता दुर्योधनेन कृतं स्वचमूवर्णनं वीररसस्यातिमनोज्ञं निदर्शनमस्ति—

"कोदण्डज्याकिणाङ्कैरगणितरिपुभिः कङ्कटोन्मुक्तदेहैः,
श्लिष्टान्योन्यातपत्रैः सितकमलवनभ्रान्तिमुत्पादयद्भिः।
रेणुप्रस्तार्कभासां प्रचलदसिलतादन्तुराणां बलानां
माक्रान्ता भ्रातृभिर्मे दिशि दिशि समरे कोऽस्य सम्पतन्ति॥
स्वपितृनिधनवृत्तं निशम्याश्वत्थाम्नो हृदयं शोकसन्तप्तं शत्रुञ्च प्रति रुष्टञ्च

तद्विस्मयनप्रेरणया प्रेरितं च जायते । तत्तानीं भवति तन्मानसं वीरोत्साहवत् । तदुत्साहाभिव्यञ्जना विलोक्यतामस्मिन् श्लोके —

'पितुर्मूर्ध्नि स्पृष्टे ज्वलदनलभास्वत्परशुना
कृतं यद्रामेण श्रुतिमुपगतं तन्न भवता ।
किमद्याश्वत्थामा तदरिरुधिरासारविषमं
न कर्म ज्ञायान्ध प्रभवति विधातुं रणमुखे ॥"

अर्जुन वृषसेनयोर्मध्ये युद्धं यद् वर्णितं तदपि वर्तते महोत्साहसञ्चारकम् । अर्जुनस्य युद्ध-कौशलं विलोक्य को न भवत्युत्साहवान् ? यथा नाटके वीररसस्य परिपाकोऽवलोक्यते तथैव रौद्ररसस्यापि । भीमदुर्योधनयोः क्रोधोद्गारास्तु नाटके श्रूयन्त एव परं रौद्ररसपरिपूर्णमाणां गर्जनाश्च यतस्ततः आकर्ण्यन्ते । अश्वत्थाम्न एतस्मिन् वचने रौद्रस्य रसादो गृह्यताम् —

"यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥"

यद्यपि नाट्यशास्त्रीयनियमाश्च रङ्गमञ्चे युद्धदृश्यमुपस्थापयितुमनुमन्यन्ते परमत्र नाटके यत्र यत्र समरवृत्तं वर्णितं तत्र बीभत्सरसस्य सञ्चारः सर्वथैव दृग्गोचरी-भवति । दृश्यताम् —

"हदमणुस्समासोणिदहिं कुम्भसहस्सं वसाहिं संचिदम् ।
अणिस अ पिवामि सोणिअ वरिससदं समले हुवीअदु ॥"

यद्यपि नाटकस्य प्रधानवीररसात्मकनाटके वीर-रौद्र-बीभत्सरसानां प्राचुर्यमस्ति परं तत्र द्वितीयाङ्के शृङ्गाररसोऽपि आस्वाद्यते । भीमनिधनस्य वृत्तान्तं श्रुत्वा द्रौपदी-युधिष्ठिरयोः कृते करुणविलापे करुणरस आस्वाद्यतां याति ।

"आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ
ज्ञानोद्रेकाद् विघटिततमोग्रन्थयः सात्त्विकाः ये ।
यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्
तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्तु देवं पुराणम् ॥'

इत्यत्र दार्शनिकी भावना क्लिष्ट—

"दायादा न ययोर्बलेन गणितास्तौ द्रोणभीष्मौ हतौ
कर्णस्यात्मजमग्रतः शमयतो भीतं जगत् फाल्गुनात्।
वत्सानां निधनेन मे त्वयि रिपुः शेषप्रतिज्ञोऽधुना
मानं वैरिषु मुञ्च तात पितरावन्धाविमौ पालय॥"

इत्यत्र निराशाया वेदनाया आर्त्तरायाश्च कीदृशी क्रियती च प्रियाभिव्यक्तिः सञ्जातास्ति।

नाटकार्थं गृहीतं कथावस्तु यद्यपि प्रकृतिवर्णनाय नावसरं प्रददाति परं कविना तदर्थमवसरमधिगन्तुमीहा कृतैवास्ति। नाटकेऽत्र प्रकृतेर्मृदुलं भयङ्करञ्चोभयविधं दृश्यं चित्रयन् कविः प्राप्यते। प्रभातस्य मनोभिरामं दृश्यमीक्ष्यताम्—

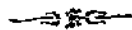
"प्रालेयमिश्रमकरन्दकरालकोशैः
पुष्पैः समं निपतिता रजनीप्रबुद्धैः।
अर्कांशुभिन्नमुकुलोदर-सान्द्रगन्ध-
संसूचितानि कमलान्यलयः पतन्ति॥

प्रकृतेर्भीषणञ्च दृश्यं विलोक्यताम् —

'दिक्षु व्यूढाङ्घ्रिपाङ्गस्तृण जटिल चलत् पांसुदण्डोऽन्तरिक्षे
झाङ्कारी शर्कराल पथिषु विटपिनां स्कन्धकाषैः सधूमः।
प्रासादानां निकुञ्जेष्वभिनव जलदोद्गार गम्भीर धीर
श्चण्डारम्भः समीरो वहति परिदिशं भीरु ! किं सम्भ्रमेण॥"

नाटके प्रधानरसानुरूपैव शैल्यपि शोभते। यादृशो रसस्तादृश्येव तत्र भाषा विभाति। यं रसं कविः प्रवाहयितुकामोऽस्ति तद्भावाविर्भावने तस्य भाषा सर्वथोपयुक्ता। भाषायां कवेरेकाधिकारः। वीररसवत्या रचनायां गौडी रीतिः समुचिता भवति। नाटकेऽस्मिन् वीररसप्रधाने सैव रीतिः परिस्पन्दते। गम्भीर-ध्वनिभूयिष्ठपदानि परिगृह्य समासान्तानि च पदानि प्रयुज्य कविना सर्वत्र ओजोगुणस्य सृष्टिः कृतास्ति। गौडीरीतिसमुल्लसिताया समासबहुलपदगुम्फिताया गम्भीराया ओजोगुणविभाविताया भाषायाः सद्भावात् वीरो रौद्रश्च द्वावपि रसौ नितरां विशदौ भूत्वास्मान समुपस्थापयितुं प्रभविष्णू सञ्जातौ स्तः। दृश्यकाव्ये एषा शैली यद्यपि न प्रिया मता परं रसपरिपाकस्तु तद्विधैनैव मार्गेण भवितुमर्हति। अतः काव्यरहस्या नु औचित्यायैव कल्पते स प्रकारः।

नाटकेऽस्मिन् अनुप्रासयमकादिशब्दालङ्काराणां प्रयोगस्त्वस्त्येव परम् 'आशस्त्रग्रहणात्-(२, ७)' इत्यादौ विशेषोक्ति विभावनयोः, "विकिरधवलदीर्घान्त (२, १६)" इत्यादौ कारकदीपकस्य, "किं नो व्याप्तदिशाम् (३, १७)" इत्यादावुपमारूपकयोः, "कुर्वन्त्वाप्ता हतानाम्" (५, ३६)" इत्यादौ सहोक्तेः सौन्दर्यमेवमेवान्यत्रान्येषामप्यलङ्काराणां नाट्यालङ्काराणां च सुषमा कविना मा-दर्शितास्ति। अलङ्कारा इव नाटके अनेकेषां छन्दसां प्रयोगो दृश्यते। तत्र शौरसेनी मागधीप्रभृतिप्राकृतभाषाः अपि सम्यक् प्रयुक्ताः प्राप्यन्ते कथनस्य सारोऽयं नाटकमेतन्नाट्यकलादृष्ट्या यद्यपि नोत्तमं परं काव्यकलादृष्ट्योत्तममनपूर्वं विदुषां संसारे सम्मानं लभते।

रत्नावली

शास्त्रीयपद्धतिमाश्रित्य विरचितेषु दृश्यकाव्येषु सम्राजो हर्षवर्द्धनस्य 'रत्नावली' नाम दृश्यकाव्यमेकं श्रेष्ठं दृश्यकाव्यमस्ति। तच्छ्रेष्ठताया कारणमिदमस्ति यत् तत्र तेषामुदाहरणानां सत्ताधिक्यतमा वर्तते यानि नाट्यशास्त्रं कस्यचन रूपकस्य विशिष्टताया प्रदर्शनाय अपेक्षते।

रत्नावली नाट्यकलादृष्ट्यैव नोत्तमा अपि तु सा दृश्यकाव्यदृष्ट्यापि एकाभिनन्दनीया कृतिर्वर्तते। नाटिकाकारेण तत्प्रणयने तदद्भुत कौशलमभ्युपागामि येन तत्र शास्त्रीयपद्धतिविषयकं सौन्दर्यं कलात्मकञ्च मृदुलं लालित्यमुभयमपि नितरां मनोऽभिरामं भूत्वाऽस्मानसुदस्थापयितुं क्षमे सञ्जाते स्त। कुशलकलाकारस्य तूलिका मनःप्रीतिकरैरङ्गैः वर्णैरालेख्यस्य रूपे नैसर्गिकीमाभां किरन्ती प्राणान् प्रवाहयति। न कलाकारः शास्त्रीयान् सिद्धान्तानुपेक्षते। स तेषु रमते। ते च तस्मिन् रमन्ते। कलाकारस्यैतद्धि निश्चितं वैशिष्ट्यं दृग्गोचरीभवति हर्षे, अत एव शास्त्रप्रतिपादितं सन्ध्यङ्गक्रमविधानं स रत्नावल्यां यथाविधि संरक्षन् समवाप्यते। मुखसन्धेर्द्वादशस्वङ्गेषु करणमेकादशमङ्गं वर्तते विलोभनञ्च चतुर्थं परं रत्नावल्यां प्रथमं करणमङ्कितम् —"नमस्ते भगवन् कुसुमायुध अमोघदर्शनो मे इदानीं त्वं भविष्यसि" इति। ततश्च तत्र विलोभनम् —

"अस्तापास्तसमस्तभासि नभसः पारं प्रयाते रवा-
वास्थानीं समये समं नृपजनः सायन्तने सम्पतन्।
सम्प्रत्येष सरोरुहद्युतिमुषः पादास्तवासेवितुं
प्रीत्युत्कर्षकृतो दृशामुदयनस्येन्दोरिवोद्वीक्षते॥' इति।

अत्र विलोभनं सहोद्भेदाभिधमपि सन्ध्यङ्गं विभाति। भवति कलाकारः स्वतन्त्रः। तत्र राजमाना स्वातन्त्र्यप्रियता वस्तुतः कलां धवलयति प्रसाधयति च ताम्। अयमाशय हर्षे कलाकारात्वमन्वर्थतां याति।

अर्थप्रकृतयः, कार्यावस्था, सन्धयश्च सन्ति वस्तुविकासस्य साधनानि। हर्षो रत्नावल्यां तत् तत्साधनानि सम्यक् प्रयुञ्जानः प्राप्यते। रत्नावल्या

कथावस्तुनः प्रधानं ध्येयमस्ति रत्नावल्युदयनयोरुद्वाहः । कविना विष्कम्भके यौगन्धरायणस्य—

"द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।
आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥"

इत्येतयोक्त्या साध्यस्य बीजं स्पष्टमेव निर्दिष्टम् । पुनस्तदुपरितनश्लोकात्—

"प्रारम्भेऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतौ दैवेनेत्थं दत्तहस्तावलम्बे ।
सिद्धेर्भ्रान्तिर्नास्ति सत्यं तथापि स्वेच्छाचारी भीत एवास्मि भर्तुः ॥"

इत्येतच्छ्लोकं यावद् बीजमेवोपस्थापयति कविः । यौगन्धरायणस्यैवोक्तिरेवारम्भावस्थां समुपस्थापयति । बीजाभिधाया अर्थप्रकृतेः आरम्भावस्थायाश्चान्वयो विधीयते मुखसन्धिनैव । अत्र च मुखसन्धावेव बीजस्योद्भव उद्देश्यानां संस्तवच्छन्दो माहृतादिकञ्च निरूप्यन्ते । एतेषां सद्भावो रत्नावल्याः प्रथमेऽङ्के विद्यते तस्मात् तत्र मुखसन्धिरेव परिस्फुरति ।

"सम्प्रत्येष सरोरुहद्युतिमुषः पादांस्तवासेवितुम् ।"

इत्यादिका वैतालीया गिरमाकर्ण्य सागरिका "कहं अअं सो राआ उदअणो जस्स अहं तादेण दिण्णा" "इत्यादिकं यदभिदधाति तत् तस्यामनसि प्रादुर्भूतं प्रेमाभिव्यनक्ति कथाविकासने च तज्ज्ञापने साहाय्यकृत् । कविरित्थमिह अर्थप्रकृतिं बिन्दुमुपक्षिपति । सागरिकोदयनमालिखितुं यद् यतते तदेव प्रयत्नाख्या कार्यावस्थास्ति बिन्दुप्रयत्नयोः संगतिः प्रतिमुखसन्धिलक्ष्ये भवति । रत्नावल्या द्वितीयाङ्के प्रतिमुखसन्धिरेवातो विद्यते । रत्नावल्या नाटिकात्वात् तत्र पताकाप्रकर्योः सन्निवेशो नारच्यत इत्येतद् विमृश्य न कविना ते प्रदर्शिते । ते विना साध्यफलादि नायकः समभ्युपैति तस्मात् तदनुपस्थापनं न कामपि हानिं जनयति । तृतीयाङ्के रत्नावली (सागरिका) वेषं परिवर्त्य राजानं संगन्तुमभिसरणोपायमवलम्बते परं न यतते स उपक्रमो निरापदः । वासवदत्ता तदुपायं व्याहन्तुं शक्नोति । भवति च स उपायो व्याहतः । राजा यद्यपि तत्राकस्मादेव सागरिकामवाप्नुते परं तदवाप्तिसमये "भो एवं क्खेदं जदि अआला वादावली सविअ ण आअदि देवीवासवदत्ता" इत्येतदभिधाय विदूषको हि वासवदत्ताया आगमनाशङ्कामुत्पादयति इत्येतद्विघाता स्थितेर्विद्यमानत्वात्, तृतीयाङ्के प्राप्त्याशाभिधावस्था भजते । तथाविधत्वात्, तत्र गर्भसन्धिः समुपतिष्ठते । "देवीसमाश्वासनं मुक्त्वा नान्यमत्रोपायं पश्यामि"…इत्यादिकानि वचनानि फलप्राप्तिं सङ्केत-

यन्ति । कविना नियताप्त्यवस्थामेव दर्शयितु हि तद्विषयक प्रक्रम समुपन्यस्त । चतुर्थेऽङ्के हि अग्निबाधा यावद् रत्नावल्या प्राप्ति सम्प्रयूहा प्रदर्शितास्ति परमन्ते तदवाप्त्यवसरो विघ्नविहीनश्च समुपस्थापित । एतत् सर्वं चतुर्थस्याङ्कस्यावमर्श-सन्धिमस्त प्रथयति । तस्मिन्नेव चतुर्थेऽङ्के सिंहलेश्वरस्य सचिवो वसुभूति साग रिका निर्वर्ण्य बाभ्रव्य "सदृशीय राजपुत्र्या बाभ्रव्य" इति यद् व्याहरति तस्य तद्व्याहरणान्निर्वहणसन्धि समारब्धो भवति। यौगन्धरायणकृत सर्वरहस्यो न्मीलने रत्नावली परिग्रहीतुमुदयनम्प्रति वासवदत्ताविहितेऽभ्यर्थने च फलावाप्ति स्फुटतयैव दर्शकाना समक्षेऽवतरति । अतश्चतुर्थोऽङ्क उपसहृतिसन्धि जुषते । कथावस्तुनि चमत्कारमवतारयितु नाटिकाकारेण पताकास्थानकानामपि प्रयो-गोऽस्ति कृत । धनञ्जयन अन्योक्तिरूप पताकास्थानकमथ च समासोक्तिरूप पताकास्थानकमित्यतद् द्वयमेव प्रतिपादितम् । कविनानयोर्द्वयोरपि सन्निवेशो विहित स्वरचनायाम् । "यातोऽस्मि पद्मनयने" इत्यादौ अन्योक्तिरूप पताका-स्थानक किञ्च "उद्दामोत्कलिका विपाण्डुररुचम्" इत्यादौ समासोक्तिरूपं पताका स्थानक शोभमान परयन्त्येव भावुका । इद सर्वं नाटिकाया अस्या शास्त्रीयप-द्धत्यनुगामित्व बोधयति ।

नाटिकाकार प्रस्तावनानन्तर विष्कम्भकद्वारेण नाटिकास्थाया कथाया पूर्व-वर्तिनोंऽशस्याभासमात्र प्रददाति । स च अशोऽयम्—'सिंहलेश्वरस्य सुतां रत्नावलीं य परिणे यति स चक्रवर्तित्वमवाप्स्यति' इत्येतज्ज्योतिर्विद्भ्यो कौशाम्बीश्वरस्यो-दयनस्य मन्त्री यौगन्धरायणो रत्नावलीमुदयनार्थं सिंहलेश्वर याचते पर सिंहलेश्वर उदयनस्य वासवदत्ताराज्ञीवत्त्वात् तस्य ता प्रार्थनां प्रत्यादिशति । ततो यौगन्ध-रायणो "लावाणके ग्रामेऽग्निना वासवदत्ताऽदह्यत"—इत्येतमनृतमुदन्त वितत्यो-दयनस्य कृत सिंहलेश्वराद् रत्नावल्या अधिगमनेऽधिगच्छति साफल्यम् । पर दैवाद् रत्नावलीवाही पोतोऽर्णवे निमज्जति । फलकेनैकेन सायात्रिका उद्धरन्ति-रत्नावलीम् । आनीता च सा यौगन्धरायणस्य सविधे भवति । यौगन्धरायणस्तां 'सागरिक'त्यतन्नाम्ना प्रत्याप्योदयनस्यावरोधे देव्या वासवदत्ताया सेवायां नियुनक्ति यतादयन स्यादावर्जितस्ता प्रति । रत्नावलीकथयैतदशानन्तर-मारब्धा भवति ।

नाटिकाया प्रथमऽङ्क मदनमहोत्सवस्य दर्शनीय दृश्य समुपस्थित भवति । सागरिका तस्मिन्नेव कमनीये सदवसरे उदयन दर्शनस्य समवाप्ते पुण्यमर्या

वेलामश्नुते प्रच्छन्नाया दशायाम्। तदुभयोः प्रणयबीजमुप्त्वा प्रथमोऽङ्को भवत्यवसितः।

द्वितीयस्मिन्नङ्के उदयनविरहतापतप्ता सागरिका स्वमनोविनोदनाय राजानमालिखन्ती वीक्ष्यते तत्सखी सुसङ्गतोदयनवियोगवह्निदह्यमाना तामुपचरन्ती समुपलक्ष्यते। राजा उदयनस्यापि एक पट्टे सागरिकाऽऽलिखितमस्ति, यत्र सुसङ्गतया सागरिकापि आलिखितास्ति, अवगच्छति। चित्रं वीक्ष्य नृपः सागरिकायामनुरज्यति। सुसङ्गतायाः प्रयत्नेन सागरिकोदयनयोः सान्निध्यमपि सञ्जायते। सर्वेगवशात् तच्चित्रं वासवदत्ताहस्तगतं भवति। नृपः चित्रं विलोक्य वासवदत्ता कुप्येदिति विचार्य चिन्तां प्रतिपद्यते—इत्यन्तरात्मिकं प्रदर्श्य द्वितीयाङ्कोऽपि सम्पूर्णतामुपैति।

सागरिकोदयनयोर्मेलनार्थं सुसङ्गता विदूषकायोजितयोजनाया वासवदत्ताऽवगतत्वात् सर्वमपि समीहितं वैयर्थ्यं याति। राजा वासवदत्तायाः पुरस्तात् भृशं निन्दति। राजानुनयति तां परं न तस्या रोषो दूरीभवति। यदैषा सर्वापि स्थितिः सागरिकामुपनिपात्यते तदा सात्यन्तं दुःखिता भवति च सा आत्मानं व्यापादयितुमुद्यता परं भगवदनुकम्पया न सा दुर्घटना भवितुं पारयति। वासवदत्ताकोप उभावपि सागरिकाविदूषकवसन्तकौ स्ववश्यतां नयति। राज्ञो वेदनां चिन्तां च वर्णयन्नङ्कस्तृतीयः समाप्तिमेति।

राज्ञी वासवदत्ता सागरिकां बन्दिनीं विधाय निगूहयति च क्वापि ताम्, अथ च प्रचारयति यत् सा उज्जयिनीं प्रस्थापिता। तदीया रत्नमाला कस्मैचन भूदेवाय देया स्यादित्येतत् तत्कृताकाङ्क्षा अस्त्यपि सुसङ्गता तां (रत्नमालाम्) विदूषकायैव प्रयच्छति। विदूषकस्तया रत्नमालया राजानं रञ्जयितुमीहते। इतो राजानं विजयवर्मा 'रुमण्वता मन्त्रिणा कोसलेषु विजयो लब्धः' इत्यनेन शुभेन वृत्तान्तेन प्रीणयति। एतस्मिन्नेवान्तराले काञ्चनमालाऽऽहूत कश्चन ऐन्द्रजालिकः स्वकीयेन्द्रजालविद्यया कौतुकं वितनोति। वासवदत्तासहितो नृपतिः यदा तत्कौतुकजनितमानन्दं गाहमानो राजभवनमध्यास्ते स्म तदैव बाभ्रव्यो नाम कञ्चुकी यो रत्नावल्याः सिंहलद्वीपं गतः अर्थात् द्वितीयः सिंहलेश्वरस्य मन्त्री वसुभूतिर्यौ रत्नावल्या साकमागच्छन्तौ पोतस्य निमग्नत्वाद्वियुक्ताहितोऽभूत्, आगतौ। तौ विदूषकस्य ग्रीवां सागरिकाया रत्नमालयाऽलङ्कृतां प्रेक्ष्य 'इयन्तु रत्नमाला रत्नावल्याः प्रतीयते' इति शङ्केते। वसुभूतिर्वासवदत्ता-

दहनमत्रविधिघटनोदन्तमारभ्य जलयान निमग्नता रत्नावलीप्रावनादिविषयक सकल नपि व्यतिकर श्रावयति राजानम्। राजापि यदा तत् सर्वं श्रृणवन्नासीत् तदैवान्तःपुरेऽग्निज्वाला प्रसरन्त्यो दृष्टा भवन्ति। विलोक्याग्निना दह्यमानमन्तःपुर वासवदत्ता भीता भवन्ती तत्र बन्दिनीत्वेन स्थिता सागरिकामपि पातु मोद्वेग नृप प्रार्थयते। राजाऽपि तत्क्षण सागरिकाजीवनरक्षार्थमग्नावेव प्रविशति। वासवदत्ता विदूषक वाभ्रव्य वसुभूतयश्च महीपमनुधावन्ति। पर सागरिकोद्धारेणैव सह अग्निरपि शान्त्यपकरमात्। वस्तुत स अग्निरैन्द्रजालिककौतुकमेवासीत्। नासीत् परमार्थतोऽग्नि। वसुभूति वाभ्रव्यौ 'सा सागरिका तु तत्त्वतो रत्नावली' चेति विज्ञाय नितरा प्रीयेते। तस्मिन्नेवावसरे यौगन्धरायण सर्वमपि रहस्यमुन्मीलयति। राजा सर्वमपि तन्निशम्य विस्मय हर्षञ्च विन्दति। वासवदत्ताया कृतेन भगिनयेनानुरोधेन च नृपो रत्नावलीं पत्नीत्वेन परिगृह्णाति— इत्थमत् सर्वमपि वस्तुजात निधाय भरतवाक्येन सह नाटिका भरतमुपगच्छति।

नि सशय नाटिकाया कथावस्तु नितान्त सुघटित सद् युक्तियुक्तया रीत्या विश्राममभ्युपैति। नाटिकाकारेण हर्षेण स्वकीयया निसितया प्रतिभया मनोभिरामया च कल्पनया तासां ललितललिततराणा घटनाना योजनापि विहिता या नैसर्गिकेन चमत्कारिता च परिष्वज्यमाना कथाया कामपि रुचिरा पूर्णां गति सञ्चारयन्ति। सारिकया सागरिका सुसङ्गतयोरालापस्य पुनरावर्तन यत् कविना कारित तेन च उदयनस्य स्वान्ते सागरिकापरकप्रेमाविर्भावनस्य या प्रभावपेशला कान्तभावनोद्भाविता तत् पुनरावर्तन सा च भावना भव्या नाटिकामतितरां गतिमतीं विदधाते। एवमेव नाटिकायां सागरिकाभिसारसम्बन्धिनी किञ्च तदभिसरणोद्भेदविषयिका च या घटना समुद्भ सति त द्वे अपि घटने हर्षस्य हृद्याया कल्पनाया परममञ्जलनिदर्शनत्वेन विभासते। ऐन्द्रजालिकयुक्तावना तु आनन्दपूर्णमद्भुत वातावरण सृजन्ती अनिर्वचनीयायामुद्भासवत्या भासुराया भूमिकाया नाटिका सवृणुते।

अस्या नाटिकाया नायक उदयनो धीरललितनायकः। तस्य चरित्रे विलासिता, प्रेमपरता, कलाप्रियता, प्रणयपरायणता च दृश्यन्ते। प्रकृत्यासित स शिष्ट सुकोमलश्च। परिजनेषु च सस्य सहृदयभावो विद्यते। यद्यपि नाटिकानियमया रतम्याम्नाटिकाकारेणोदयनस्य विलाससुललितं प्रणयप्रवणमेव रूप प्राधान्येन प्रदर्शित पर सापि घटना नाटिकायां कविना सङ्केतितास्ति यया तस्य राजनी-

निरिन्धनानलवत् विलक्षणं च शौर्यमनवगतं जायते । इदमपि स्पष्टं विदितं भवति यत् स प्रणयलोलुपो मधुरमधुरनर्मसु वेलासु विरहवेदनाकुलेषु क्षणेषु च न राजकार्येभ्यो भवत्युदासीनः । विजयवर्मणः कोशलविजयवृत्तान्तमाकर्ण्य स रुमण्वन्तं प्रति स्वकीयहार्दिकधन्यवादान् सहर्षं व्याहरन् कोशलनरेशस्य च शूरतां श्लाघते—"सखे कोशलपते साधु, मृत्युरपि ते श्लाघनीयो यस्य शत्रवोऽप्येवं पुरुषकारं वर्णयन्ति" इति । तदानन्तरेण सागरिकाऽऽनयनादिप्रसङ्गाद् यौगन्धरायणस्य शङ्कितहृदयता किञ्च 'कथमसौ मामनिवेद्य किञ्चित् करिष्यती'त्येतत् तद्वचनं तदीयं राजनीतिं प्रति सततं जागरूकत्वमभिव्यनक्ति ।

वसन्तकविदूषकस्य च चरित्रचित्रणे कविना श्लाघ्या सफलताधिगम्यते । तेन तेन पाटवेन तस्य चरित्रमालिखितं येन विदूषकापेक्षिताः सर्वेऽपि गुणाः लोचनगोचरतां गच्छेयुः । नर्मसचिवस्य दुर्वारहास्य-प्रमोदकुतूहल-मनोविनोदन-विचक्षणत्व-सुख-दुःखसहचरत्व-हास्यप्रवीणत्वादिसद्गुणाः कुशलेन कलाकारेण यथोचितेषु स्थलेषु अस्मत्समक्षे निधीयन्ते । राज्ञि विदूषकस्य प्रगाढभक्तिपरायणता च वर्तते । स नृपमानसप्रसादनाय वासवदत्ताप्रदत्तं निग्रहं ससुखं सहते, अनल-प्रविष्टे सति भूपतौ सोऽपि तमनुद्रवति । "भोदि सच्चं सच्चम् । सवामि बम्हसुत्तेण जइ ईदिसो कदावि अम्हेहि दिट्ठपुव्वो", किञ्च "सहत्थदिण्णेहिं मोदएहिं चिरस्स दाव कालस्स उदरं मे सुपूरिदं किदम्", अथच "भो वअस्स ण एदे महुअरा णेउरसद्दं अणुहरन्ति । णेउरसद्दो क्खु एसो देवीए परिअणस्स···" इत्यादिकतदुदीरितवाक्यैरप्यस्योपरिभणितानामनेकेषां गुणानां संस्तवः स्फुटतया समवाप्यते । 'द्विपदीखण्डं' स 'चर्चरी' इति निगद्य तु स्वविदूषकत्वं नितरामेव विवक्तं विधाय समुपन्यस्यति ।

रत्नावल्या मुग्धात्वं विभाति । उदयनस्य प्रथमसाक्षात्कारकाले सञ्जाता तद्दशा तस्या मुग्धतां व्यनक्ति—"एदं पेक्खिअ अतिसद्धसेण ण सक्कणोमि पदादो पदं विगन्तुम्" । तस्यामनिन्द्यं पुनीतमेव सौन्दर्यं समुत्तरलदवलोक्यते । नृपोदयनस्य हृदये न मात्रनरेन्द्रियेनदर्पमध्यवसितः प्रयत्नोऽपि तस्या अनुपमसुन्दरता प्रकटीकरोति । राजा—

"दृशः पृथुतरीकृता जितनिजाब्जपत्त्रत्विषः-
चतुर्भिरपि साधु साध्विति मुखैः समं व्याहृतम् ॥

शिरांसि चलितानि विस्मयवशाद् ध्रुवं चेतसा
विधाय ललना जगत्त्रयललामभूतामिमाम् ॥"

इत्येषा तामधिकृत्योक्तिरपि तस्या अलौकिकसौन्दर्यवत्त्वं वेदयति। अस्ति सा कलापारगता सुन्दरी। चित्रकलायां सा नैपुण्यविशेषं निदधाति। सखिप्रकर्षात् प्रमादवती पुनः पुनस्तस्य सुसंगता। राजा तदालिखितचित्रं विलोक्य तस्यामनुरक्तः सञ्जायते। परिस्थितिवशात् सा भवस्यपि राजतनया दासीवोदयनान्तःपुरेऽहानि गमयति एतद्वेत्तोस्तस्या मनो न जातु ग्लानिमुपैति। तां दशां नीतापि सा स्वपितृकुलमर्यादारक्षायामस्ति सावधाना। यश पृष्टा सा सुसंगतया बाष्पार्द्रनयना भवति। तूष्णीं भूत्वैव सा स्वस्यां वशस्योदग्रतां च युगपदेव प्रकटीकुरुते। तादृशं तज्जीवनं न तस्यै रोचते क्षणमपि, परमुदयनगतं प्रेम जीवनं धारयितुं तां सनिर्बन्धमनुरुणद्धि। शंसति च सा—"ता परप्पेसणदूसिदं पि मे जीविदं एदस्स दंसणेण दाणिं बहुमदं संवुत्तम्"। नैजान्वयाभिमानशालिन्यां तस्यामात्मसम्मानभावना बलीयसी भूत्वा स्फुरति। सा अपमानं सहमाना न स्वजीवनं वोढुकामा। तद्भिसारगरहस्ये सति ज्ञाते वासवदत्तया सा अपमानाद् वरं मृत्युरिति विमृश्य लतापाशेनात्मानं जिघांसते। न तस्याः प्रेम औचित्यमतिक्रमते। सुसंगता तत्प्रेमैवमभिनन्दति—"न कमलाकरं वर्जयित्वा राजहंस्यन्यत्राभिरमते"।

अस्ति वासवदत्ता राज्ञ उदयनस्य प्रधानमहिषी। तस्स्पृहणीयप्रेमहेतोः राजोदयनः सर्वथा तदधीन एव। न कोऽपि क्षण एतादृक् यस्मिन् सा राज्ञः प्रेमपारावारे न निलीना प्राप्येत। तज्जीवनमेव तज्जीवनं सदानुकूल्यमेव तत्सद्भावस्तस्माद् राजा न कदापि तस्यां प्रमाद्यति। अत्र—

"प्रिया मुञ्चत्यद्य स्फुटमसहना जीवितमसौ।
प्रकृष्टस्य प्रेम्णः स्खलितमविषह्यं हि भवति ॥"

इत्येतदादिकं नृपवचः प्रमाणम्। वासवदत्ताया परमोदारहृदयता तस्याः पदममनस्कता च तदानितरामेव स्फुटतया प्रकाशमुपैति यदा राजप्रासादमभिगृहीतं प्राप्य सा मागधं बन्दिनीत्वं नीतां सागरिकामने पातुमवनीन्द्रं प्रार्थयत—'एसा क्खु मए णिहिदमणं इव णिअडेण सत्तमिदा णाअरिआ विवजादि। ता ण रक्खाअदु अज्जउत्ता"। परिसमनु तस्या दाक्षिण्य सदैवावलास्ति भवति। विदूषकं निगृह्णन्त्यपि सा सम्मानपुरस्सरं मोचयति।

नायिकायास्तु सुसङ्गताया अपि चरित्रमनुकरणीयम्। अस्ति सागरिकाया सखी। सा तु सखिव सखि सुखदुःखसमभागिनी भवति। सखी सुसङ्गतया स गुणं मराम्मते। विरहतापसन्तप्तया तया सागरिकया सा तां प्रसन्नस्नेहेन परिचरन्ती प्राप्यते। सापि चित्रफलके यां दृष्ट्वा नियच्छति। सागरिकयाऽर्पितवितर्के दयनचित्रफलके सा निजकरेण सागरिकामपि तत्राऽऽलिख्य चित्रं कामपि प्रसन्न वीणा शोभां साधयति। तथा वासवदत्ता तदा समस्तं विदितं भवति यदा सा उदयनेन सह मन्त्रयति। सा स्वरूपया सागरिकाया हितार्थं तन्निवर्तनमनुष्ठातु सुसङ्गते सह विदूषक प्रसन्नश्च लि। वस्तुतः साक्षि आदर्शसखी।

नाट्यस्यास्य विधानमिदं मह्यादिकाया नाट्को श्रीहर्षेणाऽऽभिनन्दितं। तत्र प्रायः शैल्या प्रदर्शयेत्। पुनर्द्विनाशक्रिया प्राधान्य शृङ्गारस्य भवति। रत्नावल्याः नाट्यहर्षेण तत्सर्वंमनुसृत्य यथास्थानमुपनिबद्धमस्ति। प्रथमाङ्के कवि वैमन्नोत्सवाय वासवदत्तायाश्चर्याश्च प्रिय दृश्य शृङ्गारमनुगुणतया सम्प्रतिष्ठापन-पूर्वकमुपवर्णयति। वासवदत्तोदयनयो स्पृहणीय प्रेम तु तस्मिन् समयेऽपि तयोर्दाम्पत्ये जीवनमेव सञ्चारयति। कविनापि सागरिकाया उदयनस्य च प्रथमावलोके स्पर्शं प्रतिपादयति। तत्र शृङ्गारस्य मध्ये विप्रलम्भशृङ्गारेऽपि पूर्व स्फुरन्यूर्वक चित्रितौ दृश्येते। प्रेमोदयो गुणश्रवणचित्रदर्शनादिना जायते इत्येन कारणेन तत्सर्वमपि नाटिकाया कुशलं कलाकारं समञ्चाननया निवनाति। शृङ्गारे हावभावादि नैव सम्यक्। नायक परकीयाया वा अभिमति कायाः द्वारा स्फुटं प्रीणन्ति। परमेकस्या नर्तकिकायाः निर्देशाय प्रवर्तनर्थे कश्य पितृस्थानीय द्वारा नाटिकामनतिरिक्तया परिणेतुं शक्नोति। तथापि उदयन स्याग्रेतस्यावसरे ते सम्बद्धविषय नीतामति—

> "प्रणयविशदां दृष्टिं वक्त्रे ददाति न शङ्किता
> घटयति घनं कण्ठाश्लेषे रसान्न पयोधरौ।
> वदति बहुशो गच्छामीति प्रयत्नधृताप्यहो
> रमयतितरां सङ्केतस्था तथापि हि कामिनी॥"

सम्मतिश्चेत्थं परकीयाया हृदयात्सर्वं एव। प्रियतमस्यापि प्रिय सहानुरागा अपि भवत्यस्मान्दृढ़ा। पारकीयस्य प्रेमणि तु सङ्कटकाले प्रेमरसस्य हृते यादृनतिवाभावते। रसानन्दस्य विभवस्याप्यनेकस्मै वर्णना कुर्वन्ति। अन्तःपुरे सागरिकाहृदि पदं दधन सागरिकामस्नेहदृढं यानि नाम तस्त्रां-

सुखमनुभवन् वक्ति—(कण्ठे गृहीत्वा निमीलिताक्षः स्पर्शसुखं नाटयन्) "अहो घन मेऽपगतोऽद्य सन्तापः । प्रिये, समाश्वसिहि, समाश्वसिहि",

"व्यक्तं लग्नोऽपि भवतीं न दहत्येव पावकः ।
यतः सन्तापमेतस्य स्पर्शस्ते हरति प्रिये ॥"

तदेव सम्भोगशृङ्गारस्य परिपाकः साधुसफलतया चोपपादितः । सागरिकोदयनयोः प्रेम विप्रलम्भशृङ्गारे पूर्वानुरागत्वेन समुपतिष्ठते । वियोगाग्निप्रज्वालिताया सागरिकाया वचांसि पदयन्त्यापि तन्मानसवेदनामुन्मीलयन्ति—"हद अ अदिनिसस जम्मदो पडुदि सर सबड्ढिद इम जण परिवड्ढअ दज्मेत्त दसण-परिचिद जण अणुगच्छन्तो ण लज्जसि ' " सागरिकाया वचस्येतस्मिन् उद्वग-प्रलापोन्मादव्याधिप्रभृतिविरहदशा व्यज्यन्ते । उदयनस्यापि विरहदशाभिव्यञ्जनं कविना कुशलतया कृतम्—

"बाणाः पञ्च मनोभवस्य नियतास्तेषामसङ्ख्यो जनः
प्रायोऽस्मद्विध एव लक्ष्य इति यल्लोके प्रसिद्धिं गतम् ।
दृष्टं तत् त्वयि विप्रतीपमधुना यस्मादसङ्ख्यैरयं
विद्धः कामिजनः शरैरशरणो नीतस्त्वया पञ्चताम् ॥"

विरहे प्रियजनस्य वस्तु नितरां प्रेमोपायनपरस्य मानसं धिनोति—इत्येतत् तथ्यं च मालेयमुपायनीकरोति —

"कण्ठाश्लेषं समासाद्य तस्याः प्रभ्रष्टयाऽनया ।
तुल्यावस्था सखीवेयं तनुराश्वास्यते मम ॥"

तदेवं पक्षद्वयमपि परिपाकं गमितमिह ।

एतस्यां नाटिकायां शृङ्गारस्यास्वादोऽस्त्येव सर्वत्र परमन्येऽपि रसा अनेके तत्र तत्रास्वाद्यन्ते रसिकजनैः । सहृदयजगत्—

"अस्त्रव्यस्तशिरस्त्रशस्त्रकषणैः कृत्तोत्तमाङ्गे क्षणं
व्यूढासृक्सरिति स्वनत्प्रहरणे वर्मोद्गमद्वह्निनि ।
आहूयाजिमुखे स कोसलपतिर्भग्ने प्रधाने बले
एकेनैव रुमण्वता शरशतैर्मत्तद्विपस्थो हतः ॥"

इत्येतस्मिन् श्लोके वीररसमास्वादयति । तत्र चास्यां नाटिकायां भयानकरस-मास्वाद्यतां याति यत्र कपिरुन्मुक्तो भूत्वा सर्वत्र सम्भ्रमं वितनुते किञ्च यदासौ प्रासादे प्रसरति । तत्र करुणरसो रसिकान् परिप्रीणयत्युदेति यत्र वसुभूतितो

रत्नावल्याः सागरे निमग्नत्वं निशम्य मृदुलमानसा वासवदत्ता रोदितुमारभते । ऐन्द्रजालिकदर्शिते चमत्कारपूर्णे कौतुके कविनाद्भुतरसो विनिबद्धः । इत्थमस्यां नाटिकायां सत्यपि प्रधाने शृङ्गारे रसान्तराणामपि सफलाभिव्यञ्जना कविना कृतास्ति ।

हर्षः प्रकृतिप्रेमी प्रतीयते । अतएव नु तेनान्तःपुरप्रेमलीलां वर्णयतापि प्रकृतिवर्णनार्थमवसरोऽन्ततोगत्वा लब्ध एव । तेन प्रकृतिर्द्विविधरूपेण वर्ण्यते उद्दीपनरूपेणालङ्कारमार्गेण च । प्रस्तुते श्लोके प्रकृतेरुद्दीपकं रूपमन्तर्भावितम्—

"उद्यद्विद्रुमकान्तिभिः किसलयैस्ताम्रां त्विषं बिभ्रतो
भृङ्गालीविरुतैः कलैरविशदं व्याहारलीलाभृतः ।
घूर्णन्तो मलयानिलाहतिचलैः शाखासमूहैर्मुहु-
र्भ्रान्तिं प्राप्य मधुप्रसंगमधुना मत्ता इवामी द्रुमाः ॥"

समन्वयलङ्कारमुखेन प्रकृतेः श्रीर्निभालनीया—

"देवि त्वन्मुखपङ्कजेन शशिनः शोभातिरस्कारिणा
पश्याब्जानि विनिर्जितानि सहसा गच्छन्ति विच्छायताम् ।
श्रुत्वा त्वत्परिवारवारवनितागीतानि भृङ्गाङ्गना
लीयन्ते कुसुमान्तरेषु शनकैः संजातलज्जा इव ॥"

कविः सूक्ष्मतयापि प्रकृतेर्निरीक्षणे पटीयान् । तदीयमिमं गुणं स्फुटयति श्लोकोऽयम् :—

"पुरः पूर्वामेव स्थगयति ततोऽन्यामपि दिशं
क्रमात् क्रामन्नद्रिद्रुमपुरविभागांस्तिरयति ।
उपेत्य पीनत्वं तदनु भुवनस्येक्षणफलं
तमःसंघातोऽयं हरति हरकण्ठद्युतिहरः ॥"

नाटिकायाः भाषा सरला अप्रतिहतप्रवाहा सुललिता च वर्तते । न तत्र दुरूहाणि पदानि सन्ति, न च समासबहुलता । सर्वथैव सा रसानुरूपास्ति । वाक्यानि न सन्ति तत्र दीर्घदीर्घतराणि । "कष्टोऽयं खलु भृत्यभावः"; "मनश्चलं प्रकृत्यैव" इत्यादिसूक्तिभिः समुल्लसति सा सूक्तिमत्त्वात् तत्रार्थे गम्भीरतापि समागतास्ति । तत्रत्य प्रसादो माधुर्यं च कालिदासं स्मारयति । नास्ति कवेः शैली भवभूति-

भट्टनारायणयो शैलीव कृत्रिमा। तस्य शैल्या विशिष्टतेय यत् तत्र चित्रात्मकाना ध्वन्यात्मकानाञ्च पदाना प्रयोगोऽभ्युपगत। मधुरभावनाभिव्यक्त्यर्थं वैदर्भी ह्युपेद्यते। कविना सापि स्वकृतावङ्गीकृतास्ति। कवेर्भाषाया वैशिष्ट्यमेतदपि वर्तते यत् तत्रालङ्कारा स्वाभाविकतयैव समागता सन्ति। तत्रोपमोत्प्रेक्षाप्रता पातिशयोक्तिविभावना-समासोक्त्यादीनामलङ्काराणा श्रीवृंदा सचेतसा चेतो हरति। शब्दालङ्कारेषु श्लेषोऽपि कवये रोचत। नाटिकाया नाट्यकलाया काव्य कलायाश्चोभयोर्मञ्जुलतया समन्वय सञ्जातोऽस्ति तस्माद्रत्नावली सर्वथैवैकान्य तमा सफला कृतिरिति शम्।

शूद्रकस्तस्य मृच्छकटिकञ्च

संस्कृतसाहित्ये शूद्रकस्य यशः सर्वत्र प्रसृतं श्रूयते । सोमदेवस्य कथासरित्सागरे[1], दण्डिनो दशकुमारचरिते, बाणस्य हर्षचरिते, कादम्बर्यां[2] च, शिवदासस्य वेतालपञ्चविंशतिकायां, कल्हणस्य राजतरङ्गिण्यां, स्कन्दपुराणे[3] च व्यासस्य, सेनादित्येऽस्य वेदविदांवरस्य सिंहोरसावल्ल नृपस्य नाम सादरं कीर्त्यते । अन्ये[4] चानेके स्वस्वरचनासु अनवद्यं चरितं चरित्रं च चारुतयास्य चित्रयन्तः प्रेक्ष्यन्ते । मृच्छकटिकस्य आमुखे चास्य प्रशस्तिमीक्षामहे वयम् । नृपमणिं विदुषां गीतामेनद्वीर्यं प्रशस्यमानमधीत्य येनः स्वप्रशस्तिं प्रचयं प्रयाति सम्पूर्णममौ मेदिन्या प्रथितकीर्तिरद्भुतशक्ति-मति-मत्सरश्च त्रिवर्गमूर्धन्यो विशांपतिश्चक्रवर्ती बभूव । सत्यमपि तदीयायां कृत्यां विवादास्पदीभूतायामनन्त-सामयिकमुद्रितेतिहासप्रमाणाभावात्, तस्य बुधबहुलपरिगृहीतत्वात् नर्तितलोकस्वान्तत्वाच्च सोऽस्त्ययमेव कविस्तथापि सौभाग्यवशतेऽस्मि भुवनमिदं स्वगरिमा-नुबन्धस्य मूर्तेति निर्धार्यते ।

एतावत्कालपर्यन्तमपि निश्चयपूर्वकमेतन्नाभिधातुं पार्यते यच्छूद्रकः क आसीत् कस्मिंश्च काले इमां साहित्यवसुन्धरां शोभयामास । विद्वद्वरेण्य श्रीचन्द्रबली[5] पाण्डेय आह यद् वासिष्ठीपुत्र पुलुमाविरेव

---

[1] तस्माच्च शूद्रकाख्योऽभूद् भूपतिः प्राज्यविक्रमः ।

(कथासरित्सागरे ११वे तरङ्गे, पृ० ४१४)

[2] 'राजा शूद्रको नाम' (कादम्बर्याम्, पृ० ९, नि० प्रे०)

[3] स्कन्दपुराणे, कुमारिकाखण्डे ।

(शूद्रकः कलिवर्षेषु ३२९० वर्षेष्वतीतेषु सम्बभूव)

[4] (अ) राजशेखरस्य हेमचन्द्र-धनिक-सौमिल्लकृता शूद्रककथा ।

(आ) भोजकीर्तिनामधेया पञ्चशिखप्रणीता प्राकृतकाव्यरूपा शूद्रककथा ।

(इ) भोजेनाभिनवपुत्रेण चानुस्मृतं विक्रान्तशूद्रकं नाम नाटकम् ।

(ई) काव्यादर्शटीकाया वादिवेतालेनोल्लिखितं शूद्रकचरितम् ।

[5] श्रीचन्द्रबली पाण्डेयः शूद्रक, पृ० ३८ ।

शूद्रक आसीत्। डॉ० स्मिथ[1] आन्ध्रवंशसम्भव सिमुकमेव शूद्रकं निर्धारयति। प्रो० स्टेनकोनो क्वते यत् २४८तमे खैस्ताब्दे सम्भूत शिवदत्ताख्य चिरौदा एव शूद्रक आसीत्। दशकुमारचरितरचयिता दण्डी एव शूद्रक इति [2]श्रीपिशेलोऽनुमिमीते। काश्चन इस्तलिपय[3]स्तु वदन्ति यच्छालिवाहननृपतेर्मन्त्री एव शूद्रक इत्येतां संज्ञां जुजुषे। स एव, गच्छतान्हेसा, प्रतिष्ठानस्य नृपतिर्जज्ञे। इत्थं शूद्रकीयव्यक्तित्वमधिकृत्य महान् विवादः श्रूयते यथा, तथैव तस्य समयमुद्दिश्यापि सन्ति नैका उहा.।

कवि करट्ट शूद्रकं विक्रमादित्यात् प्राग्भवमवगच्छति, परं दत्तहणाभिमत कतमोऽय विक्रमादित्य इति न स्पष्टम्। चेद्रय स विक्रमादित्यो यो डॉ० राजबलीपाण्डेयकृतानुसन्धानानुसार कालिदासस्याश्रयदाता मालवगणप्रमुखो विक्रमसंवत्सरप्रवर्तकस्तदा शूद्रक ईशवीयाब्दप्रवर्तककालात् प्रागुवर्ती सिद्ध्यति। यदि डॉ०स्मिथ विचारोपरि ध्यानं प्रदीयते तदेन्द्रशूद्रकसमयः चिर प्रतिभाति यद्सावीशवीयाब्दात् प्राग् गामिन्या तृतीयस्या शताब्द्यां समभवत्। मार्कसेनाख्यप्रतीच्यपण्डितप्रणीतभारतेतिहासानुसारं मगधराज्य शिवस्वातिनामा राजमन्त्री १९१तमेशवीयेऽब्दे राज्यं स्यापादित इत्येतेन शूद्रक ईशवीयद्वितीयशताब्दां वभूवेति ज्ञायते। डॉ० फ्लीटे विमृश्यति यच्छूद्रकसुनुरीश्वरसेन आन्ध्रान् पराभूय २४८–४९तमेशवीयाब्दे चेदिसंवत्सरं प्रावर्तयत् इत्येतेन तदीया विद्यमानता तृतीयशतकयामिनी निष्पद्यते। स्कन्दपुराणोक्ति यदि श्रद्धा निधीयते तदा स महस्रैकतमेशवीयाब्दात्पूर्वमस्यैव वर्तितो जायते यतो हि पुराणाना[4] रचनोपरिनिदिष्टेश्वीय शतक यावदेव समपद्यते। अवन्तिसुन्दरीकथाया वर्णितस्य शिवस्वातिमहीपस्य समयेऽयमभ्दीति केषाञ्चन कोविदाना मतमित्थमेव एकाशीतितमे खैस्ताब्दाब्दयर्गेऽजनिष्टेति प्रमाणीभवति। (परं पुराणोत्पत्तिमाश्रित्य तु शिवस्वाते काल खैस्ताब्दमारभ्यहिनि चतुर्थे पञ्चमे वा शतके निर्णीयते) श्रीजैकोबीमहाभागस्तु माह यत् स खैस्तचतुर्थशतकात प्राक्तन।

[1] स्टेनोकोनो इण्डियन ड्रामा पृ० ५७।

[2] ए० ए० मेकडानल, ए हिस्ट्री ऑफ स० लि० पृ० ३६१।

[3] हिन्दी विश्वभारती, पृ० २८९९।

[4] दी हिस्ट्री एण्ड कल्चर ऑफ दी इण्डियन पीपुल, स० ३, परि० १५, पृ० २९८।

मृच्छकटिकस्य सामाजिकस्थितिं दृष्टौ निदधानो डॉ० मोतीचन्द्रमहाभाग आचष्टे[1] यद् यथाविधावस्था भारते गुप्तसाम्राज्यानन्तरं समभूत्। तस्मान्मृच्छकटिकस्य शूद्रक ईसवीयस्य पञ्चमस्य शतकस्योपरान्तं न षष्ठस्य शतकस्य प्रारम्भेऽनुदितिः। श्रीमान् एन० पी० मद्दुले महाभागा अप्येवं विचारः प्रकटीकृतो यद् सामाजिकस्वरूपेण स्थितिं चारित्र्यमाद् पूर्वनिर्णीति।[2]

शूद्रको मृच्छकटिके नवमेऽङ्के[3] बृहस्पतेरङ्गारकविरोधि विवर्णं स्मरत् परं वराहमिहिरोपान्तरोऽङ्गदेवेऽनियत प्रतिपादितम्। बृहज्जातकटीकायां यद् महर्षि भारतः वराहमिहिराद् पूर्ववर्तनं। एवं स्थिते गुप्तस्य वराहमिहिरस्य पूर्ववर्तित्वमनिवार्यमस्ति। वराहमिहिरो गुप्तकाले[4] जज्ञे। तेनैवमेव कालं मृच्छकटिकं गुप्तकालोत्तरम् सम्भवतीति द्वितीये किं वा तृतीये शतके प्रादुरभूत्। आचार्यबलदेवोपाध्यायस्य[5] विचारोऽयं यद् तस्य स्थितिः शतीति पञ्चमाच्छतकाच्च कदापि पश्चाद्वर्तिनीति।

मृच्छकटिके वर्णितसामाजिकावस्थायामपि, तत्र प्रयुक्ता विविधाः प्राकृतभाषाः शौरसेनी-मागधी-आवन्ती-प्राच्या-चाण्डाली-शाकारी-ढक्कीभाषादिकाश्चावलोक्य, तत्र च समागतानि 'पाखण्ड-आचार-कार्य-अनुचारी-द्विजे'ति प्रभृति शब्दजालम्, वसन्तसेनाया नगरनिर्देशनम्, अधिकरणस्थितिः, चारुदत्तस्य सार्थवाहत्वमिति च सर्वेऽपि शूद्रकस्य वा मृच्छकटिकस्य प्राचीनतरतां सन्दिग्धतां निरूपयन्ति। गुप्तकालात् प्राक् किञ्च मौर्यसाम्राज्यपतनानन्तरं भारतस्य राजनैतिकी स्थितिर्नितान्तं दुरवस्थापन्नेव भारतीयेतिहासे आसीत्। प्रायः २५० वर्षाणि यावद् राजशक्तिः शक्तेव व्यालोकयत्। शासनानां बाहुल्येन, केन्द्रीयशक्तेरभावाद् वा दौर्बल्यात् सर्वत्र स्वच्छन्दतैव प्रसरत्। मृच्छकटिके एवंविधायाः स्थितेः

---

[1] संस्कृतकविदर्शन; पृ० २८४।

[2] दी हिस्ट्री एण्ड कल्चर ऑफ दी इण्डियन पीपुल, सं० २, परि० १६, पृ० २६४।

[3] 'अङ्गारकविरुद्धस्य प्रक्षीणस्य बृहस्पतेः'। (मृच्छ०, ९, ३३)

[4] दी हिस्ट्री एण्ड कल्चर ऑफ दी इण्डियन पीपुल, सं० ३, परि० १२, पृ० ३२१।

[5] संस्कृतसुकविसमीक्षा, पृ० १२९।

[6] भूमिका - भारतीयसभ्यता तथा संस्कृति का विकास, पृ० २०२।

स्पष्टमेव दर्शितमाप्यते। अतो निश्चयोऽयं भवति यत् शूद्रकः सातवाहनयुगे—ईशवीयद्वितीयशतकस्याद्योरित् तृतीयस्यान्तरा ऽ स्मन्जूव।

मृच्छकटिकस्य कर्तृत्वमधिकृत्यापि तर्काः श्रूयन्तेऽनेके। विदुषां मध्ये बहवो मृच्छकटिके शूद्रककर्तृकत्वमभ्युपयन्तु नोद्युक्ता दृश्यन्ते। श्री डॉ० पिशेलो[1] नाम प्रधी मृच्छकटिकस्य कर्ता दण्डीति मन्यते। श्री डॉ० सिल्वां लेवी[2] च मृच्छकटिकं न शूद्रकस्य कृतिं मनुते। तन्मतेन कश्चिदन्य एव कवि शूद्रकनाम्ना तत्प्रकरणं प्रणयामास। श्री डॉ० कीथोऽपि[3] मृच्छकटिकं शूद्रकप्रणीतं नाङ्ग-करोति। तद्विचारानुसारं कश्चित् कविर्भासकृते चारुदत्तनाटके आर्यकविद्रोहकथां समावेश्य विस्तार्य च तन्मृच्छकटिकनाम्ना स्थापयामास। तदेवं मृच्छकटिकस्य कर्तरि नानाविवादा श्रूयन्ते।

यत् पूर्वमुक्तं सिमुकः शूद्रको, वा शिवदत्तः शूद्रको, वा पुलुमावी शूद्रक इत्यादि तद् यदि सत्यत्वेन सम्भाव्यमस्ति तदा लोकाद् परम्परात समागता जनश्रुति अपि—गदितथो भवितु शक्य। पौराणिकमाख्यानमपि कस्याधारमे-वाश्रय समुत्थि। प्रचलितं च जायते। पश्चिमसाहित्यालोचकाः साहित्य सहर्तु शक्नुवन्ति यद् वा कश्चिज्जन कस्याञ्चन मौहित्यमासाद्यान्यत् किमपि अयथार्थं तत्र प्रभवत्यन्तर्भावयितु परं कोऽपि कस्यचन देशस्य जनताया मध्ये प्रचलिता दन्तकथा अमयितु एवं न कदापि शक्नोति इत्येतस्मात् कारणाद्ध च धीय विशाला साम्राज्यस्मात् कस्मिन्नपि काले कवापि विपुलविद्या गुण-वद भाज समस्यसनिनो ददविद्वेष्यस्य तयं धनस्य शूद्रकस्य भूपते समुत्पत्ति-रपि सम्भवा। तेषु तेषु ग्रन्थेषु तस्य चर्चा या कृताऽस्यते न सा सर्वथैवालीकैव सम्भवा। परमेतेनेदं न वेद्य यद् ये सज्जनास्तत्र तत्र गते शूद्रकस्य तर्कयन्ति तेषां तर्कैण प्रत्यायपायते। भारतीय पुरातनतः यत् साहित्यमिदानीमुपलभ्यते तत्र मूलं कालप्रभावात् प्रमादात् स्वकीये शुद्धे रूपेऽवस्थितं सदास्मान स्थापयितु न शशाक, अतः निश्चयतया किमपि सदीयं प्रमाणमन्तरेण न वक्तुं शक्यते। तस्मान्मृच्छकटिकस्य कर्ता शूद्रक एव प्रतीयते। यदा हि वामनाचार्यो तेजराख्या-

---

[1] मकडानल ए हिस्ट्री ऑफ संस्कृत लि० पृ० ३६१।

[2] लीथियेटर इण्डियन १८९०, पेरिस।

[3] डॉ० कीथ संस्कृतड्रामा, पृ० १२८–१२६।

एतदाकृतौ मृच्छकटिकस्य कर्तृत्वमुद्धृत्य शूद्रकमेवैतस्य रचयितारं प्रतीत्य स्वेनाङ्गीकरोति, यथा हि—

"शूद्रकेणासकृज्जित्वा स्वच्छया खड्गधारया ।
जगद् भूयोऽप्यवष्टब्धं वाचा स्वचरितार्थया ॥"

इत्येतेन श्लोकेन दण्डी शूद्रकमुपवर्णयन् प्राप्यते तदा सम्भावनैषा दृढतामुपैति यच्छूद्रक इत्येतन्नामधारयिता व्यक्तिविशेषोऽवश्यमभूत् । स मृच्छकटिकं नाम रूपकं चारुदत्तं नाम भासकृतं रूपकमाश्रित्य शार्दूलपालकादिवृत्तेन समृद्धं प्राणैषीत् । चारुदत्तस्य चरित्रं समासतः शूद्रकमतितरामरोचत स तस्य कलेवरं सम्वर्धमानम् भिन्न चारुदत्तस्योदारं पावनं महनीयं च चरित्रमुद्दीपयामास च समनुष्ठितवान् ।

काव्यप्रतिभया दृष्ट्या कामं शूद्रकः उत्तमेषु कविषु नान्तर्भूतो भवेत् परं तत्काव्यप्रतिभावत्त्वमेव विलसति । अन्यथा सततं स्थले स्थले रसः कथं हि आस्वाद्यमानो भवितुमर्हेत् । मृच्छकटिकस्य लोकप्रियतायाः प्रमुखं कारणं तस्य नाटकरसपेशलत्वमपि । प्रस्तावनायामेव द्रष्टा हास्यरसस्य पुष्टिमनुभवति । शृङ्गाररसस्तु तस्य प्रधानो रसोऽस्त्येव । प्रथमाङ्कस्य चतुर्थाद् दृश्यादेव तदुदयस्य अभिरामा दृश्योपरि निवर्तते । पञ्चमाङ्कस्य चतुर्थे दृश्ये सम्भोगशृङ्गारः पुष्कलतामातनोति सर्वैरेभिः—

पूर्वैः विशसनाल्वर्णकनिभैः निःसम्भोधरैः
सम्यक्केरवर्षितैः सुरभिणा शीतैः प्रदोषानिलैः ।
एषाम्भोदसमागमप्रणयिनी स्वच्छन्दमभ्यागता
रक्ता कान्तमिवाम्बरं प्रियतमा विद्युत् समालिङ्गति ॥ ५।४६

चतुर्थेऽङ्के दृश्ये चतुर्थे विदूषको स्थाने स्थाने वसन्तसेनाया समर्पयति यथा, तदानीन्तनशुन हास्यदो सद्भावो पुरुषत्वेन कियत् तुल्यं न सञ्चारयति सहृदय हृदये । नवमेऽङ्के—

"मैत्रेय भो ! किमिदमद्य ममैव पातो
हा ब्राह्मणि ! द्विजकुले विमले प्रसूता ।
हा रोहसेन ! नहि पश्यसि मे विपत्तिं
मिथ्यैव नन्दसि परव्यसनेन नित्यम् ॥" ९।२९

इत्यादावथ च दशमेऽङ्के—

> उत्तिष्ठ भो ! पतित-साधुजनानुकम्पिन्
>
> निष्कारणोपगतबान्धव ! धर्मशील ! ।
>
> यत्र कृतोऽपि सुमहान् मम मोक्षणाय
>
> दैवं न सज्जति किं न कृतं त्वयाद्य ॥ १०।३१

रोह०—अले चाण्डाल । मं मालेध, गुच्छध आवुकं । किं मए गदेण कादव्वं ? इत्यादिषु च करुणरससागर उच्चैस्तरलीभवन् केन न दृश्यते ? कस्य न हृदयं शोकेनाप्लावितं सञ्जायते, को न क्रन्दन् श्रुतो भवति । अष्टमेऽङ्के—'चिट्ठ ले दुट्ठसमणश ! चिट्ठ' इत्यादीनि वाक्यानि भयमुत्पादयन्ति, "अज्ज पि दे हिअअगद् तुम च दाव ज्जेव मोडेमि" इत्यादिवाक्यानि च बीभत्सं जनयन्ति केन नानुभूयन्ते ? किञ्च चतुर्थेऽङ्के—"एसा उण का ? फुल्लपावारअ-पाउदा उवाणह-जुअलणिक्खित्त-तेल्ल-चिक्कणेहिं पादेहिं उच्चासणे उवविट्ठा चिट्ठदि" ."'"अहो ! से अपच्छिमदाइणीए पोट्टविस्थारो । ता किं एदं पविसिअ महादेवं चित्त दुआरमोहाढा घरे णिम्मिदा ?" इत्यादीनि विदूषकवचांसि भृशं हृदये हास्यानन्दं सञ्चारयन्ति सज्जनान् नितरां रञ्जयन्ति । शर्विलकार्यकयोश्चरित्र्य क्वचित् क्वचिद् वीररसस्याभा सम्यग् वर्धन्ती प्रतिलक्षिता भवति । चिन्ता-निर्वेदग्लानिप्रभृतिसञ्चारिभावा यथावसरं रसिकेभ्यः रसं सेना रामर्पयन्तः समवाप्यन्ते । एतेन विवेचनेन शूद्रकस्य कविप्रतिभास्त्व साधु विदितं जायते । नदं यदेतस्माद् गुणात् तस्य रचनाया कमनीयमेव रसव्यञ्जकत्वं प्रस्फुरति ।

कविर्यदपि वर्णयति तस्य दृश्य समक्षे साक्षात् भवत् समुपतिष्ठते । यदाथा—

> "दारिद्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न सन्तिष्ठते
>
> सुस्निग्धा विमुखीभवन्ति सुहृदः स्फारीभवन्त्यापदः ।
>
> सत्त्वं ह्रासमुपैति शीलशशिनः कान्तिः परिम्लायते
>
> पापं कर्म च यत् परैरपि कृतं तत्तस्य सम्भाव्यते ॥" १।३६

इत्यादिना दारिद्र्य,

> "चिन्तासक्त निमग्न मन्त्रि सलिलं दूतोर्मिशङ्खाकुलं
>
> पर्यन्त स्थित-चार नक्र मकरं नागाश्वहिंस्राश्रयम् ।
>
> नानावाशक-कङ्क-पक्षिरुचिरं कायस्थ-सर्पास्पदं
>
> नीतिक्षुण्णतटञ्च राजकरणं हिंस्रैः समुद्रायते ॥" ९, १४

इत्यादिना राजाधिकरणं,—

> "महावाताध्मातैर्महिषकुलनीलैर्जलधरै-
> श्चलैर्विद्युत्पक्षैर्जलधिभिरिवान्तः प्रचलितैः ।
> इयं गन्धोद्दामा नवहरितशष्पाङ्कुरवती
> धरा धारापातैर्मणिमयशरैर्भिद्यत इव ॥" ५, १२

इत्यादिना च वर्षां वर्णयितुमुपक्रमते स्म। तत्तद्वस्तुनां दृश्यं पाठकस्तदनुभूतिं प्रतिमामाश्वादयन् पश्यति ।

यन्मृच्छकटिकमुत्तमां कोटिं नयति तदस्ति तस्य कथावस्तु। तदीया कथा-नितरामेव प्रस्फुरन्ती घटनाचक्रेण पूर्णतामगमत्। अत एव प्रकरणमिदं नितरां लोकप्रियतामुपेतमस्ति। प्रकरणस्यास्य प्रशंसनीया विशिष्टतेयमपि विज्ञायते, यत् तत् समसामयिकों देशस्यावस्थां परि सम्यक् प्रकाशं क्षिपति। तद्वलोक्य ज्ञायते इदं यत् तदानीन्तनेऽपि युगे समाजे ब्राह्मणानां महत् सम्मानमासीत्। 'विषयिशेपाल्ड्कृतः किं कोऽपि ब्राह्मणः काम्यते,' 'पूजनीयो मे ब्राह्मणजनः' इत्यादिपङ्क्तिभिर्ब्राह्मणानां विद्याव्यसनमथ च तेषां समाजे प्रतिष्ठितत्वं ज्ञानं जायते। परं ते नानादुष्कर्मस्वपि निरता अदृश्यन्त-उत्पन्न प्रमाणं शर्विलकोऽस्ति। तेऽध्ययनाध्यापनादि स्वकर्म विहाय व्यापारादिकमप्याचरन्ति स्मेत्यत्र तु चारुदत्त एव निदर्शनम्। स सार्थवाह आसीदिति स्पष्टतया लिख्यत एव। जातिवादस्तदा प्रचलितर आसीदिति 'अरे! तुमं पि को'? 'अरे दा ण जादी?' इत्यादिकानि वाक्यानि स्पष्टमेव तथ्यमिदं निदर्शति। नगरे तन्तु-वृत्तिकादीनां पृथक् पृथक् वसतय आसन्। द्वितीयाङ्के चारुदत्तस्य स्वस्य प्रदानं संवाहकः कथयति—'स खलु श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति। नगराणि राजमार्गं सुशोभितान्यभासन्त[1] स्वयम्। गणिकामपि व्यवस्थापयत्। परं रात्रौ दीपस्तम्भानां सम्यक् प्रबन्धो नासीत् अतो राजमार्गा अपि अन्धकाराक्रान्ता अदृश्यन्त। तमसि विट-चेटादयो भ्रमन्त समचरन्। रात्रौ मार्गोऽस्तमापन्नस्मार्गत्वेप दायपे निर्भयं जना' कलहायन्तो मिथः प्रताड्यन्त प्रायेणावाप्यन्त। यानार्थं प्रवहणविकारादिकं[2] प्रयुज्यन्त। धनवन्तो वाहनत्वेन गजानपि[3] प्रायुञ्जत

---

[1] प्रथमोऽङ्कः। [2] 'पवहण विट्ठदि' अं० ६।

[3] अज्ज आए गन्धगज-अं०-२।

पत्नीत्वेन सवर्णा स्त्री पर्यगृह्यत परमसवर्णाया ग्रहणमपि प्रतिषिद्धं नासीत्। ब्राह्मणा कस्यापि वर्णस्य नारीं परिगृह्णन्तश्च अदृश्यन्त। सतीप्रथायाः[1] अपि प्रचार आसीत्। समाजे द्यूतस्य प्रचलनं, दास-प्रथा वेश्यापरता च अदृश्यन्त। 'द्यूतं हि नाम पुरुषस्य असिंहासनं राज्यम्', 'सुवृत्त, अदासो भवतु', 'दरिद्र-पुरुषसङ्क्रान्तमना: खलु गणिका लोके अवचनीया भवती'त्यादीनि वचांस्यत्र प्रमाणम्। तस्मिन् काले कलानामप्यवस्थायुन्नतासीत्। जनाना सङ्गीते महती रुचिरवाप्यत—

त तस्य स्वरसङ्क्रमं मृदुगिर: श्लिष्टञ्च तन्त्री-स्वनं,
वर्णानामपि मूर्च्छनान्तरगतं तारं विरामे मृदुम्।
हेलासंयमितं पुनश्च ललितं रागद्विरुच्चारितं
यत्सत्यं विरतेऽपि गीतसमये गच्छामि शृण्वन्निव॥ ३, ५॥

चित्रकलायाश्च सर्वत्र प्रचार आसीत्—"चित्रफलअ निसण्णदिट्ठी मद्दणिआए" (अं०-४) प्रतिमा-निर्माणकलायामपि जना दक्षा आसन् (अ० २), देशस्याधिकावस्था नितरामेव वरमासीत्। शिशवस्तदा सुवर्णघटितक्रीडनकैरक्रीडन्—इत्यस्मिन् विषयेऽपि सङ्केतो लभ्यते। वैदिकधर्मस्य बौद्धधर्मस्य चोभयस्य प्रचार आसीत्—'यासां बलिः सपदि मद्गृहदेहलीनाम्'—अ० १, 'शाक्य-श्रमणकं शावुनेति अ, २। रूपकस्याध्ययनेन स्फुटतयैव तस्मिन् काले राजनीतिकी दशा शोचनीयतां गतासीदिति ज्ञायते। देशो लघु-लघुराज्येषु विभक्त आसीत्। शासन प्रबन्धोऽतिश्लथोऽदृश्यत। अपराधिनोऽतिकठोरतया दण्ड्यन्त च।

संस्कृतरूपकेषु वस्तुतो, मृच्छकटिकमद्भुतमनुपमञ्च रूपकम्। तत्र रूपककारेणातिवैदग्ध्येन प्रेमकथा राजनीतिकघटनाभिः सह निबध्य गीतास्ति। संस्कृतसाहित्ये चरित्र चित्रणप्रधानेषु रूपकेष्वन्यतम रूपकमिदम्। तत्र सर्वविधानामपि पात्राणां सन्निवेशः कृतो रूपककारेण तस्मात् तत्र समाजस्य यथार्थं सजीवं च चित्रं दृगत सञ्जायते। तत्र जीवन-घटनानां च विविधानां समुपस्थितत्वात् तद्रङ्गमञ्च-कृते नितान्तमेवोपयुक्तं वर्तते। प्रकरणस्यास्यैकैकोऽङ्कः स्वस्य-विशिष्टतां विदधाति। नास्त्येकोऽप्यङ्क एतादृक् यो न स्यात् वैलक्षण्यभाक्।

[1] अं० १०।

क्वचिद् सूत्रकारस्य महाप्रकृतेर्वर्णनं दर्शकमनो रञ्जयति, क्वचिद् ब्राह्मण चौरः शर्विलकः स्वमार्गविद्यया दर्पेण सन्धिमनुतिष्ठति, क्वचित् प्रवहणस्य विपर्ययो भवति क्वचिदुद्याने वसन्तसेनाया व्यापादनाय कुत्सितं शकार आचरति, क्वचिदधिकरणस्य दृश्यमस्ति तु क्वचिद् वधस्थलस्य। पत्युः पत्नि भक्तिः, कन्या, गुणेषु आसक्तिः, उदारता च सर्वा निर्धनताया विरल्या वाचयन्ते इत्यादिकं करुन्दस्य कौर्यं मैत्र्यादिविविधविषयाननितया घोरं तम प्रसूतं दृश्यते।

मृच्छकटिके नवनवा भावा, रमणीया उपमा, मनोज्ञाश्च कल्पना प्रतिपद मवाप्यन्ते। भाषा तत्र सरला प्रवाहमयी च विद्यते। अस्ति सा पूर्णतया कथा वस्त्वनुगुणा। तस्यां कालिदासस्य चारुता भवभूतेश्च गम्भीरता न, न च भारवेर् महता प्रयासानन्तरं चित्रिता पदावलिः भावाना मार्मिकं चित्रणं यादृशं तत्र चकास्ति तादृशमन्यत्र न।

चरित्रचित्रणेऽपि शूद्रकस्य प्रतिभाऽप्रतिमा। तस्य रचनायां सर्वेऽपि पात्राणि दर्शकस्य मानसपटे नैजं प्रभावं स्थापयन्ति। न खलनायकस्य चित्रण मपि विस्मर्तुं शक्नोति। तेनापि गुणानुरागिणा उदारस्वभावा शरणागतवत्सला दयापरमानसा उच्चादर्शरता नानाकलासु कुशला अनाविलचरिता लोकोत्तर भावयुक्ता रूपान्विता मनोहारि इव स पदे पदे मानव यत् तां स्वमनोमन्दिरं प्रतिष्ठाप्य नामतः धन्य मन्यते।

स चारुदत्तः कस्य न प्रियः स्यात् यो महाचारुत्वपरमोज्ज्वल निदर्शनमासीत् यो याचकानां प्रत्येकेच्छापूरकः, यत्र विभवैर्न कोऽपि विमानितः, यत्र स्वचरित्रेण धरणी गरिमान्विता, यः स्वयशोविनाशमेव मृत्युं मन्यते, यं हि जगदेव मुक्तकण्ठेनाह्वयत्—

दीनानां कल्पवृक्षः स्वगुणफलनतः सज्जनानां कुटुम्बी
आदर्शः शिक्षितानां सुचरितनिकषः शीलवेलासमुद्रः।
सत्कर्ता नावमन्ता पुरुषगुणनिधिर्दक्षिणोदारसत्त्वो
ह्येकः श्लाघ्यः स जीवत्यधिकगुणतया चोच्छ्वसन्तीव चान्ये ॥१।४८॥

अहह, सुहृदेकप्राणस्य मैत्रेयस्य—

(क) 'किं भणा, तहिं गदुअ गेण्हिस्सदि। णिक्कसीअदु गणिआजण मह्वदोत्ति'। पृ० २५३, (चौखम्बा प्र०)

(ख) "भञ भञ ममाभाव", य इदानीं मम प्रियवयस्य कुसुमिता माधवी-लतामप्याकृष्य कुसुमावचयं न करोति…स कथमीदृशमकार्यमुभयलोकविरुद्धं करोति ? मस्तकं ते शतखण्डं करोमि। पृ० ५०४;

(ग) "जुत्तं एणेदं"…ता वञ्चणीए दासि "पिअवअस्स अणुगमिस्सं"। पृ० ५५५

इत्यादीनि वचनानि स्मारं स्मारं को न मानवो भवति चिरं विस्मृतसकल-व्यापारः। वस्तुतः शकार-शर्विलक-संवाहक-स्थावरक-चन्दनकार्यक-धूतादिसामान्यानामपि पात्राणां चरित्रस्य चित्रणे कविना स्वप्रतिभाया आश्चर्यकरं कौशल-मादर्शितम्। मानवस्याल्पज्ञत्वात् तत्कार्ये दोषस्तु सम्भव एव। अत एव क्वापि चरित्र चित्रणे सञ्जाता कापि न्यूनता नो मनो मनागपि स्पृशति। केवलमत्र मति-मतां मनांसि रूपकस्यास्याधोलिखितास्त्रुटयो व्यथयन्ति—

१. प्रकृतिवर्णनस्य न्यूनता, प्रासस्यापि प्रकृतिवर्णनावसरस्योपेक्षणम्।

२. षष्ठाङ्कमध्यदृश्यस्य पञ्चमाङ्कपर्यन्तगामिन्या कथाया अग्रवर्तिन्या कथया सह संयोजनेऽक्षमता।

३. वसन्तसेनां सुप्तां विहाय चारुदत्तस्य पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानगमनम्—इत्येतस्या घटनाया अस्वाभाविकता।

४. "सुट्ठु ण णिज्झाइदो रत्तीए, ता अज्ज पच्चक्ख पेक्खिस्सं"। इत्ये-तस्मिन् वाक्ये कथाया उपसंहारणेऽसमर्थता।

५. 'सम्पदं अधिअरणं गच्छिअ ववहालं लिहावेमि' इत्युक्त्वापि शकारस्या-धिकरणम्प्रति परस्मिन्नहनि गमनम्—इत्यादिकाभिर्वार्ताभि कथाया अप-कर्षणम्।

६. सत्यामपि वसन्तसेनायामादर्शगणिकायां, तस्या असार्वकालिकसार्व-देशिकपात्रत्वम्।

७. पञ्चमाङ्कस्यान्तिमदृश्यं हित्वा न कस्मिन्नपि दृश्ये कस्यापि रसस्य पूर्ण-तया परिपक्वत्वम्।

अस्मिन् रूपके शूद्रकेण मानवस्य प्रेम चित्रयता सन्दिष्टमिदम्—सत्यस्य प्रेम्णस्त्यागस्य च फलं भवति वरम्। एतेषां गुणानां सद्भावे संसारेऽपि सुख-मवाप्तुं शक्यम्।

एतन्निरूप्य विद्वान् कीथोऽभिदधाति—

"दी ड्रामा इज आल्सो पिक्युलर इन इन्क्लूडिंग ए लार्ज नम्बर ऑफ इन्टरेस्टिंग करेक्टर्स, ड्रॉन फ्रॉम ऑल ग्रेड्स ऑफ सोसाइटी, फ्राम दी हाइ प्लेस्ड ब्राह्मन टू दी व्रेचिड थीफ, दे आर प्रजेन्टेड नॉट एज टाइप्स, बट एज इंडिविजुअल्स ऑफ डिस्टिंक्ट इंटरेस्ट; एंड इट इक्सेल्स इन इट्स मिक्सचर ऑफ [illegible], फार्स एन्ड ट्रेजेडी, सटायर एण्ड पेथोज, पोएट्री एन्ड विज्डम काइंडलीनेस एन्ड ह्यूमेनिटी।"

नलचम्पूः

संस्कृतवाङ्मये 'चम्पू' रित्येतामभिधां भजमानस्य काव्यस्य अवतारणा गद्यकाव्यानन्तरं संवृत्ता । चम्पूकाव्यं, वस्तुतः, गद्यकाव्यस्यैव उपबृंहणं मन्यते । तस्मात् तस्य जन्म गद्यकाव्यस्यानन्तरं स्वाभाविकतया च सिद्ध्यति । दशमात् शतकात् प्राक् चम्पूकाव्यस्य न भवति दर्शनम् । यद्यपि वैदिकसंहितासु—कृष्णयजुर्वेदीयसंहितासु—गद्यपद्ययोर्मिश्रणं दृश्यते परं न स गद्य-पद्ययोर्योग एतादृशो, यादृशो हि चम्पूकाव्येऽभिमतः । चम्पूकाव्यं गद्य-पद्ययोर्मिश्रणाय अन्यामेव विधामभिलपते । न सा विधा वैदिके साहित्येऽवाप्यते न च पालीभाषानिबद्धेषु गद्यपद्यमिश्रेषु जातकेषु । आर्यशूरस्य जातकमालायामपि गद्य-पद्ययोर्निधानं येन विधिनानुष्ठितं स विधिरपि न चम्पूकाव्यलक्षणवृत्तामिष्टः । इदमेवास्य जातकमालायामङ्गीकृता गद्य-पद्यमेलनपद्धतिः किन्तु हरिषेणकृतायां प्रयागप्रशस्त्यां स्वीकृता गद्य-पद्यमिश्रणात्मिका रीतिश्चम्पूकाव्यस्य स्वरूपाधानकर्मणि साहाय्यं प्रादत्ताम् । चम्पूकाव्यस्यान्तर्भावः आख्यायिकायामपि न भवति । आख्यायिकायां नायकः स्वयं वक्ता भवति किन्तु तत्र वक्त्रापरवक्त्रच्छन्दसोः प्रयोगोऽभीष्टो भवति अत्र तु न । चम्पूकाव्यस्य लक्षणं 'गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते' इत्येतद् विहितं यत्, तत्र लक्षणकारैरभिलष्यते यच्चम्पूकाव्ये भावात्मकानां विषयाणां वर्णनं पद्येषु स्यात् किन्तु वर्णनात्मकानां विषयाणां विवरणं गद्येषु । सम्भवतः पुनरेवंविधस्यैव सौन्दर्यस्य चम्पूषु वाञ्छितत्वाद् भोजराज —

"गद्यानुबन्धरसमिश्रितपद्यसूक्ति-
र्हृद्यापि वाद्यकलया कलितेव गीतिः ।"

इत्याचख्यौ ।

साम्प्रतं यानि चम्पूकाव्यान्युपलभ्यन्ते तानि सन्ति दशमशतकस्यार्वाक्कालवर्तीनि । परं षष्ठे शतके सम्भूतो हि काव्यादर्शकारो दण्डी चम्पूकाव्यस्य लक्षणं लिखन् दृश्यते । एतेन तु चम्पूकाव्यानां रचना तस्मिन् काले वा तत्कालात् प्रागपि सञ्जातेति सिद्ध्यति ।

पुरातनतमं चम्पूकाव्यमधोपलभ्यते तदस्यस्मदीयं प्रस्तुतमिदं 'नलचम्पूकाव्यम्'। नलचम्पूकाव्यस्य प्रणेता त्रिविक्रमभट्टः पञ्चदशाधिकनवशततमे शाकीये संवत्सरे शाण्डिल्यान्वयं संवर्धयामास। नौसारीस्थशिलालेखात् तस्य नेमादित्यसूनुत्वं सिद्ध्यति। स हैदराबादान्तर्गतस्य राष्ट्रकूटकुलचूडामणेरिन्द्रराजस्य तृतीयस्य राजसभायाः प्रमुखपण्डित आसीत्। नलचम्प्वा रचनायाः कालोऽन्तरङ्गं बहिरङ्गं च प्रमाणमवलम्ब्य निश्चितो भवितुमर्हति। नलचम्प्वाः प्रथमे उच्छ्वासे त्रिविक्रमो बाणभट्टस्य नाम निर्दिशति—

शश्वद् बाणद्वितीयेन नमदाकारधारिणा।
धनुषेव गुणाढ्येन निःशेषो रञ्जितो जनः॥

एतेन तस्य बाणादर्वाग्वर्तित्वमथ च—

पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतं गहनम्।
हरिमिव हरिमिव हरिमिव वहति पयः पश्यत पयोष्णी॥

नलचम्प्वा श्लोकस्यास्योपरिस्थितस्य भोजराजकृतसरस्वतीकण्ठाभरणे दृष्टत्वात् तस्य स्थितिर्भोजराजात् प्राग्वर्तिनी सिद्ध्यति। इदन्त्वस्यान्तरङ्गं प्रमाणम्। मान्यखेटे (हैदराबादमण्डलान्तर्गते) महीपेन्द्रराजतृतीयस्याभिषेकावसरे (पञ्चदशाधिकनवशततमे शकीयाब्दे) कुरुण्डकताम्रलेखोऽनेनैव कविना त्रिविक्रमेण लिखितः। स ताम्रलेखश्च बहिरङ्गं प्रमाणमस्ति। एताभ्यां बहिरङ्गान्तरङ्गाभ्यां प्रमाणाभ्यां नलचम्पूप्रणेतुस्त्रिविक्रमस्य दशमशतकवर्तित्वं स्पष्टमेव विदितं जायते।

त्रिविक्रमस्य द्वे कृती स्तः—मदालसाचम्पूः, नलचम्पूश्च।

संस्कृतसाहित्ये त्रिविक्रमस्य ख्यातौ कारणमस्ति तदीया श्लेषनिबन्धननैपुणी। श्लेषस्य प्रयोगस्तु वासवदत्तायां तेन सुबन्धुनापि कृतो यः स्वयमात्मानं 'प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रबन्धविन्यासवैदग्ध्यनिधि'रिति घोषयति। वस्तुतो घोषणायाः अस्याः तदीयायामणुमात्रमपि नास्त्यनृतम्। आसीदपि सः प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रबन्धविन्यासवैदग्ध्यनिधिः। अतएव तु तद्रचनां वासवदत्तामुद्दिश्य बाणः शंसति—

कवीनामगलद्दर्पो नूनं वासवदत्तया।
शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम्॥

परं सुबन्धोः श्लेषयोजनायां विद्वांस आयासितहृदयं विदधाना दृश्यन्ते। 'सुबन्धोः श्लेषा दुरारोहा भवन्ती'त्येषा प्रथमा किञ्च 'श्लेषयोजनायां प्रायः अभङ्गश्लेषस्यैव चमत्कारो भवती'त्येषाऽस्ति द्वितीयासक्तिः। परं त्रिविक्रमस्य श्लेषयोजना सरला-

समङ्गा च भवति। सभङ्गश्लेषस्य योजनायां यादृशं स्वारस्यं त्रिविक्रमो दर्शयति न तादृशमन्यः कोऽपि कविः प्रयुञ्जानः प्राप्यते। सभङ्गश्लेषस्य प्रयोगो यद्यपि कतिपयैः कविभिः कृतः परमर्थप्रतीत्यर्थं तत्र पदानामेतादृशामर्दनं करणीयं भवति यच्छ्लेषयोजनं तत् सचेतसामपि चेतसि अरुचिं जनयति क्लिष्टार्थप्रतीतिनिमित्तेन सहृदयानां दुःसाध्यश्रमाचरणमवेक्षणीयं सञ्जायते। त्रिविक्रमस्य सभङ्गश्लेषा न सन्त्येतद्विधाः। पाठकोऽल्पेनैव श्रमेणोभयपक्षस्यार्थबोधने क्षमो भवति। त्रिविक्रमस्य श्लेषे मनोऽतितरां रमते, तन्मतेन पुण्यशालिनः कवय एव वाणीं विविधश्लेषविलासैर्विभूषयितुं भवन्ति समर्थाः —

"प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यो नानाश्लेषविचक्षणाः।
भवन्ति कस्यचित्पुण्यैर्मुखे वाचो गृहे स्त्रियः॥"

लघुलघुषु अनुष्टुब्वृत्तेषु सरलसभङ्गश्लेषयोजने नितरां त्रिविक्रमस्य वाणी महतीं विदग्धतां बिभर्ति—

"अप्रगल्भाः पदन्यासे जननीरागहेतवः।
सन्त्येके बहुलालापाः कवयो बालका इव॥"

अत्र श्लोके समागतानि 'पदन्यासे', 'जननीरागहेतवः', 'बहुलालापाः' इत्येतानि पदानि श्लेषवशादेव चमत्कारचारुतां वहन्ति।

शाब्द्यां क्रीडायां निहितमनस्कत्वात् त्रिविक्रमस्य, तस्य कथायाः प्रवाहः न युक्ततरं निर्वहणं समवाप्तं भवति। वस्तुतः कथानिर्वहणस्य चिन्तैव न तन्मानसे विद्यते। श्लेषविनिबन्धनाय शब्दानां चयनमेव स सर्वत्र सन्ततमानस्तत्रैवात्मानं रमयति। प्रथमोच्छ्वासे मृगयायाः किञ्च षष्ठोच्छ्वासे विन्ध्याटव्याः वर्णनस्य विपुलता कथाप्रवाहं नितरां निरुध्य विजृम्भते। कविः स्वस्य कवित्वस्य प्रयोगं श्लेषयोजनायां वर्णनायाञ्च विधायैव परां तृप्तिं गतोऽस्ति। न कविश्च मेतावदेव। येन स आत्मानं कृतकृत्यं मेने तत् तु तदीयं वाक्यमेव रूपमित्यत्र स श्लोकमपि चिन्तनमुचितं न अमंस्त। सप्तमोच्छ्वासे एव कथाया यदसौ संवरणं चकार तदपि इदमेव व्याहरत् प्रतीयते। यथा कविः शाब्द्यां क्रीडायां कुशलोऽस्ति तथैव स आर्थ्यामपि दक्षः। अहो यदा तदीया कल्पना उद्दीयते तदा तु गङ्गायमुने द्वे अपि व्योम्नि मन्दाकिन्यौ इत्यपरेऽवतीर्णे आयाते। तद्विचित्रं रूपं कवेरसामान्यमिद्धं प्रगाढं प्रकटीकरोति या आर्थ्या क्रीडया प्रीयते। वस्तुतः

कवीनां सृष्टिर्विलक्षणैव भवति । सहगौ गङ्गा यमुना च यदि भूलोके प्रवहतस्तर्हि कवेर्गङ्गायमुने गगने प्रवाहं स्वकीयं विनाय जनवृन्दं परिप्रीणयतः—

उदयगिरिगताया प्राक् प्रभापाण्डुताया-
मनुसरति निशीथे शृङ्गमस्ताचलस्य ।
जयति किमपि तेजः साम्प्रतं व्योममध्ये
सलिलमिव विभिन्नं जाह्नवं यामुनं च ॥

एतस्या एव नव्याया उक्तेर्हेतोः कविरयं त्रिविक्रम 'यमुनात्रिविक्रम' इत्येतया प्रशस्त्या विश्रुतोऽस्ति बुधमण्डले । चण्डपालः कवेरस्यानया यमुनाविषयिकया कल्पनया परां प्रीतिं विन्दन् कविमिममेवं स्तवीति स्म—

प्राच्याद् विष्णुपदीहेतोरपूर्वोऽयं त्रिविक्रम ।
निर्ममे विमले व्योम्नि तत्पदं यमुनामपि ॥

भावात्मकेष्वपि स्थलेषु त्रिविक्रम श्लेषं प्रयुञ्जानः प्रेक्ष्यते । नलस्मृति दमयन्त्या हृदयेऽनुरागः समुत्पद्यते, तस्या अङ्गेषु रतिभावोद्बोधकानां सात्त्विकभावानामाभा वीक्ष्यते । त्रिविक्रमो मैम्या एतस्याः स्थितेर्वर्णनाय प्रौढोक्तिं श्लेषोक्तिञ्चाश्रित्य यां विचित्रां चमत्कृतिमातनुते परमन्तु प्रेक्षावन्तस्ताम्—"अथ विश्रान्तवाचि वाचस्पतावितोऽधारितानष्टविस्पष्टवर्गे वर्णितनिषधराजे राजहंसे 'अहं मैत्रार्थी' इत्यभिधायोपलभ्यमाना कृतोत्तरामङ्गेन द्विजन्मना श्रुतानुरागेण । धन्ये, चिरान्मिलितासि' इत्युक्त्वैवाश्लिष्टा हृदये प्रवृद्धया चिन्तया । 'पुत्रि कथं कथमपि दृष्टासि' इति संभाष्येवालिङ्गिता सर्वाङ्गेषूत्कम्पजनन्या रोमाञ्चावस्थया । 'तरङ्गि, त्यज्यतामिदानीं शैशवव्यवहारः' इत्यभिधायेव मुग्धे स्पृष्टा प्रमुग्धेन मुखे वैवर्ण्येन । 'मुग्धे मुच्यतां स्वच्छन्दभाव' इत्यनुशास्येव ग्राहिता नियमाश्च गुरुणा मकरन्दकेन दमयन्ती ।"

एतस्मिन् अवतरणे नलश्रवणमहत्त्वैः कविना दमयन्त्या अनुरागजनितावस्थां वर्णयता तद्गतकम्प-रोमाञ्च-वैवर्ण्यादिसात्त्विकभावानां, चाञ्चल्यादिव्यभिचारिभावानां, चिन्तादिसञ्चारिभावानाञ्च दिशि मधुर सङ्केतः कृतोऽस्ति, परं कविसमुत्पादितोऽश्लेषोऽपि चमत्कार आत्मानं शब्दमुन्दरतया परिवेष एव विरमयति, तस्मात्कारणात् सचेता दमयन्त्या औत्सुक्यजनिताया आद्याया रागोद्बोधावस्थाया अनुभूतिमेव विधातुं न पारयति । उक्ते सकलमपि सौन्दर्यं समङ्गश्लेषेण हेतूत्प्रेक्षया च ध्वनियन्त्रणे छन्नमस्ति ।

दमयन्त्या शरीरसौन्दर्यवर्णनेऽपि कवेः प्रधान एष तस्याः सौन्दर्यविम्बो-द्भावन न भूयः साधर्म्यमूलकार्थालङ्कारमालोपस्थापनमेव दृष्ट भवति। दमयन्तीगुण-रूप माधुर्यचित्रणे कवे समग्रापि क्षमता नाधिकसफलतामधिगच्छति। किञ्च कवेर्भणितेश्चमत्कारचारुतापि उत्प्रेक्षापर्यन्तमेव परिस्पन्दते—

'इतस्ततो निपतन्मण्डपमणिमयूखमञ्जरीजालच्छलेनामान्तमिव कान्तिरस-विसरमुत्सृजन्तीम्, अशेषाङ्गावयवेषु प्रतिबिम्बितैरासन्नचित्रभित्तिरूपकैर्मायाविभि सुरासुरैरिव विधीयमानाश्लेषाम्, अग्रस्थिते पद्मरागमणिदर्पणे कन्दर्पातुरे रागिणि शशिनीव करुणयार्पितच्छायाम्, अशेषजगद्विजयाचामालामिव मन्मथस्य, सङ्केत-वसतिमिव समस्तसौन्दर्यगुणानाम्, अधिदेवतामिव सौभाग्यस्य, विपणिमिव लावण्यस्य, शिल्पसर्वस्वपरिणामरेखामिव विधातुः, अनन्तससाररोद्दणैकरसक-न्दलीं दमयन्तीमद्राक्षम्।'

त्रिविक्रमस्य प्रकृतिवर्णनमपि एवमेव श्लेषेण प्रौढोक्त्या चाक्रम्यमाणमस्ति। तदीय प्रकृतिवर्णन प्रायेणोद्दीपनरूप विभावमेव समुपलभ्यते। समस्तमपि ससार भ्रमे निपातयन्त्या परिहसितदुग्धफेनधावल्यायाश्चन्द्रिकाया वर्णन यद् भ्रान्तिम दलङ्कारेण कृतमस्ति तदस्ति मनोज्ञम्। पर तदीय सौन्दर्य दधि प्रतिभोत्तम्भि-तस्य भ्रान्तिमदलङ्कारालोक परिधेरभ्य-तर्गतमेव वर्तते न ततोऽग्रे—

मुक्तादाममनोरथेन वनिता गृह्णन्ति वातायने
गोष्ठे गोपवधूर्दधीति मथितु कुम्भीगतान् वाञ्छति।
उच्चिन्वन्ति च मालतीषु कुसुमभ्रान्त्या वो मालिका
शुभ्रान् विभ्रमकारिणि शशिकरान् पश्यन्न को मुह्यति॥

त्रिविक्रमस्य कलायां पाण्डित्यस्य प्रतिभायाश्च हृदयहारी समन्वयो विभ्राजते। तत्र समासा-त्पदसघटनाया आभा अनुप्रासिकश्चमत्कार प्रकृष्टकोटिमाटीकमाना-गौडीरीतिश्च विलक्षणामेव लक्ष्मा सृजन्ती पर्यवलोकिता भवति। इह विन्ध्य-स्थलीवर्णनाद् द्वित्रिस्थलानि उद्ध्रियन्ते। तान्यवलोक्यास्य कवेरुपरि निर्दिष्टा विशिष्टता तु भवेदेव ज्ञाता प्रकृतेरपि सौन्दर्यस्योपस्थापने भवभूतिरिवायमपि कवि परमनिष्णात इत्येतदपि विदित स्यात्—

"मायन्तिकपोलपालिविगलद्दानाम्बुमिक्तद्रुमा
क्रीडत्क्रोडकुलार्धचर्वितपतन्मुस्तारसामोदिता।

अन्तःसुप्तिनपान्थमन्थरमरुल्लोलल्लतामण्डपा
कर्ण्येना न हरन्ति हन्त हृदयं विन्ध्यस्थलीभूमयः ॥"

उपरिस्थित श्लोकों में कवि पुनः विन्ध्यभूमियों की शोभा ध्वनित करते हुए नर्मदा-
ताप्ती के विषय में कहते हैं —

"एषा सा विन्ध्यमध्यस्थलविपुलशिलोत्सङ्गरङ्गत्तरङ्गा
सम्भोगश्रान्तशबरीश्रमशबरवधूनर्मदा नर्मदा च ।
यस्या सान्द्रद्रुमालीछलिततलमिलत्सुन्दरीमन्निरुद्धे
सिद्धं सेवन्त एते मृगमृदितदलत्कन्दला कूलकच्छा ॥"

काननस्य कमनीयताऽपि कविना नितरां ललिता लिखितास्ति तत्र मधुलिहां
गुञ्जन, तुहतुहनरवस्याः पक्षय, गाढाङ्गुलानामितस्ततः उत्प्लुतिर्विविधवर्ण-
स्खगानां विरावानालवल्य, कोकिलानां मधुरो रव, तमालाशोक मुचुकुन्दादि-
पादपा, सुमनसां सकाम्दर्पीकरणमाल, चकोरसारस कुरर-कपोत-कुक्कुट-
कुक्कुभ-मयूरादीना कूजन इत्यादि च एतादृग् यस्य न मनो मोहेत । यदा कवि-
चित्रितं वन चित्रं पश्यन्तु भवन्त —

"वर्षाविधौ निरन्तरतरुविगलितबहलमकरन्दसीकरासारसुरभितभूतलेषु सु-
रमृगपरिहितदावानलज्वालाप्रशमनेऽभ्यङ्गवरमंसि-निर्नीचरः प्रहारविक्रमिनाशोक-
काननेषु तरतरलतरङ्गितुरङ्गसान्निनमारुतरदित स्थितशम्बानुमेयमाद्यन्मयूर-
मण्डलेषु मदनारम्भुलिन्दकलसुन्दरीशिखमध्यकपोतकुक्कुरकुक्कुटकुलकुहरितेषु
कूलकुररपरिकरितसरसरसिषु चक्रवाकस्मारसरसरसीयेषु विहरतु देव सह
सैन्येन स्वर्गेऽसिमन्दाकिनीतटाविलतापल्लवेषु वनेषु ।"

सुविचित्रिते हि एतस्मिन् मनाभिराम चित्रे वर्णिता श्री हर्षदेवस्याति
कि वा अतिमात्रिकाया सुषमा निरीक्षता नाम्—"अथ कदाचिदुन्नतपयो-
धरान्तरपतद्धारावलीविराजिता, कमलदलकान्तनयना, सुरचापरुचिरवसुन,
विद्युन्मणिमेखलालङ्कारधारिण्य, शिखानामुखककलहंसका, मौक्तिकरेणुसञ्चार-
हारिण्य, कम्रस्वरा, निरस्तहसताराङ्ककान्तिकलापोपमुखमण्डला, सकल-
जगज्जेगीयमानगुणमिममनुपमरूपलावण्यगविराजितं राजानमवलोकयितुमिवा-
वतरन्ति स्म वर्षा ।"

त्रिविक्रमस्य वर्णनानि सन्ति यद्यपि क्लिष्टानि पर सर्वत्रापि तत्र प्राञ्जलः
प्रवाह, प्रसादमयं जीवनम् लोकोत्तरा स्फूर्ति, हृदयानन्दावह चातुर्य, रुचि-

परिपोषिणी स्वरलहरी च समुच्छलन्ति । यदपि कविर्वर्णयति तत् साकारं भवत् नेत्रयो पुरस्तान्नरीनृत्यति । यदा तत्कृतं मृगयावर्णनं स्मृतमेव भवति तदास्माकमग्रे कार्दमिककर्पटावनद्धमूर्धजा दण्डखण्डपाणयः क्रूरकर्मोचिताकारा वागुरावाहिनोऽनन्ता पाशहस्ता पापर्द्धिका समुपस्थिता सञ्जायन्ते, भयादुन्नमितकन्धरा ऊर्ध्वकर्णसम्पुटा अकाण्डोड्डीनप्राणा वनप्राणिनः सर्वत्र सन्तिष्ठमाना लोचनगोचरीभवन्ति, हयानां हेषारवं श्रोत्रेन्द्रियं श्रोतुमारभते, शकुनिकुलस्य कोलाहलेनास्मच्चित्तनिकेतनमपि पूर्यमाणं जायते, भयङ्करा सारमेया हृदये भीतिमुत्पादयितुमारभन्ते, गज केशरिभल्लूकसमाकुलानि निबिडानि वनानि शरीरस्य सकलामपि रोमावलिं वेपयितुमोपक्रमन्ते ।

चेन्मनसि कृतसर्वर्तुनिवासस्य विपिनस्य दर्शनाकाङ्क्षा जागर्ति, चेत् षड्रसस्वाहारेषूत्सुकता वर्धते, चेन्नाट्यपरिपाटीपटूनां नटानां नृत्येषु दृष्टिः प्रीतिं निबध्नाति, चेदमृतस्रुतां कविवाचामाकर्णने चित्तवृत्तिस्त्वरते, चेद्वीणाप्रवीणकिन्नरमिथुनगीतानि श्रोतुं कामनातितरामेधते, चेल्लोचनोत्सवकराणां विलासिनीलास्यविलासानां विलोकनार्थं नयनानि समुत्कण्ठितानि, चेन्मृदुवाद्यविशेषशब्दश्रवणेऽभिलाषो बलीयांस्तदापि त्रिविक्रमस्य कृतिं नलचम्पूं निषेवन्तां सचेतसः ।

अहो, त्रिविक्रमकृतं नलचम्पूकाव्यं केन प्रकारेण उपश्लोकयेत । काव्यकला स्वयमेव नलचम्पू भूत्वा भूम्यामवतीर्णेव प्रतिभाति । अत्र यदा पाठका विलासविहगानां मङ्गलवल्भीं स्मरराजस्य राजधानीं शृङ्गारस्य रङ्गशालां दमयन्तीं निभालयन्ति तदा तु ते ब्रह्मानन्दसहोदरमथवा ब्रह्मानन्दादपि गरीयांसमानन्दमनुभवन्ति पुनः पुनः ।

अमृतद्रववर्णकैरिव चित्रितावयवां मोहनमणिशिलायामिवोत्कीर्णाम्, आनन्दकन्दलैरिव घटिताम् शृङ्गारदारुणि इवोत्कुट्टिताम् वशीकरणपरमाणुभिरिव विनिर्मिताम्, मदनमृत्पिण्डेनेव निष्पादिताम्, वज्रलेपपुत्रिकामिव दृशो, आकर्षणमणिशलाकामिव हृदयस्य, जीवनौषधिमिवानुरागस्य, जयपताकामिव मदनस्य, सङ्केतवसतिमिव समस्तसौन्दर्यगुणानाम्, अधिदेवतामिव सौभाग्यस्य विपणिमिव लावण्यस्य, शिल्पपर्यवसानपरिणामरेखामिव विधातु, अनन्तमसाररोहणकरत्नकन्दलीं दमयन्तीमालोक्य सतां मनो विस्मृतसकलव्यापार भवति न चन्द्रे, न कमले, न प्रवाले, न रम्भायाम्, न इन्द्रधनुषि, न सरिद्वीचिषु, न कोकिलालापे, न शिञ्जिनी मृगे, न हंसगत्यां, न सरसि, नोद्याने न भञ्जने, न

चान्यत्रापि कुत्रापि तत् तादृशीं रुचिमनुबध्नाति यादृशी त्रिविक्रमस्य सृष्टौ नलचम्प्वाम् समुद्धाया दमयन्त्याम् ।

चतुर्थे उच्छ्वासे मालङ्कायनो नलं यद् यद् उपदिदेश तत् सर्वं तेषां कृते परमहितकारकं यथा कल्याणेऽभिनिवेशः । तदधीत्य निशम्य च चेतसो मलिनतापहृता भवति, आदर्शमार्गः समवाप्तो जायते, अज्ञानं विजृम्भतां गच्छति, ज्ञानज्योतिः प्रादुर्भवति, विपदो विनश्यन्ति, सम्पदश्च सर्वविधाः समुन्मीलन्ति । स्वपाठकान् प्रति त्रिविक्रमस्य मनसि कियती महती हितचिकीर्षा राजते–इत्येष विचारस्तत्काल एव हृदये समुदितो भवति यदा तत्रायं स्थले मालङ्कायनकृतोपदेशविषयकं दृग्गतं जायते । पाठकाः —

'तत् तात, सुचिरमेघवर्तिनि विद्युद्विलास इवास्थिरे स्थितस्तारुण्ये मा स्म विस्मर स्मयेन विनयम् ।

आवर्जय गुणान् । निर्गुणे धनुषीव सुवंश्येऽपि कस्याग्रहो भवति । अभ्यस्य कलाः । निष्कलो वीणाध्वनिरिव प्रशस्यते न पुरुषः । मा गाः स्त्रियाः श्रियो वा विश्वासम् । अधिकमत्यन्तनिरनार्यमगणना स्त्री श्रीश्च कं न प्रतारयति ।

किं तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा ।
आरोहति न यः स्वस्य वंशस्याग्रे ध्वजो यथा ॥

इत्यादिना शिक्षाप्रदानि सन्मार्गप्रदर्शकानि चारित्र्यसमुत्थापकानि कवेस्त्रिविक्रमस्य वचांसि समारयात्राया स्वजीवनस्य पाथेयत्वेनावगच्छन्ति । अथ च नलचम्प्वा —

"जयत्यमन्यभावनावनतलोककल्पद्रुमः
पुरन्दरपुरस्सरत्रिदशवृन्दचूडामणिः ।
अगतिकुलकन्दलीवनविनाशदावानलः
समस्तमुनिमानसप्रवरराजहंसो हरिः ॥"

इत्येवंविधहरिस्तुतिपरकानेकश्लोकसमन्वितत्वात् सुधियो मोक्षप्रदत्वं तस्य विभावयन्ति ।

नलचम्पूकाव्यं श्लेषसुन्दरत्वमयेन तदन्ते च परिगण्य विरोधोपमा-दीनामलङ्काराणामपि नितरामेव हृद्यं सन्निवेशं समपश्यन् । अस्मिन्नेवावतरणे परिसंख्यां पश्यन्तु प्रवीणवराः —

"यस्मिंश्च राजनि जनितजनानन्दे नन्दयति मन्दिरम्, गीतेषु जातिमत्त्वा,

तल्पेषु मानालयभङ्गा, नृत्येषु विषमस्वरणप्रयोगा, वाद्येषु दण्डकरप्रहारा पुण्यकर्मारम्भेषु प्रबन्धा, मारिद्यूतेषु पाशप्रयोगा, पुष्पितकेतकीषु हस्तच्छेदा, न्यग्रोधेषु पादकल्पना, कञ्चुकमण्डनेषु नेत्रविकर्तनानि आसन् न प्रजासु।"

विरोधविभापि विलोकनीया विपश्चिद्भि —

"पुण्यजनाश्च न च ये लङ्कापुरगा, समूत्राश्च न च ये लम्पटा, प्रसिद्धाश्च न च ये लम्पाका, कामवर्षाश्च न च ये लङ्घना मन्मार्गस्य, नववयसोऽपि न च ये लम्बालका, महाभारतिकाश्च न च ये रङ्गोपजीविन, सेवितासरसोऽपि न च रम्भयान्विता।"

क्षणमुत्प्रेक्षायामपि मनो रमयन्तु मनीषिणो दमयन्तीसौन्दर्यसुधा पिबन्त —

"आकस्मिककठोरकाष्ठप्रहारव्यथामिवानुभवन्ती, विन्दतु वीणाक्वणो माधुर्यमितीव प्रतिपन्नमौनव्रता, लभेता कर्णोत्पले परभागमितीव मुकुलितनयना प्राप्नोतु शोभा मुक्तावली दीप्तिजालमितीव मुक्तस्मिता, गच्छतु च्छायां कण्ठावलम्बिनी चम्पकमालेयमितीवाङ्गीकृतवैवर्ण्या, लभतां लीलाकमलमिदं सौभाग्यमितीवोच्छ्वसितवदना, सा क्षणमभूत्।"

त्रिविक्रमस्य एषा कृतिर्नलचम्पूरुत्तरकालवर्तिना अर्वाचीनां मानसानि भृशमावर्जयामास। कवय स्वकीये गद्ये तामेव श्रिय तामेव शब्दच्छटा सन्दुमनिश प्रयासमाचरितुमारेभिरे। विद्वज्जगति चम्पूग्रन्थप्रणयनस्य महती प्रगाढोत्सुकता समुदपद्यत। अयमस्य कवेस्त्रिविक्रमस्यैव प्रभावोऽवगमनीयो यद् धनपालादयस्तिलकमञ्जरीप्रभृतिगद्यकाव्याना, सोमदेवसूरि हरिश्चन्द्रादयश्च यशस्तिलकचम्पू जीवंधरचम्पूप्रभृतीना चम्पूकाव्यानां प्रणयनस्य प्रेरणा लब्धवन्त।

त्रिविक्रम प्रशसन् सत्यमेवेदमाह चण्डपाल —

शक्तिस्त्रिविक्रमस्यैव जीयाल्लोके कलिद्विषी।
दमयन्तीप्रबन्धेन सदा बलिमतोदिता॥

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

पुरातने भारते वेद-शास्त्र-दर्शन-स्मृति-कथा-पुराण-काव्यायुर्वेदज्योतिर्विद्या न्यायशिक्षाधनुर्विद्यादिकाः शतशो विषया यथा शिक्षणालयेषु प्रचलिता आसन् तथैव इतिहाससमाख्यो विषयोऽप्यत्र पठन-पाठनगत आसीत्। तस्यापि प्रचार इह आसीत्। सोऽपि अत्रत्यानां विपश्चिद्वराणां लेखनीभिरनुगृहीत आसीत्। स च पुराणेष्वन्तर्भूत आसीत्, न च महाभारत-रामायणयोरेव अगण्यत। तस्य गणना तु एतेभ्यः सर्वेभ्य एव पृथगप्यवर्तत। तस्य पार्थक्ये प्रमाणं प्रथम कोष एव वर्तते। कोषे यत्रान्येषां शास्त्राणामुल्लेखो लभ्यते तत्र तस्यापि चर्चा-प्रसंगेन विहितास्ति। अमरकोष आह—"इतिहासः पुरावृत्तम्" इति। एतेन स्पष्टं सिद्ध्यति यद् इतिहासाभिधो विषयः सर्वथैव भारताभिज्ञातो विषय आसीत्। भारते तस्य लेखनादिकञ्च तथैव प्रावर्तत यथान्येषां विषयाणां लेखनादिकं प्रचलितमासीत्। भारतीये समाजे इतिहासः प्रियतरेषु रुचिकरेषु विषयेषु मतो बभूव। जना इहत्या उत्सुकतापूर्वकं तत्र स्वकीयां प्रगाढामभिरुचिं निदधुः। अत एव तु कविकालिदासबाणादिकास्तं सादरं स्मरन्तोऽवाप्यन्ते। महाकविः कालिदासः अभिज्ञानशाकुन्तले लिखति—"किन्तु यादृशी इतिहासनिबन्धेषु कामयमानानामवस्था श्रूयते तादृशीं तत्र पश्यामि।" महाकविर्बाणो लिखति यत्—"चन्द्रापीड"…"कथासु, नाटकेषु, आख्यायिकासु काव्येषु, महाभारतपुराणेतिहासरामायणेषु……कौशलमवाप।" महाभारतेऽप्यसकृदितिहास इति पदं प्रयुक्तमवाप्यते। वक्ष्यमाणासु पङ्क्तिषु प्रयुक्तम् 'इतिहास' इति पदं पश्यन्तु—

"भारतस्येतिहासस्य पुण्यां ग्रन्थार्थसंयुताम्" आदिप, १, १९

"इतिहासाः सवैयाख्या विविधाः श्रुतयोऽपि च" आदिप, १, ५०

"इतिहासपुराणानामुन्मेषं निर्मितं च यत्" आदिप, १, ६३

एतेन द्वित्रावसरदर्शितेनापि विवरणेन भारतस्येतिहासप्रियत्वं सिद्ध्यति। तत्रं स्पष्टो आयते यदत्रेतिहासस्य लेखनपाठनादिसम्बन्धिनी पद्धतिर्भृशमुन्नता-रतञ्च प्रसृतासीत्। एतस्मिन् समये स्थितेऽपि अद्य प्रतीच्येषु सर्वांशु केचन

कथयन्ति यद् भारते इतिहासलेखनानाम् ऐतिहासिकबुद्धेश्च अभाव एव अदृश्यत। इतिहासस्तस्मिन्नेव देशे जनुर्ग्रहीतुं शक्नोति यत्र वस्तुवस्तुनः समृद्धि मश्नुते, राजनीतिकस्वतन्त्रता न कदापि भारते दृष्टाऽभवत्, तस्मात् तत्र वस्तुत्व क्वापि नैजजन्मग्रहणस्याप्यवसर न लब्धु शशाक। भारते इतिहासानुत्पत्ते कारणमिदमपि वदते यद् भारते न कदापि राष्ट्रियभावना स्वस्य भरणस्य पोषणस्य चानुकूलान्यव साधनानि अधिग तु समर्थाऽभवत्। इतिहासानुद्भवे हेतुत्रयमपि विज्ञेयं यद् राजनीतिविषयिण्यो घटना भारतीयाना जनाना प्रति क्रियास्तस्मिन्नथ नोद्बोधयितु प्रभूवुर्यस्मिन्नये यवन (ग्रीस) देशोपरि कृताना पर्शियनीयानामाक्रमणाना प्रतिघातेन हेरोडोटसस्य इतिहास समुद्भवित।

इतिहासमाश्रित्य एतादृश आक्षेपान् विदधाना भारतोपरि, कीथादिका विद्वास श्रूयन्ते। नैतेष्वाक्षेपेषु वर्तते सत्यता वस्तुत। भारते न कदापीतिहा साना न चैतिहासिकबुद्धेरभावोऽभवदित्युपरिष्टान्निहितैः प्रमाणैः साधितमेव। स्वस्य स्वस्य देशस्य समयस्य च दृष्टयो भिन्ना अपि भवन्ति। एतद्दृष्टिभेदा देव अस्मदीये भारते तस्मिंस्तस्मिन्ननेहसि लिखितानामितिहासानां पद्धतिरपि न देशान्तरीयेतिहासपद्धत्यनुगुणा समीचिना जायते। देशान्तरीया विद्वांसो हि अधुनना अनयनाश्च इतिहासलेखनस्य तदुद्देश्य प्रयोजन वा अनुमन्यमाना न समवाप्यन्ते यदुद्देश्य प्रयोजन वा भारतीया मेधाविनोऽनुमेनिरे। भारतीया पण्डितास्तिथीना घटनावलीनाञ्च वर्णन न इतिहासस्य उद्देश्यमवागच्छन् अपि तु जीवनस्य शाश्वताना सिद्धान्तानां समुपस्थापन किञ्च राष्ट्रियसंस्कृत समुन्न यनमेव ते इतिहासस्य आदर्शमवजग्मु। इममादर्शमत्र पुरोनिधाय ते इतिहासान् प्राणैषु। दुर्दैवाद् रामायण महाभारतादयो य केऽपि इतिहासा आत्मान पातु मतकस्तेषु निदिष्टोद्देश्य स्फुटतया परिवीक्षित भवति। भारतीयानां प्राचामिति हासकाराणा दृष्टिराधुनिकेतिहासकाराणा सरणिं कस्माद्गीकृतवती यत्र सन्त्यनकानि कारणानि—(१) भारतीया दार्शनिकविचारधारा न ऐहिकसु स्थान यथार्थमुत्थान मन्यते। तद्दृष्टी ससृतिर्मिथ्यास्ति नास्ति तत्र वस्तुता। सासारिकाणां विषयाणा विचारण मायाकृते भ्रमानाये एव निपतनमस्ति। (२) पारलौकिकेषु विषयेषु भारतीया स्वा श्रद्धामतिचिरादेव गरीयसीमिव निदधाना प्रेक्ष्यन्ते। (३) भारतीयानां कर्मसिद्धान्तो, य मतेन मानव जीवने काऽपि अचिन्तनीया घटना घटितु शक्नोति, ऐतिहासिकघटनानां

सङ्कलने संरक्षणे च न मनागपि रुचिमदीदृशत्। (४) भारतीया जातीयेतिहासस्य प्रतिनिधित्वेन राम-कृष्ण-नल-युधिष्ठिरादीन् एव असंमत।

आश्चर्यमिदं, भारतीयवाङ्मयस्य गम्भीरतया धिया च अनुशीलने कृतेऽपि सति प्रतीच्याः प्रज्ञो भारतीयानां प्रकृतिं प्रवृत्तिं च ज्ञातुं नाशक्नुवन्। "भारतीयेषु इतिहासकाराणामभावस्तथैतिह्याभिमतधियोऽभावश्च दृश्येते" इत्येतत् तेषामभिधानं तु तद्विषये इममेव सन्देहं जनयति। अस्तु। भारतमप्यवश्यमेव स्वदृष्ट्यनुरूपाणामितिहासानां सृष्टिं चकार। साम्प्रत प्रामाणिकानामितिहासानां रचना न यदि प्राप्यते तदा तत्र कारणमस्ति-विध्वंसकानामाक्रमणानां बहुलता।

"राजनीतिकस्वतन्त्रता न भारते कदापि दृष्टाऽभवदिति यदुच्यते तदपि न सत्यम्। पुरातनतमे काले तु भारते पूर्णतया राजनीतिकं स्वातन्त्र्यमवर्तत। अस्मिन् विषये—

ध्रुवोऽच्युतः प्रमृणीहि शत्रून्
        छत्रूयतोऽधरान् पादयस्व।
सर्वा दिशः संमनसः सध्रीची
        ध्रुवायते समितिः कल्पतामिह॥ (ऋक्, १०।१७३)

त्वां विशो वृणतां राज्याय त्वामिमाः प्रदिशः पञ्चदेवीः।

वर्ष्मन् राष्ट्रस्य ककुदि श्रयस्व ततो न उग्रो विभजा वसूनि॥ (अथर्व०, ३।४।२)

इत्यादिका मन्त्रा सन्ति प्रमाणभूताः। वैदिके युगे गणतन्त्र-राजतन्त्रयोरुभयो रपि दर्शनात्वेदं सिद्ध्यति यद् भारते राजनीतिकस्वातन्त्र्यन्तु प्रारम्भादेव वीचितमभूत्। आकरेषु भौज्य-स्वाराज्य-वैराज्य-साम्राज्यादिशासनपद्धतीनां य एष उल्लेखो लभ्यते, कश्चित् तस्योल्लेखनस्यायमेवार्थो भवति यद् भारते राजनीतिकं स्वतन्त्रता नासीत्। भारतस्य यदा दुर्भाग्यदुर्दिनमभवत् तदा तस्यमेव दस्यो देशः समुदभवन्। परं तत्पतनकारणमवलोक्यैव राजनीतिकस्वातन्त्र्याभावस्यैव वक्तुं दोषारोपणं तु नोचितं प्रतिभाति।

यस्मिन् देशे मनु-याज्ञवल्क्य-गार्गी-जनक-वसिष्ठ-बृहस्पतिसदृशा वाग्मिनोऽजनिषत पुरातनतमे काले, किञ्च कृष्ण-सदृशा गीतोपदेशका महाभारतकाले समुदपद्यन्त, अथ च साम्प्रतिकेऽपि भारते शङ्कराचार्य-गोखलप्रभृतिसुरेन्द्रनाथ मदनमोहनमालवीय-सदृशा महापुरुषा समजायन्त तद्-भारतदेशमधिकृत्य

'वननृत्यस्तथा अत्र अभाव आसीत्' इत्येतत्कथनं कियदनुचितम्। एवमेव राष्ट्रियभावनाया राहित्यमपि यदुक्तं तदपि नानृताद् रहितम्।

यस्य देशस्य श्रुतयः—

"भद्रमिच्छन्त ऋषयस्स्वर्विदस्तपोदीक्षामुपनिषेदुरग्रे।
ततो राष्ट्रं बलमोजश्च जातं तदस्मै देवा उपसंनमन्तु॥"
(अथर्व० १९।४१।१)

"आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम् आराष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायताम्...कल्पताम्।" (यजुषि)

इत्यादिभिर्मन्त्रैः समग्रमपि विश्वं राष्ट्रियभावनामुपदिदिशुस्तदेव भारतं लक्ष्यीकृत्य "न भारते राष्ट्रियभावनानुकूलानि साधनानि समवाप" इत्येतद् भणनं किं युक्तम्?

अस्तु नाम किमपि वैदेशिका वदन्तु। अस्मद्देशे इतिहासानां प्रणयनमितिहासकाराः स्वसंस्कृतिनिर्दिष्टमार्गेणैव अकार्षुः। संस्कृतसाहित्ये न केवलमितिहासा अलिख्यन्त इतिहासप्रधानानि काव्यानि च लिखितान्यभूवन्। बाणभट्टस्य "हर्षचरितम्", वाक्पतिराजस्य "गौडवहो", पद्मगुप्तस्य "नवसाहसाङ्कचरितम्", कल्हणस्य "राजतरङ्गिणी" किञ्च बिल्हणस्य "विक्रमाङ्कदेवचरितम्" इतिहासप्रधानकाव्यत्वेन सन्ति सर्वत्र प्रथितानि। एतेषु ऐतिहासिकेषु काव्येषु अत्र केवलं बिल्हणस्य 'विक्रमाङ्कदेवचरितम्' गृह्यते यतो ह्यत्र तस्यैवैतस्य विमर्शनमिष्टम्।

कश्मीरप्रदेशवास्तव्य-ज्येष्ठकलशाभिधेयादवतरन्प्रादुर्भूत—महाकविबिल्हण-प्रणीतमहाकाव्य-विक्रमाङ्कदेव-चरितमस्मदग्रे चालुक्यवंशावतंसस्य वसुधाधिपस्य विक्रमादित्यषष्ठस्य चरित्रं प्रस्तवीति। तत्र सच्चरितं व्यतिरिच्य विक्रमादित्यषष्ठस्य पितुः आहवमल्लस्य निधनं, राजकुमारीचन्द्रलेखोद्वाह, विक्रमादित्यस्य सोमेश्वर-जयसिंहाभिधानयोर्भ्रात्रोर्व्यतिकरः, चोलानां पराजयः किञ्च अन्या कतिपयविविधा घटना सन्ति कविवरसतुल्लसितायां मनोऽभिरामायां गिरायां गीताः। काव्ये चालुक्यवंशस्यादिपुरुषो विधातुश्चुलुकादुद्बभूव इत्येतदाशशुद्धीरितम्। काल्पनिकप्रारम्भानन्तरं परम्परायामुच्छेदोऽप्यवाप्यते महान्। बिल्हणः प्रथमं तैलपं नाम नृपतिमवतारयति तत्कृतं राष्ट्रकूटविजयञ्च गायति। अन्येषामनेकेषां भूपानां तु वर्णनं कृतमेव परं विक्रमादित्यपितुः आहवम-

कस्य विशिष्टतयोल्लेखनं कुर्वाणः स दृश्यते। यद्यपि कविना बहुलास्तादृश्यो घटनाः स्वकाव्ये वर्णिता यादृश्यो हि पुरावृत्तोपरि प्रकाशं क्षेप्तुं नितान्तं सहायका भवन्ति परं यत्र कविः स्वनायकगुण-गौरवानुरागातिशयवशात् तस्योत्कर्षं प्रदर्शन एव पूर्णं मनोयोगं प्रददाति, तत्र एवंविधाया घटनाया घटनमवलोक्यते या न केचन इतिहासाः परिपोषयन्ति। परं साम्प्रतिके समये बहव इतिहासलेखकाः देश-जाति-सम्प्रदायादिपक्षपातहेतोः स्व-स्वेतिहासे अतीतानां घटनानां वर्णनमतिविपर्यासपूर्वकं विदधाना दृष्टा भवन्ति एतादृश्यां स्थितावेदमपि मुक्तकण्ठतया कथनं न समीचीनं प्रतिभासते यत् कविरमुकां घटनामसत्यामेव वर्णयामास।

अस्ति विक्रमाङ्कदेवचरिते वीररसः अङ्गी। तत्र सर्वत्रैव बहूनां युद्धानां वर्णनं विलोकितं भवति। यद्यपि कविना काव्ये सर्वत्र वैदर्भी रीतिरवलम्बितास्ति परं यत्र यत्र श्लोके वीरतायाः, सेनायाः, समरस्य च दृश्यं कविना आलिखितं तत्र तत्र श्लोके वीररसानुकूला पदावली वीक्ष्यते, सैन्यसमूहस्य वर्णने च कवि-लेखनी यत्कौशलमभ्युपगच्छति तत्कौशलसामर्थ्यात् पाठकाः स्वसमक्षे सैन्यं सन्निष्ठमानमिव प्रेक्षन्ते। तेषां श्रोत्रेन्द्रियं दुन्दुभिध्वनिं श्रोतुमारभते, कुञ्जराणां भारेण नीचैर्गच्छन्तीं पृथिवीं तेषां नयनेन्द्रियं विलोकयितुं सुसमयमश्नुते, तुरङ्गखुरोत्थापितं समा-रजो दिग्भागान् आवृण्वन्; गजमदाम्बुभिर्धारासारां भवन्तीं च ते लोचनगोचरां कर्तुमवसरं लभन्ते। सैनिकानां प्रमाय, शस्त्रास्त्राणां झणझण-शब्दसङ्घट्टनपूर्वकं विद्युद्भ्रमानुकारी प्रस्फुरत्प्रकाशः, समन्तादुपर्युपरि तुमुलहला-कोलाहलः, झगझगेति शब्दं कुर्वतां रथानां पङ्क्तयः, हयानां गजानां पदातीनां परस्परसंघर्षदर्शिनी श्रेणी च पाठकस्य श्रोतुर्वा पुरो युगपदवतीर्णा जायन्ते।

राजा आहवमल्लः कीदृशो महायुद्धभटो योद्धासीत् इत्येतत्—तस्य कविकिञ्चिद्वीररसोद्भवितायामुत्साहादभ्येत्यपादिकायां कातरस्यापि शोणिते उष्णतायाः सञ्चारिण्यां भाषायां सन्निबद्धानीति विलोकयतां पद्यम्—

कौक्षेयकः क्ष्मातिलकस्य यस्य पीत्वारिमात्रं द्विषतां प्रतापम्।
आलोल्य सम्पर्कतुभिराचचाम चोलीकपोलस्थलचन्दनानि ॥ १।९० ॥
दोःस्तम्भतापानलसन्निधानाद् बिभ्रत् शिरःस्नानिव यस्कृपाणः।
प्रतापदृग्धपतिकीर्तिधारा धारासुदारा कवलीचकार ॥ १।९१ ॥
निःशेषनिर्वासितराजहंसः खड्गेन बालाम्बुदमेचकेन।
क्ष्मापालभूमीभुजरसोऽपि य कीर्तिहंसीं विरमीचकार ॥ १।९२ ॥

सूर्यमल्लस्य जयसिंहदेवस्य प्रचण्डारातीनामपि मानसे सन्तापसमुत्पादकं प्रतापं कविरेवं वर्णयति—

प्रतापभानौ भजति प्रतिष्ठां यस्य प्रभातेष्विव संयुगेषु।
सूर्योपलानामिव पार्थिवानां केषां न ताप प्रकटीबभूव ॥ ११८१ ॥
यात्रासु यस्य ध्वजिनीभरेण दोलायमाना सकला धरित्री।
आर्द्रत्वगाधिष्ठित - पृष्ठपीठमकर्मठं कूर्मपतिं चकार ॥ ११८२ ॥

शब्दावलर्यां कियदोजः श्यती विकटता कियांश्च दारुणो रसो विभ्राजते। सम्प्रति समराङ्गणे हतानां भूपानां हृत्कम्पनकृद् दृश्यं दर्शयता किन्न कविना नद् दृश्यं कियद् विलक्षणचातुर्येण प्रदर्शितं तदपि विलोक्यताम्—

किरीटमाणिक्य मरीचिवीचिप्रच्छादिता यस्य विपक्षभूपाः।
चिताग्निभीत्या समराङ्गणेषु न सगृहीता सहसा शिवाभिः ॥ ११८३ ॥

काव्यनायको विक्रमाङ्कदेवः शैशवादेव समरोत्सवोत्कण्ठो दृष्टो बभूव। आहवमल्लदेवस्तदीयः पिता अद्भुतमाहात्म्याङ्कमेकवीरं तमेव सिंहासने प्रतिष्ठापयितुं मनसाचकाङ्क्ष। स राजलक्ष्म्याः संरक्षणं तस्यैवातुलसत्त्वस्य भूभारधारणक्षमयोर्भुजयोर्विदधाय—

"अलङ्करोत्वद्भुतसाहसाङ्क सिंहासनं चेदयमेकवीरः।
एतस्य सिंहीमिव राजलक्ष्मीमङ्कस्थितां कः क्षमतेऽभियोक्तुम् ॥" ३।२७ ॥

विक्रमाङ्कदेवो बहुसंख्याकान् महासमरान् जितवान्। आसीदसौ त्रिलोकवीरः—

"त्रिलोकवीरः कियतो विजिग्ये न दुर्दमानां प्रतिपार्थिवानाम्।
दोर्विक्रमेणाद्भुतसाहसेन महाहवानाहवमल्लसूनुः ॥ ३।६८ ॥

महोद्धुराणां महेभानां रणप्रचण्डानां तुरङ्गमानां जितनानासम्परायाणां महाभटानामपि पराङ्मुखकारिणः शत्रुप्रलयपवनस्य सम्मुखे गन्तुं विक्रमाङ्कदेव एव शक्तिं निदधौ—

"उदतिष्ठदपारपौरुषः स्वयमुद्दाममदेन दन्तिना।" १५।१८
"असिना विशिखैः सतोमरैः सहसा कुञ्जरघातनेन च।
स सहस्रमिवोद्वहन् करान् प्रतिपक्षक्षयदीक्षितोऽभवत्" ॥१५।१४॥

महाकवौ बिल्हणे अद्भुतैव भयङ्करसमरवर्णनपटीयस्ता समुच्छलति। तस्य ऐसम्यां तदमोघं बलं सञ्चरते यत् सर्वत्र शोणितापगानां रोमाञ्चकृत् तद्दृश्यमुत्पादयितुं प्रभवति यदवलोक्य कालस्यापि हृदये हठाद् भीतिः प्रवेष्टुं प्रधावति

'महाभटानां करवालयष्टयः समुच्छलद्धारमोर्मिनिर्मलाः ।
विनिर्गताः कोशगृहोदरात् रणे कृतान्तपाशोरगसन्निभा बभुः" ॥१७।१५॥
'पदे पदे शान्तिपङ्कपातिना दिनेश्वरस्य प्रतिबिम्बमालिका ।
अवापद्यापानकुतूहलागतप्रपञ्चरश्मीचषकोपमेयताम्" ॥ १७।५२ ॥

इदं विक्रमाङ्कदेवचरितं महाकाव्यं चालुक्यवंशोद्भवं वर्णयत् वर्तते, तद्वंशोद्भूतप्रचण्डपराक्रमशीलपार्थिवानां वृत्तं च तत्र समवाप्य डॉ० बूह्लरादयः अचकथन् यन्महाकविना स्वकृतावैतिहासिकं तथ्यं विनियोजितम् । परं दृश्यमिदं ग्रन्थानां पुत्र प्रतिभाति न तत्त्वदृष्ट्या । यतः कृतिरितिहासमूलापि काव्यमेव नेतिहासः । अत्र महाकविबिल्हणस्य प्राधान्येन कवित्वमेव प्रकाशनीयं वर्तते न चेतिहासतत्त्वम् । यत्तत्रेतिहासतत्त्वमाविर्भावितं तदानुषङ्गिकत्वेन न प्राधान्येन कविना चेदत्र काव्ये स्वनायकस्य किमपि अनुचितं वृत्तं निहुतं तदा तत्तु समुचितमेव कृतं । कविः—

"यत् स्यादनुचितं वृत्तं नायकस्य रसस्य वा ।
विरुद्धं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥"

इत्येवं हि शास्त्राज्ञा आज्ञापयति ।

वस्तुतः काव्यमेतत् स्वकीयतत्तद्गुणगणतः संस्कृतसाहित्येऽसाधारणमेव स्थानमधितिष्ठति । एतस्याभिनन्दनीयस्य काव्यस्य प्रणेता बिल्हणोऽस्ति विलक्षणकाव्यविच्छित्तिप्रकाशनप्रवणो विचक्षणवरोऽनल्पमधुमञ्जुलकल्पनाकुशलः । प्रसादाभिधेन गुणेन वैदर्भ्याख्यया मनोज्ञया रीत्या चैष कविः काव्यनिर्माणे कविकुलगुरोः कालिदासस्य शैलीं बिभर्ति । रसध्वनिच्छन्दःसमासोक्त्यादिभिः सर्वैरेव सनाथीकृत्य काव्यमिदं कुशलमहाकविना श्रीसरस्वतीचरणसरसिजयोः सादरं सविनयञ्च समर्पितम् । वस्तुतः कविना विरचय्येदं काव्यरत्नं संस्कृतसाहित्यसंसारस्य गरिमा महिमा च नितरामेव वृद्धिं नीतौ ।

काव्येऽस्मिन् उपमातिशयोक्त्यर्थान्तरन्यासकाव्यलिङ्गार्थापत्तिप्रभृतयोऽलङ्कारास्तु सन्त्येव बहवः परमेतस्य काव्यस्य मध्ये उत्प्रेक्षालङ्कारस्य तु अतितरामेव मनोहरा लोकोत्तरसौन्दर्यशालिनी माला दृष्टिगोचरीभवति । इह कतिपयश्लोकास्तदीयश्रीपर्यवेक्षणाय निधीयन्ते—

यस्यैषः सद्गुणग्रामिणीषु प्रोतप्रतिक्ष्मापतिमौलिरत्नाः ।
गृहीतदीपा इव विन्दते स्म खड्गान्धकारे रिपुचक्रवालम् ॥ ११।७५ ॥

इह कविनाऽनुस्यूतराजमौलिरत्नेषु शरेषु गृहीतदीपकत्वमुत्प्रेक्षितम् ।

यद्वैरिसामन्तनितम्बिनीनामश्रान्तसन्तापकदर्थ्यमाने ।

पराङ्मुखं शोषविशङ्कयेव कुचस्थले कुङ्कुमपङ्कमासीत् ॥ ११०५ ॥

अत्र कुचस्थले कुङ्कुमलेपस्य पराङ्मुखत्वं स्तनयोः शोषशङ्काया हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितम् ।

य वीक्ष्य पाथोधिरधिज्यचापं शोणाश्मभिः शोणितशोणदेहैः ।

क्षोभादभीक्ष्णं रघुराजबाणजीर्णव्रणस्फोटमिवाचचक्षे ॥ ११०६ ॥

अत्र रक्ताश्मसु जीर्णव्रणस्फोटत्वमुत्प्रेक्षितम् ।

एवंविधाभिर्मधुरमधुराभिरुत्प्रेक्षाभिः काव्यमेतच्चिरं विभूषितं सद् भृशं सचेतसां चेतांसि चोरयति ।

सम्प्रति अन्येषां च विचतुराणामलङ्काराणां छविं प्रेक्षन्ताम्—

"भोजक्ष्मापालविमुक्तधारानिपातमात्रेण रणेषु यस्य ।

कल्पान्तकालानलचण्डमूर्तिश्चित्रं प्रकोपाग्निरवाप शान्तिम्" ॥ ११९४ ॥

अत्र विरोधाभासः,

"अत्र रणे यस्य जयामृतेन क्षीवः क्षमाभर्तुरभूत् कृपाणः ।

एका गृहीता यदनेन धारा धारासहस्रं यशसोऽवकीर्णम्" ॥ ११९६ ॥

इह परिवृत्ति श्लेषश्च,

"अन्यायमेकं कृतवान् कृती यश्चालुक्यगोत्रोद्भवराजलोऽपि ।

यत्पूर्वभूपालगुणान् प्रजाना विस्मारयामास निजैश्चरित्रैः ॥ ११०१ ॥

इह व्याजस्तुतिश्च सहृदयान् प्रीणयन्ती स्वशोभां सर्वतो विकिरति । साम्प्रतं ध्वनि रमणीयतापि विलोकनीया—

"सोऽयं रणे नर्तयिता कबन्धान् मदान्धभूपालसहस्रसैन्ये ।

विलोकयन्तं सुन्दरि चेदिराजस्तवास्तु दृष्टिः स्मरवैजयन्ती" ॥ ११९७ ॥

अत्र कबन्धनर्तनकारित्वेन शौर्यातिशयरूपवस्तु ध्वनितम्,

"उत्तम्भग्रामाय पयोनिधेर्वर्त्तरि जयस्तम्भमदम्भवीर ।

असूयित स्वैरविहारशीलैरालानभीत्या जलवारणेन्द्रैः" ॥ ११११ ॥

इह जयस्तम्भे समुद्रगजानामालानस्य भ्रान्त्याऽसूयेति प्रतीत्या भ्रान्तिमानलङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

"उत्थाय तल्पवसनाञ्चलमिन्दुबुद्ध्या
    कर्णं गते झटिति कुक्कुटकण्ठनादे ।
किञ्चिन्नवाद्रिनिमग्नतनुरार्द्रनार्यः
    प्रत्येककेलिशयनेषु पुनः पतन्ति ॥ ११।९२ ॥

इत्थंविधैश्चैकेन अर्थाङ्कितमुग्धरसनिर्भरपरामेव नूतनतामनुवहन्ति सूक्तयः ।

का... स्थ... बन्धव मरन्दागलितानाम् ।
    हंसपात्रनिवहं तनुविम्ब पाटला कुसुमितैः मधुधारा ॥" ११।२६

"यामिनीदीपिन कामपि कान्ता दुर्लभमानमिलपन् भुवमेपि ।
    तानवं किमपि तन्नुमनालं मानहीनविहितं परमार्थ ॥" ११।७९

इत्येतदृशा सरसा श्लोका माधुर्यगुणमुद्वहन्तः समवाप्यन्ते । कविर्माधुर्ये प्रसादे च गुणे प्रतिपद महाकविं कालिदासं स्मारयति । एतावदेव न तद्वाक्ये क्वापि दण्डिनः, क्वापि च जयदेवस्य, क्वापि च श्रीहर्षस्य लालित्यमपि वपदिव प्रतिलक्ष्यते । वसन्तादिऋतूनामृतूना वर्णनस्वेतदाय माघादिकविकृतवर्णनैरपि क्वचित् क्वचिदतिमधुरं दृश्यते किं वा रुचिं परिणयत् प्रतीयते—

"उन्मादयन्मधुरेण पुष्पमधुना कोकिलभुवः पङ्क्तिला
    मरे भङ्गमय दिशन्ति कुसुमप्रागभारतः पादपः ।
चैत्रगाङ्गिरसगरायपवित्रा दैन्य परित्राजिन
    कामं मगत्ति धाम्मोदमिको लवङ्गवल्लवगु च ॥" ७।३२

"कूजत्कोकिलकोपिना गुलिघतु लिखा मलयस्वने
    भिक्षा चन्दनमारुतेन मन्द दावाग्निमाह्नुतिः ।
किंस्वित्त्यजति दुर्मना दलयितुं कामेन मैत्री मधा
    कर्तुं धावति दुर्लभे त्वयि सर्वा का का न वातूलताम् ॥" ७।६६

सूक्तेस्य कवितोद्वेगावदुद्बवकैनितरामेव हृद्यतया वर्णितः । तत्र स मधुरमधुपदिशति दृश्यते—

"मत्त पतति पथिकनिन्ध्ये स्निग्धनवानल परिक्रम ।
    सास्वनमधुपविधुमकमूर दोहदकम सन्दन धाम ॥" १।१२

ववर्णनमति च दक्षिण दृशा ।

"प्रार्थनार्थनिव रसरञ्जना भानुरुच्छितगजन्तकान्ति ।
    भावमुग्धनपदाहतिनाना विद्यते न महतामपि न्यूनम् ॥" १।१४

इत्यादिरन्यसमासक्त पदव्यदिशति कविस्तत्रापि ध्यान मर्दयम् ।

काव्ये कवि स्थाने स्थाने सन्निवेशिताभि सूक्तिभि स्वकीयान् पाठकान् प्रति न केवल सन्मार्गं प्रदर्शयत्यपि स्वसौ स्वप्रकृति परिचयमपि प्रददाति, स एतदपि ज्ञापयति यत्स तेषु तेषु भावषु विचारेषु वा अभिरुचिं निदधाति। कवि निहितानां सूक्तीनां महोपकारत्वादिहापि त्रिचतुरा एव सूक्तयो निधीयन्ते—

(क) "इय हि लक्ष्मीर्धुरि पांसुलानां केषां न चेत कलुषीकरोति ' ३, ४२

(ख) ' न कुच्छ्रेऽपि महाभागास्त्यागव्रतपराङ्मुखा ' ४, ६७

(ग) "यशसि रतिर्महतां न देहपिण्डे" ६, ७७

(घ) ' प्रायेण देहविरहादपि दुःसहोऽयं
सर्वाङ्गसज्वरकर प्रियविप्रयोग " १६, ४०

अस्य कवेर्नवमसर्गस्थ स्वयवरवर्णन कालिदासवर्णितेन्दुमतीस्वयवर तु सवदत्येव अन्या अपि एतदीया उक्तयस्तत्तत्कविसूक्ती सवदन्त्य प्राप्यन्ते। तथाहि—

'लोकान्तरसुख पुण्य तपोदानसमुद्भवम्।
सन्ततिः शुद्धवश्या हि परत्रेह च शर्मणे॥ (रघु०, १, ६९)

' किमश्वमेधप्रभृतिक्रियाकर्मै सुतोऽस्ति चेत्रोभयलोकबान्धव।
ऋणं पितॄणामपनतुमक्षमा कथ लभन्ते गृहमेधिन शुभम्॥" (वि० २, ३४)

' अब्धिषु स्थलपथीकृतेषु न पूर्यते जवविधौ कुतूहलम्।
इयकुर्वत दिगन्तगोचर नूनमस्य तुरगा क्षमारज॥' (वि०, १४, ६२)

' प्रयातुमस्माकमिय कियत्पद धरा तदम्भोधिरपि स्थलायताम्।
इतीव वाहैर्निजवेगदर्पितै पयोधिरोधक्षममुत्थित रज॥' (नै०, १, ६९)

वस्तुत इद काव्य सस्कृतकाव्येषु नैज विशिष्ट महत्त्व निदधाति। यस्यापि दृष्टिपथे काव्यमेतत्समागच्छति स काव्यमिदमधीत्यातितरा प्रीयते। पाठकस्याग्रे काव्यमेतदेकतरस्यैवेहामिकी घस्ना सन्निदधात्यपरत कविश्वलक्ष्मीमत काव्यस्यास्य कर्ता बिल्हण स्वपाठक यथा परिप्रीणाति न तथाऽन्य कवय। एतत्कृताश्चौरप ञ्चाशिका कर्णसुन्दरी विक्रमाङ्कास्युदय एयचम्पूकृतयश्च रसिकानां मानसेषु हर्षम मित सञ्चारयन्ति। सुभाषितसग्रहग्रन्थेषु वपि एतद् रचिता अनेके श्लोका सद श्यन्ते। सत्यमुक्तम्—

विल्हणस्य कवे प्रासप्रसादैव सरस्वती।
नीयते जातु काऽपि न दुर्जनैर्न घनैरपि॥'

नैषधं विद्वदौषधम्

अनवद्यगीर्वाणसाहित्यसुधीशिरोरत्नविश्वविदितयशा नैषधीयचरितमहाकाव्यरचयिता कविचक्रचूडामणिस्तार्किकजगदलङ्कारो लोकोत्तरप्रतिभापावन श्रीहर्षो महाकविकल्पितपदनिबन्धनावाप्तविचित्रचातुरीकचमत्कारचारुताचुम्बितार्थप्रकाशनपण्डितो वैदुष्यातुलविभावितनिबन्धग्रथननिपुणः शास्त्रीयस्य पाण्डित्यस्य कवित्वस्य चानुपम एव रत्नाकरो बभूव ।

स यथा मानसमञ्जरीसमुन्मीलनविधायिन्याः प्रकृतिपेशलायाः कविताया विरचने परां प्रवीणतामगाहत तथैव पण्डितप्रकाण्डमदचूर्णनचतुरायास्तर्ककर्कशाया गिराया गुम्फनेऽपि अद्भुतामेव विदग्धतां बभार । यो हि श्रीहर्षः कविता-कामिनीकरलीलाकमलमूनं नैषधीयचरितमरचयत् स एव श्रीहर्षः प्रगाढपाण्डित्यभुजदण्डखड्गभूतं खण्डनखण्डखाद्यमपि अजग्रन्थत् । यः श्रीहर्षो मनोऽभिरामया कान्तकवितया कर्णेषु स्वीयां विमलां समज्ञां वैजयन्तीमुदतुलत् स एव जयचन्द्रकान्यकुब्जनरेन्द्रसंसदि स्वपितृपादपराजेतुस्तार्किकतल्लजस्योदयनस्यापि वैदुष्यजनितमदमपि अचूचूर्णत् । कविकुलपारावारपौर्णमासीन्दो श्रीहर्षस्यैषा सूक्तिर्नितान्तमवितथैव—

"साहित्ये सुकुमारवस्तुनि दृढन्यायग्रहग्रन्थिले
तर्के वा मयि संविधातरि समं लीलायते भारती ।
शय्या वास्तु मृदूत्तरच्छदवती दर्भाङ्कुरैरास्तृता
भूमिर्वा हृदयङ्गमो यदि पतिस्तुल्या रतिर्योषिताम् ॥"

श्रीहर्षो न केवलं कविर्दार्शनिको वा बभूव स महान् साधको योगी च भूत्वा भुवि बभौ । चिन्तामणिमन्त्रसिद्धिः सरस्वतीमातृचरणसमवाप्तिश्च तस्य साधकत्वे योगित्वे च समुज्ज्वलं प्रमाणम् । संस्कृतकवीनां मध्ये हि पूर्वविधाः कवयो नाधिका यत्र कवित्वयोगित्वयोर्मञ्जुलो योगः परिस्फुरन् प्रेक्ष्येत ।

अद्वैतसिद्धान्तनिहितरुचिविशेषो महाकविर्दार्शनिकसिद्धान्तप्रतिपादने सप्तदशवर्तिनं सर्गं संश्रित्य दर्शनविदां संसारेऽमिनां मुदं वितन्वानो राजते । तदेषो हि नैषधीयचरितस्य सप्तदशः सर्गो दर्शनशास्त्रविषयकवैदुष्यस्य

निकषोपल सन् शोभते । चार्वाकमतस्य तत्र मण्डन खण्डनञ्च एताव या प्रौढत-रतयानुष्ठित यदसौ सर्गो दर्शनशास्त्रमिव प्रतीयते । चार्वाकाननन ये विचारास्तत्र वर्णिता प्रतिष्ठापितास्तेऽद्यननानामपि र्थ निरुपाद्रिता तर्कान् सिद्धान्ताश्च परिह-सन्त प्रतिलक्ष्यन्ते । चार्वाकमतानुगामिन सन्ति प्रत्यक्षप्रमाणमात्रसभाजनपरा । न तेषु अनुमानस्य सम्मान न च शब्दस्य । तम्मतेन चैतन्यविशिष्ट सहननमेव आत्मा, मरणमेव मोक्ष , न क्वापि स्वर्गो न च क्वापि परमेश्वर ।

"यावज्जीवेत् सुख जीवेदृण कृत्वा घृत पिबेत् ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुत ॥"

इत्येव तेषामुद्घोषो लोकविदित एव । कवि श्रीहर्ष एतान् एव नास्तिकदर्शनम् स्वन्धिन सिद्धान्तान् कीदृश्या प्रवाहवग्या मनोविनोदिन्या रीत्या समुपस्थापय तीति प्रेक्ष्यताम्—

"क शम क्रियता प्राज्ञा प्रियाप्रीतौ परिश्रम ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमन कुत ॥
स्व च ब्रह्म च संसारे मुक्तौ तु ब्रह्म केवलम् ।
इति स्वोच्छित्तिमुक्त्युक्तिर्वैदग्धी वेदवादिनाम् ॥
अग्निहोत्र त्रयी तन्त्र त्रिदण्ड भस्म पुण्ड्रकम् ।
प्रज्ञा पौरुषनि स्वाना जीवो जल्पति जीविका ॥"

मोक्षे सुखस्याभाव इत्येतत्प्रतिपादक गौतम ऋषि कीदृश्या वक्रोक्त्योपहसतीति वीक्ष्यताम्—

'मुक्तये य शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।
गोतम तमवेक्ष्यैव यथा वित्थ तथैव स ॥"

नैयायिकानामीश्वरवादितावधाया कविवरस्याक्षेपप्रकारो विलोक्यताम्—

"दवश्चेदस्ति सर्वज्ञ करुणाभागवन्ध्यवाक् ।
तत् किं वाग्व्ययमात्रान्न कृतार्थयति नाथिन ॥"

दानधर्मस्य वैयर्थ्यप्रतिपादनपराया श्येरवत्या क्षण दृष्टि क्षिप्यताम्—

"किं वित्त दत्त तुष्टेयमदातरि हरिप्रिया ।
दत्वा सर्व धन मुग्धो बन्धनं लब्धवान् बलि ॥"

दर्शन यदि किमपि सद्वादि तु अपरमपि असद्वादि, तदितर तु सदसद्वादि । तदेव दर्शनानि भिन्नभिन्नान्येव मतानि प्रतिपाद्य जनाना मनि भ्रमे पातयन्ति ।

अद्वैतवादिवेदान्तदर्शनं तु पक्षचतुष्टयादपि भिन्नां पञ्चमीं कोटिमवलम्बते। कवि-स्तामेवाग्रिमे श्लोके प्रस्तौति—

'स्मातु प्रयच्छति न पक्षचतुष्टये तां
तल्लाभशंसिनि न पञ्चमकोटिमात्रे।
श्रद्धां दधे निषधराड्विमतौ मतानाम-
द्वैततत्त्व इव सत्यतरेऽपि लोकः॥"

कवेरयं तु परमार्थोऽभिनिवेशश्च मतो मतमन्तरङ्गम्। प्रियोऽयम्पन्था तस्य कवेर्हृदय किन्त्वस्ते गम्भीरा न्यायचर्चा। स्वकीयदर्शनस्य प्रक्रियया न्यायमतेऽद्वैतसिद्धिनि-र्णीते मतम्। इत्यत्र—

'नष्टं प्रसुप्तेः कारणत्वं
पदस्येष्यन्ति लोक एव।
मते यस्यास्ति स्वप्ने तन्तेऽस्य-
मेव सुप्तोऽस्मि सुप्तेति लोकः॥"

अत्र व्याकरणजगद्व्यवहारस्य गर्भितता कविरितिकृत्वैव विविनक्ति वैयाकरणान् कीदृश्या लक्षितया व्यङ्ग्यगिरा परिहसति।

अन्येष्वपि दर्शनेषु कवेर्गतिरप्रतिहतैव अवलोक्यते। सांख्यदर्शनतत्त्वं प्रति तदीय श्लोक एव सङ्केतयति—

"ब्रह्मानन्दवदा मम निशि श्रितवानन्दनिर्गमप्रसङ्गा।
अविवेकमनवं स्म निर्मलं किमपि योगिवरैर्निरूप्यते॥"

इत्यत्र 'योगी' अभिन्नयोगतत्त्वेऽविद्यादिर्द्वैतदर्शिन किमपि वक्ष्यमाणोऽविवेक-मात्मलक्षणं उदेति रजोगुणात्' इति सांख्यमताभिधायी पदानां समर्पण-व्यापारेण निर्दिशति कविः। स्वकीयाद्वैत मीमांसाभिप्रायेण द्विधा कविरधस्थितेन श्लोकेन सप्तेनये तावदेतन्निरूपयते—

"इष्टं नः प्रति ते प्रतिश्रुतिरभूद् यत्र त्वदङ्घ्रिद्वयी
धर्माधर्मौ सृजता श्रुतिप्रतिनिधी कृपान्वितन्यायतन्।
त्वत्कीर्तिं पुनती पुनस्त्रिभुवनं शुभ्रं दधानेऽरनद्
दृश्यानां निर्विशिष्टोऽभितहरिवरलब्धरं तस्मै॥"

इत्यत्र कर्मप्रतिपादिका श्रुतिर्जगद्गुरुरिव प्रवर्तते। सा विधिरूपेण यद् प्रति-पादयति तदेव धर्म इत्युच्यते। मीमांसा श्रुत्युक्त धर्ममेव विविनक्ति। सा तदेव

कर्म कर्मत्वेनानुमन्यते यदस्ति श्रुतिसम्मतम्। तस्मात् सा 'चोदनालक्षणार्थो धर्मः' इत्येतेन सूत्रेण धर्मं लक्षयन्ती जगतीं कर्माचरितुं नुदति। 'अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ती'त्येतत्कथनीयं कथनं च मीमांसादर्शनसिद्धान्तप्रदर्शनपूर्वकं कविः प्रकटीचकार। एषा चमत्कारचारुता इह वीक्षिता भवति सम्यक्।

"त्यवेशि रत्नत्रितये जिनेन यः
स धर्मचिन्तामणिरुज्झितो यया।
कपालिकोपानलभस्मनः कृते
तदेव भस्म स्वकुले स्तृतं तया" ॥

इत्येतस्मिन् श्लोके 'रत्नत्रितयेन' इत्येतदाम्नाय कविः स्वस्य बुद्धदर्शनप्रावीण्यं प्रदर्शयति। वक्ति च स यद् बुद्धोपदिष्टं सम्यग्दर्शन-सम्यग्ज्ञान-सम्यक्चारित्र-लक्षणरत्नत्रितयं न हेयम्। कलिनाशनदमयन्तीनलकीर्तनापदेशेन नानाविधं नैजं ज्ञानमाकलय्य स्वकाव्यामृतपानपरायणान् जनान् अपि तत्तच्छास्त्रीयज्ञानेन परिप्रीणयितुमुत्सहते।

"ध्वान्तस्य वामोरु विचारणायां
वैशेषिकं चारुमतं मतं मे।
औलूकमाहुः खलु दर्शनं तत्
क्षमं तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥

इत्येतेन श्लोकेन कविरेकतस्तु स्वीयं वैशेषिकदर्शननैपुण्यं निदर्शयत्परतोऽसौ 'औलूक'मित्येतेन पदेन वैशेषिकदर्शनमप्युपहसति मनोरञ्जनपूर्वकम्।

महाकवेः श्रीहर्षस्य नैषधीयं चरितं कलापक्षपातिनां काव्यानां शिरोमुकुटमणिः। परं कलालीलाविलासानां केलिकुञ्जेऽपि सत्यपि तस्य कलावादिकाव्यान्तरमिव न सौगमेन तत् सहृदयबुधबोधगम्यम्। तदीय रस सौन्दर्यं स एवोपभोक्तुं क्षमते यो भावुकः सन् शास्त्रार्थतत्त्वावगमक्षमनिशितप्रतिभावान् महान् मेधाव्यपि वरीवर्ति। स्वकाव्यस्य काव्यान्तरालब्धवैशिष्ट्यं स्वयमेव कविरामनति—

यथा यूनस्तद्वत् परमरमणीयापि रमणी
कुमाराणामन्तःकरणहरणं नैव कुरुते।
मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः
किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभरैः ॥

आदिमारभ्य अन्तं यावद् यावन्तोऽपि श्लोका अत्र उपलभ्यन्ते तावत्सु सकलेष्वपि ललितानां पदानां रमणीयं निबन्धनं विभाति । परं तेषु ललितपदावल्यैव न तत्र विलक्षणं पाण्डित्यमपि वितनुते । नानाशास्त्रनिष्णातत्वात् धीप्रसादकारिशब्द-परिपूर्णमात्वाच्च ते ललिता अपि श्लोका प्रतिभाशालिनां शास्त्रिणां समुदायमेव नितरां प्रीणयन्ति । सामान्यधियः पुमांसो न तत्र सर्वाङ्गीणतया पूर्णमानन्दमा-स्वादयितुमर्हन्ति । पद-लालित्यशोभा अस्य काव्यस्य सुगमवलोक्यताम्—

"तत्रावनीन्द्रचयचन्दनचन्द्रलेप-
नेपथ्यगन्धवहगन्धवहप्रवाहम् ।
आलीभिराप तदनङ्गशराशुसारी
संरुध्य सौरभमगाहत भृङ्गवर्गः ॥"

"देवी पवित्रितचतुर्भुजवामभागा
वागाख्यत् पुनरिमां गरिमाभिरामाम् ।
अस्यारिनिष्कृपकृपाणसनाथपाणेः
पाणिग्रहादनुगृहाण गणं गुणानाम् ॥"

यद्यप्यस्मिन् चार्वणि काव्ये प्रतिपदं ललितं पदं काव्यस्यास्य प्रतिश्लोकमलङ्का-राणां सुषमा निरीक्षिता भवति परं तथा नैषामलङ्काराणां सौरस्यमपि परन्तु प्रतीयमानमवेक्ष्यते । द्वित्राः श्लोका काव्यस्यास्यालङ्कारप्रियत्वं ज्ञापयितुं निधीयन्ते—

"कलशे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमकारितागुणः ।
स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभाझरचक्रभ्रममातनोति यत् ॥"

इत्येष श्लोकोऽनुमानरूपकभ्रान्तिमदुत्प्रेक्षाविरोधाभासालङ्कारैरलङ्क्रियमाणोऽस्ति । परं यावदेतस्य श्लोकस्यार्थावधारणं न भवति तावत् तत्तदलङ्कारच्छटाचमत्कारो न हृदयमस्य प्रमोदयितुमलम् ।

"अपि लोकयुगं दृशावपि श्रुतदृष्टा रमणीगुणा अपि ।
श्रुतिगामितया दमस्वसुर्व्यतिभाते सुतरां धरापते ॥"

इत्यत्र वचनश्लेषक्रियाकारकदीपकतुल्ययोगितालङ्कारागां स्थितावपि स्फुरन्ति नितराम् । परमत्रापि अलङ्कारशास्त्रस्य सूक्ष्मज्ञानमन्तरेणालङ्कारजनितं माधुर्यं न सुलभमेव-मेवेह कविप्रयुक्तात् 'व्यतिभाते' इत्यतस्मात् पदाद् व्याकरणविषयकं सौन्दर्यमपि स एवास्वादयितुं क्षमेत योऽस्ति वैयाकरणः ।

अथ स्थिते श्लोके समासोक्तिश्रिय प्रेक्ष्यन्ताम्—

नवा लता गन्धवहेन चुम्बिता
करम्बिताङ्गी मकरन्दशीकरैः।
दृशा नृपेण स्मितशोभिकुड्मला
दरादराभ्यां दरकम्पिनी पपे॥

कवेः काव्यमिदं परमरमणीयम्। तत्र साहित्यिकानां सर्वस्वं ध्वनिः स्वेन गुणाऽलङ्कारादिजित्वरेण अधरीकृतामृतमाधुर्येण माधुर्येण रसिकानां निकरं मुहुर्मुहुर्धिन्वन् विद्योततेतराम्।

"इत नल त दमयन्ति परस्य त्वजार्तिमित्यालिकुलप्रबोधात्।
श्रुत्वा स नारीकरवर्तिसारीमुखात् स्वमाशङ्कत यत्र दृष्टम्॥"

इत्येतादृशानां श्लोकानां बाहुल्यं तत्र विभाति यद् अलङ्कारध्वने शङ्काप्रभृति विविधभाव-सस्फुरणस्य श्रिया सुधीसमाजं प्रीणाति भृशम्। प्रकृते श्लोके इह सारीवाक्ये नारीवाक्यभ्रमाद् वस्तुना भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते।

वस्तुध्वने सौन्दर्यं दर्शयितुं कविवरेण्यस्य श्लोकोऽयमीक्ष्यताम्—

"अपि तद्वपुषि प्रसर्पतोर्गमिते कान्तिझरैरगाधताम्।
स्मरयौवनयो खलु द्वयो प्लवकुम्भौ भवतः कुचावुभौ॥

अत्र हि कुचयोः स्मरयौवनप्लवनकुम्भत्वोत्प्रेक्षया तयोरौत्कट्य कुचयोश्चातिवृद्धिर्व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः।

श्लेषे कवेर्मनोवृत्तिर्नितरां प्रायेण सर्वत्रैव रममाणा वीक्ष्यते परं त्रयोदशे सर्गे सा वृत्तिः स्वकीयं श्लेषविषयकमनुरागं प्रकृष्टतरतां नयन्ती पर्यवसिता भवति।

'देव पतिर्विदुषि नैषधराजगत्या
निर्णीयते न किमु न व्रियते भवत्या।
नाय नल खलु तवाति महानलाभो
यद्येनमुज्झसि वरः कतरः परस्ते॥"

इत्येतेनैकेनैव श्लोकेन श्लेषानुरागी कविरिन्द्राग्नियमवरुणनलान् पञ्चापि वर्णयन् अहो, वीक्ष्यमाणो भवति।

महाकवीनां रचनासु निसर्गतयैवानुप्रासयमकादीनां शब्दालङ्काराणां घटा आपतिता भवति। सा तेषां काव्यगगनमावरीतुं स्वत एव सातिशयवेगं धारयन्ती वीक्ष्यते। न तदर्थं ते स्वल्पतमेऽपि प्रयासे प्रवर्तन्ते। अस्मादेव कारणात् अस्य

महाकवेः काव्ये ते सर्वत्रैव विकीर्यमाणाः प्राप्यन्ते । अत्र तु केवलं तच्छ्रिया स्वरूपस्य एव सौभाग्यं वर्णयितुमुदाहरणत्वेन कैश्चिदिव निर्दिश्यते—

यमकस्य यथा विभा विभाव्या—

"अवलम्ब्य दिदृक्षयाम्बरे क्षणमाश्चर्यरसालसम्मनम् ।
स विलासवनेऽवनीभृतः फलमैक्षिष्ट रसालमागतम् ॥"

अनुप्रासस्य पेशलतया नन्दयन्त्यनुना—

कलकलः स तदालिजनानना-
दुदलसद्विपुलस्वरितैरितैः ।
समभिगम्य सुनालयमीयिवान्
घनतरः स विदर्भसुन्दरः ॥

अप्रस्तुतविधानेऽपि कविरयमद्वितीयः । तत्रैवैषा विशिष्टता क्वापि शास्त्रीयकल्पनाकलिता सती, क्वापि शृङ्गारिभिरहाभिरुल्लसिता सती, क्वापि च लोकव्यवहारबन्धुरतया बन्धुरा सती हृदयेऽवतरति ।

अप्रस्तुतविधानं शास्त्रीयकल्पनाकलितम्—

"अजस्रभूमीतटकुट्टनोत्थितैरुपास्यमानं चरणेषु रेणुभिः ।
रयप्रकर्षाध्ययनार्थमागतैर्जनस्य चेतोभिरिवाणिमाङ्कितैः ॥"

अप्रस्तुतविधानं शृङ्गारिकल्पनालोलम्—

"अदहत यद् विरहोष्मणि मज्जितं मनसिजेन तनूयुग तदा ।
स्फुरति तत्कदनं कदलीतरुष्वरुज्ज्वलद्गुरुदूषित ॥"

अप्रस्तुतविधानं लोकव्यवहारबन्धुरम्—

"दलोल्लसं दाडिममर्कबिम्बमुपात्तं सन्ध्याम्बरगर्भे स्थितास्य ।
तारामयं बीजमुपादरीय कान्त्या निगूढमिवारिविपूयम् ॥"

कविरप्रस्तुतानां चयने व्याकरण दर्शन-कामशास्त्रादिभ्योऽपि विदधानो दृग्गोचरीभवति । एतादृशानि पद्यान्यतिदुरवगाहानि सन्ति । कालिदासमाघादिकविभिरपि एष पन्था अनुसृतः परमस्मिन् नैषधस्थो येषां प्रवृत्तिर्नितरां प्रौढतामुपैति नावाप्यते । दर्शनव्याकरणादिभ्य एवोपमानान्यप्रस्तुतानि कविनैकेनापि न, साहित्यशास्त्रकारेणापि तानि गृहीतानि दृश्यन्ते ।

"न वर्तसे मन्मथनाटिका कथं प्रकाशरोमावलिसूत्रधारिणी ।

इह कविनाऽनुस्यूतराजमौलिरत्नेषु दारेषु गृहीतदीपकत्वमुत्प्रेक्षितम् ।

यद्वैरिसामन्तनितम्बिनीनामश्रान्तसन्तापकदर्थ्यमाने ।
पराङ्मुखत्वं शोषविशङ्कयेव कुचस्थले कुङ्कुमपङ्कमासीत् ॥ १।१०५ ॥

अत्र कुचस्थले कुङ्कुमलेपस्य पराङ्मुखत्वं स्तनयो शोषशङ्काया हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितम् ।

यं वीक्ष्य पाथोधिरधिज्यचापं शोणाश्मभि शोणितशोणदेहः ।
क्षोभादभीक्ष्णं रघुराजबाणजीर्णव्रणस्फोटमिवाचचक्षे ॥ १।२०९ ॥

अत्र रक्तपाषाणेषु जीर्णव्रणस्फोटत्वमुत्प्रेक्षितम् ।

एवंविधाभिर्मधुरमधुराभिरुत्प्रेक्षाभि काव्यमेतन्निरन्तरं विभूषितं सद् भृशं सचेतसां चेतांसि चोरयति ।

सम्प्रति अन्येषां च विचतुराणामलङ्काराणां छविं प्रेक्षन्ताम्—

"भोजक्षमापालविमुक्तधारानिपातमात्रेण रणेषु यस्य ।
कल्पान्तकालानलचण्डमूर्तिश्चित्रं प्रकोपाग्निरवाप शान्तिम्" ॥ १।९४ ॥

अत्र विरोधाभास,

"भुजे रणे यस्य जयामृतेन क्षीवं क्षमाभर्तुरभूत् कृपाणं ।
एका गृहीता यदनेन धारा धारासहस्रं यशसोऽवकीर्णम्" ॥ १।९६ ॥

इह परिवृत्ति श्लेषश्च,

"अन्यायमेकं कृतवान् कृती यश्चालुक्यगोत्रोद्भवरत्नलोऽपि ।
यत्पूर्वभूपालगुणान् प्रजाना विस्मारयामास निजैश्चरित्रै ॥ १।१०१ ॥

इह व्याजस्तुतिश्च सहृदयान् प्रीणयन्ती स्वशोभां सर्वतो विकिरति । साम्प्रतं ध्वनि रमणीयतापि विलोकनीया—

"सोऽयं रणे नर्तयिता कबन्धान् मदान्धभूपालसहस्रसैन्य. ।
विलोकयतां सुन्दरि चेदिराजस्तवास्तु दृष्टि स्मरवैजयन्ती" ॥ १।९७ ॥

अत्र कबन्धनर्तनकारित्वेन शौर्यातिशयरूपवस्तु ध्वनितम्,

"उत्तम्भयामास पयोनिधेर्यस्तीरे जयस्तम्भमदम्भवीर ।
असूचित स्वैरविहारशीलैरालानभीत्या जलवारणेन्द्रै " ॥ १।१११ ॥

इह जयस्तम्भे समुद्रगजानामालानस्य भ्रान्त्याऽसूचेति प्रतीत्या भ्रान्तिमानलङ्कारो व्यङ्ग्य. ।

प्रकृतिवर्णनविषयकं प्रेम कवेः सुस्पष्टोऽप्रस्तुतविधानरतम्। न तत्र प्रकृतेः बिम्बचित्राणि दृश्यन्ते। संयोगे विप्रयोगे च तदीया प्रवृत्तिः संलक्ष्यमाणा भवति। प्रथमसर्गे वर्णिता प्रकृतिरेकाकिना नलेनानुभूयमाना चेद् अवलोक्यते तदा चतुर्थसर्गं-समुल्लासिता सा दमयन्तीम्।

"सरसिजवनान्युत्पद्यन्तां हसन्तु न
घनरुचिसुहृच्चन्द्र तन्द्रामुपैतु न कैरवम्।
हिमगिरिशिलाच्छायादभ्रि प्रलीनमदस्मिन
कुमुदविपिनस्याथो पाथोरुहैर्निजनिद्रया॥
कान्तः किरातः स्फुटरक्तकन्य
वध व्यधाद् यस्य दिनद्विपस्य।
तस्यैव मध्या रुचिरास्रधारा
ताराश्च कुम्भस्थलमौक्तिकानि॥"

इत्यादिषु एकोनविंशद्वाविंशसर्गयोः शोभमानेषु श्लोकेषु प्रदर्शिता प्रकृतिलक्ष्मी संयोगे रुचिमाकलयन्ती दृश्यते।

प्रकृतेः रम्यता स्वभावोक्तीनाञ्च विच्छित्तिः यादृशी माघकाव्ये वाचकं मानसमोदवर्धिनी न तादृशीहेति केषाञ्चन काव्यरसिकानां विचारः।

वस्तुतः संस्कृतकाव्येषु नैषधीयचरितमनेकोत्कृष्टपदालङ्काराणि इह दिक्षाया तत्रत्यानां सुमृदुललितानां पदानां रमणीयता अलङ्काराणां चमत्कारस्य चारुता, अनन्यसाधारणा अनुप्रासविलासाश्च विचित्राः। काव्येऽस्मिन् उत्प्रेक्षाणामथ चोपमानां विभवोऽपि सर्वथैव अनुपमो दृश्यो भवति। नात्र संशयो यदेतत्काव्यं सहृदयमनसां धियं चित्तक्षोभमयमपि पूर्णतया परितर्पयति। एतेषां सुविदितानां परमश्लाघनीयानां गुणानामग्रे कस्य नाम हि जनस्य दृष्टिः क्लिष्टस्वरुचिरतमा दुर्बोधतमाश्च पुनरुक्तादिदोषाः कथमपि नावलोकयितुं शक्नुवन्ति। एतत्काव्यप्रशंसायामिदं युक्तमेवोक्तं केनापि—

"तावद् भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः।
उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः॥"

कान्यकुब्जेश्वरो जयचन्द्रः स्वयमेवास्मै क्रान्तदर्शिने कवये ताम्बूलद्वयमासनञ्च प्रदाय सम्मानं यददर्शयत् तत्तु वस्तुतोऽस्यापराजितस्य कवीन्द्रस्य सरस्वत्याः समाराधनसमुद्भासप्रतिभायाः पुरो नातिरिक्तमपि महत्त्वं मूल्यं वा विदधाति। अहो तस्य माधुरी धन्या यां तदीयाः प्रतिद्वन्द्वा अपि श्लाघन्ते एवम्—

"हित्वा सन्ति महत्त्वशोऽपि विपिने शौण्डीर्यवीर्योद्यता
स्तस्यैतस्य पुनः स्तुतीमपि महः सिंहस्य विश्वोत्तरम्।
केलिः कोलकुलैर्मदो मदकलैः कोलाहलं नाहलैः
संहर्षो महिषैश्च यस्य मुमुचे साहंकृते हुंकृते॥"

नैषधीयचरितं मानवजीवनस्य सम्भवना माह्ते तत्र शृङ्गारस्यैव एकदेशिचित्रं चित्रित कथामयोजनमपि क्लान्तिकया दृष्ट्वा नाधिकं समीचीनमित्येतद् यत् काव्यमिदं लक्ष्यीकृत्य केचन शंसन्ति न तत्रास्मदीय मनो रज्यति। जगत्या सर्वेऽपि मानवा येषु भावेषु जीवन्ति तेषां भावानामत्र काव्ये सर्वत्र मनोरञ्जनकारिणी सुन्दरता रममाणा वीक्ष्यते। चन्द्रस्य आह्लादकता, सुमनसां सौरभमाणा मनोज्ञमञ्जुलता, उद्दामा वासन्तिकी श्री सुन्दर्याः सौन्दर्यं, संगीतस्य माधुर्यम्, सुधोपमारतैते सरसा पदार्थाः कं न मानवं रमयन्ति? काव्येऽस्मिन् एते सर्वेऽपि पदार्था नितरामेव प्रवीणतया कलात्मकतया गीताः सन्ति। तेषां सौन्दर्यस्योन्मीलनाय कौशलस्य सा सीमा कविना प्रदर्शितास्ति या कदाचिदन्येन कविनाविर्भाविता। मानवस्य प्रकृतिः संसारोन्मुखी वर्तते। तस्या संसारोन्मुखतां काव्यमेव तथा परावर्तयितुं प्रयतते यथा सा मनस्तृप्तिसंलब्धिपूर्वकं हसन्ती हसन्ती तत्त्वं प्रति स्वीयां दृष्टिमुत्क्षिपेत् यदधिगमनेन शाश्वतिकी शान्तिरनश्वर सुखञ्च समवाप्यते। काव्यमिदं स्वकीयस्यास्य कर्तव्यस्य पालने न मनागप्युपेक्षां कुर्वद् दृष्टं भवति। काव्यमिदं सदैव दर्शयति यन्मानवे निसर्गतो वसति। स्मरेण मानवस्तपति सा यमेवेदं, कविरपि प्रवीतीदमेव—'नलस्य तन्वी हृदयं विवेश यत्'। स्मरोपतप्तता न जघन्योऽपराध। मानवस्तु अस्यैव कामक्रोधलोभमोहादीनामाकृतिः। परं स न एतैरेव विनिर्मितः। तन्निर्माणकारिषु तत्त्वेषु बुद्धिरप्येकतमं तत्त्वम्। सदसद्विवेचनपूर्वकमाचरणमेव मानवस्य 'धर्म' इति निगद्यते। अत एव नीतिकारोऽप्याह 'धर्मो हि तेषामधिको विशेषः' इति। तस्मात् कविस्तमेव, तामेव भाषामाश्रित्योपदिशति काव्ये यस्या भाषाया प्रयोगाय स आदिष्टो भवति—

"स्मरोपतप्तोऽपि भृशं न स प्रभुर्विदर्भराजं तनयामयाचत।
त्यजन्त्यसून्शर्म च मानिनो वरं त्यजन्ति न त्वेकमयाचितव्रतम्॥"

मानवस्य कुतूहलाक्रान्तमनस्कता सर्वविदिता। कविस्तामेव स्वकीये कार्ये अनल्पकल्पया चतुरतयादीदृशत्। अस्ति च मानवो नियतिपरतन्त्रः। एतद्धि नियतिपरवशत्वमपि मानवस्य लक्षणेऽन्तर्गतमस्ति। कविस्तदेव निर्दिशत्येवम्—

'अवश्यभव्येष्वनवग्रहग्रहा यया दिशा धावति वेधसः स्पृहा ।
तृणेन वात्येव तयानुगम्यते जनस्य चित्तेन भृशावशात्मना ॥"

मानवः प्रकृत्या स्वार्थपरः स स्वार्थायत्तो भूत्वा कदापि तदपि वस्तुमुद्युङ्क्ते येन परं प्राणी विपन्नतां प्रयाति । कार्यमिदं मानवस्य ता प्रकृतिं स्वयं सम्मुखे तस्य निपातयेऽपि दिशति यत् परं विनाश्य स्वार्थसाधनं न मानवस्य धर्मः । विश्वासघातं द्विषामपि मारणं धर्मरता निन्दन्ति—

"विगर्हितं धर्मधनैर्निबर्हणं विशिष्य विश्वासजुषां द्विषामपि ।"

क्वचिच्च—"मनस्तु यं नोज्झति जातु यातु मनोरथः कण्ठपथं कथं स ।
का नाम बाला द्विजराजपाणिग्रहाभिलाषं कथयेदलज्जा ॥'

इत्यादिकं यद् विविधं वचनसन्दर्भं दमयन्त्यर्थमवदत् तत् सर्वं मानवमेव पूर्णतया व्याप्नोति । तत्र मानवप्रकृतेरेव उन्मेषो भाति । कामो हि मानवे बलवत्तमो भावः । तस्य भावस्य सर्वान् अपि स्वभावान् धर्मांश्च कविरत्र नलदमयन्तीचरितकीर्तनव्याजेन नितान्तमेव साधुतया दर्शयति स्म । मानवं ज्ञानमज्ञानं च वर्तेते तत्र बुद्धिर्मनश्च गर्जेते । तस्य हि एतस्याः उभयविरतायाः यत्र निरूपणं वा प्रदर्शनं भवति तन्मानवस्वभावनाया वर्णनमिति प्राञ्चः । अत्र काव्ये दमयन्तीं कामयमानस्यापि नलस्य इन्द्राग्न्यादिदेवचतुष्टयस्य यद् दूतगतिं, देवदूततां गतस्य नलस्य दमयन्त्याः सविधे गमनं तस्याश्च पुरस्तात् देवानां सन्देशस्य समुपस्थापनं यदभिहितं, इन्द्रसविकाशान् अपि देवान् अवमत्य मर्त्यदूतस्य नलस्यैव दमयन्त्या वरणं यदुपनिबद्धं, कलिकर्तृकं निन्दनीयं यदाचरणमुद्भावितं, तत्स्वाकाराणां सन्देशपरस्थापनेन मानवस्य प्रज्ञायाः सर्वाङ्गीणत्वेनोत्कर्षाय प्रयत्नो यः कृतः, शृङ्गाररसोर्मिभिस्तरङ्गितस्य काव्यस्यास्य क्लिष्टक्लिष्टतरप्रसङ्गोद्भावितत्वं यद् विहितं तदेतदखिलमप्युपक्रमः मानवं पूर्णतया प्रदर्शयितुं तस्य सर्वान् अपि तांस्तान् विशेषान् प्रकाशयितुं हृदयपक्षं बुद्धिपक्षं च आलिखितुं कृतम् । अत महाकविना श्रीहर्षेण यदुद्देश्यं पुरो निधाय काव्यमेतद् रचितं तस्योद्देश्यस्य पूर्तिः सर्वविधयाऽत्र सम्पन्ना । इयं हि नैषधीयचरिताख्या कविता न केवलं कविना सा देवस्य विलसिता कवितासने । नाममात्रस्य मानवः कविश्च वैदुष्यप्रौढिमभवति लब्धुमर्हति । विद्वज्जनानामादरपदमेतत्काव्यमपि विद्वदौषधमिति सेवनीयमहर्निशम् ।

गद्य-विकासः

गीर्वाणवाण्या गद्यसाहित्यं परमललितं पाण्डित्यपेशलं चिरन्तनञ्च। वैदिक-संहितानामुदयो यस्मिन् पूततमे पुरातनतमे युगे बभूव तस्मिन्नेव युगे गद्यमप्यभिव्यक्तिमगमत्। *कृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयसंहितायां यस्य गद्यस्य दर्शनं* भवति तदस्ति गद्यस्याद्यं स्वरूपम्। तस्यां संहितायां किञ्च तस्यैव वेदस्य काठकमैत्रायण्यादिसंहितास्वपि गद्यं तावत्यामेव मात्रायां परिलक्ष्यते यावत्या मात्रया तत्र पद्यानि शोभन्ते। ततश्च गद्यस्य प्रतिष्ठा अथर्ववेदे वीक्ष्यते। अथर्वस्य षष्ठो भागो गद्यात्मक एव समग्रः समवाप्यते। ब्राह्मणग्रन्थेषु तु सर्वत्र गद्यमेव विद्योतते। आरण्यकसाहित्यमपि गद्यमयं भवद् विभाति। उपनिषत्सु *प्राचीनतमोपनिषदपि गद्यात्मिकैव भूत्वा विभ्राजते।* तदेवं वैदिकसाहित्ये गद्यस्य प्रयोगोऽतिव्यापकत्वेनोदात्तत्वेन च कृतो दृश्यते। आवेदोपनिषदन्तानां ग्रन्थानां गद्यं पर्यालोच्य ज्ञायते यद् गद्यस्य विकासः शनैः शनैः समजायत। यथा यथा समयो व्यतीयाय तथा तथा तत् पर्यपुष्यत्। वेदप्रयुक्ताद् गद्याद् ब्राह्मणारण्यकेषु प्रयुक्तं गद्यं परिष्कृततरं विलोक्यते। उपनिषत्सु वर्तिनि गद्ये तु रमणीय उत्कर्षः परिस्फुरति। वस्तुतो वैदिकवाङ्मये समुन्मीलिता गद्यपरम्परा स्फुटमेवेदं ज्ञापयति यदस्मदीयो देशो गद्यस्याविर्भावने चिरात् सान्द्रस्नेहमदर्शयत्।

अत्र वैदिकसाहित्याद् गद्यस्य त्रिचतुराण्युदाहरणान्युद्ध्रियन्ते येनोपरिकथितं कथनं पुष्टिमासादितं स्यात्—

"भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तस्मा एतत् प्रोवाच। अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति। तं होवाच। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति। यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद् विजिज्ञासस्व।' (*तैत्तिरीय०*)

'न [illegible] स उवाच। अथैनमुवाच—'वरुणं राजानमुपधाव पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजै' इति। 'तथा' इति स वरुणं राजानमुपससार— 'पुत्रो मे जायतां, तेन त्वा यजै' इति। तथेति।' (ऐतरेयब्रा०)

"मूर्धाऽहं रयीणाम्, मूर्धा समानानां भूयासम्, रुजश्च मा वनश्च मा हासिष्टाम्। मूर्धा च मा विधर्मा च मा हासिष्टाम्।" (अथर्ववेद)

वैदिकसाहित्यस्य भाषा विषयप्रधानास्ति। न तत्र सौन्दर्यं प्राप्यते। तत्र समास-प्रयोगोऽपि न दृश्यते। तत्र्याख्यानाख्यानानां भाषाया रोचिष्णुता सरलता स्वाभाविकता च वीक्ष्यन्ते। न तत्र प्रौढत्वं न च सान्द्रश्लिष्टलसितानि पदान्येव प्राप्तानि भवन्ति। परं प्रसादिकतायाः कुत्राप्यभावो नास्ति। एषा हि तदीया प्रसन्ना पदावली किमपि विचित्रमेव माधुर्यं वर्षति। यो हि मधुरिमा— "सत्यं वद, धर्मं चर, स्वाध्यायान्मा प्रमदः, तमसो मा ज्योतिर्गमय, तेजोऽसि तेजो मयि धेहि" इत्यादिकाया सरलतापरिष्वक्तमानाया पदपङ्क्त्या सुख प्रीतिश्च ददाति न तादृशं सुखं प्रसन्नता वा तादृशी, कृत्रिमताकलिता पदश्रेणी प्रयच्छति।

आरण्यकस्य गद्यस्य सौन्दर्यं वीक्ष्यताम्—

'एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति। एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति। एतद्ध स्म वै तत् पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते।"

वैदिकयुगे यादृश्या गद्यनिबन्धनशैल्या विपश्चितां मनोऽनुरागः प्रावर्तत न तादृश्या शैल्या तदुत्तरकालवर्तिनो विद्वांसो रुचिं दर्शयन्तो लोचनगोचरीभवन्ति। अत एव तद्विधस्य गद्यस्य विकासः प्रसारश्च निरुद्धोऽभवत्। वैदिकयुगस्य गद्य सामान्यं वर्तनं। तत्र सैव भाषा प्राधान्येन प्रयुक्तास्ति या दैनिकव्यवहारे व्यवह्रियते। दैनिकव्यवहाराढ्या भाषा न प्रायेण सुरक्षायोग्या मता भवति अतस्तस्या दिशि लोके विदुषां चेतः उपसरति। गीतिषु पद्येषु स्वर लयविशिष्टायां वाक्यावल्यां भवत्याकर्षणम्। मनस्तत्र विशेषेणानुरज्यति। अशिक्षिता अपि जानपदछन्दोबद्धया गिरया अनायासेन आवर्जिता भवन्ति, सा छन्दोमयी वाणी प्रविश्य हृदयं स्पृशति भवति च सा सत्वरं कण्ठगता। अतः साहित्ये पद्यमेव स्थायि सम्मानं लभते। संस्कृतभाषाया वैदिककालवर्तिनो गद्यस्य निरोधे हेतुरपि लोकभावना कारणमभवत्। गद्यस्य प्रवाहः शनैः शनैः क्षीणतामेव ययौ प्रायेण यादृशाद्गद्यस्य स्वरूपमुपनिषदां वा ब्राह्मणानां वा संहितानां समय पर्यवस्थानं तादृशमेव महाभारतीयमपि गद्यं वीक्ष्यते। वीक्ष्यताम्—'स तत् श्रुत्वा तमश्वमविन्दन् प्रस्थातुमागमोपाध्यायकुलमुपाध्यायानीं च स्नातः केशानवमृश्योपविष्टं तत्रो नागच्छन्तीति शापायास्य मनो दधे।"

गद्यम्प्रति विदुषामनुराग परं सदैव न्यूनतायां वाधिकतायां प्रवर्तमानोऽदृश्यत। इदमेव कारणं यद् यास्को निरुक्तं गद्ये निबध्नन् तस्मिन् कालेऽपि दृष्टो भवति यस्य कालस्यातीतस्य सहविंशतिशतकानि यातानि।

गच्छता कालेन गद्यस्योपयोग प्रधानतया टीकासु व्याकरण-ज्यौतिषायुर्वेदादिविषयकेषु ग्रन्थेषु विद्वद्भि प्रारब्ध। यादृशा विषया आसंस्तादृश सौन्दर्यमपि तत्रत्ये गद्ये स्थानमलभत। महर्षिपतञ्जलेर्महाभाष्ये गद्यश्रियं पश्यन्तु—

"एवं हि श्रूयते। बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्य वर्षसहस्र प्रतिपदोक्तानां शब्दाना शब्दपारायणं प्रोवाच। नान्तं जगाम। बृहस्पतिश्च प्रवक्तेन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालो न चान्तं जगाम।"

इदमपि गद्यमनलङ्कृतमेव। परं भाषा शिष्टतमानामस्ति। तत्र प्राञ्जलता विद्यते। सा भावाभिव्यञ्जने क्षमा च।

बुद्धाविर्भावात् प्रागेव वैदिकसाहित्य परमविस्तार प्रपेदे तदीया समृद्धिर्विपुलताञ्च प्रापयत। तद्रचाया अपेक्षा विद्वज्जनानन्वभूयत। अत नवसाहित्यस्य निर्माणमारब्धमभूत्। एतन्नूतन साहित्यमपि गद्ये प्रणीतमजायत। तद् गद्यं सूत्ररूपमादाय प्रादुरभूत्। वैदिककर्मकाण्डसम्बन्धि साहित्ये सूत्रशैल्यात्मके गद्ये यद्रूपमाद्यायोन्मीलितमभवत् पाणिने अष्टाध्याय्या तद्रूपं विस्तरतां जगाम। सूत्रस्वरूपस्य गद्यस्यास्योपयोग षट्स्वपि दर्शनेषु कृतोऽवाप्यते।

सूत्रग्रन्थप्रणयनकारिणा मेधाविना दृष्टिर्गद्यस्य परिष्करणे तस्य सवर्द्धने पल्लवने वा नासीत। सा तु शास्त्रीयसमृद्धिरचनाप्रयोजनेनैव उपनसार। तदीयमुद्देश्यमिदमेवासीत् यत् तत्त्वस्य समुपस्थानमतिपरिमितशब्देषु कृत स्यात्। येन तदायासमन्तरेण हृदयङ्गम भवेत् क्षिप्र सुरक्षमपि उपेयात।

लौकिकसंस्कृतकाले गणितज्यौतिषायुर्वेदव्याकरणदर्शनप्रभृतिविषयान् अपि यद्यपि पद्यमय्या वाण्या प्रणेतु प्रेक्षावन्त सन्नद्धा अजायन्त परं समये समये तान् अपि विषयान् प्रतिभाशालिनो लेखका गद्य एव रचयामासुः। चाणक्यो नैजे अर्थशास्त्रे गद्य प्रयुञ्जानोऽवाप्यते। तद्गद्यच्छटाऽवलोक्यताम्—

"दर्शने प्रसीदति। वाक्यं प्रतिगृह्णाति। आसनं ददाति। विविक्तो दर्शयते। शङ्कास्थाने नातिशङ्कते। कथायां रमते। परिज्ञाप्येष्ववेक्षते। पथ्यमुक्तं सहते। स्मयमानो नियुङ्क्ते। हस्तेन स्पृशति। श्लाघ्ये नोपहसति।"

ईदृशानि लघुलघुवाक्यानि गद्येऽस्मिन् शोभन्ते।

सम्प्रति चरकस्य चरकसंहितायां गद्यस्याभा वीक्ष्यताम्—"नारत्नपाणिर्नास्नातो नोपहतवासा नाजपित्वा नाहुत्वा देवताभ्यो नानिरूप्य पितृभ्यो नादत्त्वा गुरुभ्यो नातिथिभ्यो नोपाश्रितेभ्यो नापुण्यगन्धी नामाली नाप्रक्षालितपाणिपादवदनो नाशुद्धमुखो नोदङ्मुखो न विमना ...... न प्रतिकूलोपहितमन्नमाददीत।"

बौद्धविद्वांसः स्वमतपरानेकान् ग्रन्थान् गद्येऽपि अरचयन्। तेषु बहवो लोकप्रियाणि महात्मनो बुद्धस्याख्यानानि गद्ये लिलिखुः। आर्यशूरो जातकमालां नाम सुप्रथितां कृतिं गद्य एव लिलेख। तत्रत्यं गद्यं पश्यन्तु विज्ञाः—

'अथ कदाचित् तस्य महासत्त्वस्य भोजनकाले स्नानानुलिप्तगात्रस्य कुशलोदारसूदोपकल्पिते समुपस्थिते वर्णगन्धरसस्पर्शादिगुणसमुदिते विचित्रे भक्ष्यभोज्यादिविधौ तत्पुण्यसम्भाराभिवृद्धिकामो ज्ञानाग्निनिर्दग्धसर्वक्लेशेन्धनः प्रत्येकबुद्धस्तद्गृहमभिजगाम भिक्षार्थी।"

अस्मिन् गद्ये समासानामपि प्रयोगेण सह कथावस्तुवर्णनं प्रवाहशीलभाषायां कृतमीक्ष्यते।

लौकिकसंस्कृतग्रन्थानां यस्मिन् काले प्रणयनमभूत् तदा गद्यस्य त्रीणि रूपाणि दृष्टान्यभवन्—(१) पौराणिकम् (२) शास्त्रीयम् (३) साहित्यिकम्। पौराणिके गद्ये वैदिककालस्य कतिपये आर्षा अपि शब्दाः प्रयुक्ताः प्राप्यन्ते। श्रीमद्भागवत विष्णुपुराणादिषु व्यवहृते गद्य उभा विशिष्टता स्पष्टमेवाधिगता जायते। इदं हि गद्यं वैदिकं गद्यं लौकिकञ्च गद्यं परस्परं संयोजयतीव। पौराणिकं गद्यमलङ्कृतं गुम्फितञ्च। श्रीमद्भागवते तु गद्ये प्रौढता भावाभिव्यञ्जनशीलता चातितरामीक्षिता भवति। दृश्यताम्—

"तेषां विशीर्यमाणानामतिमधुरसुरभिसुगन्धिबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्वेणेलावृतमुपप्लावयति। यदुपजोषणाद् भवान्या अनुचरीणां पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगन्धवातो दशयोजनं समन्तादनुवासयति।

विष्णुपुराणस्य च गद्यश्रीरियम्—

"यथैव व्योम्नि वह्निपिण्डोपमं त्वामहमपश्यं तथैवाद्याग्रतो गतमप्यत्र भगवता किञ्चिन्न प्रसादीकृतं विशेषमुपलक्षयामीत्युक्तेन भगवता सूर्येण निजकण्ठादुन्मुच्य स्यमन्तकनाम महामणिवरमवतार्य एकान्तेन्यस्तम्।"

शास्त्रीयस्य गद्यस्योदाहरणत्वेन सन्ति दर्शनग्रन्थाः। षड्दर्शनेषु विद्वांस-

आचार्यों यानि भाष्याणि कृतवन्तस्तेषु भाष्येषु च यस्य गद्यस्य दर्शनं सञ्जायते तन्निर्मलं गम्भीरं महत्त्वञ्च वर्तते। मीमांसासूत्रेषु शाबरस्वामिनो, न्यायसूत्रेषु वात्स्यायनस्य, वेदान्तसूत्रेषु च शङ्कराचार्यस्य भाष्यं दार्शनिकस्य गद्यस्य विशिष्टोदाहरणत्वेन विभाति। अत्र भाष्येभ्यो द्वित्राण्युद्धरणानि निधीयन्ते—

"इच्छयात्मानमुपलभामहे। कथमिति? उपलब्धपूर्वे ह्यभिप्रेते भवतीच्छा। यथा मेरुमुत्तरेण यान्यस्मज्जातीयैरनुपलब्धपूर्वाणि स्वादूनि वृक्षफलानि न तानि प्रत्यस्माकमिच्छा भवति।" (शा० भा०)

एतद् गद्यं कियत् सरलं रुचिरं च विद्यते।

"सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यवस्यति, युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि। उच्यते—न तावदयमेकान्तेनाविषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्। न चायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यवसितव्यमिति।"

आचार्यस्य शङ्करस्य गद्ये यद्यपि प्रौढता परिस्फुरति परं न सा प्रसादमुज्झति।

न्यायमञ्जरीकारस्यापि जयन्तभट्टस्य गद्यं ललितं दृश्यते। स्वभावकर्कशमपि न्यायमाचार्यं स्वकीयया शैल्या हृदयङ्गमं कुरुते। तदीये गद्ये व्यंग्योक्तीनामासारवर्षा समवाप्ता भवति। अधोनिहितेनोद्धरणेन तदीयाया गद्यसुषमाया दर्शनं भवितुमर्हति।

"आः क्षुद्रतार्किक सर्वथानभिज्ञोऽसि, ब्रह्मैव जीवात्मानो नहि ततोऽन्य। नहि दहनपिण्डाद् भेदेनापि भान्तः स्फुलिङ्गा अग्निस्वरूपा भवन्ति। तत् किं ब्रह्मण एवाविद्या? न च ब्रह्मणोऽविद्या।"

नव्यन्याये तर्कप्रधानशैल्याश्चरमोत्कर्षं सलक्ष्यते। तत्र च गद्यं तु नितान्तं दुरूहं दुर्बोधञ्च। तार्किकशिरोमणीनां श्रीरघुनाथचरणानां किञ्च गदाधरमहाभागानां ग्रन्थान् विलोक्यैव तत्रत्यस्य चण्डस्य गद्यस्य स्वरूपं सम्यग् द्रष्टुं शक्यते।

दर्शनशास्त्रस्य विवेचनपद्धतिः साहित्यशास्त्रिभिरपि अभ्यनन्दत। तैरपि नैजगद्ये सैव शैली अभ्युपगता सूक्ष्मविचारशालिनी तर्कप्रधाना। दृश्यतां काव्यप्रकाशीयं गद्यम्—

"तत्प्रयोगेऽपि विभावाद्यप्रयोगे तस्याऽप्रतिपत्तेस्तदप्रयोगेऽपि विभावादिप्रयोगे तस्य प्रतिपत्तेश्चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावाद्यभिधानद्वारेणैव प्रतीयत इति निश्चीयते तेनासौ व्यङ्ग्य एव मुख्यार्थबाधाद्यभावाच्च पुनर्लक्षणीयः।"

रसगङ्गाधरकारो जगन्नाथस्तु गद्यस्य यद्रूपमदर्शयत् तत्तु सरलता स्पृष्टा-स्येव न। तत्र तु सैव रम्या शोभते या नव्यन्यायग्रन्थेषु राजते।

केषुचन शास्त्रीयेषु ग्रन्थेषु गद्य पद्यमिश्रमपि दृश्यते। तत्र मुख्यविषयस्य विवेचन गद्ये विहित पर पद्याना प्रयोग समर्थकत्वेन कृत। एषा शैली चिकि-त्साशास्त्रेऽलङ्कारशास्त्रे च प्राप्यते। कौटिल्येनार्थशास्त्रेऽपि इयमनुसृता।

संस्कृतभाषाया गद्यकाव्यानि तानि नेदानीमुपलभ्यन्ते यानि दण्डिबाणप्रभृ-तीनां कवीनां कालात् प्राक् प्रणीतान्यभूवन्। कात्यायनेन वार्तिके हि आख्या-यिकाया यो निर्देश कृत, पतञ्जलिना वासवदत्ता-सुमनोत्तरा-भैमरथीना य उल्लेखो विहित, भोजेन स्वकीये शृङ्गारप्रकाशे मनोवतीसातकर्णीहरणनामधे-ययो रचनयोर्य सङ्केत समुपस्थापित, दण्डिना मनोवत्या या प्रशसानुष्ठिता, हाललाञ्छित श्रीपालितो यां तरङ्गवतीं लिलेख, रामिलसौमिलौ च या शूद्रककथा रचयामासतु, बाण स्वहर्षचरिते भट्टारहरिचन्द्रस्य यद् गद्य प्राशसत्, तत्सर्व-मपि गद्यकाव्यनिकुरम्ब सम्प्रति दुर्लभ, न तदधिकृत्य किमपि विदितं पर तद्विषयिणी या चर्चा तैस्तैरनुष्ठिता सा तु सुदृढतयेदमवगमयति यद्भारते सुबन्धुबाणादिकविभ्य प्रागपि मनोहरगद्यकाव्यकर्तार कवय प्रादुरभूवन्। नूनमस्मद्देशस्य गता सहस्रद्वयाब्दव्यापिनी काव्यकला गद्यकलया सर्वथैव विभू-षिता बभूव।

अतिपुरातने युगे गद्यस्य यद् रूप सरल सरसञ्च दृष्टमभवत् पर तदुत्तरकाले तस्य यद्रूप लोचनपथेऽवतरत् तत्प्रामुख्येन अलङ्कारालङ्कृत समासबहुलं क्लिष्टञ्च व्यालोक्यत। ईस्वीये द्वितीये शतके महाक्षत्रपरुद्रदाम्नो य शिलालेखो ऽनुसन्धीयते तस्य गद्य ज्ञापयति यत् तदाप्रभृत्येव कवीना मानसमलङ्कारालङ्कृत-गद्यग्रथने प्रवृत्त बभूव।

"प्रमाणमानोन्मानस्वरगतिवर्णसारसत्त्वादिभि परमलक्षणव्यञ्जनैरुपेतकान्त-मूर्तिना स्वयमधिगतमहाक्षत्रपनाम्ना नरेन्द्रकन्यास्वयंवरानेकमाल्यप्राप्तदाम्ना महाक्षत्रपेण रुद्रदाम्ना सेतु सुदर्शनतर कारितम्।" (रुद्रदाम्नो गिरिनारलेख)

गद्यमिदं स्वाभाविकालङ्कारिणो गद्यगुम्फनकारिणस्तथैवानुहरति यथा मनो-वर्तिप्रभृतिगद्यकाव्यानि। गिरिनारशिलालेखे गद्यस्य यद्रूपमालोक्यते तस्य प्रौढ प्रकृष्ट सुन्दरतर च रूप हरिषेणरचितसमुद्रगुप्तप्रशस्त्या प्राप्यते। तत्र सुदीर्घसमासश्रुतिसुखदशब्दसमुदायसुशोभितगद्यकाव्यस्य मनोहरच्छटोच्छलति।

श्लेषस्यापि सुन्दरता तत्र शोभते। एषा गद्यशैली उत्तरकालोद्भूतान् गद्य-लेखकान् नितरामप्रीणात्। तस्मात् तेषां गद्यकाराणां गद्यमरमधुरं परममञ्जुलतया लिम्पमानमलङ्कारैरलङ्क्रियमाणं श्लेषैराश्लिष्यमाणं दीर्घदीर्घतरसमासैराकम्प्यमाणमुपतिष्ठति। एतादृशेन विकासोन्मुखेन गद्येनास्मद्वाङ्मयस्य त शताब्द्यो मण्डिता अभूवन् यासु गुप्तसाम्राज्य हर्षवर्द्धनशासननानेहा च चरमाञ्चक्रन्तु।

सुबन्धु दण्डि बाणत्रय स्वप्राक्तनगद्यप्रणेतॄणां गद्यश्रिय चरमोत्कर्षमनयन्। तेषां प्रशसनीयेन प्रयासेन गद्यकलाकलेवर सत्कलाभिर्ललिताभि समग्रै प्रसाधनैश्च सुसज्जित भूत्वा बभौ।

सुबन्धुर्वासवदत्ता प्रणीय गद्यस्य तद्रूप परमोत्कर्ष निनाय यत्र दीर्घदीर्घतरसमासानां बहुलता अलङ्काराणां विपुलता श्लिष्टपदानाञ्च प्रचुरता भवति। स प्रत्यक्षर श्लेषमयोजयत् क्रमोक्ते सन्निवेश कृत्वालङ्कारचमत्कारेण गद्य स्वकीयमतितरामेवादीपयत्। स वस्तुत श्लेष कवि। स सभङ्गाभङ्गोभयविधश्लेष प्रयुज्य स्वीय काव्य विचित्रस्याप्यन उत्कृष्टोदाहरणत्वेन समर्प क्वचित् क्वचित्तु तदीया क्लिष्टा पद रचनैतावतीं क्लिष्टतां भजते यत् तामवगन्तु तदर्थमवधारयितु विद्वत्तल्लजानामपि प्रज्ञा चङ्क्रम्यते। क्वचित् क्वचित् कोष साहाय्यमन्तरेण पदमेकमपि पाठक उपसर्तुं शक्नोति न।

दीर्घतरसमासवती पदावल्यवलोक्यताम्—

"यत्र मदकलकलहंससारसरसितोद्भ्रान्तभा पृथुविकटपुच्छच्छटाव्याधूतविकचकमलखण्डविगलितमकरन्दबिन्दुसन्दोहसुरभितसलिलया ।"

प्रसन्नश्लेषशोभितवाक्यानि कानिचनावलोक्यन्ताम्—

" बालिनमिवाङ्गदोपशोभित, कुहूकण्ठमिव हारिकण्ठ, कनकमृगमिव रामाकर्षणनिपुण, जयन्तमिव वचनामृतनन्दितवृद्धश्रवस, कृष्णमिव क सहर्ष न कुर्वन्तम् ।"

विरोधोत्प्रेक्षोपमादिकालङ्कारयुक्तेषु वाक्येषु श्लेषस्य च चमत्कारोत्पादने स प्रयतमानो दृश्यते। तदीया सन्त्युपमा कौतूहलकारिण्य। तासु कवेरद्भुतविदग्धताया आभा परिस्फुरति।

"व्याकरणमिव विततश्रीमत्पदीर्घबहुल न्यायविद्यामिव उद्योतकरस्वरूपाम्" इत्यादिकान्युदाहरणान्यत्र प्रमाणम्। तस्य प्राकृतिकानि दृश्यानि श्लेषादित्यादतिशयतया मनो रमयन्ति।

"क्रमेण च रवौ विलुठितोत्थितकुलायाधिपरस्परकण्ठविकलकलविङ्ककुलकल-कलवाचालितशिखरेषु" "'भगवती सन्ध्या समदृश्यत' इत्यादिषु अभिरामता-स्यद्भी क न कोविदं नन्दयति। कलावत्तस्य चेत् सामान्य क्वापि दृश्यते तदा तदस्यैव कवेः रचनायां वासवदत्तायां दृश्यते। कविर्बाणभट्ट स्वयमेवाह कृति-मेतदीयामुद्दिश्य—

"कवीनामगलद् दर्पो नूनं वासवदत्तया।
शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥"

बाणो रचनाद्वयं प्रस्तूयेन स्वरचनारत्नाकरात् साहित्यसागरं समर्पया-मास। कादम्बरी हर्षचरितञ्च तस्य गद्यकाव्यरत्ने हे निरुपमभूतेऽनुपमौ ग्रन्थौ स्तः। हर्षचरितमुपलभ्यमानास्वाख्यायिकासु पुरातनतमा आख्यायिकास्ति। बाणस्य समये राजन्य जीवनम् 'समासमवाहुत्य सनमभूत्। अत कविस्तस्य लब्धकी-र्त्य हर्षचरितं निबबन्ध। स आख्यायिका हर्षचरिताभिधाना प्राचीय संस्कृतसा-हित्यमण्डारस्य गौरवमवर्धयत्। तदादावरचना प्रथमैवाय त्। या भामह—दण्डि-रुद्रप्रभृतिभिराचार्यैः निर्दिष्टानि अनुसरद् ये हि कस्यापि विशिष्टस्य लक्ष्यग्रन्थस्या-भावात् आख्यायिकाया लक्षणं यथायथं प्रदर्शयितुं नितान्तमेवोत्सुकाः विवशाः। हर्षचरितं न केवलं काव्यवैभववत्त्वेन विदितमपितु तत् सप्तमशतककालिनो भारत-स्यापि आनुषङ्गिकं प्रासङ्गिकं सांस्कृतिकं चित्रमपि सत् साहित्यजगति दर्शयते।

तत्रत्या हि गद्यश्रियं दर्शयितुमुदाहरणमेकं निधीयते—" ... स्वनमपि धूम-सम्मोदमसमुद्गतमिति नित्यम्, स्वेदिन इव विलीयमानमधुपटलगोलगलित-मधूच्छिष्टकृष्टय काननेषु, स्खलनय इव परिशीर्यमाणशिलासहतयो महीधरेषु, गृहीतशिलाकवला इव ज्वलितसूर्यमणिशकलेषु शिलोच्चयेषु, प्रपदहस्यन्त दारुणा दावाग्नय।"

बाणस्य कादम्बरी अत्यन्तिद्वयी रचना। न तादृशी कापि रचना साहित्य-संसारे द्वितीया। इमां रचनामधीत्यानुशील्य च विद्वज्जगद् बाणं 'बाणोच्छिष्टं जगत् सर्वम्' इत्यनेन श्लाघनेन श्लाघमानं चिरकृतज्ञमाश भवति। केवलमिदमेक वाक्य बाणस्य वा तदीयायाः कृते अस्या महनीयता महत्त्वस्य कलाञ्चोच्चैस्द्योत-यति। साहित्यिक यदपि सौन्दर्य गान्तं तदखिलमपि सर्वांशतस्तत्रोत्कीर्णं विलो-क्यते। तत्र कलापक्षो भावपक्षश्च द्वावपि स्वकीयेन पूर्णेन सम्मदेन च वैभवेन अजेयेन प्रतापेन सह सानन्दं विभ्राजमानौ दृश्यते। चरित्रचित्रणमपि यदा

दृष्टिर्गच्छति तदा सा तत्रैव स्थिरा भवति। न तत क्वाप्यन्यत्र गन्तुमभिलषते, चेत् प्रकृतिच्छटावलोकनाय सा गच्छति तदा तत्रापि तस्या स्थिति सैव सञ्जायते तत्रापि सा निष्कम्पा भूत्वा निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिर्भवन्ती तदवलोकन एव परा भवति। सर्वाण्यपि वर्णनानि नितरामेव बन्धुराणि वदान्यानि समुज्ज्वलानि सन्ति। उपमोत्प्रेक्षादिकाना सकलानामप्यलङ्काराणा कृपा तु तत्र भाग्येव पर विरोधाभासश्लेष परिसंख्यालङ्काराणा यादृशी मञ्जुला मधुरता अस्य कवे कवितासु वीक्षिता भवति न तादृशी सम्भवत क्वचिदपि वर्तते। हार्दिक्य सर्वा अपि भावना साकारा भूत्वा अस्य गद्यजिरे नृत्यन्त्य सविलास मीक्षणपथेऽवतरन्ति।

आदर्शस्य गद्यस्य सर्वेऽपि गुणास्ते ये तेन हर्षचरिते—

"नवोऽर्थो जातिरग्राम्या श्लेष स्पष्ट स्फुटो रस।
विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुर्लभम्॥"

उल्लिखितास्ते सर्वेऽपि तस्य गद्ये विराजन्ते।

स एतावान् महान् यत् तत्प्रशसायामुदीरिता—

"कादम्बरीरसभरेण समस्त एव
मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम्"
"प्रागल्भ्यमधिकमाप्तु वाणी बाणो बभूवेति"
"रुचिरस्वरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति।
सा किं तरुणी ? नहि नहि वाणी बाणस्य मधुरशीलस्य॥"

इत्यादिका सर्वा अपि सूक्तयो लघीयस्य एव प्रतिभान्ति।

तदीया रसनोपमाश्री प्रेक्ष्यताम्—

"क्रमेण च कृत मे वपुषि, वसन्त इव मधुमासेन, मधुमास इव नवपल्लवेन, नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकरेण इव मदेन नवयौवनेन पदम्।"

सम्प्रति परिसंख्याया अपि लक्ष्मी इह विलोक्यताम्—

यत्र च महाभारते शकुनिवध पुराणे वायुप्रलपित, वयःपरिणामे द्विजपतनम्, 'मूलानामधोगति।"

उपदेशस्य माधुर्यमत्र लघुलघुवाक्यै सरलसरलतरै कियद्रमणीयता नीतम्—

"सखे पुण्डरीक, नैतदनुरूपं भवतः। क्षुद्रजनक्षुण्ण एष मार्गः। धैर्यधना हि साधवः। किं यः कश्चित् प्राकृत इव विक्लवीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि। क्व ते तद् धैर्यम्। क्वासौ इन्द्रियजयः।" तत्र—"प्रोषितजनजायाभीदेपद्दारहष्टमन्मथा स्फालितचापरवमयमुकुलितपथिकहृदयविरहीकृतमर्गेषु" इत्यनल्पानि सह-न्तो न श्लेषार्धनस्पनन्मरालीनि वाक्यानि, "मानसमिव दिव्यपिकद्रुमम्, निशाचरविम्बमिव सततनिर्मूलितमृगतृष्णम्" इत्यादिकानि भूयिष्ठानि श्लिष्टानि वाक्यानि, 'सुरभिविलेपनधरमपि मलेनाविर्भूतहव्यधूमगन्धेन, मातङ्गकुलाध्यासितमपि पवित्रम्" इत्येवंविधानि पुष्कलानि वाक्यानि विलसन्ति विरोधाभासमञ्जितानि।

दण्डी गद्यकविः स अस्ति यमित्थं समग्रमपि साहित्यिकं जगत् स्तौति—

"जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाऽभवत्।
कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि।"

दण्डिनो गद्यं नितरां सुबोधं सरसं प्रवाहमयञ्चास्ति। न तत्रास्ति श्लेषभार वामनीभूतं न च तदस्ति समासकर्कशान्दुकानिबद्धम्। नत्रास्ति व्यवहारक्षम मजोत्रं स्फूर्तिसुलभितम्। न तदलङ्काराडम्बर निपीडितम्। शब्दाना चयन व्यावहारिकं तत्र। भाषा च तत्र वाग्धारात्मिका।

तदीयदशकुमारचरितं हि आख्यानकाव्यस्योज्ज्वल निदर्शनम्। तत्र हास्य शिष्टं व्यंग्य हृदयानन्दकरं, कथावस्तु कौतूहलौत्सुक्यवर्धनं, पात्राणि च पूर्णस्यैव संसारस्य सन्ति, सन्ति च तानि प्राणवन्ति। वर्णनमस्ति स्वल्प पर न तत्कथा प्रवाहप्रतिबन्धि। टालिस्यायं दण्डिकविर्विश्वविश्रुत —"दण्डिन पत्ल लियम्।" स स्वरचनाभिर्विशेषतो दशकुमारेण—स्वसमयवर्तिसामाजिकस्थिति-सम्बन्धि चारुतरं चित्रं च प्रस्तौति।

"अथ राजवाहनो विशेषास्य क्रियापाटवेन फलितमिव मनोरथ मन्यमान पुष्पोद्भवेन सह स्वमन्दिरमुपेत्य सादरं बालचन्द्रिकामुखेन निजवल्लभायै मग-भोपाय वेदयित्वा "इत्यतिष्ठत्।" इत्येवंविधा तदीया गद्यश्री सर्वत्र सौभग्य गाप्यते।

गद्यस्य यद् यति धीतग्रन्थेषु दृष्टमभूत् नतेन 18 संस्कृतसाहित्य सप्तमा ष्टमशतकवर्तिनमनेकसमास च पूर्णतया विकासमुन्नाशवलोकितमभूत्।

इदानीमपि संस्कृतगद्यनिर्माणे तत्सम्वर्धने तत्परिष्करणे तत्प्रचारणे च

सुरभारतीचरणानुरागिणो मनीषिणो यतमाना प्राप्यन्ते। अम्बिकादत्तव्यासस्य शिवराजविजयप्रबन्धोऽनेकनवान्नशैलीसुशोभितप्रौढगद्यस्य स्पृहणीय निदर्शनम् ईक्ष्यते।

साम्प्रतिकेषु गद्यकविषु पण्डिता क्षमा च परमसम्माननीय स्थानमध्यास्ते। सा चिरपुरातन्यां भाषायां नवान् एव प्राणान् सञ्चारयन्ती दृश्यते। तदीय गद्ये इदानीन्तनजगदभिमता वर्णनशैली विज्ञानानुमोदितविचारणा मधुरिमा प्रगतिप्रिया च दृष्टि सर्वत्र समुल्लसति। तदीया कथामुक्तावली घटनावैचित्र्य विचित्रागा सभाजितमनोऽभिरुचीना कथा ना कमनीय सग्रह।

विंशे शतके सञ्जात पण्डितो हृषीकेशशास्त्री प्रबन्धमञ्जर्यां प्रचलित निबन्ध गद्य तत्र साम्प्रतिकेषु विषयेषु सुरुचिरचिरान् निबन्धान् निबध्नता तेन सरलाया व्यङ्ग्यवत्यां प्रवाहशीलायाञ्च शब्दावल्यामवतार्य संस्कृतगद्यस्य श्री अपूर्वामेव चमत्कृतिं प्रापितास्ति।

अन्ये चास्मिन् काले प० रामस्वरूपशास्त्रि ब्रह्मानन्दशुक्ल वेङ्कटराघव नारायणशास्त्रिखिस्ते द्विजेन्द्रशास्त्रि विद्याधरशास्त्रिप्रभृतय शतश सुधीन्द्रा गद्य साहित्य वर्धयन्त समवलोक्यन्ते। पुनरिथते कथ हि वक्तुमिद शक्य यत संस्कृतभाषाया संस्कृतसाहित्यस्य च प्रसारो निरुद्धता गतोऽस्ति।

प्रार्थ्यते परमेश्वरो यद् भारतीया स्वकीयभारतीयसंस्कृत्यां संस्कृतभाषायाञ्च दृढ सत्य स्नेह निबध्नीयुर्येन संस्कृतगद्यमेधेत भारतस्य चास्य शासाया स्वतन्त्रताया श्री विश्ववन्दनीय च गरिमाण प्रपद्येत।

कादम्बरी

संस्कृतगद्यकाव्यस्य विकासमेतस्मिन् बाणस्य कृतिषु पर्यवस्यते । बाणात् प्राग् ये केऽपि गद्यकवयः प्रादुर्बभूवुस्तेषां सर्वेषामपि गद्येषु या या विशिष्टता सुन्दरताश्च सन्ति ताः सर्वा अपि विशिष्टता सुन्दरताश्च ललिततरा बहुतरतरानुरञ्जकतराश्च बाणेनात्र सम्पन्नाः । केवलमेतावदेव न, यद् बाणात् प्राक् सञ्जातानां गद्यकाराणां कवीनां कृतिषु न तत् सौन्दर्यं वीक्षितं भवति यद् बाणस्य रचनासु राजते अपि तु तदुत्तरकालवर्तिनामपि गद्यकवीनां काव्येष्वपि न सा आभा आभासते या बाणस्य । तस्माद् गद्यकविषु बाण एव श्रेष्ठः । यत् किमपि दृश्यं यत् किमपि वस्तुजात, यत् किमपि तत्त्व, या काऽपि घटना, या काऽपि स्थिति यः कोऽपि लौकिकोऽलौकिको वा विषयस्तस्य पुरस्ताद् वर्णनीयत्वेनोपस्थापनीयत्वेन च समुपनतस्तेषां निखिलानामपि वर्णनं येन येन प्रकारेण येन येन साधनेन येन येन च चारुतमेनोपक्रमेण सर्वाङ्गीणतया भवितुमर्हति स स प्रकारस्तत् तत् साधनं स स च उपक्रमो गद्यकविकुलतिलकेन पण्डितपुरन्दरेण महाकविना बाणेनाभ्युपागानिषत ।

बाणकविकृतासु रचनासु कादम्बरी हर्षचरितञ्च नितरां प्रसिद्धे श्रेष्ठे च रचने स्तः । एतयोर्हर्षचरितम् आख्यायिकाकाव्यं, कादम्बरी च कथाकाव्यमस्ति । गद्यकाव्यस्याख्यायिकाकथाभेदेन भट्टकविर्बाणस्तद्भेदद्वयमधिकृत्य गद्यकाव्यमसृजत् । प्रणयने च आख्यायिकायाः कथायाश्च, तां महनीयां नदीष्णतां अवाह यया गद्यकलाकामिन्याः सर्वं सर्वविधमपि सौन्दर्यं स्वकीये पूर्णे तारुण्ये समुन्मीलितं भवत् सचेतसां पुरः प्रस्फुरेत् । कविः स्वीयेऽस्मिन् प्रयासे सर्वथैवानपलब्धां श्लाघनीयां सफलतामधिजगाम ।

कृते सहृदयरतायै रसात्मकत्वमपेक्ष्यते । इदं सौन्दर्यं बाणस्योपरि निर्दिष्टयोरुभयोरपि रचनयोः समुल्लसति । एतादृशस्य सौन्दर्यस्य समुत्पादनाय कलायाः कमनीयता भावानां च भव्यताऽपेक्ष्यते कवेरस्य काव्ये द्वयमप्येतन्मनोभिरामं परं विस्मयविधायिनीं लक्ष्मीं परिष्वजमानं समवाप्यते । एतस्य हि

करे सरलसुधीजनरन्दिताया कवितायाः अनया चातुरता निभालयितु तदीया कादम्बरी पर्याप्ता भवेत् तस्मात् सैवात्र लक्ष्यते । तामेव तु लक्ष्यीकृत्योक्तमिदम्—

'कादम्बरीरसभरेण समस्त एव मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम् ।"

कादम्बरी संस्कृतगद्य साहित्यस्य समुज्ज्वल रत्नमस्ति । तत्र भाषा भावेन भाति, भावश्च भाषया । शब्दार्थयोरुभयोरपि नितान्तमेव श्लाघनीयो योगस्तत्र दृष्टिपथमवतरति । वर्णनाना सुन्दरता ० निर्वचनीयैव । क्वचिद् विन्ध्याचलस्य विन्ध्याटवी साहसमलम भीरुत्पादनकर शबरसैन्य च वर्ण्यते तु क्वचित् सदयताया अवतारो धर्मस्य साकार रूपम्, आध्यात्मिकताया देदीप्यमान निदर्शनं मुनिर्जाबालिस्तदीयश्च परमपावनो मनश्चोर्यचण सुभगशोभाश्च आश्रम सर्वेषा मनासि रमयति । क्वचिद् बालय गन्धर्वाभिमङ्गलान्विताया कल-कमनकारिण्या वीणाया इव मञ्जुनादिन्या स्निग्धस्वरा नाया महाश्वेताया विरह विधुरा मूर्ति सल्लक्ष्यते तु क्वचित् अलोकसामान्याना गुणाना निवयमुपभुञ्जा नाया गन्धर्वराजतनयायाः सरसमानसाया कमनीयस्वरूपाया कादम्बर्या सरसा कथा श्रोतॄणा चित्तचञ्चरीकाश्चोरयन्ती दृष्टा भवति । सर्वत्रैवालङ्काराणा मधुर शिञ्जित श्रोत्रेन्द्रिय प्रीणाति, सर्वत्रैव रागात्मिकाया वृत्तेरभिव्यञ्जना हृदयमुन्मीलयन्ती विभाति । वस्तुत कादम्बरी हि अलङ्काररसयो प्रियेण प्रकारेण मेलनकारित्वात्, भाषा भावयोर्भव्यया पद्धत्या सयोजनकारित्वात्, कल्पना-वर्णनयोश्च विचित्रेण विधिना सश्लेषणकारित्वाच्च संस्कृतगद्यकाव्येषु अतिहृद्यी एव रचना । रसिकमानसोन्मादनकारित्वान्न कादम्बरी कादम्बर्येव ।

बाण स्वकीयाना पात्राणा चरित्राणि चारुतयैव चित्रयति । स अस्यामपि कलाया नितरां कुशल । अत एव तस्य पात्राणि प्राणवन्तीव भूत्वा मञ्जुलमूर्तिमन्तीव भूत्वा पाठकनयनालिन्दे अवतीर्णानि भवन्ति । प्रजापालनपरस्य महाराजस्य शूद्रकस्य वीरमूर्ति कस्य न हृदये उत्साह, सौम्यतापयो हारीत कस्य न चेतसि प्रीतिं, ज्ञानवृद्धो जाबालि कस्य न हृदि भक्ति च सञ्चारयति ? अवदातचरितस्तारापीड, शास्त्रे व्यवहारे च कुशल शुकनास, शुभ्राम्बरा तपस्विनी महाश्वेता, वर्णनीया च कादम्बरी कुशलेन कविना स्वलेखनी तूलिकया तथाऽऽलिखिता यत् तानि सर्वाण्यपि पात्राणि सचेतसा चेत सु स्वीयममर प्रभाव समुत्क्षिपन्ति ।

स एव वस्तुतस्तु कवि कविर्यो जगतो विविधान् अनुभवान् समवाप्य

तर्हि सहृदयस्पर्शिनः पद्यस्य सङ्ग्रथने चतुरो भवति । अस्मिन् हि निकषे कर्षणात् बाणस्य कविता निर्दोषिशातकुम्भमिव सम्सिद्ध्यति । कविर्बाणो यथा नानाविध लोकवृत्तविषयकं ज्ञानं निदधाति तथैव स चमत्कारवर्षिणीं यथार्थतामपि परिपुष्णाति । तस्यामरे काव्ये सुरम्यसमृद्धिसुन्दरं भोगविलाससमुल्लसितं जीवनमेव लक्षितमस्ति, पुनश्च तपस्विनो हि पूतं चरितमालिखितमस्तीत्येतत् सर्वं कवेरनुभूतीनां विशालतां विविधतां यथार्थतां च लक्षयति ।

कादम्बर्यां प्रकृतेर्वर्णनमतितरां रमणीयं ललितञ्च भाति । केचन संस्कृत कवयः प्रकृतेर्मञ्जुलं रूपं चातुर्येण चित्रयन्तो वन्द्यन्ते केचन तु तस्या भयावहस्य रोमाञ्चकस्य स्वरूपस्य प्रदर्शने पर्याप्तं [illegible] प्राप्यन्ते परं बाणे हि उभयविधापि प्रवीणता विभ्राजते स प्रकृतेर्मधुरं कठोरञ्च रूपं परमकौशलेन प्रदर्शयन् समवाप्तो भवति । एवंविधानां दृश्यानां स्वरूपाणि हृदयङ्गमानि कारयितुं कविना विविधा अलङ्कारा अवलम्बिताः । उपमोत्प्रेक्षाविरोधाभासपरिसङ्ख्यालङ्काराणां स्तूपान् [illegible] पाठकानां पुरः रमणीयान् वर्णनीयान् विषयान् मञ्जुलतयावतारयन् विलोकितो जायते । विन्ध्याटव्या भयङ्करतायाश्चित्रणं कुर्वन् परमसफलतया कृतवान् तत्तु मानसे परं विस्मयमातनोति भयेन च महता हृदयमापूरयति—

"नखमुखलग्नेभकुम्भमुक्ताफललुब्धैः शबरसेनापतिभिरभिहन्यमानकेसरिशता, प्रेताधिपनगरीव सदासन्निहितमृत्युभीषणा महिषाधिष्ठिता च, समरोद्यतपताकिनीव बाणासनारोपितशिलीमुखा विमुक्तसिंहनादा च, कात्यायनीव प्रचलितखड्गभीषणा रक्तचन्दनालङ्कृता च, ··· क्वचित् प्रलयवेलेव महावराहदंष्ट्रासमुत्खातधरणीमण्डला, क्वचिद् दशमुखनगरीव चटुलवानरवृन्दभज्यमानतुङ्गशालाकुला ··· ।"

कवेस्तपोवन-वर्णनं सर्वविधप्रभावोत्पादकवर्णनीयविषयविभूषितमस्ति, तद् हृदयं न कदापि विस्मरणीयं भवितुमर्हति यत्र जरद्बन्धनापमाः परिचितैर्वानरैर्दत्तहस्तावलम्बा भवन्तस्तपोवनं प्रवेश्यमानास्तनञ्च निष्कासयमाना दृष्टा भवन्ति । वस्तुतो वर्णनमपि परममेव मनोरमं कृतमस्ति । प्रभात-सन्ध्यान्धकारचन्द्रोदयास्तिमिस्रवीनि प्राकृतिकानि दृश्यानि कविनातिशयसहृदयभावेन याथार्थ्येन च चित्रितानि सन्ति । अच्छोदसरोवरवर्णनेऽपि कवेः सूक्ष्मेक्षणसम्पर्काधिगता सम्यग् वर्णिता भवति । सरोवरस्य निर्मलजलत्वं प्रदर्शयितुं कविरुपमानानामेकां महतीं शृङ्खलामेव दीर्घां व्यातन्वानो दृश्यते—

"मणिदर्पणमिव त्रैलोक्यलक्ष्म्या, स्फटिकभूमिगृहमिव वसुन्धरादेव्या, निर्गमनमार्गमिव सागराणाम्, निस्यन्दमिव दिशाम्, अवतारमिव जलाकार गगनतलस्य, कैलासमिव द्रवतामापन्नम्, तुषारगिरिमिव विलीनम्, चन्द्रातप मिव रसतामुपेतम्, हराट्टहासमिव जलीभूतम् ।"

कादम्बर्यां प्रकृते सौम्यमुग्रञ्च रूप यावत्या रुचिरतया चित्रित तावत्यैव ललिततया तत्र निविधाना वस्तूना वर्णन कृतमवाप्यते। वर्णनानि मञ्जिष्ठानि प्रभापूर्णानि च नितान्त भास्वरा भासुरीश्च कविरुपमोत्प्रेक्षाश्लेषविरोधाभासादि-कानामलङ्काराणा महत्या समीचीनया रीत्या प्रयोग विदधान्श्च वाच्यते।

उपमामाश्रित्य इन्द्रायुधस्य वर्णन कीदृश मधुर विहित, दृश्यता क्षणम्—
'हरिचरणमिव सकलवसुन्धरोल्लङ्घनक्षमम्, वरुणहंसमिव मानसप्रचारम्, मधुमासदिवसमिव विकसिताशोकरागम्, सूर्योदयमिव सकलभुवना र्घार्हम् ।'

तस्यैव वर्णनमुत्प्रेक्षामुखेन वीक्ष्यताम् ईषत्—
"अश्वालङ्कारनिहितमरकतरत्नप्रभाश्यामायमानदेहतया गगनतलनिपतित दिवसकररथतुरगशङ्कामिवोपजनयन्तम्, अतितेजस्वितया जवनिरोधरोषवशात् प्रतिरोमकूपात् समुद्गतानि सागरपरिचयलग्नानि मुक्ताफलानीव स्वेदलवजालकानि वर्षन्तम् ।"

राजकुलवर्णन श्लेषेण क्रियमाण मनाक् अवलोक्यताम्—
"राजकुलमिव भरतगुणानन्दितम्, ज्यौतिषमिव ग्रहमोक्षकलाभागनिपुणम्, नारदीयमिव वर्ण्यमानराजधर्मम्, यन्त्रमिव विविधशब्दरसलब्धास्वादम्, शूद्र-काव्यमिवाप्यचिन्तितस्वभावाभिप्रायावेदकम्, महानदीप्रवाहमिव सर्वदुरिताप-हरम् ।"

उज्जयिनीनगर्यां सौन्दर्य विरोधाभासमाश्रित्य दर्शयति कविरेवम्—

"अगृहीतगारवेनापि भुजङ्गभीरुणा, सलोपर्णाविनापि प्रणयिजनोपजीव्यमा-नविभवेन, वीरेणापि विनयवता, प्रियवदेनापि सत्यवादिना, अभिरूपेणापि स्वदार-सन्तुष्टेन, अतिथिजनाभ्यागमार्थिनापि परप्रार्थनानभिज्ञेन विलासिजनेना धिष्ठिता।"

परिसंख्यालङ्कारस्य तु बाण सम्राडेव प्रतीयते। यथाऽयं कवि श्लिष्टपरि-

संस्थाया विस्मयावहेन प्रकारेण प्रयोगं कुर्वाणो दृश्यते न कदाचित् तथाऽन्यः कविर्विलोक्यमानो भवति। परिमला-सुषमा प्रफुल्लिताः काश्चन गद्यखण्डोऽपि प्रेक्षयन्तां तारापीडवर्णनविरचिता—

"यस्मिंश्च राजनि गिरीणां विपक्षता, प्रत्ययानां परत्वम्, दर्पणानामभिमुखावस्थानम्, शूलपाणिप्रतिमाना दुर्गाश्लेषः, जलधराणां चापधारणम्, प्रतीहाराणामसिधारणम्, नैर्दयमसिलतानाम्, ध्वजानामुन्नति"" "करिणां दानविच्छित्ति, अक्षक्रीडासु शून्यगृहदर्शनं पृथिव्यामासीत्।"

रमणोपमाया अपि छटा चेतसो यत् तस्या विनावलोकनं न सचेताः पुर उपसर्तुं शक्नोति—

"क्रमेण च कृतं मे वपुषि, वसन्त इव मधुमासेन, मधुमास इव नवपल्लवेन, नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकरेणेव मदेन नवयौवनेन पदम्।"

अस्ति कादम्बरी हृदयपक्षप्रधाना गद्यकविता। कविः स्वपात्राणां मानसस्याभ्यन्तरे भागे तत्र प्रविशन् दृष्टो भवति। स तासु तासु अवस्थासु समुत्पद्यमानाः अन्तःकरणवृत्तीर्विशिनष्टि समुचितेन च पद-विन्यासेन ता अभिव्यनक्ति। पुण्डरीकं विलोक्य महाश्वेतायाः हृदये समुत्पन्नानां कियतां भावानां छविः प्रेक्षणीयास्ति—

"आसीच्च मम मनसि—'शान्तात्मनि दूरीकृतसुरतव्यतिकरेऽस्मिन् जने मां निर्विरता किमिदमनार्यगामदहनारब्धं मनसिजेन। एवञ्च नामातिमूढं हृदयमङ्गनाजनस्य, यदनुरागविषययोग्यतामपि विचारयितुं नालम्......कान्तो हि गुणश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य सर्वथा।"

पुण्डरीकस्य वियोगे महाश्वेताया हार्दिकानां भावानां या रम्याभिव्यक्तिरत्र दृश्यते सापि कवेर्बाणस्य लेखन्या अनुपम एव चमत्कारः—"अनया च मे दृष्ट्या दिग्मोहभ्रान्तस्येव प्रनष्टदर्शनं, बहुलनिशयेवान्धस्य, जिह्वाच्छिन्नस्येव मूकस्य, इन्द्रजालिकपिच्छिकयेवातीतसर्वस्मृतेः, अकालप्रलापप्रवृत्त्येवासम्बद्धभाषिणः, दुष्टनिद्रयेव निर्विह्वलस्य, लोकायतिकविद्ययेवाधर्मरुचे......दोषविकारोपचयसुतरामक्रियत स्मरातुरस्य मे मनसः, येनाकुलीक्रियमाणा सरिदिव पूरेण विह्वलतामगमम्।"

अनपत्यताजनितविषादविपण्णस्य तारापीडस्य हृदयगताना मृदुलाना भावनाना चित्रण नितरामेव रमणीयमवितथञ्च वर्तते—

"अहमपि खलु देवि ! कदा से तनयजन्ममहोत्सवानन्दनिर्भरो हरिष्यति पूर्णपात्र परिजन । कदा हारिद्रवसनधारिणी सुतमनाधोत्सङ्गा द्यौरिवो दितरविमण्डला सबालातपा मामानन्दयिष्यति देवी । कदा च चितिरेणुधूसरो मण्डयिष्यति मम हृदयम् दृष्टया च सह परिभ्रमन् भवनाङ्गणम्" ।
" शून्यमिव मे प्रतिभाति जगत्, अफलमिव पश्यामि राज्यम् । अप्रतिविधेये तु विधातरि किं करोमि, तन्मुच्यतां देवि ! शोकानुबन्ध , आधीयता धैर्यं धर्मे च धी ।"

चन्द्रापीडस्य प्रथमदर्शनानन्तरं स्वदेश निवर्तमाने सति तस्मिन्, कादम्बर्या भावाना चित्रण कविर्यश्चकार तत् कवेर्मनोविज्ञानात्मकस्य विश्लेषणस्य प्रियं निदर्शनमस्ति—

'तिरोहितदर्शने च देवे, प्रीत्या न दिगन्त दुग्धोदधिधवलै प्लावयन्तीव दृष्टिपातै, सितातपत्रापदेशेन शशिनेर्ष्यया निवार्यमाणरविकरस्पर्शा सुचिर तत्रैव स्थितवती । तमुपेत्य च 'देवनात्र मरकतशिलामकरिकाप्रणालप्रस्रवणमिच्यमानहरितलतामण्डपे शीतशिशिर शिलातले स्थितम् किमपि चिन्तयन्ती दुःखेन तणदाममनैषीत् ।"

'प्रेम भौतिकाना सम्बन्धानां न नामान्तरमिति बाणो मन्यते । तदृष्ट्यान्तु तत् जन्मान्तरे समुद्भूत कश्चनाध्यात्मिक एव सम्बन्धोऽस्ति । कादम्बरी 'जननान्तरसौहृदम्' एव चित्रयति । एषा सा प्रेमस्यास्ति या हि अतीत विद्यमानञ्च परस्पर निबध्नाति । सा सन्दिशति यत् प्रेम न कदापि समानस्य मर्यादामतिक्रमते । यत् 'प्रेम' इत्यनेन नाम्ना गीयते तद् भवति सयत नि का मञ्च । कालस्तद् विध्वमयितु न प्रभवति । तस्य स्मृतिस्तु शाश्वत् प्रस्फुरत्स्यव अनुभूयते । समराहानेकजनु समिद्धिचारिताय्यं महाश्वेता पुण्डरीकयो कादम्बरीमहाश्वेतयोश्च प्रम इत्यत्र विद्योतमान प्रागवत् प्रमाणमस्ति ।

कविना यस्य प्रणयस्यैषा मनोऽभिरामा कथा लिखितास्ति स प्रणयो बाह्यावर्पणप्रसूतो न, न च स रूपच्छटाराग एव । स तु अरिन लोकोत्तरानन्दजनित विकार । स सचेतसश्चेत सचेतसश्चेतसा निबध्नाति मिथ । स बहुजन्मस्थापि

र्गमभिव्यक्तिमादाय विभूषमाणो भवन्ति । कादम्बर्याः प्रायशस्तेन नैकमेव उन्मत्तमिवात्र मनिष्टमन्तरेऽस्ति सा तु वात्सल्यवती वर्तते । सम्भवति त्रिषु जन्मसु ग्रन्थेषु सा स्वकीये माधुर्ये न कीदृशमपि तदुत्तमनुभवति । कालं शरीरं परिवर्तनं, वर्णमात्रं मार्गः काले नानादेशेषु विचरेत् परं स्वीय उदयः प्रेम सदैव तमनुयाति । कादम्बरीकथाऽस्माकं पुनः इदमेव सत्यं निदर्शयति ।

यौवनधनैश्वर्य-दोषनिरूपणावसरे कविः कादम्बर्या भाषया नीतितत्त्व मितरामेव ललितेन प्रकारेण सन्निवेशयति । तदपि कविना रूपकस्योपमायाश्च निवेशनया कृतो यद् यौवनस्य चाञ्चल्यं लक्ष्म्या उन्मादकत्वं धनैश्वर्यस्य च प्रमत्तत्वं युगपदेव साकारं भवद् स्वस्वविच्छित्तिपूर्वकं पाठकानामग्रे समुपस्थित सञ्जायते । एतन्मात्रमुद्दिश्य कविः कथयति—

"इयं संवर्द्धनवारिधारा तृष्णाविषवल्लीनाम्, व्याधगीतिरिन्द्रियमृगाणाम्, परामर्शधूमलेखा सच्चरितचित्राणाम्, विभ्रमशय्या मोहदीर्घनिद्राणाम्, निवास-जीर्णवलभी धनमदपिशाचिकानाम्, तिमिरोद्गतिः शास्त्रदृष्टीनाम्‌''' "राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य''' '' ।" वर्णनमिदं रूपकच्छटया रम्यमाणमास्ते । कवेर्विचारा महोदारा महोदात्ताश्च सन्ति । तस्य दृष्टिः अतिदूरदर्शिनी अस्ति । तस्य धीः ईदृशी निशितास्ति यद् किमपि वस्तु स्वकीयान् सर्वान् अपि गुणदोषान् नैव वैशिष्ट्यञ्च न कदापि संगोपितुं शक्नोति तस्याः पुरतः ।

"कवेर्दीर्घं गद्यं हिंस्रश्वापदसमाकुला भयावहारण्यानीव" इति केचन आलोचका यद् वदन्ति तत् ते कवेः समासबहुलानि ओजोगुणमण्डितानि स्थलान्येव विलोक्य वदन्ति । यत्र कविर्दीर्घदीर्घसमासान् प्रयुज्य, ओजोगुणगुम्फितानि विकटानि वाक्यानि ससर्ज, विरोधाभास-श्लेषादीन् अलङ्कारान् आश्रित्य रचनाञ्चकार तानि स्थलानि सन्देहैर्विविधानि । यदि तेषां वर्णनं तथाविधतया न विहितं स्यात् तदा तत्तद्वर्ण्यपदार्थानां यथार्थं स्वरूपं तद्गतञ्च वैशिष्ट्यं न कदापि साकारं भूत्वा सजीवञ्च भूत्वोपस्थितं भवितुं शक्नोति । यो विषयो यादृशो भवति, कुशलः कविस्तं तादृशं च विषयमपि तदनुरूपयैव भाषया तदनुकूलामेव पदावलीं तदनुगुणामेवाभिव्यक्तिविधामपि स्वीकरोति । अटवी शबरसैन्य-राजकुल-दिग्विजय-चण्डिकामन्दिर-जरद्द्रविड-मन्त्रवादिकानि स्थलानि तादृशयैव पदावल्या कविर्वर्णयत् दृष्टं भवति यादृशी पदावलिस्तद्वर्णनेऽपेक्षते । प्रसादशालिना पदार्थानां प्रसादस्य प्रदर्शनं यदि वर्णन-

विधिः कर्तुं न क्षमते तदा स वर्णनविधिर्व्यर्थ एव। अस्मादेव कारणात् कवि: सर्वत्र विषयानुरूपमेव गद्यं निबबन्ध। आलोचका अविचारपूर्वकमेव अस्य कवेर्गद्यमालोचितवन्तः। संस्कृतसाहित्ये बाण इवान्य: कोऽपि प्रभावशालिगद्यलेखकस्तु दृश्यत एव न। आदर्शगद्यस्य यान् गुणान् कविर्हर्षचरिते उल्लिलेख ते गुणास्तस्य गद्ये वैशद्येन विद्यमाना प्राप्यन्ते।

सन्देश-सलाप-विरहादिका विषया लघुलघुतरकलेवराणि वाक्यानि वाञ्छन्ति। न ते दीर्घदीर्घतरान् समासान् अपेक्षन्ते न च ते विकटं पदबन्धम्। तस्माद् कविस्तद्विधेषु विषयेषु लघुलघुतरवाक्यानि प्रयुनक्ति न तत्र स समासान् दीर्घान् आलम्बते न च विकटपद-संघटनामेवोपयुनक्ति। दृश्यताम्—

(क) "किमिति निरर्थकमयमात्मा मया शिशुनेवायासितः। किमनेन ··निगृहीतेन वा स्थिरवपुषेण प्रयोजनम्। यदि गृहीतमिदं तत: किम्, अथ न गृहीतं ततोऽपि किम्।"

(ख) कुमार, पूर्णो नो मनोरथा:। अधीतानि शास्त्राणि। शिक्षिता: सकला कला। गता सर्वास्वायुधविद्यासु परां प्रतिष्ठाम्।

(ग) "यदि सत्यमनया यथा कथितं तथा सर्वमवितथं स्वप्नदर्शनम्। अहं तु न श्रद्दधे। कुतोऽस्माकमियती भाग्यसम्पत्।

इत्थमिदं स्पष्टमेव यद् बाणस्य वर्णनीयविषय-तत्प्रकटनप्रकारविधयोरन्तराल्ऽद्भुतं सामञ्जस्यं शोभते। गद्ये हि, वस्तुतस्तु सूक्ष्मा निरीक्षणशक्तिर्मनोहारिणी वर्णनपद्धति, अक्षयशब्दराशि, मधुरा कल्पना, मौलिकतानामर्थानां संहतिर्वैशिष्ट्येन विभ्राजते। गद्ये महीयान् प्रभाव: प्रवाहश्च वरीवर्तते। अनुकर्तारः कस्य: कठोरतममपि प्रयास विधाय स्वकीये गद्ये नैतस्य कवेर्गद्यस्य मध्ये समुच्छलन्तं तरलं चमत्कारं चपलं चारुत्व सर्वदिग्गामिनीश्चोद्भावनां जनयितुमशक्नुवन्। सचेतसो यन्माधुर्यं यमानन्दं याञ्च तृप्तिमेतस्य कवे: कवितायामनुभवते न तन्माधुर्यं तमानन्दं ताञ्च प्रीतिमन्यत्र कुत्रापि विन्दन्ति ते। कविस्त्रिलोचन सत्यमेवाचष्टे—

"हृदि लग्नेन बाणेन यन्मन्दो दुरतिक्रम।
भवेत् कविकुरङ्गाणां चापलं तत्र कारणम्॥"

प्राचीन आलोचको धर्मदासोऽस्य कवेर्वाण्यां मुग्धो बभूव। स आनन्दनिमग्नो भाव यदिदमाह तद्वरा: सायम्—

'रुचिरस्वरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति।
सा किं तरुणी? नहि नहि वाणी बाणस्य मधुरशीलस्य॥"

राजशेखरस्य मते बाणस्य गद्ये पाञ्चाल्या अन्यं शुभ्रञ्च लावण्यं स्फुरति—

"शब्दार्थयोः समो गुम्फः पाञ्चाली रीतिरिष्यते।
शिलाभट्टारिकावाचि बाणोक्तिषु च सा यदि॥"

संस्कृतसाहित्यकपोतपालिकायां चेद् यद् बाणस्य कवितासुहितया अभिहितं तत् कियद्-चिरमस्ति—अनुगतानुग मण्डित संस्कृतभाषा कविता प्रत्याप्यमानास्ति इथा च पुनस्तेन उत्पथ इव प्रच्छन्नभावेन पारस्यज्यमानास्ति।

बाणस्य प्रतिभा सर्वव्यापिनी आसीत्। सा प्रस्तुतं सन्दर्भं न तावन्मुञ्चति यावत् भवति न स पूर्णतयाऽऽरभ्यमाणः। वर्ण्यस्य विषयस्य सर्वाङ्गीणतया वर्णनकारित्वादेव कविभिः स्वर्याकृत्येव श्लाघा श्रूयते—"बाणोच्छिष्टं जगत् सर्वम्"। बाणाश्रमसमीपे गतो विरामेऽस्य वर्णितायां दृष्टौ भवति तस्या उद्भवमेस्थानं तत्र विस्मयैव आचार्यगोवर्धनं कविमिममेवं स्तवीति।

"जाता शिखण्डिनी प्राग् यथा शिखण्डी तथाऽवगच्छामि।
प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी बाणो बभूव॥

नागरिकतायाः सुसंगुम्फनात्मिकत्वात् तस्या अधर्माङ्कनवीणामनुरञ्जन-त्वात् गङ्गादेवी तामेवं स्तौति।

"वाणी-पाणि-परामृष्ट-वीणा-निक्वाण-हारिणीम्।
भावयन्ति कथं वान्ये भट्टबाणस्य भारतीम्॥"

बाणो विश्वरूपसमिताभिमां स्वकीयां कादम्बरीं नाम कवितां समर्पितुं न शशाक। तस्याः समाप्तेः प्रागेव स समारभ्य तद्गतः। तस्मात्तत्सूनु पुलिन्द भट्टस्तस्याः शेषभागं समापितवान्। तत्पूर्वेऽवशिष्टो भाग एव उत्तरार्धत्वेन प्रथते। उत्तरार्धारम्भे बाणतनयः पुलिन्दभट्टः लिखति—

याते दिवं पितरि तद्वचसैव सार्धं विच्छेदमाप भुवि यस्तु कथाप्रबन्धः।
दुःखं सतां तदसमाप्तिकृतं विलोक्य प्रारब्ध एष च मया न कवित्वदर्पात्॥

अहह, एतादृक् पितृभक्तो निस्पृहश्च पुत्रः साहित्य-संसारे कदाचिदेव कोऽपि द्वितीयः स्यात्। अथ च स पुनराह-पितुः कृपाप्रसादादेव तद्गद्यमिव गद्यं रचयितुमहं क्षमो जातोऽन्यथाऽहं तु कादम्बरीरसभरेण तथा मत्तः कृतोऽस्मि यत् किञ्चिदपि न चेतये—

कादम्बरीरसभरेण समस्त एव
मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम् ।
भीतोऽस्मि यन्न रसवर्णविवर्जितेन
तच्छेषमात्मवचसाप्यनुसन्दधान ॥

बाणस्य विलक्षणप्रतिभापेशलत्वात् प्रकाण्डपाण्डित्यवत्त्वाच्च महाराज-श्रीहर्षवर्द्धनस्तस्मिन् अतितरां श्रद्धां न्यदधात् । स तस्य परमप्रियपात्रं सम्माना-स्पदञ्च बभूव । श्रीहर्षचरितं प्रणीय बाणोऽपि तं नितरां प्रत्युपचकार । सत्यमेवे-दं बाणप्रशंसायां जगता गीयते—

हेम्नो भारशतानि वा मदमुचां वृन्दानि वा दन्तिनां
श्रीहर्षेण समर्पितानि कवये बाणाय कुत्राद्य तत् ।
या बाणेन तु तस्य सूक्तिनिकरैरुट्टङ्किताः कीर्तय-
स्ताः कल्पप्रलयेऽपि यान्ति न मनाङ् मन्ये परिम्लानताम् ॥

पण्डिता क्षमा

अस्मिन्प्रिये भारते देशे भगवदनुक्रोशेन चिरन्तनादनेहसः पुष्पा इव पुष्पश्रेयेऽपि प्रौढपाण्डित्यवत्यः कवित्वशक्तियुताः समये समयेऽजनिषत। पुरातनतमे वैदिकयुगे पुष्कला मन्त्रद्रष्ट्र्यो ब्रह्मवादिन्यो लोपामुद्रायमीप्रभृतिविदुष्यः समभूवन्—इति को न वेद वेदविद्यानुशीलयिता। राजर्षिजनकस्य सदसि ब्रह्मतत्त्वमधिकृत्य विलसन्त्यौ मैत्रेयीगार्गी च को नाम नोपनिषत्साहित्य-सेवी जानाति।

एवं रामायणमहाभारतादिवर्तिनी समयस्तु अतिपुराणः। तस्य समयस्य तु इतिवृत्तमपि न प्रकाशं समुपतिष्ठते परं यदेव कालात् पूर्ववर्तिनी महत्यादर्शे प्रति दृष्टिः क्रियते तदाप्यस्माकमग्रे बहुशो महीयस्यो विदुष्य उपस्थिता भवन्ति। विज्जका-सुभद्रा मोरिका-मारुला शीलभट्टारिका मधुरवाणी गङ्गादिकाभिर्विचक्षणाभि-र्गता भूयस्य शताब्दोऽमाड्यन्ते येन साधु विदितमेव संस्कृतसाहित्येतिहासविदां पुंसाम्। नैवंविधः कालो यत्र सांप्रतिकानां देवीनां विदुषीणां ललनानां सालोकेऽलौकिकेनालोकितं सदस्यपि निर्मलयशस्समरसादिकाव्यकारिण्यः श्रीनिर्मलाप्रभावती प्रभृतयोऽनेकानेकप्रेक्षावत्यो विद्यावत्यः शास्त्रपारगामिन्यो देव्यो दीक्षिता भवन्ति। एतासु साम्प्रतिकीषु कवयित्रीषु अस्मद्गेयचरिता पण्डिता क्षमा विभ्राजते।

श्रीमती भारतनारीभूषणं विद्वद्रत्नं क्षमा स्वकीयेन पूतोद्भवेन पुण्यपत्तन-नामधेयस्य पत्तनस्य पुण्ये सत्यधिकाष्टादशशततमैशवीये वत्सरे जुलाईमासे चतुर्थ्यां तारिकायां प्रादुरभूत्। तदीया पितृपादाः पण्डितप्रवरश्रीशङ्कर पाण्डुरङ्गमहाभागाः संस्कृतभाषाया महामनीषिण आसन्। भर्ता च तस्याः श्रीमान् डॉक्टर राघवेन्द्रराव शल्यचिकित्सकेषु महतीं प्रतिष्ठां जगाहे।

मान्या श्रीक्षमा प्राच्यप्रतीच्ययोरुभयोरपि विद्ययोः श्लाघनीयमधिकार न्यदधात्। भारतीयता तत्रातिशयभास्वरभावेन व्यराजत। सा भारतीय जीवनं संस्कृतिञ्च प्रदर्शयितुमाङ्ग्लभाषायामनेककथानाटकादीनि व्यरचयत्। संस्कृत भाषाया मृदुता भावाभिव्यञ्जनक्षमता गम्भीरगरीयस्कतादिका भूयिष्ठा विशिष्ट

तास्तां नितरामावर्जयन्ति स्म। तस्मात् सा आरब्धमार्गं विहाय स्वकीया कृती: कर्तुं संस्कृतभाषामाश्रियत्। संस्कृतभाषामुद्दिश्याथ स्थिरादयमुत्तुपं विचारमभिव्यनक्।

"संस्कृतभाषाया शब्दकोषोऽन्यासां भाषाणां शब्दकोषेभ्यो गरीयान्, तत्र अभिव्यञ्जनायाः करणानि तेभ्य करणेभ्यो महीयांसि बलीयांसि च विभान्ति यानि संसारस्य अन्या भाषा जुपन्ते। अस्मादेव हेतोः संस्कृतभाषा शतशो वर्षाणि यावद् अखिलमपि विश्वमैक्यसूत्रेण नियन्तुं प्रबभूव। सङ्गठनात्मकबलशालित्वं तस्याः, तस्या जीवितभाषात्वमभिव्यनक्ति। अविदितगुणापि सा जनमिस्वर्णकुहरेषु धमति मधुधाराम्। सरलमपि भूभुवनं तस्या जीवनं लभते। भौगोलिक्या ऐतिहासिक्या च दृशा उभाभ्यामपि दृग्भ्या सा चमत्कारं वितनुते। काश्मीरप्रदेशात् कन्याकुमारीं यावत् पाञ्चालेभ्य कामरूपान् यावत् भासमाना सर्वा अपि भाषा अभिव्याप्य सा विभ्राजते। तत्र भारतस्य प्रपोऽपि प्राला प्रतिबिम्बिता भवन्तो दृश्यन्ते। तत्र क्वचिद् वैदिकस्य भारतस्य उषा सम्पूर्णेऽपि ससारे चेतना सञ्चारयन्ती प्रकाशं दर्शयन्ती गति प्रीतिञ्च उद्गिरन्ती निरन्तरम्, क्वचित् तत्रौपनिषदकी निरस्ततमस्का ज्योति श्री भुवनानि विद्योतयन्ती, क्वचिद् रामायणकथा मानवादर्शश्रियं वितन्वन्ती क्वचित् महाभारतघनघटा स्वयुगस्य स्फुटामुन्मेषयन्ती, क्वचिद् बौद्धकालस्य लक्ष्मी स्ववैभवं विकिरन्ती, क्वचिद् गुप्तसम्राजां च प्रतापप्रभा पुर स्ववश प्रसारयन्ती दृग्गोचरीभवति यथा तत्रोत्तरकालीनस्य छविर्विद्यते तथैव तत्र वर्तमानयुगस्यापि कान्त प्रकाश प्रस्फुरति, आशास्यते च तत्र तदपि भाविकाले कमनीयं जगद् दीप्येत यत्र सर्वेऽपि संस्कृतं भाषमाणा श्रुता भविष्यन्ति।

कवयित्री क्षमा महाराष्ट्रमहिलासु महिलाऽर्घ्याऽऽसीत्। तस्या शैशव सौराष्ट्रेषु व्यतीयाय। प्रकृत्या सा दीन-दरिद्रजनवत्सलाऽऽसीत् दानशीला च। साहित्ये सर्वत्र दीन-दरिद्रजनोद्धरणभावनामन्दाकिनी प्रवहन्ती दृश्यते। प्राचेतस महर्षि वाल्मीकि यथा क्रौञ्चवधो रामायण नाम काव्य स्रष्टुं प्रसभं प्रवर्तयामास तथैव रसिरामिमा क्षमामपि भारतीयाना दैन्य दारिद्र्यञ्च काव्यानि अवतारयितुं प्रेरयामास। तीव्रप्रतिभाविशालत्वात् सा स्वल्पेनैव कालेन पुष्कलं लोकप्रियं साहित्य ससर्ज। अद्यपर्यन्त तद्रचिता इमा रचना प्रकाशमायाता सन्ति—

(१) सत्याग्रहगीता, (२) कथामुक्तावली, (३) कथापञ्चकम्,

(४) विचित्र परिदृश्यकथा, (५) रघुवंशमहाकाव्यम् , (६) [illegible],
(७) उमासामवगीता, (८) तुकारामचरितम् , (९) रामदासचरितम् ,
(१०) प्रजन्योक्तिः, (११) पार्वतीचरितम् , (१२) पञ्चकिङ्किणीकम् ।

अस्य रचना सम्प्रत्यपि प्रकाशं न गता सर्वाण्यपि काव्यानि। एतदेताः साहित्यकारकथागीतिनाटकविविधप्रबन्धेष्वपि पद्येषु गद्येषु विलसन्ति।

कालन्तरे [illegible] नवीनकाव्यं त्रिभागेषु विभक्तम्। तत्र प्रथमभागे विभक्तानि। प्रथमभागे [illegible] ग्रन्थितं पञ्चत्रिंशद्विभागेषु विभक्तेषु [illegible] विविधानि वर्णनीयविषयाणि ग्रन्थादिविलसन्ति प्रवर्तनानि कार्याणि [illegible] सन्ति। द्वितीयभागे— [illegible]— पञ्चत्रिंशदधिकैकेनसहस्रश्लोकैर्विभागे [illegible] [illegible] हरिश्चन्द्रस्य [illegible] प्रवर्तनेतिहासवर्णनसहितानि [illegible] विशिष्टानि ख्यातिमन्ति कार्याणि इत्यादीनि सन्ति वर्णितानि सन्ति। तृतीयभागे—[illegible] [illegible] महाकाव्यं [illegible] कार्यैः, [illegible] चर्चा, [illegible] इत्यत्र वर्णितानि।

एतत् [illegible] [illegible] महत्त्वम्। [illegible] प्रस्तुतम्। [illegible] नवीनं [illegible] सर्वत्रैव अस्ति। तत्र नवनवा [illegible] उद्धृताः सन्ति। [illegible] सर्वत्रैव सर्वतो भाति। सर्वत्रापि [illegible] वैज्ञानिकतया [illegible] [illegible] प्रकाशनं कृतमस्ति। तत्र [illegible] [illegible] यथा [illegible] वर्तते स [illegible] [illegible] सरलतया स्वाधीनं कर्तुं शक्यम्।

सर्वत्रैव समयं [illegible] श्रेष्ठा संस्कृतसाहित्यकाराः सन्ति तेषु पुनः [illegible] [illegible]। संस्कृतसाहित्यस्य [illegible] सा पुरं [illegible] [illegible] न ना [illegible] [illegible] साहित्यम्। १९४४ [illegible] [illegible] संस्कृतकविः [illegible] [illegible] कायन्ति

प्राणीयन्त निर्णेतारस्तेषां काव्यानां मध्ये हि एतत्प्रणीतमेव काव्यं श्रेष्ठकाव्यत्वेन निर्णीय एतामेव कवयित्रीं प्रयत्नेन पुरस्कारेण सम्मानयांचक्रुः।

डॉ० राधाकृष्ण एम० आर० जयकर-श्रीपाद्यामरनाथप्रभृतयो विद्वद्भिः रेषा क्षमाया कवित्वशक्तिः पुनः पुनः प्रशस्यते श्रूयन्ते। नात्र संशयो यत् तदीया कृतयः साम्प्रतिके युगे पुनः संस्कृतभारत्याः प्राणान् प्रतिष्ठापयन्। वर्तमानेऽनेहसि प्रणीतेषु संस्कृतकाव्येषु प्रायेण परम्परागता रूढिवादितैव प्रतिलक्ष्यते। परं क्षमाया काव्येषु तु सर्वत्र प्रगतिवादिता शङ्खं धमन्ती श्रूयते। इदानीन्तनस्य कस्य काव्ये दीनजनानामार्तनादः श्रुतो भवति? क कविर्निःस्वानामपि निराश्र-याणामपि दुर्बलानामपि दयनीयाया दशाया वर्णने स्वकीयं स्वान्तमावर्जयन् समवाप्यते? इयं क्षमैव दरिद्रभारतस्य कारुणिकी मनोमर्मभागभिदुरा कथा-मस्मत्पुरः साम्प्रतं निदधानावलोक्यते। एतस्या एव काव्ये—

"ध्यायं ध्यायं दशां दीनां बन्धूनां तु विलोऽभवत्।
तदुद्धारमनुध्यायन् विनिद्रोऽगमयन्निशाम्॥"
× × × ×
यावन्न वेष्टिता सर्वे बन्धवो मे यथोचितम्।
स्थास्यामि स्वल्पवेशोऽहमिति तेन धृतं व्रतम्॥

इत्येतद्विधा वर्तमानभारतस्थितिप्रदर्शनकारिणः श्लोकाः समवाप्यन्ते।

इयमेव विदुषी अस्यपविधा यदीयं काव्यं पारतन्त्र्यं मरणादपि अति-रिच्यते इत्येतदुच्यते—

"जीवन्तोऽपि न जीवन्ति परदास्यधुरन्धराः।
पारतन्त्र्यमुदाराणां मरणादतिरिच्यते॥"

कतमत् आधुनिकं काव्यं स्वातन्त्र्यस्य महत्तां परमनिर्भयभावेन संस्थापयति—

"स्वातन्त्र्याद्धि मनुष्याणां प्रियमन्यन्न विद्यते।"

स्वदेशार्थं स्वार्थत्यागस्योपदेशः केनान्येन संस्कृतकाव्येन प्रदीयते—

"स्वार्थत्यागात् स्वदेशार्थं नान्यच्छ्रेयो हि विद्यते।"

कस्मिन् हि अन्यस्मिन् काव्ये वैदेशिकानां वसनानां दहनं दृष्टिगोचरं भवति—

"परदेशीयवस्त्राणि निर्दह्य महता जनाः।"

कुत्र च काव्ये 'खादी' तिनामधेयेन विश्रुतानि वसनानि जनानां दशमेव कानामाभा दृश्यते—

"श्वेतस्त्रादिधरा सन्त सन्नाता देशसेवका ।"

क्व हि तन्तुचक्रस्य गुञ्जनमेतस्या काव्यादन्यत्र श्रूयते—

"गुञ्जनं तन्तुचक्रस्य श्रूयते स्म गृहे गृहे ।"

एतदीयं हि आदर्शवाक्यम्—

"शूद्रो वा ब्राह्मणो वापि क्षत्रियो वा कृपावल ।
ईशदृष्ट्या समा सर्वे विकृतिस्तु नरोद्भवा ॥'
भेद कृतो मनुष्येण न धात्रा समदर्शिना ।
शीर्षं चिह्न सुजानस्य न जातिश्च जीविका ॥
अतोऽन्त्यजजानवत्तानु नाधिकारोऽस्ति कस्यचित् ।
अमी मलिनकर्माणो इत्युक्तिर्ननु किल्बिषम् ॥"

इत्यादिभि श्लोकैर्जातिवादमन्त्यजावज्ञाञ्च निन्दत् क्वचित् ,

"हिंसा न कोऽपि कुर्वीत मनोवाक्कायकर्मभि ।
अहिंसयैव सिद्धि स्यादित्याह पुन पुन ॥"

इत्यादिना हिंसाया हेयता किञ्च अहिंसाया ग्राह्यता क्वचित् ,

"बल सर्वबलेभ्योऽपि सत्यस्यैवातिरिच्यते ।
सत्यजानवल श्रेयान् मरणात् सत्यवर्जितात् ॥"

इत्यादिना सत्यस्य प्रकृष्टतानुपन्यसनञ्च क्वचित् प्राप्यते । एतावदेव न, अस्यास्तु काव्यमस्माकमग्रे देशार्थमसूनपि जुह्वतस्तरुणान् दर्शयति, तत् तान् मानवान् अतितरां भर्त्सयति य सन्ति तु नैरन्तर्यमवलम्बिन पर दिवानिश हिंसात्मकानि क्रूराणि कर्माण्यनुतिष्ठन्ति निपीडयन्ति च मानव जातिमन्याय मत्याचारञ्च विधाय । अत काव्यमिद मानव तत्कर्तव्यमार्ग दर्शयति । राष्ट्रियता भावविभाविता पावनप्रेरणा कस्मादपि नान्यस्मात् साम्प्रतिकात् संस्कृतकाव्यात् सलब्धा भवति ।

अहह क्षमाया काव्यमधीत्य तु न पुन श्रीमद्भगवद्गीताया आनन्दामृतकणाना वर्षेर भवितुमारभते । दृश्यताम्—

*स्वधर्म प्रतिपद्यस्व कुरुष्व च स्वकर्म ।
अहिंसका जितक्रोधा भवतेष्व स्वकर्मणि ॥*
अपमानमिमं सोढु कथ शक्नुथ बान्धवा ।
स्वकस्वाधिकारिणा भीतिमुत्सृज्य सर्वीरम् ॥

साहित्यं स्वयुगस्य मुकुर इति सत्यमेवोक्तं केनापि। क्षमादेव्याः कृतयो यद्यपि पठिता स्युस्तदा पाठकास्तत्र स्पष्टमेव नितान्तचरन्तया गान्धियुगस्य भारतं द्रष्टुं प्रभवेयुः। तेषां पुरः समग्रमपि भारतं सजीवं चित्रमिव भूत्वा समुपतिष्ठेत्। ते तद् विलोक्य पश्यन्ति आङ्ग्लशासनस्य दमनं, कृषीवलानां शोचनीयां दशां देशस्य च वास्तविकीमवस्थाम्। यथा चित्रशालाप्रदर्शिन्या जनाः पटोपरि प्रतिबिम्बितानि अनवच्छिन्नतया एकैकशो बहूनि चित्राणि पश्यन्ति तथैव क्षमादेव्याः साहित्येऽपि चित्राण्यासन्ति। तत्र द्रष्टुं कस्मिंश्चिच्चित्रे सन्मार्गस्थिति आङ्ग्लशासनमानेन प्रवर्तमानं महात्मानं गान्धिनम्, कस्मिंश्चिच्चित्रे हरिजनान् उद्धरन्तं तम्, कस्मिंश्चिच्चित्रे देशे सर्वत्र विततस्वराज्यचालनं नियन्त्रयन्तं तम्, कस्मिंश्चिच्चित्रे मानवीयान् अधिकारान् आङ्ग्लजातिं याचमानं प्रविनयं तम्, कस्मिंश्चिच्चित्रे देशस्वातन्त्र्याय कारागारीयकष्टानि सहमानं तम्, कस्मिंश्चिच्चित्रे देशभक्तान् बहून् बहुविधानि दुःखानि सहर्षं निषेवमाणान्, कस्मिंश्चिच्चित्रे ग्रामान् अपि जुह्वतोऽनेकान् तरुणान्, कस्मिंश्चिच्चित्रे दीन-दरिद्र विधवादिवृन्दं सकरुणं क्रन्दत्, वैदेशिकवस्त्रादि निरोधनाय देशसेवकान् कठोरं प्रयत्नं विदधानांश्च, कस्मिंश्चिच्च चित्रेऽन्यानि च बहुविधानि देशस्य शोचनीयानि मनोमर्मभागनिपीडकानि दृश्यानि दर्शं दर्शं नितरामेव व्यथामनुभवन्ति। वस्तुतः क्षमादेव्या रचनाः पाठकस्य हृदये देशभक्तिं प्रगाढां समुत्पादयन्ति। ता अधीत्य मानवो न कोऽपि कदाचिदेवंविधो यो देशानुरागी न स्यात्। ता मानवस्य हृदयात्सङ्कीर्णभावान् दूरीकृत्य तन्निर्मलं कर्तुं क्षमाः सन्ति। ता मानवं सङ्कीर्णतातोऽनुदारतातः क्षुद्रतातश्च निर्गमय्य तमुदारे पवित्रे विकारविहीने क्षेत्रेऽवतारयन्ति। तस्माद् वस्तुतः क्षमादेव्याः काव्यानि दर्शनग्रन्था इव सन्ति। आधुनिके युगकाव्ये या या विशिष्टता दृश्यते ता ता विशिष्टतां तत्साधु समवाप्नोति।

पण्डिता क्षमा यथा सत्याग्रहगीतादिकाव्यानि प्रणीय संस्कृतकाव्यसाहित्यसंसारं अदृष्टपूर्वमिव पुष्टं व्यतनोत्, तथैव सा कथानां सृष्टिं विधाय संस्कृतकथासाहित्यसंसारमपि नूतनतयैव कयापि अतुलयैव भव्यविभया व्यभूषयत्। भारतभूषा क्षमा स्वकथासाहित्यरचनया संस्कृतकथासाहित्यस्य गरिमाणमुदनमयत्। संस्कृतसाहित्ये कथानामपि यद्यपि प्राचुर्यता प्रेक्ष्यते चिरन्तनात् कालात् परम् आधुनिकः पाश्चात्त्यः संसारः कथोल्लेखनस्य यां विधां यां पद्धतिं यां च नूतनामेव

निश्चितमवलम्ब्य प्राचीन संस्कृतकथासाहित्य न तस्या विधाया न तस्या पद्धत्या न च तस्याः शिल्पस्य सूत्रमवाप्यते। पण्डिता क्षमा संस्कृतकथासाहित्य हि आधुनिककथासाहित्यस्याभिर्विशिष्टताभिरलङ्कृतवती। सा तत्र मानवहृदयस्य स्पन्दनं सन्निवेशयितुं प्रायतत यस्य पक्षस्याविर्भावेन प्रतीच्यस्य कथारसिकेभ्यो भृशं रोचते।

नात्र परिस्थितीनामस्ति किङ्करः। न सांसारिकं वैभवमनायासेनैवात्र दृश्यते, प्रकृतिर्दौर्बल्यात् स इन्द्रियाण्यपि नावश्यमेव प्रसवन्ति, विपदि स निश्चयेन धैर्यबलं मुञ्चति, धनं न स्वदते, सौन्दर्यं न स्वामाद्यं, पद न नैव दिशा, लोकाभ्यामिति सौभाग्यमेकत्रैव च न स्वत्वमुपसर्पन्ति नकस्मिन्निदम् अन सर्वत्रैव नायकत्वमिति मानविकगतानां स्वरूपेऽप्यनमभिरामपेक्ष्यते—इत्येषा विचारधारा साम्प्रतिके समये प्राधान्यमावहति। सर्वत्र प्रगल्भताया केन न दृश्यते? पण्डिता क्षमा वर्तमानस्य लोकस्य रुचिं स्वात्मप्रतिबिम्बं सम्यगधीतवती। मानवीया मनोवृत्तिः कुत्र कुत्र स्थातुमिच्छति येन तद्विनाश यत्रैव तस्य मनोमालिन्यता परिग्राह्य तदिदं वर्तुं यतते स्वैव सा उदाहरणम्। सा स्वकथासाहित्ये मनो या या दिशा गच्छति यद् यत् कर्तुं तत् प्रवर्तते यद् यत् तद् प्रीणाति तत् सर्वमेव चित्रयति स्म।

अत्र 'प्रेमरसोद्रेक' कथा पण्डितक्षमाप्रणीता स्वदृष्टे पुरः प्रतिष्ठाप्य एतत्प्रदर्शनस्य चेष्टा कृता स्यात् यदेतस्या विदुष्या कथा वस्तुतस्ता उपर्युक्ताः सर्वा विशिष्टताः सन्निवेशयन्ति या खलु इदानींतनाः प्रतिच्छायाः रसयन्ति निरन्तरम्। वर्तमान जगत् साधारणतमानां मानवानां जीवन दर्शने रुचि दधाति। तत्र रसकाराः चर्मकाराः सूचिकाराः श्रमजीविनामन्येषाञ्च निम्नमध्येऽपि समुद्भूतानां नराणां नारीणाञ्च दैनिके जीवने घटमानानां घटनानां वर्णने महतीं प्रीतिं निदधानि। तस्मात् कारणात् पण्डिता स्वीयप्रेमरसोद्रेककथायां सफलत एतदवस्त्र वृत्तं गायति। प्राचीनासु संस्कृतकथासु नैतादृशानि पात्राणि गवेषितेन लब्धानि। तत्र नृपतीनामभिजातानां युवतीनां तपस्विभक्तधार्मिकादीनां मत चरित्राणि चित्रितानि दृश्यन्ते न तत्र नृशंसो दस्यु, न पापीयान् वन्दी, न पतनाशीलः पामर, न पतिपरित्यक्ता वनिता, न च सर्वास्यातना निपीड्यमानविषयवर्गिणां समुदायो हि वर्णनीयविषयत्वेन परिगृहीतः।

स्वयमिमां कथेयं कमनीया अस्मद्दृष्टिपथे हि एका पतित्यक्ता नारी किञ्च

कृषीवल-नाविकादीन् बहून् साधारणजनान् अवतारयति। अथ चैषा वा शालिक्षेत्र-ध्वस्तदेवायतन–विशङ्कटगोष्ठ-पांसुलमार्ग–गुल्मगुल्मादिकानि दृश्यानि चित्रयति। समग्रमपि वातावरणं ग्राम्यं विद्यते। न तत्र वर्तते धनधा-न्यसमृद्धानां नगराणां छटा। प्रायेणास्मदीयेयं धारणा यद् धैर्यं महत्त्वमेव पुरुषेषु राजते न जनसामान्ये। इयं पण्डिता हामिदाया मेघनजपालिकाया दारिकाया-मपि तं गुणं दर्शयति। प्रायेण विश्वसिमो वयं यत् सुशिक्षिता जना एव अपरि-चितेष्वपि जनेषु समुदाचारं व्यवहरन्ति न तदितरे। परं कथाया अस्या लेखिका साधारणजनेष्वितरेष्वपि समुदाचारविधायिनीं धियं चित्रयन्ती दृश्यते।

मानवस्य मानसं दया क्षमा कठोरता घृणा स्नेहादीनां गुणावगुणानामास्पदं भवति—इत्येतद्धि तथ्यमेतस्या कथाया समवगतं जायते। अत्र कथातः एतस्याः काश्चन पङ्क्तय उद्धियन्ते याभ्यो मानवहृदयस्य ता विशिष्टता विदिता स्युः—

(क) "ततः क्षणमात्रं विमृश्य शङ्कां च दूरीकृत्य निरुद्धपुरुषविमोचन-पराभूत्।"

(ख) "...... परमवेदनया भृशं पीडितोऽस्मीति प्रतीता च तत्क्लेशं प्रशम-यितुं निश्चिकाय।"

(ग) "..... निर्गमात् प्राक् मयास्य बालिकायै किमपि पारितोषिकं प्रदेयमिति मनसि कृत्वा स्वमहानुभावं दर्शयितुं वृद्धकर्णीवदायामासाचक्री।"

(घ) "अनपत्यासीन्मद्गेहिनी। तस्यामन्यतयातिकुपितस्तां सार्धत्रयो-दश वर्षेभ्यः प्राग् गृहान्निष्कासितवानहम्। नान्या च कन्या परिणीतवान्।"

(ङ) "मृत्युमुखात् परित्रातोऽस्मि तया। तस्या भावी भर्ता मन्नाविको भविता।'

(च) "दीयतां पञ्चशती रूप्याणामर्हते जनायास्मै। यत्र मे पितामहस्य पितामहाश्च निवासस्तत्रैव समुचितो ममापि। विद्यते हि दिष्ट्या पर्याप्तं धनमे-तयोः सन्निधे संग्रहार्थमिति स—निश्चय प्रोच्याग्रे च सपदि सप्लुत्योच्चै-र्था तत्पूर्णां वलस्याङ्के सुवर्णमुपानिदधात्।"

पण्डितायाः क्षमायाः कथासु सौन्दर्यमिदमपि राजते यत् सा तत्र प्रथमं हि आदौ किमपि रहस्यबीजं वपति। एतत् कृत्वा सा पाठकानां मानसेषु कौतूहलं जनयति। कथायाः ततः तेन विधिना सा विदधाति यत् उत्तरोत्तरं कौतूहलवर्ध-नकारिणं कथायां सञ्चारयति। ततश्च अन्ततो नितान्तहृदयस्पर्शि रहस्यं समु-

द्रक्ष्यन्ति । पाठका कथामधीत्य निशम्य वा चकितचकिता इव नूत्ना कमपि विचित्रमेवानन्दमनुभवन्ति ।

पण्डिता क्षमा सरस सरलञ्च गद्यं निबध्नाति । तदीये गद्ये प्राञ्जल प्रवाह प्राप्यते । नैसर्गिकश्च छटा परिलक्ष्यते । वर्णक्रमो नातिदीर्घो न चातिह्रस्वो भवति । पाठकस्तत्र क्वापि न क्लाम्यति न ताम्यति अपि तु कथापठनार्थं परमोत्साहमश्नुते । यद्यपि एतस्या सर्वोपरिष्या गद्य न श्लेषश्लिष्ट न अलङ्कारप्रभूतभार क्लान्त न दीर्घदीर्घतरसमासमङ्कीर्णं खलु विलोक्यते पर पाठकाना मनो यथात्र रमते, सम्भवतो, न तथा तत्र तत्र रमते प्रीतिं वा विन्दति यद् भवति श्लेषसमासोक्तिविरोधाभासयमकादिभिराकीर्णम् । एतदीये गद्ये वस्तुतस्तु संस्कृत भारती प्रसन्नता सुबोधता च परिपूर्णतां प्राप्यत । अत्रोद्धरणद्वयमेव निधीयते येन पाठका गद्यसौन्दर्य-सुधाकणिका काश्चन पातु प्रभवेयु —

(क) "नास्मि किमागमभग्नक्षमा । चिराय त्वयावस्थितम् । परिश्रान्तोऽसि । क्षुधार्तोऽसि मया । याहि गेहम्, याहि शालाम । तथाम्बा त्वदागमनोत्कण्ठिता त्वा प्रति क्षमाणाऽसहाया स्थिता स्यात् ।"

(ख) "सय सरोजलोचना कुन्दकुड्मलदन्तपङ्क्ति प्रवालाधरा चञ्चलालका शिरीषकुसुमकोमला शारदकौमुदीव रुचिरा धैर्यशीलापि मृदुवचना धीरापि स्मितमति स्नेहनिर्झरसम्प्लुता दमयन्तीव परमदमनशीला क्षमानतागता सुरसुन्दरीव कमनीया कृषीवलस्य मन्त्रादिकार्येषु मुदा प्रयस्यन्ती सुखमास्त ।"

(ग्रामज्योति)

पण्डिताया क्षमाया कथामुक्तावलीमुद्दिश्य सरदारपाणिक्कर आह—"संस्कृतकथामुक्तावली आधुनिकस्य युगस्य सर्वोत्तमा रचनास्ति । एतदीया भाषा सरसा सरला प्रसादगुणगुम्फिता वर्तते । अत्र वर्तमान भारत नैजेऽनवद्य स्वरूप प्रतिबिम्बित दृश्यते । वस्तुत एष कथासङ्ग्रह क्षमाया पण्डिताया संस्कृतसाहित्यस्य कृते अद्भुत चिरस्थायि प्राभृतम् ।"

गीति—मीरालहरी नाम गीतिकाव्य गीतिकाव्येषु शुद्धसंस्कृतपदपद्धिकाव्य मधुकरमञ्जुलपदविन्यासकल्पितमिव रत्नकल्पनाकलितमास्ते । तत्र भावनाना विशा चमत्कारचञ्चलस्पन्दस्य समञ्जलता च अनुपमैव प्रेक्ष्यते । नूनं गीतिकाव्यमिदं प्रणीय अनया मानुकहृदयसा संस्कृतगीतिकायाना श्री सवर्द्धितैव ।

नाट्य हि काव्येषु हि यस्य श्रेष्ठत्वम् । पण्डिताक्षमाया नाटकानि तत्रत्ये

उतं समीचीनतया सम्पादयन्ति यद् हृदि निधाय नाटकानां सृष्टिर्नाटककार्याचार्यैः कृता। 'गिरिजयप्रतिज्ञनवालविधवादिनाटकानि तदीयानि वर्तमानयुगस्य प्रतिनिधित्वमनुतिष्ठन्ति। एकाङ्कि साहित्यमपि तस्या एकाङ्किनाटककलाया' स्त्रीयमाभ्यन्तर रूपं परिगृह्य दीप्यन्ते।

विविधरचना—विविधरचनासु इह पण्डितक्षमाया पत्रभापगादीनामन्तर्भावो भवति। इमानि च पत्रभापगादीनि सन्ति महत्त्वशालीनि। एभ्योऽपि सर्वे आत्मानमुपकर्तुमर्हन्ति। प्रकाशिते सति एवंविधे साहित्ये लोको नून तत् कृत्यागं न्यमर्जयितुं शक्नुयात्।

श्रद्धेया कवयित्री क्षमा न केवलं साहित्यं सृष्ट्वा स्वं देशमसेवत परं सा भारतभाग्यप्रकाशमहात्मगान्धिनो नायकत्वे ग्रामे ग्रामे नगरे नगरे च परिभ्रम्य चर्खीयं श्रेष्ठैराचारैरदारैश्च विचारैर्दासत्वशृङ्खलानिबद्धाया जनताया स्वातन्त्र्यप्रेयनाया स्फूर्तिमपि समुदपादयत्। सा भारतस्य प्रायेणाष्टादशभाषासु अभिज्ञता न्यदधात् तस्मात् यत्रापि अगात् तत्र स्वविचारास्तत्प्रदेशस्यैव भाषया स्फटीकृतवती। तस्या देशभक्तत्वात पञ्चत्रिंशद्विदुषीत्वात् तस्या भाषणानि देशवासिना मानसेष्वमोघं प्रभावमक्षिपन्।

इयं प्रतिभाशालिनी विदुषी २२-४-५४ तमदिनाङ्के भूलोके निजकृतिकीर्तिं वितन्य तिरोहिताभवत्। भूयसतात् सदा भारतभुवं एवंविधाभि संस्कृतविदुषीभिर्भगवान्।

श्रीपण्डितराज-जगन्नाथः

जगति उदबुद्बुदवद् कति कति न जना प्रतिदिनमुत्पद्यन्ते विलीयन्ते च पर तेष्वमेव जनुर्धन्य येषां जनुषा मातुर्भारत्या मन्दिरस्य विजयवैजयन्ती उत्तुङ्गतरा भूत्वा दोधूयते। श्रीपण्डितराजो जगन्नाथस्तु विद्वद्धौरेयेष्वन्यतमो जातो य हि विपश्चित्तल्लजा यावद्भावस्तावत् सरस्वत्या कण्ठ स्वरचनारत्नैः सर्वथैव समलङ्कृतवन्तो महान्ते स्म। पद वाक्य प्रमाणपारावारीणानां पण्डितानां लोके स श्लाघ्यानामनन्यगामिनीं मामासमाददाना शुशुभे। तस्मिन् विद्वज्जगदद्भुता प्रतिभा-मद्भुतं पाण्डित्यमद्भुतश्च प्रबन्धप्रणयनप्रवीणत्वमवलोक्यते। वस्तुत सुरभारती-स्वर्णसाहित्यम्बरे तस्य पदमम्बरमणिपदमिव निरतिशयया तेजस्वितया विद्योतते।

“मूर्तिमतेव नवावाममफलकमननप्रमादेन द्विजकुलमेनाहितकिशोरभवन कायेन माथुरकुलसमुद्रेन्दुना रायमुकुन्दादिष्टेन श्रीसार्वभौम शाहिजहानप्रसादाधिगत‘पण्डितराज’पदवीविराजितेन तैलङ्गकुलावतंसेन पण्डितजगन्नाथेनाम्रकविता सन्देहसान्द्रापाख्यान निरमीयत”—इत्यनभिनन्दनीयाभिराम्यस्वविलासकथाभि पङ्क्तिभिस्तस्य शाहजहाँ राजसभाधिष्ठितत्व किञ्च तस्य तैलङ्गब्राह्मणत्वञ्च स्फुटतयैव ज्ञायते। ‘दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः’ इत्यनेन च तदीयेन वाक्येन स स्वकीय नवीन वयो दिल्लीश्वरस्य छत्रच्छायायामनैषीदिति भवति निश्चितम्। एतेन तस्य महद्गौरवशालित्वमपि च सिद्धयति।

अथ स्थितेषु कतिपयतिथिषु तस्य ‘क पिता, का माता आसीत्, को गुरुरासीत्’, इत्यत्र तस्मिन् प्रकाण्डवैदुष्यसागरे परिचयश्च समस्तेऽपि ग्रन्थेन समजायत —

(क) तैलङ्गान्वयमङ्गलालयमहालक्ष्मीदयालालित-
श्रीमत्पेरमभट्टसूनुरनिश विद्वल्ललाटन्तप।
सन्तुष्ट कमठाधिपस्य कवितामाकर्ण्य तद्वर्णन
श्रीमत्पण्डितराजपण्डितजगन्नाथो व्यधासीदिदम् ॥

(ख) श्रीमज्ज्ञानेन्द्रभिक्षोरधिगतसकलब्रह्मविद्याप्रपञ्चः
काणादीराक्षपादीरपि गहनगिरो यो महेन्द्रादवेदीत्।
देवादेवाध्यगीष्ट, स्मरहरनगरे शासनं जैमिनीयं
शेषाङ्कप्राप्तशेषामलभणितिरभूत् सर्वविद्याधरो यः॥

(ग) निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं
काव्यं मयात्र निहितं न परस्य किञ्चित्।
किं सेव्यते सुमनसा मनसापि गन्धः
कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण॥

पण्डितराजो जगन्नाथ इमान् ग्रन्थान् व्यरचत्—

(१) गङ्गालहरी (पीयूषलहरी) एष ग्रन्थो गङ्गास्तवविषयकोऽस्ति।

(२) सुधालहरी (सूर्यप्रशस्तिरत्र वर्तते)।

(३) अमृतलहरी (अत्र यमुना स्तुतास्ति)।

(४) करुणालहरी (इह भगवतो विष्णोः स्तुतिः कृतास्ति)।

(५) लक्ष्मीलहरी (लक्ष्मीप्रशंसायां रचितेयम्)।

(६) आसफविलास (आसफखानस्य प्रशंसायां रचितः)।

(७) प्राणाभरणम् (कामरूपाधिपतिप्रशंसायामुपनिबद्धम्)।

(८) जगदाभरणम् (उदयपुराधीश्वरकर्णसिंहसूनुजगत्सिंहस्य वर्णनमत्र विहितम्)।

(९) चित्रमीमांसाखण्डनम् (अप्पयदीक्षितप्रणीतचित्रमीमांसाख्यग्रन्थस्य खण्डनमिह दृश्यते)।

(१०) मनोरमाकुचमर्दनम् (भट्टोजिदीक्षितकृतस्य मनोरमाभिधग्रन्थस्य खण्डनरूपम्)।

(११) भामिनीविलास (अत्र सन्ति गृहीताः करुणाश्रृङ्गारनिर्वेदाद्यनेकविषयाः)।

(१२) रसगङ्गाधर (अलङ्कारशास्त्रविषयकोऽयमद्भुतो ग्रन्थोऽस्ति)।

यमुनावर्णनपरकमपि ग्रन्थं गद्ये पण्डितराजश्चकार इत्येतद् विदुषां जगति श्रूयते परं साम्प्रतं न स प्राप्यते। पण्डितराजोऽन्योक्तिसम्बन्धिनीमपि रचनामेकां रचितवान्। एषा तदीया रचना सम्प्रति हि तस्मिन् सङ्ग्रहे सङ्गृहीतास्ति

यत्र पण्डितराजप्रणीतानां कृतीनां संग्रहः कृतः वर्तते । रसगङ्गाधरो नाम ग्रन्थो न पूर्णः प्राप्यते ।

संस्कृतवाङ्मये गीतिकाव्यप्रणेतारो न सुप्रसिद्धाः भर्तृहरि बिल्हण-जयदेव-गोवर्धनाचार्य प्रभृतयः कवयोऽभूवन् तेषु पण्डितराजस्य जगन्नाथस्यापि गणना सादरं गीतिकाव्यकोविदैर्विधीयते । पण्डितराजस्य गीतिषु रसिकान्तस्तलस्पर्शिनी सूक्ष्मविषयिकाभिनिवेशानन्दवर्षिणी मधुरता विलसति । तदीयगीतयो हि सहृदयान् स्वयमेव स्मारयन्ति । तदीयाश्च शब्दा तदर्थ मनोज्ञतायां प्राञ्जलस्य हृदयाकर्षकतां धत्ते यत् भर्तृहरेः सौरभं शोभते । तथा भावसन्निभा सौष्ठवपदविन्यासः सर्वत्रैव गीतिषु तदीयासु विलसति तस्मात् विरचिता अपि तस्य गीतिकाव्यानि नितरामेव प्रीणयन्ति । भामिनीविलासस्थलत्रितयमुक्तकानां रमणीया सरणी वरीवर्ति ।

(अ) तीरे तरुण्या वदनं सहासं
नीरे सरोजञ्च मिलद्विकासम् ।
आलोक्य धावत्युभयत्र मुग्धा
मरन्दलुब्धालिकिशोरमाला ॥

(आ) रे चेतः कथयामि ते हितमिदं वृन्दावने चारयन्
वृन्दं कोऽपि गवां नवाम्बुदनिभो बन्धुर्न कार्यस्त्वया
सौन्दर्यामृतमुद्गिरद्भिरभितः सम्मोह्य मन्दस्मितैः
एष त्वां तव वल्लभांश्च विषयानाशु क्षयं नेष्यति ॥

इत्येवमादिभिर्भूयोभिर्मनोहरसुमनोहरप्रसन्नललितैः श्लोकैर्विभूषितमास्वाद्य भामिनीविलासस्य, भावुकानां मनांसि नितरामाह्लादयन्ति ।

पण्डितराजस्य कवितायां नैसर्गिकः प्रवाहः सर्वत्र प्रवहति । तत्र पदानां मनोऽभिरामा रचना कल्पनायाश्च हृदयहारिणी चमत्कृतिः चकास्ति । स महान् परमेशभक्त आसीत्, अत एव स्तुतिकाव्येषु गङ्गालहरी-सुधालहरी-करुणालहरी-प्रभृतिकृतिषु भक्तिभावना प्राचुर्येण भूत्वा आनन्द-सुधासागरनिमज्जनचतुरा च भूत्वा समुल्लसति । स अवसरेऽपि स्वाभिमानं विहाय मनसाऽपि छल-कपट-दम्भादिदूषणं परित्यज्य नितान्तमाह्लादयितया आत्मसमर्पणधियं निधाय, स्वहृदयान् भक्तिप्रवणान् भावान् स्तोत्रेषु समावर्जितवान् अतो भक्तिभावमेव उत्पाद्य रसपदवीमधिरूढानि । पिबन्तु सुधिय इह त्रि चतुर्भक्तिसुधासीकरान् —

(अ) अयि दीनतरं दयानिधे, दुरवस्थं सकलैः समुज्झितम् ।
अधुनापि न मां निभालयन् भजसे हा कथमश्मचित्तताम् ॥
सुमहान्ति जगन्ति बिभ्रतस्तव यो नाविरभून्मनागपि ।
स कथं परमाणुदेहिनो परमाणोर्मम धारणे श्रमः ॥

(आ) नितरां विनयेन पृच्छ्यते सुविचार्योत्तरमत्र यच्छ मे ।
करितो गिरितोऽप्यहं गुरुस्तदरितो नोद्धरसे यदद्य माम् ॥
न धनं न च राज्यसम्पदं नहि विद्यामिदमेकमर्थये ।
मयि धेहि मनागपि प्रभो करुणाभङ्गितरङ्गितां दृशम् ॥

(इ) निधानं धर्माणां किमपि च विधानं नवमुदाम्
प्रधानं तीर्थानाममलपरिधानं त्रिजगताम् ॥
समाधानं बुद्धेरथ खलु तिरोधानमधियां
श्रियामाधानं नः परिहरतु तापं तव वपुः ॥

(ई) विषीदता नाथ विषानलोपम-
विषादभूमौ भवसागरे चिरम् ।
परं प्रसीदाशरणस्य नातुरा
मयायमात्मा भवते समर्प्यते ॥

पण्डितराजो जगन्नाथोऽपि श्रीहर्ष-भवभूतिसदृशः स्वाभिमानशाली बभूव । स संस्कृतसाहित्ये यथा पाण्डित्यकवित्वादिहेतोर्विश्रुतोऽस्ति तथैवासौ स्वगर्वोक्तिनिमित्तादपि विख्यातो वर्तते । वस्तुतस्तस्य गर्वोक्तयो न सत्यलीकाः । अवर्ततापि तत्रागाधं वैदुष्यं विलक्षणा च प्रतिभा तस्माद् गर्वोक्तिनिभेन स स्वयमभिव्यक्तीकृतस्तर्हि दुष्टमेव तत् कृतम् । श्रूयतामेका तदीया गर्वोक्तिः —

गिरां देवी वीणागुणरणनहीनादरकरा
यदीयानां वाचाममृतमयमाचामति रसम् ।
वचस्तस्याकर्ण्य श्रवणसुभगं पण्डितपते-
रधुन्वन् मूर्धानं नृपशुरथवाऽयं पशुपतिः ॥

पण्डितराजोऽन्योक्तिग्रथने च परामेव पटीयस्तां गाहते । अन्योक्तिषु तदीयासु अपूर्वा मनोज्ञता विमलञ्च व्यङ्ग्यं विभाति । अतस्ता प्रेक्षावतां कण्ठाभरणतां गताः सन्ति—

(क) आपेदिरेऽम्बरपथं परितः पतङ्गा
भृङ्गा रसालमुकुलानि समाश्रयन्ति।
सङ्कोचमञ्चति सरस्त्वयि दीनदीनो
मीनो नु हन्त कतमां गतिमभ्युपैतु॥

(ख) नीरक्षीरविवेके हंसालस्यं त्वमेव तनुषे चेत्।
विश्वस्मिन्नधुनाऽन्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः॥

(ग) पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिस्खलत्-
परागसुरभीकृते पयसि यस्य यातं वयः।
स पल्वलजलेऽधुना मिलदनेकभेकाकुले
मरालकुलनायकः कथय रे कथं वर्तताम्॥

पण्डितराजस्य काव्यकलायां सहृदयहृदयाह्लादकतां भाववैचित्र्यचमत्कार-धाम्नां सुधावर्षिण्या मधुरतया निःस्पन्दतरलिताञ्च समुल्लसन्तीमिवाप्य कस्य न चेतोऽवनम्रेऽपि विचारोऽयं समुन्मीलति—

गिरिरसि ख नु नाम कियच्चिर
किमभिधानमसावकरोत् तपः।
रसिक-मानस-रञ्जनकौशला
रचयितुं कवितां प्रभुरेष यः॥

पण्डितराज आसीत् सकलशास्त्रावगाहिधिषणो मनीषी। तदीये प्रकाण्डपाण्डित्ये हेतु धनञ्जयदर्शनपाटवं व्यराजत। तस्यैतद् दिव्यं वैशिष्ट्यं तत्प्रणीतचित्रमीमांसाखण्डन-मनोरमाकुचमर्दन-रसगङ्गाधरादीनां ग्रन्थानामवलोकनेन सम्यग् विदितं सञ्जायते।

चित्रमीमांसाखण्डने अप्पयदीक्षितमनुलक्ष्य प्रत्याख्यातुं वक्ति स—
"यदपि ... लक्षणद्वयं तैरेव निर्मितं तदसत्। दर्शनस्य विलक्षणस्या-लङ्कारस्य, विलक्षणतानतरस्य वा तत्त्वात्यन्ताविरोधेऽसम्भवात् तादृशाद्भुतता न स्यात्। तस्य सर्वथैवात्यद्भुतस्य चमत्कृत्यविरोधे वैयर्थ्याच्च। अथ यदि चमत्कारविशेषमूलं तादृशादद्भुतत्वं तदुच्यते तदा यथा सौन्दर्यं सर्वत्र इत्यलङ्कारापत्ते……।"

पण्डितराजो वस्तुतस्तु आसीत् सूक्ष्मदर्शीय आलोचकोऽद्वितीयः। तस्य

प्राक्तनेषु शास्त्रकारेषु महती श्रद्धासीत्। स मम्मटस्यानेकसिद्धान्तान् प्रत्याख्या तवान् पर न क्वापि स प्रत्याख्यानार्थमशिष्टां भाषामवलम्बमानोऽधिगम्यते। स स्थाने स्थाने 'गतम्य शिर मणि'रित्यनेन विशेषणेन सम्बोधयन् समवलोक्यते। पर स्वकालीनै भि वनिभि प्रधीभि सार्धं तस्यासीत् स्पर्धा। विशेषतो भट्टोजिदीक्षिताप्पयदीक्षिताभ्यां सह। तस्मादमी तत्सिद्धान्तनिरसन क्वचित् पम्पनामादाय प्रतिपद्यते। अस्तु तावत्।

पण्डितराजो महारसालिकोऽसीत्। तस्य तर्कशैल्या लोकोत्तरस्य कार्य कमनप्रसादनप्रवीणस्य तल्लिखितेषु सिद्धान्तग्रन्थेषु स्फुटतया विशदतया च समवलोक्यते।

पण्डितराजस्य रसगङ्गाधरोऽपूर्वोऽद्भुतो मूर्धन्यश्च ग्रन्थोऽस्ति अलङ्कारग्रन्थेषु। अध्ययनीयोऽयमस्ति ग्रन्थ। अलङ्काराणामिह परमगाम्भीर्येण विवेचन तलस्पर्शिन्यां मर्मभेदिन्यां भाषायां विहित दृश्यते। तेषां स्वरूपस्य प्रतिपादने च न्यास आचरितो विद्वद्वरेण लेखकसत्तमेन वस्तुत सोऽस्ति अभिनन्द नीय। न केवलमेतावत्यत्र विशिष्टता विद्यतेऽस्य ग्रन्थस्य। एषा विशिष्टता तु न वर्तते तादृशी गरीयसी यादृशी रसनिरूपणविषयके स्थले दृष्टा भवति। तत्र तु पण्डितराजस्य प्रतिभायाश्चरम उत्कर्ष एव वीक्षितो जायते। नानाधस्थव्द स्थले पदार्थोपस्थित्यर्थं या प्रक्रियाङ्गीकृतास्ति किञ्च व्यञ्जनामधिकृत्य यो हि सारो निस्सारित सोऽपि विद्वल्लोक भृश प्रीणाति। सर्वेऽपि विद्वांस एकमतेन ग्रन्थेऽस्मिन् प्रदर्शित काव्यलक्षण, शब्दगुणपपादन, गुण निरूपण, रसरसाङ्गाना मुपाङ्गानाञ्च प्रतिपादन, भावानाञ्च विशदतयावदाततया च कृत वर्णन प्रशसन्ति पुन पुन। को नाम रस इत्यत्र स आह—

'समुचितललितसनिवेशचारुणा काव्येन समर्पितै सहृदयहृदय प्रविष्टैस्त दीयसहृदयतासहकृतेन भावनाविशेषमहिम्ना विगलितदुष्यन्तरमणीत्वादिभिरलौ किकविभावानुभावव्यभिचारिशब्दव्यपदेश्यै शकुन्तलादिभिरालम्बनकारणैश्चन्द्र कादिभिरुद्दीपनकारणैरश्रुपातादिभि कार्यैश्चिन्तादिभि सहकारिभिश्च सम्भूय प्रादु र्भावितेनालौकिकेन व्यापारेण तत्कालनिवर्तितान दांशावरणाज्ञानेनात एव प्रमृष्ट परिमितप्रमातृत्वादिनिजधर्मेण प्रमात्रा स्वप्रकाशतया वास्तवेन निजस्वरूपानन्देन सह गोचरीक्रियमाण प्राग्विनिविष्टवासनारूपो रत्यादिरेव रस।" अत्र स मम्मटाभिनवगुप्त भट्टनायकप्रभृतीनामनेकेषां प्राचामाचार्याणां बहूनाञ्च नव्यानां

मनस्युपस्थापयन् "रसो वै स" इत्येतच्छ्रुतिस्वारस्येन रत्याद्यवच्छिन्ना भग्नावरणा चिदेव रस इति स्थापयति।

केचन कविकौशल-कल्पितकमनीयतास्पदं शब्दमेव काव्यं मन्यन्तेऽपरे कविकौशल-कल्पितकमनीयतास्पदं शब्दार्थयुगलमेव काव्यमिति वदन्ति। काव्यस्य एतद्द्वयं सामान्यलक्षणं मतम्। पण्डितराजो जगन्नाथस्तेषु काव्यलक्षणकारिष्वन्यतमो यः शब्दमेव काव्यत्वेन स्वीकरोति। पण्डितराजस्य काव्यलक्षणमिदं— "रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्" स्वलक्षणस्य व्याख्यायां स इमानि वाक्यानि निदधानोऽवाप्यते :—"इत्थं च चमत्कारजनकभावनाविषयार्थप्रतिपादकशब्दत्वम्, यत् प्रतिपादितार्थविषयकभावनात्वं, चमत्कारजनकतावच्छेदकं तत्त्वम्। स्वविशिष्टजनकतावच्छेदकार्थप्रतिपादकतासंसर्गेण चमत्कारवत्त्वमेव वा काव्यत्वमिति फलितम्।" पण्डितराजः शब्दार्थयुगलं न काव्यत्वेनाङ्गीकुरुते। स आह—"काव्यमुच्चैः पठ्यते, काव्यादर्थोऽवगम्यते, काव्यं श्रुतमर्थो न ज्ञातः, इत्यादिविश्वजनीनव्यवहारतः प्रत्युत शब्दविशेषस्यैव काव्यपदार्थत्वप्रतिपत्तेश्च ... तदेवं शब्दविशेषस्यैव काव्यपदार्थत्वे सिद्धे तस्यैव लक्षणं वक्तुं युक्तम्।"

पण्डितराजः काव्यस्य कारणमेकमात्रं हि उपाधिं प्रतिभां मनुते। कारणान्तराणि तु परम्परयैव सः काव्यस्य कारणत्वेन स्वीकुरुते। स ब्रूते—"तस्य च कारणं कविगता केवला प्रतिभा।"

रसगङ्गाधरकार उत्तमोत्तममध्यमाधमभेदात् काव्यं चतुर्षु भागेषु विभजति। "केचिदिमानपि चतुरो भेदानगणयन्त उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधमेव काव्यमाचख्युः" इत्यभिधाय त्रिभेदमानिन आक्षिपति।

पण्डितराजस्त्रीन् एव गुणान् मन्यते। गुणानां रसधर्मत्वेऽपि अयं विद्वान् महतीं समालोचनां "प्रत्यक्षमेवेति चेत् न ......"इत्यादिशब्देषु सन्निवेशयन् दीक्षितो भवति। स "आत्मनो निर्गुणत्वात् रसे गुणानां स्थितिर्न भवितुं शक्नोति" इति वदति। इदमपि स ब्रवीति 'यद् रसस्योपाधय सन्ति रतिशोकक्रोधादयः। तेषामिच्छा(ज्ञान)रूपत्वात्, ते गुणा इत्युच्यन्ते। गुणो न गुणे स्थातुं प्रभवति : एतद्धेतो रत्यादावपि गुणस्थितिर्न सम्भवा। तस्मात् शब्दादौ गुणा वसन्ति।'

अभिधादिशक्तिनिरूपणकारिषु पण्डितराजजगन्नाथोऽप्यस्ति। तिसृणामपि अभिधा लक्षणा-व्यञ्जनानां शक्तीनां प्रतिपादने व्याख्याने च सः गम्भीरं पाण्डित्यं

सूक्ष्मदर्शित्वञ्च प्रकटीकुर्वन्नवाप्यते । "शक्यवाच्योऽर्थस्य शब्दगतः, शब्दस्यार्थगतो वा सम्बन्धविशेषोऽभिधा" इत्यभिधाया लक्षणमुपपादयन् स 'केवलसमुदायशक्ति, केवलावयवशक्ति समुदायावयवशक्तिसङ्करश्चे'ति भेदत्रयेण तस्यास्त्रिविधत्वमामनति । 'शक्त्या प्रतिपादकत्वमभिधा' इत्येतदप्पयदीक्षितोक्तं तल्लक्षणमसौ 'इह शक्त्याख्यायमानायाम्'......इत्यादिशब्दैर्निरस्यन् 'न चाभिधातः शक्तिरतिरिक्ते'त्याद्युक्त्वोपसंहरति स्वकीयं तत्प्रत्याख्यानारम्भमवतरणम् । मम्मटादिरिव सोऽपि चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति मन्यते । "शक्यसम्बन्धो लक्षणे"त्येतल्लक्षणालक्षणं प्रकाश्य स तस्या निरूढा प्रयोजनवती चेत्येतौ द्वौ भेदावभिधाय प्रयोजनवत्याः षड्विधत्वं प्रतिपादयति । तत्र च स प्राचामाशयमपि मतभेदप्रदर्शनपुरस्सरमभिव्यनक्ति । एतावदेव न 'नव्यास्तु' इत्यतस्तेषामाकुलीभाव स्यादि'त्येतत्पर्यन्तं नव्यानामपि विचारान् सम्यक् समालोचयति । यथा काव्यप्रकाशे मम्मटेन व्यञ्जनायाः प्रतिष्ठापनमनेकानेकाभेद्यदृढयुक्तिपूर्वकं विहितं तथा रसगङ्गाधरे तत्र दृश्यते परं संलक्ष्यक्रमध्वनिनिरूपणावसरे पण्डितराजस्तदुपपादनं वैदग्ध्येन विदधान पर्यवलोक्यते । एतस्मिन् स्थले स ब्रूते—"....'तस्माज्ज्ञानार्थस्याप्राकरणिकेऽर्थे व्यञ्जने'ति प्राचां सिद्धान्तः शिथिल एव । प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरर्थयोरुपमाया तु सा कदाचित्स्यादपीत्यत्रास्माकं प्रतिभाति... ।"

भाव' कः इत्यत्र स्वमतस्य प्रदर्शनात् प्राक् पण्डितराजस्तत्तद्भावलक्षणेषु दोषं दर्शयति । तदीयानि भावप्रकरणगतानि वाक्यानि द्वित्राण्यत्र निधीयन्ते—(१) "अथ किं भावत्वम् ? विभावानुभावभिन्नत्वे सति रसव्यञ्जकत्वमिति चेत्, रसस्यानुभावेऽतिव्याप्त्यापत्तेः ।" (२) "नापि रसाभिव्यञ्जकचर्वणाविषयचित्तवृत्तित्वम् । भावादिचर्वणायाम् ...अतिप्रसक्तेः ।" इत्थं हि पण्डितराजस्तल्लक्षणमालोचयन् स्वाभिमतं भावलक्षणं लिखत्येवम्—"विभावादिव्यज्यमानहर्षाद्यन्यतमत्वं तत्त्वम् ।" एतावता नैव "व्यभिचार्यञ्जितो भावः" इत्येतत् काव्यप्रकाशकारोक्तञ्च भावलक्षणं प्रतिष्ठाप्य परितुष्यति । निःसन्देहं, भावानां यद् विशदं यथार्थं निरूपणं पण्डितराजेन कृतं तदतितरां रमणीयं वर्तते । एवमेवानेकार्थशब्दस्थले पदार्थोपस्थितिः केन प्रकारेण जायते—इत्येतद्विषयकं यदुपपादनं पण्डितराजेनानुष्ठितं तद् विद्वद्वराणां निखिलामपि जगतीं मुग्धां प्रीणाति । पण्डितराजो यमपि विषयं विविनक्ति तं प्रकाण्डपाण्डित्य-

तया भाषया सन्निदधाति । तस्य विवेचनशैली सर्वत्र तर्कोद्ग्रथिता समवाप्यते । स अन्येषां मतानां प्रदर्शने समुपस्थापने विवेचने च परामेव रुचिं निदधाति । वस्तुतो मर्म, तदीया सर्वा विशिष्टतास्तदीयानि सम्पूर्णान्यपि द्रष्टि तदायत्तान्यन्तरं स्पष्टं यावत् स्फुटता याति तावत् स तद्गम्भीरं [illegible] न । ध्वन्यालोकस्येव संगति नाट्यशास्त्राचार्यैरभिविमर्शनं विहितं परं पण्डितराजस्य तद्विषयकविमर्शनं किमप्यपूर्वमेव विद्यते । वस्तुतस्तस्य विचाराविष्करणप्रकारोऽनुपमोऽस्ति, नैकोऽस्ति, विचित्रोऽस्ति । तस्य ग्रन्थे रसगङ्गाधरे निपुणा बुद्धिः सर्वत्र यथेष्टं मौलिकमधिगच्छति । उपमालङ्कारादुत्तरालङ्कारपर्यन्त दशम्यलङ्कारानेन स्वकीये ग्रन्थे समुपस्थापितानामेषां सर्वेषामप्यलङ्काराणां स्वरूपं यादृश्या तत्त्वदर्शिन्या शब्दावल्या, यादृश्या, मर्मप्रकाशिन्या भाषया, यादृश्या प्रौढया रीत्या, यादृश्या औचित्यवत्या सरण्या च तत्र प्रतिष्ठापितं न तादृश्या शब्दावल्या भाषया रीत्या सरण्या च कोऽपि प्रतिपादयत् समुपलभ्यते । तत्र तस्यालङ्कारनिरूपणशैलीं सर्वदा दिग्दर्शयितुं दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते पर्यायोक्तालङ्कारवर्णनस्थले स आचार्यमम्मटभट्टस्य मतं कीदृशा दुराग्रहाया भाषया सन्निदधाति—इति निरीक्ष्यताम्—'अस्य च गम्यस्य यत्प्रकारेण गम्यता तदतिरिक्तप्रकारेण वाच्यता । तेन पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेणाभिहितं व्यङ्ग्यं सर्वैरपि प्राचीनैर्निर्मितं लक्षणं व्यङ्ग्यवाच्ययोर्विरोधाद्दुःसमर्थमिति नाशङ्कनीयम् । एकस्यैव प्रकारभेदेन वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वयोरविरोधात् ''।' विद्वन्मूर्धन्य पदे पदे स्वपाठकानां हितार्थं हि अन्येषामलङ्काराचार्याणां मतानि निदधानो दृश्यते । अत्रैव पर्यायोक्ते क्वापि स "गम्यस्यापि भङ्ग्यन्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तम् ..." इत्यादिशब्दैः अलङ्कारसर्वस्वकारस्य मतं, क्वापि "पर्यायेण वाच्यादतिरिक्तप्रकारेण व्यङ्ग्येनोपलक्षितम्......" इत्यादिशब्दैः अभिनवगुप्तपादाचार्याणां मतं, क्वापि च कुवलयानन्दकारस्य च मतं निदधानः केन न प्रेक्ष्यते ? न दयालुर्मनीषी न केवलं तत्तन्मतान्युपन्यस्यति, अपितु तेषां मतान्यपि समुपस्थाप्य पाठकवृन्दमुपकरोतितराम् । अलङ्कारस्वरूपनिरूपणे परमतसमुपस्थापनादिनैव स न तुष्यति अपि तु स 'अमुकालङ्कारस्यामुकालङ्कारात् को भिद्यते'त्याद्यपि साधु प्रस्तौति । एवंविधा तस्य विशिष्टता सर्वत्रापि तद्ग्रन्थे पाठकैरवाप्यते ।

पण्डितराजजगन्नाथपण्डितस्यैव पण्डितमतमानधिकृत्य केनापि सविनयमेवेदं गीतम्—

अर्थाहरणकौशलं किं स्तुमः शास्त्रवादिनाम् ।
अन्वयेभ्योऽपि ये चार्थान्निष्कर्षन्ति सहस्रशः ॥

अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्ति-
रन्यैव कापि रचना वचनावलीनाम् ।
लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरङ्गहृद्या
विद्यावतां सकलमेव गिरां दवीयः ॥

शिवराजविजयः

महत्त्व[illegible]विका[illegible]ननमणवाद[illegible] धनिनस्य शशविनोदस्य [illegible]ना [illegible] मत्पुत्रम् प्रान [illegible]दिना मकारा [illegible] विधाय [illegible]सान जननाया मनम दावनी गम[illegible] निगा[illegible] मञ्जस्य विजृम्भमाण पदसंलापयन जननाया [illegible] यत्र स्वान[illegible]नवाप्ति वयस्का निभाभा पाद्वियत, यदा ममापि [illegible]मादृनक्रमणि वपमानाऽन्वनरन न[illegible] न[illegible]नानननस्य मार्गिणिकममरस्य [illegible]किकालोकक[illegible] नवत्र मनाकवि [illegible] इत्यादि [illegible]नविधाम निर्वि[illegible]तानुमाह[illegible]ननामुन्[illegible]मानना [illegible] दूरकर्तुं तत्र च [illegible] मनन विश्वमदृश्या आवनन्[illegible] [illegible]ममुन्नादम[illegible] मुन [illegible] श्रवनाय स्वम[illegible]कन्धिदक[illegible]रमननिमवन यत्र [illegible] मञ्जारादिनु सिंह[illegible]वस्य महाराजस्य [illegible] शिवराज[illegible] चरित्रम् [illegible] शिवराजविजय नामानुपम गद्यकाव्य ममज ।

एषा हि शिवराजविजयाख्या रचना वस्तुन[illegible] [illegible]नु[illegible]विशिष्टवान् म[illegible] कामि[illegible]दूनिकारिणी च [illegible] रचनासु उच्चतम स्थान[illegible] । साम्प्रतिकस्य समतस्य महान् विद्वान् डाक्टर मा[illegible]न् [illegible] एना [illegible] या इतिनिमिनवन् प्र[illegible]—' मस्कृतम[illegible] पण्डित[illegible] प्रादत [illegible] गद्यका[illegible]ना वच विरादतिना प्रचनमानात्[illegible] । तानि गद्यकाव्यानि मणि-सुव[illegible]मवदृता वा[illegible] क[illegible]रा द[illegible]नश्च [illegible]चरितम् । [illegible] स[illegible]कमारचरित नु निश्चप्रचनगा स्वनर-नाथकाम्पूयान वक्तरमिति [illegible] । [illegible]लौकिकता[illegible]मिव च [illegible] अमङ्गन् [illegible]नत्र [illegible] पर तत्र [illegible] न [illegible] च [illegible] [illegible]नुरा [illegible] तत्र महद्भवति पर [illegible]नाय [illegible] नु वराका [illegible] सर्वथा श्रान्ता अपश्च [illegible] [illegible]मिव भवति, तस्मादन[illegible] न भवति । कविताया गुण[illegible]नु [illegible] [illegible] न [illegible] पर शिवराजविजय न [illegible] । तत्र [illegible] उत्तमा[illegible] [illegible] अप्रदूगानि सुव[illegible]

अस्ति। सा यथास्थानं यथावसरं च मृदुलोत्कटा च दृश्यते। तथापि रसास्तत्र नितरामुचिततया दृढतया च सन्निवेशिता सन्ति। वीररसः, यस्याः प्राचीने संस्कृतसाहित्ये प्रायेणाभाव एवास्ति, ग्रन्थेऽस्मिन् अस्ति प्रधानः। शृङ्गारोऽप्यस्ति। अस्ति च सः सर्वथा सात्त्विकः सुकोमलः प्रसन्नश्च। शान्तिर्न तत्राऽऽलोचिता समागताऽस्ति। युद्धसन्दर्भे रौद्र-भयानक-बीभत्सानाञ्च च वीरे अद्भुतस्य निर्वहणं पर्याप्तमात्रायां समीचीनमेव सम्पन्नमस्ति। राजनीतिव्यापारचातुर्यस्य सङ्ग्रामशौण्डतायाश्च निरूपणमत्यन्तं मनोज्ञं वर्तते। उच्चतमा च विशिष्टनैयमेतद्दीया यद् गृहीतो हि विषय ऐतिहासिको विद्यते तत्रास्ति यथार्थता न च कपोलकल्पितता तत्र वर्तते। देशभक्त्या जन्मभूमिभक्त्या चैषा कृतिः परिपूर्णमास्ति। तत्र राजानं प्रति प्रजाया भक्तिः, प्रजाश्च प्रति राज्ञो भक्तिरथ च द्वयोरेव धर्मं प्रति भक्तिः किञ्च राष्ट्रियभावना उच्चैः परिस्पन्दते। एतादृशानां भावानां वस्तुतोऽर्वाचीनेषु संस्कृतग्रन्थेषु सर्वथा अभाव एव प्राप्यते।

नाहमवबोद्धुं शक्नोमि, कस्मात्कारणात्, विद्वन्मण्डलमशीलनापूर्णेषु हठाद्गाढसृष्टपदगुम्फितेषु माधवविजयादिषु तावन्तं महिमानमारोपयन्ति, अत्र च ते रसपूते ग्रन्थे शिवराजविजये—ईर्ष्यन्ति न चेत्, तदा तेषां पराङ्मुखता तु अस्ति। पन्थस्यास्य यावान् प्रचारः स्यात् तावदेव वरम्।"

महामहोपाध्यायो गोपीनाथमहाकविराजश्चापरतनां विद्वद्भिरेव इदमैतिहासिकं गद्यकाव्यं साम्प्रतिकस्य युगस्य श्रेष्ठा रचना मन्वानो ब्रूते—यद् यद्यपि कृतिरेषा नव्या परमुत्कृष्टतमस्थानाधिष्ठापनार्हा।

इदं सर्वं विपश्चिद्वराः सम्यग् जानन्ति यद् गद्यकाव्यस्य प्रणयनं दुष्करं भवति। पद्ये सौष्ठवं तु सुलभतया समुत्पद्यते परं तद् गद्ये सुलभतया न कदापि सम्भवति। सर्वाङ्गीणसुन्दरताया समुन्मीलनं तु तत्र ततोऽपि कठिनं भवति। अत एव 'गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति' इत्येषा सूक्तिः सर्वत्र सुविदिताऽस्ति। गद्यकाव्यस्य दुष्करतां लक्ष्यीकृत्य—"पद्ये छन्दःपारवश्यात् स्वच्छन्दपदप्रयोगो न भवतीत्यनिच्छतापि कविना प्रसङ्गप्राप्तं स्वाभाविकं स्वरूपमपि वस्तुनः क्वचिद् विस्मार्यते, क्वचिद् यद्यपि नियताक्षरे संक्षिप्य सोद्दिष्टं विधीयते, क्वचिच्च द्वित्रस्वाभाविकपदप्रयोगमप्यापतनीयान्यपि पारस्परिकाशयसम्बन्धप्रत्यक्षाश्रयाणि जटिलीक्रियन्ते। गद्ये तु यदि किमपि शब्दतोऽस्वाभाविकं स्यात्, तत्क्षणमेव निर्गलति सहृदयम्—इत्यादिकारणं पद्यापेक्षया गद्यमेव महामान्यं

भवति" इत्येतद् अम्बिकादत्तव्यास स्वयमपि वक्ति परं यदा वयं नैजदृष्टिं तस्य शिवराजविजयरथिनगद्योपरि आपाततयैव निक्षिपामस्तदैव तत्क्षणं ज्ञातं जायते यद् श्रीव्यासविदुषो गद्ये ता सर्वा विशिष्टता निदधाति या श्रेष्ठगद्ये भवन्ति।

"नवोऽर्थो जातिरग्राम्या श्लेषोऽक्लिष्टः स्फुटो रसः।
विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुष्करम्॥"

इति यद् बाणेन गद्यस्य सौन्दर्यमुदीरितं तत् स्फुटमेव श्रीव्यासस्य कृतौ-शिवराजविजये विलोकितं भवति। तत्र सर्वत्र मनोभिरामाणां पदानां सद्भावः कृतं वर्तते, नवनवार्थानामुन्मेषः संलक्ष्यते; न क्वापि अस्वाभाविकताया एकोऽपि दृष्टो भवति, श्लेषस्य दोषग्रहो यत्रापि कृतो न स अस्ति शिरोवेदनाकृत्। पाठकः श्रोता च अनायासेनैव सर्वत्र रसं पिबन् अग्रे उपसरन् वं चिता जायते। संस्कृतभाषाया वीरतापूर्णभावानामभिव्यक्त्यर्थं कियती बलवती सफला च शक्तिर्विराजते किञ्च नव नवविचारस्या समाकारिणी कीदृशी कियती च महती प्रभविष्णुता प्रस्फुरतीति च श्रीव्यासविपश्चित्तस्य शिवराजविजयाध्ययनेन सम्यग् ज्ञानं भवति। इत्थोदाहरणानि निधाय एतासां सर्वासां विशिष्टतानां किञ्च एताभ्यो व्यतिरिक्तानामन्यासां विलक्षणतानां प्रदर्शनस्य समासेनोद्योगो विहितो भवेद् येनोपरि निवेदितं निवेदनं प्रत्यक्षं स्यात् किञ्च समालोचकैर्विद्वद्भिर्ग्रन्थ मिममधिकृत्य या स्पृहा कृतास्ति तस्या अपि सत्यता प्रमाणिता भवेत्।

शिवराजविजयस्य रचनायाः कालः स आसीद् यदा भारतजनताया मानसे देशभक्तिभावना पूर्णतया प्रसुप्तासीत्, यदा भारतीया शोचनीयां दीनतां कापुरुषताञ्च अवलम्बमाना समवाप्यन्त, यदा तेषु नोत्साहो, न जीवनशक्तिः, न कर्तव्यपरायणता, न स्वधर्मपालननिष्ठा च व्यलोकिषत, यदा ते निद्रया, व्यसनेन बहुविधैश्च देशापकारानुरागैः कलहैरेव नैजं जीवनसमयं यापयन्त एव समुपालक्ष्यन्त, यदा तेषां शोणितेऽल्पापि उष्णता नान्वभूयत, यदा ते स्वकीयं गौरवं सर्वथैव विस्मरन्तो दासतामेव सर्वस्वं मन्यमाना सुखेन कालं क्षिपन्तोऽदृश्यन्त, यदा ते विनष्टशौर्यभावा भवन्तः परचरणचारितायामेव संलग्ना अवाप्यन्त, यदा ते स्वसंस्कृतौ स्वसभ्यतायाञ्च नितान्तमनभिज्ञा एव प्रत्यैयन्त, यदा ते निष्प्राणा सन्तोऽपि भूभार एव निर्लज्जा व्यालोक्यन्त, यदा ते परकृतं न्यक्कारमपि स्वकीयं सम्मानमिवावगच्छन्तः सर्वत्र समाभासन्त, यदा च ते सर्वस्वमौचित्यं विस्मरन्तो नृत्ये सङ्गीते हासे उपहासे च निमज्जन्तः पर्यदृश्यन्त। एतादृशे चिन्तनीये पतनकाले शिवराजविजयो भारतीया जनता देशभक्तिमन्व

दिशत्, तस्याम्नाहशेऽनेहसि किं प्रमुखं कर्त्तव्यमित्युपादिशत्, तस्या मानसे उत्साहस्योत्कटं स्रोतः समचारयत्, तस्यामात्मगौरवभावनामजागरयत्, तस्याः स्वान्ते वीरताया अनभिभवनीयां नितान्तवेगवतीं सबलां भावनामपूरयत्, तत्र च स्वातन्त्र्यस्य शक्तिशालिनः पावनान् भासुरांश्च भावान् कृत्स्नतया अजनयत्। 'क्वाधुना मन्दिरे मन्दिरे जयध्वनिः? क्व सम्प्रति तीर्थे तीर्थे घण्टानादः? क्वाद्यापि मखे मखे वेदघोषः? अद्य हि वेदा निरुद्ध्य वीथीषु क्षिप्यन्ते, धर्मशास्त्राण्युद्धूय धूमध्वजेषु ध्मायन्ते, पुराणानि पिष्ट्वा पानीयेषु पात्यन्ते, भाष्याणि अशयित्वा भ्राष्ट्रेषु भर्ज्यन्ते, क्वचिन्मन्दिराणि भिद्यन्ते, क्वचित् तुलसीवनानि छिद्यन्ते, क्वचिद् दारा अपह्रियन्ते, क्वचिद् धनानि लुण्ठ्यन्ते, क्वचिदार्त्तनादाः, क्वचिद् रुधिरधाराः, क्वचिदग्निदाहः, क्वचिद् गृहनिपातः" इत्याद्युच्चैरुद्घोषः सकलानामपि भारतीयानां मनांसि भृशमसौ दोलयन्, तेषां नयनानि उन्मीलयन्, तथा नाडीषु शोणितमुष्णं च प्रापयन्, अन्यायं प्रति तेषां रोमणि रोमणि रोषं जनयन्, अत्याचारपरायणानामुच्छेदाय विध्वंसनाय तथा स्नायुषु प्रचण्डां भीषणाञ्च जीवनशक्तिं समुत्पादयन् हि स समुपतिष्ठते।

यद् भारतं सम्प्रति घोरैः प्रतापशालिभिरत्याचारिभिर्विक्रमवद्भिर्वैरिताश्रासु शोभिनैर्विहीनमस्ति यत्र नाधुना शान्तिर्न च लक्ष्मीः न च सौख्यं न च धर्मो न च विद्यैव दीव्यते, यत्र च राजानः परस्परं कलहायन्ते स्नेहबन्धनं शिथिलीकृत्य च वैरे धियं नियोज्य स्वकीयान् एव विनाशयितुमुपक्रमन्ते, यत्रान्ये हि भग्नस्वशौर्यवैभवं सुन्दरीणां सन्दानेच्छुकचरणसरसिजेषु सादरं समर्पयन्तो दीव्यन्ते, यस्य दक्षस्य अमात्यसमुदायः स्वार्थचिन्तायामेव सततं निलीनोऽवाप्यते, यत्र नृपाः स्वप्रशंसाश्रवण एव प्रगाढां रतिं विदधति, यत्र च विद्वान् सोऽपि मूर्खमपि भूपं 'त्वं विद्वान् असि' इति, गुणगणरहितमपि 'त्वं गुणिनां शिरोमणिरसि' इति, बलरहितमपि 'त्वं बलवतामग्रगण्योऽसि' इति, कुरूपमपि 'त्वं कामदेवस्यावतारोऽसि' इति, उपचितप्रजानिग्रहहितमपि 'त्वं सर्वदा प्रजानां हिते निरतोऽसि' इति च कथयित्वा कथयित्वा सर्वत्र मिथ्याप्रशंसां विदधाना श्रुता भवन्ति, तस्य भारतस्य चिन्तास्पदं चित्रं निर्माय 'शिवराजविजय' प्रियस्य स्वस्य देशस्य निवासिनः सर्वानपि मानवान् सप्रश्रयं सानुरोधं च सन्दिशति यत् ते पतनगर्तनिपतितं स्वकीयं देशं समुत्थापयितुं मनसा वचसा कर्मणा च प्रयतेरन्।

स एव देशः स्वस्य ईश्वरस्य, स्वस्य धर्मस्य, स्वस्य साहित्यस्य, स्वस्या भाषायाः, स्वकीयानां सम्पदां, स्वकीयानां पुत्रकलत्राणां, स्वकीयानां देवमन्दिराणां धर्मस्थानानां पुरातनानां दुर्गप्रासादादीनां, स्वकीयानां सर्वेषामपि कलाकौशलानां, नैजानां तीर्थानां पुस्तकालयानां शिल्पागाराणामुद्योगागाराणाञ्च रक्षां कर्तुं शक्नोति यस्य देशस्य देवपूजकाः, महात्मानो धर्माचार्याः पुरोहिताः पण्डिताः श्रोत्रियाः उपदेशकाः सर्वे एव युवानो युवतयश्च सर्वाः, सनयाः एव स्त्रियः पुरुषाश्च बाला बालिकाश्च कर्मण्याः कार्यकर्तारः भवन्ति, शक्तौ शौर्ये पौरुषे च विश्वसन्ति, विवेकेन सर्वमपि साधु विमृश्य धैर्यमवलम्ब्य व्यसनानि विहाय प्राणानपि अञ्जलौ निधाय स्वकीयं कर्तव्यं सोत्साहं पालयन्ति। परमात्मा तेषां मानवानां सहायको न कदापि भवति ये स्वकर्तव्येभ्यो विमुखा भूत्वा स्वस्य देशस्य स्वदेवतादीनां रक्षार्थं भगवन्तमाह्वयन्ति प्रार्थयन्ते च—"हे भगवन् अस्मान् अस्मदीयं धर्मादिकं सकलं च पाहि" इति। शिवराजविजयो न दैववादे श्रद्धां निदधाति, स कर्मणि श्रद्धत्ते, स शौर्यमाराधयति, स पौरुषस्य आचरणेषु स्वं मौलिं प्रणतं कुरुते। तदीयमिदं मतं यद् भगवतास्मभ्यं मनोबुद्धिहस्तपादादिकानि सर्वाणि साधनानि प्रदत्तानि सन्त्यतोऽस्मदीयं कर्तव्यमस्ति यद् वयं तेषां सर्वेषां साधनानां सम्यग् विविच्य, विचिन्त्य, विमृश्य च सदुपयोगं विदधीमहि। ईश्वरस्तेषामेव कार्येषु सहायको भवति ये मनसा कठोरतया वीरतया च स्वकीयं कर्तव्यमभिलक्षयन्ति। "वीर! गृहीतं मन्दिरं विलम्, पराजिता आर्यसेना, बन्दीकृता वयम्, लुण्ठितमस्मत् यशः, इतोऽपि न शाम्यति ते क्रोधः? किन्तु स्वयमेवासमञ्जसकर्त्री जाता महादेव [illegible]म्।" इत्यादिकानां पद्यानां समुपस्थापनस्य प्रयोजनमिदमेव शिवराजविजयस्य प्रतीयते।

भारतवर्षीयेषु भारतवर्षीयतां शिवराजविजयः द्रष्टुं कामयते अत स आह पुनः पुनः "भारतवर्षीया यूयम्" इति। भारतमभि स्वकीयमाभिजात्यं नानुविस्मरयत स सद्वंशकुलजाततां स्मारयति भूयोभूयः। धर्मं प्रत्यपि आस्थाम्। तदर्थं प्राचीनैरपि विवेचितमेतद् धर्मेतु मन्यते—"प्राणा यान्तु न च धर्मः" इत्याशंसा हि सिद्धान्तः। महात्मानो हि धनस्य कृते लुण्ठ्यन्ते, पात्यन्ते, हन्यन्ते, न च धर्मं त्यजन्ति, किन्तु धर्मस्य रक्षायै सर्वमुत्सृजन्त्यपि स्वदारान् निर्वासयन्त्यपि, बालानपि चन्द्रहासधाराकरालेष्वपि च निर्भया विचरन्ति।

'कार्यं वा साधयेयम्, देहं वा पातयेयम्" इत्येतद्धि नायकस्य एतस्य शिवराजविजयस्याभिमतम्। भारतवर्षस्य निवासिना स्वकीयस्य राष्ट्रस्य स्वतन्त्रताया रक्षणाय, स्वदेशस्य संस्कृतेः सभ्यताया भाषायाश्च परित्राणाय, स्वराष्ट्रस्य गरिम्णः परिवर्द्धनाय, स्वकीयस्य धर्मस्य च गोपनाय एतादृश्येव दृढीयसी प्रतिज्ञा कर्त्तव्येति शिवराजविजयस्य हार्दिकोऽभिलाषो बलीयान्। काम महान् प्रचण्डो झञ्झावातः प्रवर्तमानो भवेत्, काम दारुणाभिः श्यामश्यामतराभिर्घनघटाभिर्व्याप्तम् अन्तरिक्षम् स्यात्, काम मार्गो नितान्तभयङ्करो विषमो दुर्गमो वनसङ्कीर्णः पर्वतश्रेणीसमाकुलो नानाविघ्नबाधाभिर्ग्रस्यमानश्च भवेत् परं न स्वकीयाल्लक्ष्यमार्गान्मानवेन मनसेन भाव्यमित्येतद् उपदेष्टुमेव शिवराजविजय —'तावदकस्मादुत्थितो महान् झञ्झावातः, एकं साय समयप्रयुक्त स्वभावकृतोऽन्धकारः, स च द्विगुणितो मेघमालाभिः। वनाद् वनानि, शिखराच्छिखराणि, परश्शतान्तरस्थनी प्रचण्डेनैव कन्दरि-कन्दर-प्रतिध्वनिभिश्च गुञ्जितेन महाशब्देन पर्यपूर्यत साऽरण्यानी। परममुनाऽपि—"देहं वा पातयेयं कार्यं वा साधयेयम्" इति कृतप्रतिज्ञोऽसौ शिववीरचरो न निजकार्यान्निवर्तते इत्येतदवतरणमवतारयति मुदा।

शिवराजविजये हि दृश्यते तादृशान् भृत्यान् दिदृक्षते यादृशा हि भृत्याः शिवराजस्य सविधे बभूवुः। न शिवराजस्य भृत्याः स्वामिनो वञ्चनं जानन्ति स्म, न ते केनापि बृहत्तरेण, उत्कोचलोभेनैव गृह्यमाणा अभूवन्। ते सकला अपि विपदः सोढुं सदा सन्नद्धा अवाप्यन्त परं न ते आत्मानं कर्त्तव्यपथाद्भ्रंशयन्। शिवराजविजये राजकर्मचारिषु सेवकेषु राज्यप्रति देशप्रति सत्यमनुरागं, सत्यं कर्त्तव्यपरायणत्वं सञ्चारयितुमेव—'कथं विश्वासघातं स्वामिवञ्चनञ्च शिक्षयसि? ये उत्कोचलोभेन स्वामिनं वञ्चयित्वा आत्मानमन्धतमसे पातयन्ति न वयं शिवगणास्तादृशाः" इत्यादिकानि वाक्यानि सन्निवेशयति। शिवराजविजयस्याख्यायिकाऽस्ति यद् देशस्य नेतृषु ते सर्वे गुणाः सन्ति वाञ्छनीया ये महाराजशिवे अशोभन्त। तद्गुणविशिष्टा एव देशस्य भारतस्य स्वतन्त्रतां पातुं प्रभवेयुः निजदेशस्य गौरवं वर्धयितुं समर्थाः स्युः। अतः स शिवस्य गुणवर्णनव्याजेन स्वदेशस्य शासनसूत्रधारिषु राजनीतिनिष्णातत्व-विद्याभिरुचित्व-रणचतुरत्व-दीनदुःखदावदहनत्व-स्वधर्मरक्षणसमग्रत्व-विलक्षणविचक्षणत्वादिगुणानां सन्निवेशो भवेदित्येतां स्वकामनां प्रकटयति। न स इत्यादि

यद् दास्य भारतस्य पवित्रया वसुन्धराया अपि मोर्पताममस्ता देवद्रोहिणो दुष्टा स्युः, य स्वकीय धर्ममनुसारयितुं सदा जगत् सुखेन यापयितुं देशस्य नारीणां धर्मान्तु नष्टं प्रदूष्य लाञ्छितानद्य कुर्वन्ति, ये मातृभूमिद्रोहिणः सदा दुष्टाक्रान्ता वर्तन्ति ।

शिवराजविजयेऽस्मात् पुनः हि—'तत्र च क्वचित् सज्जेषु पर्यङ्केषु चोप विष्टान्, मातङ्गहस्तान् ताम्बूलमाकृष्य कस्याश्चिन्नितम्बोपनयनात्, मद्यरसरिक्तकण्ठान् पर्यङ्केन' इत्यभिनिवेशवृत्तान्ताभिव्यक्तनसैन्यस्य स्कन्धा वारस्य चित्रं किञ्च "अत्र रुदनम्, अत्र हास्यम्, अत्र मद्यम्, अत्र वाराङ्गना, अत्र भूकम्पः, अत्र वीणावादनम्" इत्यादिपदैर्निर्वेदनमनारतानां वैलासिकस्य यौवनस्य चित्रमलिखत् किञ्च— 'म्लेच्छाग्रदुराचार दुराक्रान्त-वसुमती-वद नन्दित मनुष्यजातिनि निर्विवदयितुं, वैदिकधर्म इव दर्शनमनाज्ञे निर्वेद इव " इत्यादिभिः पद्धतिः सूर्यवंशावतंसायमानवीरनरेन्द्रेण तत्कालवर्तिनो भारतस्य कृत्स्नवैदिका दशा सम्यक् प्रदर्शिता ।

शिवराजविजयस्य वर्णनानि सन्ति नितान्तमेव मनोभिरामाणि, तत्र नितान्तमेव नैसर्गिकता विलसति । तत्र न केवलं वर्णनपटुतानि पदान्येव रच न्तेऽपि तु तत्र मनोज्ञा मञ्जुलता सरसता धारावाहिकता चातितरामेव परिस्फु रन्ती वाञ्छिता भवति । इत्थं तावत्—

सैष मार्गेण सुवर्णेन, कलरवेण पुंस्कोकिलानाम्, केशैः शरम्बकम्बदान्, दन्तैः कलापकलापम्, लोचनाभ्यां मधुनाम्, अधरेण बन्धुजीवम्, हासेन ज्योत्स्नां तिरस्कुर्वन्ती वयसा पुष्पान्तमिव दर्पं स्फुरन्ती श्यामलकौशेयवस्त्रपरिधाना किञ्चिदिव कुटिलतानतानतस्य मन्दमन्द मुग्धमुग्ध मधुरमधुर किञ्चिद् गायति ।

शिवराजविजयस्य गद्यानि नितान्तमेव चमत्कारवन्ति । तानि निरन्तरं पठ तां सतां चित्तानि भवन्ति नव नवरसावगाहनशालिनीति सुप्तं सुखं जायते, सर्वमपि तदन्तरं विस्मरति, अपूर्वमेव विलक्षणमेवाद्भुतमेव रस निपाय तन्मनोऽन वरतम् धन्यतमम् । विलोक्यताम्—

"अस्माद्बद्धाभिसरेक स्मादिष्टमार्गे करालवारिधारावारि विन्दुवृन्दमकरन्दं मकरन्द नितान्त सन्देहमन्थनमर्दनमधुरम् रचनाकनिकरविराजिता भूमिमालोकयन् आनन्दपूर्णाङ्गपुलकात् हरनयन प्रवाहन, हनुमन्मूर्ति दृष्ट्वा कलापि निपतितमन्दम् इव निर्वाह्य बालानां सुखमनुभवन्, कदाचिद्द्रुमं, कदाचित् तरुं,

कदाचिद् गिरिशिखराणि अवलोकयन् परिक्रमापरपादाहति-विच्छिन्न पाषाण-पट्टिका-परिष्कृत-वेदिकाया पर्यन्ते कश्चित् समयमतिवाहयाम्बभूव।"

अस्मिन् शिवराजविजये बहूनामलङ्काराणा प्रयोग कृतो दृश्यते। क्वचिदुपमा, क्वचिद् रूपकम्, क्वचिद् विरोधाभास, क्वचित् समासोक्ति, क्वचिच्च अन्येऽनेकेऽल ङ्कारा सचेतसा चेतासि चोरयन्त परिस्फुरन्ति।

'एष भगवान् मणिराकाशमण्डलस्य, चक्रवर्ती खचरचक्रस्य, कुण्डलमाख ण्डलदिश, दीपको ब्रह्माण्डभाण्डस्य, प्रेयान् पुण्डरीकपटलस्य" इत्यादौ म ला रूपकालङ्कार स्थितो मनोहरच्छटामावध्नन् विलोकितो भवति, "कर-कम्पित-कृपा-कृपण-कृपाणो महादेवमाराधयिषुस्तपस्विवरोऽर्जुन इव शान्तवीररस इवस्थात" इत्यत्र पूर्णोपमा स्वकीय सौन्दर्यं वितन्वन्ती दृष्टा जायते, "परिनश्च तस्यैव खर्वामप्यखर्वपराक्रमा श्यामामपि यशःसमूहधवलीकृतत्रिभुवना कुशासना श्रयामपि सुशासनाश्रयाम्" इत्यादौ विरोधाभासस्य विच्छित्ति साधु दृष्टिपथ मवतरति, 'धारिताकृतिरिव वीरता विग्रहिणीमिव धीरता" मित्यादावुत्प्रेक्षा परिस्पन्दमाना सती विलोक्यते, "तेषा चैकैकमन्तरा महाफला माकन्दद्रुमा, मध्ये मध्ये च विहितपार्श्वरम्भ पादपाश्लेषा मन्दमन्दमनिलालोला लता रमन्ती' त्यादौ समासोक्तिश्च स्वविलासेन बुधवृन्दस्य मनो हरन्ती वीक्ष्यते।

'पाथोधि पय पूर परिवर्ति परश्शतपोतस्थ सांयात्रिकसमूह-गेगीयमान कीर्ति चन्द्रिका चुलुकन चकोरीभूत कोङ्कण कल्याण खानदेशादि-महामण्डल प्रजागण" इत्येवविधानि दीर्घदीर्घतराणि समासाश्लेषितानि वाक्यान्येव न, शिवराजविजय उपहारीकृत्य कोविदकुल परिप्रीणात्यपि तु स "अभाग्य एष जन, अस्वायत्त हृदयम्, विगलित धैर्य्यम्, पराधीन चित्तम्, अस्थिर आत्मा, दुर्निवार प्रेमप्रवाह, दुरन्तोऽभिलाष, अप्रतिरोधा कर्मरेखा, तत् किमिव वच्मि? इत्यादिकानि सरलसरलतराणि लघुलघुतराणि वैदर्भीरीतिसमुल्लसितानि वाक्यानि चोपायनी कृत्य विद्वद्वर्गं नन्दयति।

शिवराजविजयो न केवल साहित्यिकान् ललितललिततरं नवनवकल्पनाक लितैर्नानाभावविभावितैर्वाक्यै सम्यक् मोदयतेऽपि तु स "धातु"क शास्त्रीय प्रामित पाण्डित्य चतर ततर मोमुधमान-नरीनृत्यमान-पोस्फुट्यमान तातप्यमान- रुरुदुष्टत् प्रातवीविशत् विधित्सु मिरनामु-श्ययाजियत अतापिपत चर्करीति वर्भत्ति-नह्रै तिप्रभृतिप्रचुरतरपदानि च प्रयुज्य वैयाकरणानामपि ससार साधु परितोषयति।

शिवराजविजयो हि नवनवाभूतपूर्वाश्रुतपूर्वपदानाञ्च निधिरस्ति। यानि पदानि विलोकयन्ताम्—मोरिचि, मोहरम, शमयादन, उष्ट्रा, अनगिरा, कावशासन, अष्टादश पालकी, मञ्जिनम्, गृद्धार, छुरिका, तुरङ्ग, आगनाम्न कण्डोल, पोटलिका, गड्गडा, फलिका च।

शिवराजविजये ये संवादा समुपस्थापिताः सन्ति तेऽपि सवादानुकूलत्वप्रयुक्तत्वात् रमणीयतां श्रयन्ति। तत्रैकोऽपि निभालनीयः—

महादेव—उद्वाहः कदा भविता ?

सन्यासी—श्वः।

महादेव—अत्र वरयात्रा-समयः कः ?

संन्या०—यामे कलामात्रे यामिन्याः।

महा०—कति मनुजा अनुमता नगराधिकारिभिः ?

संन्या०—शतसार्धमितिकाश्चिमत्।

महा०—भद्रम्, पत्रमपि मह्यं वाचयाम।

शिवराजविजये यत् किमपि कथितं तत्र सर्वत्र अमोघा ओजस्विता, चमत्कारकारिणी ऊर्जस्वलता, विचित्रैव वक्रोक्तिः, अद्भुतो भावाभिव्यञ्जनविधिश्च शोभन्ते। पाठकानां श्रोतॄणाञ्च मनांसि सर्वेभ्योऽप्यन्येभ्यः पदार्थेभ्यः प्रसभमाकृष्य शिवराजविजयस्य प्रभावपेशलानि गद्यानि स्वदिशाम्प्रति स्वाभिमतमार्गेण स्वच्छन्दमग्रतः परमसफलतापूर्वकं नेतुं तानि, सर्वथैव क्षमाणि भवन्ति। न कादम्बर्यां न वासवदत्तायां न दशकुमारचरितेऽपि सा भाव-प्रकटनप्रवीणता दृष्टिपथं याति या अत्र वीक्षिता भवति द्वित्राणामिह तस्या विद्युतो लोलालोकेन क्रियतां स्वजीवनं सार्थकम्—

(क) हा भारत ! किं लुण्टकैरेव भोक्ष्यसे ? हा वसुन्धरे ! किं दीनप्रजानां रक्तैरेव स्नास्यसि ? हा सनातनधर्म ! किं विलयमेव यास्यसि ? हा चातुर्वर्ण्य ! किं कथावशेषमेव भविष्यसि ?

(ख) ⋯⋯ अगणित-फणावलि फूत्कृतैरिव वीज्यमानो विमल-कमलोदरमोदर-सौन्दर्याभ्यां कमलकोमलकमला-करतलाभ्यां पादयोः पीड्यमानो निःशङ्कं तस्मिन्नेव कोमलतमतल्पे शेषे शेषे। तत् किं जगतः शेषे तव निद्रया भवितव्यम् ? ⋯ ⋯तत् किं गजोद्धार-धावन-स्थगितोऽसि ? यद्वा धावसि। विस्रावगद्गदनतवनवास-व्रीडितोऽसि ? यद्वा वनरसि।

न शिवराजविजयः पुरातनकथनप्रणालीमङ्गीकुरुते। अङ्गीकृतापि यदस्ति तदा सा नवीनायामेव शैल्यां परिणमय्य अवतारितास्ति। तत्र रूपशिल्पस्य सौष्ठवं बङ्किमचन्द्रकृतस्योपन्यासस्य सौष्ठवमनुहरति। बाणस्य गद्य-सौन्दर्यं तत्र भाति परं तदुपरि व्यासस्य मुद्रा स्पष्ट परिस्फुरति, तत्र दशकुमारस्य पदलालित्य विद्योतते परं न तत्पौराणिकतयालिङ्गितमस्ति। इतिहासकल्पनयोस्तत्र स मञ्जुलः सम्बन्धः संगुम्फितो यः संस्कृतसाहित्यस्य न पुरातने न चाभिनव एव साहित्ये विलोक्यते।

न शिवराजविजये लेखकतझ्जेन कापि अतिद्वयी कथा सृष्टा तत्र तु समाजगतस्यैव तस्य ज्योति पिण्डस्य मानवस्य चरित्रं चित्रितं यो विशङ्कटसङ्कटसङ्कुलेऽनेहसि भारतीय गौरवं गोपायाञ्चकार। तस्य मानवरत्नस्य चरित्रमञ्जीय नूनं व्यासमहाशयविर्जीवितस्य ता व्याख्यां वितनात यत्रादर्शमानवताया रूपं प्रत्यक्षीभवते। मन्ये, राष्ट्रियता शतशतस्वरैर्मानवं प्रमोदयन्ती सर्वत. रसा दिव्यामाभा विकिरति।

अहो, अम्बिकादत्तव्यासो, वस्तुनो महान् प्रतिभावान् विद्वान् कल्पनावान् उत्कृष्टराष्ट्रानुरागवान् अस्ति। तस्य देशभक्तिस्तस्य स्वसंस्कृतिविषयक प्रेम एकतस्तद्रचनात प्रस्फीभवत्यपरतस्तस्य रचनातस्तदीयमुत्कटं पाण्डित्य भाषाया उपरि महान् एकाधिकारो व्याकरणादिशास्त्रनिष्णातत्वादिकाश्च गुणा व्यक्ता भवन्ति। केन प्रकारेण तदीयेयं कृतिर्वर्णनीया स्याद् या वीरताया इतिहासोऽस्ति, या राष्ट्रप्रेम्णो मन्दाकिनी अस्ति, या नानारत्ना कलित राजभवनमस्ति, या चारुचारचरित्राणां चित्रशालास्ति, या हृदयहारिणा कोमलकान्तरसाश्लीनां विलासागारोऽस्ति।

स्वरचना प्रति, सत्यमेव, एष कविर्यत् "स्वर्गमाधरमाधुरीं निर्गुरयन् वाचां विलासो मम" इत्यभिदधौ। अन्ततो वयं—

"का द्राक्षारसमाधुरी मधु च किं क्षीरं च किं वामृतं
किं वाद्यक्वणनं च किं पिकवच किञ्चापि योषित् स्मितम्।
राष्ट्रप्रेममयी महोज्ज्वलगुणा वीरानुरागाम्बिका-
दत्तव्यासकवेर्गिरा यदि शिवा श्रोत्रद्वयं गाहते॥"

इत्येतेषु पदेषु निधाय नैजां नतिमिमां महनीयां कृतिम्प्रति, विरमाम।

—०—

गीतिकाव्यम्

अस्ति गीतिकाव्य सुरसरस्वतीमातु परममृदुल शिरीषादपि पेलव मनोरम महत्त्म्। तन्मुक्तक प्रबन्धभेदेन द्विविधम्। यत् सन्दर्भानपेक्षि भवत् स्वयमरम-न्दद पूर्णता बिभ्रद् स्वविषयवस्तुना रसिकाना मनासि रञ्जयत्प्रमपेशल भवति तन्मुक्तकमिति[1] मञ्जया प्रथितम्। एतदीय प्रतिपद सरस भवति तदास्वादमात्रेण सहृदय हृदय मद परिप्लावयति। मुक्तककाव्येषु भर्तृहरे शतकत्रयममरुकस्य चामरुकशतक माघप्रतिकविकुलालङ्कारभूत पञ्चमधुरनायस्य सरस्वती-सौरभञ्च सुन्दरतमान्युत्तमानि मुक्तककायानि सन्ति। प्रबन्धकाव्येष्वेव रस-परिपोषमुपैतीत्येना धारणा वस्तुतो मुक्तकानि काव्यानि समूलमुन्मूलयन्ति। रस तत्र प्रतिपद्मुच्छलामवदनुभूयैव आनन्दवर्धन 'मुक्तकेषु हि प्रबन्धेषु इव रसबन्धाभिनिवेशिन कवयो दृश्यन्ते" इत्येतदाह।

यत्र किमपि मञ्ज कथित वा आख्यानक कस्यचन गेयचरितस्यैकदरिञ्जीवन गानुमुपादीयते तत्प्रबन्धात्मक गीतिकाव्यमिति स्मृतम्। मेघदूतमन्यानि च पवनदूत हंसदूतप्रभृतीनि काव्यानि उत्तमप्रबन्धगीतिकाव्यत्वेन गण्यन्ते।

गानिकाव्येषु कवय सर्वोत्तमयानि वृत्तानि च प्रयुञ्जाना प्रायेण प्राप्यन्ते ते तत्र सुकुमारान् भावान् तदनुरूपाणि च मधुरमधुरतराणि पदानि निबध्नन्ति। वर्णनाय च शृङ्गार-नीति-वैराग्य प्राकृतिकदृश्यसम्बन्धिनो विषयास्ते तत्र चिन्वन्ति। विप्रलम्भ शृङ्गार-करुण शान्तरसास्तत्र विशेषेण रमणीयतामरनुवाना दीपिता भवन्ति। हृदयपक्ष एव प्राधान्येन परिस्फुरन् सर्वत, कार्ये व्याप्तत समवाप्यते च तत्र।

प्रकृत्या अधीर कातर सुखाभिलाषश्च मानव। स आत्मान स्वजन पर वा विपन्नमार्तं दीन वीक्ष्य विषीदति नितराम्। न तस्य महो जायते स्वप्रियजन-विच्छेद। दुःखानि यदा तमभिभवन्ति क्लेशा यदा त क्लिश्नन्ति स रोदिति, सम्पद सुखानि स्वजनस्नेह प्रियजनसम्पर्कश्च प्रसादयति प्रमोदयति च। तत्रैवा

1 पूर्वापरनिरपेक्षेणापि हि यन रसचर्वणा क्रियते तदेव मुक्तकम्—ध्वन्यालोक

स हसति, क्रीडति, निषीदति, स्वपिति, विश्राम्यति, अत्ति, वक्ति च यत्र तदनु-कूला. स्थितय आसाद्यन्ते। मानवस्य एष स्वभाव एव गीतिकाव्ये कविना मधुर-मालिख्यते। कविप्रतिभाया. कमनीयं संस्पर्शमवाप्य मानवस्य वास्ता दुर्बलताः अपि आनन्दवर्षिण्यो भूत्वा भावुकाना पुर उपतिष्ठन्ते। ता कस्मिन्नपि मन-प्रमोदकरे रूपे परिणता भवन्त्य परिस्फुरन्ति। दु.खकरमपि मानवस्याख्यानं, विचित्रमेवैतत्, कविकल्पया सुखास्पद सञ्जायते। दु.खमपि तत्रास्य सुखत्वेना-नुभूयते।

गीतिकाव्येषु नारीप्रणयस्योदात्तता स्वीय मर्मभागमपि समुन्मीलयन्ती दृग्गोचरीभवति। तत्र बाह्यप्रकृतेराभ्यन्तरप्रकृतेश्च प्रभावोऽन्योन्यमनुगृह्णन् प्रकुल्लति। यथा चलचित्रालये चित्राणि दर्शकानां चेतांसि चोरयन्ति तथैवात्रापि गीतिकाव्ये प्राकृतिकानि दृश्यानि रसिकानां स्वान्तानि हरन्ति।

मुक्तकमपि गीतिकाव्यं लौकिक-धार्मिकभेदेन द्विविधतां भजति। लौकिकं हि मुक्तकं लोकविषयकैर्विधानैर्बन्धुर भवति, धार्मिकं विशिष्टानां देवताना स्तु-तिभि. सुन्दरम्। संस्कृतसाहित्ये चिरन्तनात् कालात् द्विविधयोरपि लौकिक-धार्मिकगीतिकाव्ययोः प्रणयन कुर्वन्त कवय. प्राप्यन्ते।

वैदिकसहितायामपि गीतिकाव्यस्य दिव्यैवाभा भाति। कवयस्तत एव वस्तुतो गीतिकाव्य-विरचनस्य शुभां प्रेरणामलभन्त। सहितासु उप-इन्द्र-विष्णु वरुण-मरुदादीनां देवानां हृदयहारिणी स्तुतीरधीत्य संश्रुत्य वा कवयोऽपि जगद्धरभट्ट-पण्डितराजजगन्नाथो-त्पलदेवप्रभृतयः स्वकीयानि गीतिकाव्यानि च देवस्तुतिपराणि प्राणैषु।

महर्षयो हि सत्यस्योपासका आसन्। ते तस्य सत्यस्य गवेषणाय सतत-मयतन्त यदीयया शक्त्या ब्रह्माण्डस्यापि सकलस्य सर्वेऽपि पदार्थाः स्व-स्व-क्रियासु संलग्ना. सन्ति। तदर्थं ते प्रतिपदार्थं ददृशुस्तत्र च प्राविविशु। प्रतिपदार्थ-स्याभ्यन्तरभागे प्रविष्टत्वात् तेषां, तेषु तेषा तादात्म्यमेव सञ्जातम्। स्वेच्छया स्वीकृत एव तेषामुत्सर्गस्तेषां गिरासु ज्ञानगरिमाण वर्णनमधुरिमाणश्च उद्वी-भवत्। श्रुतिमन्त्रेषु तत्तद्गुणवैशिष्ट्यस्य दर्शने कारणमिदमेव प्रतिभाति। तेषु मन्त्रेषु एतादृशा अपि भूयांसो मन्त्राः सन्ति यत्र महर्षीणां वृन्द स्वीयान् मनो-भिलषितानपि भावास्तीव्रानुभूतिपुरस्सरं वितन्वानमधिगम्यते। त एव मन्त्रा

धार्मिकगीतिका यत्त्वेनोद्गीता भवन्ति । केचनात्र मन्त्रा उद्ध्रियन्ते । येन वैदिक-गीतिमनोज्ञता दृष्टिपथेऽवतरितुमर्हेत्—

"अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्यं ततक्ष ।
वाश्रा इव धेनवः स्यन्दमाना अञ्जः समुद्रमव जग्मुरापः ॥"

इत्येष मन्त्र इन्द्रस्तुतिपरकः । अत्र मातृगोचराद्विवर्तमानानां स्ववत्सदर्शनोत्सुकानां उच्चै राव विदधतीनां धावन्तीनां सौरभेयीणां 'वाश्रा इव धेनवः' इत्येतया पदपङ्क्त्या मनोहरं दृश्यञ्चोपस्थापयति । धेनुषु जलानामुपमितता च कियती प्रिया । ये हि भावा मानवमानसं कमपि शक्तिविशेषं स्तोतुं नुदन्ति ते भावास्तदा हृदये समुत्पद्यन्ते यदा शक्तिः स्वनैजस्विनया मानवमभिभावयति हृदये । वृष्टेस्तानि तानि लोकहितावहानि कार्याणि गहनविस्मयोत्पादनपूर्वकं स्वीयान् महनीयान् रामान् निदधति मानवस्याग्रे । स (मानवः) ततस्तां शक्तिं वर्षणकारिणीं स्तोतुमुपक्रमते । एष मन्त्रो यस्मादिन्द्रसूक्ताद् गृहीतः तदपि तत्कर्तुर्महिम्न प्रेरण्या प्रेर्यमाणाद् हृदयान्निर्गतमस्ति । एतादृशा मनोहरा अलङ्कारलसिता हृदयोद्गारा गीतिकाव्यतत्त्वयुक्ताः श्रुतिषु सन्ति सहस्रशः ।

औषसानि सूक्तानि नितरामेव गीतिकाव्यस्य ललितं रूपं सृजन्ति । तदस्याना मादकता मधुरता नितान्तं मनो हरति । अधिप्रभातमरुणिम्ना मण्डितं सुवर्णच्छायाऽऽद्युतिं प्राच्यं नभोमण्डलं पर्यवेक्ष्य कस्य न भावुकस्य हृदये कोमला भावनोदेति ? कविस्तच्छविनीक्षते प्रेम्णा । स तदभिगमनुपमायामुन्मज्जति निमज्जति च उषसोऽवदातद्युतिस्तस्य कवि हृदयमुद्बोधयति । उषा सुन्दरीव तस्य प्रतिभाति भावनापुञ्जमो वेगस्तथा वर्धते यत् स तस्यानामानं लोपयति । स कदाचित् उषसं कुमारीं कदापि प्रेयसीं कदापि मातरं मन्यते । भावनानां बलीयसा रंहसा स सानन्दमेव गातुमारभते—

"अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिव सनये धनानाम् ।
जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्रेव नि रिणीते अप्सः ॥"

हन्त, कवेर्हृदयमुर्मिः किं किमोल्लेखते । तद् उषःसुन्दरता तमिनयाभिव्यङ्क्ते नानालङ्काराणां विचार प्रसौति । शुभ्ररूपवती उषा मिरसासु सुन्दरीव नव मरसि अवतरति कदापि, भ्रातृविहीना भगिनीव कदापि सा दायभागनादिमदा पितरं भूयं निकषेपसरति, चारुतर दुकूलं वसाना प्रेमपाशेन पतिं वशीकर्तुकामा सौन्दर्याभिमानिनी कामिनीव प्रियतमस्य पुरः कदापि गच्छन्तीव विलोक्यते

तदेवं श्रुतिषु प्रभूतानि सूक्तानि गीतिकाव्यस्य ललिततराणि निदर्शनानि विभान्ति। महाकविः कालिदासः स्वकाव्येषु प्रकृतेर्द्विविधस्यापि रूपस्य आभा प्रस्तुवन् प्रेक्ष्यते। तदीये ऋतुसंहारे प्रकृतिश्रेस्वीयं रूपमनावृत्य रमणीयां श्रियमाकलयन्ती पुरोऽस्माकमुपतिष्ठते तदा मेघदूतेऽलङ्काराणां दीप्त्या दीप्यमाना सुमृदुलभावभङ्गीनां शोभया देदीप्यमाना रमण्याः सुन्दरतां विकिरन्ती रराजिरेऽवतरति। कालिदासस्येदं प्रकृतिचित्रण वैदर्भीं शैलीमेवानुसरति।

लौकिकेषु गीतिकाव्येषु मेघदूतं तिलकायते। तत्र कुबेरशापशप्तस्य विरहिणो यक्षस्य प्रियतमा-वियोगजनिताया व्यथाया मर्म्मस्पर्शितया कविना चित्रणं कृतम्। मानव प्रकृते बाह्यप्रकृतेश्च परमहृदयहारि सामञ्जस्य समुपस्थापितन्तत्र। बाह्यप्रकृतिर्यादृशीं चरमप्रधानतां तत्र नीता वीक्ष्यते न कुत्राप्यन्यत्र तादृशीं प्रधानतामामादितावलोक्यते। पूर्वमेघे तु आदितोऽन्तं यावत् प्रकृतेरेव कमनीयाकृतिर्दृग्गता जायते। यक्षस्य तत्प्रेयस्याश्च विरहावस्थाया वर्णनं विधाय कविर्मानवमानसस्य मार्मिकचित्रमेव प्रस्तवीति। यदा प्रभृत्येव काव्यमिदं सृष्टमभवत् तदा प्रभृत्येव न विद्म कियन्तः कवयो हि काव्यादेतस्मात् प्रेरणां पूतामवाप्य दूतकाव्यप्रणयने रता बभूवुः कियन्तश्च तस्मात् सुधास्रोतसः सुधां निपीय स्वजीवन धन्यममसत। न ज्ञायते च भाविनि कालेऽपि कियतां कवीनां प्रेरणास्रोतस्त्वेन च तत सिद्ध स्यात्। यथातीतकाले कवयो नेमिदूत-शीलदूत-चन्द्रदूत-पवनदूतप्रभृतीनि काव्यानि, काव्यमिदं विलोक्य, कर्तुं प्रावर्तन्त वर्तमाने च यथा भ्रमरदूत-पद्मदूतप्रभृतिकाव्यानि च विरचयन्तो दृश्यन्ते तथैव भाविन्यपि अनेहसि बहवो हि कवयः प्रयतिष्यन्ते यत् तेषामपि दूतकाव्येषु तदेव सौन्दर्यं तदेव च माधुर्यं संसृतं स्यात् यन्मेघदूते समन्तात् प्रवहमानमस्ति। गीतिकाव्याग्रगण्यस्य मेघदूतस्य रमणीयां सुकोमलां कल्पनां तदनुरूपां भाषां मनोरमा, प्राञ्जलं प्रवाहं स्निग्धं प्रियं पदवृन्दं, प्रकृतेः किञ्च मानवप्रकृतेरुन्मादिनीं सुन्दरतां प्रेक्षन्तां क्षणम्—

अम्भोबिन्दुग्रहणचतुरांश्चातकान् वीक्षमाणा
श्रेणीभूताः परिगणनया निर्दिशन्तो बलाकाः।
त्वामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः
सोत्कण्ठानि प्रियसहचरीसम्भ्रमालिङ्गितानि॥

संस्कृतसाहित्ये गीतिकाव्यं यस्यां द्वितीयस्यां सरण्यां प्रगीतमभूत् सास्ति शतक-

शैली। शतकशैल्या लभ्यमानेषु गीतिकाव्येषु भर्तृहरेः शतकानि शिरोभूषण भूतानि सन्ति। शतकीयानां श्लोकानां जनसाधारणस्य रसनायां सञ्चरणं भर्तृहरेः कृतीनां लोकप्रियतां स्पष्टं प्रथयति।

शतकत्रयस्य नामानीमानि (१) नीतिशतकम्, (२) शृङ्गारशतकम्, (३) वैराग्यशतकम्। एतेषां शतकानामध्ययनेन तदन्वेषकस्यावालपूर्णजगदनुभवश्च विदितं जायते। अनुभूतीनां मार्मिकत्वग्रहणे तदृषौ अद्भुतामेव क्षमतां निदधतीं विलोक्यते। यः कविः संसारमधिवसन् स्वानुभूतिबलेन तस्य (संसारस्य) हृदयमवगम्य कवितायां तस्य (हृदयस्य) रूपं साकारत्वेनाङ्कितुं क्षमते स एव सफलः कविरिति मनीषिभिः शस्यते। भर्तृहरिरेवंविध एव। सः संसारस्य लघुलघुतराणि वस्तूनि अपि सूक्ष्मतया ददर्श व्यवहारांश्च विविधान् सावहितमानङ्क्षे शिक्षामपि ततः परिजग्राह—एतास्तु सङ्कल्पनीया विशिष्टतारमणीयाभी रचनाभिरुच्चैराविर्भाव्यन्ते। शतकत्रयस्य श्लोकद्वयमपि यस्मनुजो मङ्गलं परयेत् सः सद्गुणान् संचित्य नैजं जीवनमुन्नमयेत्। अत्र तद्वचनात् केचन श्लोका उद्ध्रियन्ते येन हि तत्कवितायाः अनन्यलब्धा विशिष्टता विदिताः स्युः। येषां संसर्गात् न कोऽपि गुणो लब्धो भवितुमर्हति तेषां को लाभः। धन्यास्त एव जना ये तुच्छान् अपि अयोग्यान् अपि गुणवतो विदधति—इत्येतत्कार्य क्रियया विचित्रया चारुतयाभिवदन्ति कविः।

> किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा
>
> यत्राश्रिताश्च तरवस्तरवस्त एव।
>
> मन्यामहे मलयमेव यदाश्रयेण
>
> कङ्कोलनिम्बकुटजान्यपि चन्दनानि॥

यदपि कार्यं कुर्वीत तत्साधु चिरं विमृश्यैव विदधीत अन्यथा तत्फलेन दुःखमेव भवति। अतः अविमृश्यकारिणो जनान् अनुशयं विन्दमानान् प्रेक्ष्यैव कविरिदमाह—

> "उचितमनुचितं वा कुर्वता कार्यजातं
>
> परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन।
>
> अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्ते-
>
> र्भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः॥"

जगति पुष्पितां याच वदतां जनानां संख्यातिविशाला परं दानादिना साहाय्य-कारिणो विरला —इत्येतदनुभूय कथयति कविर्वैदग्ध्यविलसितया गिरा—

" रे रे चातक सावधानमनसा किञ्चित् क्षणं श्रूयता-
मम्भोदा बहवो वसन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशा ।
केचिद् वृष्टिभिरार्द्रयन्ति वसुधां गर्जन्ति केचिद् वृथा
य यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वच ॥"

सत्यमिदं यज्जगति धनं विना न जन क्वापि मान लभते काम स विद्यागुण-कुलसनाथः स्याद् । निर्धनत्वात् स सर्वत्र तिरस्क्रियत एव-इत्येतद् विलोक्य भुवि कविर्व्याहरति—

जातिर्यातु रसातलं गुणगणस्तस्याप्यधो गच्छतु
शीलं शैलतटात् पतत्वभिजन सन्दह्यतां वह्निना ।
शौर्ये वैरिणि वज्रमाशु निपतत्वर्थोऽस्तु न केवल
येनैकेन विना गुणस्तृणलवप्रायाः समस्ता इम ॥

यत् सुखं शाश्वतं निर्वेदे न तत् क्वापि । विपुलवैभवादिकं किमपि न शान्ति-प्रदम् । शान्तिस्तु वैराग्यादेव लभ्या भवतीति स्पष्टं ब्रूते कवि —

मही शय्या रम्या विपुलमुपधान भुजलता
वितान चाकाश व्यजनमनुकूलोऽयमनिल ।
शरच्चन्द्रो दीपो विरतिवनितासङ्गमुदित
सुखी शान्त शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥

सम्प्रति गीतिकाव्यस्यान्यविधमेव माधुर्यं पाययितु पुर उपस्थियते । एष कवि-रस्ति 'अमरकशतकस्य' कवयिता 'अमरक' । अहो, धन्योऽस कविर्य ध्वन्या-लोककारो रसमर्मविद् आनन्दवर्धनाचार्योऽप्येवं प्रशंसति—

"मुक्तकेषु हि प्रबन्धेष्विव रसबन्धाभिनिवेशिन कवयो दृश्यन्ते । तथा अमरकस्य कवेर्मुक्तका शृङ्गाररसस्यन्दिन प्रबन्धायमाना प्रसिद्धा एव"

जातायास्तस्यैयाया रचनाया शतकानि बहून्यतीतानि पर सम्प्रत्यपि तत्र रसिकानां चेतांसि मुदा रमन्ते । तस्या मनोहारितैव तस्या लोकप्रियतायां कारणम् । वस्तुतोऽमरको रसकवि तत्कृति शृङ्गाररसस्यानुपमो निधि । तत्सर-सताया पुरो न कापि सरसता स्थातुं शक्नोति । 'घटे सागर' इत्येषा लोकोक्ति-स्तत्र यथार्थतश्चरितार्थाभवति । तस्य काव्य सजीवप्रेमशृङ्गारनरचित्रशालैव ।

क्वापि तत्र कामिनां कामिनीनाञ्च विभिन्ना मनोवृत्तयश्चित्रिता सन्ति, क्वापि प्रवासगामिनं रमणं वीक्ष्य विह्वलतां प्रपन्नायाः कान्ताया अधीरं चित्तं चित्रितमस्ति । प्रायेण सर्वेऽपि श्लोकाः सन्ति ध्वनेर्मधुराण्युदाहरणानि । उपरि कथितकथनं प्रमाणीकर्तुमत्र केचन श्लोका लिख्यन्ते । तैः संस्कृतसाहित्ये कीदृशान्युत्तमानि गीतिकाव्यानीत्येतदपि सिद्ध्येत्—

अच्छिन्नं नयनाम्बु बन्धुषु कृतं तापः सखीष्वाहितो
दैन्यं न्यस्तमशेषतः परिजने चिन्ता गुरुभ्योऽर्पिता ।
अद्य श्वः किल निर्वृतिं व्रजति सा श्वासैः परं खिद्यते
विस्रब्धो भव विप्रयोगजनितं दुःखं विभक्तं तया ॥

एतानि विविधभावमन्थनात्मकानि चित्राण्यालोक्य सुन्दरं संवादात्मकं चित्रं साम्प्रतं प्रेक्षणीयम्—

बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं, रोषान्मया किं कृतं,
खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते
नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते ॥

इदं हि चित्रं वीक्षयतां तन्वङ्ग्या लोकनयनचन्द्रिकायास्तस्या यदीयया सुषमया इन्दीवरस्याभावेऽपि इन्दीवराणां, कुन्दजात्यादीनां सुमनसामभावे कुन्दजात्यादीनाम् , अर्घ्यपात्रस्याभावेऽप्यर्घ्यमानस्य पूर्तिः स्वीयैरङ्गैरेवानवद्याचरिता । अहो कवेः सृष्टिर्विचित्रा । इतराणि कमलादीनि तु विधातुः सृष्टेः कमलादिभ्योऽनितरां प्रियाणि लक्षितानि च—

दीर्घा वन्दनमालिका विरचिता दृष्ट्यैव नेन्दीवरैः
पुष्पाणां प्रकरः स्मितेन रचितो नो कुन्दजात्यादिभिः ।
दत्तस्वेदमुचा पयोधरयुगेनार्घ्यो न कुम्भाम्भसा
स्वैरेवावयवैः प्रियस्य विशतस्तन्व्या कृतं मङ्गलम् ॥

मरुकः संस्कृतगीतिसाहित्यस्य सुविदितः कविः । एतदीयाः श्लोकाः अलङ्कारग्रन्थेषु प्रायेण दृश्यन्ते । आचार्य आनन्दवर्धनो न केवलमस्य कवेः कवितामुदधार अपि तु स एतस्य लोकोत्तरप्रतिभामपि श्लाघाञ्चक्रे । एतद्रचितं मरुकशतकं मुक्तकगीतिकाव्यस्य मधुरमुत्कृष्टञ्च निदर्शनम् । शतकमिदं नीतिसम्बन्धिनां श्लोकानां रम्य आकरः । अन्योक्तय एतदीया अनुपमाः । प्रमादस्तत्र पेशलो

माधुर्यं च पावनम्। अलङ्काराणां छटा मनोहारिणी। स्वभावोक्ति उत्प्रेक्षा, उपमा, अर्थान्तरन्यासश्च—इत्येतेऽलङ्कारास्तु यस्तुतः सहृदयानां हृदयं नितान्तं मन्दयन्ति। संस्कृतसाहित्येऽयं विद्वान् भल्लटो महाकविषु गण्यते। निपीयन्तां केचन तत्कवितासुधाशीकरा —

"एतत् तस्य मुखात् कियत् कमलिनीपत्रे कणं वारिणो
यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन् यदस्मादपि।
अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनै-
कुत्रोड्डीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्तः शुचा॥"

मन्दानामरथाने ममत्वमिह क्रियासु सुन्दरेषु शब्देषु सन्निहिता—

"कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं,
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते।
वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायापि परोपकारकृतये मार्गस्थितस्यापि मे॥"

स्वाभिमतमर्थं कियल्ललितया सरण्यात्र कविर्निदधाति स्म।

आचार्यगोवर्धनः शृङ्गाररसस्य सिद्धकवि कविषु। कविर्जयदेवस्तमेवं श्लाघते—

"शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्द्धनस्पर्धी कोऽपि न विश्रुतः।" कवि-रयमार्यारचनायां लब्धयशाः। आर्यासमं छन्दो नातः प्राक् कोऽपि एतावत्या सुचारुतया लिलेख। आर्यासप्तशत्यामेव कवि शृङ्गारस्य विविधानामव-स्थानां वर्णनं मार्मिकतया विदधानोऽवाप्यते। मानवहृदयस्य प्रवृत्तीनाञ्च महान् वेत्ताऽयं कविरित्येतदस्य कृतेरध्ययनेनाध्येता सम्यग् ज्ञातुमर्हति। आश्चर्यमिदं यदेष आर्यासदृशलघुच्छन्दस्यपि विविधानां विशालानाञ्च भावानां सन्निवेशने सफलतया क्षमो बभूव। आर्यासप्तशती हालकविकृतां गाथासप्तशतीं स्वपुरतः आदर्शत्वेन निदधाति। श्रूयतां केवलमार्याद्वितयम्—

"तल्पे प्रभुरिव गुरुरिव मनसिजतन्त्रे श्रमे भुजिष्येव।
गेहे श्रीरिव गुरुजनपुरतो मूर्त्तेव सा व्रीडा॥
न सवर्णो न च रूपं न संस्क्रिया कापि नैव सा प्रकृतिः।
बाला त्वद्विरहादपि जातापभ्रंशभाषेव॥"

गीतिकाव्येषु जयदेवस्य गीतगोविन्दकाव्यमग्रगण्यम् अस्ति । अत्र संस्कृतभाषायाः सौन्दर्यस्य माधुर्यस्य च चरमसीमावलोकिता भवति । कोमलकान्तपदावल्या सरसप्रवाहं मधुरभावानां मधुमयीं धारामवगाहितुमनसो रसिका अत्र स्वेच्छयावगाहन्ताम् । तेषां तृप्तिं मनसः काव्यमिदं विहाय नान्यत् कर्तुं पारयेत् । इहानन्दकन्दस्य व्रजचन्द्रस्य अगद्बाधाबाधाया राधायाश्च ललितानां लीलानां यादृशं ललामं गानं श्रुतं भवति नान्यत्र क्वापि । भावानां भव्यता, शब्दानां सुन्दरता, अर्थानां सरसता सर्वाभरणभूषिताश्चावलोक्यन्ते । निपीयतामाकण्ठमधरीकृतमधुरसुधा गीतिसुधैतदीया—

"उन्मदमदनमनोरथपथिकवधूजनजनितविलापे ।
अलिकुलसंकुलकुसुमसमूहनिराकुलबकुलकलापे ॥
केलिकलाकुतुकेन च काचिदमुं यमुनाजलकूले ।
मञ्जुलवञ्जुलकुञ्जगतं विचकर्ष करेण दुकूले ॥
मनोभवानन्दन चन्दनानिल प्रसीद रे दक्षिण मुञ्च वामताम् ।
क्षणं जगत्प्राण विधाय माधवं पुरो मम प्राणहरो भविष्यसि ॥"

श्रीरूपगोस्वामी च राधाकृष्ण-ललितकेलीनां नितरामेव रसमयमवदातवर्णनं स्तुतिश्लोकेषु विदधानो दृग्गोचरीभवति । रचनायामेतदीयायां गीतगोविन्दस्य प्रभावः स्पष्टमेवावलोक्यते । रूपगोस्वामी प्रतिभावान् श्रीराधाकृष्णविमलभक्तिनिर्मलहृदयवान् महान् वैष्णवः कविर्बभूव । तस्य स्तवमालायाः स्तुतयो गीतिकाव्यस्य मनोऽभिरामं रूपं चित्रयन्ति—

हृदि वल्गद्विरलमञ्जरपटलीस्फुरदुज्ज्वलमौक्तिकमुद्राया ।
शीतलभूतलनिश्चलतनुरियमभवदिति सम्प्रति निरुपाया ॥
गोष्ठवनाभयसत्रमहाव्रतदीक्षित भवतो माधव बाला ।
कथमर्हति तां हन्त सनातनविषमदशां गुणवृन्दविशाला ॥

स्तवात्मकं गीतिकाव्यमपि परमसरसं हृदयस्पर्शननिपुणं विपुलं च । स्तोत्रसाहित्यसर्वस्वस्य गीतिकाव्यस्य कवयितारश्च प्रभूता भक्तकवयोऽभ्युदयन्त । अस्मदीयसंस्कृत-साहित्यस्य विद्वद्धौरेयाणां कवीश्वराणां विशिष्टत्वम् यत् ते यादृशीं शास्त्रीयविद्यायां निदधुस्तादृशीमेवाथवा ततोऽपि सुन्दरां भक्तिं भगवति च सरलां निहितवन्तः । इदमेव कारणमस्ति यत् तेषां कविताः सन्ति जीवनवर्योऽ-

ज्ञानविनाशनपटीयस्यो भगवच्चरणोन्मुखकारिण्यश्च। इह पूर्वं श्रीशङ्कराचार्यस्य काश्चन स्तुतिपङ्क्तयो निर्दिश्यन्ते—

"भज गोविन्दं भज गोविन्दं भज गोविन्दं मूढमते।
प्राप्ते सन्निहिते तव मरणे नहि नहि रक्षति डुकृञ्करणे॥
बालस्तावत् क्रीडासक्तस्तरुणस्तावत् तरुणीरक्तः।
वृद्धस्तावच्चिन्तामग्नः परे ब्रह्मणि कोऽपि न लग्नः॥
भज गोविन्दं भज गोविन्दं भज गोविन्दं मूढमते।

पण्डितराजो जगन्नाथः परमवैष्णव आसीत्। स चञ्चलं चित्तमुपदिशत्येवं मधुरया कयापि सरसया गिरया—

रे चेतः कथयामि ते हितमिदं वृन्दावने चारयन्
वृन्दं कोऽपि गवां नवाम्बुदनिभो बन्धुर्न कार्यस्त्वया।
सौन्दर्यामृतमुद्गिरद्भिरभितः सम्मोह्य मन्दस्मितै-
रेष त्वां तव वल्लभांश्च विषयानाशु क्षयं नेष्यति॥

स्तुतिकुसुमाञ्जलिकारेण जगद्धरभट्टेन नितान्तप्रभावशालिना हृदयद्रावणकारिणा गिरिशा शङ्करः स्तुतः। तत्स्तुतिं निशम्य कठोरहृदयस्यापि हृदयमार्द्रं भवति। केवलमेक एव श्लोकः श्रूयताम्—

स्वैरेव यद्यपि गतोऽहमधः कुकृत्यै-
स्तत्रापि नाथ तव नास्म्यवलेपपात्रम्।
दृष्ट्वा पशुं पतति यः स्वयमन्धकूपे
नोपेक्षते तमपि कारुणिको हि लोकः॥

गीतिकाव्येषु रागात्मकवृत्तीनामुन्मीलनात् तत्र जीवाम्य रञ्जनकारीणि चित्राणि एव सर्वत्र चारूणि भूत्वा चित्रितानि सन्ति। तेषु भावानामसीमता, कोमलता, निरीक्षणस्य नवीनता, कल्पनायाश्च चारुतानुपमैव प्रतिपदं सञ्चरते। यदि कोकिलश्च गीतिकाव्यकुञ्जे स्वतन्त्रतया स्वेन हसितसुधामाधुर्येण मधुरेण स्वरेण सर्वा अपि आशाः प्रपूरयन् श्रुतो भवति। धन्या संस्कृतसाहित्यगीतिसरसी।

कला-सीमा काव्यम्

'का नाम कला' इत्यत्र प्रतीच्य मर्मज्ञो हेगेले वदति—"कला वस्तुनो ह्यान्तरिकी अभिव्यक्तिरस्ति"। शब्दान्तरेषु इदं वक्तुं शक्यं यद् वस्तुनो हि स्वकीया आकृतिर्यया सुघटिता भूत्वा प्रत्यक्षीभवति सा सुघटितपदार्थवैशिष्ट्या-भिव्यञ्जनकारिणी क्षमता 'कला' इत्यनेन नाम्ना प्रोक्ता भवति। वस्तुनो नैजः कश्चिद्गुणो धर्मः किंवा तद्गतः सारो वा वैशिष्ट्यं भवति। साहित्यिकानां भाषायां वस्तुन इदं वस्तुत्वमेव सौन्दर्यमित्यभिधीयते। जगति सर्वेऽपि पदार्थाः स्व-सौन्दर्यवशादेव ग्राह्या भवन्ति। कलाया कार्यं सौन्दर्यस्योन्मीलनमस्ति। मान-वस्य रागात्मिका बुद्धिर्यदवाप्य रमते सन्तुष्यति प्रमोदते आनन्दमनुभवति तदेव बुद्धेः सुरम्यं विश्रामस्थलं सौन्दर्यमिति गीयते। कला इदमेव सौन्दर्यम-प्रच्छन्नतो व्यक्ततां नयति। कलायाः स्वभाव एवास्त्यभिव्यक्तिरचना। कलाः सन्ति यद्यपि बहुविधाः परं तत्र पञ्च कलाः ललितकलाः इत्येतया संज्ञया सन्ति प्रसिद्धाः। ताः सन्तीमाः —

(१) स्थापत्यकला, (२) मूर्तिकला, (३) चित्रकला, (४) सङ्गीत-कला, (५) काव्यकला।

कलाकारः कलां सहकृत्य सर्वविधान् अपि मूर्तान् अमूर्तान् वा पदार्थान् कमनीयतमे रूपे परिवर्तयति। स एतस्माहात्म्येन वस्तुजातं सर्वथैव हृद्यं प्रियञ्च विधाय समवतारयति। तत् स्वकीयं स्थूलं रूपमपजह्यदेव किमपि परमाश्चर्यकर-मानन्दावहं कमनीयतमं रूपं नवीनं परिगृह्य विलोकयितॄणां सहृदयानां पुरःप्रति-ष्ठापयति। दृश्यते लोके यत् सुवर्णकार-रथकार-कुम्भकारादयः सुवर्ण-काष्ठ-मृत्ति-कादिवस्तुकलापं परमसुन्दरेषु स्वान्तानन्दकरेषु कुण्डलमुद्रिकाकटकादिषु परिणमयन्ति। येनोपादानेन कटुता-विरूपता-कठोरतादिदोषभाजोऽपि कार्तस्वर-प्रस्तरादिकाः पदार्थाः सुन्दरं मनोऽभिरामं सुमृदुलं कौतूहलास्पदं रूपं परिगृह्णन्ति तदुपादानमेव कला भवति। शिलाखण्डान् सहस्रशो मन्दिरान् वा दुर्गराजप्रासादा-दिषु मनोरमेषु नानाकल्याणरचनायुतेषु परिणमयति सा कला 'स्थापत्यकला' इति कथ्यते। येन साधनेन हि पाषाण-काष्ठ-मृत्तिकादिकाः पदार्था विचित्रचित्रतर-

राम कृष्ण प्रताप गान्धि जवाहरलालादिकाना मूर्तिषु परिवर्तन्ते तत् साधनमेव 'मूर्तिकला' इति निगद्यत, येन साधनेन सीता दमयन्ती विवेकानन्द रवीन्द्रादिकान् जनान्, गिरि सरित्काननादिकानि वस्तूनि वा आलेख्यार्पितानि पश्यामो वय तदेव साधनविलक्षण 'चित्रकला' इति कलाविदो वदन्ति। यथा चित्रकार साधारण दलादिकमपि दमयन्त्यादिषु घटयति तथैव सगीतकारोऽपि साधारणान् एव शब्दान् स्वरान् वा अतिमधुरान् सरसान् आनन्दविधायकाश्च विधाय सचेतसा पुर सन्निदधाति। तान् निशम्य मानवानां तु कथैव का मृगादिका पशवोऽपि भीषणविषधरा भुजङ्गा अपि नितरामानन्द विन्दन्त प्राप्यन्ते। तेऽपि पुन पुन रानन्द शिरो धुनाना मुखमग्मुदे निमज्जन्तो लीयमाना विलायमानाश्च विलोक्यन्ते। सगीतकारा यया कलया ससार प्रमोदयन्ति सैव 'सगीतकला' नि कीर्त्यते। एवमेव कविरपि या शरण प्रपद्य शब्दार्थौ हि सुधामयौ कृत्वावतारयितु प्रभवति, कलाकलितौ भूत्वा च शब्दार्थौ तौ ससारे विचित्रविचित्रा घटना घटयितु समर्थौ बोभूत। कवेर्वाणीं तां निशम्य शूरा समराङ्गणे प्राणान् अपि सहर्षं जुह्वति, कृपणा अपि ता श्रुत्वा दानारो जायन्ते, जना राष्ट्र स्व रक्षितु, स्व धर्म पातु बद्धपरिकरा जायन्ते। किं बहुना ससारे असम्भाव्या अपि घटना सम्भाव्यास्तदा भवन्ति यदा कवि स्वकीया कवित्वमयीं गिरां प्रयुनक्ति। तद्गिरया जनेषु अन्याय निरोधनाय अपार बल समुत्पद्यते, सैव करुणाया सरित् तथा प्रवहमाना भवति यत सा तान् अपि जनान् परिप्लावयति य कदापि एकमपि बाष्पबिन्दु मुञ्चन्तो न दृष्टा पुरा बभूवु, सयमिना कृतब्रह्मचर्याभिमानानामपि चेतांसि विकृतानि भवन्ति। एतद्विधा विचित्रा दशा नयन्तीं कविगिरां प्रायैव तामभिवृत्य सुरिय एव स्तुवन्ति—

> अपारे काव्यससारे कविरेव प्रजापति।
> यथास्मै रोचते विश्व तथेद परिवर्तते॥

यया कवर्वाणी एतद्विध लोकोत्तर वल्मश्नुते सैव 'काव्यकला' इति कथ्यत बुधै।

एतासु पञ्चविधास्वपि ललितासु कलासु काव्यकला सा कलास्ति या चतस्रोऽपि स्वतरा कला सर्वथा जयति। तस्मात् काव्यकला कलासूत्तमा कला। सा कलानां सम्राज्ञी। सा स्वगुणै स्वविशिष्टताभि स्वोत्कर्षैश्च विजयिभि सर्वा कला अधरीकृत्य विजृम्भते। सा सर्वासामपि कलानां शिरासि नमयन्ती श्रेष्ठ-

मुक्तकममापनमधिकरोति । अत्रेदमिदानीं विमर्शनीयत्वेनापतितमास्ते यत् काव्य-कलाया ते के गुणा किंवा कारणानि विशिष्टता बिभ्रति यद्वशात् सा सकला अपि कलाः अतिशेते । कलारहस्यविदां विपश्चितामभिधानमिदं यत् कलासु सैव कला श्रेष्ठा कला गण्यते या मूलाधारं कदापि त्यक्तुं शक्नोति । स्थापत्यमूर्ति-चित्रकलाः स्थूलमेवाधारमेभिरिन्द्रियैर्दधन्ते, सङ्गीतकलापि नादनिभा परिवीयते । काव्यकलैव एतादृशी सम्भवति या जायते सर्वेभ्योऽपि तन्त्रेभ्यो या स्वतन्त्रा भवन्ती कलान्तराणि समुद्भासते सा सर्वतोऽपि महत्तरं तत् कार्यं साधयति, न तदन्या कला हि साधयितुमीष्टे । तदर्थं प्रतिभाऽपेक्ष्यते, शास्त्राण्यभिलष्यन्ते, सत्कवीनां सन्निकर्षं आकाङ्क्ष्यते, सत्कविकवितानामनुशीलनमपेक्ष्यते । सा महद् ज्ञानं विशालमनुभवं व्यापकञ्च पटुत्वं कामयते । एतेषां सर्वेषामप्यपेक्षा अन्यस्याः कलायाः कृते न भवति । एतद्धेतोरपि काव्यकला सर्वाभ्योऽपि कलाभ्य श्रेष्ठा किञ्च ज्येष्ठा । स्थपति-मूर्तिकार-चित्रकारादयः स्व स्व कलात्मक कौशल प्रदर्शयितुमभिमत पर्याप्त क्षेत्रमधिगच्छन्ति परं कविनटस्तु स नट आस्ते यः स्वीयकाव्यकलाकौशलस्य प्रतिष्ठापनाय तावन्तमप्याधार नापेक्षते यावान् आधारो नटेनातिसूक्ष्मतन्तूपरि चलनार्थं गृह्यते । अन्ये कलाकारास्तु बाह्यमेव सौन्दर्यं परिलक्षयितुं क्षमा सञ्जायन्ते परं काव्यकलाकारास्तु आभ्यन्तरमपि सौन्दर्यं विना रङ्ग-तूलिका-करण्डिकादिसाधनं प्रभविष्णवो भवन्ति । सा यथा सुन्दरतया सर्वान् अपि लोकान्, समग्रान् अपि कालान् सर्वत्रापि अविद्यमानान् पदार्थान् अपि अवतारयति न तथा सुन्दरतया अन्या कलाः तत् सकलमपि वस्तुजातमवतारयितुमलं जायन्ते । विधातुः सृष्ट्या यत् क्वापि न विलोक्यते काव्यकलेयं तदपि प्रादुर्भावयति । या नवरसरुचिरताऽत्र दृश्यते नान्यस्या कलाया क । एवंविधा अनन्यलब्धविशिष्टतास्तत्रालोक्यैव आचार्यमम्मट आचष्टे—

"नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।
नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥"

'कला कलायाः कृते' इत्येष उद्घोषो हि येषां वर्त्ततीति तेषां कवीनां काव्यानि पाण्डित्यप्रधानानि संलक्ष्यन्ते । तानि विविधालङ्कारशब्दचमत्कारादिसाधनै-रतया प्रसाधितानि सुगुम्फितानि सुश्लिष्टानि च जायन्ते यत् तत्रत्यं भावात्मकं सौन्दर्यं तत्रत्याभ्यन्तरी सुषमा वा बाह्यया श्रीविभुता आव्रियते । परं विद्वत्स-चेतसां चेतःसु सातत्यमेव विस्मयं जनयन्ती अमितां प्रसन्नतामुत्पादयति ।

केषाञ्चन जनानामभिधानमेतद् यदेतादृशानां काव्यानां समाजात् कोऽपि लाभ सामाजिके जीवने नास्ति, ते वस्तुतस्तु नास्तिक्यमुदीरयन्ति। यथा सामाजिक जीवन स्वस्तायै स्वस्थतायै च धर्मार्थकामान् अपेक्षते तथैव तद् रञ्जयितुमा र ान प्रीणयितु तोषयितु च नैव चेत, अपनेतु स्वमनीषाया कण्डू काव्य शास्त्र विनोदमपि नियततया वाञ्छति। यस्य हि समाजस्य प्रवृत्तिरेवविधे विनोदे न भवति वस्तुतस्तस्यापरिस्कृतरचिशीलस्य समाजस्य सद्भावो न सतास्मप्रति स्वापायक।

'कला मानव जीवनोन्मनाय'' इत्येतद्धि येषा मन्तव्य तेषा कवीनां काव्येषु न शब्दचित्रता दृष्टा भवति न तानि काव्यानि तदीयानि अलङ्कारादि भार पुष्कल वहन्ति, न तत्र तद्वैचित्र्यमेव चकास्ति येन हृदयचक्षु क्षण भावयन्निमीलित सञ्जायते। तानि काव्यानि तु सरलतयैव मञ्जुलतयैव च मानवस्य पुरो जीवनस्य स्वरूप प्रस्तुवन्ति। मानवीयजीवनोद्देश्यस्य आवना स्थानोपायाना च प्रदर्शन तत्पाधिष्ट भवति न च पैद्रुरयस्य सम्प्रतिष्ठापन तेषा प्रियम्। तानि तथा प्रयतन्ते येन मानवस्याग्रे मानवताया गतिविधी सम्यक् समुपस्थिते सञ्जायेयाताम्, मानवो हि तद्द्वारेण स्वकीयां दुर्बलतामभिजानीयात् ताश्च दूरीकर्तुं स प्रयतेत आत्मनि च सदाशयता सञ्चारयेत्; स्वपद च स द्रागेव सदाचारपथे निदधीत, एतानि च सर्वाणि कार्याणि कर्तुं सदैव तानि प्रयतमाना न्यव प्राप्यन्ते।

काव्यकलाया अभिव्यक्तयो भवन्ति नानाविधा। कदापि ता नीतिवादिता परिपुष्णन्ति तु कदापि उपयोगितावादम्, कदापि च ता शुद्ध कलात्मकमेव भाव मुपासते। एतादृश्यां स्थित्या प्रश्नोऽयमुत्तिष्ठति यत् किं सौन्दर्यमपि एतेषामेवो द्देश्यानां सकते नूनमर्थ वाच्यमान भवति। अत्रेद समाधान विधीयत विद्वद्भि गोचरे सौन्दर्यं स्वत एव आश्रितवस्तु न, अभिव्यक्त्यर्थं तद् आधारमपेक्षते। तस्माद् विदित भवति यत् काम काव्य केनाप्युद्देश्येन भवल्लिखित तत्र सौन्दर्यं नियततयाभिव्यक्त स्यात् तस्य स्वतो निरपेक्षत्वात्। सौन्दर्यस्योद्भव कस्मात् तथाजायते, उपभुज्यमानस्य च तस्योपलब्धि कस्यां धरायामभीष्टा भवति इत्यत्र यदि विमृश्यते तदा ज्ञायते यत् सौन्दर्यं कल्पनाप्रसूतमस्ति। कवे रागात्मिका वृत्ति कल्पनामानन्दस्वरतां नयति। एष व्यापारो रसात्मकतांप्रति कारण मभ्य पत। एतेन काव्यकलाया सौन्दर्यानुगतत्व निष्पद्यते। काव्येषु मानवमनोवृत्ते

रागश्च एव अभिव्यज्यते । काव्यानुभूतिस्तु रागपक्षाश्रया । तस्मात् तदुभया स रागश्च एव । काव्य वस्तुनाऽभिव्यक्त्यनुभूत्योः सक्रियात्वेन मतम् । उभयो-रप्येतयोः प्रभावेण कवि पाठकयोर्मध्ये एकत्वस्य प्रतिष्ठापना सञ्जायते । इद-मेकत्वमेव 'रसात्मकता' भवति । यावत् काव्य सचेतनमनसां कोटिं न प्रापयितु शक्नोति तावद् तत्काव्य वस्तुतः काव्यत्व नाप्नोति । रसात्मकबोधाय काव्य वा साहित्ये सौन्दर्यतत्त्वस्यावश्यकताऽभिलष्यते । तत्रैव सात्त्विकभावभूमे अधिष्ठित त्वात् । तस्मात् काव्य काव्य न तत् शब्दाडम्बर एव । काव्यकलामार्गस्य दुर्गम त्वादत्र कविश्चदुल्लाभ परमकठिन ।

सकलस्यापि साहित्यस्य लोकस्योद्भावस्य कवावेव स्थितत्वात्तस्मात् कविः पौराणिकत्वात् दार्शनिकत्वाच्च गरीय । कविः स्वकाव्यकल्पया तस्यैव तत्त्वस्याभिव्यक्तिं कुरुते यस्य पौराणिका पुराणेन, दार्शनिका दर्शनेन कुर्वन्ति परमभिव्यक्ते पद्धतिरस्या नैकविधा । कल्पनाकृताया पद्धत्या सत्यस्योपस्थापन तथा न भवति यथा पौराणिकादिका स्वाभिमतपद्धत्या विदधति । स तु सौन्दर्यावृत विधाय सत्य प्रकाशयति न कदापि तस्य सौन्दर्यशून्यता तदभिमता । सौन्दर्य-परिविष्टत्वमेव तस्य न प्रियमपि तु तस्य प्रकाशन हि परोक्षतया भवेदित्यपि स इच्छति । अतएव कवेर्वाणी तद्गतञ्च माधुर्यं निपीय यादृशमानन्द रसिका विन्दन्ति न तादृशमन्ये । सत्यस्य प्रकाशन न कठिन न च परुषश्च प्रयोगोऽपि कठिन कठिन तु अस्ति सत्यस्य सुन्दरतया मधुरतया विलक्षणतया च आविर्भावनम् । अत एव कवि-कर्म परमगहनम् । कवे काव्य सत्य शिव सुन्दरञ्च भवद् इष्ट मतमित्येतदेव वैशिष्ट्य काव्य वाङ्मये मूर्धन्यस्थानाधिष्ठित विदधाति । परोक्षतया कथनमित्येतस्याभिप्रायोऽयं यत् काव्य स्वाभिमत वच प्रकाशयितु न अभिधा वृत्तिमवलम्बते न च लक्षणा न च मीमांसकाना प्रिया तात्पर्यमिव । अपि तु व्यञ्जना वृत्तिमाश्रयति । व्यञ्जनया काव्यमनन्यलभ्या प्रकर्षश्रियमश्नुते । तल्लो-कोत्तरमेव सञ्जायते । काव्यस्य लोकोत्तरत्वादेव आचार्य आनन्दवर्द्धनस्तस्य व्यापारमेवमाह—

"प्रतीयमान पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।
यत् तत् प्रसिद्धावयवातिरिक्त विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥"

विश्वस्य मङ्गल सम्पादयितु कविः प्रयतते । तस्मात् एतादृशस्य मार्गस्यानु

सरण स्वीकरण वा तस्यापेक्षित जायते येन सर्वेऽपि प्रयातु प्रभवेयु । कवेरुद्बुद्धभिव्यञ्जना भवति या ... [illegible]
विश्वभरत्व प्रेक्ष्यैव केनाप्युक्तम्—

"न स शब्दो न तद् वाच्य न स न्यायो न सा कला ।
जायते यन्न काव्याङ्गमहो भारो महान् कवे ॥"

यामिमा हि व्यञ्जनामालम्ब्य कवे काव्यकला स्वकीय स्थान सर्वेभ्योऽपि पृथक् करोति, किञ्च यया सा सर्वा अपि सकला कला शास्त्राणि जयति च तस्या स्वरूपमाचार्यमम्मटेन इत्थ दर्शितम्—

यस्य प्रतीतिमाधातु लक्षणा समुपास्यते ।
फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया ॥
नाभिधा समयाभावात् हेत्वभावान्न लक्षणा ।
लक्ष्य न मुख्य नाप्यत्र बाधो योग फलेन नो ॥
न प्रयोजनमेतस्मिन् न च शब्द स्खलद्गति ।

व्यञ्जनामधिकृत्याधुनिकाना कथनमिद यद् व्यञ्जना सहजस्वतन्त्राध्यात्मिक क्रियास्ति तदाधारो मूलत कल्पना भवति । तस्या सफलतैव सौन्दर्यमस्ति । अभिव्यञ्जनावादस्य सार क्रोचे मतेनायम्—

(१) कलाविषयक ज्ञान प्रतिभाज्ञानमस्ति ।
(२) सौन्दर्यमभिव्यञ्जनायामाकृत्याञ्च भवति वस्तुनि न ।
(३) प्रातिभज्ञानस्यैवाभिव्यञ्जना भवति ।
(४) व्यञ्जना स्वतन्त्रमानसिकप्रक्रियास्ति तदाधारो मूलत कल्पनास्ति ।
(५) व्यञ्जनाया अविभाज्यरूपत्वात् काव्येऽलङ्कारादीनां न पृथक् महत्त्वम् ।

न काव्यकला पानकरसार्थं शर्करोशीरैलाक्षीरवातादिप्रभृतिसाधनानि मनागप्यपेक्षते सा एवविधा सामग्रीमन्तरेणैवाधरीकृतामृतमाधुर्यमद्भुतमेव जिताखिललौकिकपानकरस पानकरस जगत कृते प्रस्तवीति । अहो धन्यास्ते कवयो ये सुधामपि वसुधायै सुलभां कृतवन्त । निपीयताम्—

मृगमदसौरभरभसवशवदनवदलमालतमाले ।
युवजनहृदयविदारणमनसिजनखरुचिकिंशुकजाले ॥
पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम् ।
गोपवधूरनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चमरागम् ॥

कापि कपोलतले मिलिता लपितुं किमपि श्रुतिमूले ।
चारु चुचुम्ब नितम्बवती दयितं पुलकैरनुकूले ॥
केलिकलाकुतुकेन च काचिदमुं यमुनाजलकूले ।
मञ्जुलवञ्जुलकुञ्जगतं विचकर्ष करेण दुकूले ॥

चेत् कविर्जगद् भवेन्निर्विण्णमिति कामयते तदा स तद्विधामेव गीतिं सृष्ट्वा तद् तथाविधमेव कर्तुं यतते—

धावन्त प्रतिवासरं दिशि दिशि प्रत्याशया सम्पदां
दृष्ट्वा कालवशेन हन्त पलितं कस्यापि दैवद्रुमम् ।
श्रावं श्रावमवज्ञयोपहसितं सर्वत्र मत्प्रोद्यमा
जीवामः परमार्थशून्यहृदयास्तृष्णा मनोमोदके ॥
याच्ञाशून्यमयत्नलभ्यमशनं वायुः कृतो वेधसा
व्यालानां पशवस्तृणाङ्कुरभुजः सुप्ता स्थलीशायिनः ।
संसारार्णव लङ्घनक्षमधियां वृत्तिः कृता सा नृणां
यामन्वेषयतां प्रयान्ति सततं सर्वे समाप्तिं गुणाः ॥

कदापि कविर्जनं शोके तु कदापि उत्साहे तु कदापि शृङ्गारे निमज्जयति । सकलं हि जगल्लोके निपातयन्तं तम् अवलोकयन्तु—

एवं पदस्खलनभीतिवशात् करं मे
यास्त्ववयसि शिलाशकलं विवाहे ।
सा मां विहाय कथमद्य विलासिनी द्या-
मारोहतीति हृदयं शतधा प्रयाति ॥

सम्प्रति उत्साहं जनयन्तं तं पश्यन्तु—

चत्वारो वयमृत्विजः स भगवान् कर्मोपदेष्टा हरिः
संग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता ।
कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलं
राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं यशो-दुन्दुभिः ॥

इदानीं शृङ्गारसुधां पाययन्तं तं वीक्षन्ताम्—

पानायाधरतोऽमृतं वसतयेऽप्यस्याः स्तनक्ष्माधरो-
ऽधस्तात्सञ्जघनान्तकन्दरधरः सल्पाय चक्षुर्मृगः ।
जप्यो मन्त्रवरो मनोहरकथा ध्यानाय वक्त्राम्बुजं
सेव्यं देहतपस्स्थले सति कथं सन्तो वनान्तं गताः ॥

यदि कविराश्चर्यनिमग्नस्तदा कथमिदं सम्भव यत् सर्वेऽपि नाश्चर्यनिमग्नाः स्युः—

दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यत—
टङ्कारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।
द्राक् पर्यस्तकपालसम्पुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-
भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति ॥

अधुना कविर्हसति भवन्तोऽपि हसन्तु—

(क) गणयति गगने गणकश्चन्द्रेण समागमं विशाखायाः ।
विविधभुजङ्गक्रीडासक्तां गृहिणीं न जानाति ॥

(ख) आपाण्डुरा शिरसिजास्त्रिवली कपोले, दन्तावली विगलिता न च मे विषादः । एणीदृशो युवतयः पथि मां विलोक्य, तातेतिभाषणपराः खलु वज्रपातः ।

भयाद् भीता हि भूत्वा सर्वे कम्पन्तेतरां, दृश्यताम्—

उद्धितकोपकल्पकलापान्तरनाहुंकारभिद्भ्रुवो-
विक्षेपादकरोदसौ रघुपतिर्लङ्कापते पत्तनम् ।
मन्दरस्फेट स्फारकोटु विघटद्दारु स्फुरद्गुग्गुलु
मेरुञ्जीदवत्कपि निःश्वसत्-फणि स्फारित्स्विन्नमहद्द्वीपि च ॥

काव्यकलायामद्भुतमेव सामर्थ्यं प्राप्यते सा यदपि दर्शयितुमुत्सहते तद्वि-नैव विलम्बं लोचनयोः पुर उपस्थापयति । विलोक्यतां जुगुप्सोत्पादनपरं घृणास्पदं दृश्यम्—

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोफभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।
आत्तस्नाय्वन्त्रनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥

क्रोधं साकारं भवन्तः काव्यकलायामीक्षन्ताम्—

यत्सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं
यद्विस्मर्तुमपीहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।
तद् द्यूतारणिसम्भृतं नृपसुताकेशाम्बराकर्षणैः
क्रोधज्योतिरिदं महत् कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥

काम भवन्तः कस्मिंश्चिच्छीतागारे स्थिताः स्युः परं यदा निदाघमध्याह्नो-

वर्णनपरं काव्यं यदि सुमारभन्ते तदाऽस्मौ शीतागारोऽपि आप्लायते, चेत् तदा हेमन्तकाले राजते तदा सोऽपि निद्रायते—

> उद्दामद्युमणिद्युतिव्यतिकरप्रक्रीडदर्कोत्पल
> ज्वालाजालजगज्जनक्लमगनिम्नक्लनकोद्यम ।
> भीमेऽस्मिन्प्रवमानसूर्यकिरणे कृप्रकाशा दशा-
> मायु कर्म समापयन्ति धिगमूर्छ्याह्वशून्या दिशः ॥
> कार्मीया कृतमालमुद्गलदलं कायष्टिकष्टाकृते
> नीराग्रस्थलकीलितम्बिचुम्बितमुखा धावन्त्यपः पूर्णिका ।
> दात्यूहैस्तिनिरस्य कोटरवति स्कन्धे निलीय स्थित
> वीरचीडकपोतकूजितमनुक्रन्दन्त्यधः कुक्कुटाः ॥

शब्दकलाया चित्रविचित्रचारी विचित्रैव सा वैचित्र्यसम्भारं नापेक्षते मनागपि। अत्र तां सर्वतोमुखीं चित्रवर्त्मीं प्रदर्शयाम्—

> नाकाश न दिशो न भूरतलं नाम्भोधयो न क्षिति-
> र्न द्यौर्नाम्बुधरा न तारकिरणा नेन्दुर्न तारागणः ।
> पूर्णं षट्पदझङ्कनिपतज्जपाभिडम्यदन्तद्विपै
> कह्लारैः कमलाकरामलचयैर्विश्वं ददर्श स्फुरत् ॥

चित्रकाव्यमधममिति कथनं न युक्तम्। तदपि यत्र स्वकीयमनुपममेव सौन्दर्यं परिपुष्णाति। तत्रापि स एव रसः परिस्पन्दते यो रसाद्भुतानामेव विधां विधत्ते। रसस्तु स एव न, यो हि नात्र सर्वेष्वपि विषयेषो व्यापकात्मा नन्दते सर्वेष्वेवाप्रदद्। कः एतादृक् जनो योऽवस्थितो चित्रकाव्यमर्दुर्विना एतस्य न धन्यं धन्यमिति वदन् सानन्दमुखो जायते—

> पायाद् वः करुणोऽरुणो रणरणः शाणो रणो वारणः
> दृशा यन रमारमारसरलारामारमा सा रमा।
> स श्रीमानुदयेदयोदयदया द्रागोदयो नन्दया
> विष्णुर्जिष्णुरभीरमीरभिरभीरामोरमो सारभो ॥

काव्यकलाया महनीयता केन विधिना वर्ण्यते। तत्प्रयुक्त एकस्मिन्नपि शब्दे महार्थराशिः समाविष्टो भवति। सा सांसारिकं सुखं दातुं क्षमा, सा अपवर्गानन्दं प्रदातुमपि प्रभविष्णुः। सा तद्बलमपि निदधाति येन सा मानवं हरिचरणरतं कुरुते—

मुग्ध स्निग्ध मधुरमुरलीमाधुरीधीरनादै
कार कार करणविवश गोकुलव्याकुलत्वम् ।
श्याम काम युवजनमनोमोहन मोहनाङ्ग
चित्ते नित्य निवसतु महो वल्लवीवल्लभ न ॥
स्वैरेव यद्यपि गतोऽहमध कुकृत्यै
स्तत्रापि नाथ तव नास्म्यवलेपपात्रम् ।
दृष्ट पशु पतति य स्वयमन्धकूपे
नोपेक्षते तमपि कारुणिको हि लोक ॥

वस्तुत काव्यकलास्पर्शमणि (पारसमणि) स्त सस्पृश्य अयोऽपि चामीकरतां याति अगन्धोऽपि पदार्थ सौरभयुतो भवति । तत्प्रभावात् विषमपि अमृतायते, अमृतमपि विषायते । सर्वमपि अनिर्वचनीयतां प्रपद्यते । एतादृशी विलक्षणता एतादृशी विस्मयकृत्कर्मनिपुणता नान्यस्यां कलायामीक्ष्यते अत सम्य—कलासीमा काव्यम् ।

अभिधादेरपि व्यञ्जना गरीयसी

शब्दो हि महाशक्तिशाली। अर्थस्तस्मै शक्तिं प्रयच्छति। विपुलविपुलतरशक्त्यर्थं स सदा तमपेक्षते। परं शब्दमाहात्म्यमन्तरेण अर्थो न नैव गौरवं प्रकटीकर्तुमर्हति। सोऽपि शब्दमपेक्षते। उभावप्यन्योन्याश्रितौ। अत एवोक्तमपि "शब्दार्थाविव संपृक्तौ" इति। अर्थं विना शब्दो न स्यातुं क्षमः, शब्दं विना अर्थोऽपि। द्वावपि परस्परं सम्पृक्तौ स्तस्तस्मादेव नु हेतोर्महाकविः कालिदासो भगवन्तं शङ्करं प्रणमन्नाह—"वागर्थाविव सम्पृक्तावि"ति। शब्दे स्थितायाः शक्तेः प्रयोगं विद्वान् एव कर्तुं क्षमते। प्रतिभावान् विपश्चिन्नैव लेखे भाषणे कवितादिके वा प्रति यावन्तमपि यादृशमपि गरिमाणं प्रख्यातुमभिलषते स तावन्तमेव तादृशमेव तं शब्दे प्रयोक्तुं क्षमः। न साधारणो जनः शब्दनिष्ठां शक्तिं जानाति, 'केन प्रकारेण शब्दस्थितायाः महत्याः शक्तेः प्रयोगः कर्त्तव्य' इत्येतदपि स न वेत्ति। तस्मात् तदीयं वाक्यं न लोकं प्रीणाति न समावर्जयितुं स स्वप्नेऽपि क्षमते। कविर्मनीषी शब्दमुपास्ते स शब्दज्ञो भवति, शब्दस्य शक्तिमपि सम्यगवगच्छति। एतस्मात् कारणात् समग्रमपि जगत् तद्रचनां तद्-वक्तृतां तद्वाणीं च सततं श्रोतुमुत्सुकतां दर्शयति। यथा कस्यचन सुयोग्यस्य शक्तिमतः शूरस्य शरा वेध्यस्य वस्तुनो वा लक्ष्यस्याभ्यन्तरभागे प्रविश्य तदीयमन्यदपि मर्म भित्त्वा बहिर्निर्गत्य चान्यानपि स्वसम्मुखापतितान् पदार्थान् भिन्दन्ति तथैव कुशलवक्तृप्रयुक्तः शब्दोऽपि न केवलं स्वं विश्रुतमर्थं प्रकटीकृत्य विरमत्यपि तु सः स्थल-समय-श्रोतृविशेषाद्यनुरोधवशादनेकान् विविधानर्थानभिव्यनक्ति। शब्दः प्रत्यक्षमेवार्थं न निदधात्यपि तु स परोक्षमपि अर्थमधिकरोति। यो वक्ता परोक्षार्थद्योतनपरं शब्दं प्रयोक्तुं समर्थो यश्च शब्दः परोक्षार्थोपस्थापननिष्ठः स वक्ता स च शब्दो विदुषां समवाये परां प्रतिष्ठामश्नुते। विचारवन्तो विज्ञाः शब्दाभ्यन्तरे राजमानां क्षमतां सम्यक् चिरश्चानुभूय निश्चयमिममगुर्यद् यथा पृथिव्यप्तेजोवाय्वादिपदार्था अत्यन्तमनन्तं बलं विपुलांश्च गुणान् सन्निदधति तथैव शब्दोऽपि भवत्यगाधशक्तिमाननन्तगुणशाली च। सद्गुण-विद्या-कला-सत्सङ्ग-सुसंस्कार-नियत्यादिमाहात्म्यमवाप्य यथा लोके पुमान् अद्भुतं सत्त्वं तेजो बलं प्रभावञ्च प्रदर्शयति तथैव शब्दोऽपि प्रतिभावन्न

शास्त्र पारदृश्वान लोक व्यवहाराभिज्ञ स्वाध्यायपर जनमवाप्याद्भुताद्भुता र्थान् प्रकाशयति । शब्दस्य विलक्षणतामिमा साहित्यिका सुधीधौरेया धीरतया गम्भीरतया च चिन्तयाञ्चक्रु । ततश्च ते वैयाकरणा नैयायिका मीमासकाश्च शब्दाभ्यन्तरे यां या शक्तिमनुसन्दधुस्ता ता शक्तिमेव न शब्दो जुषतेऽपि तु स ततोऽपि परां शक्तिं निदधातीत्येत निश्चयमागमन् । ते वैयाकरणादिविद्वा शब्दी साधु परीक्ष्यान्तत इद निश्चिक्युर्यद् वैयाकरणा शब्दे यामभिधां, नैयायिकास्तत्र यां लक्षणा, मीमासकाश्च तत्र यां तात्पर्याख्या शक्ति पश्यन्ति ता सर्वास्तिस्रोऽपि शक्तय शब्दाभ्यन्तरशोभमानया सहृदयसवेद्यया शक्त्या सर्वथातिशीयन्ते । इमा हि अभिधादिविजयिनीं शक्तिं ते 'व्यञ्जना' इत्यतेन नाम्ना व्याजह्रु । दृढतापूर्वक ते प्राहु —

तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मक ।
यस्य प्रतीतिमाधातु लक्षणा समुपास्यते ।
फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया ॥
नाभिधा समयाभावाद्धेत्वभावान्न लक्षणा ।
लक्ष्य न मुख्य नाप्यत्र बाधो योग फलेन नो ॥
न प्रयोजनमेतस्मिन् न च शब्द स्खलद्गति ॥ इति ।

व्यञ्जनाया लक्षणमिद प्रतिपाद्य ते तां व्याचक्षाणा ब्रुवन्ति 'व्यञ्जना प्रति पद्योऽर्थो व्यङ्ग्यार्थ' इति कथ्यते । अभिधाप्रतिपाद्याद् वाच्यादर्थाच्छब्दस्य मुख्यार्थ एव वेद्यते यथा 'गङ्गा' इत्येतस्य शब्दस्य मुख्योऽर्थो जल-प्रवाहविशेष इत्येव वर्तते । एष अर्थोऽभिधाबोध्यो भवति पर 'गङ्गायां घोष' इत्यादौ यदा गङ्गादिशब्द प्रयुज्यते तदा स गङ्गाशब्दस्तटरूप लक्ष्यार्थं लक्षयति । तटरूप लक्ष्यार्थस्य ज्ञापन लक्षणा करोति । पर 'गङ्गायां घोष' इत्यादौ प्रयुक्ताद् 'गङ्गा' शब्दात् शीतत्वपावनत्वादिकार्थो य प्रतीयते सोऽर्थ एव व्यङ्ग्यार्थ इत्युच्यते । इम व्यङ्ग्यार्थमभिव्यनक्ति व्यञ्जना । मीमांसकाभिमता तात्पर्याख्या वृत्तिर्न व्यञ्जनारूपे कार्ये क्षमते तस्यास्तु कार्यं ततो भिन्नमेव । तदीय कार्यं हि अर्थस्यान्विततात्करण किंवा अन्वितस्यैवार्थस्याभिधानमास्ते । तदेव व्यङ्ग्यार्थो वाच्यलक्ष्यतात्पर्याख्येभ्योऽर्थेभ्यो नितान्त भिन्न । चेद् व्यङ्ग्यार्थस्य वाच्यादिष्व न्तर्भाव कृत स्यात् तदा मूलक्षयकारिण्यनवस्थाऽऽपतेत् ।

अभिधा केवल मुख्यार्थे प्रवर्तते, लक्षणा तत्र प्रवर्तते यत्र मुख्यार्थबाधो

वा मुख्यार्थयोगो वा रूढिप्रयोजनयोरन्यतरद् वर्तते, तात्पर्यवृत्तिस्त्वन्वये गति कुरुते। व्यञ्जनाया कार्यं तु भेदमेव। सा तु अभिधामालम्बमानापि अभिधातः पृथक् एव व्यापारमाचरति। एतावदेव न, सा लक्षणामप्यवलम्बन्ती लक्षणातो विलक्षणं कार्यमनुतिष्ठति। अन्वयमात्रे गतिकारित्वात् तात्पर्यात् च नैव का तुलना। अभिधा लक्षणाद्यवलम्बमानापि व्यञ्जना स्वतन्त्रा वृत्तिरस्ति तत्कृतकार्यस्य सर्वथैव अभिधालक्षणाकृतकार्याद् भिन्नत्वात्। विद्युन्मेघादुत्पद्यते परं विद्युत्कार्यं मेघो न कर्तुं पारयति मेघा यद्यपि धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातोऽस्ति परं मेघस्य कार्यं न धूमः न ज्योतिर्न सलिलं न च मरुत् कर्तुमर्हति। पदार्थाः पृथक्तया यत् कार्यमाचरन्ति न तत् कार्यं ते संहतिं गता-अनुतिष्ठन्ति। तस्याः स्थित्या तत्कार्यं किमप्यन्यदेव भवति। समुद्रो वारिबिन्दूनामेव संघातो भवति परं वारिबिन्दोर्भिन्नमेव किमपि नितान्तमद्भुतं विशङ्कटञ्च कार्यं करोति सः। व्यञ्जनाशक्तिस्तु विचित्रैव शक्तिः सा न सर्वथाभिधाधीना, सा तु करोति स्वातन्त्र्यमपि भजते।

यद्यपि व्यञ्जनव्यापारस्यानन्त्यं दृश्यते परमनुगतोपाधिवशाद् भेदत्रये तदन्तर्भावो भवितुमर्हति वस्त्वलङ्काररसादिविषया व्यङ्ग्यार्थस्य त्रिविधत्वात्। एषां त्रयाणामन्यतरौ वस्त्वलङ्कारौ द्वावपि क्वचित् व्यङ्ग्यौ भवतः क्वचित् च वाच्यौ—वाच्यतामर्हतः। परं रसः सदा व्यङ्ग्य एव भवति। न स कदापि वाच्यो भवितुं शक्नोति। वस्तुरूपाऽलङ्काररूपश्च ध्वनिर्व्यञ्जनाप्रतिपाद्य एव न लक्षणादिना तत्प्रतीतिः सम्भवा।

(क) अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्द्वावपि अर्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्यौ भेदौ लक्षणामूलकौ भवतः। तत्र वस्तुमात्रव्यङ्ग्यं लक्षणाया प्रयोजनत्वेनाश्रीयते। न स व्यङ्ग्योऽर्थो लक्षणाया विषयः। चेत् सोऽपि तद्विषयत्वमनुसरेत्तदेव तत्र प्रयोजनान्तरकल्पना तदर्थमपेक्षेत। तथा चेदनवस्थैवापतेत्। तस्मादिदमेव निश्चितं यल्लक्षणामूलकध्वनौ हि वस्तुमात्रव्यङ्ग्यो भवति य, स व्यञ्जनयैव प्रतीतिपथमवतरति। न तामन्तरेण कापि शक्तिरन्या तत्प्रकाशयितुमलम्। तस्माद् व्यञ्जनाख्या शक्तिरभिधादिना विलक्षणा।

(ख) अभिधामूलकध्वनेः शब्दशक्तिमूलके भेदेऽनेकार्थकाः शब्दाः प्रकरणादिना एकस्मिन् अर्थे नियम्यन्ते। शब्दस्यानेकार्थवाचकत्वे सत्यपि तेषां

बहूनामर्थाना मध्ये केवलमेकमेवार्थं प्रकरणाद्यनुकूलं तत्राभिधा ग्राहयति न च तदितरानर्थान्। एतेनेद सिद्ध यन्नियन्त्रितार्थाच्छब्दाद् योऽर्थ प्रकरणादिवशाद् 'गृह्यते' स तु अभिधेयोऽर्थो भवति अवशिष्टाश्च अन्येऽर्था अभिधेया न भवन्ति। तेषामर्थाना या प्रतीतिरभिधेयार्थबोधानन्तरं भवति सा व्यञ्जनया कार्यते। मुख्यार्थबाधाद्यभावात् तत्प्रतीतिं लक्षणा तु कारयितुमर्हत्येव न। तस्माद् नियन्त्रितार्थाद् व्यतिरिक्ता अर्था व्यङ्ग्या एव भवन्ति तेषा व्यञ्जनाविषयत्वात्। 'भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोरि'त्यादिश्लोक हि उदाहृत्य प्रोक्तमाचार्यैः—यदत्र राजपरकोऽर्थो यो हि प्रकरणादिना नियन्त्यते स अर्थोऽभिधेयोऽस्ति किञ्च त व्यतिरिच्य गजपरको योऽर्थो द्वितीय प्रतीयते स प्रतीयमानोऽर्थो व्यङ्ग्य । स अर्थो व्यञ्जनयाभिव्यक्ति याति। न तमर्थमभिधा बोधयितु समर्था जायते। राजपरकमर्थं समुपस्थाप्य तस्या विरतशक्तित्वात्। श्लेषेण राजपरकस्यान्यार्थस्य बोधो भवितुमर्हतीति कथन न युक्तम्। श्लेषस्य प्रवृत्तिस्तत्र भवति यत्र वक्ता बहून् अर्थान् युगपद् व्याहर्तुमभिलषते। यत्र हि एकस्मिन्नेवार्थे वक्तृता पर्यवतिष्ठते तत्र व्यञ्जना अर्थान्तरमभिव्यनक्ति न च श्लेषस्तस्य तदविषयत्वात्। अभिधाद्यगम्यमर्थं या प्रकाशयति सा व्यञ्जना केन प्रकारेण अभिधादिषु हि अन्तर्भवितु शक्या ?

(ग) अर्थशक्तिमूलके ध्वनौ वस्त्वलङ्कारयोर्व्यञ्जनया प्रतीतिर्भवति न चाभिधया। तत्रापि अभिधाया गतिरसम्भवा। प्रतीयमानयोर्वस्त्वलङ्कारयो सङ्केतग्रहसीमातीतत्वात्। अभिधा सङ्केतितमर्थमेव बोधयति। तत्प्रतीत्यर्थं नाभिधोपास्यतामेव्यते न च तदवबोधनायाभिधापर्याप्ता एवाकाङ्क्ष्यते। अत्र भावोऽयं कथनस्य—प्रथमत पदार्थ प्रतीयते, ततश्चान्वयविशिष्टरूपो वाक्यार्थ प्रकटीभवति, ततश्च वस्त्वलङ्कारयो प्रतीति सञ्जायते। वाक्यार्थप्रतीतिकृत्ये मीमांसकाना हि सिद्धान्तौ द्वौ। प्रथम 'अभिहितान्वयवाद' इत्येतेन नाम्ना ख्यातो द्वितीयो हि 'अन्विताभिधानवाद' इत्यनेन नाम्ना विश्रुत। अभिधा प्रथम पदान्तर्गतमर्थं बोधयति ततश्च तात्पर्या वाक्यार्थमुपस्थापयति नाभिधाया वाक्यार्थबोधनक्षमता सा तु पदार्थमात्रज्ञापने शक्तिं निदधाती यत अभिप्रायोऽस्ति अभिहितान्वयवादस्य। विचारित सत्यस्मिन् अभिहितान्वयवादे, इद स्फुटतमैव विदित सञ्जायते यदर्थशक्तिमूलक ध्वनौ प्रतीयमानयोर्वस्त्वलङ्कारयोर्बोधन न कदापि अभिधा कारयितु प्रभवति न च तात्पर्यंव। तयोर्द्वयोरपि अभिधायास्ता

स्पर्शायाथार्थविषयत्वात्। वस्त्वलङ्कारस्य व्यङ्ग्यार्थस्य व्यञ्जनाविषयत्वमनेनेन सिद्धं किञ्च व्यञ्जनायाः पृथग् वृत्तित्वमपि निष्पन्नम्।

(घ) अन्विताभिधानवादिनामप्ययमभिप्रायोऽयम्—अभिधा अन्वितमेवार्थं प्रकाशयति न च अनन्वितमर्थम्। यद्यभिधाया हि अन्वितार्थमात्रप्रकाशनशक्तिरस्ति तदा सा व्यङ्ग्यार्थं तु केन प्रकारेण प्रकाशयितुं क्षमते यो हि वाक्यार्थबोधानन्तरं प्रतीयते। व्यञ्जनाबोध्यमानमर्थं व्यक्तुं न अभिधा एकाकिनी बोधयितुं क्षमा न च सा तात्पर्याख्या साहाय्यमपि गृहीत्वा तं प्रकटीकर्तुं पारयति इत्येतस्मात् कारणात् व्यञ्जना सर्वथैव स्वतन्त्रो व्यापारः। न अभिहितान्वयवादिना स व्यापारो निरस्तो भवितुमर्हति न चान्विताभिधानवादिनैव।

(ङ) यद्यपि व्यङ्ग्योऽर्थो नैमित्तिकोऽस्त्यस्ति परं स नैमित्तिको व्यङ्ग्योऽर्थो यं शब्दं निमित्तत्वेनाददाति स शब्दः कर्तृत्वेन तु नो ग्राह्यो भवितुं शक्योऽर्थस्याकार्यत्वात्। शब्दोऽर्थं प्रकाशयति ज्ञापयति वा केवलमतः स (शब्दः) ज्ञापको भवतोऽर्थश्च ज्ञाप्यः। परं शब्दस्य प्रकाशकता ज्ञानस्यतामपेक्षते। सा च ज्ञातत्वता सङ्केतेन ज्ञाता जायते। यावद् व्यङ्ग्यार्थं प्रति कोऽपि शब्दो नियतत्वेन निमित्तत्वाय न कल्प्यते तावत् नैमित्तिकस्य (व्यङ्ग्यस्य) अर्थस्य प्रतीतिः कुतः सम्भवेत्? व्यङ्ग्यार्थप्रतीतौ शब्दो ज्ञापकरूपनिमित्तं तु वर्तते परं तदीया सा निमित्तता व्यञ्जनां विना नोपपद्यते। यतो हि शब्दस्तदैवार्थं बोधयति यदा स वृत्तिसहायः स्यात्। शब्दोऽर्थप्रकाशनार्थं वृत्तिमपेक्षते। यथा वाच्योऽभिधया, लक्ष्यो लक्षणया च प्रकाशते तथैव व्यङ्ग्योऽर्थोऽपि व्यञ्जनया प्रकाशनं विना वृत्ति प्रकाशं न याति सोऽपि तस्माद् व्यङ्ग्यार्थज्ञानाय शब्दवृत्तिः स्वीकार्यास्ति। अन्यथा, शब्दो व्यङ्ग्यार्थस्य निमित्तमिति कथनमसङ्गतं स्यात्। चेद् विना व्यापारमर्थं प्रति शब्दो निमित्तत्वेन मतो भवेत् तदाभिधा लक्षणा च द्वे अपि वैयर्थ्यं यायाताम्। एतेन विमर्शनेन च व्यञ्जनाया अभिधादिभिन्नत्वं सिद्ध्यते।

(च) इषुरिव अभिधापि व्यङ्ग्यार्थं प्रकाशयितुं शक्नोति "यत्परः शब्दः स शब्दार्थः" इत्येतन्न्यायादिति चेत् तदपि न, "यत्परः शब्दः स शब्दार्थः" इत्येतस्य न्यायस्य "यदेव विधेयं तत्रैव तात्पर्यम्" इतीत्थमर्थे सन्निहितत्वात्। विधिवाक्येषु क्रिया प्राधान्येन सन्तिष्ठते, तदर्थं एव कारकपदानि प्रयुज्यन्ते। प्रधानक्रियायाः सम्पादनाय कारकाणां स्वीयाः क्रिया अपि भवन्ति। यथा 'गामानय' इत्यत्र 'आनयनम्' प्रधानक्रियास्ति। 'गोचालनञ्च' गौणक्रिया।

प्रधानक्रिया निर्वहणकारिण्या क्रियया सार्धं सम्बद्धत्वात् कारकेष्वपि कश्चिदंशः साध्यत्वेन सल्लक्ष्यते। इत्थं वाक्ये किमपि वस्तु सिद्धरूपं भवत् किमपि च साध्यरूपं सत् समवतिष्ठते। साध्यत्वस्यैव (मीमांसकमतेन) अप्राप्तं भवति। अप्राप्तस्यैव सिद्धिरपेक्ष्यते। अदग्धदहनन्यायेन तस्यैव विधानं क्रियते। तस्मात् सिद्ध्यति यच्छब्दस्य तात्पर्यं हि अप्राप्त एव निपतति। तदेव व्यङ्ग्योऽर्थो न शब्दस्य वाच्योऽर्थः। एतेन व्यङ्ग्यार्थस्य कृते व्यञ्जनाऽपेक्ष्यत इत्यायातम्।

(छ) 'विषं भक्षय' इत्यादिवाक्यस्य 'तस्य गृहेऽभ्यवहरणाद् विषभक्षणमपि दुष्टम्' इत्येष एवार्थः। यत्रैव विधेयं तत्रैव तात्पर्यमिति मीमांसकन्यायादुक्तवाक्येऽनुपात्तशब्दार्थ एव तात्पर्यं न च प्रतीतमात्रे। एवं स्थिते वाच्यार्थभिन्न-प्रतीयमानार्थनिमित्तेन व्यञ्जनाया उपादानमिष्टम्

(ज) शब्दश्रवणानन्तरं सर्वविधानामपि वाच्यार्थानां बोधोऽभिधयैव जायत इति चेत् तदा 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वमि'ति जैमिनिसूत्रं कथं सङ्गच्छेत? अभिधाया सर्वार्थबोधकारित्वस्याङ्गीकृते पूर्वविप्रकर्षचर्चाया कृते कुतोऽवकाशोऽवशिष्येत? यदि श्रुतिलिङ्गादिप्रतिपाद्येष्वर्थेषु न क्वापि स्वरूपविशिष्टताऽस्ति तदा तत्परिग्रहणमेव मुधा? तत्सङ्ग्रहणेन कस्य प्रयोजनस्य सिद्धिः स्यात्? अर्थबलीयस्तायास्तदेतमसिद्धत्वेन तेषामुपादानमकिञ्चित्करम्। तस्माद् व्यङ्ग्यार्थनिमित्तेन व्यञ्जनाया ग्रहणमनिवार्यम्।

उपरि कृतेनैतेन विमर्शनेन ध्वनव्यंजनाप्रतिपाद्यस्य व्यङ्ग्यार्थस्याभिधावृत्त्यबोध्यत्वञ्च निष्पन्नम्। साम्प्रतमिदमपि स्फुटीक्रियते यद् व्यङ्ग्यार्थं विना दोषादीनामपि व्यवस्था नोपपद्येत। अतो व्यञ्जनाया उपादानमपेक्ष्यत एव।

(झ) व्यङ्ग्यार्थाऽभ्युपपत्ते सत्येव, 'कुरु रुचिम्' इत्यनयोः पदयोर्विपर्यस्ते, 'रुचिङ्कुरु' इत्येवंविधं रूपं गते सत्युक्तवाक्ये, 'चिकु' शब्दस्य भगनामावाचकतया अश्लीलत्वादोष उत्थितो भवति। परमत्र न 'रुचिम्' इत्येतस्य शब्दस्य न च 'कुरु' इत्येतस्य शब्दस्य वाच्यार्थोऽस्ति 'भगनामे'ति। यदा हि अश्लीलार्थो वाच्योऽस्ति न, अभिधा विहाय काप्यन्या वृत्तिर्वाच्यार्थबोधिका च न तदा भगनामाश्लीलार्थस्य प्रतीतिः कथं सम्भवा? एवं स्थिते, एतादृशः प्रयोगोऽपि काव्ये वर्जितः केन प्रकारेण भवितुं शक्यः? परं सर्व एव सहृदयास्तादृशप्रयोगस्या

मुख्यार्थत्वात् वर्जनीयत्वमुपपादयन्ति । अतोऽभिधां व्यतिरिच्य व्यञ्जनायाः अपि अर्थबोधकवृत्तित्वेन ग्राह्यत्वमपेक्ष्यते ।

(अ) नित्यानित्यदोषव्यवस्थार्थमपि व्यञ्जनायाः स्वीकरणमपेक्ष्यते । श्रुतिकट्वादिदोषाः 'शृङ्गारे सन्ति दोषाः परं वीरादौ भवन्ति ते गुणाः'—इत्येतद-भिधानं तदैव युक्तं भवति यदा व्यञ्जनाङ्गीक्रियते । अन्यथा न । 'आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्या कार्तार्थ्यं लभते कदा' इत्यादौ पठितस्य 'कार्तार्थ्यम्' इत्यस्य पदस्य श्रुति-कटुत्वं सर्वोऽपि विवेचयत्येव । तद्विधायाः प्रतीतेर्विधा व्यञ्जनाया ऋते कान्या वृत्तिः ?

(इ) पर्यायवाचीनि बहूनि सन्ति पदानि । परं तेषां पर्यायवाचिनां पदानां मध्ये विरलमेव किमपि पदं क्वचित् काव्ये नितरां सौन्दर्यं वर्धयति । तथा हि "द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः" इत्यत्र शिवपर्यायवाचिकपालिनेति पदं हि अद्भुतमेव सौन्दर्यं सृजति । चेद् तद् पदं विहाय शिवपर्यायवाचि पिनाकीत्यादि पदं तत्र प्रयुज्येत तदा न तत्सौन्दर्यं तत्र सम्भवम् । कपालिपदजनिता सुन्दरता व्यञ्जनयैव गम्या भवति न वृत्त्यन्त-रेण तस्माद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोऽभ्युपेय एव । तदङ्गीकरणेनैव असाधुत्वादीनां नित्यदोषत्वं कष्टत्वादीनामनित्यदोषत्वमित्येतद् विभागकरणमुपपन्नतां प्रपद्यते ।

(ई) वाच्योऽर्थः सर्वान् प्रतिपत्तॄन् प्रति एकरूप एवातो नियतः सः । न हि 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ वाच्योऽर्थः क्वचिदन्यथा भवति । प्रतीयमानस्तु वर्ततेऽनियतः । वाच्यव्यङ्ग्यार्थयोरित्थं भिन्नतापि व्यञ्जनाया उपादेयत्वं प्रति-पादयति ।

(उ) वाच्यो व्यङ्ग्यश्चार्थौ वस्तुतो नितान्तभिन्नौ । 'निःशेषच्युतचन्दनम्' इत्यादौ यदा वाच्यो निषेधात्मकस्तदा व्यङ्ग्यो विध्यात्मको दृश्यते । 'मात्सर्य-मुत्सार्य' इत्यादौ वाच्यः संशयरूपः परं व्यङ्ग्योऽर्थो निश्चयरूपः । तदेवं स्वरूप-तोऽपि द्वावपि भिन्नौ । तयोर्भिन्नता स्वरूपत एव न कालतः, आश्रयतो, निमित्ततः, कार्यतः, संख्यातः, विषयतश्च प्राप्यते । वाच्यस्य प्रतीतिः प्रथमं भवति तदनु व्यङ्ग्यस्य, इति कालभेदो वर्तते । वाच्यः शब्दगत एव व्यङ्ग्यस्तु शब्दतदेक-देशतदर्थवर्णसङ्घटनागतश्चेति स आश्रयतोऽपि भिन्नतां गाहते । वाच्यस्य बोधो व्याकरणकोशाद्यनुशासनज्ञानेन भवति परं व्यङ्ग्यस्य प्रकरणादिसहायप्रति-भानैर्मल्यसहकृतशब्दानुशासनेन भवतीत्यनयोर्निमित्तभेदोऽप्युभयोः । वाच्यार्थ-स्य बोधो बोद्धृभिः कर्तुं शक्यते परं व्यङ्ग्यार्थस्तु सहृदयवेद्य एव । किञ्च वाच्ये

न चमत्कार प्रतीयते, व्यङ्ग्ये तु तस्य प्रतीति सचेतसा क्रियते तस्माद् 'वाच्य-व्यङ्ग्ययो कार्यं नैकम् । 'गतोऽस्तमर्क' इत्यादौ सख्याया (तस्य तस्य जनस्य तत्तदर्थावगम्यमानतया) भिन्नतास्ति सापि वाच्य–व्यङ्ग्ययोर्विभिन्नता स्पष्टीकरोति।

"कस्स वा ण होइ रोसो" इत्यादिस्थलमुद्वैर्वाच्यस्य व्यङ्ग्यस्य च विषय-भिन्नतामुपपादयति। तदेव व्यञ्जनाया ग्राह्यत्वमनेकधा सिद्ध्यति। न केवल वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भिन्नत्वाद् व्यञ्जनाया महत्त्वमुपपद्यते अपि तु वाचक–व्यञ्ज-कयोश्च भिन्नतापि तदीया विशिष्टतामुद्घोषयति। तथाहि—

(ढ) वाचकस्तु तमेवार्थं बोधयति यत्र तदीय सङ्केतग्रह। परं व्यञ्जकस्तु न तदपेक्षी। व्यञ्जकता न केवल शब्दे दृष्टा भवति सा तु अर्थेऽपि निरर्थकवर्णादौ च विलोक्यते।

"वाणीरकुडङ्गोड्डीन" इत्यादौ ह्येतत् स्फुटीभवति यत् व्यङ्ग्ययोऽर्थो नाभिधा वृत्तेर्न च तात्पर्यवृत्तेरधीनतायामस्ति। एतेन तादृशार्थनिमित्तेन च व्यञ्जनाया अङ्गीकरणत्वमपेक्षित जायते। न प्रतीयमानस्यार्थस्यापलापनमुचित कदापि।

(ण) व्यङ्ग्यार्थस्य लक्षणावृत्तिबोध्यतापि न। अस्मादपि कारणात् व्यञ्जनाया अभ्युपगतिरनिवार्या भवति। लक्ष्यार्थ व्यङ्ग्यार्थयोभिन्नत्वेनावधारणे सन्ति हेतव इमे—

(अ) यद्यपि एकस्य शब्दस्यानेक लक्ष्यार्था भवितु शक्या पर ते सर्वे नियता एव भवन्ति। लक्ष्यार्थस्य प्रतानि सामीप्यादिनियतसम्बन्धाधारणैव जायत न च सम्बन्धाधार विना। लक्षणा मुख्यार्थयोगमपेक्षते। व्यङ्ग्यार्थस्तु प्रकरणाद्यपेक्षिणा मुख्यार्थेन सह सम्बन्ध निबध्नातोऽपि न सदा नियतत्वेन तद्वि धसम्बन्धमपेक्षते प्रतीयते च।

(आ) लक्षणा मुख्यार्थबाधे सति प्रवर्तते परम् "अत्ता एत्थ" इत्यादौ मुख्यार्थबाधादर्शनात् सिद्ध्यतद् यद् व्यञ्जना तथाविधायामपि दशाया प्रवर्तयत्यात्मानम्।

(इ) प्रयोजनप्रतीत्यर्थं लक्षणयापि व्यञ्जनाश्रीयते पर व्यञ्जना न तस्माद्दृश्यचिन्ताचिन्तिता दृश्यते।

(ई) यथा अभिधा सङ्केतायत्ता यथा च लक्षणा मुख्यार्थबाधादिसमय त्रिकाधीना न तथा व्यञ्जना परवशा।

(उ) व्यञ्जना न सर्वत्राभिधामपेक्षते न च सा सर्वत्र लक्षणामेव। सा क्वचित् क्वचिदाग्मन्यैव रसनाम्ना न कामपि वृत्तिमवलम्बते। व्यञ्जकताया न सर्वत्र शब्दानुसरणशीलत्वात् तस्याः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रत्वमिहोक्तम्। अशब्दात्मकनेत्र-त्रिभागावलोकनादिगतत्वमपि व्यञ्जनायाः प्रसिद्धमेव।

(त) "अखण्डबुद्धिनिर्ग्राह्यो वाक्यार्थ एव वाच्यः, वाक्यमेव च वाचकम्" इति येऽप्याहुः, तैरप्यविद्यापदपतितैः पदपदार्थकल्पना कर्तव्यैवे"ति निगद्य मम्मटाचार्येण कियत्या मधुरया वक्रोक्त्या व्यञ्जनाया वेदान्त्यभिमतत्वं साधितम्।

(थ) व्यङ्ग्यस्य प्रतीतेरनुमानागम्यत्वाच्च व्यञ्जनाया अभ्युपगमनमपेक्षितं सञ्जायते। व्यक्तिविवेककारो 'भ्रम धार्मिक' इत्यादौ व्यङ्ग्यस्यानुमेयत्वं यद् प्रतिपादयामास तद् समीचीनं न। तत्रत्यस्य हेतोर्व्यभिचारित्वात्। भीरुजनस्यापि प्रियानिदेश-स्वाम्या-देशादिवशात् भयवत्स्थानप्रति गमनं दृश्यत एव तस्माच्च व्यङ्ग्यार्थो हि अनुमानबोध्यः।

तदेवं व्यञ्जनाया उपादेयत्वं, तदीय महत्त्वं, तदीयं श्रेष्ठत्वं, तदीयं सर्ववृत्ति-विजयशीलत्वं, तदीयं परोक्षार्थदर्शकत्वं तदीयमतिशयानन्दशालित्वञ्च पूर्णतया सिद्ध्यति।

"निःशेषच्युतचन्दनम्", "कस्य वा न भवति रोषः", "रामोऽस्मौ भुवनेषु विक्रमगुणैः", "न्यक्कारो ह्ययमेव"–इत्यादिषु श्लोकेषु यद्द्भुतमवदातं सौन्दर्यं प्रवहति यत्र मधुरो रसस्तत्र सहृदयैः पीयते तदर्थं सकलमपि सुधीजगद् व्यञ्जनाम्प्रति स्वीयं कृतज्ञताञ्जलिमर्पयति।

वस्तुतः शब्देऽर्थे च लावण्यमिव तरलं यत् सर्वोत्तमं पावनतमं मधुरतमं सुन्दरतमं च तत्त्वमुन्नमति तत्साहित्यशास्त्रिण एव मार्गयितुमचमन्त। तन्मा-र्गितमिदं तत्त्वामृतं यां परां मुदं सृजति न तां तु किमप्यन्यत् सृजद् दृश्यते। कवीश्वरान् लक्ष्यीकृत्य केनापि कोविदोत्तमेन युक्तमेवेदमभिनन्दनं कृतम्—

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः।
येषां नास्ति यशःकाये जरामरणजं भयम्॥

वैदिकी संस्कृतिः

या वेदस्मृतिशास्त्रविन्मुनिवरैर्जुष्टा सुरैकास्पदा
दैवी सम्पदलङ्कृता भगवता श्रीशेन संरक्षिता ।
या वर्णाश्रमधर्मसारहृदया कामार्थमोक्षप्रदा
नित्या विश्वहितैषिणी विजयते सा वैदिकी संस्कृतिः ॥

स्वकीयेभ्य आप्तेभ्य पितृपितामहप्रपितामहादिभ्य कुलपरम्परया समागतान् कस्यचन देशस्य जनता यान् आचारान् विचारान् व्यवहारान् रीतिनीतींश्च कार्यकलापांश्चाधिगम्य आचरणे च परिणमय्य निजं जीवनं यापयति ते आचार-विचारादय एव 'संस्कृति' इत्येतेन शब्देन प्रोच्यन्ते ।

जनता जीवन-यापनप्रयोजनेन यादृशमेव सदनं भोजनं वसनं पानं तथा मनोरञ्जनमन्यच्च समस्तमप्युपकरणं यादृशं देश-काल-जन-पद-स्थिति भवति । इदं देशकालादिकं जनताया बुद्धौ मानसे शरीरे सर्वत्र च निश्चितरूपेण निजं प्रभावममोघं क्षिपति । सा तेषां सान्निध्यात् तदीयैः संस्कारैः संस्कृता जायते । तस्या तद्विधा संस्कृतत्वमेव संस्कृतिरिति बुधैर्गीयते ।

वसिष्ठ-पराशरात्रिभरद्वाजरामकृष्णादिगोत्रोद्भूतानां भरतभूखण्डवासिनां नानावर्णानां संस्कृतिर्वैदिकी संस्कृतिरिति नाम्ना सर्वत्र विश्रुता । सा "आनीदवातं स्वधया तदेकम्" (ऋग्वेद, १०।१२९।२) अथ च "संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्" (ऋग्वेद, १०।१९१।२) इत्येवंविधाभ्य शास्त्रधाराभ्य, विविधकलाकलितनिकेतनकृतवासानां प्रस्तर-पर्शु-लवित्र-प्रोष्ठ-ग्रह-शूर्प-तितउ-अर्दरादिकासंख्यातपरिच्छदनिषेवणपराणां, प्रतिष्ठापितनानादुर्गनगरग्रामनिचयानां, दध्याक्षीर-नवनीताज्यतक्रौदनादिप्रचुरभोज्यपदार्थप्रयोगप्रदर्शितकामानां, क्षौमोर्णाजिनकौसुम्भपरिधानाद्यावरणावृतवपुष्काणां, निष्ककम्बलपाश-कुरीर-प्रभृतिपुष्पालङ्कारालङ्कृतानां गवादिपशुपालनरतचित्तानां, आकाङ्क्षितसकलोदयानां विश्वोपकारिकर्मपरायणानां ज्ञानविज्ञानसम्पन्नानां यज्ञयागानुष्ठानप्रवणानां कृषीवलानाम् आचरणेभ्य, किञ्च—

"इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या...."

इत्यादिमन्त्रवर्णितनदीसीमद्भासमानदेशात् वसन्त–ग्रीष्म–वर्षाशरद्धेमन्त-शिशिरऋतुषट्कसंपास्यमानवातावरणाच्च स्ववदनोपादानानि बहूनि बहुविधानि च समासाद्य भुवि स्वर्गेभ्योऽपि पुरस्तात् अतिव्याप्य विराजमानास्ति ।

इयं वैदिकी संस्कृतिरेव आध्यात्मिकी संस्कृतिर्वा भारतीया संस्कृतिरित्य-भिधीयते । तस्या वेद–ज्ञानप्रकाशनरूपिणा भारतीयैर्महर्षीणां विचारैर्जीव्य-मानत्वात् । एषा संस्कृतिर्विश्वसंस्कृतिरित्यपि कथ्यते तस्याखिलकालवर्तिसकलदेश-स्थप्राणिमात्रोपकारकयज्ञात्मककर्मनिष्ठत्वात् । भारते प्रवहता समस्तानन्तराणां सम्प्रदायानाञ्च मूले स्थिरीभूय एषा निर्वहति अतएव सर्वेषामपि सम्प्रदायानां प्रतिपाद्यो विषय एक स एव च भारतीया संस्कृतिरभिनन्दति ।

स्थान–समयभेदेन भिन्ननामधेयतादि भारतीया संस्कृतिः पुनःपुनर्विचारेणापन्न स्वरूपसंस्कारकतां पुनतश्च न जहाति । इदमेव कारणं यद् भारतीयी चिरात् प्रभृत्यपि सा पाश्चात्यविदेशीयविचारधाराभिः सम्पर्कं प्राप्यापि न स्वकीयतां जहाति । यद्यपि भारतीयैः स्वाधीनतायाः कुत्रापि न मानवा वर्णान्तरं स्वयं तथैव सम्प्रदायं परित्यज्यान्यधर्मान् स्वीकृतवन्तः तथापि सा संस्कृतिः कदापि स्वपदात् पतितेति न प्रतीयते ।

यत्कर्म यज्ञार्थं न विधीयते तत्कर्म बन्धनकारकं भवतीत्युच्यते । तद्विरहितानि कर्माणि सततं मानवं दुःखयन्ति । स तु निरन्तरचक्रपतितोऽनिशं विषीदति । यज्ञार्थकर्माणि तु तेभ्यो नितान्तं विपरीतानि । तानि मानवे निष्कामभावना-मुद्भावयन्ति । निष्कामेषु कर्मसु यदा रुचिर्वर्तते तदा रागद्वेषादिका दोषा असद्भावाश्च मनोऽमुं हित्वा दूरं पलायन्ते । मानवोऽनिर्वचनीयां शान्तिं भजमानो जीवनस्य चरमसुखमनन्तमभिधावति । भारतीयसंस्कृतौ निष्काम-कर्मणोऽस्य सर्वत्र उच्चस्वराः प्रशस्तयश्च समुद्घुष्यन्ते—

"तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः" ॥

देशान्तरीयासु संस्कृतिषु नेदं वैशिष्ट्यम् । ताः सन्ति सकामकर्मसु रता भागाः । तस्माच्च ता श्रेयसे कल्पन्ते ।

सांसारिकान् भोगान् विहातुं न सा मानवमुपदिशति । किन्तु तेषामुपभो-गोऽनासक्तिपूर्वकमेव कार्य इति सा काङ्क्षति । सा तामेव प्रवृत्तिमनुमन्यते या

निवृत्तिविधायिका भवेत्। वर्तमानाय सा श्लाघते परं तस्य सम्बन्धो भूतेन जुष्यमाण स्यात् भवेच्च तद्योगो भाविजीवनोद्देशेता। एतदर्थैवादर्शस्य सरक्षणाय वैदिकीसंस्कृतिराश्रमवादिनी संस्कृतिरस्ति।

ब्रह्मचर्यं हि कठिनतमं तपः। तदाचरणेन तेजस्वितविलासद्बुद्धिरवश्यता-द्विमपदामवाप्तिर्जायते। तत् तपस्तप सु श्रेष्ठम्। न तस्य महिमानं किमप्यन्य-दधिगन्तुं पारयति। अतस्तत् प्रशंसन् वेद आह—"ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमुपाघ्नत"।

ब्रह्मचर्यस्य महत्त्वं भारतमेव प्रथममजानात्। तस्मादेव कारणात् तदीया संस्कृतिर्ब्रह्मचर्यवादिनी संस्कृतिर्वर्तते।

भारतीया संस्कृतिर्न भोगान् द्वेष्टि परं ते सर्वे भोगाः-विषया-विचारपूर्वकं समग्रधिया विमृश्य भोक्तव्या इत्येतदवश्यमुपदिशति। तेषां विषयाणाम-निग्रहात् तु स्वपर्यवसायित्वाच्च तेषु हि अविचारपूर्वकप्रवर्तनेन हानिरेव हानि-र्भवति-इत्येतस्मात् कारणात् सा मानवमात्रं सावधानं कुरुते। विषयोपभोग-निषयिणी कामना मानवस्य प्रकृतिमधिवसतीति या तु अवगच्छति सा, अतएव सा तामुन्मूलयितुं नोपदिशति परं निग्रहीतुमेवादिशति। तन्निग्रहणमभ्यासेन वैराग्येण च सम्भवमिति विचिन्त्य सा यमनियमादीनां योगशास्त्रप्रतिपादितानां सिद्धान्तानामनुसरणाय सततं निर्दिशति। वस्तुत आर्यसंस्कृत्या गार्हस्थ्याश्रम-व्यवस्था दुर्धर्षकाम-वासनाशासनप्रयोजनेनाभ्युपगतास्ति न च विषयो-पभोगाय।

इदं जगत्, इमे सम्बन्धिन, इमे पुत्रकलत्रादय इमाः सम्पद, इदं भवनम्, इयं धरा, एषा च प्रभुता यत् किञ्चिदपि तिष्ठति तत् सर्वमपि नियत-मेकस्मिन्नहनि परित्याज्यं स्यादिति ध्रुवम्। यदा मृत्युरागमिष्यति तदा तत् पुरत पुरुषो न किमपि कर्तुं प्रभविष्यति, तस्मिन् समये तु सर्वेषामुत्सर्ग-कर्त्तव्य स्यादेव। एवंभूतायां स्थित्यामिदमेव वरं भवेद् यन्मृत्योः प्रागेव मोह-मुज्झित्वा सर्वाण्यप्यनित्यानि वस्तूनि विहायात्मोपचिकीर्षुरटवीं व्रजेत्। एतस्या परित्यागस्य एव हेतोर्भारतीयसंस्कृतौ वानप्रस्थाश्रमस्य प्रतिष्ठा दृग्गोचरीभवति।

वानप्रस्थाश्रम आध्यात्मिकभावनाया भूमिर्वर्तते। यथा दीप आलोकेन तमो विधूय प्रकाशं विकिरति तथैव सङ्कटोद्भूतामुद्विग्नतां निरस्य वैखानसता पुंसि शान्तं सञ्चारयति। कृतवानप्रस्थाश्रमप्रवेशो मानुषो न केवलमात्मश्रेय

आचरति किन्तु स स्वकीयेन गहनानुभूतिबलेन योगसाधनासामर्थ्येन सत्क्रियेण च ज्ञानेन जन्मान्तरस्य मलिनतामलतासमापनाय कर्त्तव्यं कर्म गन्तव्यञ्च मार्गं प्रदर्शयति। अतः भारतीयसंस्कृत्या वानप्रस्थाश्रमव्यवस्था सर्वजनकल्याणकारिणी व्यवस्था समवतिष्ठते।

सन्यासाश्रमं प्रविश्य मानवो जीवनस्यान्त्यं लक्ष्यमधिगच्छति। एष आश्रमो मुक्तेर्द्वारमिव। दुःखानामात्यन्तिकनिवृत्तिर्वा जन्मजरामरणपाशाद्विमुक्तिस्तत्त्वज्ञानाधिगमनमन्तरेण असम्भवा। तज्ज्ञानलाभाय भारतीया संस्कृतिः सन्यासाश्रमवादिनी भूत्वा विद्योतते। विश्वप्रचलया विश्वजनीनया भारतीयया संस्कृत्या एषा आश्रमवादिता संसारे सम्यग्व्यवस्थापयति उन्नमयति चोत्तरोत्तरम्।

समाजस्य मङ्गलाय तस्योत्थानाय, सुख-शान्तिपूर्वकं तस्य जीवनं जननिर्वाहादिप्रयोजनेन वैदिकसंस्कृत्या वर्णव्यवस्था कल्पिताऽस्ति। यस्मिन् जनेऽस्मिन् सात्त्विकं तत्त्वं प्रधानतया दृश्यते स उच्यते 'ब्राह्मण' इति, यत्र सात्त्विकतान्वितं राजसं तत्त्वं प्रमुखं स 'क्षत्रिय' इति, यत्र रजोगुणविशिष्टस्य तमोगुणस्योन्मेषो दृश्यते स 'वैश्य' इति, यत्र च तमोगुण एव विततः मुख्यतया स 'शूद्र' इति निगद्यते। आधुनिकं मनोविज्ञानमित्थं विभजते–जीवो द्विविधः–उद्बुद्धः अनुद्बुद्धश्च। तत्रोद्बुद्धस्त्रिविधः—ज्ञानप्रधानः, क्रियाप्रधानः, इच्छाप्रधानश्च। ये मस्तिष्केण समाजं सेवन्ते ते सात्त्विका जीवा ज्ञानप्रधानत्वाद् 'ब्राह्मणा' इति कथ्यन्ते। ये बाहुबलेन समाजमाराधयितुमनसस्ते राजसजीवा क्रियाप्रधानत्वात् 'क्षत्रिया' इति भाष्यन्ते, भौतिकदृष्टिमन्तस्तमःप्रधाना राजसजीवा 'वैश्या' इति उच्यन्ते, अनुद्बुद्धाः प्राणिनः तमोगुणप्रधाना 'शूद्रा' इति शस्यन्ते। मनुष्येषु ज्ञानं, क्रिया, इच्छा इत्येते भावाः प्राप्यन्ते। इमान् एव भावान् आश्रित्य वर्णव्यवस्था-प्रासादः सन्तिष्ठते।

भारतीयसंस्कृत्यभिमता वर्णव्यवस्था अर्थशक्तिं पङ्गुं विदधाति। धनेन पुमान् भौतिकानि द्रव्याणि क्रेतुं शक्नोति किन्तु न तेन स सम्मानं क्रेतुं प्रभवति। भारतीयसंस्कृतिरभिलषति–यज्जनाः स्वस्वप्रकृत्यनुसारेण समाजं सेवेरन्। ब्राह्मणा ज्ञानेन, क्षत्रिया बलेन, वैश्या धनेन, शूद्राश्च सेवया च समाजमुपकुर्वीरन्। यदा कस्यापि कृते किमपि कर्तव्यं निर्धार्यते तदा तेन कर्तव्येन समं तस्य

कोऽप्यधिकारोऽपि स्थिरीक्रियते । अयमधिकारो वस्तुत उपहारत्वेन मत । भारतीयदृष्टिरधिकार सम्मान–शासन–धन–क्रीडाभेदेन चतुर्षु भागेषु विभजते ।

ब्राह्मणाय कर्त्तव्यपालनोपलक्ष्ये सम्मान प्रदत्त किन्तु सम्मानमवाप्य बुद्धि र्दुष्यति अत ब्राह्मण प्रति भारतीयसस्कृतेरयमुपदेश —

"सम्मानाद् ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव" ।

क्षत्रियाय तत्कर्त्तव्यस्योद्देश्येन यत्पारितोषिकत्वेन प्रदीयते तदस्ति शासनम् । पर शासनमपि मानवमुन्मादयति तस्मात् भारतीयसस्कृतेस्तम्प्रति ब्याहरणमिदम्—

'दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभि ।
धर्माद् विचलिते हन्ति नृपमेव सबान्धवम् ॥"

वैश्याय धन तदधिकारत्वेन विश्राणित परन्तु तदपि जन मोहयति अत-उक्तम्—

"दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नत ।"

शूद्रो हि शरीरेण समाज निषेवते । तदीया शक्तिरतदेव । न तस्य सविधे ज्ञान, न बल, न धनम् । तस्मात् तत्कर्त्तव्यानुरोधेन तदर्थं पारितोषिकत्वेनाव काश उत्सृष्ट । सर्वविधविकासाय तस्मात्रपि सर्वविध सौविध्यन्तु प्रदत्तमेव हि वर्ततेऽनुपदम् । स स्वेच्छयानाय स्वतन्त्र —

"शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् ।"

धनगत क्रयणबल लघयितु वर्णव्यवस्थाया प्रतिष्ठाप्रभुताम्पदश्च नैकत्र सन्निवेशितास्तास्तिस्रोऽपि पृथक् स्थाने न्यस्तता समारोप्यावस्थापिता । यत्र प्रतिष्ठा प्रदत्ता तत प्रभुता सम्पच्च दूरीकृते यत्र प्रभुता समर्पिता तत्र न प्रतिष्ठा न सम्पदेवोपहृता किन्तु यत्र सम्पत् प्रतिष्ठापिता तत प्रतिष्ठाप्रभुते द्वे अपि हृते । प्रतिशक्ति सदैकाकिन्येवा कृता । समाजस्य विकास स्वार्थपरार्थधिय समन्वयन भवितुमर्हतीति भारतीयशास्त्रिण साधु विविदु । तस्मात् तेऽर्थमुपेक्षमाणा परार्थं प्रमुखे स्थाने निधाय स्वार्थं पार्थसाधकत्वेन गौणमधिष्ठानमध्यामयाञ्चभूवु । निष्कामा प्रवृत्ति परार्थं साधयति, सकामा च स्वार्थम् । निष्कामभावेन समाज हिताचरण ब्राह्मणक्षत्रिययो कर्त्तव्यम् । सकामतयापि तदाराधन वैश्यशूद्रयो, धर्मत्वेनाभ्युपगतम् । वर्णव्यवस्थाया इय दृष्टि ससार रचितुमीष्टे । जगज्जनाना-मौचित्यमेतच्चेत्तां सवर्धयितु भारतीयसस्कृतिनिर्दिष्टां वर्णव्यवस्थामुररी कुर्वीरन् ।

आस्माकीनमधुना भारते योजनामयवातावरणं विस्तृणोति । उन्नतिशीलाः सर्वेऽपि देशान्तरीयाश्च स्व स्व राष्ट्रमुन्नमयितुं योजनानामानाय वितन्वाना अद्य दीव्यन्ते क्वचित् पाञ्चवर्षिकी क्वचिद् दाशवर्षिकी योजना प्रवर्तमानावाप्यते । आभिर्यन्त्रनाभिर्बन्ध-बन्धन, कुल्याखनन, सेतुप्रणयन, नल-कूपरचन, विविध-यन्त्रशालानां संस्थापनम्, औद्योगिकागारप्रतिष्ठापन, वैद्युच्छक्तेः प्रसारणमित्या-दिविधान्यनेकानि महामहाविशङ्कटान्युपक्रमणान्युपाक्रान्तानि दृश्यन्ते । एतासां योजनानां प्रयोजनं पार्थिववैभवोपभोगपल्लवनं विहाय नान्यत् किमपि । मानवानां भौतिक्या क्षुधो निवारणायानुष्ठीयमाना इमे उपक्रमा सन्ति कल्पनीयाः । किन्त्वाधुनिक्यानया विज्ञानशिक्षया मानवस्तस्य परमाह्लयाद् विमुखीकृतः । मानवतातः स पराङ्मुखीकृतः । सार्वजनीनभावनातः पातितः । स स्व यावदि-च्छति न तावत् स्वं वर्गं, यावत् स स्व वर्गं काङ्क्षति न तावत् स्वकीयं समाज-मेवमेव यावदसौ स्वसमाजमभिलषते न तावत् स्वकीयं राष्ट्रम् । परकीय-वर्गव्यक्तिसमाज-राष्ट्राणां तु वार्त्तैवातिदूरे तिष्ठति । न राष्ट्रं राष्ट्रान्तरस्योत्थानं विकासं सुखानि च सोढुं शक्नोति । तस्य सर्वाण्यपि शस्त्रास्त्राणि नवनवानि पराष्ट्रं परस्परं विनाशयितुमुन्मूलयितुञ्च सानन्दव्यादानं सावलेपं च सन्ति-ष्ठन्ते । अपि किमियमेव मानवता ? किमेषैव उन्नततमा सभ्यता ? किमयं कश्चिद् विश्वबन्धुताया प्रकारः ? वैदिकी संस्कृतिर्न कदापि भौतिकताविकासवि-रोधिनी । सा तु परोत्कर्षासहनविरोधिनी । तदीयस्त्वभिधानमिदमेव यच्चेदेषां वैज्ञानिकानां कार्याणां कर्त्तरि मानवे मानवताया उद्रेको न समुदितस्तदाभि-स्सम्पद्भिरेभिः कार्यैश्च को लाभः ? न प्रतिदिनं वृद्धिं गच्छन्त्य इमा दुरन्ता दुष्पूरा प्रमाथिन्यो भौतिक्य कामना मानवं दुराचारान्निवर्तयितुं क्षमन्ते । नेमा भ्रष्टा-चारात् तं पराङ्मुखीकर्तुमर्हन्ति । अस्याः पार्थिवताया एष स्वभावोऽस्ति यद् यदै-वैका कामना पूर्तिमृच्छति तदैवेयमपरां कामनां जनयति—

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥

तस्मात् तथानामच्छर्धारेव निषेध्या । भारतीयसंस्कृतेरेष एवाभ्यन्तरिकोऽभिलाषः ।

भारतीयसंस्कृत्या गुरुतमा योजना मानवस्य निर्माणमस्ति । प्रतीच्या संस्कृतिः स्वार्थं चिन्तयति, कामानि ध्यायति, विलासिता विमृशति परं सा मानवताया उन्मीलने निमीलितनयना भूत्वा सुखेन स्वपिति ।

नात्र संशयो यदशन-वसनादिकाभावे मानुषेणानृतचारिणा विपथगामिना भ्रष्टाचारनिषेविणा च भवितुं शक्यते—

'बुभुक्षितः किन्न करोति पापं, क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति"—किन्तु प्रचुरभोज्यभोग्योपस्करधारिणो नानाविधदिव्याम्बरशालिन उच्चप्रासादनिवासिनोऽतुल्यसुखविहारिणोऽपि निन्दनीयेषु कर्मसु रममाणा आसाद्यन्ते सर्वत्र। सतोऽपि पुष्कलाद् धनान्न तृप्तिं भजमानास्ते सर्वतो वित्तं सहस्रबाहवो भूत्वा कृषन्तो शाद्यन्ते। तस्माद् भारतीया संस्कृतिरिमां प्रतीच्यां संस्कृतिं न मानव-कल्याणकारिणीं पश्यति। सकलमपि जगदद्यैतस्या प्रतीच्याया संस्कृते परिश्रान्तं परिक्लान्तं नितरामशान्तमुद्विग्नञ्च वर्तते। एतद्धेतोर्निखिलमेव भुवनं हाहाकारनिनादं श्रूयते।

मानवस्य निर्माणं मानवताया निष्पादनं शान्ते समुत्पादनं विश्वबन्धुताया आविर्भावनं च भारतीया संस्कृतिः साधु जानाति। तदीया संस्कारवादिता उपर्यभिहिततत्त्वान्येव सूते। भारतीयसंस्कृत्या विद्यमाना षोडशापि संस्कारा मानवजाते मानसं संस्कुर्वन्ति परिमार्जन्ति च। तेषां प्रभावः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरीत्या धियि आत्मनि च निपतति। तेन धियि सात्त्विकानां प्रकाशानां सञ्चारो भवितुमारभते आत्मा च भवति द्रढीयान्। यस्मिन् मानवे सात्त्विकी धीः, शुद्धं स्वच्छं मनो बलवान् आत्मा वासं कुर्वन्ति स एव विश्वस्य सेवां कर्तुं पारयति। अतः भारतीयसंस्कृतिस्तादृशैर्मानवैरलङ्क्रियमाणं विश्वं दिदृक्षते यादृशा मानवास्तदुद्धाराय अपद्यन्ते। भारतीयसंस्कृतेरयं विश्वासः—

"इह चेदवेदीत् अथ सत्यमस्ति, न चेदवेदीत् महती विनष्टिः।"

भारतीयसंस्कृतेर्मूलानुबन्धनानवगमनेनानेके छिद्रान्वेषिण आलोचका आक्षिपन्ति यद् भारतीयसंस्कृतिः स्वप्नस्य कल्पनायाश्च चञ्चला श्रोणीमध्यास्ते। संसारस्य क्रियात्मिकया धारया सार्धं नास्ति तदीयोलिप्ष्टोऽपि सम्बन्धः। परमेष आक्षेपो नावितथः। भारतीयसंस्कृतिश्चरणाभ्यामिमामिलां स्पृशति किन्तु मूर्ध्नाम्बरमभिव्याप्य निषीदति। आमुष्मिकताया निहितचेतस्कापि सा ऐहिकताया उत्तरपानास्ति। पदार्थविद्या शासनपद्धति–समाजव्यवस्था–शारीरशास्त्र–वार्तावास्तुकला–युद्धविद्या-जननविज्ञानप्रभृतीनामखिलानामपि विद्यानां कलानां विज्ञानानां क्षेत्रेषु भारतीयसंस्कृतेः पारङ्गतत्वं सर्वविदितमेव। वायुविज्ञानशक्त्या सा कालाध्वनोर्व्यवधानं ज्यति, सूर्यविज्ञानस्य साहाय्येन पदार्थस्वरूपं परिवर्तयितुं

मृत्युञ्जयन्तु सा सामर्थ्यमश्नुते । तदीया समाजव्यवस्था व्यक्तिविकासकारी ऽप्युपकरणस्मुररीकृत्यापि समाजस्य शुभं प्राधान्येनानुतिष्ठति । तदीयमर्थशास्त्र समाजस्यापकारि न भूत्वा तदुपकारकं सञ्चकास्ति ।

> "उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् ।
> तडागोदरसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम् ॥"

इत्यभिधाय सा समाजस्य पुरस्तात्सहत्त्वमयीं सम्मतिं प्रस्तौति । येन समाजस्य दिनानुदिनं वृद्धिर्भवेत् ।

भारतीया संस्कृतिर्न ह्रासमुपचारमिव निदधाति । सा तु तत्र स्वस्थं विदधाना भातितराम् । सा मन्यते—

> "श्रेष्ठोऽयं मानुषो देहः पुरुषस्याखिलार्थदः ।
> तस्मादस्य वधो वीर सर्वार्थवध उच्यते ॥"

सा कामयते—

> "पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ।"

सा प्रार्थयते—

> "भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा ।"

मानवस्वभावे प्रवृत्तिर्द्विविधा सन्दृश्यते—केन्द्राभिमुखा वृत्ताभिमुखा च । आद्या वृत्तात् केन्द्रबिन्दुमुपसरति । सा विचारं क्वापि परं तथैव सस्था केन्द्रे स्थिता भवति । सा तावन्न विरमति यावत् केन्द्रं न लभते । अन्या केन्द्रात् परिधिं प्रधावति । सा बहिर्विहारिणी । द्वे अपीमे प्रवृत्ती द्विविधां संस्कृतिं सृजतः । केन्द्रोन्मुखी प्रवृत्तिर्भारतीयां संस्कृतिं वृत्तोन्मुखी च पाश्चात्यसंस्कृतिं जनयति । भारतीयसंस्कृतिराचारप्रधानास्ति । तत्र अन्तर्वृत्तेर्विकासः, समाजे परस्परसहयोगः, आत्मशुद्धिः, वैयष्टिकजीवनस्य त्यागपरता च स्वीक्रियन्ते । यथार्थहिताचरणस्य कृते शुद्धान्तःकरणस्यापेक्षितत्वात् ।

इदमनुपदमेवोक्तं यद् भारतीया संस्कृतिर्न भौतिकतापरिपन्थिनी । केवलं तस्या मतभेदः संस्कृत्यन्तरात् यद् भौतिकतोपयोगविषये वर्तते । भारतीयसंस्कृतेः भौतिकतोपभोगप्रकारः आध्यात्मिकतामश्लिष्टोऽस्ति परं संस्कृत्यन्तरस्य भौतिकतोपयोगविधा तच्छून्यास्ति । भारतीयसंस्कृतेराध्यात्मिकताश्लिष्टा भौतिकता सर्वैरपि सत्यवचनानिर्मितिविद्भिः प्रतीच्यैः पुनः पुनः श्लाघ्यते । "इन्द्रिया ह्याद्

कैन इट टीच अस्" इत्यादिनामधेया ग्रन्था भूयोभूय संस्कृति वैदिकीं प्रशसन्त केन न श्रूयन्ते ।

अस्माकं धर्मस्यान्तराले, समाजव्यवस्थाया मूले, शिक्षाया गर्भे, कलाया· अन्त करणे च भारतीया संस्कृतिरिमां भव्यां भावना बिभर्ति—

धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य नार्थोऽर्थायोपकल्पते ।
नार्थस्य धर्मैकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृत ॥
कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लाभो जीवेत यावता ।
जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्मभि ॥

भारतीया संस्कृति कर्मवादिनी । कर्म विना न गति । तदेव बन्धने पातयति तदेव बन्धनान्मोचयति । न कदापि तस्माज्जुगुप्सेत—

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥

भारतीया संस्कृतिर्जन्मान्तरवादिनी । जगन्मध्ये प्राणिषु वीक्ष्यमाणा विविधता, दु खसुखादिक, दारिद्र्यमदारिद्र्य, रोगादिकमन्याश्च विषमता पूर्वजन्मकृतकर्म-वशादेव समागता सन्ति—

"जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुव जन्म मृतस्य च ।"

भारतीयसंस्कृतिराचारवादिनी । सा ज्ञानादाचार ज्यायासमवगच्छति । न सा तथा विद्वास सभाजयति यथाचारवन्तम्—

"कदाचार नर वदा न पुनन्ति कदाचन ।
न देवा न धन नेज्या नाधीतिर्न महान्वय " ॥

अहह भारतीयसंस्कृतिप्रपूर्यमाणा ग्रन्था सदाचार सेवितु कियन्मधुरया गिरयोपदिशन्ति—

आयु स्वैर स्रवति वपुषो भिन्नकुम्भादिवाम्भ
को विश्राम प्रहरति कदा क्रूरकर्मा कृतान्त ।
नान्य पन्था विषय विषतो दूषितो मानवानां
कल्याणाय प्रभवति सखे बन्धुराचार एक ॥

भारतीयसंस्कृतेर्वैशिष्ट्यमिदमपर यत् सा मातृशक्ते सम्मान करोति । "या देवी सर्वभूतेषु मातृरूपेण संस्थिता", "स्त्रिय समस्तास्तव देवि भेदा " इत्यादिवचासि अस्या संस्कृतेरुच्चैर्नारी सम्मानभावनामुद्गिरन्ति ।

एषा चान्या विशिष्टतास्या यदियं विचारमहिम्ना भवति । सा स्वकीयान् विचारान् प्रकाशयितुं सहर्षं सर्वान् प्रति स्वातन्त्र्यं प्रयच्छति । भारतेऽत्र पुनः भूयिष्ठानां वादानां मतानाञ्च दर्शनं भवति । को न जन इह ईश्वरवादानीश्वरवादवेदपौरुषेयत्वापौरुषेयत्ववाद-देहवाद शून्यवादादिकान् शतशो वादान् शृणोति ।

भारतीयसंस्कृत्यै सदैव सत्यं रोचते । यत्र विद्या यत्र ज्ञानं यत्र प्रकाशस्तत्रैव सा प्रीणाति । तत्रैव सा रमते न ततोऽन्यत् किमपि ध्यानम् आनयति ।

सेयं तपोवनसम्भवा त्यागतपोभ्यां पूता 'सर्वं खलु इदं ब्रह्म' इत्यस्मिन् मन्त्रे श्रद्धावतीनाम् समदर्शिनां भारतीयानां संस्कृतिः सनातनत्वात् सर्वास्वपि संस्कृतिषु श्रेष्ठा । यत्राद्य रोम-यवन-हूण-म्लेच्छ-पारद-काम्बोजादिदस्यूनां संस्कृतयः कालस्यान्धगह्वरे विलिल्यिरे तत्रैव वैदिकसंस्कृतिर्विविधवैभववती देदीप्यमाना सर्वत्रापि संसारे स्वकीयमनन्यसाधारणं प्रभुत्वमारोपयन्ती विश्वाजिरे सप्रमोदं विजृम्भते ।

प्रार्थ्यते परब्रह्म परमेश्वरः —

अध्यात्मज्ञाननिष्ठाऽखिलललितकलापोषिणी पुण्यरूपा
विद्यानामेकगेहं कविकुमुदविधुर्विश्वसाहित्यमरन्दः ।
देशस्यास्य प्रतिष्ठाऽऽगमनिगमनिधिर्गौरवं चार्यजाते-
र्मत्तैषा राजतां सा त्रिभुवननिखिले भासतां संस्कृतिर्नः ॥

